Ernst Nolte

Războiul civil european 1917-1945

NAȚIONAL-SOCIALISM ȘI BOLȘEVISM

RUNA

GRUPUL EDITORIAL CORINT

Redactare: Radu Badale, Lia Decei
Coperta: Andreea Apostol
Tehnoredactare computerizată: Lucian Curteanu, Dana Diaconescu

Toate drepturile asupra acestei versiuni în limba română
sunt rezervate Editurii RUNA, parte componentă
a GRUPULUI EDITORIAL CORINT

ISBN: 973-86878-8-8

Ernst Nolte
DER EUROPÄISCHE BÜRGERKRIEG 1917-1945
NATIONALSOZIALISMUS UND BOLSCHEWISMUS
©1997 by F.A. Herbig Verlagsbuchhandlung GmbH, München

Descrierea CIP a Bibliotecii Naţionale a României
NOLTE, ERNST
Războiul civil european: 1917-1945:
Naţional-socialism şi bolşevism / Ernst Nolte;
pref.: Ernst Nolte;
cuv. înainte: Florin Constantiniu;
trad.: Irina Cristea. - Bucureşti: Runa, 2005
Index
ISBN 973-86878-8-8

I. Nolte, Ernst (pref.)
II. Constantiniu, Florin (pref.)
III. Cristea, Irina (trad.)
94(4)''1917/1945''

Editura RUNA – Grupul Editorial CORINT
Difuzare:
Str. Teodosie Rudeanu nr. 21, sector 1, Bucureşti
Tel.: 222.19.49, 223.19.28, 222.40.34; Fax: 222.71.78
E-mail: vanzari@edituracorint.ro
Magazinul virtual: www.edituracorint.ro

Format: 16/70x100
Coli tipo: 32,5

Tipărit la S.C. DON-STAR S.R.L. Galaţi, Str. 1 Decembrie 23
Tel./Fax: 0236-492587

Ernst Nolte

Războiul civil european 1917-1945

NAȚIONAL-SOCIALISM ȘI BOLȘEVISM

Cu prefața autorului la ediția în limba română

Cuvânt-înainte: Florin Constantiniu

Traducere: Irina Cristea

RUNA

GRUPUL EDITORIAL CORINT

CUVÂNT-ÎNAINTE

Numele istoricului german Ernst Nolte nu le este necunoscut cititorilor români. În cartea cu un succes de librărie atât de mare ca aceea a lui François Furet, *Trecutul unei iluzii. Eseu despre ideea comunistă în secolul al XX-lea*, marele istoric francez a discutat viziunea istorică a lui Ernst Nolte. Corespondența dintre François Furet și Ernst Nolte, tradusă de asemenea și în românește, a beneficiat de o remarcabilă prefață a domnului Mircea Martin, care a oferit imaginea cuprinzătoare a concepției istoricului german, cu meritele și limitele ei.

Acum, prin strădania — care nu poate fi lăudată îndeajuns — a Editurii Runa (Grupul Editorial CORINT), cititorii români au la dispoziție, în limba lor, lucrarea fundamentală a lui Ernst Nolte, *Războiul civil european. 1917-1945*, generatoare de aprinse controverse. Chiar și în publicațiile din România au apărut critici severe la adresa lui Ernst Nolte, încât cei care le-au citit pot fi mirați că el beneficiază acum de o tălmăcire în limba română. Cum, se vor întreba cei la curent cu critici atât de severe la adresa lui Nolte, este tipărit un istoric preocupat să justifice fascismul?

Cititorii acestei cărți — suntem siguri — se vor convinge că acuzațiile aduse lui Ernst Nolte sunt lipsite de orice fundament. Nu numai că istoricul german nu a încercat nici un fel de îndreptățire a fascismului, în general, și a regimului nazist, în special, dar, dimpotrivă, printr-o analiză pe cât de documentată, pe atât de pătrunzătoare a comunismului și fascismului, a relevat divergențele și convergențele dintre aceste ideologii și sisteme. Cartea lui Nolte este o contribuție fundamentală la cunoașterea celor două regimuri totalitare și nimeni — specialist sau cititor „obișnuit" — nu se poate lipsi — dacă vrea să înțeleagă secolul al XX-lea, „secolul extremelor", după cunoscuta formulă a lui Eric Hobsbawm — de lectura cărții de față.

Două idei călăuzitoare din analiza lui Ernst Nolte se dovedesc deosebit de fecunde pentru a putea desluși complexitatea unui secol care i-a marcat pe toți cei care l-au trăit: fascismul este o reacție la comunism și, pentru a înțelege corect ceea ce s-a întâmplat în Germania lui Hitler, este nevoie să cunoaștem „nucleul rațional" — altfel spus logica interioară — al ideologiei naziste în deriva sa antisemită.

Cele două idei de bază ale cărții lui Nolte le-au apărut unora ca o justificare, o reabilitare a fascismului. Nimic mai fals! Nu vrem să discutăm aici ideile istoricului german sau să prezentăm argumente în favoarea poziției sale. Ar însemna să considerăm că lectorul acestei cărți ar avea nevoie de un ghid sau, mai rău, să fim bănuiți că am dori să-i influențăm propria judecată.

Ceea ce trebuie subliniat însă este că Ernst Nolte a înțeles perfect rostul istoricului, mai exact, al meseriei sale. Dacă ar fi să reducem la cea mai succintă expresie menirea istoriei, am spune că aceasta trebuie să răspundă la o singură întrebare: „De ce?". Cu alte cuvinte, istoricul caută un raport cauzal: de ce s-a petrecut un anumit eveniment? Chiar atunci când istoricul crede că a stabilit un raport de determinare cauzală, el nu are certitudinea — neavând posibilitatea experimentului — că întreaga sa construcție interpretativă este corectă.

Nolte stabilește între comunism și fascism un raport de determinare cauzală: în 1917, bolșevicii au luat puterea în Rusia; reacția la voința comuniștilor din Rusia de a declanșa revoluția mondială a fost instaurarea regimului fascist în Italia (1922) și a celui nazist în Germania (1933). Astfel formulată, concluzia istoricului german poate fi interpretată de cine rămâne la suprafața ei ca fiind — într-adevăr — o justificare a fascismului: atacat de un microb, organismul fabrică anticorpi pentru a se apăra. Ceea ce Nolte pune însă în lumină este că „anticorpul" fascist nu a fost mai puțin nociv decât „microbul" comunist.

Cartea sa este o paralelă între bolșevism și național-socialism, forma radicală a fascismului (de aici, deosebirea de fascismul italian), între Partidul Comunist sovietic și Partidul Național-Socialist, ambele „partide de război civil", adică organizații politice care, ajunse la putere, dezlănțuie războiul împotriva unei părți a populației din statul ajuns sub controlul lor. Bolșevicii, în numele luptei de *clasă*, au trecut la lichidarea burgheziei urbane și rurale (culacii/chiaburii). Naziștii au trecut — și ei — la eliminarea adversarilor politici și, asociindu-i pe evrei comunismului, au decis exterminarea lor, în numele criteriului *rasei*.

Ceea ce a scandalizat pe unii a fost relevarea de către Nolte a anteriorității „modelului" sovietic în raport cu cel nazist: înainte de Auschwitz a fost Gulagul.

Nolte nu neagă nici Holocaustul, nici unicitatea lui, dar încearcă să pună în lumină convergențele dintre cele două sisteme totalitare, angajate în represiuni și exterminări de masă.

Evident, nu trebuie omiși factorii endogeni. Nolte însuși a semnalat că, în 1899, Partidul Reformator Social-German lua în considerare, în „Rezoluțiile de la Hamburg", exterminarea totală a evreilor! Hitler avea, așadar, precursori îndepărtați și nu numai „modelul sovietic" l-a împins spre „soluția finală".

Tendința de a pune semnul egalității între stabilirea cauzei unui fenomen și justificarea lui este frecventă. A o evita este însă absolut necesar. Dacă se

încearcă găsirea motivațiilor interioare („nucleul rațional") ale declanșării „Marii Terori" de către Stalin sau ale genocidului săvârșit de Pol Pot în Cambodgia nu înseamnă că se caută justificări pentru aceste abominabile fapte.

Nolte nu a făcut nimic altceva decât să caute răspuns la întrebarea capitală a istoriei: „De ce?", fără să încerce vreo îndreptățire — așa cum i s-a reproșat de către unii critici — a crimelor regimului nazist.

Punctele de vedere ale istoricului german pot fi, desigur, discutate sau chiar respinse. Ceea ce nu i se poate tăgădui de orice om de bună-credință este perfecta sa onestitate intelectuală. E vorba de un istoric pătruns de exigențele meseriei sale, călăuzit exclusiv de dorința descoperirii adevărului.

În ceea ce ne privește, tezele de bază ale lui Ernst Nolte ni se par convingătoare. Am fi bucuroși dacă și cititorii acestei cărți îi vor împărtăși concluziile.

Dincolo de orice discuție despre concluziile lui Ernst Nolte stă însă curajul său, un curaj pilduitor și, îndrăznim să o spunem, mobilizator. Ernst Nolte și-a expus opiniile într-un mediu istoriografic — cel vest-german, apoi german — apăsat de ceea ce numim „corectitudinea politică". Istoricii vest-germani (cartea lui Nolte a apărut în 1987) și, după reunificare, cei germani trăiesc permanent cu teama de a fi bănuiți că vor să justifice, să reabiliteze regimul nazist. De aici un conformism supărător, care a blocat în fapt cercetarea perioadei interbelice și, mai ales, a anilor 1939-1945. Ernst Nolte a avut curajul să rupă aceste zăgazuri și să proclame sus și tare ceea ce a considerat a fi adevărul cercetărilor sale.

Un adevăr — oricât ar fi de „adevărat" — devine, de îndată ce este canonizat, un obstacol în calea cunoașterii. „Îndoiala metodică", acest principiu fundamental al gândirii moderne, amenințat astăzi de „corectitudinea politică", rămâne temelia progresului în orice domeniu al cunoașterii.

Dacă Ernst Nolte s-ar fi plecat în fața conformismului atâtora dintre confrații săi, astăzi n-am fi avut această carte monumentală, din care cu toții avem atâtea de învățat.

L-am citit pe Ernst Nolte la o vârstă înaintată, când meseria mea de istoric se apropie de sfârșit. Și, totuși, experiența acumulată în curs de decenii nu m-a împiedicat să mă simt, la citirea acestor pagini, un simplu învățăcel.

Florin Constantiniu,
membru corespondent al Academiei Române

PREFAȚA AUTORULUI LA EDIȚIA ÎN LIMBA ROMÂNĂ

Atunci când un autor are de scris prefața pentru traducerea uneia dintre cărțile sale, adesea el va începe prin a vorbi despre întâlnirile pe care le-a avut cu membrii respectivei comunități lingvistice sau prin a face trimitere, în cartea tradusă, la pasajele despre poporul respectiv și istoria acestuia. În ceea ce mă privește, nu mă pot conforma decât într-o foarte mică măsură. Am făcut recent o croazieră pe Dunăre, vizitând și câteva locuri din România, și nu pot să-mi reține un sentiment de regret că nu am găsit mai devreme timp pentru această călătorie. Cu *un* singur autor de origine română am fost într-o relație apropiată un număr de ani, și anume cu Eugen Weber, care însă preda deja la Universitatea americană Berkeley atunci când l-am cunoscut. Referiri la evoluțiile istorice locale și personalitățile române nu se găsesc aproape deloc în cartea de față, întrucât aceasta tratează lupta între bolșevism și național-socialism la scara istoriei mondiale și nu conflictul, semnalat în multe țări, între partide comuniste și mișcări sau regimuri fasciste.

Tocmai acest conflict ocupă însă un spațiu larg într-una dintre primele mele cărți și aceasta nu se potrivește pentru o altă țară în atât de mare măsură ca pentru România. Îmi amintesc bine că, în perioada 1964-1965, am lucrat mult în arhiva politică a Ministerului de Externe, studiind rapoartele reprezentanțelor germane; printre acestea, foarte numeroase erau cele ale reprezentanței de la București. Nu în ultimul rând, de aici a rezultat contribuția mea la seria ediției de buzunar „Weltgeschichte des 20. Jahrhunderts" („Istoria universală a secolului al XX-lea"), cu titlul *Die faschistischen Bewegungen* („Mișcările fasciste"), care a apărut în 1965 la Deutschen Taschenbuchverlag și care, trei ani mai târziu, a fost publicată de Editura Piper într-o ediție legată și adăugită, intitulată *Die Krise des liberalen Systems und die faschistischen Bewegungen* („Criza sistemului liberal și mișcările fasciste"). Deja în prima parte, „Umriss einer Geschichte Europas in der Epoche des Faschismus" („Schița unei istorii a Europei în epoca fascismului"), este vorba de mai multe ori despre România și sunt menționate nume precum Cuza, Codreanu, Vaida-Voevod și Antonescu, iar în partea a doua, „Die faschistischen Bewegungen im einzelnen" („Mișcările

fasciste una câte una"), cel mai amplu dintre toate subcapitolele (p. 258-273) este dedicat României.

Acesta pleacă de la starea de fapt fundamentală că România s-a numărat printre cei mai mari beneficiari ai Primului Război Mondial, constituindu-se ca „România Mare" în urma obținerii de la Rusia a Basarabiei, de la Ungaria a Transilvaniei și rămânând în posesia Cadrilaterului, regiunea din sudul Dobrogei cucerită în 1913 în războiul împotriva Bulgariei. Deși România era „tânără" în această configurație, era învechită în structura sa de guvernare, caracterizată prin dominația „bătrânilor liberali". Chiar la începutul studiului meu apare o considerație definitorie pentru întregul demers comparativ: această Românie Mare a fost guvernată de Ionel Brătianu, fiul lui Ion Constantin Brătianu, cel care avusese un rol important în revoluția de la 1848 și care mai târziu îl instalase pe tron pe Carol de Hohenzollern: „Era ca și când, în 1918, un fiu al lui Cavour ar mai fi guvernat Italia cu «Destra Storica»". Au apărut însă noi probleme și partide: de exemplu, problema „reformei agrare", care a fost rezolvată radical și, împreună cu măsurile represive dure, le-a „luat vântul din pânze" comuniștilor, sau consolidarea Partidului țărănesc și a Partidului Național Român, în cursul „democratizării", proces devenit inevitabil odată cu introducerea dreptului universal de vot în anul 1919, dar făcut în mare măsură ineficient prin manipularea alegerilor de către guverne. Totuși, prin preluarea guvernării de către național-țărăniști în 1928, sub Iuliu Maniu, părea să fi sosit o eră nouă, o eră care deschidea noi posibilități de acțiune nu numai pentru marea masă a țăranilor, ci și pentru partidele antisemite. Cel mai activ dintre toate acestea s-a dovedit în curând Legiunea Arhanghelului Mihail (redenumită apoi Garda de Fier), în fruntea căreia se afla Corneliu Zelea Codreanu.

Amintesc aceste stări de lucruri bine cunoscute fiecărui român numai pentru a arăta că tema mișcărilor fasciste nu este tratată într-un sens restrâns, ci este plasată întotdeauna în contextul fiecărei țări și, în ultimă instanță, al istoriei europene. Astfel, se scoate foarte mult în evidență faptul că, în 1919, punctul de plecare al activității politice a tânărului Codreanu a fost revoluția bolșevică din Rusia vecină și că primul grup pe care el l-a organizat a fost unul de elevi, hotărâți ca, în eventualitatea invaziei temute a bolșevicilor, să se retragă în păduri și să formeze un centru de rezistență care să acționeze atât împotriva armatelor străine, cât și a „bandelor iudeo-comuniste" din interior.

Prin urmare, în activitatea lui Codreanu se contopea de la început noul antibolșevism cu antisemitismul larg răspândit în rândul românilor, căruia îi atribui caracterul de „antisemitism real", în opoziție cu „antisemitismul prin prezumție" vest-european și german. În România, evreii ocupau locul aproape inexistentei burghezii și se identificau mult mai puțin cu „poporul afacerist" decât, probabil, evreii unguri. Ca atare, disputele și conflictele erau aproape de neevitat, iar întrebarea era numai ce caracter vor îmbrăca. Codreanu a contribuit mult la radicalizare, fiind ferm încredințat și convingându-i pe mulți

alții că trebuia dusă o luptă împotriva „forțelor evreiești atee", care ar urmări să răpească României caracterul ei creștin.

Astfel, Garda de Fier dorea să se prezinte drept o mișcare creștină, deși metoda nouă introdusă de Codreanu în viața politică, anume metoda terorii individuale, era orice altceva decât creștină. Nicio altă grupare din Europa acelui timp nu a comis atât de multe atentate împotriva liderilor politici precum Legiunea Arhanghelului Mihail, de la împușcarea prefectului de poliție Manciu de către însuși Codreanu, continuând cu atentatul reușit împotriva secretarului de stat Angelini, până la asasinarea prim-ministrului Duca.

În același timp însă, Garda de Fier avea și caracteristicile unei „mișcări de mediu", care voia să apere pădurile de „exploatarea și jaful evreiesc". Frapantă era, de asemenea, asemănarea cu „narodnicii" ruși din ultimele decenii ale secolului al XIX-lea, prin orientarea studenților și intelectualilor spre „popor", în eforturile de construire de drumuri, reparare de poduri, dar și de eradicare a analfabetismului.

În cele din urmă, Codreanu însuși a căzut victimă metodei pe care o inițiase, și anume terorii de stat, pentru că, după toate aparențele, asasinarea sa în noiembrie 1938 și-a avut originea într-un ordin al regelui Carol al II-lea. Însă tocmai după moartea lui Codreanu, Legiunea a reușit să preia puterea în stat. În septembrie 1940, împreună cu generalul Antonescu, a instaurat „statul național-legionar", împotriva căruia Legiunea a declanșat ulterior o rebeliune, după ce, timp de câteva luni, exercitase un regim de teroare, mai cu seamă antievreiesc. Antonescu i-a pregătit sfârșitul, cu argumentul că era o mișcare „anarhistă instigatoare".

Capitolul despre România se încheie cu următoarele fraze: „În această monomanie înfricoșată, Codreanu nu seamănă cu Mussolini și nici cu Mosley, ci numai cu Hitler însuși și de aceea Garda de Fier nu trebuie caracterizată doar ca fascistă, ci este probabil chiar cea mai interesantă și cu cele mai multe fațete dintre toate mișcările fasciste, întrucât, asemenea unui peisaj de straturi geologice bogate, reunește în sine la fel de bine atât trăsături prefasciste, cât și radical-fasciste".

Dacă aș fi inclus un capitol ca acesta în *Războiul civil european*, volumul materialului aproape s-ar fi dublat, de vreme ce în acest caz, firește, n-ar fi trebuit excluse Ungaria, Croația, Franța și toate țările în care au existat mișcări fasciste. Unul dintre principalele motive ale preocupării mele legate de „epoca fascismului" va fi totuși mai ușor de înțeles din acest scurt rezumat: după Primul Război Mondial, cu proporțiile lui fără precedent și cu „democratizarea" declanșată aproape pretutindeni, voința de o schimbare profundă, poate chiar revoluționară, a relațiilor și care să excludă o repetare a experiențelor îngrozitoare, trebuia să se întărească peste tot. Calea cea mai simplă și mai evidentă era asigurarea păcii mondiale prin spiritul pacifismului și garantarea eliminării pericolului de război prin înființarea unei Ligi a Națiunilor la nivel

mondial. Aceasta a fost calea președintelui american Woodrow Wilson, care însă nu a fost capabil să o impună consecvent în tratativele de pace de la Versailles, Trianon, Neuilly ș.a., astfel încât conflictele între națiuni nu au dispărut, făcându-și apariția diferite curente „revizioniste".

De la început a existat însă un alt proiect, chiar mai ambițios, care de fapt nu și-a avut originea în situația de război, ci a provenit din realitatea industrializării: proiectul leninist al „revoluției proletare mondiale" împotriva „capitalismului", care se sprijinea pe doctrina marxistă. În legătură cu momentul decisiv, aceasta nu vorbea despre un război, ci numai despre ridicarea mulțimii uriașe de proletari, creați de revoluția industrială și exploatați fără milă de capitaliști, împotriva „magnaților capitalului" rămași, dar reduși de istorie la un număr neînsemnat. Că aici era vorba despre împletirea a două concepții foarte diferite, nu era ușor de recunoscut în 1919 sau 1920, pentru că, după victoria bolșevicilor ruși, nou-înființata Internațională Comunistă era ferm convinsă că „bătrâna Europă" se va îndrepta „într-un ritm nebunesc" către revoluția proletară.

Nici după grelele decepții din anii 1921-1923, partidul comunist mondial, care avea numeroși simpatizanți în aproape toate țările Europei și în special în Germania, n-a renunțat la teza distrugerii iminente și prin forță „a capitalismului", adică a economiei de piață și a „burgheziei", iar ca reacție inevitabilă au apărut partide anticomuniste militante de un fel nou, care s-au numit adesea „fasciste", după modelul mișcării fostului lider socialist Mussolini, victorioasă încă din 1922.

Ar fi fost de așteptat ca, în toate țările, partidele „democrației pluraliste" să neutralizeze prin propriile forțe provocarea partidului comunist mondial, astfel încât mișcările fasciste să rămână fenomene marginale. Totuși, atunci când, în urma unor circumstanțe speciale, deși nu întâmplătoare, în Germania a venit la putere mișcarea „radical-fascistă" a național-socialismului, a fost evident că epoca nu-și va mai lua numele de la „revoluția mondială proletară" (eșuată) și că ar trebui să se numească „epoca fascismului", după cel mai nou și mai puțin așteptat fenomen. Însă toate conceptele și noțiunile, bine ancorate în realitate, pe care marxismul le adunase cu forța într-un tot unitar vremelnic, au devenit acum, să spunem așa, iarăși libere și au putut să fie incluse în noi asocieri: „capitalism", „exploatare", „mase populare", „dușmani ai poporului", „viitor fără clase".

În funcție de particularitatea situației naționale, fiecare mișcare fascistă a putut să realizeze diferite asocieri și selecții, dar nimic nu era mai imperativ decât să se situeze în fruntea propriului popor în lupta împotriva exploatatorilor străini și a dușmanilor neamului, adică împotriva evreilor. De aceea, antisemitismul a jucat un rol important în aproape toate mișcările fasciste, ceea ce nu a fost deloc întâmplător, dacă ne gândim cât de strâns erau legate antisemitismul și anticapitalismul în socialismul timpuriu și chiar în articolul lui Marx, „Despre chestiunea evreiască".

Garda de Fier din România a fost una dintre cele mai radicale și mai complexe creații reacționar-revoluționare, care, în 1945, după un război de proporții ce a marcat stadiul final al „războiului civil european", aproape fără excepție au fost învinse și eliminate și care totuși au avut dreptate într-un punct, acela că, încă o dată, „era revoluției mondiale proletare" nu a înlocuit-o pe cea dinainte (poate doar sub forma succeselor mișcărilor anticolonialiste și feministe). În schimb, a apărut un „război civil mondial", care a luat sfârșit abia odată cu prăbușirea regimului sovietic comunist.

Prin aceasta, își pot găsi sfârșitul și acele lupte încărcate de ură — rezultate în definitiv din pretenția de absolut a unei ideologii cu rădăcini adânci în realitatea istorică — pentru a fi înlocuite printr-o reflecție echilibrată. Cartea despre „războiul civil european" a servit încă de la început acestui țel, care nu este unul politic, ci unul științific; sunt de părere că istoria multor țări, și nu în ultimul rând a României, poate dobândi din această perspectivă atribute noi, chiar dacă rezultatele concrete diferă considerabil de punctele de vedere prezentate aici.

Ernst Nolte
Berlin, 1 septembrie 2004

Pentru Annedore — ca întotdeauna

INTRODUCERE

PUNCTE DE VEDERE ASUPRA EPOCII RĂZBOIULUI MONDIAL

Nimic nu pare să fie mai banal și totuși mai puțin evident decât teza potrivit căreia cel mai corect punct de vedere din care ar trebui interpretate bolșevismul și Uniunea Sovietică, național-socialismul și Al Treilea Reich ar fi acela al unui *război civil european*.

Este general cunoscut că, imediat după preluarea puterii, în noiembrie 1917, partidul bolșevicilor i-a chemat la revoltă pe proletarii și asupriții din întreaga lume împotriva sistemului capitalist, care ar fi fost răspunzător de război, și nu doar specialiștii știu că, la începutul anului 1919, abia fondatul Partid Comunist German s-a văzut implicat „în cel mai brutal război civil din istoria omenirii"[1]. Câteva luni mai târziu, Internaționala a III-a a crezut chiar că este cazul să proclame 1 mai 1919 drept ziua revoluției proletare în întreaga Europă. Așadar, începând din 1917, exista un stat și, din 1919, un partid internațional care chemau pretutindeni la „revoltă armată" și, prin aceasta, la un *război civil mondial* și, întrucât nu era vorba, evident, despre fanteziile unor grupări inofensive, în existența istorică își făcuse intrarea o nouă realitate fundamentală. Dacă o grupare puternică incită la război civil, atunci se creează, în mod necesar, o situație de război civil, chiar dacă lupte sângeroase nu au loc imediat sau permanent. Astfel, Stefan Possony a descris epoca drept „secolul revoltei"; Hanno Kesting a recurs la studiul istoriei spiritului și a tratat tema „filosofiei istoriei și a războiului civil mondial"; pe de altă parte, Roman Schnur a urmărit „uvertura" războiului civil mondial în epoca Revoluției franceze[2].

Un concept atât de cuprinzător invită, desigur, la meditație. Pentru a se putea vorbi despre război civil, se pare că trebuie să existe în interiorul unui stat două grupări de cetățeni înarmați, una opusă celeilalte. Trebuie ca răzvrătiții să lupte împotriva guvernului, cele două părți să dispună de un teritoriu propriu și să existe o analogie clară cu războiul între state. Cel mai potrivit exemplu este războiul civil american din anii 1861-1865, care a constat de la început în operații de război desfășurate de armate organizate. Pe de altă parte însă, se vorbește despre epoca războiului civil englez din 1640-1660, deși nu în fiecare din acei ani au avut loc confruntări armate, iar la începutul lui 1660 învingătorul nu dispunea de o forță armată proprie. În plus, acest război

civil insular nu s-a desfășurat numai între granițele statului, deoarece atât puritanii, cât și regaliștii au găsit simpatie și sprijin de cealaltă parte a Canalului. În epoca Revoluției franceze și în cea a lui Napoleon, războiul civil și războiul între state erau adesea greu de diferențiat: un stat pe al cărui drapel scrie „Război palatelor, pace colibelor" este el însuși o parte a războiului civil, în măsura în care în statele dușmane există și numeroase *case*, nu numai câteva palate lângă milioane de colibe. Așadar, noțiunea restrânsă de război civil nu este, după toate probabilitățile, cea mai adecvată.

Prin urmare, este oare justificat să se vorbească despre un *război civil european* între 1917 și 1945? A existat războiul civil rus din 1918 până în 1920, a existat războiul civil spaniol din anii 1936-1939, au existat tentative de revoluție și revolte în Germania, Estonia, Bulgaria și în alte locuri. Dar revolta din ianuarie 1919, *acțiunea din martie* din 1921, puciul de la Reval* de la sfârșitul anului 1924 au fost înăbușite de guvernările atacate, cu ajutorul poliției și al armatei și, oricât s-ar subestima duritatea conflictelor politice interne din Franța și Anglia, nu se poate admite totuși noțiunea de război civil în sens larg, în aceste țări nefiind vorba decât despre lupte puternice între partide, tulburări ocazionale și greve politice izolate. E adevărat, a existat, ici și colo, câte un partid comunist, adică un partid orientat spre răscoala armată, însă el avea împotriva sa guvernul și o majoritate atât de largă a populației, încât nu exista decât ca *parte* a războiului civil, oarecum integrată într-o rețea foarte puternică. Astfel că, fără îndoială, trebuie să se vorbească despre „Europa în criză"[3], dar nu și despre un *război civil european*, dacă se iau în considerare, în mod egal și independent, țările Europei, dar mai ales dacă se ține cont de relațiile dintre acestea.

Totuși, într-o istorie cu totul convențională și exclusiv narativă a Europei în epoca războaielor mondiale, trebuie constatat un fenomen nou și cu totul neașteptat: în Italia s-a format pentru prima dată un partid care nu s-a situat, pur și simplu, precum celelalte partide, mai aproape sau mai departe de guvern, împotriva partidelor socialismului revoluționar, respectiv a comunismului. Pentru a-și continua propria evoluție, în linia acțiunii, reale sau numai proiectate, de accedere la putere, noua formațiune politică s-a perceput pe sine drept un al doilea *partid al războiului civil*, radical opus comunismului. De aceea, preluarea puterii de către partidul fascist, în octombrie 1922, a însemnat, chiar dacă nu imediat, dar ca o consecință logică a fundamentelor sale, distrugerea politică a partidului comunist și, în final, anihilarea tuturor celorlalte partide.

Cu toate acestea, oare nu ar trebui să vorbim despre un *război civil italian*? Noțiunea ar fi de necontestat și legitimă numai dacă, în ultimă instanță, partidul fascist ar fi fost acela care ar fi înăbușit o revoltă la scară națională a

* Vechiul nume al orașului Tallinn (n. tr.).

comuniștilor. O asemenea revoltă *nu* avusese însă loc, iar încercările în acest sens fuseseră înăbușite în față de către guvern, respectiv de către sistemul parlamentar pluripartit; de aceea, s-a afirmat adesea că partidul fascist a apărut pe scena politică în mod nociv și trebuie considerat un soi de parazit care aplică inutil o lovitură de picior revoluției deja învinse, ca apoi să-și îmbrâncească de la masa politică propria gazdă, *sistemul*.

Această viziune nu a fost însă unanim considerată drept corectă și, în orice caz, din 1922 au existat două partide orientate spre războiul civil și care au dat acestei orientări o fundamentare ideologică. Ambele partide luaseră în stăpânire un stat și ambele dispuneau de simpatizanți și adepți în multe țări. Prin aceasta, situația Europei era cu totul alta decât înainte de Primul Război Mondial. La sfârșitul anilor 1920 era totuși larg răspândită opinia că aceste două state ideologice erau țări marginale, cu capacități de producție și dinamică reală rămase mult în urma intervenției marilor puteri ale Europei (Anglia, Franța și Germania) și ai căror simpatizanți pe plan internațional nu erau decât grupări fără importanță. Într-adevăr, chiar și în Franța, Partidul Comunist, care se constituise în anul 1920 din marea majoritate a membrilor Partidului Socialist, pierduse din aderenți într-o măsură de-a dreptul îngrijorătoare, iar cu fasciștii italieni simpatizau numai mici grupări, cum era Acțiunea Franceză. Pe de altă parte, Uniunea Sovietică abandonase ideea revoluției mondiale și se pronunța pentru construirea *socialismului într-o singură țară*. Cine călătorea prin Europa în 1929 nu se vedea nicăieri confruntat cu situații asemănătoare unui război civil, însă în Rusia și Italia întâlnea regimuri unipartinice care-și anihilaseră toți adversarii, după *modelul* războiului civil, chiar dacă în moduri foarte diferite.

Pe măsură ce criza economică mondială afecta statele Europei, călătorul străin întâlnea o cu totul altă imagine. În Germania cel puțin, el trebuia să-și pună întrebarea dacă nu cumva renăscuse situația revoluționară din 1919-1920. Aproape 20% dintre alegătorii germani păreau că se identifică cu Uniunea Sovietică, așa cum o făcuse, cu deosebită pregnanță, *Rote Fahne*, în 1920, când parafrazase surprinzător un vers dintr-o cunoscută poezie a lui Heinrich Lersch: „Rusia sovietică trebuie să trăiască, chiar dacă trebuie să murim noi"[4]. În schimb, mai mult de o treime din populație se pronunța pentru un partid care, prin vocea conducătorului său, își exprima frecvent admirația față de fascismul italian și față de Duce. Pe străzile orașelor, tulburările erau atât de dese, încât se vorbea necontenit despre amenințarea sau iminența unui război civil.

Preluarea puterii de către NSDAP* a fost un eveniment prin care puterea de stat și un partid puternic și-au înfrânt dușmanul principal, exact după modelul războiului civil, obligându-și toți adversarii să capituleze. Trebuie să ne întrebăm dacă și aici, ca în Italia, o victorie deja obținută nu a fost supralicitată.

* *Nazionalsozialistiche Deutsche Arbeiterpartei* / Partidul Național-Socialist al Muncitorilor din Germania (n. ed.).

În orice caz, din acest moment a devenit evident că Europa intrase definitiv într-o epocă nouă, ce trebuie numită *epoca fascismului*, după noul fenomen, de acum încolo decisiv și care, tocmai de aceea, a fost epoca războiului civil european; un *război civil mondial* nu se putuse încă dezvolta, pentru că, deși Statele Unite ale Americii trăiseră scurta și puternica panică a *red scare*[5] și până în 1933 au refuzat Uniunii Sovietice recunoașterea diplomatică, încă nu se implicaseră cu adevărat în conflict. Dacă se dorește evidențierea acestui aspect, atunci nu este suficientă studierea *fascismului în epoca sa*, ci este necesar să se aibă în vedere, în aceeași măsură, cea mai simplă premisă a acestuia, bolșevismul sau comunismul sovietic. Dacă dușmănia reciprocă a acestor două partide-state, care s-au considerat în orice caz partide ale războiului civil, a fost ceva serios și nu doar o relicvă din perioada de început, pe jumătate uitată, a *muncii de construcție pașnică*, atunci ea trebuia să se transforme, la un moment dat, într-un război interstatal, care să poarte concomitent trăsăturile esențiale ale unui război civil internațional.

Acest aspect devine însă vizibil numai după o selecție decisivă și tocmai de aceea discutabilă. Cine scrie o istorie europeană a epocii războaielor mondiale are de-a face cu atât de multe relații interstatale și raporturi interne la nivelul fiecărui stat, încât Uniunea Sovietică și Germania devin teme preeminente de-abia în 1941 și eventual în 1939. Cine urmărește evoluția mișcărilor fasciste percepe elementele de noutate specifică și, prin aceasta, caracterul propriu al epocii, dar nu poate descrie cea mai importantă premisă a acestuia, obiectul antibolșevismului acestor mișcări, cel puțin nu într-un mod clar[6].

Pe de altă parte, o istorie a Uniunii Sovietice este fie în întregime preocupată de evoluția internă, fie devine o înșiruire de eșecuri ale revoluției, cărora, desigur, li se poate atribui un sens mai profund și pozitiv. Epoca poate fi văzută ca un război civil european numai dacă în centrul ei sunt așezate cele două elemente antagoniste principale: bolșevismul, care din 1917 dispunea de un stat, și național-socialismul, care, din 1933, a dispus de un stat.

Nu este de exclus, firește, ca această perspectivă să ducă la confuzie și, în mod cert, nu este întâmplător că până acum nu a fost niciodată abordată. Autorii comuniști ai epocii contemporane se vor apăra, susținând că aici se pun pe aceeași scenă un fenomen efemer și reacționar și mișcarea mondială seculară, care, ce-i drept, a fost *deformată* temporar, dar nu și-a pierdut niciodată caracterul *progresist*. Liberalii se vor întreba dacă, în această abordare, statele și tendințele democratice și liberale nu sunt cumva trecute prea mult pe planul al doilea. Pentru anticomuniști, va fi extrem de neplăcut să pună pe același plan rezistența lumii occidentale din era Războiului Rece și din prezent cu anticomunismul celui de-Al Treilea Reich, după convingerea lor un anticomunism cu totul diferit. Întrebarea dacă, din această perspectivă, antisemitismul național-socialiștilor nu devine un simplu concurs de împrejurări nu se

impune a fi pusă în niciun caz doar supraviețuitorilor *soluției finale* și cetățenilor Israelului.

Toate aceste probleme se pot clarifica numai prin interpretare și de aceea primesc răspuns abia după ce au fost interpretate prin analize metodice, în scopul de a se ajunge rapid la o descriere clară și la elementele esențiale. Din acest punct de vedere, național-socialismul poate revendica o prioritate a interesului de cunoaștere.

Fără doar și poate că și bolșevismul devenise pentru contemporani, încă din anii 1917-1918, un fenomen confuz și controversat. Preluarea puterii de către *mișcarea muncitorească*, după Primul Război Mondial, cel puțin într-una dintre țările Europei Occidentale sau Centrale, părea probabilă nu numai pentru adepții socialismului. Dar ce semnificație avea faptul că evenimentul s-a petrecut tocmai în *înapoiata* Rusie, cu o populație formată covârșitor din țărani? Decăzuse oare partidul bolșevic, care ajunsese la putere în detrimentul altor partide socialiste, până la statutul de instrument al autoafirmării statului rus multinațional? Sau Rusia devenise doar materia primă pentru voința revoluționară mondială a intelectualilor marxiști, care, în primul moment de exaltare, supraestimaseră posibilitățile ce li se ofereau în Europa și în lume, dar care își urmăreau nezdruncinat țelul, transformarea revoluționară a întregii lumi într-o comunitate umană fără clase și fără state? De la început, nu au lipsit adversarii, dintre foștii prieteni, ba chiar unii adepți înfocați au fost cuprinși în curând de îndoieli serioase.

Și totuși, în istoria universală modernă nu există un alt fenomen care să fi fost condamnat din atât de multe părți, atât de îndelung și de intens precum național-socialismul german și Al Treilea Reich; pe de altă parte însă, nu există un alt regim care să fi fost descris într-un mod atât de contradictoriu și care să fi oferit criticilor atât de multe ocazii să se atace reciproc, indirect, prin constatarea unei înrudiri strânse între național-socialism și una dintre puteri sau orientări de gândire. Controverse există pe tema dacă național-socialismul se asemăna cu capitalismul sau cu comunismul, dacă trebuie să fie considerat german sau negerman, dacă s-a dovedit antimodern sau a însemnat modernizare, dacă a fost revoluționar sau contrarevoluționar, dacă a înăbușit sau a descătușat instincte, dacă a fost instalat la *ordinul cuiva* sau nu, dacă a creat un sistem monolitic sau o policrație, dacă baza sa umană era formată numai din mic-burghezi sau din aceștia și, într-o proporție considerabilă, din muncitori, dacă a fost susținut de tendințele istoriei universale sau dacă a reprezentat un ultim protest împotriva mersului istoriei.

Această stare de fapt este pentru știință un dat esențial și în același timp o provocare. Cercetarea științifică necesită mai întâi o distanțare de fiecare dintre interpretările elaborate până în acel moment și trebuie, de aceea, să vizeze în primul rând evaluarea corectă a complexității interne a fenomenului divers interpretat; în analiza privind complexitatea și caracterul contradictoriu, ea nu

trebuie să piardă din vedere acea viziune unanimă care este, de asemenea, un dat fundamental. Dacă vrea să înfăptuiască acele revizuiri care pot rezulta din evaluarea interpretărilor contradictorii și din formularea de noi întrebări, atunci nu poate să respingă acel consens în stare să unească atât de multe contradicții. Dacă s-ar ocupa numai de *apologie*, ar deveni ea însăși partid. Însă opiniile partinice adesea consideră drept apologie tot ce ia în considerare părerea contrară. Atunci când, în a doua jumătate a anilor 1920, unii savanți americani, precum Harry Elmer Barnes și Charles C. Tansill, au pus la îndoială concluzia, necontestată până atunci, că Reichul german era singurul vinovat de război, li s-a reproșat că ar lua apărarea fostului dușman! Dar ei deschideau, în realitate, drumul spre o cercetare mai cuprinzătoare, care integra într-un tablou de ansamblu tezele contradictorii privind propaganda de război a ambelor părți, fără să rezulte o distanțare egală de cele două puncte de pornire.

Perspectivă înseamnă privire în profunzime și fără aceasta, care are în vedere mai mult decât obiectul nemijlocit, nu este posibil vreun mod de a scrie istoria. Până și istoricul care vrea să descrie evenimentele de pe o insulă îndepărtată nu se descurcă fără noțiunea de insularitate, prin care se înțelege mai bine ceea ce este caracteristic acestor evenimente, chiar specificitatea insulei. Mult mai frecvente sunt însă fenomenele care își au fundamentul tocmai în relația cu celelalte fenomene. Contrareforma presupune Reforma, iar o istorie a Contrareformei care, cel puțin în fundal, n-ar fi și o istorie a Reformei ar fi de neimaginat. Punctele de vedere prin intermediul cărora național-socialismul este pus în legătură cu o realitate originară sau suprasordonată sunt numeroase, dar pot fi cuprinse într-un tablou de ansamblu. Cele mai importante nu sunt fondate în niciun caz pe teorii savante, ci se bazează pe experiențele concrete ale multor sute de mii de oameni[7].

1. Cea mai veche și mai la îndemână abordare este considerarea regimului național-socialist drept un stadiu al istoriei germane. Împotriva Reichului german au intrat în Primul Război Mondial aproape toate statele lumii și exista convingerea aproape unanimă că acest stat din mijlocul Europei, prin militarism și prin tendința de expansiune, a declanșat conflagrația mondială[8]. În special francezii au văzut de foarte devreme în Partidul Național-Socialist vârful de lance al politicii revizioniste și revanșarde cu care erau de acord toți germanii. După preluarea puterii de către Hitler, partidul a fost identificat cu *Germania*, iar cele mai importante linii ale istoriei germane, de la Luther și chiar de la Arminius Cheruscus, păreau să ducă direct la el. Opoziția față de această Germanie național-socialistă a constituit-o restul Europei, cu cultura sa marcată de tradiția antică și mai ales de cea romană.

Această interpretare părea că și-a găsit confirmarea definitivă odată cu izbucnirea celui de-Al Doilea Război Mondial care, din nou, ca și în 1914, a expus puterile conducătoare Franța și Anglia atacului forței militare germane concentrate. De data aceasta, Franța a suferit o înfrângere zdrobitoare și a

fost nevoie iarăși de ajutorul întregii lumi, până când cel mai puternic dintre statele militariste a fost învins. Hitler și partidul său erau, așadar, o nouă formă de apariție a acelei tendințe de dominare mondială pangermane, care fusese pusă în legătură încă înainte de 1914 cu reprezentările darwinismului social despre lupta necruțătoare a forțelor biologice și care devenise autenticul pol opus pentru tendințele pacifiste și democratice în Europa. O soluție o ofereau numai distrugerea acestei concentrări de putere și integrarea germanilor reeducați într-o uniune a statelor Europei sau ale lumii. La rândul lor, germanii au putut să accepte această perspectivă, întrucât le făcea mai ușoară despărțirea de statul de forță, chiar de statul național, deși — sau tocmai pentru că — era o perspectivă teutonocentristă inversată[9].

2. Această interpretare a presupus însă întotdeauna o coeziune interioară care nu caracterizează *societatea modernă*. Aceasta, pentru privirea sociologului, s-a dovedit pretutindeni divers divizată sau fragmentată. Dacă însă societatea germană se compune din patroni și muncitori, din intelectuali și mici comercianți, din funcționărime și liber-profesioniști, precum cea franceză și cea engleză, atunci nu modificările sunt factorul determinant; acesta depinde de caracteristica sa fundamentală. Iar apoi se demonstrează că sistemul economic era același în toate țările europene, cu excepția Uniunii Sovietice, anume cel *capitalist*, că Anglia și Franța nu erau mai puțin imperialiste decât Germania, că erau supuse acelorași șocuri, că și ele căutau soluții asemănătoare și că pretutindeni apăreau mișcări și partide care doreau să răspundă marii crize pe căi similare Partidului Național-Socialist în Germania.

Așadar, perspectiva sociologică este una internațională și, acolo unde a apărut în forma marxistă, reprezentanții ei s-au arătat convinși că numai o măsură la scară internațională poate să îndrepte situația, prin înlocuirea sistemului economic anarhic și generator de crize al capitalismului cu o economie planificată socialistă, care urma să cuprindă cel puțin Europa și, pe cât posibil, lumea. Totuși, numai o parte a marxiștilor au văzut în economia planificată sovietică exemplul demn de urmat, iar social-democrații i-au contestat categoric caracterul *socialist*. Și ei au sesizat însă tendințe periculoase printre patroni și mai ales printre mic-burghezi, care s-au repezit să apere prin forță un sistem depășit din punct de vedere istoric și care, prin fascismul italian, preluaseră puterea într-un mare stat. Prin urmare, național-socialismul trebuie considerat o formă a mișcării internaționale *fasciste*.

3. Despre o teorie care înțelege național-socialismul drept fascism ar trebui să fie vorba de-abia după ce această mișcare nu va mai fi văzută ca un simplu instrument în mâinile unor forțe importante, cum ar fi industria grea sau capitalul financiar. Ea trebuie înțeleasă drept ceva nou, rezultat din situații noi din punct de vedere istoric sau care se dezvoltă din reacția de opoziție la acestea: prăbușirea Puterilor Centrale, revoluția rusă, *valul socialist* din anii 1919 și 1920, care a cuprins mai multe state ale Europei. Însă, dacă marxistul

evidențiază negativ *temerile existențiale* ale păturii de mijloc, adică ale micilor burghezi, iar nemarxistul se abține să judece defavorabil întregi straturi sociale, ambii consideră fundamentală opoziția mișcării fasciste față de comunism și socialism.

4. Încă din anii 1920 apare totuși teza potrivit căreia această opoziție este un antagonism aparent, ce se dovedește a fi un consens dacă se adoptă perspectiva corectă. Din punctul de vedere al democrației, care a făcut progrese atât de mari în Europa și în lume, partidele fasciste, ca și cele comuniste trebuie văzute ca reacții ce au tins spre dictatură și, prin pretenția lor de exclusivitate, au periclitat acea conviețuire civilizată între diferitele pături sociale, partide și clase, care este premisa și consecința libertății indivizilor, precum și trăsătura distinctivă a societății moderne. Despre *totalismul** bolșevicilor ruși s-a vorbit într-o conotație negativă încă din 1918[10] și ar fi suficient un cuvânt folosit frecvent de Mussolini pentru a pune totalitarismul regimurilor dictatoriale în opoziție cu statele liberale și democratice.

Pactul Hitler-Stalin a stimulat foarte mult formularea științifică a acestei opoziții. Nu încape îndoială că ea s-a putut sprijini pe o puternică tradiție de gândire care, de la începutul epocii moderne, respinsese tirania, dictatura și despotismul, cărora le opusese teza separării puterilor în stat drept garanție a libertății. După întreruperea provocată de război, teoria totalitarismului a devenit, într-un fel, de la sfârșitul anilor 1940, „conștiința oficială" a Occidentului și, cel puțin în versiunea sa populară, tindea către așezarea pe același plan a regimurilor bazate pe teroare și asuprire ale lui Hitler și Stalin. Influența ei a intrat totuși în declin pe la începutul anilor 1960, întrucât consolidarea raporturilor de putere și *destalinizarea* din Uniunea Sovietică au condus la o fază de destindere.

Tocmai prin aceasta a devenit din nou posibilă în Occident autocritica, aproape uitată în deceniul disputelor acute, iar o generație mai tânără a asociat tezelor vechi întrebări noi. Nu colaboraseră oare păturile conducătoare din Germania în felurite moduri cu național-socialiștii, atrăgându-și astfel o grea vină[11]? Nu jucaseră SUA, prin imperialismul lor, un rol nefast în Lumea a Treia, sprijinind în multe locuri dictaturi și opunându-se eforturilor de emancipare ale oamenilor simpli? Prin intervenția în Vietnam nu au fost aproape de comiterea unui veritabil genocid? Și tânăra generație din Israel punea întrebări foarte critice: nu contribuiseră oare cercurile înalte ale evreimii europene, prin pasivitatea lor, la faptul că milioane de victime au fost duse „ca oile la tăiere"[12]?

Conștiința de sine tradițională a lumii occidentale părea astfel zdruncinată pentru mult timp, iar din perspectiva nou câștigată a unei lumi fără represiuni politice și discriminări sexuale, care se baza în special pe marxismul freudian

* Termen folosit de autor pentru a desemna caracterul atotcuprinzător al luării puterii de către bolșevici, realitate denumită ulterior totalitarism (n. ed.).

al lui Wilhelm Reich și Herbert Marcuse, național-socialiștii și luptătorii burghezi din Rezistență, capitaliștii americani și fasciștii italieni, staliniștii și uneori și leniniștii, ca reprezentanți ai unei societăți represive, păreau foarte asemănători. În Germania Federală, această tendință anarhistă s-a legat de una dintre acuzațiile împotriva prezentării reducționiste a teutonocentrismului păturilor conducătoare de acum și de atunci ca un soi de legendă împământenită, ai cărei promotori refuzau o identificare cu mitul de stat al Republicii Democrate Germane, dar care erau extrem de sensibili la orice fel de *anticomunism*, pentru că acesta părea să tulbure coexistența în sfârșit edificată[13].

Oricum, cercetările și întrebările au continuat în domeniul științei și a fost posibil ca, făcându-se trimitere la distanța tot mai mare în timp, să se ceară o *istoricizare* a național-socialismului, să i se reliefeze mai puternic decât până atunci trăsăturile revoluționare, ba chiar să i se atribuie un rol pozitiv în procesul de modernizare a societății germane[14]. De asemenea, a devenit tot mai dificil să se mențină avertismentele privind o renaștere a național-socialismului sau măcar să se justifice necesitatea unei *lămuriri* permanente, cu caracter pedagogico-popular, pentru a face imposibilă o eventuală repetare a groaznicelor evenimente. În același timp, modificările profunde în politica mondială au stimulat încă o dată formularea de noi probleme.

Evoluția către o *permissive society*, către statul bunăstării, extrem de complex și de diferențiat, a continuat în aproape tot Occidentul, fără să genereze reacții serioase. Părăsirea aliaților din Vietnamul de Sud și atitudinea de reținere temătoare din partea SUA atunci când mari state africane au fost câștigate de mișcările de eliberare *marxiste* în lupta împotriva mișcărilor de eliberare *occidentale* au făcut mai evidente ca niciodată slăbiciunile *imperialismului*, iar valul conservator care l-a adus pe Ronald Reagan la președinție și-a propus ca scop exclusiv să împiedice un dezechilibru amenințător în politica mondială. De fapt însă, Uniunea Sovietică apăra, prin acțiuni militare de lungă durată în Afghanistan, un regim slab și dependent, un regim comunist amenințat din interior, ce se menținea prin preluarea puterii de către militarii din partid, extrem de decișI și de o brutalitate primitivă.

Spre surpriza generală, în Iran a avut loc o revoluție cu totul deosebită, chiar dacă avea aparențele uneia clasice, care, potrivit unor concepte larg vehiculate, trebuia să fie numită *progresistă* pentru faptul că înlăturase influența americană, dar *reacționară* pentru că instaurase la putere un mare preot; această țară revoluționară a fost târâtă de către un stat vecin într-un război care, în 1985, egalase deja ca durată Al Doilea Război Mondial, fără ca atotputernicul (se presupunea) Consiliu de Securitate al Națiunilor Unite și opinia publică mondială să manifeste altceva decât neputință. Mai devreme, aceeași opinie publică intervenise când Israelul declanșase un război-fulger împotriva Libanului, mai exact spus împotriva puternicei baze a dușmanului

său în Liban, și când presa mondială vorbise nu de puține ori despre „genocid", ocazional chiar despre o analogie între sioniști și național-socialiști.

Între timp, Vietnamul reunificat cucerise Cambodgia și devenise, la rândul lui, obiectul unei *acțiuni de pedepsire* din partea Republicii Populare Chineze. Puțin mai târziu, în Republica Federală Germania coaliția social-liberală s-a dizolvat, dar „schimbarea" postulată a constat în principal în faptul că, din ce în ce mai mult, s-a afirmat și a căpătat influență un nou partid, care se opunea extrem de critic progresului tehnic și nu arăta doar asemănări formale cu național-socialismul, căruia, cu toate acestea, i se opunea puternic în punctele principale. În Uniunea Sovietică, în schimb, se punea în mișcare un nou val de reforme, care în 1987 însemna deja mai mult decât *dezghețul* ce apărea periodic și constituia, în orice caz, un prilej pentru criticarea lui Stalin și a anumitor aspecte din propriul trecut.

Prin urmare, situația mondială s-a schimbat deja în 1989-1991 atât de mult, încât ipoteza unei similitudini de esență a relațiilor internaționale, singura care poate justifica teama de repetarea anumitor evenimente, a devenit lipsită de fundament. Supoziția că în Germania, cândva, un nou Hitler va atrage mari mase de oameni pe un drum periculos și că va pune, poate, în practică o versiune nouă a Auschwitz-ului a fost dintotdeauna nejustificată, dar astăzi este încă și mai lipsită de sens.

Dacă teama repetării anumitor evenimente nu are obiect, iar îngrijorările cu caracter pedagogico-popular sunt inutile, atunci ar trebui făcut, în sfârșit, pasul prin care trecutului național-socialist să i se identifice punctul central și acesta nu trebuie căutat nici în *înclinațiile criminale*, nici în *obsesiile antisemite*. Esențial la național-socialism este raportul său cu marxismul și în special cu comunismul, în forma pe care acesta o luase după victoria bolșevicilor în revoluția rusă. Interpretarea nu este nouă, iar însemnătatea sa este obturată de două ipoteze de lucru, extrem de răspândite. Comuniștii înșiși susțin teza potrivit căreia național-socialismul nu a însemnat decât o împotrivire fără perspectivă și de aceea criminală la mersul istoriei, adică la revoluția socialistă; adversarii liberali ai comuniștilor sunt în mare parte de părere că Hitler și oamenii lui s-ar fi folosit de teama nefondată de comunism ca de o gogoriță și de o sperietoare, pentru a prelua puterea și tocmai prin aceasta au instaurat un regim mult prea asemănător celui stalinist.

Cartea de față pornește de la ipoteza că, într-adevăr, resortul sentimentelor și ideologiei lui Hitler a fost relația de teamă și ură față de comunism, că el exprima astfel, cu deosebită intensitate, ceea ce simțeau numeroși contemporani, germani și străini, și că toate aceste sentimente și temeri erau în mare parte de înțeles, fiind până la un anumit punct chiar justificate. Într-un prezent în care, în mai multe țări, partidele comuniste participă ori au participat la guvernare, în care toate, în orice caz cele din Europa, depun eforturi pentru a colabora cu forțele de stânga neteroriste, este nevoie de un

efort mental să ne amintim că, între 1919 și 1935, „aceleași" partide comuniste au fost pretutindeni partidele „revoltei armate", că, după spusele lui Lenin, în toată lumea „burghezia" este „înverșunată până la nebunie"[15], că o *teamă cumplită* era vizibilă în întreaga Europă încă din 1930 și că adjunctul comisarului de război, Frunze, scria în 1924: „Prin simpla noastră existență subminăm baza (vechii lumi burgheze), îi distrugem stabilitatea și le insuflăm reprezentanților ei sentimentul celei mai înverșunate uri, o teamă irațională și dușmănia feroce împotriva a tot ce este sovietic"[16].

Uimitor este că, în realitate, n-au fost cuprinși de aceste sentimente de frică și ură nici pe departe toți burghezii și mic-burghezii din Europa și America și că, dimpotrivă, *marele experiment social* din Rusia a stârnit pentru mulți un interes plin de simpatie. Însă dacă afirmațiile lui Lenin și Frunze nu corespund întocmai realității, nimic n-ar fi totuși mai imprudent decât să se presupună că doar Hitler și un mic cerc de oameni din jurul lui ar fi fost bântuiți de stafii închipuite. Cine crede că Hitler a fost doar un pangerman care a folosit *fantoma comunismului* pentru a-și masca intențiile de cucerire a puterii, acela ar trebui să citească măcar o dată cartea din 1911 a lui Otto Richard Tannenberg, *Gross-Deutschland. Die Arbeit des 20. Jahrhundert* („Germania mare. Lucrarea secolului al XX-lea"), cu optimismul ei naiv și arogant, și apoi *Mein Kampf*, iar apoi să se întrebe în ce constă diferența esențială, de vreme ce obiectivele lor pangermane se suprapun în mare măsură.

Încă de la sfârșitul anilor 1980 devenise evident că așteptările nutrite de Lenin și Frunze nu se îndepliniseră, prin urmare nu poate și nu trebuie exclus din start că anticomunismul înverșunat al național-socialiștilor era autentic și deloc în afara evoluției pe care cunoscut-o în fapt istoria. Întrebarea decisivă este atunci de ce o reacție previzibilă și în esență justificată de cursul ulterior al istoriei a luat un caracter atât de exagerat, încât a dus nu numai la cel mai mare război din istoria omenirii, ci și la asasinate în masă fără precedent. La această întrebare se poate răspunde, cu anticipație și pe scurt, că *exagerarea* este trăsătura fundamentală a oricărei ideologii și că este inevitabilă tocmai atunci când o ideologie dă naștere unei contraideologii. Faptul că această contraideologie s-a impus într-un mare stat, deși exagerarea respectivă, adică interpretarea antisemită a experienței anticomuniste, a convins și a mobilizat numai o mică parte a națiunii, poate fi explicat doar prin aceea că Hitler a unit într-un mod convingător alte idei, mai simple și mult mai populare, cu acea idee fundamentală, cum era revizuirea Tratatului de la Versailles sau reunirea tuturor germanilor. Aceste teze nu pot decât să schițeze și să anticipeze, dar nu pot substitui prezentarea evoluției istorice.

Cartea de față își propune să plaseze în centrul său raporturile dintre comuniști și național-socialiști, precum și, mai departe, relația dintre Uniunea Sovietică și Al Treilea Reich, drept cea mai importantă relație pentru Germania, pentru Uniunea Sovietică și pentru întreaga lume. Lucrarea rămâne

în această privință pe terenul teoriei fenomenologice a fascismului, plecând de la ostilitatea fundamentală dintre comuniști și național-socialiști și neconsiderând justificat în niciun moment un semn de egalitate. Ea nu părăsește totuși cadrul conceptual al totalitarismului, în virtutea faptului că se orientează după concepția și realitatea *sistemului liberal*, cel care, garantând libertatea de mișcare economică și spirituală a individului, *nu* funcționează prin dominația unei ideologii și în care își află totuși originea atât ideologia comunistă, cât și cea național-socialistă. Însă uneia dintre cele două ideologii i se atribuie prioritate în timp, teoria totalitarismului căpătând astfel o dimensiune istorico-genetică inexistentă până acum. Tot mersului istoriei i se datorează și faptul că ideologia inițială și cea de răspuns nu rămân numai la stadiul de complexe de idei, ci sunt deja înrădăcinate ca atare în raporturi *reale*, iau forma mișcărilor și în cele din urmă a regimurilor, intră în interacțiune și, astfel, se transformă. Prin urmare, dacă aici apare o *istorie a ideologiei*, ea este foarte departe de o simplă istorie a ideilor. Este și o istorie a raporturilor reciproce între două mari state, dar nu aparține mai puțin genului istoriografiei comparate.

Pe precursori nu se poate sprijini decât în mică măsură. Cercetările teoretice referitoare la totalitarism, în special operele clasice semnate de Hannah Arendt și Carl J. Friedrich / Zbigniew Brzezinski, comparabile din punct de vedere politologic, nu sunt însă propriu-zis istorice, iar până acum istoriografia a avut drept obiect de studiu numai câte unul dintre cele două fenomene, nu însă și relația lor internă și externă. Studii amănunțite asupra luptelor dintre comuniști și național-socialiști în perioada Republicii de la Weimar sunt puține la număr[17]. Abia în domeniul relațiilor internaționale și în măsura în care era vorba despre războiul germano-sovietic — cu prezentări numeroase de ansamblu și de aspecte particulare —, au fost tratate frecvent teme precum „Germania și Uniunea Sovietică" sau „Stalin și Hitler"[18]. Aceste abordări sunt însă prea limitate pentru a putea evidenția, fie și numai ca tendință, acea *integralitate* prin care, după convingerea mea, interesul pentru național-socialism și comunism, în forma Uniunii Sovietice și a Internaționalei a III-a, poate fi mai bine satisfăcut decât printr-o descriere a evenimentelor multiple din istoria universală a epocii moderne sau numai a veacului al XX-lea.

Prin aceasta nu se susține defel că în literatură nu s-ar găsi numeroase afirmații cu privire la raportul în cauză, importante și demne de reflecție. În studiile despre național-socialism, preluarea puterii de către Hitler este descrisă frecvent drept o aparentă sau falsă revoluție, de unde rezultă, explicit sau implicit, ideea că, prin antiteză, instalarea la putere a bolșevicilor ar fi fost o revoluție autentică, după modelul Revoluției franceze. Nu rareori însă, comparațiile sunt respinse pe temeiul că situațiile ar fi fost mult prea diferite.

Foarte răspândită este concepția potrivit căreia referirile la Uniunea Sovietică sau la stalinism duc la *apologie* sau ar putea atenua *unicitatea* crimelor național-socialiste. Mult mai frecvent și mai obiectiv apar în literatură

asemenea relatări dedicate bolșevismului, respectiv Uniunii Sovietice. Astfel, Louis Fischer, fost comunist și bun cunoscător al situației din Uniunea Sovietică, scrie că epurările ordonate de Stalin ar avea un singur rival în istorie, și anume camerele de gazare ale lui Hitler[19]; istoricii sovietici, recent emigrați, Mihail Heller și Alexander Nekrich caracterizează sistemul stalinist drept „cel mai antiuman sistem" care s-a aflat vreodată în lume[20], pentru Milovan Djilas n-a existat niciodată un „despot mai brutal și mai cinic decât Stalin"[21], iar Nikolai Tolstoi face cea mai importantă afirmație atunci când scrie că, în comparație cu Stalin, Hitler a fost aproape un legalist convins[22]. La rândul său, Leonard Schapiro realizează o comparație între Lenin și Hitler, prin teza conform căreia obsesia puterii a fost singurul element durabil în gândirea lui Lenin, ceea ce explică voința sa de a nu încheia niciodată compromisuri.[23] Adam Ulam, dimpotrivă, își limitează teza la o perioadă relativ scurtă și afirmă că regimul lui Stalin din anii 1936-1939 a fost, fără îndoială, cel mai tiranic din lume[24].

Dar înșiși liderii bolșevici, prin formulări timpurii, le-au permis urmașilor asemenea comparații; astfel, Trotki scria, în 1924, că revoluția merge înainte cu „metodele celei mai îngrozitoare chirurgii"[25], iar Stalin constata, fără remușcare, că moșierii, chiaburii, capitaliștii și comercianții au fost „eliminați" în Uniunea Sovietică[26]. Unele dintre cele mai dure expresii provin de la foști comuniști și tocmai de aceea au rezultat dintr-o viziune reconsiderată, iar nu dintr-un *anticomunism burghez* preexistent. Pentru Leopold Trepper, fostul „mare șef" al Rote Kapelle, stalinismul și fascismul sunt, privite retrospectiv, în egală măsură niște „monștri"[27], iar în scrierile lui Hans Jaeger, care încă din 1932 colaborase la *Inprekorr*, se găsește fraza: „De moartea celor șase milioane de evrei marxismul este vinovat indirect. El a propovăduit primul ura, el a arătat primul cum se extermină o clasă"[28].

Alți foști comuniști nu au manifestat însă nici după 1945 niciun fel de indignare morală față de exterminările dictate de Stalin, pe care le-au considerat inevitabile și justificate istoric: în ciuda caracterului său inuman, Stalin a fost un mare conducător revoluționar, scria Isaac Deutscher, în timp ce Hitler, dimpotrivă, numai un contrarevoluționar steril[29]. Dintre autorii necomuniști, Walter Laqueur stabilește, de asemenea, o deosebire de ordin moral atunci când se pronunță împotriva comparării lagărului de exterminare național-socialist cu *lagărele de muncă forțată* ale lui Stalin[30]. Pe de altă parte, Adam Ulam vede diferența, înainte de toate, în inteligența superioară a lui Stalin, care a dus în permanență o politică externă extrem de precaută[31]. Nu puțini dintre autorii care tratează acest subiect arată că tocmai Stalin a anulat deosebirea inițială dintre comunism și fascism: Walter Krivitsky, Vladimir Antonov-Ovseenko și Franz Borkenau au fost de părere că, prin Stalin, bolșevismul a luat înfățișarea adversarului, adică a fascismului[32].

Cred că aceste opinii foarte diferite nu sunt total incompatibile și că nu rezultă, chiar cele negative referitoare la Lenin, pur și simplu din lipsă de cunoaștere, neînțelegere sau din ostilitate. În cele ce urmează voi porni de la premisa fundamentală că, prin revoluția bolșevicilor din 1917, s-a creat o situație istorico-mondială cu totul nouă, întrucât, pentru prima dată în epoca modernă, un partid ideologic a preluat singur puterea într-un mare stat și și-a afișat intenția ca, prin declanșarea de războaie civile, să provoace o schimbare profundă în întreaga lume, ceea ce ar fi însemnat îndeplinirea speranțelor mișcării muncitorești de început și concretizarea previziunilor marxismului. Nimic nu era mai evident pentru comuniștii înșiși decât faptul că o asemenea întreprindere uriașă trebuia să declanșeze rezistențe extrem de puternice, cu atât mai mult cu cât practica arătase că partidul, după instalarea sa prin forță, își combătuse cu maximă hotărâre, ba chiar își exterminase numeroșii adversari, atât pe frontul războiului civil, cât și în spatele acestuia, printr-un *război de clasă* fără precedent.

Cea mai aparte și cu cel mai timpuriu succes dintre aceste *mișcări de rezistență* a fost Partidul Fascist din Italia, în fruntea căruia se afla fostul conducător al aripii revoluționare a Partidului Socialist, Benito Mussolini. Devenea astfel evident că era vorba despre o opoziție mai acută și că trebuia să existe o mai mare asemănare internă decât în cazul partidelor burgheze, încrezătoare, după regulile uzuale ale parlamentarismului, în puterea lor de a neutraliza prima și a doua provocare. Pentru Hitler, Mussolini a fost încă de la început un model. Partidul său s-a considerat și el, din capul locului, drept un răspuns la provocarea comunismului; dar, în mod cert, NSDAP nu s-a constituit ca o simplă reacție, ci a avut rădăcini istorice de sine stătătoare, de pildă în doctrina pangermană. Acest răspuns anticomunist purta însă, încă de la început, semnele unei imitații, așa cum s-a văzut încă din simpla preluare a drapelului roșu, ușor modificat.

Odată cu accederea la putere, această dimensiune a imitației a ieșit și mai mult în evidență, iar în 1933 prieteni și dușmani ai NSDAP foloseau deja cuvântul *Ceka* pentru a desemna metoda de combatere a adversarilor. Dar Hitler era convins că găsise împotriva provocării comuniste un răspuns mai bun și mai durabil decât *democrațiile occidentale*. Însă deja în așa-numita „afacere Röhm" nu a mai fost vorba despre un răspuns, nici măcar despre o imitație, ci despre o supralicitare. În timpul războiului, a devenit tot mai evident că bolșevismul n-a mai însemnat pentru Hitler un model în anumite domenii, în ce privește măsurile de exterminare el reușind chiar o supralicitare.

În cele ce urmează, istoria interdependenței celor două mișcări, respectiv regimuri, va fi descrisă cu ajutorul următorilor termeni: provocare și răspuns, original și imitație, analogie și supralicitare. Într-o primă sinteză, se poate spune că bolșevismul a fost pentru național-socialism, în același timp, o sperietoare (*Schreckbild*) și un model (*Vorbild*). Războiul civil pe care l-au

purtat unul împotriva celuilalt s-a deosebit însă izbitor de războaiele civile *obișnuite*.

O sperietoare (*Schreckbild*) este altceva decât o *fantomă* (*Schreckgespenst*). O fantomă este ireală și o simplă închipuire; o sperietoare are însă o bază solidă în realitate, deși poartă în sine, de la bun început, acea tendință de exagerare care este și o trăsătură distinctivă a tuturor ideologiilor. Ar putea fi vorba despre fantome și fantezii numai dacă s-ar aduce dovada că literatura antibolșevică de început (care, sub forma broșurilor și articolelor de ziar, ajungea până în ultimul sat) n-ar fi fost nimic altceva decât propagandă dirijată de „anumite interese" și fără un suport considerabil în realitate[33]. Se va demonstra însă că situația a fost cu totul alta.

Cine a avut atunci sentimentul că, odată cu revoluția bolșevică, se făcuse un salt într-o nouă dimensiune istorică mondială, în cea a exterminării sociale a unor mari mase de oameni și, desigur, în cea a unei altfel de revoluții industriale, nu s-a înșelat. Cine a crezut că toate acestea se petreceau într-o țară *pe jumătate asiatică* și nu puteau avea consecințe importante în cadrul civilizației europene, s-a înșelat în mod fatal. Faptul că exterminării sociale i-a urmat, în final, o exterminare biologică și *transcendentală*, că în multe domenii imitația a depășit în intensitate modelul, cu greu poate fi descris în mod corespunzător prin noțiuni ale vieții obișnuite, precum *crimă*. Dacă se poate folosi termenul de „tragedie", așa cum a propus George Kennan, este problematic din alte motive[34]. Însă în mod cert este cu totul greșit să se considere că pretutindeni, în perioada 1917-1945, au acționat numai „anumite interese".

Psihologia intereselor, dezvoltată inițial de aristocrații francezi ai secolului al XVIII-lea și apoi de utilitarismul englez, este de mare folos acolo unde se calculează, măsoară și cântărește. Dar omul nu este, în esența sa, o ființă calculată: el își face griji pentru existența sa, se teme de viitor, simte ură împotriva dușmanilor, este gata să-și jertfească viața pentru o cauză măreață. Acolo unde astfel de emoții puternice dau măsura unor grupuri mai mari de oameni, se poate vorbi despre *emoții fundamentale*. Un asemenea sentiment fundamental a fost revolta a numeroși muncitori și șomeri față de nedreptățile și inegalitățile *sistemului capitalist*; dar și mânia aprigă a multor francezi împotriva „nemțălăilor" (fr. *boches*) care, în 1871, îi răpiseră patriei lor două dintre cele mai frumoase provincii. Într-o situație de normalitate, politica poate fi o chestiune de calcul de interese și de compromis între acestea; de îndată însă ce intervine ceva neobișnuit și amenințător, pentru foarte mulți oameni sentimentele devin mult mai importante decât interesele, chiar dacă aceste emoții sunt numai în rare cazuri nemijlocit opuse intereselor reale sau imaginare: revoltă, mânie, tristețe, ură, dispreț, teamă, dar și entuziasm, speranță, credința într-o misiune măreață.

De astfel de emoții fundamentale au fost puse în mișcare în 1917 masele de soldați ruși, care se temeau că vor fi nevoiți să-și jertfească fără rost viețile, într-un război deja pierdut; astfel de emoții fundamentale i-au motivat însă în Italia și Germania și pe ofițeri, voluntari și burghezi, care știau foarte bine cum se procedase în Rusia cu cei asemenea lor. Tot de emoții fundamentale au fost animate mai târziu nucleele active ale partidelor comuniste și fasciste, deși în rândurile lor intrase o masă enormă de oportuniști, indivizi mânați de interese și chiar infractori de drept comun.

În continuare, istoria celor mai importante partide ale celor două mișcări mondiale — unul l-a premers pe celălalt și a reprezentat pentru acesta o sperietoare, dar apoi au devenit, unul pentru celălalt, tot mai mult, sperietoare *și* model — urmează să fie scrisă ca o istorie a sentimentelor fundamentale și a evoluției lor ideologice. De aceea, preluarea puterii la 30 ianuarie 1933 de către național-socialiști este numai un punct de plecare preliminar, iar istoriei Uniunii Sovietice îi este dedicat la fel de mult spațiu ca și luptei dintre comuniști și național-socialiști în timpul Republicii de la Weimar sau istoriei Germaniei național-socialiste.

Dacă național-socialismul și comunismul sunt înțelese în primul rând drept ideologii, iar conducătorii lor drept ideologi, atunci perceperea lui Hitler ca politician german este la fel de puțin îndreptățită precum cea a lui Lenin ca om de stat rus. Aceasta nu înseamnă că unul nu ar fi fost *și* politician german, iar celălalt, totodată, *și* om de stat rus. Întrebarea se pune însă întotdeauna, în primul rând, în legătură cu *hiatusul*, cu elementele de *exagerare*, de *noutate*, cele care reprezintă de fapt ideologicul, din care rezultă cele mai importante acțiuni. Ideologiile pot să difere foarte mult, dar fiecare este caracterizată de această exagerare și de un nucleu de legitimitate și oportunitate, care probabil poate fi făcut să existe numai prin exces ideologic, dar care îl și poate aduce la ruină.

În *Jurnalul sionist* al lui Theodor Herzl se poate urmări nașterea unui concept ajuns mai târziu la înrâurire istorică mondială, însă în ce speranțe exorbitante și în ce reprezentări nerealiste era îmbrăcat[35]! Și totuși, Herzl ar fi abandonat probabil foarte repede lupta dacă ar fi gândit numai pragmatic și rațional. Abia circumstanțe noi îi pot aduce pe urmași în situația de a face o diferență între nucleul *real* și exagerarea *ireală;* contemporanii, dimpotrivă, îmbrățișează sau resping întregul cu toată pasiunea și numai în aceste confruntări se poate clarifica treptat ce este nucleu și ce este exagerare. Hitler nu s-a considerat pe sine urmașul lui Stresemann sau al lui Papen, ci un anti-Lenin, idee în care se întâlnea cu Trotki, care l-a numit un „super-Vranghel al burgheziei mondiale"[36].

Pentru Trotki, desigur, Lenin avea întru totul dreptate, prin urmare Hitler greșea absolut; însă cine nu împărtășește convingerea despre adevărul absolut al unei ideologii va trebui să considere că nici Hitler nu putea să greșească în

toate privințele, că în ideile și acțiunile sale sunt recognoscibili, de asemenea, sâmburii a ceva oportun și, cel puțin pentru mulți oameni, convingător și mobilizator. Când postula unirea tuturor germanilor într-un singur stat, Hitler nu reclama, în esență, nimic altceva decât revendicase cu succes Mazzini pentru toți italienii, mișcându-se, asemenea majorității contemporanilor, pe coordonatele gândirii național-statale. Rezistențele declanșate (mult mai puternice decât în cazul italian) își au explicația în circumstanțele speciale ale situației germanilor în Europa, pentru care nu Hitler era răspunzător. Faptul că, pentru el, marea unificare germană nu era totuși un scop în sine, ci o etapă către un țel încă și mai măreț, și că a dat rezistențelor pe care le-a întâmpinat o anumită interpretare universală a reprezentat însă o ideologie propriu-zisă, constituindu-se într-o nouă dimensiune.

Misiunea observării acestor corelații revine istoricului și în special istoricului care studiază ideologia. El trebuie să-și asume riscul de a fi criticat de cei care, privind în urmă, vor să fie confruntați cu *răul absolut* și cred că se află în slujba *binelui* absolut. În tabloul pe care trebuie să-l picteze își au însă locul numai diverse tonuri de gri, folosirea culorii albe fiindu-i interzisă în aceeași măsură ca și a negrului[37]. Numai prin expunerea pe care o face, nu prin idei preconcepute, poate să-și convingă cititorii că tonurile sale de gri au nuanțe. În orice caz, el este conștient că între gândirea istorică și ideologie, din acest punct de vedere, nu există o diferență fundamentală, de vreme ce ambele trebuie să abstractizeze și să generalizeze și nu surprind bogăția polimorfă a realității.

Pentru că omul este o ființă care gândește, este condamnat să construiască ideologii și, prin aceasta, să greșească. Conform teologilor, numai Dumnezeu nu greșește niciodată, pentru că El creează fiecare lucru în timp ce îl gândește și, de aceea, nu are nevoie să-l denatureze prin concept. Însă gândirea istorică poate să evalueze în interdependența lor diferite ideologii, dintr-o nouă perspectivă istorică, să le urmărească influența, călăuzită fiind de hotărârea de a nu face concesii voinței de materializare a scopurilor, fundamentală oricărei ideologii.

Ce-i drept, prin însăși formularea problemelor, istoricul trebuie să opereze o selecție, dar în limitele acestei alegeri nu are voie să aibă un scop mai înalt decât să producă o imagine a obiectului, cât mai completă și mai conformă cu adevărul. Nu Hitler a fost primul descris ca dușman al omenirii, întrupare a răului, distrugător al civilizației, ci, așa cum istoricul știe și trebuie să și spună, toate aceste expresii au fost aplicate bolșevismului de către observatori respectabili, atunci când despre Hitler nu se știa mai nimic; nu Hitler a fost primul care, de pe o poziție de forță, a declarat public că el și partidul său n-ar putea trăi pe planetă alături de un anumit grup de milioane de oameni și că, prin urmare, aceștia trebuie exterminați[38].

Aceste constatări exprimă realitatea; cine le cunoaște și le trece sub tăcere procedează neștiințific și imoral, de vreme ce din nenumăratele victime recunoaște doar grupuri anume. În plus, acționează inconsecvent atunci când consideră oamenii atât de diferiți, pentru că exclude posibilitatea ca el și cei asemenea lui, într-o situație similară, să devină la fel de vinovați precum aceia pe care îi acuză. Se înțelege de la sine că diferențele nu sunt negate, pentru că diferența constituie esența realității. Dar gândirea istorică trebuie să se îndrepte împotriva tendinței pe care o are gândirea ideologică și emoțională de a accentua deosebirile, de a estompa interdependențele și de a nu ține seama de „partea cealaltă", adversă.

Intenționata *nepărtinire* a gândirii istorice nu poate să aibă natură divină — și astfel să fie lipsită de greșeli. Aceasta nu este scutită de riscul de a căpăta, în mod ascuns sau subtil, caracter partizan. Dar, într-o formulare juridică, nu este nimic altceva decât cererea ca, în locul proceselor publice și al curților marțiale, să apară proceduri judiciare normale, în care și martorii apărării să fie ascultați cu onestitate, iar judecătorii să nu se deosebească numai formal de procurori. Sentințele vor diferi foarte mult; însă, spre deosebire de cele pronunțate de curțile marțiale, vor cunoaște trepte intermediare între pedeapsa capitală și achitare. Nici acestea nu elimină totuși posibilitatea de eroare și de aceea nu exclud revizuirea.

Dar și gândirea istorică trebuie să fie pregătită să se reconsidere ea însăși, în măsura în care sunt aduse motive întemeiate și nu simple proteste indignate, care neagă faptul că, după posibilități, totul trebuie făcut inteligibil, dar că nu tot ce este inteligibil este și explicabil, iar nu tot ce este explicabil este și îndreptățit. Nu este indicată totuși dezicerea vreodată de propria existență, pentru că abia astfel rezultă o poziție partinică nemijlocită și reală.

Dacă Hitler ar fi învins[39], atunci în Europa stăpânită de germani și, desigur, în mari părți ale lumii, istoriografia ar consta secole întregi în preamărirea faptelor Führerului. O *dehitlerizare*, cu toată certitudinea, n-ar fi posibilă. Poate că oamenii ar fi mai fericiți — cu excepția victimelor, despre care însă nu s-ar vorbi —, pentru că ar fi scutiți de a suporta comparații și aprecieri; în mod sigur, mulți dintre *antifasciștii* de astăzi, născuți mai târziu, ar fi adepți convinși și prețuiți ai regimului. Numai pentru gândire istorică și reconsiderare nu ar fi loc și de aceea gânditorii istoriei ar fi văzuți în acest sistem drept *contramodele* și n-ar avea dreptul să existe. Cu toate acestea, nici măcar conștiința acestui fapt nu trebuie să-i determine să se înroleze ulterior în rândurile contemporanilor combatanți.

I

1933. PUNCT FINAL ȘI PROLOG: PRELUAREA ANTIMARXISTĂ A PUTERII ÎN GERMANIA

Istoria preluării puterii de către național-socialiști poate fi scrisă ca o istorie de intrigi și fărădelegi. În această interpretare, Adolf Hitler, șeful unui partid slăbit și aflat în regres de neoprit, „este adus la putere" prin stratagema fostului cancelar al Reichului, von Papen, în interesul agrarienilor amenințați de *scandalul ajutorului răsăritean*, prin amenințări la adresa fiului președintelui Reichului, von Hindenburg, sau prin intervenția cercurilor industriei grele. Hitler își consolidează această putere arestându-și adversarii politici și, în cele din urmă, incendiind clădirea Reichstagului, pentru a obține pentru sine și pentru partenerii de coaliție majoritatea în alegerile parlamentare, desfășurate la 5 martie. Pe această linie, un mare rol joacă discuțiile ce au avut loc în casa bancherului von Schröder din Köln sau la vila Dahlem a soților von Ribbentrop, precum și persoane precum Werner von Alvensleben, în timp ce numele lui Ernst Thälmann de obicei nu apare, cum se întâmplă și în cele mai multe dintre memoriile contemporanilor.

Dacă însă istoricul se retrage într-un punct cât mai îndepărtat posibil față de acest unghi mult prea îngust de vedere, atunci rezultă o cu totul altă imagine. De la alegerile pentru Reichstag din 31 iulie 1932, după o ascensiune fără precedent în istoria partidelor germane, NSDAP, cu 230 de mandate și cu aproape 38% din voturi câștigate, devenise de departe cel mai puternic partid. În sistemul parlamentar, dacă un partid este considerabil mai puternic decât celelalte, atunci împotriva acestuia se poate forma o coaliție a tuturor sau aproape a tuturor celorlalte partide. Aceasta nu corespunde esenței sistemului și este dificil să reziste pe termen lung, dar poate fi o variantă atunci când este vorba despre un partid anticonstituțional. În acest caz, cea mai importantă sarcină trebuie să fie aceea de a proteja majoritatea poporului de o *minoritate a maselor*, care, probabil, este influențată de convingeri deosebit de puternice și dispune de o mare cantitate de energie. Dacă totuși majoritatea nu este în

stare să formeze o asemenea coaliție, atunci conducerii statului, în calitate de custode al majorității poporului, îi rămân numai două posibilități: lupta deschisă cu acest mare partid sau încercarea de a-l slăbi în mod decisiv ori poate de a-l scinda.

Lupta deschisă se naște în mod inevitabil, dacă partidul iese pe străzi și incită la răsturnarea guvernului. Așa se întâmplase la trecerea dintre anii 1918 și 1919, când Consiliul Delegaților Poporului a trebuit să se impună, cu forța armelor, împotriva minorității, extrem de puternică în capitală, care voia să împiedice alegerile pentru Adunarea Națională, ce urma să elaboreze constituția țării. Național-socialiștii au amenințat nu de puține ori cu preluarea puterii prin forță, însă nu și-au transpus amenințarea în fapte, elaborându-și tactica în limitele legalității. Astfel, la 13 august 1932, președintele Reichului, von Hindenburg, a refuzat să încredințeze șefului celui mai puternic partid conducerea guvernului, pe care Hitler ar fi avut dreptul, fără îndoială, s-o revendice, dacă, potrivit variantei oficiale, n-ar fi pretins *întreaga putere*. El însuși a negat că ar fi ridicat o asemenea pretenție; însă nu ceruse Alfred Rosenberg oare, încă de la 1 iunie, în *Völkischer Beobachter*, în mod răspicat, „toată puterea pentru Adolf Hitler", iar toate mitingurile partidului nu erau oare animate de puternice atacuri împotriva *sistemului*?

Așadar, lupta putea fi dusă numai ca apel către popor și, într-adevăr, la alegerile pentru Reichstag din noiembrie 1932, național-socialiștii au pierdut nu mai puțin de două milioane de voturi. Dar, cu 196 de mandate, aceștia erau, de departe, cel mai puternic partid. Cancelarul Reichului, von Papen, pleda acum pentru o nouă dizolvare a Reichstagului și pentru un guvern suprapartinic al *dictaturii naționale*, care, bineînțeles, a găsit numai un sprijin redus printre alegători. Hindenburg a ezitat totuși să aleagă această cale, de teama declanșării unui război civil. În aceste condiții, el a încredințat conducerea guvernului ministrului apărării de atunci, von Schleicher, care părea capabil să propună o soluție pașnică, anume scindarea NSDAP cu ajutorul celui de-al doilea om din partid, Gregor Strasser, și formarea unei noi coaliții, cu sprijinul sindicatelor.

În urma reacțiilor lui Hitler și ale Partidului Social-Democrat, acest plan a eșuat însă după numai câteva săptămâni, moment în care nu a mai existat o a treia soluție; Hitler trebuia să primească mandatul, în măsura în care aducea dovada că nu încerca să obțină *întreaga putere*, ci se mulțumea, așadar, să fie cancelarul unui cabinet în care adepții săi formau numai o minoritate și în care el însuși era pus sub tutelă, printr-o dispoziție cu totul neobișnuită, ce prevedea că avea voie să se adreseze președintelui Reichului numai în prezența vicecancelarului von Papen. Dacă ceva nu a fost în regulă la formarea acestui guvern, atunci a fost vorba despre o ilegalitate sau, cel puțin, despre o iregularitate îndreptată împotriva lui Hitler: îmblânzitul sau *îngrăditul* Hitler era socotit a fi soluția obligatorie a unei crize fără precedent!

E de presupus că prima interpretare este legată prea mult de o viziune superficială și de impulsul moralist al condamnării unor anumite persoane sau grupuri. Fără îndoială că cealaltă interpretare are un caracter prea determinist și distanțat. Este însă evident că situația din Germania era deosebit de dificilă. Chiar potrivit statisticilor oficiale, existau peste șase milioane de șomeri, nevoiți în mare parte să trăiască din micile ajutoare primite prin organizațiile de asistență publică. Chiar dacă Statele Unite al Americii fuseseră și mai grav afectate de criza economică mondială, acolo nu existau partide anticonstituționale, deși critica *sistemului capitalist* era din ce în ce mai puternică, în special din partea intelectualilor de pe coasta de răsărit.

În Germania nu acționa însă numai anticonstituționalul Partid Național-Socialist, care își îndrepta propaganda, în primul rând, împotriva parlamentarismului de la Weimar și a sistemului instaurat prin Tratatul de la Versailles, ci, alături de acesta și încă dinaintea lui, acționa Partidul Comunist, care dorea să dărâme total capitalismul și, ca secție a Internaționalei comuniste, să instaureze *dictatura proletariatului*, după exemplul revoluției ruse, printr-o revoltă armată. Acest partid era singurul care în cele patru scrutine pentru Reichstag, începând din 1928, înregistrase permanent creșteri, astfel încât, de la 54 de mandate deținute în mai 1928, ajunsese la 100 de mandate în noiembrie 1932. Este adevărat că existau voci care afirmau că Partidul Comunist German era preponderent un partid de protest al șomerilor și că amenințările sale obișnuite nu ar fi altceva decât retorică revoluționară, rezultată tocmai din sentimentul neputinței. Atunci de ce să nu fi considerat avertismentele lui Hitler de până la 30 ianuarie, cum că va distruge marxismul și chiar celelalte partide, drept afirmații propagandistice sau instigatoare?

Hugenberg și Papen păreau a avea motive întemeiate să creadă că Hitler va da rapid dovadă de rațiune și de luciditate, într-un cabinet în care, în afară de el, se mai aflau numai alți doi național-socialiști și în care cele mai importante poziții — Ministerul de Externe și Ministerul Apărării — erau deținute direct de către președintele Reichului. Ei nu țineau însă cont de entuziasmul și de manifestările de bucurie declanșate în întreaga Germanie la aflarea veștii despre numirea lui Hitler. Niciodată, niciun alt cabinet din perioada Republicii de la Weimar nu fusese salutat și ovaționat de mari mase populare. Acum însă, chiar în orășelele celei mai îndepărtate provincii, s-au pus în mișcare marșuri cu torțe, asistate de numeroși spectatori entuziaști, coloane uriașe s-au îndreptat către Berlin, fără să aibă nevoie de protecția poliției, înconjurate doar de simpatia spectatorilor, și au trecut cu torțele prin Poarta Brandenburg, în uniforme și într-o ordine militară, spre sediile președintelui și al noului cancelar al Reichului. Acest marș cu torțe a devenit curând o legendă și o temă preferată pentru literatură și cinematografie, dar pe cât de organizată și apoi de stilizată a fost, pe atât de mult dezvăluie descrierile

contemporanilor național-socialiști din spontaneitatea, atmosfera și opiniile ce au înconjurat seara de 30 ianuarie.

„Nu se spunea: «Hitler a devenit cancelar al Reichului!»; se spunea numai: «Hitler!». Se spunea asta pe stradă, om către om, în fața magazinelor, la tejghea, se striga la metrou, în autobuze. Ca o scânteie electrică, vorba aceasta sărea de la om la om, aprindea un întreg imens oraș, aprindea milioane de inimi... Era ca în anul 1914, când bătea inima unui întreg popor... «Alarmă!»

Se propagă din stradă în stradă. Detașamentele SA* și cele SS** se năpustesc în sediile lor. Căștile de oțel se adună: marș cu torțe... A durat patru ore. Noi cohorte, mereu noi cohorte... Acum și prima cască de oțel în cenușiu***: fața frontului german... Nu o spuneau, dar o știau cu toții: ceea ce trăiau în această noapte fierbinte era ridicarea națiunii, era contrarevoluția, era poliția pentru ziua de 9 noiembrie"[1].

Ziua de 30 ianuarie a fost simțită cu adevărat, înainte de toate, ca zi a deșteptării naționale, ca răspuns la umilința prăbușirii din 1918 — poate nu de către toți germanii, dar sigur de *Germania națională*, care considerase zilele de august ale anului 1914 drept brești salvatoare spre adevărul națiunii și care crezuse numai în victorii, nu însă și în înfrângeri, în oboseala de război ce cuprinsese treptat populația și deloc în *Cele paisprezece puncte* ale președintelui american Wilson. Această Germanie naționalistă pătrunsese în mod potențial în inimile celor mai mulți germani, căci entuziasmul zilelor de august fusese cu adevărat general și, chiar dacă inițial social-democrații au căutat să obțină pacea, în 1919 tocmai prim-ministrul Reichului, Scheidemann, a declarat că prefera să i „se usuce" mâna decât să vadă semnat tratatul nedrept de la Versailles.

Învingătorul din 30 ianuarie nu a fost în primul rând Hitler, ci viziunea despre istorie, legenda istorică a Germaniei naționale, cu toată puterea sa de convingere, adresată omului simplu și sentimental. Pe acest ton a fost gândit primul apel al noului guvern al Reichului la 1 februarie și nu există niciun motiv pentru care să credem că Hitler a simulat numai aceste accente conservatoare și general naționale, fără să le fi și simțit.

Această Germanie naționalistă exclusese însă de mult din rândurile ei o mare parte a acelora care în august 1914 făcuseră front comun cu ea: nu numai social-democrații, ci și catolicii și liberalii, care în 1917 colaboraseră la rezoluția pentru pace a Reichstagului, așadar toate acele *partide ale sistemului* ce făcuseră posibilă Republica de la Weimar. Chiar în condițiile în care la scrutinul pentru Reichstag din 5 martie 1933 se constataseră nereguli, aceste

* Sturmabteilung — batalioane de atac (n.tr.).

** Schutzstaffeln — detașamente de protecție (n.tr.).

*** Culoarea uniformei în armata germană (n.tr.).

partide au obținut nu cu mult mai puține voturi decât NSDAP, iar dacă lor li s-ar fi putut adăuga și voturile comuniștilor, atunci ar fi fost vorba despre circa jumătate din populație. De ce această jumătate a rămas atât de pasivă și de ce nu și-a făcut auzită vocea? Singur entuziasmul Germaniei naționaliste ar fi provocat cu greu o atât de mare paralizie și imobilitate; Germania de la sfârșitul anului 1932 și începutul anului 1933 simțea însă mai puternic decât oricare altă națiune urmările marii crize economice mondiale. Într-o asemenea conjunctură, orice eveniment care iese din rutina cotidiană este întâmpinat cu speranțe sau, cel puțin, cu disponibilitatea de a i se acorda o șansă. Numeroși șomeri, care în noiembrie, din protest și deznădejde, își dăduseră voturile Partidului Comunist German (PCG), erau dispuși acum să creadă că poate, totuși, Hitler cunoaște o soluție. Țăranii, ale căror gospodării erau amenințate să fie executate silit, meseriașii, ale căror comenzi se reduceau tot mai mult, micii comercianți, care nu știau cum să-și mai achite obligațiile de plată, nu mai aveau încredere în măsurile de redresare sau în bonurile pentru plata impozitelor ale lui Papen și Schleicher, însă cu toate acestea nu se lăsau deocamdată convinși de promisiunile radicale ale lui Thälmann, care legau necondiționat Germania de Uniunea Sovietică. Astfel încât au acordat încredere aceluia care se arăta extrem de decis, dar respingea măsurile revoluționare, ale căror urmări ar fi fost imprevizibile; și chiar dacă au rămas pasivi, i-au neutralizat pe cei care chemau la o rezistență ce trebuia să ducă la o prăbușire totală.

Teama că o asemenea răsturnare era posibilă și dorită de forțe puternice a fost probabil cea mai însemnată forță motrice a *ridicării naționale*, transformată atât de rapid în „revoluția național-socialistă". Încă și mai importantă decât entuziasmul *Germaniei naționaliste* și decât speranțele populației zguduite de criză a fost teama *Germaniei burgheze* de o revoluție comunistă iminentă. PCG era într-adevăr cel mai puternic partid în capitala Reichului, iar în toată luna februarie au circulat zvonuri despre pregătirile de război civil ale comuniștilor, despre transporturi secrete de arme, chiar despre planuri de incendiere a bisericilor și muzeelor. Nu încape îndoială că Hitler împărtășea îngrijorările și temerile larg răspândite. Comitetul de conducere al Partidului Social-Democrat respinsese deja la 30 ianuarie propunerea comuniștilor de apel la greva generală, ceea ce, având în vedere premisele ostilității reciproce, nu era surprinzător, dar în întregul Reich aveau loc ciocniri grele și nu întotdeauna agresorii erau național-socialiștii. La înapoierea de la marșul cu torțe din 30 ianuarie, fusese împușcat Eberhard Maikowski, șeful formațiunii *Mordsturm 33*, de care comuniștii se temeau, iar puțin mai târziu, după cum anunța *Rote Fahne*, muncitori înarmați ocupaseră străzile orașului Lübeck în timpul unei greve de 24 de ore. Hotărârea lui Hitler și Göring — care deținea acum dreptul de comandă asupra poliției prusace — de a interveni cu toate mijloacele necesare nu putea fi pusă la îndoială, încă de la bun început.

Incendierea Reichstagului din 27 februarie a accelerat evoluția, dar în niciun caz nu a produs-o. Listele pe baza cărora au fost arestați aproape toți deputații comuniști din Reichstag și cei din landuri, precum și alți numeroși funcționari, fuseseră pregătite de poliție încă din timpul ultimilor ani ai Republicii de la Weimar, iar *ordinul* lui Göring *de folosire a armamentului* data din 17 februarie. O ocazie pentru a anunța starea de urgență s-ar fi găsit în mod sigur dacă decretul pentru apărarea poporului și a statului n-ar fi putut fi emis încă de la 28 februarie. Probabil că fără incendierea Reichstagului guvernul lui Hitler nu ar fi obținut majoritatea absolută la alegerile din 5 martie; dar și fără a deține majoritatea mandatelor, ar fi putut să supună la o asemenea presiune Reichstagul nou-ales, încât acesta, cu o majoritate de două treimi, ar fi aprobat legea care acorda guvernului puteri depline, hotărând astfel să renunțe la putere, așa cum făcuseră, de fapt, la 23 martie deputații, sub presiunea detașamentelor SA în marș, dar și mai mult ținând seama de așteptările opiniei publice. Problema încă neclarificată cu privire la autorul, respectiv autorii incendierii Reichstagului este importantă numai în relație cu întrebarea, tot mai des pusă, dacă de partea național-socialiștilor guvernanți existau sentimente veritabile sau dacă oamenii cinici ai Puterii nu s-au dat înapoi de la comiterea unui act criminal deosebit de riscant, pentru a justifica autocrația pe care altfel n-ar fi putut-o impune. Totul vorbește despre faptul că și național-socialiștii la putere erau stăpâniți de convingeri și emoții ce nu făceau necesar un asemenea act criminal, indiferent de mersul posibil al evenimentelor. Cele mai puternice asemenea convingeri și sentimente erau legate toate de noiembrie 1918 în Germania și de revoluția din Rusia; era vorba despre stări de spirit antibolșevice, înțelese cu atât mai evident drept antimarxiste, cu cât aveau rădăcini manifeste în sentimentele *burgheze*, pe care însă le depășeau.

La 10 februarie Hitler a vorbit în Sala Sporturilor din Berlin. Deasupra tribunei oratorului se putea citi, scris cu litere mari de tipar: „Marxismul trebuie să moară". Pe acest slogan s-a axat întregul discurs, care a afirmat în esență următoarele: „Marxismul înseamnă eternizarea sfâșierii națiunii... spre exterior pacifistă, spre interior teroristă — numai astfel s-a putut menține această concepție despre lume, a distrugerii și a negării veșnice... Va învinge ori marxismul, ori poporul german — și va învinge Germania[2].

La 2 martie Hitler a ținut un nou discurs în Sala Sporturilor și de data aceasta nu l-a mai reținut prudența unui om de stat, ci și-a îndreptat privirea în afara granițelor germane: „A înlăturat oare acest marxism sărăcia acolo unde a învins în procent de sută la sută, acolo unde cu adevărat și fără excepție stăpânește, adică în Rusia? Realitatea demonstrează o situație de-a dreptul șocantă. Milioane de oameni suferă de foame într-o țară care ar putea să fie un grânar pentru întreaga lume... Ei vorbesc despre fraternitate. Noi cunoaștem această fraternitate. Sute de mii de oameni, chiar milioane a fost

nevoie să fie împușcați în numele acestei fraternități și ca urmare a marii *fericiri*... Mai departe, ei spun că prin aceasta ar triumfa asupra capitalismului... Lumea capitalistă trebuie să se susțină prin credite, să livreze mașini și să construiască fabrici, să pună la dispoziție ingineri și specialiști, pentru că această altă lume trebuie să construiască totul. N-au cum să nege acest adevăr. Iar sistemul de muncă din zonele forestiere siberiene aș dori să-l recomand pentru numai o săptămână acelora care tânjesc după acest sistem în Germania... Dacă o burghezie slabă a capitulat în fața acestei nebunii, atunci lupta împotriva acestei nebunii ne-o asumăm noi"[3].

În aceeași ediție din *Völkischer Beobachter* se putea citi despre 22 de muncitori întorși din Rusia care îndemnau la alegerea lui Hitler, cu argumentul că Rusia sovietică înseamnă iadul pentru muncitori și țărani, obligați la un trai mizer de înfometare, în condițiile celei mai grele munci.

În cuvântările lui Hitler din aceste luni apare tot mai frecvent revendicarea fundamentală ca marxismul să fie distrus, nimicit consecvent și fără cruțare. Ea este, nu de puține ori, legată de amintirea *spartachiștilor* din 1918; iar dacă Hermann Göring anunța, la 3 martie, că are numai de distrus și de nimicit, câteva zile mai târziu el se adresa adversarilor săi cu acuzația înflăcărată: „Când, acum 14 ani, ne-am întors de pe front, ne-au fost smulse tresele și decorațiile, am fost târâți în noroi și ni s-au ars steagurile, care, victorioase, s-au opus unei lumi. Atunci ne-ați batjocorit tot ce aveam mai scump în adâncul sufletului, ne-ați călcat inimile în picioare, așa cum ați călcat în picioare Germania"[4].

În ceea ce-i privea pe comuniști, întrebarea sa era într-adevăr justificată: „Ce s-ar fi întâmplat dacă ar fi cucerit puterea în locul nostru? Fără să stea prea mult pe gânduri, ne-ar fi scurtat de cap"[5]. Aceeași idee o exprimase în anul 1929 președintele Reichstagului, social-democratul Paul Löbe, dar el atribuise partidului său tocmai meritul de a fi împiedicat distrugerea reciprocă a celor două partide extremiste[6]. În discursul din 2 martie, Hitler făcuse o distincție atât de netă între situația jalnică a șefilor poliției, social-democrați, amenințați cu demiterea și îngrijorați că nu-și vor primi pensiile, și hotărârea și setea de sânge a comuniștilor, încât părea aproape de neînțeles cum două fenomene așa de diferite puteau fi cuprinse în același termen, de marxism.

Însă tocmai acest *antimarxism* a fost semnul distinctiv principal al ideologiei național-socialiste și tocmai de aceea ea s-a îndreptat și împotriva burgheziei, ale cărei sentimente le-a împărtășit într-o măsură atât de mare, și tocmai de aceea a trimis la întreaga istorie modernă — precum a făcut, de pildă, Rudolf Hess în luna iulie, îndreptându-se cu următoarea motivație împotriva excesele comise de detașamentele SA: „Revoluția franceză iudeo-liberală a înotat în sângele ghilotinei. Revoluția rusă iudeo-bolșevică și-a găsit ecoul în milioanele de strigăte venite din temnițele cekiste însângerate. Nicio revoluție din lume nu a decurs atât de disciplinat ca aceea național-socialistă... Oricine trebuie să

știe că suntem departe de a ne trata adversarul cu îngăduință. Trebuie să știe că fiecare crimă comisă de comuniști sau marxiști, căreia îi sunt victime național-socialiștii, va fi plătită înzecit de conducătorii comuniști sau marxiști... Fiecare național-socialist trebuie să fie însă conștient de faptul că maltratarea adversarilor corespunde ideilor iudeo-bolșevice și nu este demnă de național-socialism"[7].

În declarațiile liderilor național-socialiști devine tot mai evident faptul că la baza sentimentelor și acțiunilor lor stătea o experiență primară, o temere primară, o ură primară: experiența trăită de ofițeri și de subofițeri în timpul revoluției din 1918, atunci când, brusc, își pierduseră autoritatea, când, din trupe combatante pregătite pentru luptă, acestea deveniseră, de la o zi la alta, o mulțime care trebuia să delibereze, când le fuseseră smulse tresele, când fuseseră scuipați în față, când fuseseră numiți „criminali de război" și „porci". Se pare că această experiență și-a căpătat greutatea specifică abia prin raportare la revoluția rusă, unde ceva asemănător se petrecuse, dar cu urmări mult mai grave, așa cum rezultă din amintirile luptătorilor baltici, din relatările numeroșilor emigranți ruși și ale fugarilor ruso-germani, însă și din vasta literatură despre revoluția rusă, scrisă de monarhiști sau de social-democrați. Acești ofițeri nu erau izolați, ci se considerau o elită a burghezimii, din care și proveneau, cu puține excepții. Mulți cetățeni încercau sentimente nu foarte diferite de ale lor, cel puțin pentru moment, însă nu erau nici pe departe de acord cu un antimarxism radical, pentru că îi cunoscuseră pe social-democrați drept parteneri uneori incomozi, dar, oricum, concilianți. Aceia totuși, fie ei foști ofițeri sau simpli cetățeni, care păreau să aibă nevoie de consecvență ideologică au căutat cauzele declanșatoare ale bolii societății și n-au putut să se oprească nici asupra comunismului, nici a marxismului, ci au fost nevoiți să acuze și slăbiciunea liberalismului și probabil, în final, să găsească în evrei cauza ultimă și hotărâtoare.

Care era însă acel lucru pozitiv, căruia să i se poată adresa, când erau sesizate atât de multe negative? Cel mai urgent era să se garanteze unitatea și sănătatea poporului împotriva tuturor pericolelor, ceea ce era posibil numai după o cale lungă. Pe acest drum n-au vrut să pășească toți foștii ofițeri și nici majoritatea cetățenilor de orientare naționalistă, nici măcar toți *vechii luptători* național-socialiști; ei s-au putut însă opune cu greu consecvenței cu care, până în iulie, toate partidele au fost dizolvate sau obligate să se autodizolve, cu care a fost impus principiul arian și a fost decretată Legea pentru prevenirea nașterilor susceptibile de a transmite boli ereditare. Dacă ridicarea națională voia să fie cu toată consecvența antimarxistă, atunci nu putea să devină decât revoluție național-socialistă, iar revoluția național-socialistă, la rândul ei, a trebuit declarată de Adolf Hitler încheiată încă din vara anului 1933, de vreme ce a vrut să fie numai una politică, care să plaseze toată puterea în mâna unui partid și a conducătorului acestuia, nu și o revoluție

economică după exemplul rusesc, care, nu numai în ochii lui Hitler, acționase nefast în țara de origine, iar în țările industriale ale lumii ar fi atras urmări și mai grave. Pentru Hitler și pentru cei din primele rânduri ale mișcării de ridicare națională, Uniunea Sovietică era, în 1933, o veritabilă sperietoare. Nu a fost aceasta oare, totuși, un model pentru revoluția național-socialistă?

Într-o discuție cu un diplomat german, ministrul de externe Litvinov ar fi spus că Uniunea Sovietică înțelegea de ce Germania își trata comuniștii așa cum Uniunea Sovietică îi tratase pe dușmanii statului[8]. În orice caz, măsurile aspre îndreptate împotriva comuniștilor și a presei comuniste au reprezentat, încă din prima zi, o trăsătură principală a regimului național-socialist, iar ordinul de folosire a armamentului, emis de Göring la 17 februarie, și înființarea unei poliții auxiliare, formată din trupele SA și SS, la 22 februarie, erau îndreptate în primul rând împotriva comuniștilor. Și astfel „s-a făcut uz de armă în mod brutal" și „au fost împușcați în tentativa de fugă de sub escortă" prizonieri. Însă despre *teroare* se poate vorbi totuși abia după incendierea Reichstagului; aceasta s-a extins imediat, nelimitându-se la comuniști, deși Decretul privind apărarea poporului și a statului urma să servească numai „apărării împotriva actelor de violență antistatale comuniste". Și câțiva social-democrați, precum și unii politicieni burghezi au fost puși sub *arest preventiv* și duși în lagăre de concentrare apărute peste tot, ca din pământ, și care aveau numai în mică măsură caracter de stat, cele mai multe fiind construite și administrate în regie proprie de detașamentele SA sau SS.

În afara des amintitului lagăr de la Dachau, de lângă München, aflat sub administrația statului, foarte cunoscute au devenit lagărele *sălbatice*, cum ar fi Columbiahaus din Berlin, Oranienburg, Kemna din Wuppertal și altele. Trăsăturile lor principale erau improvizația și de multe ori ura personală, concretă, vizibilă în comportamentul paznicilor față de deținuți. Astfel, lagărul de la Oranienburg a fost amenajat într-o fostă fabrică de bere, iar dormitoarele deținuților se găseau în pivnița pentru păstrarea la rece a sticlelor de bere, unde la început au avut la dispoziție numai saci de paie drept mobilier. Și Kemna era o fabrică dezafectată și a durat mult timp până a fost întrunit minimul de condiții necesare pentru internarea unui număr considerabil de deținuți. Peste tot se ajungea însă la conflicte dure între adversarii politici internați în aceste mici lagăre, care se cunoșteau foarte bine și care, cu puține săptămâni sau luni în urmă, se înfruntaseră pe străzi în lupte înverșunate. În acest fel au fost plătite multe polițe politice, dar și personale, iar în urma loviturilor și uneori a schingiuirilor sadice din primii ani, mai multe sute de deținuți și-au pierdut viața. *Abuzuri*, s-a deplâns curând în mod oficial și au fost promise măsuri, însă justiția a reușit doar în rare cazuri să elibereze victimele sau să-i tragă la răspundere pe cei vinovați.

În 1933 numărul *deținuților* se ridica la aproximativ 30 000 și fiecare dintre cei eliberați din lagăr trebuia să se angajeze în scris că nu va dezvălui nimic

despre experiențele trăite. Foarte curând au început totuși să circule zvonuri, iar în 1934 au apărut primele relatări autentice ale unor deținuți evadați, cum ar fi aceea a lui Gerhard Seger, mulți ani deputat SPD (*Sozialdemokratische Partei Deutschlands* / Partidul Social-Democrat German) în Reichstag, despre Oranienburg. Acesta a povestit într-un mod credibil, evitând cu scrupulozitate exagerările și injuriile, despre *camera de tortură* unde aveau loc interogatoriile și unde deținuții erau bătuți cu atâta sălbăticie, încât mai mulți dintre ei au murit în urma loviturilor, despre umilințele la care au fost supuse figuri proeminente, precum foștii deputați SPD Ebert și Heilmann, și despre carcerele unde prizonierii erau închiși zile și nopți, ca în niște sicrie de piatră, dacă protestau împotriva regimului din lagăr.

Însă Seger a relatat și despre ura nepotolită dintre deținuții comuniști și cei social-democrați, sentiment care îi făcea pe comuniști să ovaționeze atunci când comandantul lagărului anunța sosirea iminentă de noi „barosani social-democrați", și a corectat o veche aversiune atunci când a constatat că instrucția disciplinară practicată în armata prusacă era „o organizare umană", în comparație „cu brutalitatea pregătirii analoage a SA"[9]. Altfel spus, lagărele de concentrare erau punctul terminus al unui război civil, în care partidul învingător manifesta o brutalitate și o cruzime ieșite din comun, tocmai pentru că avea impresia că fusese la un pas de a fi devenit partea învinsă. Nu era de neînțeles faptul că deținuților, care la început fuseseră transportați la Dachau sub supravegherea poliției, cântând *Internaționala* și aclamând Partidul Comunist German, în lagăr li s-a adus la cunoștință că din acel moment vor fi tratați după propria rețetă; a însemnat totuși un exces simptomatic când primul comandant de la Dachau, Hilmar Wäckerle, le-a cerut în mod expres oamenilor săi din SS să devină pentru Germania ceea ce era Ceka pentru Rusia[10].

Iar cruzimile au avut nu rareori un caracter care, și în cea mai tolerantă interpretare, a zguduit acea bază pe care trebuie să stea și cea mai aspră și mai unilaterală teroare a unui război civil: baza menținerii propriei identități. Nu un deținut evadat, ci ministrul justiției, dr. Gürtner, a fost acela care, în 1935, a scris următoarele despre ceea ce se întâmpla în lagărele sălbatice, înainte de desființarea lor, la începutul lui 1934: „În lagărul de concentrare Hohnstein din Saxonia, deținuții erau siliți să stea sub un aparat de picurat, special construit în acest scop, până când pielea capului prezenta răni grave provocate de picăturile de apă ce cădeau la intervale regulate. Într-un lagăr de concentrare din Hamburg, patru deținuți au fost legați în formă de cruce de un grilaj, zile întregi — o dată trei zile și trei nopți, altă dată cinci zile și cinci nopți, neîntrerupt —, timp în care li s-a dat să mănânce atât de puțină pâine uscată, încât aproape au murit de foame. Aceste câteva exemple arată o asemenea dimensiune a cruzimii evidentului sarcasm german, încât este imposibil să se ia în considerare vreo circumstanță atenuantă"[11].

Există încă un aspect care interzice să se vadă în teroarea impusă în primii ani de trupele SA numai faza finală „excesivă" a unui război civil doar presupus și care, după câteva luni, a fost suprimată sau măcar ținută sub control de autoritățile statului. Ce-i drept, primul șef al Poliției Secrete de Stat, înființată la sfârșitul lunii aprilie 1933, Rudolf Diels, relata mai târziu cu mândrie că, în colaborare cu alte autorități, a reușit să reducă numărul deținuților la 2 800 și să înlocuiască cele aproximativ 50 de lagăre de concentrare sălbatice cu câteva amenajări aflate în administrarea statului[12]; însă tocmai cel mai mare lagăr, Dachau, a rămas sub comanda trupelor SS, care, cu ajutorul tacticii inteligente a conducătorului Reichului și având ca punct de plecare funcția lui Himmler de comandant politic al poliției din Bavaria, și-au asumat într-o măsură tot mai mare împuterniciri polițienești, astfel încât, e adevărat, teroarea s-a redus cantitativ, dar s-a practicat sistematic și s-a sustras în continuare unui control eficient din partea justiției. Pe de altă parte, în unele lagăre se constituiseră așa-numitele *companii evreiești*[13], supuse unui regim deosebit de dur.

E adevărat, și aici era vorba despre adversari politici, despre comuniști și social-democrați și, după toate aparențele, niciunul nu fost adus în calitate de evreu; *după* arestare însă, evreii au fost recunoscuți ca atare și au avut parte de un alt gen de tratament. În acest mod s-a realizat trecerea la pedepsirea a ceea ce *era* cineva, nu a ceea ce *făcuse*, iar această trecere a avut loc simultan și sub alte forme, care, deși într-un sens mai restrâns nu erau măsuri de pedepsire sau de teroare, trebuie considerate totuși măsuri de urmărire sau de opresiune. Este de amintit aici, în primul rând, Legea privind reformarea corpului funcționarilor de carieră, din 7 aprilie 1933, care la articolul 3 preciza: „Funcționarii care nu sunt de origine ariană sunt scoși la pensie. În măsura în care este vorba despre funcționari onorifici, aceștia sunt destituiți". Astfel era introdus într-o lege care, după titulatură, era îndreptată împotriva *funcționărimii cu carnet de partid*, un principiu de cu totul altă natură, principiul apartenenței la o rasă, care putea fi justificat, cel mult, ca un imperativ al proporționalității, dar care avea să ia forma unei măsuri de persecuție religioasă, întrucât nu exista vreun alt criteriu decât acela al apartenenței la „religia mozaică".

De aceea, nu surprinde că *persecutarea evreilor* a apărut imediat în forță în prim-planul relatărilor din presa străină; probabil că pentru aceasta n-ar fi fost nevoie de vreo stare de lucruri specială, de vreme ce, pentru prima dată în istoria universală, se întâmpla ca într-un mare stat să ajungă la putere un partid care să se declare, încă din program, răspicat antisemit. Relatările publicate în presa străină au fost în mare parte, fără îndoială, mult exagerate; așa, de pildă, *Herald Tribune* și-a permis să anunțe, la 3 martie, că „exterminarea în masă a evreilor germani" este aproape, iar *Daily Herald*, la sfârșitul lunii aprilie, a publicat un articol din „țara măcelarilor de evrei"[14].

La fel de discutabilă a fost și influența conjugată a propagandei antifasciste și a celei proevreiești, care a făcut posibilă apariția, în demonstrațiile publice,

a păpușilor reprezentându-l pe Hitler, atârnate în spânzurători. Nu mult diferită era situația în ceea ce privea mișcarea de boicotare a mărfurilor germane, declanșată deja după câteva săptămâni de la preluarea puterii de către NSDAP[15]. În toate acestea nu se reflecta totuși, chiar dacă exagerat sau cu anticipație, decât faptul că în Germania începuse ceva fără precedent în istorie: lupta împotriva evreilor și privarea lor de drepturi ca *evrei*, într-un stat modern în care emanciparea lor, adică așezarea juridică și faptică pe același plan cu restul cetățenilor, fusese dusă la îndeplinire de multă vreme.

Cât de mult a fost vorba despre opoziția dintre *revoluția național-socialistă*, în ascensiune, și *ridicarea națională*, s-a putut vedea dintr-o carte apărută la 15 mai 1933 la editura lui Jakov Trachtenberg, care devenise cunoscut prin publicarea de literatură antibolșevică[16]. Cartea conține numeroase luări de poziție ale unor organizații și personalități evreiești, îndreptate împotriva „propagandei externe despre atrocități". Cele mai multe sunt formulate precaut, așa după cum era de așteptat, având în vedere presiunea exercitată de național-socialiști; ele amintesc despre „rele tratamente", despre „nereguli" sau „excese", dar resping știrile referitoare la acte veritabile de cruzime. Pe alocuri se poate observa însă cum tocmai cele mai mari organizații și câțiva dintre cei mai importanți oameni gândeau în spirit *național-german* și *burghez*. Astfel, Uniunea Soldaților Combatanți Evrei s-a dezis categoric de „incitarea irresponsabilă" care „este întreprinsă de așa-numiții intelectuali evrei din străinătate împotriva Germaniei", în timp ce președintele de onoare al Uniunii Evreilor Național-Germani, dr. Max Naumann, vedea în propaganda referitoare la cruzimile comise „nimic altceva decât o reeditare a instigării la război împotriva Germaniei și a aliaților ei de odinioară", iar președintele Uniunii Rabinilor Germani, Leo Baeck, declara că punctele principale din programul revoluției germane naționale, adică înfrângerea bolșevismului și înnoirea Germaniei, sunt și țeluri ale evreilor germani, care nu sunt legați atât de profund și de viu de o altă țară din Europa cum sunt de Germania[17]. Trachtenberg însuși a vorbit, în prefața la cartea sa, despre faptul că tocmai instigarea privind prezumtivele atrocități comise în Germania ar putea conduce, în cele din urmă, la asemenea acțiuni, de vreme ce autorii lipsiți de conștiință ai campaniei de minciuni au dorit „în mod evident să provoace un nou război". Dacă național-socialiștii n-ar fi fost nimic altceva decât naționaliști germani sau numai anticomuniști, atunci în mod clar s-ar fi putut înțelege ușor cu cea mai mare parte a evreilor germani.

Preluarea puterii de către Hitler a fost interpretată de majoritatea organelor de presă străine ca un triumf al unui nou naționalism german și atunci când știrilor referitoare la *persecutarea evreilor* li s-a acordat mult spațiu. *Manchester Guardian* se temea și îi ura, în primul rând, pe „iuncheri și reacționari", în timp ce în Hitler vedea numai un instrument al acestora, iar *Times* nu credea că Hitler își va surclasa aliații, așa cum făcuse Mussolini,

pentru că îi lipseau „capacitățile extraordinare" ale dictatorului italian[18]. Și francezii se temeau mult mai mult de armata Reichului sau de principii de coroană decât de Hitler, nu rareori comparat, cu dispreț, cu generalul Boulanger[19]. În ambele țări, stânga și dreapta erau așadar la unison atunci când nu vedeau în Hitler nimic deosebit, ci credeau că se mai confruntă încă cu *reacționarii* sau cu *militariștii*, împotriva cărora în războiul mondial se purtaseră lupte atât de grele. Numai *Daily Mail* al lordului Rothermere l-a interpretat din start pe Hitler drept anticomunist, iar în luna octombrie a oferit spațiu unui autor important, pentru a-și prezenta teza conform căreia, dacă Hitler eșua, avea să urmeze comunismul; autorul era Lloyd George, premierul din vremea războiului[20]. Comparațiile cu revoluția rusă erau destul de rare, dar la dezbaterea „Cărții brune despre incendierea Reichstagului și teroarea lui Hitler", din 8 septembrie, *Berlingske Tidende* a făcut observația că, acolo unde comuniștii ar deține puterea, s-ar petrece lucruri mult mai îngrozitoare[21]. Și mai rare erau opiniile potrivit cărora Hitler nu ar fi un anticomunist adevărat și cu atât mai puțin un conservator. Chiar dacă starea de neliniște era considerabilă și se formulau prezentate păreri foarte diferite, niciunul dintre ziarele străine n-a interpretat, totuși, preluarea puterii de către Hitler drept un eveniment ce ar avea consecințe epocale.

Nu doar contemporanii au avut o atitudine foarte superficială față de Hitler și de național-socialism. Cea mai intimă tendință a științei poate să ducă, după mai mult de o jumătate de secol, la un rezultat asemănător. Cu cât se studiază mai atent evenimentele separate care au precedat nemijlocit preluarea puterii sau care i-au urmat, cu atât fundalul poate să devină mai confuz sau mai convențional, și cu atât evaluările subiective ale autorilor își pot face mai mult loc. Cine încearcă să urmărească evenimentele politice în desfășurarea lor cotidiană și în întreaga lor complexitate va fi ușor tentat să considere irelevante declarațiile ideologice pe care le întâlnește numai ocazional; iar cine l-a privit pe Hermann Göring, înainte de toate, din punctul de vedere al dependenței de stupefiante, va considera poate fraza în care acesta susținea că revoluționarii din 1918 le-au „călcat inimile în picioare", lui și semenilor lui, drept o frază sentimentală. Specialistul în politica parlamentară îi poate declara pe comuniști zurbagii care s-au făcut remarcați doar ocazional, prin scene de scandal și prin asumarea de sarcini nerealiste. Cine a pus în centrul atenției sale Pactul Hitler-Stalin va vedea probabil, în discursul lui Hitler din 2 martie, o instigare nesinceră și demagogică.

Însă din când în când, din spirit științific, trebuie să se ia atitudine împotriva acestei tendințe inerente a științei, tendința spre o specializare tot mai progresivă, oricât de mare poate fi riscul. Dacă diversele afirmații ale lui Hitler din timpul preluării puterii și diferitele tendințe ale mișcării național-socialiste ar urma să fie așezate într-o ierarhie a problemelor centrale și a celor doar marginale, a impulsurilor veritabile și a mijloacelor tactice, a motivelor mai

mult sau mai puțin profunde, dacă termeni mult uzitați, de pildă *burghez*, urmează să capete un sens legitimat, atunci este necesară o lungă privire în urmă; această privire în urmă n-ar trebui să ajungă numai până la războiul mondial și până la revoluția germană din noiembrie, ci, în mod expres și cu detalii caracteristice, până la revoluția rusă, la care s-au raportat atât de des Hitler, *Völkischer Beobachter* și numeroși lideri ai partidului. Abia atunci se va lămuri în ce măsură preluarea puterii de către național-socialiști a însemnat un punct final, punctul final al perioadei Republicii de la Weimar, la care în 1933 aproape nimeni nu dorea să se mai întoarcă, precum și în ce măsură putea să fie un prolog al evenimentelor revoluționare din istoria lumii, cu toate că până și cei mai inteligenți dintre contemporani au considerat-o un simplu episod.

II

PRIVIRE RETROSPECTIVĂ ASUPRA ANILOR 1917-1932: COMUNIȘTI, NAȚIONAL-SOCIALIȘTI, RUSIA SOVIETICĂ

1. Prăbușirea Rusiei și dorința înfăptuirii revoluției mondiale: Revoluția din februarie și preluarea puterii de către bolșevici în 1917

Revoluția prăbușirii militare, la care se raportau cu insistență național-socialiștii, prin vorbe și fapte, avusese deja loc în Rusia cu un an și jumătate mai devreme decât în Germania, adică în martie 1917, dar a fost un proces mai îndelungat și mai dureros, pentru că n-a putut să prevadă înfrângerea definitivă, ci a vrut în primul rând tocmai s-o împiedice. Preluarea puterii de către bolșevici în noiembrie a însemnat, pe de o parte, continuarea și definitivarea acestui proces, iar pe de altă parte, începutul unei contramișcări pentru dizolvarea puterii și a unității uriașului imperiu, așa după cum urma să se dovedească într-un timp relativ scurt. Cu toate acestea, bolșevicii își înțelegeau *Revoluția din octombrie*[1] drept împlinire și realizare a intențiilor ce animaseră nu politicienii, ci masele populare și soldații, încă din timpul *Revoluției din februarie*, și anume dorința de pace, de dreptate socială și de libertate. Relația între preluarea puterii și revoluția populară era deci ambivalentă, în timp ce preluarea național-socialistă a puterii în Germania voia să aibă doar o relație negativă cu mult mai îndepărtata revoluție.

La 8 martie 1917, la Petrograd, unde greva se declanșase deja de câteva zile în câteva fabrici importante, criza pâinii a provocat demonstrații de protest, care au găsit rapid ecou, iar în zilele următoarele s-au înmulțit considerabil. Încă de la primele evenimente, președintele Parlamentului i-a cerut insistent țarului, care de câtva timp exercita personal comanda supremă a armatei și se afla la cartierul său general de la Moghilev, să formeze cât mai urgent posibil un cabinet al încrederii generale, pentru că batalioanele de rezerviști ale regimentelor de gardă își ucideau deja ofițerii, iar pe de altă

parte, la demonstrații participau numeroși elevi de școală militară. Țarul Nicolae al II-lea nu era însă pregătit pentru această măsură, iar câteva zile mai târziu, majoritatea trupelor din capitală trecea de partea demonstranților, aproape toate posturile de poliție din Petersburg erau incendiate, steaguri roșii fluturau peste tot, chiar și pe acoperișul Palatului de Iarnă.

Dinastia Romanovilor se prăbușise, mase uriașe de oameni, bete de bucurie, străbăteau străzile principale și, lângă un guvern provizoriu slab, format în Parlament din membrii Blocului Progresist, se întrunea un Soviet al deputaților muncitorilor și soldaților. Decretul nr. 1 al acestui organism conținea dispoziția ca în toate unitățile militare să se înființeze consilii ale soldaților, cărora să le revină puterea de decizie în toate chestiunile politice. Chiar dacă soldaților li se impunea în executarea serviciului „cea mai strictă disciplină militară", prin acest ordin autoritatea ofițerilor a fost considerabil slăbită; s-au înmulțit rapoartele despre refuzuri de executare a ordinelor, dezertări și uciderii ale superiorilor; structura uriașei armate ruse se clătina. Cu privire la situația din Kronstadt, conducerea armatei a primit încă din luna martie vestea că 90% dintre ofițeri au fost arestați și că s-ar afla sub pază, iar ofițerii liberi nu puteau purta epoleți la uniformă, pentru că le erau imediat smulși de către „elementele cele mai rele din rândul soldaților"[2].

În luna aprilie, o adunare a marinarilor și soldaților de la Helsinki a lansat o rezoluție care protesta „împotriva tuturor lozincilor de război, răspândite de burghezie" și explica lipsa muniției prin „vina antreprenorilor"[3]. În scrisorile soldaților de pe front, reținute de cenzură, se vorbea tot mai des despre încheierea în curând a păcii și despre iminenta împărțire a pământurilor moșierilor; pe lângă mărturii emoționante ale unei mai mari conștiințe de sine, cenzorii au putut să citească și formulări de o sălbăticie înspăimântătoare: „Vechea putere nu ne-a considerat oameni... Acum ne-am deșteptat cu toții la viață", dar și „La noi lucrează toate comitetele și au făcut deja proiecte ca pământul să fie predat poporului, gratuit, fără o copeică. Și dacă cineva se opune și acționează împotriva noii legi, pe acela îl vom măcelări și îl vom distruge, iar la nevoie nu mi-aș cruța nici propriii părinți"[4].

Prin urmare, de foarte devreme s-a văzut că era vorba despre o revoluție politică provocată de epuizarea soldaților, dar și, în mod clar, despre o revoluție socială a majorității țăranilor, ce voiau să-și vadă împlinită vechea dorință de înstăpânire asupra moșiilor nobilimii. În Petrograd și în celelalte puține centre industriale au apărut simultan primele cereri ale muncitorilor de socializare a industriei. Nu era de presupus că Sovietul alcătuit din deputații muncitorilor și soldaților s-ar fi opus principial acestor revendicări, de vreme ce era format, în cea mai mare parte, din membrii Partidului Socialist-Revoluționar, sprijinit de țărani, și din menșevicii Partidului Social-Democrat al Muncitorilor, marxist, în timp ce bolșevicii erau încă relativ slab reprezentați. Dar Sovietul, bineînțeles, știa exact că problema păcii le depășea în urgență pe

toate celelalte și de aceea s-a adresat cu chemări înflăcărate „proletarilor din toate țările", în special muncitorilor și soldaților germani, pentru a-și încorda toate puterile și a obliga guvernele la încheierea unei păci generale, după ce în Rusia absolutismul fusese răsturnat, iar argumentul apărării Europei împotriva despotismului asiatic nu mai avea nicio valabilitate[5].

Acest Soviet nu dorea o revoluție imediată și nu pretindea puterea absolută. Era mai mult decât convins că Rusia poate fi salvată numai prin colaborarea tuturor partidelor cu orientare de stânga, inclusiv a Partidului Constituțional-Democraților (*cadeții*), partid burghez, și de aceea s-a considerat, mai degrabă, drept Parlament provizoriu sub egida Guvernului provizoriu, în care și-a trimis de la început reprezentanții. În acest fel, a pășit pe un drum care, până la izbucnirea războiului, fusese puternic contestat și de către socialiștii vest-europeni, drumul colaborării cu *dușmanul de clasă*, cu burghezia; dar Sovietul susținea cu argumente solide că oricare altă cale ar fi dus la dezastrul unei păci separate, întrucât permanentele înfrângeri ale armatelor ruse în luptele cu cele germane constituiau cauza propriu-zisă a dorinței de pace, iar armatele Puterilor Centrale pătrunseseră adânc pe teritoriul Rusiei, ocupând întreaga Polonie și o mare parte din provinciile baltice și bătând la porțile Ucrainei. Dacă armata rusă se destrăma, țara era expusă intervenției puterii militare germane și numai încheierea rapidă a unei păci *generale* putea apăra forțele socialiste de reproșul de a fi dus țara la înfrângere. De aceea, chiar și bolșevicii au fost de partea guvernului, care trebuia să salveze țara „de la ruină și catastrofă", de vreme ce acum era liber drumul către o „republică democratică" și convocarea Adunării Constituante[6].

Primul mare paradox al acestei revoluții a dorinței de pace a constat în faptul că a devenit posibilă numai pentru că opinia publică ceruse victorii și era din ce în ce mai neîncrezătoare în Curtea țarului, unde, se spunea, țarina Maria Feodorovna, prințesă germană prin naștere, era înclinată spre încheierea unei păci separate cu împăratul german și, prin favoritul ei Rasputin, răspândea spiritul defetismului. Rasputin era, într-adevăr, un adversar al acestui război, iar asasinarea sa, în decembrie 1916, a fost o victorie a partidei de la Curte favorabilă războiului, partidă care avea însă numeroși adepți și în Parlament, adică în Dumă.

În cele din urmă, războiul a fost dus în alianță cu democrațiile occidentale Franța și Anglia, iar *inteligheția* rusă, precum și puternica burghezie industrială din Petersburg așteptau de multă vreme de la această alianță să pună capăt autocrației și să transforme Rusia într-o monarhie constituțională. De aceea, o parte influentă a opiniei publice a salutat revoluția ca pe o schimbare ce va duce o Rusie liberă și consolidată, aflată de partea popoarelor libere ale Occidentului, la victoria finală asupra militarismului germano-prusac. Tot astfel a fost privită deseori revoluția și în străinătate, iar unii americani l-au comparat pe noul prim-ministru, prințul Lvov, cu George Washington[7].

Optimismul reprezentanților Alianței nu era însă nici pe departe unanim. De pildă, secretarul legației franceze, contele Louis de Robien, a anticipat încă din martie și aprilie care urma să fie deznodământul, atunci când a consemnat în jurnal că bunul său prieten, generalul Stackelberg, refuzând să dea curs revendicărilor consiliului soldaților săi, a fost măcelărit în fața soției și aruncat în Neva. La fel de îngrijorat a fost Robien când, puțin mai târziu, a observat că printre soldați „umblau aparent fără vreun scop anume studenți prost bărbieriți, cu plete lungi și șepci verzi... totul tipic nihiliștilor ruși"[8]. În fond, el știa, la fel de bine ca și colegii săi, că revoluția le dădea germanilor speranța încheierii unei păci separate și că, de o bună bucată de vreme, prin intermediul fondurilor și al agenților, aceștia încercau să exercite o influență considerabilă.

Nu a contribuit la liniștirea Aliaților nici măcar faptul că noul ministru de externe și conducător al *cadeților*, Paul Miliukov, sublinia, într-o notă, dorința de victorie a rușilor și amintea de țintele armatelor ruse, printre altele și de Istanbul. Tocmai prin aceasta el a favorizat, fără intenție, al doilea paradox, unul chiar mai mare: conducătorul bolșevicilor, Vladimir Ilici Ulianov (zis Lenin), cel care, la mijlocul lunii aprilie, revenise la Petersburg din exilul de la Zürich și fusese întâmpinat sărbătorește, câștiga tot mai multă adeziune prin *Tezele din aprilie*. Cu totală surprindere, menșevicii și mulți dintre tovarășii de partid apropiați lui Lenin au aflat despre opinia acestuia potrivit căreia Guvernul provizoriu ar fi unul burghez, un guvern al capitaliștilor, iar socialiștii adevărați ar trebui să ducă cea mai înverșunată luptă împotriva lui, dar și împotriva „apărătorilor patriei" sau a „social-șoviniștilor", împotriva menșevicilor „mic-burghezi" și a socialist-revoluționarilor, pentru a instaura un „stat-comună" sau sovietic, care să realizeze „desființarea poliției, armatei, funcționărimii" și să reprezinte trecerea nemijlocită la socialism. Că polemica împotriva capitaliștilor și a „burjuilor" se bucura de popularitate a fost evident deja din faptul că, după mari demonstrații, Miliukov a fost nevoit să se retragă; devenea curând o certitudine că, atunci când Lenin provocase o mare fractură în interiorul *democrației revoluționare*, el dăduse glas unei puternice atmosfere generale. De o parte se aflau socialist-revoluționarii și menșevicii, împreună cu câteva partide socialiste mai mici, care — încă larg majoritare — au încercat, sub conducerea lui Aleksandr Kerenski, să reducă distanța dintre soviete și guvern, astfel încât aproximativ jumătate din Guvernul provizoriu era formată în curând din socialiști.

De partea adversă se situau bolșevicii și așa-numiții „menșevici internaționaliști" din jurul lui Iulius Martov, precum și mica grupare a lui Lev Trotki, revenit din America. Aceștia cereau să fie dată „toată puterea sovietelor", pentru că numai un guvern fără capitaliști și *apărători ai patriei* ar putea adresa un apel credibil popoarelor din statele beligerante pentru o pace generală.

Aceasta nu a fost nicidecum prima fractură pe care Vladimir Ulianov, fiul unui inspector școlar înnobilat din Simbirsk, o produsese între el și alți socialiști. În anul 1903, provocase scindarea în bolșevici și menșevici a abia întemeiatului Partid Social-Democrat al Muncitorilor din Rusia, pentru că dorise să-și impună concepția despre partid ca „organizație conducătoare stabilă și care apără continuitatea" și „mic grup strâns unit" de revoluționari de profesie, împotriva ideilor mai democratice ale lui Martov, pentru care era mai importantă spontaneitatea acțiunii maselor decât conștiința și pretenția de conducători a intelectualilor socialiști. Lenin luptase apoi neobosit împotriva *lichidatorilor*, *a fideiștilor* și a altor deviaționiști, iar după izbucnirea războiului fusese singurul dintre socialiștii Europei care ceruse înfrângerea propriei țări și „transformarea războiului imperialist în război civil". Acest prieten al păcii se exprimase cu un dispreț atât de profund împotriva micilor burghezi plângăreți și a ororii lor în fața sângelui și a uzului de armă[9], încât un observator ar fi avut motive întemeiate să presupună că în capul acestui om se năștea un cu totul alt gen de socialism. Nici Kautsky și nici Rosa Luxemburg nu-l văzuseră în totalitate drept unul de-al lor, pentru că tactica lui părea orientată prea mult către relațiile specifice ale autocrației rusești, iar în 1914 numărul adepților săi era foarte mic în comparație cu numărul de membri și de alegători ai social-democrației germane. La începutul anului 1917, numărul membrilor de partid se ridica la doar aproximativ 50 000. Însă în niciun alt partid socialist din Europa autoritatea unui singur om nu era atât de mare și de necontestată.

Ce anume putea să însemne aceasta într-o situație extremă a devenit clar și pentru opinia publică atunci când, în iunie 1917, la primul congres al sovietelor ruse, Lenin a ținut un discurs în care nu numai că și-a exprimat deschis disponibilitatea ca, împreună cu partidul său, „să preia întreaga putere", dar a și anunțat că, după victorie, îi va aresta pe marii capitaliști, pentru că, asemenea colegilor lor francezi și englezi, aceștia nu sunt altceva decât niște hoți și niște intriganți periculoși[10]. Kerenski a stârnit multe aplauze când, cu tot patosul socialismului umanitar, a înfierat ca *orientală* propunerea de a aresta și pedepsi oameni numai pe baza apartenenței lor de clasă[11]. Nu mai puțin aspru a polemizat și vechiul său mentor, fondatorul marxismului rus, Gheorghi Plehanov, când a condamnat „dorința aproape patologică a bolșevicilor de a pune mâna pe putere" și a declarat că, prin firea lui, Lenin nu ar fi capabil să înțeleagă faptul că înfrângerea Rusiei poate să însemne și înfrângerea libertății ruse[12].

În acest timp, se accentua dorința maselor de a găsi și ataca vinovați concreți, iar în cuvântările pe care Lenin le ținea de la balconul balerinei Kșesinskaia, cartierul său general, făcea propagandă pe față principiului popular „jefuiți-i pe jefuitori" și cerea să se dea foc caselor moșierilor. Lucruri similare se petreceau deja în întreaga Rusie, iar în unele locuri afacerile

aproape sucombaseră, pentru că țăranii reținеau pentru necesitățile locale lemnele sau cerealele, destinate unor zone mai îndepărtate și care fuseseră deja plătite. Însă diferența între tensiunile sociale inevitabile ori explicabile și încurajarea și acutizarea lor conștientă s-a putut vedea, simptomatic, într-o scrisoare pe care comandantul unui regiment siberian a adresat-o în luna iunie comandamentului armatei sale: „Mie și ofițerilor nu ne mai rămâne decât să ne salvăm, pentru că de la Petrograd a sosit un adept al lui Lenin, un soldat din compania a 5-a. La ora 16 va avea loc o adunare. E deja lucru stabilit ca pe mine, pe Morozko și pe Egorov să ne spânzure, ofițerii să fie prinși și să se răfuiască cu ei. Plec la Lojani... Mulți dintre cei mai buni soldați și ofițeri au fugit deja"[13].

Este aproape de necrezut că o armată aflată într-un asemenea stadiu de destrămare a mai avut totuși puterea să declanșeze împotriva inamicului, la începutul lunii iulie, o mare ofensivă, victorioasă inițial, așa-numita „ofensivă Brusilov". Ministrul de război Kerenski o ordonase, nu în ultimul rând pentru a răspunde îndoielii crescânde a Aliaților în privința loialității Rusiei și a încrederii pe care o prezenta. În pofida intrării SUA în război, atmosfera printre adversarii Puterilor Centrale nu era optimistă, iar o victorie rusă în Galiția ar fi întărit încrederea în victoria finală și ar fi ridicat foarte mult prestigiul Rusiei. După înaintare, au urmat însă foarte curând retragerea și înfrângerea catastrofală, iar numărul soldaților care dezertau de pe front a crescut alarmant. Cât de puternică a fost contribuția propagandei bolșevicilor la aceste evenimente nu se poate evalua cu exactitate; dar nu poate încăpea îndoială că a fost una substanțială.

Cu toate acestea, o revoltă izbucnită la Petrograd în luna iulie, sprijinită doar șovăielnic de partid și soldată cu câteva sute de morți, a anulat din nou toate succesele, iar când guvernul a emis ordine de arestare împotriva liderilor bolșevici și pe mai mulți dintre aceștia i-a băgat la închisoare, Lenin a spus, înainte să dispară: „Acum ne veți împușca unul după altul"[14]. Însă la putere se aflau încă socialiștii umanitari, iar Lev Trotki scria în închisoare articol după articol pentru numeroasele organe ale partidului, care-și schimbaseră doar numele, în timp ce Lenin locuia în Helsinki la șeful poliției din oraș, care simpatiza cu bolșevicii.

În realitate, situația partidului ar fi fost fără speranță dacă guvernul și Sovietul s-ar fi hotărât să reia lupta cu toate forțele, pentru că partidul bolșevic arătase o slăbiciune ce putea fi decisivă. Împreună cu câțiva dintre cei mai importanți colaboratori, Lenin se întorsese în țară prin Germania și sărea în ochi faptul că guvernul german se lăsase condus de anumite intenții atunci când își dăduse acordul pentru un asemenea eveniment neobișnuit. În plus, partidul dispunea de mijloace surprinzător de mari. Ce altceva se putea crede decât că Lenin lucra, din însărcinarea germanilor, pentru ieșirea rapidă a Rusiei din război? În realitate, nu mai era de mult un secret că tocmai ideea ieșirii din

război a Rusiei fusese decisivă pentru conducerea germană și, nu în ultimul rând, pentru generalul Ludendorff și că, încă din 1915, sume considerabile de bani se scurseseră spre Rusia pentru a finanța agitația revoluționară, prin intermediul fostului socialist de stânga, Alexander Parvus-Helphand, care, în timpul războiului, devenise *social-patriot*, dar rămăsese un dușman al țarismului. De aceea, secretarul de stat von Kühlmann a avut dreptate să scrie în septembrie că, „fără sprijinul permanent și substanțial acordat de guvernul german, mișcarea bolșevică n-ar fi putut niciodată să cunoască o asemenea amploare și să aibă influența pe care o are astăzi"[15].

În ciuda epuizării provocate de război, în iulie masele populare și în special soldații din Petersburg erau încă animați de spirit patriotic, desigur și în virtutea faptului că guvernul garantase garnizoanei că nu va fi transferată pe front, pentru că trebuia să apere revoluția în capitală. De aceea, era mult mai ușor ca soldații să fie întărâtați împotriva *agenților germani* decât împotriva *capitaliștilor bogați*. Dar socialist-revoluționarii și menșevicii au folosit această șansă cu reținere, nu numai din spirit umanist, ci și din sentimentul de a nu putea renunța la bolșevici ca aliați, de teama unei *reacții*.

Această reacție a constat, înainte de toate, în efortul disperat al Cartierului General al Armatei de a ține sub control tendințele de disoluție din armată și din flotă, precum și de a restabili autoritatea ofițerilor, ca o condiție preliminară indispensabilă a rezistenței împotriva *dușmanului de moarte german*. În principiu, generalii au avut sprijinul guvernului și la sfârșitul lunii iulie a fost reintrodusă pedeapsa capitală. În mod vădit, Kerenski, din luna iulie prim-ministru și supus în permanență presiunilor din partea ambasadorilor Aliaților, se gândea serios la posibilitatea ca, în această situație excepțională, să instaureze o dictatură, iar intențiile sale păreau să se întâlnească cu cele ale comandantului suprem al armatei, generalul cazac Lavr Kornilov. Kerenski dorea însă să fie el însuși dictator, iar printre ofițeri se acumulase multă neîncredere față de el. Așa s-a ajuns în luna septembrie, în urma neînțelegerilor apărute cu diferite ocazii, la așa-numitul *puci al lui Kornilov*, pe care Kerenski, pentru a se menține la putere, l-a calificat drept o acțiune îndreptată împotriva guvernului, deci de înaltă trădare. Imediat, toate partidele de stânga s-au raliat împotriva atentatului la *revoluție*!

Bolșevicii au preluat atunci rolul conducător, punând în circulație lozinci foarte eficace, precum: „O victorie a lui Kornilov ar însemna apusul libertății, pierderea țării, victoria și atotputernicia moșierului asupra țăranului, a capitalistului asupra muncitorului, a generalului asupra soldatului"[16]. Au trimis în întâmpinarea trupelor o armată de agitatori, pentru a le convinge că acționează împotriva propriilor interese, că prelungesc războiul și pregătesc drumul pentru restaurarea țarismului dacă execută ordinele superiorilor. În realitate, trupele au fost învinse, nu numai în marșul către Petrograd, ci și în multe locuri din țară, de puterea de convingere a argumentelor, care dădeau

glas celor mai intime și abia rostite dorințe și temeri ale soldaților. Niciunul dintre ofițerii uluiți nu avea să uite cum nu-și mai putea stăpâni soldații, nu sub focul grenadelor, ci în tumultul cuvintelor, iar fiecare dintre ei înțelegea prin *bolșevism*, în primul și în primul rând, propaganda fenomenului de disoluție a autorității, căruia i se văzuse expus de la începutul revoluției.

De-acum nu mai exista cale de întoarcere. Frontul se destrăma tot mai mult; dezertau nu doar nenumărați soldați, fiecare pe cont propriu, ca până acum, ci și formațiuni militare întregi. Zvonul despre iminenta împărțire a pământurilor moșierilor a pus stăpânire cu o putere irezistibilă pe sufletele țăranilor-soldați, care se străduiau să ajungă acasă pentru a nu-și pierde partea de pământ. Faptul că în august germanii ocupaseră insulele Dagö și Ösel i-a favorizat în primul rând pe agitatorii bolșevici, care reproșau acum guvernului că voia să predea capitala inamicului, pentru a înăbuși revoluția. La începutul lunii octombrie, în alegerile pentru Sovietul muncitorilor și soldaților din Petersburg, partidul a obținut majoritatea absolută, iar Troțki a devenit președinte. Influența menșevicilor a scăzut rapid, iar la socialist-revoluționari aripa stângă a devenit tot mai puternică. În rândul maselor se răspândea convingerea că vinovați pentru faptul că războiul încă nu se terminase erau capitaliștii și *cadeții*, iar reintroducerea pedepsei capitale era văzută, într-un paroxism de teamă și ură, drept o dovadă a intenției guvernului de „a-i extermina pe soldați, pe muncitori și pe țărani"[17].

Acum se contura al treilea mare paradox al revoluției populare din martie și al urmărilor ei. La începutul lunii noiembrie trebuia să aibă loc cel de-al II-lea Congres al sovietelor ruse, iar alegerile au avut drept rezultat o majoritate covârșitoare pentru partidele socialiste. Toată lumea se aștepta ca guvernul Kerenski să fie dizolvat de Congres și imediat să fie pregătite alegerile pentru Adunarea Constituantă, pentru ca apoi, în deplină legitimitate, să se lanseze un apel de pace popoarelor lumii și să înceapă, într-un mod reglementat, împărțirea pământurilor moșierilor. Exact în acest moment, când victoria programului său părea să nu mai fie pusă la îndoială, Lenin a cerut, tot mai insistent, calificând orice întârziere drept fatală, organelor centrale ale partidului să ia decizia de revoltă armată, deci de cucerire a puterii de către partid *înainte* de întrunirea Congresului sovietelor! La ședința din 23 octombrie a Comitetului Central — o adunare de douăsprezece persoane —, la care a luat parte deghizat, Lenin a impus această decizie, deși cei mai apropiați colaboratori ai săi, Zinoviev și Kamenev, au văzut în ea o acțiune cu urmări nefaste și și-au expus public părerile.

Din nou, o întâmplare i-a venit lui Lenin în ajutor. Guvernul a anunțat că va trimite pe front grosul garnizoanei din Petrograd, încălcând astfel promisiunea solemnă asumată. Din nou, o activitate de agitație de mare amploare a putut să proclame că revoluția se află în pericol. Comitetul Executiv Central al Sovietului a constituit un Comitet Revoluționar Militar, care, sub pretextul

apărării „legalității sovietelor"[18], sub conducerea lui Troțki, dar fără participarea socialist-revoluționarilor și a menșevicilor, a pregătit intens revolta armată împotriva guvernului. S-a văzut repede că cea mai mare parte a garnizoanei a adoptat o poziție neutră, iar guvernul nu dispunea aproape de nicio unitate militară de încredere. Faptul că Palatul de Iarnă, sediul guvernului, a fost apărat în principal de un batalion de femei este simptomatic.

Nicio altă revoluție nu a semănat vreodată mai puțin cu o revoluție populară, în care mari mase de oameni pornesc o luptă încrâncenată împotriva abuzurilor unui guvern însetat de putere: pe Nevski-Prospekt era larg deschis accesul pentru public, tramvaiele circulau, iar teatrele aveau toate locurile ocupate. Formațiuni de trupe și detașamente ale *Gărzii Roșii*, armata de partid a bolșevicilor, au ocupat fortăreața Petru și Pavel, la fel și podurile, crucișătorul „Aurora" a tras câteva salve, care n-au produs daune semnificative, trupele guvernamentale aflate în Palatul de Iarnă s-au retras în cea mai mare parte, pe neobservate, lăsând locul răsculaților infiltrați treptat și care au arestat Guvernul provizoriu, inclusiv pe miniștrii socialiști, chiar dacă nu și pe Kerenski, care a reușit să fugă la timp.

La deschiderea celui de-al II-lea Congres al Sovietelor se puteau citi afișe care anunțau răsturnarea Guvernului provizoriu, iar delegaților li s-a comunicat că un nou Guvern provizoriu a fost constituit, din membrii partidului bolșevicilor, sub conducerea lui Lenin. Delegații socialist-revoluționarilor și ai menșevicilor au protestat vehement împotriva *luării pe cale ilegală a puterii* de către un partid ce a pus Congresul în fața faptului împlinit și au părăsit sala, în timp ce Troțki le striga batjocoritor că aparțin gropii de gunoi a istoriei. Prin urmare, *Revoluția din octombrie* a fost, în realitate, în primul rând, puciul unui partid socialist îndreptat împotriva celorlalte partide socialiste și, nu în ultimul rând, împotriva intențiilor Congresului Sovietelor, care s-ar fi conformat neîndoielnic dorinței covârșitoare a maselor și ar fi constituit un *guvern al sovietelor* din partidele socialiste, cu excluderea *burgheziei*.

Motivația lui Lenin nu poate să fi fost decât convingerea că agravarea anarhiei și a disoluției, care începuseră în luna martie, ar fi devenit de neoprit dacă el ar fi fost „legat" în guvern de Iulius Martov și Viktor Cernov, și că numai o dictatură a partidului său putea să întreprindă ceea ce era necesar, adică să salveze Rusia și să declanșeze revoluția mondială. De fapt, în comparație cu situația din luna martie și din vară, nimic nu era nou: nici steagurile roșii, nici discursurile despre pace și despre împărțirea pământului, nici apelul înflăcărat adresat popoarelor întregii lumi; nouă era însă voința fermă a Consiliului Comisarilor Poporului și a președintelui acestuia și tot o noutate au fost proclamațiile și decretele asupra pământului și păcii, adoptate cu mare entuziasm de către Congres în dimineața zilei de 8 noiembrie.

Tocmai în aceasta rezidă asemănarea cea mai clară cu ceea ce a însemnat preluarea puterii de către național-socialiști în Germania, la 30 ianuarie 1933.

Și în Germania decizia a reprezentat elementul care a contat în fața puternicilor parteneri de coaliție aflați deja la guvernare, cu care exista o foarte mare concordanță la nivel de programe. Iar despre *contrarevoluția bolșevică* s-a vorbit cu mult mai devreme decât despre cea național-socialistă[19]. Nu încape însă îndoială că evenimentele din noiembrie s-au derulat în prelungirea celor din martie și că, dacă ar fi fost în Rusia, precum Alfred Rosenberg, Adolf Hitler s-ar fi situat de partea generalului Kornilov[20].

Evenimentele din 6 și 7 noiembrie nu au însemnat, totuși, doar o lovitură prin surprindere dată de bolșevici aliaților lor socialiști și nu a fost deloc ușor de recunoscut în ele o contrarevoluție. În întreaga Rusie, mulți oameni, în primul rând soldații care luptau pe front, au recunoscut în comisarii poporului pe reprezentanții de încredere ai revendicărilor formulate încă din luna martie, ceea ce a făcut posibil ca ei să se impună, în puține zile și săptămâni, în cele mai importante zone ale imperiului rus. John Reed relatează cum, la sfârșitul celui de-al II-lea Congres al Sovietelor, toți participanții au cântat *Internaționala*, cu o religiozitate înflăcărată, și cum, lângă el, un tânăr soldat cu ochii plini de lacrimi repeta la nesfârșit: „Războiul s-a terminat, războiul s-a terminat". La rândul lui, un muncitor în vârstă, întâlnit la periferia Petrogradului, după ce trupele adunate de Kerenski se destrămaseră din cauza activității agitatorice, la fel cum se întâmplase anterior cu cele ale lui Kornilov, și-a îndreptat fața plină de fericire spre oraș, și-a desfăcut larg brațele și a spus: „Petrogradul meu, acum ești al meu pe de-a-ntregul"[21].

Această dorință vie a maselor de a-și însuși ceea ce până acum le fusese interzis — respectul de sine, dreptul la participare, instruire — lua cele mai diferite forme; chiar dacă Lenin ar fi dorit, cu greu ar fi putut să-i împiedice pe muncitori să preia în curând controlul fabricilor și să se vorbească tot mai mult despre *socialism*, la care trebuia să se ajungă prin naționalizarea industriei și care se va extinde rapid, victorios, în întreaga lume. S-a răspândit repede ideea conform căreia prin această revoluție se înfăptuiește marea revoltă a tuturor sclavilor împotriva tuturor stăpânilor, iar ea se va propaga în toate țările lumii; cine stă însă în calea eliberării muncitorilor și țăranilor, în drumul lor spre pace și fericire, acela este un dușman al omenirii și își merită moartea.

Dacă marea revoluție, care trebuia să ducă la pacea mondială și la eliberarea maselor, nu urma să rezide totuși în alegerea liberă a Adunării Constituante, în colaborarea tuturor partidelor progresiste ori socialiste, într-o nouă ordine, reglementată, a relațiilor rurale și în deschiderea unei perioade de dezvoltare economică liberă, ci dacă avea să se identifice cu luarea puterii din 6 și 7 noiembrie, atunci partidul învingător trebuia să-și propună să lichideze clasa moșierilor și a capitaliștilor, apoi să înăbușe presa *burgheză* și, în general, presa *ostilă*, iar ulterior să lupte fără cruțare împotriva tuturor celelalte partide. Invers, celelalte partide au fost nevoite să vadă în bolșevici

partidul războiului civil, care, prin programul său de acțiune, a declarat război restului forțelor politice și sociale.

În acest sens s-au exprimat, în primele zile după răsturnarea guvernului, reprezentanții tuturor partidelor, de la *cadeți* până la socialist-revoluționari: Duma de Stat din Petrograd a acuzat „războiul civil început de bolșevici", socialist-revoluționarii de dreapta au declarat că bolșevicii ar face tot ce le stă în putere pentru a declanșa un război civil sângeros, iar socialist-revoluționarii de stânga, după numai 10 zile, s-au ridicat împotriva „sistemului funest al terorii", apărut odată cu interzicerea a numeroase ziare și care trebuia să ducă la război civil[22]. Dar și în partidul bolșevic s-a făcut simțită o rezistență puternică, iar mulți comisari ai poporului și membri ai Comitetului Central, printre care Zinoviev, Kamenev, Rîkov, Riazanov și Noghin, și-au dat demisiile din funcții, pe motivul că un guvern pur bolșevic se putea menține la putere numai cu ajutorul terorii politice[23].

Lenin considera că situația trebuia văzută exact pe dos: întrucât acele clase și partide se opuneau bolșevicilor, erau deja condamnate de istorie, iar sentința trebuia dusă la îndeplinire. Astfel, o *rebeliune* a elevilor ofițeri, care nu era decât o continuare a rezistenței din 7 noiembrie, a fost înăbușită chiar în primele zile cu o brutalitate ieșită din comun, prilej cu care Trotki a instituit principiul ca, pentru fiecare bolșevic ucis, să fie împușcați cinci dintre iuncherii prinși. Însăși soția lui Lenin, Krupskaia, în mod cert străină de setea de sânge, a redat încă în 1934, în *Amintirile* ei, fără să dezaprobe evenimentul, strigătul unei vecine: „Pe un iuncher l-au străpuns cu baioneta ca pe un gândăcel"[24]. Nu a fost nevoie să fie înființată *Ceka* — Comisia extraordinară pentru combaterea contrarevoluției și a sabotajului —, pentru a se declanșa teroarea; la început n-a fost cu mult altceva decât îngăduința binevoitoare și incitarea mâniei maselor împotriva *burjuilor* și a partidelor acestora, prin Consiliul Comisarilor Poporului.

Alegerile pentru Adunarea Constituantă, care au avut loc imediat după luarea puterii, au arătat în mod clar nu numai că socialist-revoluționarii de dreapta câștigaseră o majoritate confortabilă, ci și că, în afară de aceștia, partidul *cadeților* înregistrase un număr surprinzător de ridicat de voturi, care nu putea proveni numai de la burghezii bogați. La 11 decembrie, membrii Adunării Naționale sosiți la Petrograd s-au îndreptat către locul în care se ținea ședința, Palatul Taurida, însoțiți de o mulțime numeroasă — după unele relatări, cel puțin 200 000 de oameni —, iar gărzile nu au avut curajul să li se opună la intrare. Din cauza numărului mic de deputați, deschiderea congresului nu a mai putut avea loc, dar Lenin a văzut în acest eveniment o amenințare serioasă și a cerut scoaterea în afara legii a partidului *cadeților*, ca dușman al poporului, care ar fi luat parte la conspirații și i-ar fi sprijinit pe cazacii răsculați. O parte din conducerea partidului a fost arestată, printre care foarte respectații foști miniștri Șingarev și Kokoșkin. Câteva săptămâni mai

târziu, amândoi au fost uciși în închisoarea spitalului de către marinarii năvăliți acolo, iar guvernul a declarat că făptașii ar fi niște anarhiști ce vor fi pedepsiți de îndată ce vor fi prinși.

Dar sfârșitul Adunării Constituante nu s-a datorat anarhiei și mâniei populare, ci a fost provocat de o hotărâre din 21 ianuarie a guvernului, în urma căreia deputații au fost obligați să reducă lucrările la durata unei singure zile, sub amenințarea armelor îndreptate asupra lor de gărzi, împrejurare în care l-au ales președinte pe conducătorul socialist-revoluționarilor de dreapta, Viktor Cernov.

Puțin mai târziu, Consiliul Comisarilor Poporului a anulat toate datoriile externe și interne, iar dacă astfel a dat o lovitură foarte puternică Aliaților, tot atunci burghezia rusă a fost complet ruinată, pentru că i s-a impus să plătească salariile și concomitent i s-au blocat conturile. Nimic nu era mai puțin surprinzător decât faptul că rezistența se făcea acum observată în multe locuri și că se intensificau mai ales tendințele de desprindere sau cel puțin de autonomie în multe ținuturi periferice, așa cum s-a întâmplat în regiunea Donului, în Ucraina, în Caucaz și în provinciile baltice. Aceste tendințe erau însă încurajate chiar de bolșevici, iar Lenin vorbea despre faptul că Rusia ar fi gata să renunțe la statutul de mare putere, pentru că țarii ar fi creat și menținut uriașul imperiu numai prin cuceriri și asuprire. Pretutindeni unde se manifestau tendințe de desprindere existau și simpatizanți ai partidului bolșevicilor, iar la cazacii de pe Don, aceștia s-au opus de timpuriu, prin propriile forțe, conducerii hatmanului Kaledin. Izbucnise o nouă *perioadă de tulburări*, iar de destrămarea imperiului în părțile sale componente n-ar fi fost scutită nici Rusia dacă Adunarea Constituantă s-ar fi impus și dacă partidul *puterii totale* nu și-ar fi putut apăra poziția.

S-a dovedit foarte repede că partidul războiului civil era și partidul păcii separate. Încă din 22 noiembrie, Lenin le cerea soldaților și marinarilor să ducă pe cont propriu tratative de armistițiu cu inamicul, iar în această proclamație se putea citi: „Soldați, cauza păcii se află în mâinile voastre. Nu lăsați ca generalii contrarevoluționari să torpileze marea cauză a păcii. Înconjurați-i cu gărzi, pentru a împiedica o justiție bazată pe linșaj, nedemnă de o armată revoluționară, și nu le dați posibilitatea să se sustragă de la sentința care se va pronunța asupra lor"[25]. Câteva zile mai târziu, o grupă de soldați nu s-a abătut foarte mult de la acest îndemn, atunci când și-a ucis cu bestialitate comandantul, pe generalul Duhonin, în ciuda prezenței succesorului acestuia, sublocotenentul Krîlenko. Următoarele decrete ale guvernului privind „democratizarea armatei" l-au determinat chiar pe unul dintre foarte puținii generali trecuți de partea puterii sovietice, Mihail Bonci-Bruievici, să recunoască înspăimântat că guvernul distrugea, cu bună știință, ultimele resturi ale vechii armate care mai opuneau rezistență inamicului[26].

Cum ar mai fi putut atunci germanii să pună la îndoială faptul că obținuseră o victorie categorică pe teatrul de război răsăritean? Ce-i drept, ei au acceptat în mod formal propunerea guvernului sovietic de a participa la o conferință generală de pace, dar după respingerea acesteia de către Aliați, la Brest-Litovsk au avut loc numai tratative referitoare la o pace separată. Dacă delegația sovietică, condusă de Abram Joffe și apoi de noul ministru de externe Trotki, a făcut apel cu insistență la „proletariatul german", era clar că spera în izbucnirea unei revoluții în curând în Germania, dar aceste speranțe erau și o justificare pentru o acțiune care să aducă cu sine o „pace trădătoare înrobitoare"[27]. Numai cu mare greutate a obținut Lenin aprobarea forului suprem, cu argumentul că nu există sacrificiu prea mare pentru a menține singurul stat socialist din lume până la iminenta izbucnire a revoluției în Germania și în întregul Occident, dar la Congresul al VII-lea a obținut împuternicirea să rupă toate tratatele de pace și să declare război întregii lumi, când ar fi venit momentul potrivit[28].

Abia acum guvernul lui Lenin ajungea într-o situație cu adevărat periculoasă. Era criticat puternic de facțiunea de stânga a propriului partid, socialist-revoluționarii de stânga intrați în cele din urmă în guvern pregăteau o revoltă, foștii ofițeri conspirau, iar în diferite zone ale țării se constituiau contraguverne. Decisivă a fost totuși ostilitatea fățișă a Aliaților, care au văzut în încheierea păcii de la Brest-Litovsk o violare a tratatelor de drept internațional și au sprijinit cu mari sume de bani orice opoziție despre care credeau că va duce din nou Rusia în război împotriva Germaniei. Influența Aliaților, dar și ordinul pripit de dezarmare dat de Trotki, care fusese numit comisar de război și alcătuia „Armata Roșie", explică revolta cehoslovacilor, foști prizonieri de război din armata austriacă; ei au încercat să ajungă prin Vladivostok pe frontul din Franța și, în scurt timp, au pus stăpânire pe aproape întreaga Siberie.

Lenin vedea în toate acestea acțiunea *burgheziei mondiale* și era hotărât să distrugă burghezia rusă, *dușmanul principal* concret, nu numai *ca clasă*, ci și s-o extermine fizic. Privarea burghezilor de dreptul fundamental, adică excluderea lor practică din comunitatea cetățenilor, a căpătat rang constituțional încă din iulie 1918. Rezistența acestei burghezii deja puternic lovite și aflate într-o mizerabilă stare de vegetare, dar și a elitei sale combatante, foștii ofițeri țariști, era surprinzător de slabă. Claude Anet povestește despre un general care a trebuit să însoțească la Brest-Litovsk delegația desemnată pentru încheierea armistițiului și care s-a sinucis, din disperare față de pregătirea păcii separate, dar care nu s-a gândit să îndrepte armele împotriva conducătorilor delegației[29]. Atunci când în iulie 1918, în timpul revoltei socialist-revoluționarilor de stânga, soarta guvernului atârna de un fir de păr și când doar câteva regimente de soldați letoni îi mai asigurau protecția, în Moscova se găseau cel puțin 20 000 de foști ofițeri, dar din cauza condițiilor

de viață erau atât de istoviți, încât nu au acționat în niciun fel. Afluența spre *armatele de voluntari* ale generalului Denikin în sud și ale amiralului Kolceak în est a rămas sub așteptări, iar puținele trupe de intervenție trimise de Aliați spre Arhanghelsk și în alte locuri s-au limitat în principal să asigure protecție materialului de război livrat anterior. Chiar dacă la început acțiunile propriu-zise de război și de război civil au fost relativ reduse ca amploare, pericolul era totuși mare și guvernul bolșevicilor a manifestat o hotărâre extraordinară, astfel încât adversarii lui și-au pus întrebarea dacă era vorba despre voința de victorie a unor ideologi fanatici sau despre disperarea oamenilor brutali ai puterii, aflați într-o situație fără perspectivă.

Pe când trupele cehe înaintau în iulie din Siberia spre Ecaterinburg, unde țarul și familia sa erau ținuți sub pază, Sovietul din Ural l-a executat pe Nicolae al II-lea, alături de care au mai fost împușcați soția, fiul, fiicele, ca și medicul personal, bucătarul, servitorii și cameristele; guvernul de la Moscova a aprobat în mod formal acțiunea, deși o vreme a încercat să țină secretă asasinarea țarinei și a copiilor. Niciodată în istoria europeană nu se comisese o asemenea faptă; execuțiile lui Carol I și Ludovic al XVI-lea nu puteau servi drept comparație, de vreme ce regele englez luptase cu arma în mână împotriva puritanilor lui Cromwell, iar francezul conspirase, într-adevăr, cu străinătatea; în plus, au fost îndeplinite proceduri judecătorești, iar pentru executarea familiei o analogie îndepărtată oferea numai *teroarea* franceză.

Chemările la „teroare în masă împotriva burgheziei" se înmulțeau, dar socialist-revoluționarii Leonid Kanegisser și Fannia Kaplan au fost aceia care, la 30 august, au comis atentate împotriva șefului Ceka, Uriţki, la Petrograd și împotriva lui Lenin, la Moscova. Uriţki a fost ucis, iar Lenin numai rănit ușor, dar imediat în cele două orașe au fost împușcați sute dintre ofițerii și burghezii arestați, precum și mulți alții în restul țării, pentru că fiecare dintre cei care opuneau rezistență trebuia să fie un agent al burgheziei, al adevăratului dușman.

Decretul din 5 septembrie privind „teroarea roșie" a constituit ultima etapă pe drumul distrugerii unei clase, proces pentru care în istoria europeană nu a existat un precedent, la fel ca în cazul asasinării familiei țarului, și nu este surprinzător că pe buzele observatorilor revenea tot mai des cuvântul *asiatic*. Decretul preciza că „este neapărat necesar ca republica sovietică să-și întărească lupta împotriva dușmanului de clasă, prin izolarea acestuia în lagăre de concentrare, și trebuie împușcate toate persoanele care au legătură cu organizațiile, conspirațiile și rebeliunile Gărzii Albe"[30]. Cu câteva zile mai devreme se anunțase deja că toți contrarevoluționarii și toți inspiratorii contrarevoluționarilor vor fi trași la răspundere. Definițiile delictelor erau atât de imprecise, încât practic oricine putea fi împușcat de Ceka, fără niciun fel de procedură judiciară, și asta nici măcar nu era ceva nou, de vreme ce, încă de la începutul anului, gardienii care îi supravegheau pe burghezii obligați la

muncă silnică aveau dezlegare ca, atunci când întâmpinau rezistență sau doar primeau replici, să facă uz de armă[31].

Așadar, n-ar fi corect să se afirme că regimul bolșevicilor a fost încolțit de adversari și atras într-un război civil, iar atunci când s-a apărat, a demonstrat multă duritate și uneori o cruzime îngrozitoare. De la început, regimul a fost mai mult o forță activă care, sprijinită pe o aprobare de moment a maselor, declarase război și promisese distrugerea tuturor adversarilor politici și a tuturor forțelor sociale care nu se numărau printre *săraci* sau *sclavi*. Foarte repede s-a văzut că nici muncitorii nu erau exceptați de la acțiunile de combatere și exterminare, dacă nu se supuneau dictaturii partidului. Când, după dizolvarea Adunării Constituante, în aceeași zi s-a organizat o adunare de protest, Garda Roșie a tras în mulțime și pe stradă au rămas vreo douăzeci de morți. Comunicatul oficial susținea că fusese vorba despre *mic-burghezi*.

Însă, în timp ce în lunile următoare se dezvolta o mișcare muncitorească independentă, în publicațiile sale ilegale se puteau citi fraze precum acestea: „Muncitorul, care stătea în ușă, i-a replicat (comisarului) că la adunare puteau să ia parte numai muncitori. La auzul acestor cuvinte, comisarul a scos revolverul și l-a împușcat pe muncitor"[32]. O relatare anterioară a unui alt muncitor despre detenția sa la Taganka, închisoarea aflată sub comanda Ceka, se încheia astfel: peste întreaga Rusie sunt răspândite asemenea „cimitire ale celor în viață", unde zilnic au loc execuții, la care bubuitul gloanțelor este acoperit de zgomotul motoarelor de camioane[33].

Cea mai mișcătoare dovadă pentru supraviețuirea și apoi pentru dispariția treptată a impulsurilor „socialismului umanitar" sunt „Gândurile inactuale despre cultură și revoluție", pe care Maxim Gorki le-a publicat în 1917 și 1918 în ziarul său *Novaia Jizni*. Deja la 20 noiembrie, el constata că Lenin, Troțki și tovarășii lor sunt infectați „cu otrava stricată a puterii"; câteva zile mai târziu, el acuză că „dogmatici smintiți" au considerat poporul drept material pentru experimente sociale și că Lenin, nu întâmplător, este un nobil rus, cu „o atitudine lipsită fățiș de compasiune față de viața maselor populare"; „eliminarea partidului *cadeților*" constituie „un atentat împotriva celor mai cultivați oameni ai țării noastre". La 1 ianuarie 1918, Gorki arăta urmările nefaste ale atacurilor necontenite împotriva „burgheziei"; în fabrici, muncitorii necalificați ar fi afirmat că lăcătușii și turnătorii sunt „burghezi", iar în ziarul *Pravda* niște demenți incitau: „Uciдeți-i pe burghezi. Uciдeți-i pe cazacii lui Kaledin".

În toate acestea, Gorki vedea consecințele regretabile ale vechilor tradiții ale acelei Rusii încă marcate de concepțiile „asiatice" despre insignifianța indivizilor, unde „exterminarea în masă a celor de altă părere" a fost o metodă experimentată și unde astăzi unui marinar i se permite să spună că, dacă este vorba despre binele poporului rus, un milion de oameni pot fi omorâți fără probleme. Numai din „cel mai păcătos popor de pe pământ" a putut să ia

naștere acea aritmetică a demenței, care afirmă: „Pentru fiecare dintre noi cad sute de capete ale burghezilor"[34].

După interzicerea ziarului său, Gorki a trecut în cele din urmă de partea bolșevicilor, schimbare la care pare să se fi hotărât și după ce a observat că cei mai înfocați dușmani ai bolșevicilor îi declarau tot mai mult ca singurii vinovați pe *evrei*, în locul *burghezilor*. La puținii reprezentanți ai presei străine aflați la Petrograd și la Moscova, drumul a fost mai degrabă invers, de la simpatia inițială, la spaimă autentică. Astfel, Alfons Paquet, corespondent al *Frankfurter Zeitung*, îndepărtat mai târziu din Academia Prusacă de Poezie pentru tendințe cultural-bolșevice, scria în august 1918 că Moscova e scuturată de teroare ca de friguri și că a venit momentul „să facem apel la omenire să se ridice împotriva grozăviilor ce se petrec acum în toate orașele Rusiei: exterminarea planificată a unei întregi clase sociale, distrugerea de nenumărate vieți omenești, care sunt legate prin miile de fire ale culturii și vocației cu celelalte popoare ale lumii"[35]. La rândul său, corespondentul ziarului *Berliner Tagesblatt*, Hans Vorst, vedea în teroarea de masă o înscenare pusă la cale de partid, care voia să „incite din nou pasiunile politice ale muncitorimii obosite"[36].

În ciuda dificultăților în transmiterea știrilor, asemenea relatări au fost foarte răspândite în Germania, ca și în țările aliate; în toamna anului 1918, fiecare cititor de ziar din Europa cunoștea, cu multe amănunte, că în Rusia se petreceau lucruri de o noutate absolută, ce nu mai existaseră niciodată în Europa. La 3 septembrie 1918, *Vorwärts* scria: „A face răspunzătoare cu atâta asprime o clasă pentru faptele unor persoane individuale reprezintă un *novum* penal și ar putea să servească drept justificare cândva, într-o altă structură socială, pentru a trage la răspundere clasa muncitoare pentru faptele unui fanatic, așa cum s-a întâmplat deja adesea, într-o formă mai puțin periculoasă".

Chiar Louis de Robien, care se gândea totuși la ideea unui front comun de apărare a tuturor statelor Europei împotriva distrugerii civilizației în Răsărit, mărturisea că nu-și poate stăpâni un sentiment ciudat de simpatie față de Lenin și Trotki[37], iar numeroși soldați și muncitori din Germania și Franța găseau convingătoare afirmația bolșevicilor că războiul este un „asasinat de clasă executat de milioane de ori"[38], pe care burghezia îl comite față de masa populației, și își trăgeau speranțele din lozinci precum „Să câștigăm Rusia și apoi lumea"[39].

Dacă bolșevicii erau *adepți ai forței*, aceasta se datora în principal faptului că aveau ideologi ce credeau că dețin leacul pentru o lume cufundată în mocirla măcelului practicat de stat: unirea tuturor *sclavilor* împotriva tuturor *stăpânilor*, singurii vinovați de suferințele pe care sunt nevoite să le îndure multe milioane de oameni în toate țările. Într-o exprimare de-a dreptul clasică, o publicație scoasă de Ceka dădea glas noului etos, atunci când scria: „Umanitatea noastră este absolută; ea se întemeiază pe idealurile distrugerii oricărei constrângeri și oricărei asupriri. Nouă ne este permis totul, noi ridicăm

pentru prima dată în lume sabia... în numele libertății tuturor și al eliberării de sclavie"[40].

În acest context își găsește locul și declarația lui Grigori Zinoviev, care, în monstruozitatea ei, sună aproape neverosimil, la o adunare de partid ținută la Petrograd la 17 septembrie 1918: „Din cele o sută de milioane, cât are populația Rusiei sovietice, nouăzeci de milioane trebuie să le câștigăm pentru noi. Cu restul nu avem ce să discutăm, trebuie să-i exterminăm"[41].

Așadar, în 1917, în Rusia a fost vorba, ca și mai târziu, în 1933, în Germania, despre preluarea și păstrarea puterii de către un partid, despre o revoluție de partid, s-ar putea spune. În Rusia însă, toate procesele au fost mai simple și mai monumentale. Obiectivul proclamat fără contenire de bolșevici era pacea eternă, într-o lume fără state și fără clase, pentru că numai cu această condiție ar fi posibilă cu adevărat o pace durabilă; obiectivul oficial al național-socialiștilor era eliberarea Germaniei din lanțurile Tratatului de la Versailles, iar în interior, armonia unei *comunități a poporului*.

Bolșevicii au preluat puterea într-un moment al înfrângerii și al pericolului de dizolvare a statului; național-socialiștii au urmat guvernului anterior pe o cale aproape deplin legală și, în ciuda crizei economice mondiale, în Germania se desfășura, sub multe aspecte, o viață modernă și complexă. În Rusia s-a declanșat un veritabil război civil; în Germania, adversarii partidului de guvernământ au fost complet zdrobiți cu câteva lovituri dure, iar numărul victimelor printre cei neimplicați direct în conflict a fost de departe mai mic. Cu toate acestea, Hitler se bucura în străinătate de mult mai puțină simpatie și înțelegere decât Lenin și este de presupus că faptul își are explicația nu numai în vechea teamă de Germania a majorității europenilor, ci și, nu în ultimul rând, în antisemitismul său declarat, care nu se întemeia pe niciun principiu social nemijlocit și care, pe fundalul normalității vieții, se evidențiază ca bizar de anacronic și *medieval*. Simpla comparație printr-o paralelă nu este însă suficientă, pentru că diferența principală constă în faptul că, în Germania anului 1933, Rusia din 1917 era recunoscută și percepută doar ca sperietoare, în timp ce bolșevicii anului 1917 au avut în Reichul german al lui Wilhelm al II-lea și Ludendorff un ajutor și un inamic în același timp.

Situația s-a schimbat fundamental atunci când, în noiembrie 1918, Germania a cerut Aliaților occidentali să încheie armistițiul și când a fost nevoită să-și retragă trupele de pe teritoriul rusesc pe care-l ocupase până departe, dincolo de Rostov și Harkov. Așa păreau să stea lucrurile când în fruntea luptei pentru pace și pentru socialism a trecut o forță mai mare, mai veche și mai respectată, și anume masa muncitorilor industriali din Germania, care se organizaseră înainte de război în Partidul Social-Democrat al Germaniei. Lenin era convins că bolșevicii erau în avantaj numai pentru moment și că hegemonia urma să revină din nou mișcării muncitorești germane, care fusese pentru el, până la izbucnirea războiului, marele model. Într-adevăr,

până la revoluția din februarie, bolșevicii nu se putuseră afirma în Rusia; după aceea au înțeles că era necesar să acționeze, dar nu au făcut-o pe o bază regulată. În ce a constat cu adevărat fenomenul bolșevic se va înțelege mai bine prin raportarea, la primul partid din Centrul Europei care s-a revendicat de la marxism și căruia Hitler i-a opus antimarxismul său.

2. Nașterea Partidului Comunist German din războiul mondial și din revoluția rusă

Marxismul nu a creat *mișcarea muncitorească*, ci a fost el însuși, într-un anume fel, un produs al chartismului englez. Dar a însemnat cea mai importantă dezvoltare a sa, chiar și acolo unde numai a preluat anumite idei preexistente: a conferit cuvintelor *muncitor* și *clasă muncitoare* o greutate care a făcut uitată strânsa legătură genetică cu reprezentările meseriașilor; i-a opus pe *muncitori* în mod absolut *capitalului* și a declarat opoziția dintre *muncă* și *capital* drept principala contradicție a epocii; a prezis că acești muncitori vor crește până la o „majoritate covârșitoare" și, într-un viitor nu prea îndepărtat — simultan în toate țările avansate ale Europei occidentale și centrale —, îi vor înlătura pe puținii „magnați ai capitalului" rămași, pe care îi vor transforma în „servitorii lor plătiți". Prin aceasta, marxismul s-a înscris în întregime în acea mișcare obiectivă, care de la începuturile revoluției industriale a creat din țărani, meseriași și săraci de tot felul o nouă clasă de oameni, muncitorii marii industrii; aceasta schimbase mai întâi fața Angliei, iar în a doua jumătate a secolului al XIX-lea s-a extins tot mai mult în restul Europei[1].

Atunci când, spre sfârșitul anilor 1880, a devenit o certitudine că marxismul se impusese, în cele mai importante țări ale Europei continentale, în fața concurenților săi — față de anarhismul lui Bakunin și de sindicalismul lui Proudhon, față de reformismul posibiliștilor francezi, față de socialismul de stat al lui Lassalle, față de teoria insurecționistă a lui Blanqui —, atunci a putut fi considerat, pe bună dreptate, un fenomen la scară mondială, deși nicăieri nu participa la guvernare. Dacă exista un partid muncitoresc unic, atunci viitorul trebuia să fie hotărât de el mai mult decât de orice alt partid, pentru că în întreaga Europă tendința către dreptul de vot universal părea de neoprit, după ce francezii păsiseră, în mod propriu, desigur, pe urmele americanilor, iar exemplul fusese continuat și de Reichul german al lui Bismarck. De îndată ce dreptul de vot universal s-a impus și s-a menținut pretutindeni, mulți credeau că partidele muncitorești urmau să câștige majoritatea în toate statele Europei sau, cel puțin, să joace rol de partener în luarea deciziilor.

Toate partidele muncitorești, inclusiv cele nemarxiste, se considerau partide ale păcii, care se opuneau acțiunilor primejdioase ale imperialismului, cum erau cucerirea de teritorii coloniale sau asuprirea statelor mici, și, în

general, politica de forță a marilor puteri. Și în această privință erau la fel de puțin izolate ca și în convingerea lor legată de viitorul rol politic al muncitorilor. În fapt, convingerea că importanța crescândă a comerțului și industriei va da la o parte tot mai mult *păturile feudale*, cu înclinațiile lor războinice, era un vechi crez al liberalismului și, spre surprinderea generală, țarul rus fusese acela care dăduse primul imbold pentru convocarea conferinței de pace de la Haga ce trebuia să deschidă drumul spre o limitare a suveranității statelor și, astfel, spre asigurarea păcii mondiale.

Însă marxismul nu s-a mulțumit să fie doar un fenomen în cadrul unei schimbări mondiale care să conducă de la epoca agrară la cea industrială, care să le dea dreptul maselor, până atunci mute sau neputincioase, să-și spună cuvântul în toate ocaziile, care să limiteze suveranitatea statelor și, într-o bună zi, să facă practic imposibil războiul. Marxismul credea că, în curând, muncitorii vor avea pretutindeni în mâinile lor *întreaga putere* și o vor folosi pentru a desființa pentru totdeauna puterea unor oameni asupra semenilor lor, precum și exploatarea, sărăcia, ura între națiuni, statele, clasele, profesionalizarea activităților, birocrația și, în general, tot ceea ce îi dezbină pe oameni. Asemenea speranțe nu erau totuși caracteristice doar epocii moderne — așa cum era orientarea spre marea industrie sau anticiparea unei modificări fundamentale a raporturilor dintre state —, ci erau străvechi, oarecum la fel de vechi ca și omenirea însăși, iar în ultimă instanță rezultau din reprezentarea unei stări primare pe care filosofii sociali din secolele al XVII-lea și al XVIII-lea au opus-o, ca „societate naturală" (*societas naturalis*), „societății burgheze" (*societas civilis*) și au considerat-o aproape întotdeauna — chiar dacă cu mari excepții, de pildă, tânărul Rousseau — ca punct de plecare de neînlocuit. Însă abia întoarcerea către starea primară (comunismul primitiv), opusă înstrăinării și alienării vieții moderne și de recuperat *pe o treaptă superioară*, a făcut posibil ca marxismul să devină o credință, o ideologie care să poată respinge radical întregul prezent al *capitalismului* și să poată arăta spre acel *cu totul altceva*, care să fie *socialist* pentru întreaga omenire. Astfel, marxismul a constituit marele partid al speranțelor și protestelor, care trebuia să se formeze, în mod obiectiv, peste tot unde transformările radicale produse de revoluția industrială au distrus formele de viață tradiționale și au obligat mari mase de oameni să intre în relații noi, în măsura în care aceste experiențe au fost capabile să se articuleze și să câștige posibilități de acțiune liberă.

Dar Marx și Engels au simțit cât de strâns erau legate deseori protestul și speranța de reprezentările reacționare sau primitive — cum se întâmpla la Bakunin — și, de aceea, au vrut să facă trăsătura distinctivă, inconfundabilă a învățăturii lor din ideea potrivit căreia socialismul, ca dizolvare a tuturor disonanțelor în armonia definitivă, presupune tocmai extrema acutizare a dezbinărilor și conflictelor, așa cum caracterizaseră până în acel moment lumea modernă, și că deci socialismul poate să urmeze numai unui capitalism

complet dezvoltat, incapabil să progreseze în continuare. Prin urmare, marxismul a fost, pe de o parte, baza partidului speranțelor și protestelor din epoca industrială, care se orienta după un străvechi vis al omenirii, iar pe de altă parte, justifica convingerile unei clase în ascensiune de muncitori calificați, care cerea dreptul la luarea deciziilor într-o nouă civilizație, dar încă nu își propunea în mod serios să-și impună dictatura unică, prima treaptă spre societatea globală fără clase.

Mulți observatori contemporani, între care Max Weber, au remarcat acest aspect și nu rareori au vorbit cu dispreț despre *mic-burghezii* din mișcarea muncitorească. Însă acești mic-burghezi și-au avut propriii înaintași de gândire, caracterizați de adversarii ortodocși drept *revizioniști* și acuzați frecvent chiar de gândire burgheză. Revizioniștii, la rândul lor, se raportau la factorul timp ca la cel mai puternic element ce obliga la revizuiri. Altfel decât a presupus Marx, numărul *burghezilor*, adică al celor care nu se dedică nemijlocit activităților productive, ci unor modalități diversificate de intermediere, nu scade, ci, dimpotrivă, crește în proporție uimitoare; contradicția dintre capitaliști și muncitori nu este rigidă și doar negativă, întrucât există o muncă a capitalului (adică patronul), tot așa după cum există un capital al muncii (calificate și indispensabile) și numai această opoziție face posibile sindicatele adevărate și participarea muncitorilor la stabilirea ratei de investiții în economia națională; postulata omogenitate a proletariatului nu există nici măcar în statele industriale și cu atât mai puțin în lume; soarta fiecărui muncitor este strâns legată de cea a statului său; capitalismul nu stă în niciun caz să se prăbușească, ci mai are încă în față un mare viitor, în care, fără îndoială, se va transforma tot mai mult în direcția statului social și abia după o lungă perioadă de tranziție va ajunge la socialism.

Desigur, au existat și revizioniști, precum Bernstein, Schippel, Vollmar și alți *ideologi*, care au încercat să facă inteligibil prin selecție și combinare ansamblul neinteligibil al evoluției istorice, dar ei au desprins totuși mișcarea muncitorească de impulsul utopic și, în realitate, ideologic, care include în sine credința social-religioasă într-o mântuire bruscă și o salvare veșnică, și au declarat acea teorie despre evoluție drept nucleul marxismului, când în fapt era numai o parte a sa.

Triumful definitiv al revizionismului părea să fie dovedit de atitudinea muncitorimii din toate țările la izbucnirea războiului. Tocmai în Germania, muncitorii, asemenea restului cetățenilor, au răspuns chemării sub drapel în unanimitate și cu un entuziasm ce a arătat cât de puțin considerau *proletariatul mondial* drept patria lor și cât de conștienți erau de faptul că, în Germania, situația, cu tot *feudalismul* sau poate chiar datorită lui[2], era mai bună pentru ei decât în capitalismul mult mai liberal din Anglia sau în monarhia absolutistă țaristă. Dacă, la 4 august 1914, deputații Partidului Social-Democrat ar fi

refuzat să voteze pentru creditele de război, după toate probabilitățile ar fi fost înlăturați de revolta membrilor de partid.

Curând, unii dintre foștii reprezentanți radicali ai aripii de stânga a partidului s-au erijat în promotori ai unei voințe de război pe care o legau foarte hotărât de anumite idei ale lui Marx, puțin cunoscute, iar lupta de clasă au interpretat-o ca o *luptă de clasă a popoarelor*, în care superioritatea devenită perimată a capitalismului englez va fi învinsă de Germania, forța industrială mai modernă și mai puternică[3]. În felul acesta, în „revoluția mondială" a războiului însuși, va lua naștere un nou sistem mondial de state, în care Germania se va înălța la rangul de centru natural al Europei din afara Rusiei și Angliei, prin simpla afirmare de sine, care nu are nevoie de cucerire politică și tocmai de aceea poate să fie acceptată de celelalte popoare ale Europei Centrale ca pavăză și ca punct de plecare pentru uniuni federative. În viziunea unora, cum ar fi Paul Lensch, această evoluție nu presupunea, firește, doar renunțarea Partidului Social-Democrat la atitudinea sa opozițională de până atunci. Acesta trebuia să se considere o forță conducătoare a Germaniei prezente și viitoare, bineînțeles fără să ridice pretenția nerealistă la conducere unică; însă evoluția preconizată mai depindea și de disponibilitatea adversarilor de până atunci, în primul rând iuncherii de la est de Elba, de a se împăca cu slăbirea poziției lor și de a nu aduce în discuție, din motive național-egoiste, pretenții teritoriale, care ar fi făcut ca Germania să fie urâtă de vecinii ei.

O altă condiție preliminară pentru ca această evoluție să aibă loc era ca împotriva Germaniei să nu se constituie o coaliție de o forță copleșitoare, al cărei liant puternic să fie rezistența împotriva *pretențiilor de putere mondială* germane, periculoase și inutile în fanfaronada lor brutală, întrucât o Germanie neînvinsă, ca stat al „marelui popor central al Europei"[4], ar deveni oricum una dintre puterile lumii. Dacă această concepție — câștigarea pe cale defensivă de către Germania a unei poziții de putere conducătoare în Europa, precum și evoluția nemarxistă a social-democrației — avea șanse de realizare, urma să depindă și de adversarii săi, dreapta pangermanistă și aripa *ideologică* a social-democraților.

Toate speranțele acestei aripi a partidului păreau spulberate în seara zilei de 4 august, când doar un mic grup de deputați s-a întâlnit în casa Rosei Luxemburg, pentru a analiza situația. În esență, Karl Liebknecht, Rosa Luxemburg, Franz Mehring și Paul Lentsch n-au putut să nu recunoască faptul că masele trădaseră însăși misiunea mondială cu care ei le investiseră și că trebuia continuată lupta propriu-zisă împotriva *ideologiei naționaliste*, care (așa cum se arăta într-un manifest anterior al grupului Spartakus) schimbase îngrijorător oamenii „până adânc în rândurile noastre", astfel încât aceștia uitaseră complet sentimentul de frăție față de tovarășii de clasă ai altor națiuni și nu mai vedeau decât dușmanul rus, francez sau englez[5]. Micul grup nu a renunțat totuși niciun moment să atace, extrem de dur și într-o formă

neobișnuit de personală, conducerea și fracțiunea din Reichstag ale SPD, numindu-i pe membrii acestora trădători ce s-ar fi despărțit de vechiul crez al tuturor socialiștilor și ar fi târât în noroi puritatea învățăturii. Opoziția era așa de mare, încât primul și unicul număr al publicației *Die Internationale*, apărut la scurt timp, și apoi *Scrisorile Spartakus* nu au scos la iveală nimic altceva decât adversitatea tradiționaliștilor din Partidul Social-Democrat, care nu voiau să fie clintiți în vechiul lor crez de noile și bulversantele evenimente.

O nuanță puternic defensivă reiese din patosul grandilocvent cu care Karl Liebknecht și-a justificat refuzul de a vota noile credite de război sau cu care s-a exprimat, după arestarea sa, în mai 1916, sub acuzația de trădare de patrie: „*Trădarea de patrie* este pentru socialiștii internaționaliști un nonsens total... Să provoace daune, concomitent, tuturor forțelor imperialiste, în acțiunea comună cu socialiștii din celelalte țări, este chintesența năzuințelor acestora"[6]. Însă, cu cât războiul se prelungea, cu atât acest patos, arhaic și în mare măsură defensiv, începea să găsească mai multă ascultare la oameni, ai căror tați, frați și fii umpleau în număr tot mai mare gropile comune de pe front și care sufereau ei înșiși cumplit de foame, în timp ce erau obligați să muncească din greu în industria de război sau pe câmp. Iar manifestele tipărite ilegal de grupul de la *Die Internationale* erau citite tot mai mult, spre îngrijorarea serioasă a autorităților. Cum să nu fi provocat o puternică impresie, când în nr. 11 al *Scrisorilor politice* de la sfârșitul anului 1915 se scria: „Lumea scuipă sânge. Numărul morților pe care războiul ucigaș l-a făcut în Est și Vest a depășit astăzi deja un milion, iar cel al răniților este de trei ori mai mare... Afirmația că războiul îl cruță pe cetățeanul nevinovat a devenit, pe apă și pe uscat, o frază ridicolă, astfel că, sub pumnul său brutal, dreptul popoarelor s-a spart în mii de cioburi, iar din aburul sângelui și fumul cenușii se ridică tot mai dens norul urii, care învăluie în ceață conștiința omenirii ce se ridică la solidaritate socialistă"[7].

Rosa Luxemburg și Karl Liebknecht considerau așadar războiul drept „cea mai mare dintre crime" și nu ca pe o *verigă în ordinea lumii lui Dumnezeu*, așa cum făceau adversarii lor de dreapta, însă nici ca pe o fază inevitabilă în aspra luptă de clasă a popoarelor, care urma să dea naștere unui sistem mondial, nou și durabil, al statelor mari și al uniunilor de state. Din perspectiva celei de-a doua jumătăți a secolului al XX-lea, ei aveau, fără îndoială, dreptate, într-o vreme când mijloacele tehnice cu care se purta războiul se îndreptau deja spre acel nivel care, în numai câteva decenii, ar fi făcut posibilă autodistrugerea omenirii sau, în orice caz, ar fi dus-o în pragul pierderilor insuportabile și al dispariției a ceea ce se cheamă cultură europeană; cu atât mai mult cu cât, se credea, acest război fără un sfârșit rapid, care nu a făcut niciunei țări și niciunui mare grup o nedreptate gravă, a generat o asemenea ură pe termen lung, încât, după părerea observatorilor din toate taberele[8], urma să atragă după sine și alte războaie.

Liga Spartakus și acei socialiști internaționaliști care s-au întrunit în 1915 și 1916, în satele elvețiene Zimmerwald și Kienthal, au avut dreptate în privința viitorului și, parțial, a prezentului. Au avut dreptate numai parțial, pentru că respingerea totală a războiului includea în sine și negarea eroismului personal și a disponibilității de a apăra femeile și copiii, care mai erau încă posibile în acest război cu două fețe, și pentru că adversitatea împotriva războiului putea să rezulte și din simpla lașitate. Desigur, ei împărțeau dreptatea cu pacifiștii de toate nuanțele, a căror concepție dominantă poate fi rezumată astfel: crima propriu-zisă este perseverența tuturor participanților în a susține ideea suveranității nelimitate a statelor, pentru că din aceasta rezultă cu necesitate consecința că numai prin război pot fi decise conflictele mari. Totul depindea deci de renunțarea, după terminarea războiului mondial, la această suveranitate necondiționată a statelor individuale și de constituirea unei uniuni a popoarelor, a cărei sarcină supremă trebuia să fie asigurarea păcii.

Prin introducerea dreptului de vot universal în toate țările importante, se crea garanția că o eventuală dorință de război a militarilor sau a unor fracțiuni ale păturilor conducătoare nu se poate impune, întrucât majoritatea covârșitoare a poporului, cel puțin datorită acestui război, a devenit iubitoare de pace și nu va permite ca inevitabilele conflicte să fie decise pe căi războinice.

În cazul Ligii Spartakus și al celorlalți socialiști internaționaliști, dreptatea adversarilor războiului avea însă o legătură extrem de strânsă cu o anumită interpretare a evenimentelor din prezent, ce cu mare greutate se deducea din *Capitalul* lui Marx. Într-un manifest răspândit la 1 Mai 1916 se spunea: „Pentru a doua oară, ziua de 1 Mai se ridică deasupra mării de sânge a masacrelor... Și în folosul cui și cu ce scop toate aceste orori și bestialități? Pentru ca iuncherii de la răsărit de Elba și, împreună cu ei, profitorii capitaliști, înrudiți prin subjugarea și exploatarea noilor teritorii, să-și poată umple buzunarele. Pentru ca instigatorii din industria grea, furnizorii armatei să-și ducă în hambare recolta de aur, culeasă de pe câmpurile însângerate, pline de cadavre. Pentru ca speculanții la bursă să facă afaceri cămătărești cu împrumuturi de război. Pentru ca speculanții de alimente să se îngrașe pe seama poporului înfometat...", pe scurt, „milioane de oameni și-au lăsat deja viața la cheremul burgheziei"[9].

Aceste mesaje sunt valabile, desigur, pentru toate țările. În ele războiul apare drept o crimă nu pentru că se opune păcii mondiale obiective, deja posibile, chiar necesare, ci pentru că el reprezintă crima unor autori concreți, mânați de scopuri egoiste. Această *bandă de criminali* o formează, în esență, *burghezia*, chiar dacă, în alte manifeste, termenul se referă numai la presupușii *instigatori* din Germania și Austro-Ungaria.

În acest punct se cuvine să ne oprim pentru un moment. Fără îndoială că peste tot au existat îmbogățiți de război, speculanți de alimente, speculanți la bursă, *rechini* (cum li se spunea în Italia), pretutindeni extrem de detestați de

oamenii de rând. În parte, aceste fenomene erau inevitabile, pentru că libertatea de mișcare economică a indivizilor și a firmelor, precum și recompensarea anumitor prestații în economia de război germană erau la fel de puțin eliminate ca și sistemul de prețuri, ca indicator al penuriei. Dar teza că această pătură foarte subțire ar fi dezlănțuit războiul pentru a-și satisface lăcomia era una foarte îndrăzneață, chiar de nesusținut. Dacă se vorbea despre burghezie, se ajungea, desigur, pe terenul familiar al *contradicției principale* din marxism, cea dintre burghezie și proletariat, dintre muncă și capital.

Era însă imposibil ca burghezia să fie limitată la acea pătură subțire. Din ea făceau parte cel puțin toți întreprinzătorii și probabil toți cei care se aflau în serviciul acestora și al statului capitalist: corpul ofițerilor, funcționărimea, profesorii de toate specialitățile, liber-profesioniștii. În această burghezie au fost incluși chiar și acei *aristocrați* din rândurile muncitorilor, care au apărut de fiecare dată când s-a căutat o explicație sociologică a *trădării* de la 4 august. *Această* burghezie, în mod sigur o minoritate, însă în toate statele vest și central-europene o minoritate foarte puternică în comparație cu simplii muncitori și lucrătorii agricoli, *nu* a profitat de pe urma războiului. Și-a trimis fiii în război, așa cum au făcut toți ceilalți membri ai națiunii; din rândurile sale au provenit aproape toți ofițerii rezerviști, iar corpul ofițerilor a avut, pe ansamblu, de două ori mai multe pierderi decât trupele[10]. Nu putea fi afirmație mai nedreaptă decât că acest corp ofițeresc ar *ucide* soldații — și încă pentru a obține avantaje materiale.

Și în acest caz, autorii de articole și manifeste ai Ligii Spartakus au confundat cauza propriu-zisă cu simpla conjunctură, exact ca în situația *trădării* conducătorilor social-democrați. *Inițiatori* în carne și oase și, prin aceasta, *trădători,* au luat locul, ca vinovați, marilor *caracteristici* suprapersonale ale sistemului, care se încerca să fie explicate prin termenul de „capitalism", însă erau definite mult mai corect prin *suveranitate necondiționată a statelor individuale*. Conform învățăturii marxiste tradiționale, revoluția mondială a proletariatului nu ar înlătura numai acest caracter necondiționat, ci chiar și statele în general și, odată cu ele, clasele sociale și, prin urmare, rigida diviziune a muncii, astfel încât masele ar exercita ele însele dominația, fără mijlocirea unor corpuri profesionalizate, și ar crea o lume armonioasă, fără granițe statale și naționale, ba chiar fără limbi diferite.

Pacifismul socialiștilor internaționaliști se deosebea așadar esențial de al restului pacifiștilor, cei *burghezi*. Era un universalism neîngrădit, militant și astfel a devenit posibil să intre într-o contradicție acută cu burghezia și, într-un sens mai larg, cu toți aceia care nu împărtășeau ideea apariției iminente, nemijlocite, a unei lumi pașnice, nedivizate și armonioase, de fapt o idee străveche și care-și găsise deja o expresie arhicunoscută în câteva cărți ale Bibliei. Prin urmare, membrii Ligii Spartakus și socialiștii internaționaliști erau

partidul unei credințe, partidul luptătorilor Domnului, cum s-ar putea spune printr-o analogie, sau al luptătorilor pentru dreptate. Însă dintotdeauna luptătorii Domnului doriseră să-i stârpească pe atei și să radă de pe fața pământului imperiul nedreptății. Astfel, marea dreptate a opozanților războiului se împletea cu un crez ce năzuia în mod necesar să înlocuiască pacea cetății cu *războiul cetății*, în concepția lui Liebknecht, sau să transforme războiul în război civil, cum susținea Lenin. Dacă acest partid își menținea ideea de a nu face răspunzătoare pentru crimele războiului caracteristicile sistemului sau o anumită fază istorică, ci persoane cu epitetul de *criminali*, cărora li se imputa vinovăția și intenția de a provoca distrugeri, atunci, în mod paradoxal, trebuia să devină un alt tip de partid favorabil războiului, în situația în care nu reușea să se impună rapid, deplin și pretutindeni.

S-a trecut însă pe o nouă treaptă atunci când partidul a renunțat în practică să mai aducă învinuiri colective și și-a îndreptat lupta în primul rând împotriva câtorva vinovați anume. De la bun început exista marele pericol ca nu toți socialiștii din țările beligerante să lupte cu aceeași energie și cu același succes, precum și ca statul care ar suferi o înfrângere să fie tocmai statul cu cel mai puternic și mai activ partid socialist. Acesta a fost un argument susținut de toți *apărătorii patriei* sau *social-patrioții* în interiorul partidelor socialiste și care, pentru mult timp, mai ales muncitorilor germani le-a apărut mai convingător decât stigmatizarea drept criminali a îmbogățiților de război, militariștilor sau burgheziei.

Însă, cu cât războiul se prelungea, cu atât propaganda Ligii Spartakus se îndrepta mai clar împotriva Reichului german, căruia, se pare, în prima jumătate a anului 1918 i se atribuiau șanse considerabile de victorie. În *Scrisoarea Spartakus* nr. 9 din iunie 1918, Rosa Luxemburg, care se afla în detenție, dar sub guvernarea *militarismului prusac* desfășura o intensă activitate de agitație, ca de altfel și Trotki în închisoarea lui Kerenski, adopta o poziție diferită de cea a lui Paul Lensch, cu o evaluare opusă: „Imperialismul englez și francez își au rădăcinile într-o politică colonială de dată veche și sunt legate de căi tradiționale; până la izbucnirea războiului mondial, imperialismul german se afla într-un stadiu embrionar și de-abia în timpul războiului a luat dimensiuni uriașe, acum crește cu fiecare zi, iar în beția de sânge a măcelăririi milioanelor de oameni se umple de o dorință de cucerire a lumii care nu cunoaște nici tradiții, nici limite și nici scrupule"[11].

Era capabilă o mică pătură de iuncheri, îmbogățiți de război și speculanți la bursă să realizeze asemenea fapte colosale? Ce-ar putea ei să înfăptuiască fără *simplii soldați*, care, în opinia Ligii Spartakus, erau simpli proletari în uniformă și care, după cum credeau chiar adversarii lor din război, precum Louis de Robien și puțin mai târziu Churchill, erau așteptați cu ardoare de cea mai mare parte a populației din Ucraina și Rusia, pentru că aduceau *ordinea*? Niciodată vreun iuncher sau burghez n-a insultat muncitorii germani cu vorbe

mai dure și cu metafore mai crude decât se putea citi în a 10-a *Scrisoare Spartakus*: „Proletariatul german întrece cu adevărat și cel mai renumit exemplu al loialității de slujitor: acea gardă elvețiană, care în fața palatului ultimului Bourbon, s-a lăsat măcelărită de gloatele de revoluționari care năvăleau... Dacă s-ar mai găsi un al doilea Thorwaldsen care să cioplească în marmură imaginea acestei fidelități impresionante de sclavi, după patru ani de război mondial în folosul unor neamuri îndepărtate, atunci în mod sigur nu va alege ca simbol leul, ci un câine!"[12].

Însă aceste cuvinte dure nu erau numai expresia unei încrederi înșelate, care, după părerea Rosei Luxemburg, ar putea fi din nou îndreptățită într-o bună zi, ci aveau ca fundal și „marea revoluție rusă", cum fusese numită de Liga Spartakus Revoluția din martie[13], și fuseseră exprimate avându-se cunoștință despre preluarea puterii de către bolșevici. Ele au fost precedate de revolta de pe flota germană, pe care Lenin, prin deciziile sale, o întărise atât de puternic în toamna anului 1917, de greva din ianuarie 1918 de la Berlin, de manifestele și materialele aduse prin Norvegia în Germania și care conțineau apeluri precum acesta: „Revoluția victorioasă nu va cere atât de multe victime cât o singură zi de luptă, afară, pe câmpul demenței... Ucideți bestiile războiului, spânzurați-vă călăii și veți fi izbăviți, liberi și fericiți împreună cu frații din întreaga lume"[14].

Materialele prezentau, desigur, și relatări despre execuțiile în masă prin împușcare, făcute de Ceka, și despre atrocitățile de care s-ar fi făcut vinovați bolșevicii, iar Rosa Luxemburg așternuse pe hârtie și observații foarte critice față de autoritarismul lui Lenin și Trotki. Pentru ea și pentru tovarășii ei de luptă, era însă de la sine înțeles că toată această *barbarie* și tot acest *haos* își aveau originea în primul rând în rezistența dușmanilor și că revoluția rusă va deveni *europeană* și *marxistă* atunci când va izbucni, în cele din urmă, în țările capitaliste dezvoltate și-i va elibera pe tovarășii ruși, aflați la strâmtoare, din izolarea lor fatală. De aceea, după eliberarea din închisoare, ea și Karl Liebknecht au acționat cu multă hotărâre, în colaborare cu așa-zișii șefi revoluționari și cu grupuri ale Social-Democraților Independenți, partid creat în martie 1917, dar și cu ambasada rusă sovietică de la Berlin, pentru înfăptuirea acestei revoluții aducătoare de pace și salvatoare a lumii.

A survenit însă prăbușirea militară germană din noiembrie, la care nimeni nu poate stabili cu exactitate cât de mult au contribuit, pe lângă eșecul ofensivelor din primăvara și vara anului 1918 în Franța, pe de o parte revoluționarii, iar pe de alta, Ludendorff, care dorea să arunce responsabilitatea celor întâmplate în seama noului regim al monarhiei parlamentare. În orice caz, Karl Liebknecht și Rosa Luxemburg erau convinși că revoluția germană — fără îndoială, o revoluție a prăbușirii, ca și cea rusă din februarie/martie 1917 — intrase acum, sub guvernul deputaților poporului, format din social-democrații

majoritari și din independenți, în etapa Kerenski și trebuia împinsă înainte până la socialism, ca guvernare fără dominație a maselor muncitoare înseși.

Însă, dacă Friedrich Ebert era un Kerenski german, spre deosebire de omologul său rus, el adusese totuși pacea și nu contenea să arate spre *haosul rusesc* și *ororile bolșevice*, care ar duce la ruinarea Germaniei și la ocuparea ei de către Aliați, dacă *Spartakus* ar reuși să se impună. În tulburările din lunile noiembrie și decembrie, spartachiștii au fost, cel puțin în aceeași măsură, victime și instigatori, însă decisivă a fost teama de *situația din Rusia*, chiar dacă nu poate fi contestat că asocierea unor elemente lumpenproletare și a altora doar militante a contribuit la creșterea antipatiei și urii împotriva Ligii Spartakus. Extrem de simptomatic a fost faptul că Rosa Luxemburg și Karl Liebknecht n-au reușit să obțină mandatul de participare la primul Congres al Consiliului Muncitorilor și Soldaților din Reich, care a avut loc la Berlin la mijlocul lunii decembrie. Un eveniment foarte important a avut loc totuși între 30 decembrie și 1 ianuarie 1919, când delegații Ligii Spartakus s-au întrunit la sediul deputaților prusaci pentru a înființa Partidul Comunist al Germaniei (Liga Spartakus).

Că nu era vorba în acest caz doar de întrunirea unui partid german a devenit clar, în mod simbolic, atunci când un important reprezentant al partidului bolșevic, Karl Radek, a ținut un lung discurs. Semnificativ a fost, de asemenea, că Radek a denumit, în mod apăsat, muncitorul german drept *fratele mai mare* al muncitorimii din Rusia, mult mai tânără și cu mult mai puțină experiență organizatorică, a cărei intrare pe scena istorică a lumii a umplut de bucurie inimile muncitorilor ruși. Într-adevăr, Karl Liebknecht, datorită protestului său public de la 1 mai 1916 împotriva războiului, fusese, cel puțin până la preluarea puterii de către bolșevici, un nume mult mai cunoscut printre opozanții războiului din toate țările decât Vladimir Ilici Lenin. Astfel încât a părut ceva normal când Radek și-a exprimat speranța că în curând se va întruni la Berlin Consiliul Mondial al Muncitorilor, forul victoriei definitive a partidului ce se opunea războiului, deoarece bolșevismul nu ar reprezenta, în esență, nimic altceva decât „lacrimile văduvelor și ale copiilor, durerea pentru cei uciși și deznădejdea celor întorși acasă"[15]. Însă partidul nu dorea să fie numai sau în primul rând unul pacifist, cum s-ar fi putut presupune din această alocuțiune emoționantă a lui Radek. Programul pe care l-a adoptat și care fusese elaborat de Rosa Luxemburg includea o mulțime de revendicări cu bătaie lungă.

Se pornea de la o teză explicită a culpabilității: dominația clasei burgheze ar fi adevăratul vinovat al războiului mondial în Germania, ca și în Franța, în Rusia, ca și în Anglia, în Europa, ca și în America. Aceasta, și în niciun caz numai dominația feudală a iuncherilor în Germania, și-a pierdut, odată cu sfârșitul războiului, dreptul la existență. Din prăpastia care se deschide, de ea creată, nu există altă salvare în afară de socialism și, de aceea, lozinca

momentului trebuie să fie: „Jos sistemul salarial!". Dar socialismul poate să fie victorios numai în urma celui mai îngrozitor război civil din istorie, împotriva rezistenței înverșunate a „clasei imperialiste a capitaliștilor", care se folosește de țărani și ofițeri pentru a menține sclavia salarială și chiar va instiga „pături retrograde ale muncitorilor" împotriva avangardei socialiste[16].

Prin urmare, Liga Spartakus nu era deloc dispusă să împartă exercitarea forței publice cu „slugile burgheziei, cu Ebert-arbitrul". De aceea, printre revendicările nemijlocite figurau: dezarmarea întregii poliții, a tuturor ofițerilor, precum și a soldaților neproletari, înființarea unei Gărzi Roșii, instituirea unui tribunal revoluționar, ziua de lucru de maximum șase ore, anularea datoriilor statului și a altor datorii publice, confiscarea tuturor averilor care depășeau un anumit nivel. Toate aceste revendicări trebuie duse la îndeplinire „cu o hotărâre de fier". S-a mai spus, ce-i drept, că revoluția proletară nu ar avea nevoie de teroare pentru a-și realiza scopurile, că urăște și detestă asasinatul. Acestea au sunat însă cu totul altfel decât formulele asemănătoare ale socialismului umanitar, așa cum le prezentase Kurt Eisner în Bavaria, atunci când au fost puse alături de frazele de încheiere: „Sus, proletari! La luptă! E vorba să cuceriți o lume și să luptați împotriva unei lumi. În această ultimă luptă de clasă a istoriei pentru cele mai înalte țeluri ale omenirii, deviza să fie: Băgați-i dușmanului degetele-n ochi și puneți-i genunchiul în piept!"[17].

Odată cu adoptarea acestui program a luat naștere, în fapt, un partid de un tip nou. Niciun partid nu-și poate propune ceva mai ieșit din comun și mai plin de consecințe decât „o reconstruire totală a statului și o transformare revoluționară totală în baza economică și socială a societății"[18], adică, în esență, desființarea proprietății private asupra mijloacelor de producție, a statului și a structurii de clasă a societății. Un asemenea program pune, cel puțin pentru o perioadă de tranziție, întreaga bogăție națională și toate funcțiile din stat la dispoziția unui singur grup; el stabilește astfel un obiectiv de luptă incomparabil mai dificil decât al oricărui alt partid, dar care, cu toate acestea, concordă cu „cel mai înalt idealism"[19], întrucât își propune ca țel tocmai înlăturarea tuturor intereselor individuale și de grup.

Din punct de vedere formal, nu era nimic altceva decât programul vechi, prerevizionist al social-democrației, dar în conjunctura de după război devenise totuși ceva nou. El slăbise legătura cu acea conștiință de ascensiune a muncitorului calificat și cu reformismul practic al sindicatelor, astfel încât elementul ideologico-utopic a ieșit mult mai mult în evidență. El se diferenția însă și de programul bolșevicilor, pentru că își avea originea în acea situație *clasică marxistă*, care nu existase în Rusia. Acest partid a putut să-și atribuie un merit în încheierea războiului sau măcar pe acela al unei opoziții dovedite față de război și să câștige astfel o adeziune care a depășit cu mult rândurile proletariatului. A reușit să-i atragă de partea sa pe toți cei care protestau, sub drapelul *anticapitalismului*, împotriva constrângerilor și crizelor vieții moderne.

A putut să formuleze revendicări precum ziua de lucru de șase ore, pe care orice alt partid a fost nevoit s-o declare ireală și demagogică. Nu era numai marele partid al protestului și al speranței, ci și partidul unei credințe străvechi și de aceea deja discutabile, partidul unei mari dreptăți, care însă, prin personalizarea cauzelor războiului, amenința să se transforme în nedreptate, dar și partidul războiului civil național și internațional. Tocmai de aceea, trebuia să provoace dușmănia înverșunată a tuturor celor care dețineau o proprietate sau sperau să moștenească vreuna, iar aceștia erau *burghezii*, într-un sens foarte larg; trebuia să atragă asupra sa ura nestăpânită a aproape tuturor ofițerilor, care se puteau lăuda că au adus pentru apărarea patriei jertfe de sânge mai mari decât orice alt grup și care urmăriseră cu toții suficient de atent veștile din Rusia, pentru a afla ce însemna pentru ei „Băgați-le degetele-n ochi și puneți-le genunchiul în piept!"; trebuia să-i îndemne cel puțin la o distanțare precaută pe cei care nu credeau că, din distrugerea ordinii într-un stat cu o industrie extrem de complexă, în mod necesar va rezulta o orânduire socială mai bună. Ca tendință și dintr-un anumit punct de vedere, acest partid avea aproape toți germanii de partea sa; tot ca tendință și din celălalt punct de vedere, avea aproape toți germanii împotriva sa.

În primul rând însă, spre deosebire de SPD în perioada de dinainte de război, PCG (Liga Spartakus) se afla în situația complet nouă de a privi spre un partid frățesc, care într-un mare stat — cel mai mare din lume — conducea deja guvernul, deși, după teoria marxistă, era mai tânăr și nematurizat și, de fapt, încă *n-ar fi avut voie* să preia puterea. Dacă PCG era într-adevăr „fratele mai mare", atunci trebuia să câștige în curând și să vină în ajutorul partidului lui Lenin, care nu mai avea acum împotriva sa, ce-i drept, „gigantul" militarismului german[20], dar care era implicat într-o grea luptă împotriva *armatelor albe* și a trupelor de intervenție ale Aliaților și puterilor asociate.

3. Victoria bolșevicilor și înfrângerile Partidului Comunist German: 1919-1921

Către sfârșitul lui decembrie 1918, imaginea externă a Germaniei era încă foarte asemănătoare celei a Rusiei în lunile care au urmat revoluției din februarie. Disciplina armatei se dizolvase în cea mai mare parte, peste tot se înființaseră consilii ale soldaților, ofițerii își pierduseră puterea necontestată de comandă, frecvent le erau smulse galoanele, pe străzi treceau coloane de demonstranți, în multe locuri fluturau steaguri roșii, pe garnizoana capitalei nu se putea pune bază; pe lângă guvern funcționa un consiliu al soldaților și muncitorilor, în frunte cu un comitet executiv.

Spre deosebire însă de Rusia, voința majorității covârșitoare de încheiere a păcii nu s-a îndreptat împotriva guvernului, iar trupele de pe front au fost

aduse în ordine în patrie, sub comanda ofițerilor și cu colaborarea consiliilor soldaților. Ici și colo, pe drumul de întoarcere, s-a ajuns la confruntări cu consiliile soldaților și s-au făcut auzite primele semnale ale unei *contrarevoluții*. Însă nicăieri nu au fost uciși ofițeri, nicăieri nu au fost alungați moșierii, iar administrația, în ciuda tuturor dificultăților, a funcționat bine în continuare. Cartierul general, sub conducerea neschimbată a lui Hindenburg și Groener, *dăduse dovadă de realism* și de aceea ofițerii, care întotdeauna după un mare război formează un vârf al *democratizării*, au rămas o importantă forță potențială, în măsura în care prin revoluție trebuia să se înțeleagă altceva decât democrație în sensul de suveranitate a poporului și de alegere a unei Adunări Naționale.

În Rusia, *Adunarea Națională* fusese, după insurecția din octombrie, un cuvânt de ordine necontestat. În Germania, dimpotrivă, a fost puternic combătută de Liga Spartakus, dar și de grupuri ale conducătorilor revoluționari și din USPD*. Rosa Luxemburg o numise la 20 noiembrie, în *Rote Fahne*, o „moștenire depășită a revoluțiilor burgheze" și o „recuzită din vremea iluziilor mic-burgheze despre unitatea poporului"; în Germania de astăzi însă, poate și trebuie să fie vorba despre „democrația socialistă", opusă „democrației burgheze". Formal, se ridica cunoscuta pretenție marxistă ca majoritatea proletariatului, ca majoritate a poporului, să exercite în mod nemijlocit puterea unică, în forma consiliilor; practic însă, era vorba despre voința unei minorități de activiști de a exercita de una singură puterea, de vreme ce Rosa Luxemburg era perfect conștientă că partidul ei, chiar împreună cu USPD, nu cuprindea nici pe departe majoritatea muncitorimii germane și, cu atât mai puțin, majoritatea poporului. De aceea, *Vorwärts* a putut și a fost nevoit să-i opună, ca lozincă a social-democrației majoritare, chemarea: „Nu teroare, ci libertate; nu dictatură, ci democrație"[1]. În realitate, guvernul Ebert, cu apelul său la *Adunarea Națională*, reprezenta revendicarea *poporului real* și, prin aceasta, ideea *democrației occidentale*. Comitetul Central al Consiliilor Soldaților și Muncitorilor i s-a raliat, dar minoritatea activistă i s-a opus în continuare, considerând situația din Germania suficient de coaptă pentru a trece dincolo de democrația burgheză sau formală.

Deosebirea principală dintre Germania și Rusia era însă de natură politică. Pentru revoluționarii ruși nu exista un eveniment dintr-o altă țară care ar fi putut să reprezinte fie un model, fie o sperietoare. În Germania, în schimb, din partea guvernului și a presei veneau tot timpul avertismente precum: „Muncitorii germani ar trebui să privească spre Rusia și să ia aminte!", „Se naște haosul rusesc", Spartakus ar fi pentru „instalarea unei dominații asiatice a groazei și a foamei, ca în Rusia", și o „dictatură sângeroasă a Ligii Spartakus" s-ar pune la cale[2]. Asemenea schimbare de direcție nu putea să apară numai din situația existentă în Germania; însă, întrucât în ultimele luni nu fusese

* SPD independent (n. ed.).

nevoie de exagerările presei pentru a conștientiza opinia publică germană că în Rusia bolșevicii exercitau, într-adevăr, un regim de teroare fără precedent, astfel de afirmații și suspiciuni erau credibile.

Au devenit și mai credibile atunci când o intervenție a guvernului sovietic părea mai presus de îndoială. La 11 noiembrie, Consiliul Comisarilor Poporului s-a adresat muncitorilor germani printr-o telegramă în care le cerea să nu se lase *duși cu vorba* de Adunarea Națională, promițând în același timp că va trimite cereale, deși toată lumea știa că în Rusia domnea foamea[3]. Pe același ton erau concepute mai multe pasaje din cuvântarea lui Radek de la 30 decembrie: nimic nu provoacă un mai mare entuziasm în rândul muncitorilor ruși decât atunci când li se spune că ar putea să vină momentul „când muncitorii germani vă cheamă în ajutor și când trebuie să luptați împreună cu ei pe Rin, așa cum ei vor lupta în locul nostru în Urali". Oare însă nu dorința de pace fusese cel mai puternic impuls al revoluției ruse? Dacă Radek vorbea serios, atunci același impuls trebuia să acționeze în Germania în favoarea lui Ebert.

Cu toate acestea, în primele zile ale lui ianuarie, la Berlin s-a petrecut un eveniment în care majoritatea proletariatului și, posibil, majoritatea populației capitalei s-au ridicat împotriva guvernului, care, prin anunțarea alegerilor pentru Adunarea Națională, reprezenta majoritatea poporului german, dar nu dispunea de instrumentele puterii. A fost vorba despre așa-numita *revoltă din ianuarie*.

Inițial, aceasta nu a fost altceva decât o uriașă demonstrație de protest împotriva destituirii șefului poliției, Emil Eichhorn, membru al USPD, dispusă de guvernul acum majoritar socialist. Însă împotriva dorinței exprimate de Rosa Luxemburg, în forurile superioare s-a luat decizia răsturnării guvernului, iar documentul a fost semnat și de Karl Liebknecht; astfel încât, la rândul lui, guvernul a putut să-l indice cu precizie opiniei publice, la 8 ianuarie, pe cel mai odios dintre adversarii săi: „Spartakus luptă acum pentru întreaga putere... Poporul nu va mai avea voie să vorbească..."[4].

Întrucât existau puține trupe *republicane* de încredere, împuternicitul poporului, Gustav Noske, împreună cu generalul von Lüttwitz au fost nevoiți să apeleze la formațiunile vechii armate și la cele ale Freikorps, nou constituite. Situația putea fi comparată cu cea care s-ar fi creat în Rusia dacă Kerenski și Kornilov ar fi colaborat. În orice caz, *Rote Fahne* și Rosa Luxemburg au trecut fără reținere de partea luptătorilor: Friedrich Ebert a fost declarat „dușmanul de moarte al revoluției", iar ziarul s-a îndreptat cu multă vehemență împotriva „elementelor lipsite de energie", dispuse la negocieri[5]. Relatările despre lupte păreau comunicate ale armatei, dar erau totuși dominate de un puternic patos moral, ce se baza pe convingerea în dreptatea istorică a muncitorilor împotriva burgheziei. Aceasta ar fi, prin urmare, nevoită să recurgă la atrocități disperate, precum împușcarea parlamentarilor de către trupele guvernamentale. La 14 ianuarie a apărut, sub titlul „Ordinea domnește în Berlin", ultimul articol

de fond al Rosei Luxemburg, plin de mânie și dispreț la adresa „gloatei mic-burgheze din Berlin" și a „celor bătuți jalnic de către flamanzi și franțuji" și care se încheia prin credința nestrămutată în triumful final al revoluției: „Conducerea a dat greș. Dar masele sunt cele care hotărăsc, ele sunt stânca pe care se ridică victoria finală a revoluției... «Ordinea domnește în Berlin!», strigă zbirii voștri tâmpiți. «Ordinea» voastră este construită pe nisip. Revoluția se va ridica mâine din nou spre înălțimi și, spre groaza voastră, va anunța cu sunet de trâmbiță: «Am fost, sunt, voi fi!»".

A doua zi, Karl Liebknecht și Rosa Luxemburg erau morți. Faptul că s-a încercat ascunderea împrejurărilor acestor morți și că, până în 1933, chiar adversarii au vorbit despre un *asasinat* comis de câțiva soldați și ofițeri din divizia cavaleriei de gardă, este o dovadă convingătoare pentru cât de puternică era încă în Germania conștiința statului de drept și cât de slabă percepția implicării într-un veritabil război civil, ce ar reprezenta o continuare a celui rus. Atunci când, peste câteva luni, Eugen Leviné, conducătorul republicii sovietelor de la München, a fost condamnat la moarte și executat, o publicație a USPD a deplâns faptul că tocmai un guvern socialist a fost acela care a permis ducerea la îndeplinire a primei condamnări politice la moarte de după 1848[6]. Fapta vânătorului Runge și a instigatorilor săi nu era de justificat din punct de vedere moral și juridic, pentru că însemna omorârea unor prizonieri lipsiți de apărare. Totuși, cine pronunță acest adevăr minte, dacă nu adaugă și că Rosa Luxemburg și Karl Liebknecht, deși în întregime sau pe jumătate împotriva voinței lor inițiale, se aflaseră în fruntea unei revolte împotriva guvernului, că în Rusia, de un an întreg, sute și mii de opozanți arestați, deci lipsiți de apărare, printre care cei 350 de participanți la revolta de la Jaroslavl, fuseseră împușcați de Ceka fără judecată și că ofițerii care l-au instigat pe vânătorul Runge cunoșteau asta. Mult mai potrivite decât declarațiile corecte și totuși, în cea mai mare parte, neadevărate despre „asasinarea lui Karl Liebknecht și a Rosei Luxemburg" sunt cuvintele unui comunicat din aprilie 1921 al PCG despre presupusa trădare a lui Paul Levi; în esență, spun următoarele: Paul Levi și-a atacat pe la spate tovarășii de luptă. Cu totul altceva a fost în cazul lui Karl Liebknecht și al Rosei Luxemburg. Ei s-au pronunțat împotriva revoltei din 1919. Însă au luptat alături de aceasta și au căzut[7].

Și luptele din martie 1919 s-au produs într-o situație foarte periculoasă pentru guvern. Tulburări puternice și greve de mare amploare zguduiau centrul Germaniei și bazinul Ruhr, motivate, nu în ultimul rând, de nemulțumirea față de un guvern care nu promovase socializarea promisă. Între timp, după alegerile din 19 ianuarie, care le aduseseră partidelor socialiste, spre deosebire de Rusia, numai aproximativ 45% din voturi, s-a constituit Adunarea Națională în Weimar. Așadar, e posibil să nu fie fără temei suspiciunea că guvernul a urmărit să aducă definitiv sub control situația în Berlin, cucerind orașul pe cale militară, acțiune în care au fost uciși în total 1 200 de oameni și în care trupele

guvernamentale au dovedit în mare măsură acea brutalitate arătată frecvent de trupe relativ mici în confruntarea cu mulțimi prost înarmate de civili. Un asemenea exemplu este locotenentul Marloch, care, fără un motiv suficient de întemeiat, a ordonat să fie împușcați 29 de marinari. Zvonuri exagerate despre atrocitățile spartachiștilor la Lichtenberg au născut mare agitație în rândul trupelor, iar alte execuții prin împușcare, în baza Legii marțiale, au provocat în marea masă a populației Berlinului de răsărit o teribilă înverșunare împotriva „câinilor lui Noske". Apelurile lansate de *Rote Fahne* nu erau câtuși de puțin doar defensive, ci transmiteau mesaje precum: „Revoluția poate înainta numai trecând peste mormântul acelei social-democrații majoritare... Jos Adunarea Națională... Frații voștri fac grevă. Capitaliștii se clatină. Guvernul se prăbușește"[8].

Abia se impusese guvernul în Berlin, când, în urma asasinării lui Kurt Eisner, s-a ajuns la proclamarea Republicii Sovietelor de la München, condusă inițial, timp de o săptămână, până la 14 aprilie, de socialiști anarhiști precum Gustav Landauer și Erich Mühsam, până când aceștia au fost înlocuiți de comuniștii Eugen Leviné, Max Levien și Tobias Axelrod. Cu excepția împușcării mai multor ostatici în gimnaziul Luitpold, nu s-a ajuns la alte fapte sângeroase, însă anarhista *Republică a Sovietelor* băgase mare spaimă în burghezie, când la 10 aprilie anunțase instituirea tribunalelor revoluționare, ale căror sentințe urmau să fie „executate imediat", fără posibilitate de recurs. Și aici *exemplul rusesc* a fost de-a dreptul covârșitor. Guvernul social-democratului Hoffmann, refugiat la Bamberg, a emis un comunicat în care se spunea: „În München s-a dezlănțuit teroarea rusă, descătușată de elemente străine de țară..."[9]. Firește, era mai mult o amenințare decât o realitate. La 27 aprilie însă, Lenin adresa Republicii bavareze a Sovietelor o scrisoare de salut, în care, sub forma unor întrebări, dădea indicații foarte cuprinzătoare pentru viitor: „...ce măsuri ați întreprins în lupta împotriva călăilor burghezi Scheidemann și compania? Ați înarmat muncitorii, ați dezarmat burghezia..., ați restrâns spațiul de locuit al burgheziei din München, pentru mutarea imediată a muncitorilor în locuințele bogaților... (și) ați luat ostatici din rândul burgheziei?"[10].

Faptul că aversiunea împotriva *străinilor* și împotriva *amestecului străinătății* nu se limita la cei de dreapta este foarte evident la Ernst Toller, care, la 26 aprilie, într-o reuniune a forurilor conducătoare, declara că guvernul de atunci reprezenta o nenorocire, pentru că întotdeauna opera cu argumentul: „În Rusia am procedat altfel". Însă „noi, bavarezii" nu suntem ruși[11]! Și mai simptomatică a fost o frază consemnată de Thomas Mann în jurnalul său la 2 mai 1919, când peste tot se mai auzeau împușcături, schimbate între membrii Freikorps în ofensivă și spartachiștii în retragere: „Am discutat despre aceasta (dacă mai este posibilă o salvare a culturii europene)... sau dacă se va impune ideea kirghiză a facerii una cu pământul și a distrugerii... Am discutat și despre tipul evreului rus, al conducătorului mișcării mondiale, acest amestec exploziv

de radicalism intelectual iudaic și exaltare creștină slavă. O lume care încă mai deține instinctul de autoconservare trebuie să ia măsuri, cu toată energia de care dispune și cu urgență imperativă, împotriva acestei specii de oameni"[12].

În Rusia, lunile martie și aprilie ale anului 1919 au constituit primul punct culminant al speranței într-o revoluție mondială iminentă. Pentru Lenin, crearea Partidului Comunist German, cu „conducători atât de renumiți și de cunoscuți în lume, precum Liebknecht, Rosa Luxemburg, Clara Zetkin și Franz Mehring"[13], însemna practic deja începutul Internaționalei noi, comuniste, iar adunarea de constituire de la Moscova, de la începutul lunii martie, a fost pentru el numai o consfințire formală. E adevărat, adunarea s-a desfășurat într-un cadru extrem de modest și aproape fără delegați ai celor mai importante partide, însă în primul rând împotriva voinței Rosei Luxemburg, care apreciase că momentul nu era deocamdată oportun.

De fapt, Rusia Sovietică se găsea într-o situație foarte dificilă: se confrunta cu multiplele intervenții ale Aliaților și cu înaintarea puternicei Armate Albe, era ca și ruptă de restul lumii și avea o economie complet dezorganizată. Dar rareori s-a întâmplat în istorie ca discrepanța să fie atât de mare între o bază materială extrem de precară și o credință entuziastă, debordantă, generală. Mesajul adresat întregii lumi prin manifeste și chemări de această mică adunare de 51 de *delegați*, preponderent ruși, era pătruns de un asemenea patos și de o asemenea forță a entuziasmului, încât n-au mai contat nici proclamarea victoriei Aliaților și nici proiectul de viitor, bine intenționat, al lui Wilson.

În „Directivele Internaționalei Comuniste", concepute de Buharin, se arăta: „Noua epocă s-a născut. Epoca desființării capitalismului, a descompunerii sale interne, epoca revoluției comuniste a proletariatului... Aceasta trebuie să frângă dominația capitalului, să facă imposibile războaiele, să desființeze granițele dintre state, să transforme întreaga lume într-o comunitate care să muncească pentru ea însăși, să realizeze înfrățirea și eliberarea popoarelor". În același timp, aceste revendicări ale universalismului militant au fost așezate într-o mare linie istorică: „Respingând jumătățile de măsură, minciuna și putreziciunea partidelor socialiste oficiale supraviețuitoare, noi, comuniștii uniți în Internaționala a III-a, ne simțim continuatorii direcți ai eforturilor eroice și ai martiriului unui lung șir de generații revoluționare, de la Babeuf până la Karl Liebknecht și Rosa Luxemburg"[14].

Aceste mesaje și previziuni pline de speranțe au atins cel mai înalt punct în apelul de la 1 mai, adresat comuniștilor bavarezi de Comitetul Executiv al Internaționalei, conștient că în acel moment, pe lângă republica sovietică rusă, mai existau republicile sovietice ungară și bavareză: „Furtuna începe. Vâlvătaia revoluției proletare arde cu o forță de nestăpânit în întreaga Europă. Se apropie momentul pe care l-au așteptat înaintașii și învățătorii noștri... Visul celor mai buni reprezentanți ai omenirii devine realitate... Asupritorilor noștri

le sună ceasul. Ziua de 1 Mai 1919 trebuie să devină ziua asaltului, ziua revoluției proletare în întreaga Europă... În anul 1919 s-a născut marea Internațională Comunistă. În anul 1920 se va naște marea Republică Sovietică Internațională"[15].

Pentru un observator sceptic ar fi fost mai probabil că anul 1919 avea să însemne *sfârșitul* republicii sovietice. Din sudul Rusiei înainta spre nord armata de voluntari a lui Denikin, sprijinită de Aliați, în special de noul ministru englez de război Winston Churchill, cu mult material de război și cu misiuni militare. În Siberia, amiralul Kolceak răsturnase guvernul partidelor, iar trupele sale, cărora li se alăturaseră cehoslovacii, se aflau la sfârșitul lui aprilie în fața orașului Samara și nu departe de Simbirsk. În fostele provincii baltice, trupe germane și baltice încă mai luptau atât împotriva bolșevicilor, cât și a letonilor și estonilor burghezo-naționaliști; Petrogradul rămânea amenințat. În nord se aflau în continuare trupe aliate în Arhanghelsk, care se străduiau să instaleze un regim rusesc, condus de un socialist-revoluționar. Teritoriul *roșu* era acum doar cu puțin mai mare decât fusese Marele Cnezat al Moscovei înainte de Petru cel Mare și suferea îngrozitor de foame, pentru că era rupt de cele mai importante zone cerealiere, iar țăranii nu puteau primi mărfuri industriale; astfel încât Lenin s-a văzut nevoit să trimită la sate, pentru rechiziționări, comandouri de muncitori de la orașe, care încercau să se unească acolo cu *săracii satelor* în expediții de jaf nemiloase împotriva culacilor.

Așadar, în paralel cu războiul civil extern, se desfășura un război de clasă intern, iar acesta reprezenta un fenomen fără precedent, pentru că niciodată încă în istoria modernă un șef de guvern nu caracterizase mari grupuri ale propriei populații drept „câinii și porcii burgheziei muribunde" sau „păianjeni" și „paraziți", împotriva cărora trebuie dusă o luptă necruțătoare[16]. Pe fronturi în schimb, lupta era la fel de înverșunată de ambele părți și nu de puține ori observatori neutri au relatat că era dusă de Albi cu mai multă cruzime decât de Roșii, pentru că ultimii îi omorau adesea numai pe ofițerii prinși și îi eliberau pe soldați, ca *frați de clasă*. În fapt, trecerea la inamic a unor întregi unități militare a contribuit esențial la înfrângerea suferită în lunile mai și iunie de armata lui Kolceak, înainte să fi putut face joncțiunea cu Denikin; după o grea înfrângere a cehoslovacilor, retragerea s-a transformat în acea fugă dramatică peste miile de kilometri ai căii ferate transsiberiene, când au căzut sute de mii de militari, iar alte sute de mii de civili, care se refugiau, au murit de epuizare.

Când Denikin înainta în direcția Moscovei, Kolceak era deja învins, iar când Armata de nord-vest a generalului Iudenici ajungea în octombrie până la marginea Petrogradului, Denikin fusese obligat deja să bată în retragere. Armatele albe, Aliații, letonii și estonienii naționaliști, țăranii anarhiști ai lui Mahno din Ucraina și naționaliștii ucraineni, conduși de Petliura, polonezii și caucazienii luptau împreună împotriva bolșevicilor și, în același timp, în secret și uneori deschis, unii împotriva altora, pentru că unii doreau să restabilească

Imperiul Rus, iar ceilalți să-l slăbească, pentru că unii luptau pentru propria independență, iar ceilalți pentru cucerirea de teritorii sau pentru asigurarea de materii prime. În plus, socialist-revoluționarii și menșevicii au trecut practic de partea bolșevicilor, atât în zona sovietică, cât și în spatele frontului Albilor, atunci când pericolul ca un general reacționar să intre victorios în Moscova a părut iminent.

Lenin a știut precis că și-a datorat victoria în războiul civil dezbinării adversarilor săi, la fel cum triumful revoluției sale se explica prin preluarea programului agrar al socialist-revoluționarilor. Astfel, către sfârșitul anului 1919, mari teritorii din fostul Imperiu Țarist s-au declarat independente — pe lângă noile state baltice și Finlanda, iar nu în ultimul rând Georgia —, însă armate performante și încă nu complet descurajate ale războiului civil mai puteau fi considerate doar trupele lui Denikin, la nord de Crimeea, a căror comandă supremă a fost preluată în curând de generalul Vranghel. O forță amenințătoare externă o constituiau numai polonezii, care visau la refacerea granițelor din 1772. Însă burghezia și nobilimea rusă nu mai existau, chiar dacă mulți dintre membrii lor scăpaseră de eliminarea fizică și își găsiseră refugiu în uriașa birocrație sovietică. *Clasele exploatatoare* erau *lichidate*, așa cum cerea programul partidului, și cu mult peste un milion de oameni din rândurile lor și-au găsit un adăpost modest în țările Europei, într-unul dintre cele mai mari valuri de refugiere cunoscute până atunci[17].

Revoluția mondială pierduse, bineînțeles, în anul 1919 două țări, Ungaria și Bavaria. Însă faptul că Churchill nu reușise să-și impună în fața lui Lloyd George cererile pentru sprijinirea mai puternică a Albilor își avea cauza principală în aceea că premierul englez era foarte neliniștit de tendințele revoluționare din interior și prefera să existe o Rusie bolșevică decât o Anglie bolșevică. Iar anul 1920 urma să aducă foarte curând un nou avânt *al revoluției*.

În Germania, în a doua jumătate a lui 1919 nu se mai vorbise prea mult despre partidul comunist; se discutase, în schimb, despre condițiile insuportabile ale Păcii de la Versailles, despre „minciuna datoriilor de război" a articolului 231, despre scandaloasa pretenție a Aliaților de predare a *criminalilor de război*, în special a fostului împărat. Partidul era interzis și, într-un congres ținut ilegal la Heidelberg, se despărțise de acei radicali de stânga, care, la primul congres al partidului, o învinseseră pe Rosa Luxemburg în chestiunea participării la alegeri, iar acum adoptaseră în parte o linie *național-bolșevică*, așa cum era cazul celor doi delegați din Hamburg, Heinrich Laufenberg și Fritz Wolffheim. Se poate totuși presupune că generalul von Lüttwitz, ale cărui trupe salvaseră cu un an înainte guvernul SPD, era îngrijorat nu numai de reducerea forței armatei, pretinsă de Aliați, ci și de ascensiunea *bolșevismului*, întrucât ținea sub observație în primul rând USPD, ce părea tot mai puternic. Din aceste griji și din dorința firească de a vedea stabilită curând data primelor

alegeri pentru Reichstag, a rezultat așa-numitul „puci al lui Kapp", care a adus Berlinul pentru câteva zile în puterea Brigăzii „Ehrhardt" răzvrătite și a forțat guvernul să se retragă, mai întâi la Dresda și apoi la Stuttgart.

Decisivă pentru retragerea rapidă a cancelarului pucist Wolfgang Kapp, care găsise mult sprijin mai ales în Germania de răsărit, a fost, pe lângă rezistența funcționărimii din Berlin și neutralitatea celei mai mari părți a armatei Reichului, greva politică generală la care social-democrații din guvern i-au chemat pe muncitori. În esență, acest apel folosea limbajul revoluției proletare: „N-am făcut revoluția pentru a recunoaște din nou astăzi sângerosul regiment de lăncieri. Nu pactizăm cu criminalii de la Baltica... Muncitori, tovarăși... Folosiți orice mijloc pentru a distruge această revenire a sângeroasei reacțiuni... Faceți grevă, încetați lucrul și tăiați-i acestei dictaturi militare resursele... Proletari, uniți-vă!"[18].

Nu era de mirare că această grevă generală se îndrepta atunci și împotriva guvernului, printre ai cărui membri se număra Gustav Noske, și că aripa stângă a USPD încerca să repare eșecul din 1918. Totuși, pentru guvern era vizibil surprinzător cât de repede s-au format, în multe locuri din Germania, detașamente ale unei Armate Roșii și cu cât succes s-a realizat fuziunea lor în bazinul Ruhr. Acolo au fost învinse nu numai unități ale armatei Reichului, ci și detașamente ale poliției, vorbindu-se, nu fără motiv, despre o „Revoluție din martie" germană[19]. Desigur, PCG a participat numai în mică măsură la aceste evenimente, iar inițial voise chiar să mențină o neutralitate răutăcioasă în lupta dintre oamenii lui Ebert și cei ai lui Lüttwitz; curând însă, zvonurile le-au atribuit lui și *rușilor* un rol principal, ceea ce a contribuit la intensificarea luptelor, motiv pentru care guvernul a fost nevoit să apeleze chiar la trupele împotriva cărora membrii lui social-democrați chemaseră la greva generală.

Pentru mai bine de două săptămâni, Germania a fost un fel de Rusie, unde se desfășura un adevărat război civil între mari formațiuni înarmate; tocmai despre exemplul rusesc a fost vorba în discursul ținut de Gustav Stresemann, la 28 martie 1920, în fața comitetului de conducere al partidului său: s-ar fi stabilit ca ofițeri ai Armatei Roșii să rămână în Berlin și ca în Germania să fie trimiși, din partea lui Lenin, oratori pentru a vorbi poporului. Evenimentele din Germania s-ar fi derulat cu fidelitate fotografică față de cele din Rusia. „Exact cum la noi, se dorește dezarmarea trupelor și constituirea batalioanelor de muncitori, exact așa a procedat Kerenski, iar Lenin i-a călcat pe urme. Dacă se va continua așa, atunci bolșevismul este marea în care ne vom îneca în cele din urmă." Cel mai grav ar fi însă că acum Partidul Democrat ia parte la atacurile împotriva armatei Reichului și trădează astfel interesele burgheziei. „Mai este atunci de mirare dacă ofițerii devin șovăitori în lupta împotriva bolșevismului[20]?"

În cele din urmă, armata nu a șovăit și a înăbușit revolta, pe alocuri cu mare brutalitate, după cum mărturisea un tânăr soldat în jurnalul său: „Pe câmpul

de luptă am fost mult mai umani față de francezi"[21]. Astfel, acest scurt război civil german a făcut să crească ura de ambele părți și a răpit mijlocul de a se ajunge la sentimentul demnității și la autoritate morală: a intensificat ura multor independenți și comuniști împotriva *castei militare* și a guvernului SPD, care trădaseră din nou revoluția; totodată, a intensificat ura soldaților împotriva *bolșevicilor* și în primul rând a social-democraților marxiști, care, deși erau mereu salvați de soldați, își jigneau și batjocoreau permanent salvatorii. Însă o profundă aversiune se îndrepta — ca și la *Albii* ruși — împotriva burgheziei, care se dovedise fățarnică și lipsită de energie, deși în luptele din Vogtland, Max Hölz lipise afișe prin care amenința că, dacă armata va continua să înainteze, va incendia imediat întreg orașul și îi va masacra pe burghezi, fără deosebire de sex sau vârstă[22].

Consecințele puciului lui Kapp au fost ciudate. Alegerile pentru Reichstag s-au desfășurat la 6 iunie 1920 și au costat coaliția de la Weimar majoritatea. USPD a crescut puternic și se situa în apropierea social-democraților, dar și naționaliștii germani au înregistrat câștiguri considerabile. Social-democratul Hermann Müller a dus tratative mai întâi cu conducătorul independenților, Arthur Crispien, dar acesta a respins oferta unei participări la guvernare, întrucât partidul său aspira la „preluarea puterii politice prin intermediul proletariatului și la exercitarea conducerii unice până la înfăptuirea socialismului"[23]. În cele din urmă, s-a format un guvern burghez condus de politicianul de centru Fehrenbach și, întrucât în Bavaria social-democratul Hoffmann fusese înlocuit imediat după puci cu Gustav von Kahr, partidele burgheze au fost în final marii câștigători în urma războiului civil, deși în esență nu făcuseră decât să asiste la el.

Comuniștii și-au văzut, așadar, îndeplinit obiectivul minimal, și anume sfârșitul coaliției burghezo-social-democrate, însă în cu totul alt mod decât își imaginaseră. O alianță a tuturor partidelor socialiste și conducerea guvernului printr-un reprezentant al sindicatelor ar fi fost oricum un pas în direcția *sovietică*, spre acea situație pe care bolșevicii, prin preluarea puterii, o împiedicaseră. Acum însă nu mai păreau necesare manevre parlamentare pentru ca revoluția mondială să se impună în Germania. În primăvară, Josef Pilsudski, cândva conducător al Partidului Socialist din Polonia și acum fondator al unui stat încă neconsolidat în granițele și rolul său, atacase Rusia sovietică, în alianță cu naționaliștii ucraineni ai lui Petliura, pentru a crea o mare federație est-europeană de la Marea Baltică până la Marea Neagră, care ar fi eliminat pericolul Rusiei sovietice pentru *Europa civilizată*. La 11 iunie însă, Kievul abia eliberat a trebuit din nou evacuat, după care aliații polonezi și ucraineni au suferit o înfrângere după alta.

Întrebarea era dacă trebuia să se rămână pe așa-numita Linie Curzon. Lenin și-a impus voința și, pentru prima dată, Armata Roșie a trecut dincolo de granițele țării, pentru a aduce libertatea muncitorilor și țăranilor polonezi asupriți

de *pani*, seniorii feudali, așa cum anunța un nou guvern. Însă adevăratul obiectiv al lui Lenin era Germania, adică revoluția în Germania, iar acum și Trotki credea că se apropia momentul în care rușii și germanii, împreună, vor da Antantei marea lovitură pe Rin[24]. În rândurile multor naționaliști germani, ura împotriva polonezilor era atât de puternică, încât această perspectivă a fost salutată cu entuziasm, iar relatările presei despre trupele sovietice ajunse la granițele Prusiei Orientale au fost în general foarte pozitive.

Europa occidentală și-a ținut respirația și un timp a părut complet paralizată, cu atât mai mult cu cât apelurile guvernului sovietic către muncitori, de a împiedica toate transporturile de muniții și de materiale de război către Polonia, au căzut pe un teren fertil, în special la sindicatele engleze. În presă, Polonia era prezentată de multe ori ca un bastion prea slab, care încearcă să apere întreaga Europă, cu vitejie disperată, de năvala hoardelor răsăritene. Americanii s-au mulțumit cu o notă a secretarului de stat Colby, ce așeza comunismul militant pe același plan cu *autocrația militară*, opunându-i categoric *americanismul*. Francezii l-au sprijinit pe generalul Vranghel în ultima ofensivă încercată în războiul civil rus și care le-a adus polonezilor o oarecare ușurare. Dar soarta n-ar fi putut-o întoarce nici măcar misiunea militară a generalului Weygand, dacă ura tradițională a muncitorilor și țăranilor polonezi împotriva rușilor n-ar fi fost mai puternică decât aversiunea față de clasa nobiliară, care de multă vreme nu mai putea controla singură situația. Pilsudski a putut astfel să-și reorganizeze armata și să câștige bătălia din preajma Varșoviei. În pacea preliminară de la Riga, lui Pilsudski i s-au garantat vestul Ucrainei și mari părți din Bielorusia, iar el i-a abandonat în schimb pe Petliura și pe Vranghel, așa cum, la începutul anului, Aliații îl abandonaseră pe Kolceak. În noiembrie, Vranghel s-a îmbarcat cu trupele sale din Crimeea spre Constantinopol și, astfel, războiul civil rus a ajuns la un sfârșit, pe care mulți emigranți l-au considerat totuși doar provizoriu[25].

Cam în același timp, Partidul Comunist German s-a transformat într-un partid de masă, fuzionând cu aripa stângă a USPD și devenind Partidul Comunist Unit din Germania (PCUG). Premisa pentru aceasta fuseseră hotărârile celui de-al II-lea Congres mondial al Internaționalei comuniste, desfășurat la Moscova tocmai în perioada decisivă a războiului sovieto-polonez și la care delegații urmăriseră cu mare entuziasm înaintarea continuă a frontului, pe marea hartă adusă în clădirea congresului. La propunerea lui Lenin, fuseseră adoptate cele 21 de condiții care au dus la sciziuni și în marile partide socialiste de stânga din Europa, adică USPD din Germania, PSI* din Italia și SFIO** din Franța. Aceste condiții au determinat constituirea Internaționalei comuniste ca partid mondial centralizat, structurat pe *secțiuni*, care

* Partidul Socialist Italian (n. tr.).

** Secția Franceză a Internaționalei Muncitorești (n. tr.).

îi excludea din rândurile sale pe toți *reformiștii*, *centriștii*, *social-pacifiștii* și chiar pe aderenții *uniunilor sindicatelor galbene*, chiar dacă fuseseră adversari decișii ai războiului, precum italianul Filippo Turati. Se cerea fiecărei secțiuni să înființeze aparate de partid paralele ilegale pentru a pregăti faza războiului civil, să desfășoare în rândul armatelor o propagandă sistematică de demoralizare, să-și asume obligația de a acorda sprijin necondiționat „fiecărei republici sovietice" (deci, practic, Rusiei sovietice) și, prin întregul lor comportament, să nu lase nicio îndoială că Internaționala comunistă „a declarat război întregii lumi burgheze și tuturor partidelor social-democrate galbene"[26].

Pentru orice observator de altă orientare, aceste condiții nu puteau să însemne altceva decât că, învinsă în războiul mondial, Rusia căuta, într-un mod subtil și perfid, să-și asigure autoafirmarea și să-și pregătească revanșa, încercând să instige, în statele dușmane, masele de muncitori și de țărani la nesupunere față de păturile conducătoare, folosindu-se de libertatea de organizare și de propagandă refuzată adversarilor lor supraviețuitori în Rusia. Pe de altă parte, socialiștii de dreapta trebuie să-și fi spus că Lenin a așezat intenționat pe aceeași treaptă *imperialismul Occidentului* cu participarea unei mari părți a socialiștilor la sistemul parlamentar, proces început în Franța în jurul anilor 1900 și care a părut să se impună chiar și în Rusia în 1917; această participare avea rădăcini adânci în istoria europeană și, după orice judecată de bun-simț, trebuia să împiedice un alt mare război dacă era realizată cu mare majoritate și fără rezerve. Dar aripi de stânga puternice din toate partidele împărtășeau în mod deschis convingerea lui Lenin că socialiștii nu trebuiau să colaboreze, ci să exercite singuri puterea, pentru că numai așa puteau fi înlăturate toate formele de dominație. Numai această a treia interpretare putea să declanșeze entuziasm și, în fapt, un partid nu putea să stabilească un țel mai înalt decât acela exprimat în ultima frază a manifestului aprobat de congres: „Muncitori și muncitoare! Pe pământ există doar un simbol sub care merită să lupți și să mori: acest simbol este Internaționala comunistă"[27]. Și nu era vorba despre un entuziasm nejustificat. Unde altundeva în toată lumea li s-ar fi putut arăta delegaților un palat al stăpânilor care a fost transformat într-un cămin de copii, precum palatul de la Țarskoe Selo al țarului, unde altundeva se depuneau atâtea eforturi pentru înlăturarea analfabetismului, unde în altă parte simplii muncitori aveau asemenea posibilități nelimitate să-și dezvolte aptitudinile literare sau să dețină cele mai înalte poziții în stat? În Rusia sovietică nu luase oare puterea cu adevărat *partidul progresului*?

Nicăieri nu a fost mai evident decât în Germania ce prestigiu uriaș câștigase comunismul sovietic prin victoria sa. Când, în octombrie 1920, delegații USPD s-au întrunit la Halle pentru a decide în legătură cu acceptarea sau neacceptarea celor 21 de condiții, delegatul Cominternului, Grigori Zinoviev, a fost întâmpinat cu aplauze zgomotoase, deși o minoritate puternică nu a schițat nici măcar un gest de salut. Zinoviev a vorbit apoi mai multe ore în șir cu o

asemenea putere de convingere, încât, în relatările lor, câteva ziare l-au numit cel mai mare orator al secolului. Cu mare patos, el a reproșat aripii de *dreapta* din jurul lui Crispien și Hilferding că din întreaga ei politică răzbate teama de revoluție, opunându-i crezul propriu, care i-a adus lacrimi în ochi atunci când a amintit că, în urmă cu câteva săptămâni, la Congresul popoarelor din Asia, ținut la Baku, sute de turci și persani ar fi intonat, la unison, *Internaționala*. Așadar, pentru întreaga omenire lumina vine de la Răsărit, iar adversarii unirii se înșală amarnic atunci când se plâng de naivitatea maselor, deoarece „așa-numita credință naivă, religioasă a maselor proletare" este „în realitate cel mai important factor revoluționar al istoriei lumii"[28].

În această teză se observa, neîndoielnic, o modificare foarte puternică, ba chiar de-a dreptul o răsturnare a marxismului. În schimb, marxiștii ortodocși, printre care Rudolf Hilferding și Iulius Martov, nu au primit nici pe departe atât de multe aplauze cu discursurile lor „împotriva Dictatului Moscovei", deși s-au făcut auzite strigăte de indignare atunci când Martov a descris metodele folosite de Ceka și a adăugat că îi este rușine de țara sa, unde asemenea lucruri sunt posibile[29]. Cea mai mare parte dintre delegați a aprobat hotărârea, pe care Zinoviev a plasat-o imediat într-o largă perspectivă istorică, atunci când, în finalul cuvântării, a spus: „În Germania se constituie acum un mare partid comunist unit, iar acesta este cel mai mare eveniment istoric al zilelor noastre"[30].

Astfel s-a format, din micul Partid Comunist German, secție a Internaționalei comuniste, marele Partid Comunist Unit din Germania, care era, bineînțeles, tot o secție a Internaționalei comuniste. 300 000 de membri ai USPD au votat pentru acest pas, în timp ce 300 000 au rămas la vechiul partid, care, doi ani mai târziu, s-a unit din nou cu social-democrația majoritară. PCUG număra atunci aproximativ 350 000 de membri, iar președinția sa a fost încredințată, cu drepturi egale, lui Paul Levi, un avocat foarte cultivat și discipol al Rosei Luxemburg, și lui Ernst Däumig, de la USPD.

Puțin mai târziu, Zinoviev a publicat o relatare a celor „Douăsprezece zile în Germania". Nu fără motive întemeiate a putut să afirme că majoritatea covârșitoare a muncitorilor germani era de partea revoluției ruse și că propaganda intelectualilor de dreapta și a muncitorilor mic-burghezi împotriva „cnutului moscovit" sau a „despoților de la Moscova" a căzut pe un pământ nefertil. Și mai interesante au fost însă impresiile din Germania ale liderului de partid din Petrogradul depopulat și înfometat (așa cum reieșea din toate relatările), impresii despre „luxoasele magazine abundând de delicatese" și despre „sătui, stupizii burghezi", stăpâni pe situație. „Când se va pune capăt, în sfârșit, acestei stări de lucruri? Când, când oare gigantul, proletariatul german, își va îndrepta umerii și se va scutura de toate aceste lepădături burgheze cocoțate în vârful piramidei? Blestemată să fie, de trei ori blestemată, lumea capitalistă «civilizată», ce calcă în picioare sufletele și transformă în

slugi milioane de oameni... Abia când din menșevismul german nu va mai rămâne piatră pe piatră, drumul va fi liber; abia atunci puternicele organizații muncitorești din Germania... vor deveni pârghia solidă cu care clasa muncitoare germană va răsturna vechea Germanie și va da burgheziei lovitura de grație"[31]. Rareori a fost atât de clar formulată relația între critica civilizației și intenția de distrugere, care este una dintre trăsăturile comunismului de început, precum a făcut-o aici președintele Internaționalei comuniste. Ca soluție deja aplicată în Rusia, Zinoviev a numit desființarea completă a banilor și plata în natură a salariului. Câteva luni mai târziu însă, în Rusia sovietică această soluție a fost abandonată.

Perioada războiului civil rus fusese un timp al *comunismului de război*, pe de o parte, legat de mari speranțe în legătură cu iminenta înfăptuire a unui mod de viață care să nu mai fie capitalist, sub deviza „Totul aparține tuturor", și caracterizat printr-un mare avânt agitatoric și cultural, dar care însemna deja o evidentă respingere a spontaneității, consolidarea aparatului central de partid și de stat, precum și introducerea disciplinei în armată și în industrie. Prin aceasta se punea întrebarea: ce rol urmau să joace sindicatele în *statul muncitorilor*? Vor fi ele, pe mai departe, reprezentantele intereselor muncitorilor, organe ale muncitorilor cu scopul autogestionării industriei sau doar *cureaua de transmisie* pentru partid, care ar putea, într-o bună zi, să rechiziționeze forța de muncă la fel cum rechiziționa cerealele țăranilor? Încă din 1919 și 1920 s-au făcut observate începuturile unei *opoziții a muncitorilor*, iar diferite grupuri au încercat să se constituie ca opoziție, anume ca facțiune. Cel mai puternic impuls în această direcție l-au dat nemulțumirile față de birocrația sovietică, dar și față de conducerea unipersonală, față de rolul specialiștilor, față de conformism și oportunism. Toate acestea au dus la rezultatul paradoxal că (în formularea Alexandrei Kollontai) „unica și singura cea mai importantă clasă a republicii sovietice... în marea ei majoritate duce o existență rușinoasă și jalnică de muncă forțată"[32].

La rândul său, Lenin percepea acut această situație disperată și lipsa ei de perspective. El a căutat să îndrepte lucrurile și a acordat libertate de acțiune economică spontaneității, înlocuind rechizițiile cu impozitul în natură, dând astfel țăranilor posibilitatea să-și vândă surplusul de recoltă pe piața liberă. Trebuia să apară cu necesitate un oarecare comerț liber și o pătură de oameni de afaceri și de comercianți, capabili să acționeze *capitalist* în diverse moduri. Lenin a numit aceasta „Noua Politică Economică" (NEP) și a prezentat ideile de bază spre aprobare Congresului al X-lea al partidului, care și-a început lucrările în primele zile ale lunii martie. Și, deși a susținut cu hotărâre principiul dictaturii politice a partidului, nu s-a temut să folosească termenul de „capitalism de stat". De fapt, încă din 1918 Lenin făcuse unele afirmații singulare, repetate apăsat acum în lucrarea *Despre impozitul în natură*: „Dacă în Germania revoluția încă întârzie (să izbucnească), atunci sarcina noastră

este să ne însușim capitalismul de stat german, să-l preluăm cu toată puterea, să nu ne temem de o metodă dictatorială, pentru a accelera acest transfer al culturii occidentale la Rusia barbară, fără să ne speriem de metodele barbare ale luptei împotriva barbariei"[33].

La începutul anului 1921, în Germania revoluția tot nu izbucnise încă. Dacă însă Rusia devenea o dictatură a dezvoltării, de a cărei mare industrie naționalizată conducerea partidului dispunea necondiționat, în timp ce, sub acest nivel, legea o făceau în continuare comerțul liber, micii întreprinzători și comercianți capitaliști, atunci patosul anarhist-utopic, care părea să fie esența comunismului ca dominație sovietică, trebuia să se îndrepte cu o forță de două ori mai mare împotriva unei stări de lucruri care, după toate aparențele, era mai rea decât capitalismul târziu din Occident.

Prima și cea mai puternică expresie a acestei critici a fost revolta marinarilor și a populației din Kronstadt, pentru că a fost una organizată, înarmată și îndreptată mai ales împotriva anumitor fenomene ale comunismului de război. În ceea ce privește momentul, el a coincis cu Congresul al X-lea al partidului, nu cu totul întâmplător, desigur, întrucât și mai înainte avuseseră loc numeroase tulburări și greve, în special la Petrograd, și se făcuseră deja observate semne ale slăbirii autorității.

La 1 martie 1921, adunarea generală a echipajelor brigăzilor I și a II-a ale marinei de război a prezentat următoarele revendicări: noi alegeri pentru soviete, în condițiile votului secret; libertatea cuvântului și a presei pentru muncitori și țărani, anarhiști și partide socialiste de stânga; libertatea de întrunire; libertatea înființării de sindicate și asociații țărănești; eliberarea tuturor deținuților politici membri ai partidelor socialiste; alegerea unei comisii pentru verificarea actelor proceselor tuturor celor aflați în închisori și în lagăre de concentrare; libertatea țăranilor de a dispune de pământul lor, în măsura în care nu foloseau muncă salariată; producție meșteșugărească liberă, pe baza muncii proprii[34].

În bună măsură era vorba deci despre revendicările din 1917, pe care Partidul Comunist din Rusia pretindea că le-ar fi îndeplinit. Tocmai acest lucru a fost interpretat de Lenin și de partid ca o amenințare intolerabilă. Imediat au început pregătiri pentru înfrângerea *rebeliunii*, ceea ce a înăsprit și tonul locuitorilor din Kronstadt: „Către toți, toți, toți!... Înotând până la șolduri în sângele frățesc al oamenilor muncii, sângerosul feldmareșal Troțki a deschis primul focul asupra orașului revoluționar Kronstadt, pentru că acesta s-a ridicat împotriva dominației comuniștilor, spre a restabili adevărata putere a sovietelor... În această mare de sânge, comuniștii înecă toate marile și luminoasele promisiuni și lozinci ale revoluției muncitorilor... Viața sub jug a devenit mai îngrozitoare decât moartea... Aici, în Kronstadt, s-a pus piatra de temelie a celei de a treia revoluții... care va scoate la iveală un nou drum larg către o activitate creatoare în spiritul socialismului"[35].

Dacă se are în vedere cât de importante fuseseră în revoluția rusă ideile de mase, acțiune spontană, eliberare, absența dominației și cum au fost acestea chemate aici ca argumente *împotriva* revoluției, reiese clar că Internaționala comunistă dăduse ordinul ca în Germania să se realizeze în sfârșit brеșa cu noul partid de masă și fie să se forțeze victoria, fie cel puțin să se abată atenția lumii de la situația din Kronstadt. Într-adevăr, în săptămâna Paștelui, în timp ce guvernul burghez condus de Fehrenbach se afla într-o situație neobișnuit de dificilă, în urma despăgubirilor de război excesive pretinse de Antantă și a slabelor tentative de a se opune rezistență, a izbucnit așa-numita „acțiune din martie"; în realitate, aceasta a fost o revoltă organizată la scară mare în regiunea industrială din centrul Germaniei și ar putea fi descrisă și ca „Revoluția din martie", cu atât mai mult cu cât în Hamburg și în alte mari orașe s-a ajuns la acțiuni de forță, în timp ce PCG chema la grevă politică generală.

Fără îndoială că, în pregătirile pentru sfârșitul așa-numitei teorii a ofensivei revoluționare, era inclusă și o acțiune polițienească a șefului acesteia, Hörsing, astfel că putea fi vorba din nou despre provocare și opunerea de rezistență. Ziarul *Rote Fahne* a folosit un limbaj extraordinar de dur: „Burghezia germană și șefii social-democrați, slugile ei, au smuls armele din mâinile proletariatului... Așa cum a făcut Kahr, la fel trebuie să procedeze și proletariatul: să nu-i pese de lege. Fiecare contrarevoluționar are arma sa. Muncitorii nu au voie să fie revoluționari mai proști decât sunt acei contrarevoluționari!"[36].

Diferența consta însă în faptul că, de data aceasta, *contrarevoluționarii*, care se identificau în special cu organizația de autoapărare Escherich (Orgesch), nu făcuseră *un* puci, precum în urmă cu un an. Și de mult timp nu mai existase atâta agitație spontană printre muncitori ca în martie 1920, astfel încât partidul a trebuit să recurgă la o mulțime de stratageme: atentate, explozii, incitarea poliției prin chemări ca „Răsturnați tramvaiele, aruncați cu grenade!"[37]. Ce-i drept, astfel au intrat în luptă, după spusele partidului, sute de mii de oameni, mai mulți decât în urmă cu un an în Ruhr, însă în niciun caz milioane, în timp ce numai cu milioane acest război civil ar fi putut ieși învingător. De aceea, în conducerea partidului existaseră opoziții puternice, iar trimișii Cominternului, printre care Mátiás Rákosi și Bela Kun, au fost nevoiți să facă uz de întreaga lor autoritate pentru a se impune.

Cel mai grav la această înfrângere a fost însă faptul că Paul Levi, șeful de până atunci al partidului, a publicat, încă din aprilie, un material în care califica acțiunea drept „cel mai mare puci bakunist din istorie de până acum", drept un război al comuniștilor împotriva a patru cincimi dintre muncitorii germani, pe care *Rote Fahne* i-ar fi jignit într-un mod nemaiauzit. După părerea lui Levi, adevărații răspunzători erau trimișii Cominternului, pe care i-a numit, în batjocură, „turchestani". Bineînțeles că aceasta i-a atras excluderea din partid, dar, prin înființarea Organizației Comuniste a Muncii (*Kommunistische Arbeitgemeinschaft*, KAG), el a realizat prima scindare a PCUG. Părea astfel că un

comunism *vest-european* se opunea comunismului sovietic și nu rareori a fost vorba despre *antibolșevismul* comuniștilor heterodocși.

În primăvara anului 1921, Partidul Comunist al Rusiei Sovietice câștigase așadar definitiv marele război civil, însă prin introducerea NEP părea să fi suferit, în același timp, o transformare ciudată. În vremea războiului, fusese o parte a marelui partid european unit al speranțelor și protestelor. Apoi, ca partid rusesc al războiului civil și al eliminării sociale a claselor dușmane, obținuse un triumf istoric mondial, care, desigur, includea și înfrângerea puternicelor răscoale țărănești, care cu greu puteau fi puse doar pe seama activității culacilor. Nu trebuia din acel moment oare fie să se extindă ca *partid al revoluției mondiale*, mai întâi în toată Europa, fie să se transforme într-un *partid al industrializării* și să pășească pe un drum pe care înaintea lui nu mersese încă nimeni[38]? Ori să devină chiar un „partid al războiului", așa cum îi reproșa menșevicul Noe Jordania[39], după ce, în februarie 1921, trupele sovietice încălcaseră pentru a doua oară o graniță recunoscută internațional și cuceriseră Georgia?

Această dilemă în care se afla Partidul Comunist al Rusiei Sovietice își avea explicația în înfrângerile suferite de partidul german, respectiv de revoluția germană. Trecerea la NEP a însemnat numai câștigarea unui răgaz, pentru că o nouă situație critică a apărut în 1923, anul marii crize germane. Însă de vreme ce, încă din 1920 și 1921, exista chiar în rândurile comuniștilor *antibolșevism*, ar fi fost mai mult decât ciudat dacă pe terenul acelei *lumi burgheze*, căreia comunismul dorea să-i fie călău, n-ar fi apărut între timp un antibolșevism mult mai pronunțat, care să aibă un cuvânt de spus, inclusiv prin forță, în toate deciziile viitoare.

4. Antibolșevismul timpuriu și prima ascensiune a lui Hitler

Mai surprinzător decât antibolșevismul este, desigur, filobolșevismul, care s-a făcut remarcat de timpuriu în pătura burgheză, adică nesocialistă. La începuturile sale, filobolșevismul are la fel de puțin de-a face cu motivele sociale ca și primul antibolșevism: se referă la bolșevici ca la partidul păcii, ce trebuia să provoace o simpatie naturală printre toți aceia care criticau războiul și partidele favorabile războiului. În SUA și în Anglia era vorba despre aripa antiimperialistă a liberalilor și de Partidul Laburist (*Labour Party*).

Bineînțeles că liniile de demarcație și-au pierdut din claritate când, prin încheierea Păcii de la Brest-Litovsk, a devenit evident că pacea bolșevicilor implica un imens avantaj pentru partida favorabilă războiului în Germania; însă după terminarea războiului, acea simpatie s-a restabilit în parte, nu în ultimul rând pentru că gândirea progresistă liberală și cea a partidelor muncitorești nu puneau la îndoială înrudirea lor internă atunci când exprimau mari temeri în

legătură cu metodele bolșevicilor. Oameni precum americanii William Bullitt și Raymond Robins sau englezii M. Phillips Price de la *Manchester Guardian* și Arthur Ransome de la publicația londoneză *Daily News* și-au păstrat simpatiile inițiale față de partidul bolșevicilor pentru totdeauna sau măcar pentru mult timp, întrucât i-au perceput în mod distinct caracterul de noutate în istoria lumii și au vrut să vadă în aceasta ceva pozitiv, de importanță epocală. Nici *Berliner Tageblatt*, imediat după Revoluția din octombrie, nu a remarcat doar aspectul național, ci a reliefat cu putere că evenimentul „va trece în prim-plan problema socială"[1], iar unele dintre titlurile relatărilor despre războiul civil rus păreau să exprime o și mai mare simpatie față de bolșevici.

De multă vreme, liberalii și laburiștii pacifiști și cu conștiință socială nu se mai defineau doar prin aversiunea față de *reacționarii* și *imperialiștii* din propria țară, ci și prin aprobarea a ceea ce a fost numit, foarte de timpuriu, *politica de exterminare* practicată de bolșevici; Bernard Shaw a exprimat totuși un punct de vedere simptomatic, atunci când a spus, cu ușoară detașare, că bolșevicii au ridicat problemele potrivite și i-au împușcat pe oamenii potriviți[2].

Cea mai ciudată formă de filobolșevism a fost bolșevismul național burghez din Germania, născut din spaima provocată de condițiile Păcii de la Versailles și care vedea în bolșevism doar încă *un* mijloc ce putea fi de ajutor; în Germania, ar fi urmat să aibă un caracter mai puțin despotic decât în Rusia, în măsura în care ar fi venit la putere cu sprijinul *cercurilor înstărite și instruite*. Cel puțin Paul Elzbacher, de al cărui nume s-a legat inițial această tendință, a arătat între timp o anumită simpatie față de politica internă, salutând faptul că Lenin s-a pronunțat „pentru sancționarea fără milă a muncitorilor neserioși și leneși" și fiind de acord cu o acțiune comună de apărare împotriva distrugerii vechilor culturi, „de către civilizația «superficială» a Angliei și Statelor Unite ale Americii"[3].

Dacă însă burghezii nu erau nici pe departe toți antibolșevici, încă și mai puțin socialiști erau filobolșevici; tocmai în rândurile lor s-a dezvoltat rapid o ostilitate înverșunată, fără îndoială mult mai marcată în cercurile conducătoare decât în *masele proletare*. Nimic mai puțin surprinzător, dacă se are în vedere că preluarea puterii de către bolșevici a servit, înainte de toate, la eliminarea celorlalte partide socialiste.

Cei mai vechi tovarăși de luptă ai lui Lenin, foștii membri ai redacției *Iskra*, n-au văzut în această preluare a puterii nimic altceva decât continuarea consecventă a bine cunoscutei tactici a lui Lenin, ce viza ca, prin scoaterea din partid a marxiștilor adevărați și a celor cu gândire independentă, să-și creeze un partid format din adepți devotați. Opinia lui Plehanov despre „dorința avidă de preluare a puterii" a fost citată deja[4]. Martov i-a numit pe bolșevici încă din 1918 un „partid de călăi"[5], dar cea mai dură critică a venit din partea lui Pavel B. Axelrod. Pentru el, bolșevismul era „asiatic", o trădare a principiilor elementare ale marxismului, o „dictatură asupra proletariatului (și a țărănimii)",

o grupare ce a făcut să renască „barbaria, cruzimea și caracterul inuman al vremurilor de mult apuse" și care s-a constituit drept „o nouă castă dominantă" în cadrul unui „regim sclavagist" de un tip nou. Prin aceasta, Axelrod își vedea confirmată teza, pe care o formulase încă înainte de izbucnirea războiului mondial, potrivit căreia „clica lui Lenin" ar fi trebuit numită „o bandă a «sotniilor negre» și de infractori de drept comun în interiorul social-democrației"[6].

La nivel și mai principial decât menșevicii au criticat anarhiștii. E adevărat, ei n-au putut să conteste că țelurile ultime ale bolșevicilor erau identice cu propriile țeluri — înfăptuirea unei societăți mondiale a indivizilor liberi —, dar au respins mijlocul de care se serveau bolșevicii, și anume dezvoltarea unei puteri fără precedent a statului, și nu credeau că acest mijloc se va transforma, mai devreme sau mai târziu, în propriul său contrariu. De aceea, anarhistul american Alexander Berkman, un prieten al mai cunoscutei Emma Goldman, scria, imediat după înfrângerea orașului Kronstadt: „Experiența de la Kronstadt demonstrează din nou că guvernul, statul — indiferent de numele și de forma sa — este întotdeauna dușmanul de moarte al libertății și al autodeterminării. Statul nu are suflet, nu are principii. El are un singur scop, să-și asigure puterea și s-o păstreze cu orice preț. Acestea sunt învățămintele politice de la Kronstadt"[7].

Și Rosa Luxemburg, împreună cu prietenul ei Paul Levi au fost acuzați în 1921 de adepții fideli ai lui Lenin de antibolșevism. Broșura ei despre revoluția rusă, scrisă în 1918 în închisoare și publicată în 1922 de Levi, cu tot respectul față de Lenin și Trotki, ridica o serie de obiecții la nivel de principii. E adevărat, atunci când Rosa Luxemburg definea libertatea drept „libertatea celui de altă părere", ea nu se referea la aceea, în sensul liberal, a fiecărui cetățean, deci și a „reacționarilor", dar asocierea „vieții în soviete" cu „alegerile generale, libertatea neîngrădită de întrunire și a presei, precum și lupta liberă de opinii" includea totuși în sine respingerea principială a unei dictaturi de partid și era o pledoarie pentru acea democrație sovietică a tuturor oamenilor muncii socialiști, pe care voiseră s-o impună în octombrie 1917 masele din Petersburg și care fusese cerută din nou în anul 1921 de către răsculații din Kronstadt. În fapt, nu a durat mult până când PCG a început lupta împotriva „luxemburgismului", căruia i se reproșa supraaprecierea spontaneității maselor și neglijarea rolului partidului[8].

În toate aceste cazuri era vorba despre dispute *comuniste interne*. Un ton diferit se face simțit în critica social-democrată, care încă se înțelege, parțial, ca *socialistă internă*, dar manifestă și o tendință incontestabilă de a exclude bolșevismul din lagărul socialist și a-l subsuma noțiunii de *burghez*.

În opinia lui Otto Bauer, revoluția bolșevică înfăptuise exact ceea ce în Europa occidentală impuseseră revoluțiile burgheze: distrugerea sistemului agriculturii feudale și crearea unui regim de proprietate burghez asupra

pământului. E adevărat că în Rusia puterea o au acum proletarii, iar în alegeri votul unui muncitor contează cât voturile a cinci țărani. Foarte repede însă a luat naștere o dominație tot mai accentuată a conducătorilor de partid, astfel încât se poate vorbi negreșit despre un *socialism despotic*. Această cale nu este fără consecințe istorice și caracter de necesitate, dar nu poate fi niciodată calea țărilor industriale vest-europene, care trebuie să reprezinte o dezvoltare treptată a democrației burgheze. Dimpotrivă, comunismul rus este strâns înrudit cu acel *socialism prusac* al lui Spengler, pentru că amândouă au căzut în iluzia credinței în stat, aceea că „atotputernicia unei minorități conducătoare poate și trebuie să oblige masele obediente la forme de trai superioare"[9].

Cu mult mai aspru s-a exprimat nu numai în articole de ziar, ci și în mai multe lucrări, omul care, în social-democrația antebelică, fusese autoritatea supremă în toate problemele doctrinare: Karl Kautsky. Pentru el, marxismul este o parte a acelui proces de umanizare care a scos mișcarea muncitorească din barbaria ei originară și, totodată, din apropierea ei lăuntrică de Teroarea Revoluției franceze. Prin urmare, bolșevismul înseamnă o recădere în bestialitate, deoarece vrea să înlocuiască din nou lupta de clasă marxistă cu războiul civil. Cauza ultimă o constituie lipsa de maturitate a situației din Rusia. Bolșevicii s-au lăsat dominați de o psihoză de masă și de aceea au interpretat calitatea socială de *burghez* ca pe una biologică, împotriva căreia s-au ridicat cu sălbăticia și brutalitatea mișcării muncitorești de început. De aceea, victoria bolșevismului înseamnă o înfrângere a socialismului, ceea ce se vede clar și din apariția unei noi birocrații, a unei noi clase dominante, care readuce militarismul și instaurează teroarea: „Împușcarea — aceasta a devenit alfa și omega politicii de guvernare comuniste." Bolșevismul înseamnă, așadar, o recădere antiumană și antisocialistă într-o stare de barbarie — și de aceea Kautsky îl numește, în cele din urmă, un „socialism tătăresc"[10].

Însă dacă bolșevismul este văzut de către liderii social-democrați în primul rând drept *calea specific rusească* sau ca *regresiune barbară*, ei îl pun întotdeauna într-o opoziție acută cu *Europa*; astfel, într-o relatare de călătorie, un social-democrat își exprimă dorința „să las din nou în urma mea cât mai curând posibil granițele Rusiei sovietice", pentru că monotonia și precaritatea vieții, foametea, lipsa de libertate a presei și groaza permanentă față de acțiunile noii „Sfinte Inchiziții", Ceka, pur și simplu nu mai pot fi suportate[11].

Aproape nimeni însă nu s-a întrebat dacă ideea *europeană* se află poate în legătură cu existența liberă inclusiv a tendințelor *reacționare* și dacă socialiștii nebolșevici din Rusia n-ar fi făcut mai bine dacă s-ar fi aliat cu Kolceak și Denikin, întrucât numai atunci ar fi existat șansa creării unei *societăți a diferențelor sociale productive*, precum în Europa. O echidistanță față de bolșevici și față de reacționari rămâne caracteristică, explicit sau implicit, pentru toți social-democrații, iar această echidistanță determinase și practica

politică a menșevicilor și a socialist-revoluționarilor, până la eliminarea lor definitivă în anul 1921.

Liberalismul european multiform tindea mai degrabă să se identifice cu cultura europeană sau măcar cu civilizația occidentală, atunci când, precum în cazul unui liberalism de stânga pronunțat, nu punea pe primul plan critica nedreptăților unei societăți prea opace. Pentru *Times*, nu exista „suficient loc pe lume pentru bolșevism și pentru civilizație"[12]. Ca sens, conceptul de *totalitarism* sau *totalism*[13] era deja în uz în calitate de contraconcept. Linia de demarcație incertă între liberalii de dreapta și conservatori era ușor de sesizat dacă se constata numai participarea extrem de însemnată a *popoarelor străine* la revoluția rusă sau dacă se vedea în evrei o cauză anume.

Încă din primele luni după Revoluția din februarie, numeroși observatori, în special din Franța și Italia, au fost iritați de faptul că promotorii încheierii păcii purtau sau purtaseră atât de frecvent nume germane precum Zederbaum, Apfelbaum sau Sobelsohn. Mai târziu, unii autori au asociat această observație cu reprezentări mai vechi, care fuseseră deja curente în prima jumătate a secolului al XIX-lea, sub conservatori. Nimeni altul decât Winston Churchill afirma într-una din scrierile sale: „Această mișcare printre evrei nu este nouă. Din vremea lui Spartakus Weishaupt și până la Karl Marx, apoi până la Trotki (Rusia), Bela Kun (Ungaria), Rosa Luxemburg (Germania) și Emma Goldman (Statele Unite ale Americii), acționează o conspirație la scară mondială, ce își propune să distrugă civilizația și să transforme societatea pe baza manifestării nestingherite a lăcomiei și a visului imposibil de egalitate pentru toți... (Această mișcare) a fost motorul fiecărei mișcări subversive din veacul al XIX-lea, iar acum această bandă de personalități ieșite din comun ale lumii de dedesubtul marilor orașe din Europa și America a pus mâna zdravăn pe poporul rus și practic a devenit stăpânul necontestat al unui imperiu uriaș"[14].

Dacă în asemenea fraze este sesizabil un ecou al fricii de conjurație exprimate de abatele Barruel ori de principele Metternich, Churchill era totuși departe de a explica tendințele *subversive* ale multor evrei prin însușirile rasiale invariabile ale tuturor evreilor și a scos în evidență foarte explicit aspirațiile sioniste ale doctorului Weizmann, care s-ar afla „în deosebită concordanță cu interesele cele mai reale ale Imperiului Britanic"[15].

Interesele politice ale Imperiului Britanic s-au aflat și mai evident în prim-plan pentru Churchill atunci când a susținut ideea că, după înfrângerea Germaniei, aceasta trebuia să devină zidul de apărare împotriva pericolului bolșevismului, „un dig al forțelor pașnice, legaliste și tolerante, împotriva puhoiului barbariei roșii, care se revarsă dinspre Răsărit"[16]; acest punct de vedere al intereselor putea tot atât de bine să nască speranța că reluarea relațiilor comerciale va duce la o atenuare a acelui despotism care provoca îngrijorare în ochii europenilor. Această idee a fost susținută de Lloyd George, care a impus încă din 1921 reluarea relațiilor comerciale cu Rusia sovietică.

Astfel, fiecare ideologie și partid instituționalizat și-au dezvoltat propriul antibolșevism, tendința pătrunzând până în USPD și până în rândurile partidului comunist, fapt cât se poate de firesc de vreme ce, urmându-și conștiința de sine, bolșevismul declarase război *întregii lumi* și acuza fiecare dintre partidele existente de servilism față de *burghezia internațională*. O schimbare importantă s-a petrecut însă când organizații întregi au făcut din antibolșevism conținutul principal al eforturilor lor.

Cea mai veche dintre aceste organizații a fost Secretariatul General pentru Studierea și Combaterea Bolșevismului. Fondatorul ei a fost Eduard Stadtler, care înainte de război se aflase în conducerea organizației de tineret de la centru și apoi ajunsese în prizonierat în Rusia, de unde revenise înainte de sfârșitul războiului. Din relatările sale ulterioare reiese că încă din noiembrie 1918 s-a implicat într-o activitate febrilă pentru a feri Germania de soarta Rusiei, găsind sprijinul unor politicieni cu autoritate, precum Friedrich Naumann și Karl Helfferich. La 10 ianuarie 1919, Stadtler a ținut un discurs la sediul Societății de Aviație, într-o întrunire la care au luat parte magnați din industrie și domeniul bancar, cum erau Hugo Stinnes, Albert Vögler, Felix Deutsch, Arthur Salomonsohn și alții. Argumentele lui Stadler au avut un succes extraordinar, astfel încât a fost constituit un *fond antibolșevic*, în care s-au depus, după afirmația sa, nu mai puțin de 500 de milioane de mărci germane; acești bani au ajuns, prin toate canalele posibile, la „puternica mișcare antibolșevică" înființată la începutul lunii ianuarie, adică la Freikorps, care, cu pancarte uriașe și anunțuri costisitoare în ziare, recruta voluntari pentru apărarea patriei de bolșevici și de polonezi, la mișcarea consiliilor cetățenești, la Liga Antibolșevică, la Uniunea pentru Combaterea Bolșevismului și la alte organizații similare[17]. Stadtler însuși a scos o broșură intitulată *Bolșevismul și înfrângerea sa*[18], surprinzător de apreciativă și de obiectivă și în care abia la final își face apariția cuvântul *molimă*. Nu este detectabilă nicio urmă de antisemitism, după cum reiese probabil deja și din lista donatorilor. Acest antibolșevism accentuat a fost numai o fază, rapid traversată, din activitatea lui Stadtler, din punctul lui de vedere fiind, evident, rezultatul unei situații excepționale temporare.

O altă organizație militantă antibolșevică, amintită de comuniștii înșiși mult mai frecvent drept Liga Antibolșevică și a cărei denumire a fost utilizată deseori ca nume colectiv pentru Freikorps, organizațiile de autoapărare și pentru altele, a fost Organizația Escherich. La bază și în esență, era o organizație cetățenească de autoapărare, a cărei activitate nu trebuia să se limiteze la Bavaria și care revendica în principal: garantarea constituției; protecția persoanelor, a muncii și a proprietății; menținerea Reichului german și respingerea oricărei tendințe separatiste; păstrarea liniștii și a ordinii și respingerea oricărui puci de stânga sau de dreapta. Principala sarcină practică era formulată abia în ultimul obiectiv. Și printre cele zece teze elaborate în octombrie

1920, se găsește abia la punctul 3: „Combaterea bolșevismului și a național-bolșevismului; respingerea tuturor acțiunilor care urmăresc demoralizarea poporului". Aici însă acest punct este evidențiat în mod special, așa cum arată și citarea a numeroase declarații subversive aparținând conducătorilor PCG. Un merit deosebit recunoscut Organizației Escherich ar fi totuși acela că „a reușit un tur de forță în urma căruia antisemitismul a fost ținut departe de Bavaria"[19].

Dacă se dorește clarificarea premiselor din care a rezultat organizația antibolșevică ce avea să devină în curând cea mai cunoscută și cu cea mai mare importanță istorică, atunci nu este suficientă limitarea la naționalismul iritat al unor ofițeri precum Ernst Röhm sau la socialismul antimarxist al lui Gottfried Feder, ci trebuie să se aibă în vedere cercul emigranților ruși și baltici și persoanele apropiate acestora, care găsiseră în München un punct de adunare. Cel mai important dintre aceștia era poetul Dietrich Eckart, care încă de la sfârșitul lui 1918 susținuse în ziarul său, *Auf gut deutsch*, un gen de antiiudaism mistic, devenit însă o activitate practică și de partid abia prin experiența republicii sovietelor[20]. Ca punct de plecare, Dietrich Eckart se conducea după sentimente întru totul asemănătoare celor exprimate de Thomas Mann[21]. Nucleul experienței era același la amândoi: teama de distrugere a minorității burgheze și cultivate în fața maselor proletare amenințătoare; în ambele cazuri, exista o legătură cu ideea prin care se încerca scoaterea în evidență a acestei amenințări, și anume provocarea unei pături conducătoare străine. Ceea ce însă la Thomas Mann era o stare de moment și o dispoziție temporară, la Dietrich Eckart a devenit centrul unei concepții despre lume și al activității politice rezultate din aceasta.

Este însă cu totul îndoielnic că amenințarea cu tribunalul revoluționar și chiar omorârea ostaticilor de la Gimnaziul Luitpold ar fi provocat consecințe atât de grave, dacă actualitatea concretă a experienței ruse n-ar fi furnizat un fundal monumental și convingător. Unul dintre oamenii care putea să-i transmită lui Eckart această experiență era dr. Max Erwin von Scheubner-Richter, fost viceconsul german la Erzerum, în vremea războiului; acolo se străduise din toate puterile să se opună izgonirii și exterminării populației armene de către turci, acțiune pe care o percepea drept *asiatică*[22]. În 1918 revenise în patrie, la Riga, și văzuse cum nobilimea baltică și, practic, toți germanii baltici erau declarați *proscriși* de către bolșevicii autohtoni și cei veniți din Rusia și cum erau supuși unei politici de exterminare ce nu părea să difere fundamental de masacrarea armenilor, cu toate că, desigur, și Scheubner-Richter era conștient că germanii baltici reprezentau o pătură superioară puțin numeroasă. El a mers apoi la München, unde în 1921 a înființat Biroul de corespondență politico-economică despre chestiunile răsăritene și importanța lor pentru Germania, care urmărea foarte atent evenimentele din Rusia și publica numeroase traduceri din presa emigranților ruși. Aici a organizat și Congresul Emigranților de la Bad Reichenhall, unde s-au reunit în număr mare monarhiști

care, în luările lor de cuvânt, i-au criticat extrem de dur pe bolșevici, etichetați drept o „bandă de criminali și fanatici străini de popor", dar și pe *cadeți*, pentru că, împreună cu englezii și cu francezii, ar fi trădat Rusia.

În presa germană, congresul a fost primit cu disprețul îngrijorat cu care sunt tratați adesea învinșii ce nu vor să-și recunoască înfrângerea; chiar *Neue Zürcher Zeitung* a scris despre „bolșevicii de dreapta", care, sub îngăduința guvernului Kahr, s-ar fi întâlnit în stațiunea bavareză, în timp ce *Vorwärts* vedea născându-se din reacționari un „nou Koblenz"[23]. Este însă cert că, pentru acești oameni, erau demne de crezare vești, considerate de mulți contemporani exagerări răuvoitoare, precum aceea că guvernarea bolșevică ar fi provocat moartea prin înfometare a nu mai puțin de 35 de milioane de oameni. La fel de credibilă era pentru ei și știrea, publicată cu câteva luni mai devreme în *Berlingske Tidende* și apărută puțin mai târziu și în *Völkischer Beobachter*, potrivit căreia *Ceka chineză* comitea cel mai îngrozitor act de cruzime imaginabil: punea un șobolan într-o cușcă pe corpul unui condamnat, după care le dădea foc, obligând animalul să pătrundă, rozând, în corpul omului[24].

În principiu însă, și Winston Churchill, și Thomas Mann ar fi putut să dea crezare unor asemenea relatări. O interpretare calitativ nouă se evidențiază totuși în broșura unui alt german baltic, care făcea și el parte din cercul lui Dietrich Eckart: *Ciumă în Rusia* a lui Alfred Rosenberg. În esență, aceasta pune în legătură două stări de lucruri ce nu sunt de contestat ca atare, ci, eventual, de corectat fiecare în parte: declinul „intelectualității naționale ruse", precum și al burgheziei, iar pe de altă parte, procentul ridicat de „evrei", adică de oameni de origine iudaică, în conducerea partidului și a guvernului sovietic. Rosenberg explică distrugerea sistematică a întregii culturi și a tuturor libertăților prin elementele „străine", în special evreiești. Spre deosebire de letoni, chinezi sau caucazieni, evreii preiau ca „Internațională roșie" numai principiul propriei lor „Internaționale de aur", a capitalismului, cu scopul de a crea „un stat sclavagist centralizat și organizat".

Trebuie totuși să se coboare și mai adânc în istorie. Ceka are, bineînțeles, unele puncte comune cu Ohrana țaristă, dar aceasta era departe „de a-și studia cu atât de mult sânge rece, organiza atât de exact și executa atât de sistematic și nemilos" cruzimile, încât i se mai putea atribui un „caracter european". Evreii din Ceka reiau însă vechea luptă a islamului și a hoardelor mongole și nu sunt altceva decât un „nou marș al spiritului Asiei anterioare împotriva Europei". Acest atac plasează din nou Germania în centrul evenimentelor mondiale, întrucât ciuma care a nimicit Rusia va distruge acum și Germania, dacă „internaționalismului nenaționalist" nu i se opune până nu este prea târziu o concepție germană despre lume, nouă, totuși în vechiul spirit german, care să înfrângă „spiritul asiatico-sirian, dușmanul nostru de

moarte", smulgând Germania de pe drumul nefast al lui Kerenski și făcând posibilă „pedepsirea teroriștilor evrei pentru ticăloșiile lor"[25].

Nimic nu ar fi mai lipsit de temei decât afirmația că, pentru contemporani, antibolșevismul lui Eckart, Scheubner-Richter și Rosenberg ar fi fost izolat, ciudat sau de neînțeles. În același timp însă, acesta prezintă trăsături specifice, care nu permit să fie comparat, fără delimitări, cu exprimări asemănătoare ale lui Thomas Mann, Churchill sau Kautsky. Particularitatea sa constă în primul rând în valoarea explicativă istorico-teoretică atribuită antisemitismului, astfel încât trebuie să se nască o mitologie a istoriei care se vrea o replică la teoria istorică marxistă și poate intra foarte ușor în opoziție cu ceea ce a caracterizat cu adevărat Europa în istorie: cu creștinismul și cu Renașterea, cu Iluminismul și cu idealismul german, cu capitalismul *și* cu socialismul. Un nou salt s-a petrecut însă atunci când aceasta a devenit izvorul unei noi concepții despre lume, agitatorică și cu influență asupra maselor. Tocmai aici este de căutat locul tipologic al lui Hitler.

Pe nimeni n-a stimat Hitler mai mult decât pe Dietrich Eckart; numai pe Scheubner-Richter, după moartea acestuia, l-a numit retoric, la Feldherrnhalle, „de neînlocuit"; și numai cu Alfred Rosenberg, directorul ziarului *Völkischer Beobachter*, s-a aflat în contact permanent pe timpul întregii sale vieți, chiar dacă o lungă perioadă a ezitat să-i ofere o funcție de conducere în stat. Nu există însă nicio îndoială că antisemitismul lui Hitler era mai vechi decât cunoștința cu acești oameni. În unele interpretări, el apare ca o relicvă a antisemitismului lui Lueger și a aspirației Germaniei Mari antihabsburgice spre ceva mai frumos; Walter Laqueur chiar a afirmat că, în anii de după război, la Hitler n-ar fi existat absolut deloc antibolșevism și că viitorul Führer ar fi acordat cu atât mai puțin o atenție specială Rusiei[26].

De fapt, primul document concludent scris personal de Hitler a fost scrisoarea către un anume Gemlich, concepută la 16 septembrie 1919, la dorința superiorului său, când mai era *ofițer-instructor* în armată, așadar înaintea *perioadei* sale *de partid*, document plin de un antisemitism convențional: înainte de toate, iudaismul este descris drept „dansul în jurul vițelului de aur", iar forța principală a „mamonismului" ar reprezenta-o „tuberculoza rasială a popoarelor", ce ar putea fi combătută cu succes numai de un „guvern de forță națională", dacă țelul final „de neclintit" al acestuia ar consta într-adevăr în îndepărtarea evreilor. Abia către sfârșit se găsește într-o propoziție secundară observația că „evreii au fost și forțele motrice ale revoluției"[27].

Nu este de contestat nici faptul că, în discursurile ținute de Hitler între anii 1919 și 1921 pentru încă total neimportantul Partid Muncitoresc German, respectiv NSDAP, pe primul plan, din punct de vedere cantitativ, se află Dictatul de la Versailles și lozinci precum „Germania singură".

Întrebarea este însă unde anume apare impulsul determinant. Foarte elocvent este faptul că un asemenea impuls l-au reprezentat formulările mereu repetate, precum „distrugerea intelectualității", „masacrarea intelectualității", și că niciun avertisment nu a fost adresat cu mai multă energie decât acela că în Germania nu au voie să apară situații asemănătoare celei din Rusia, unde în ultimii ani avuseseră loc „300 000 de execuții"; „masacrarea intelectualității" în „capela mortuară rusă" urma să se repete și în Germania dacă nu se găsea o soluție, printr-o „contradictatură" națională, împotriva „nefericitei dezbinări a națiunii în două clase opuse, care astăzi se dușmănesc de moarte". Aproape întotdeauna este urmărită pas cu pas explicația: ar fi vorba despre o „dictatură sângeroasă evreiască" și evreul ar fi „lipitoarea" și „sugrumătorul"[28].

Din când în când se face însă auzit și un alt ton. Astfel, în relatarea unui discurs din mai 1921 se arată: „Hitler se adresează fraților săi muncitori cu cuvinte de o profundă gravitate: Lăsați la o parte prejudecata împotriva celorlalte clase ale poporului vostru, pentru că nu este adevărată burghezia care vi se arată pe ecranul cinematografului bând șampanie și petrecând, nu este adevărat ofițerul ce vă este prezentat în gazetele voastre evreiești, nu studentul este cel care ar dori să vă țină sub teroarea biciului, vedeți realitatea... așa arată părțile sănătoase ale «burgheziei». Iar voi, ceilalți, să nu vedeți în muncitor lucrătorul fără patrie... nu muncitorul german este cel care fură și jefuiește, apărați-l de cei care vor să-l ademenească. În cea mai adâncă primejdie bate ceasul nașterii noului popor german"[29].

Cu greu este de sesizat aici vreun antisemitism. Ca și în alte situații, Hitler se prezintă drept un promotor al *concilierii claselor* în interesul statului național puternic sau al statului social, din punctul de vedere al *intelectualității naționale*, din rândurile căreia se consideră ca făcând parte. Schimbarea de direcție împotriva învățăturii marxiste a luptei de clasă este factorul decisiv, iar privirea către *exterminarea intelectualității* prin bolșevism, elementul determinant. Este foarte posibil ca un asemenea antimarxism să se fi înscris pe linia istoriei, în orice caz așa a decurs evoluția în toate țările occidentale. În mod cert, este generator de pasiuni. Aceasta se vede clar chiar din numărul din 10 aprilie 1920 al ziarului *Der Völkischer Beobachter*, în care se scrie, sub titlul „Burghezia proscrisă": „Dacă bolșevicii ar dori să înceapă să le facă «burjuilor» ce vor, domnul cancelar al Reichului (Müller) nu va mișca nici cel mai mic deget pentru ei... Nu are niciun sens să mușamalizăm în vreun fel realitățile dure sau să le înfrumusețăm. Burghezia a decăzut și situația ei va fi din zi în zi tot mai dificilă, dacă nu se smulge cu forța din lipsa ei de acțiune".

Un exemplu și mai clar, dintr-o perioadă ceva mai târzie, poate fi considerat apelul conducerii NSDAP, la scurt timp după asasinarea lui Rathenau: „Vreți mai întâi să vedeți în fiecare oraș mii de germani agățați de stâlpii felinarelor? Vreți mai întâi să așteptați până când, la fel ca în Rusia, să înceapă să funcționeze în fiecare oraș o comisie a morții, care să-i expedieze în ținuturile

veșnice, drept «contrarevoluționari», pe toți cei care nu se supun dictaturii? Vreți mai întâi să vă împiedicați de cadavrele soțiilor și copiilor voștri, care, precum la Moscova și la Petersburg, trebuie făcuți inofensivi, pentru că ei sunt cei care duc la înmulțirea burgheziei? Nu, veți striga voi. Și totuși noi vă spunem: toate acestea se vor întâmpla după același program ca și în Rusia, dacă nu vă amintiți că trebuie să luptați acum, dacă vreți să trăiți"[30].

În această chemare a fost omis un cuvânt. Fără acest cuvânt, frazele ar fi, ca și precedentele, o invitație la autoapărare hotărâtă, așa cum este pe deplin justificat într-un război civil, în momentul în care acest război civil a început sau doar amenință să înceapă. Acesta este nucleul justificativ, firește cu o condiție care nu existase cu adevărat nici măcar în Germania, iar în celelalte țări occidentale nici atât și care a câștigat credibilitate numai prin exemplul rusesc. Însă cuvântul *evreiască* după cuvântul *dictatură* înseamnă deja o interpretare, care, să spunem așa, se circumscrie nucleului justificativ.

Se părea că partidul contradictaturii, opus războiului civil, nu putea să câștige pentru sine, numai din amenințarea la adresa Germaniei sau din actualitatea exemplului rusesc, nicio contracredință adevărată, nicio contrapasiune copleșitoare, care să fi fost la același nivel cu credința și pasiunea dușmanului. Cu totul altfel a văzut Hitler. Pe el îl mâna dorința extraordinară de a găsi o cauză fundamentală, un element provocator, un vinovat, iar pe acest vinovat l-a descoperit în *evreu*. El a mai făcut astfel încă un pas pe drumul acelei concretizări, pe care pășiseră anterior comuniștii, atunci când așezaseră în locul sistemului statelor deplin suverane, depășit istoric, *burghezia*, vinovată și ea din punct de vedere moral. Acest pas al lui Hitler n-a fost deloc unul arbitrar sau numai întâmplător. În mod asemănător, numai că în sens invers, Karl Marx realizase trecerea de la *evrei*, pe care mulți dintre primii socialiști încă îi considerau cauza mamonismului, la *capitaliști* și, în final, la *sistemul capitalist* și transformase o veche idee a distrugerii[31] în simpla înlăturare a unui mic grup de *magnați ai capitalului*, devenit o piedică.

Hitler s-a întors așadar, într-un anume fel, la primii socialiști, creându-și posibilitatea să opună învățăturii universale a marxismului nu numai cuvintele grave și, probabil, corecte tocmai citate, ci și o învățătură înflăcărată și generatoare de pasiuni, despre dezastrul lumii contemporane și despre cauzele acestui dezastru, venite dintr-o istorie îndepărtată. Acest antisemitism a dus în mod necesar la punerea pe aceeași treaptă a capitalismului și bolșevismului, respectiv a liberalismului și socialismului, ca fenomene internaționale de aceeași dimensiune, iar ca tendință, la respingerea burgheziei, din care totuși provenise. Astfel, naționalismul simplu, celălalt punct de plecare, a fost pus între timp să se confrunte cu adversari atât de mulți și de puternici, încât a fost nevoit să caute o bază mai puternică, respectiv *rasa germanică*. În felul acesta, burghezia și naționalismul s-au îndreptat oarecum

împotriva lor înșeși și au produs o doctrină antiburgheză și antinațională, ce a putut astfel să se situeze pe același plan cu marxismul.

Experiența determinantă pentru Hitler, consolidată, dar nu creată de mediul lui Eckart, Scheubner-Richter și Rosenberg, a fost așadar, cu mare probabilitate, experiența bolșevismului, adică a comunismului, cel care, în viziunea lui Hitler, dusese la înfrângerea germană prin activitatea sa agitatorică, scindase națiunea prin învățătura sa despre contradicția ireconciliabilă dintre *burghezie* și *proletariat* și, după exemplul rusesc, amenința burghezia sau intelectualitatea națională cu exterminarea. În ciuda adversității social-democrate față de comuniști, extinderea antimarxismului era evidentă și a fost realizată, de asemenea, prin Mussolini și fascismul italian. Antisemitismul era, dimpotrivă, o interpretare, o explicație care, pe de o parte, exagera o trăsătură reală a adversarului și ilustra diferența dintre conducerea majoritar intelectuală și mase, dar care, înainte de toate, permitea dezvoltarea unei contraideologii cu tendințe universale și făcea posibilă descătușarea unei contrapasiuni fanatice, de care Mussolini a rămas întotdeauna departe. Ca antibolșevism și antimarxism, național-socialismul aparține tipului mișcărilor fasciste; ca învățătură despre evrei, vinovați universali, reprezintă cea mai radicală formă de apariție a acestui tip, adică este fascism radical. Toate trăsăturile sale esențiale sunt deja sesizabile în discursurile de început ale lui Hitler, din anii 1920 și 1921.

O posibilă obiecție este că Hitler ar fi fost deja antisemit pe când locuia la Viena, în perioada de dinainte de război, că antisemitismul său era așadar mai vechi decât aparentul nucleu al acestuia, antibolșevismul. Dar, din prezentarea lui Hitler de mai târziu în *Mein Kampf*, rezultă foarte limpede că la baza experienței a fost și aici un eveniment social important, și anume puternicele demonstrații ale muncitorilor socialiști[32]. Iar o privire asupra antibolșevismului contemporanilor dovedește că, între experiența ce dă naștere la teamă și explicația fondatoare de ideologie există cel puțin o diferență logică.

Neîndoielnic, ar fi corectă obiecția că Hitler, nici în perioada sa de început, nu a fost *numai* un antibolșevic antisemit, respectiv antimarxist, că motivațiile sale au fost multiple și că l-au legat de contemporanii săi în proporții diferite.

Motivația luptei împotriva deciziilor de la Versailles a împărtășit-o cu toți germanii, iar în afară, cu toți *revizioniștii* Europei, nu în ultimul rând cu Rusia, unde Lenin, deloc mai puțin apăsat decât Hitler, scotea în evidență că acest tratat era de departe mai rău decât cel de la Brest-Litovsk[33].

La fel de simplu de recunoscut, deși neîmpărtășită de toți germanii, era cauza Germaniei Mari, care implica deseori și la Hitler apelul la dreptul la autodeterminare.

Motivația *spațiului vital* s-a făcut remarcată în anii 1919 și 1920 doar tangențial, asociată cu o reprezentare darwinistă radical-liberală a dreptului natural: este nedrept ca unui rus să-i revină de 18 ori mai mult spațiu decât

unui german[34]. Probabil că numai foarte puțini dintre compatrioții săi ar fi fost de acord cu punerea semnului de egalitate între pământul arabil și tundră, de care depindea argumentarea, dar și aici la bază se afla o experiență reală, a blocadei engleze și a stăpânirii germane în Rusia între Brest-Litovsk și momentul prăbușirii.

Printre motivele lui Hitler, cel mai european era cel antibolșevic; îl împărtășea cu aproape toți europenii și americanii burghezi, în sensul larg al termenului de *burghez*, care îi include pe social-democrați sau pe socialiștii din aripa de dreapta. La Hitler însă, acesta se opunea cu înverșunare filobolșevismului, tot un fenomen burghez, chiar dacă unul marginal. Prin extinderea spre antimarxism și chiar spre antiliberalism, a fost atât de mult înveninat și acutizat, încât se afla foarte departe de unanimitate.

O personalizare extraordinară a rezultat din motivul antisemit, care a permis o sinteză: în evrei trebuia să se vadă cauza pentru înfrângerea și, în primul rând, pentru dezbinarea internă a Germaniei, ceea ce a împiedicat să se realizeze condițiile naturale ale unei dominații germane asupra Europei și să se ajungă la o siguranță definitivă împotriva amenințărilor de distrugere, în aceeași măsură ale bolșevismului și americanismului, proferate de evrei. Nici din acest punct de vedere, Hitler nu era izolat nici în Germania și nici în Europa, deoarece tradiții puternice, atât de stânga, cât și de dreapta, indicau în această direcție. Însă în totalitatea lor, în ordinea lor interioară și, înainte de toate, în pasiunea descătușată pe care au produs-o și de care au fost purtate, aceste motivații reprezentau totuși ceva aparte. Dacă s-ar spune că Hitler a fost mai mult un cetățean german, ba chiar un cetățean european decât un german burghez, afirmația ar fi corectă întru câtva și totuși s-ar merge din nou pe o pistă eronată, pentru că s-ar proceda la o identificare cu mult prea mulți oameni. Din punctul de vedere al necesității interne de a opune adversarului principal comunist o contracredință pe măsură, Hitler era la început simultan antiburghez și antigerman: în mod nemărturisit, odioasa sperietoare era pentru el, într-un anume fel, și exemplul de urmat.

În privința primelor două motivații, este deja clar că, în forma radicală pe care le-o conferise temperamentul vulcanic al lui Hitler, acestea puteau fi transpuse în realitate numai printr-un „totalitarism revoluționar"[35]; dacă se au în vedere toate motivațiile, devine evident că în ele este conținută un fel de aprobare a războiului, străină împăratului german și țarului rus, în 1914, și care își găsește analogia numai în aprobarea războiului civil și a războiului în general de către bolșevici; aceasta însă, după obiective și fundal ideologic, reprezenta contrariul absolut.

În acest fel, în acei ani de început, când în Germania era aproape necunoscut și chiar la München era considerat doar gură-spartă și demagog, Adolf Hitler a ocupat un loc tipologic inconfundabil în cadrul antibolșevismului, ce nu era în niciun caz doar un fenomen german, ci unul general european,

general occidental. Însă până în luna iulie 1921, Hitler nu a fost decât *șeful activității de propagandă* a unui partid minuscul, în timp ce comuniștii se situau deja de trei ani în centrul atenției publice. Apoi el a cerut și a primit *împuterniciri dictatoriale*. A reușit să construiască, drept cea mai puternică întruchipare a unei contracredințe și a unei contrapasiuni, partidul conducător, care s-a putut opune celeilalte „organizații conducătoare" (cum se exprimase Lenin), teoretic de același rang, a cărei distrugere a încercat-o. Anul 1923 a fost anul celei mai mari crize a Reichului german și a sistemului său capitalist sau burghez și trebuia să scoată la iveală posibilitățile de distrugere opuse, la fel de evident cum, la urma urmelor, supraviețuirea sistemului și simpla interdicție, strict limitată în timp, a celor două aripi extreme erau legate de peisajul politic al partidelor.

5. „Revoluție mondială" sau „guvern național" în Germania? Anul de criză 1923

Înfrângerea Reichului german în războiul mondial nu luase sfârșit odată cu cererea de armistițiu și cu acceptarea Păcii de la Versailles. Ea s-a reînnoit încă de două ori prin încercări de rezistență împotriva altor pretenții sau măsuri ale adversarilor: în 1921, când guvernul Fehrenbach a întrerupt tratativele după prima fixare a sumei datorate pentru despăgubirile de război, ce părea uriașă, și când Aliații au forțat acceptarea ultimatumului lor prin *guvernul de ducere la îndeplinire* (*Erfüllungsregierung*) Wirth, și în 1923, când francezii și belgienii, sub un motiv ce nu era decât un pretext, au ocupat bazinul Ruhr, începând astfel un soi de război pe timp de pace.

În Berlin funcționa guvernul burghez al industriașului hamburghez Cuno, deși în țară se simțise de două ori o puternică întoarcere spre stânga: după august 1921, din cauza asasinării lui Erzberger, și de la 24 iunie 1922, în urma atentatului mortal comis asupra lui Rathenau. Cu toate acestea, guvernul Cuno se simțea suficient de puternic pentru a face apel la „rezistență pasivă" și la „comunitatea poporului". În fapt, aceasta însemna o grevă generală aprobată și plătită de stat, căreia francezii și belgienii, care în acel moment mai primeau doar cantități foarte mici de cărbune, încercau să-i facă față printr-o mulțime de măsuri coercitive. Comuniștii au lansat însă apelul pentru lovirea lui Poincaré pe Ruhr și a lui Cuno pe Spree. Deci, la fel cum procedase Liga Spartakus în timpul războiului mondial, ei s-au exclus din comunitatea poporului și au cerut din nou ca locul păcii civile să fie luat de războiul civil. Încă din lunile aprilie și mai, comuniștii s-au situat în multe locuri, nu numai în bazinul Ruhr, în fruntea „mișcărilor salariale, grevelor, demonstrațiilor împotriva foametei, a jefuirii magazinelor, a rechiziționărilor de alimente de la

sate de către muncitorii orășeni", așa cum le relata Clara Zetkin mai târziu participanților la al V-lea Congres Mondial al Comintern din iunie-iulie 1924[1].

Deoarece inflația — provocată în primul rând de uriașele cheltuieli bugetare, dar stimulată și de manevrele bursiere ale întreprinzătorilor germani și ale speculanților — creștea tot mai mult și mai repede, iar în plus deveniseră evidente tendințele separatiste, comuniștii au crezut că situația era una revoluționară și au început să se pregătească asiduu pentru războiul civil. La Congresul al V-lea s-a vorbit și despre aceasta, cu toată sinceritatea: „Am pregătit cadre de luptători, am înființat școli pentru pregătirea tovarășilor noștri apți din punct de vedere militar, după modelul ofițerilor roșii, am constituit grupe de partizani, comisii speciale pentru lucrătorii feroviari, pentru prima dată am trecut la organizarea unui serviciu de informații..., cu sarcini de contraspionaj, de demascare a agenților, precum și alte sarcini"[2]. Într-adevăr, din însărcinarea Comintern, fuseseră create un Aparat-M (Militar) și un Aparat-N (Informații), precum și o Organizație Politico-Militară (MP) specială, ca organizație de cadre, pentru constituirea unei Armate Roșii. Un general sovietic a devenit șef al MP la nivel de Reich, iar Germania a fost împărțită în șase zone MP, în fruntea cărora, alături de responsabili nemți, se aflau de asemenea, în calitate de consilieri, și generali sovietici. Concomitent a fost creat un aparat cu sarcini pe linie de terorism, Aparat-T, care urma să lichideze agenții și să organizeze atentate izolate, în vederea pregătirii terorii în masă[3].

Comuniștii nu erau, bineînțeles, singurii care făceau agitație într-un mod violent sau care se pregăteau pentru confruntări militare. Grupuri de sabotori din fostele Freikorps au trecut la rezistență activă în regiunea Ruhrului, iar în Bavaria numeroase *uniuni naționale*, printre care SA din NSDAP, se pregăteau pentru război civil. În luna mai, francezii îl condamnaseră la moarte pe unul dintre oamenii care dinamitau podurile, fostul luptător baltic Albert Leo Schlageter, și-l executaseră prin împușcare, în apropiere de Düsseldorf, în ciuda puternicelor proteste germane. Forța evidentă a dreptei i-a determinat atunci pe comuniști să-și completeze pregătirile printr-o nouă linie politică, prin așa-numitul curs Schlageter. La 20 iunie 1923, Karl Radek a ținut la Moscova faimosul său discurs „Leo Schlageter, călătorul în neant", cu care a căutat să convingă dreapta activă că trebuia să fie de partea muncitorilor care luptau, dacă dorea într-adevăr, după exemplul lui Gneisenau și Scharnhorst, să pregătească eliberarea națională: abia când cauza poporului devine cauza națiunii, cauza națiunii poate să devină cauza poporului, pentru că numai atunci va lua naștere acea *falangă de fier* a muncitorilor intelectuali și a muncitorilor manuali, care aparține lagărului muncii și nu lagărului capitalului[4].

Comuniștii și reprezentanții dreptei naționale au purtat discuții pe tot timpul verii, iar Radek a prezentat teze extrem de interesante, precum aceasta: „...În cazul în care clasa muncitoare germană nu va fi în stare să convingă marile mase de mic-burghezi de această credință (învingerea în

comun a sărăciei, ca unică soluție), atunci va fi înfrântă sau cel puțin va fi nevoită să-și amâne victoria încă pentru mult timp"[5]. Ca metodă corectă, Radek a propus un „guvern muncitoresc", care să cuprindă, în afară de comuniști, și socialiști de stânga și care, înainte de toate, să câștige simpatia acelei mase mic-burgheze, întrucât „cu mult curaj, dacă va fi necesar, va pregăti și lupta armată împotriva regimului de la Versailles"[6]. Chiar față de fasciștii propriu-ziși, adepții lui Hitler și Ludendorff, Radek manifestă un anumit respect: în timp ce comuniștii s-au apropiat de cucerirea majorității muncitorilor activi din Germania, organizând permanent adunări, la social-democrați domnește o liniște de moarte, iar forța activă a contrarevoluției se găsește acum la fasciști[7].

Ici-colo, în cadrul „cursului Schlageter" s-a ajuns chiar la veritabile oferte de alianțe. Astfel, Ruth Fischer, o reprezentantă importantă a stângii în partid, ar fi spus la 25 iulie 1923 în aula gimnaziului orășenesc Dorothee, în fața studenților: „Cine cheamă împotriva capitalului evreiesc acela este deja un luptător de clasă, chiar dacă nu o știe... Chiar așa! Călcați-i în picioare pe capitaliștii evrei, spânzurați-i de felinare, zdrobiți-i! Dar, domnii mei, cum stați față de marii capitaliști, din tagma lui Stinnes și Kloekner?"[8]. E posibil ca Franz Pfemfert să-și fi luat anumite libertăți în ceea ce a relatat, dar atât în 1923, cât și mai târziu, există suficiente declarații comparabile, așa încât să pară îndreptățită afirmația că, în momente de slăbiciune, mulți comuniști au considerat antisemitismul național-socialist, în măsura în care se referea la evreii burghezi, drept o formă timpurie și atenuată, demnă de salutat, a adevăratei intenții de distrugere, cea comunistă[9].

Pe ansamblu însă, nu poate fi pus la îndoială că Partidul Comunist German nu dorea simpla neutralizare a fasciștilor propriu-ziși, aderenții lui Hitler și Ludendorff, ci exterminarea lor, deși Radek, la fel ca Hitler și Ludendorff, vedea Germania „în cea mai profundă neputință și umilință" și declara „frazele pacifiste din gura reprezentanților unui popor subjugat și sfârtecat" drept o „lașitate sau o minciună", împotriva cărora ar trebui să se ridice toate forțele sănătoase ale poporului[10].

Astfel, la 12 iulie conducerea partidului cerea ca fiecare al cincilea fascist să fie pus la zid, dacă fasciștii ar vrea să împuște fiecare al zecelea muncitor grevist[11]; încă în luna aprilie, *Rote Fahne* publicase un lung material al unui comunist fugit în Rusia, din care reieșea foarte clar că revoluția iminentă nu era înțeleasă doar ca un eveniment intern german: cu exact aceleași mijloace pe care le folosește astăzi burghezia germană, și anume apelul naționalist adresat proletariatului, a încercat și „burghezia rusă în ceasul morții" să-și prelungească viața cu un termen de grație. După discuția cu comandantul suprem al Frontului de Vest, tovarășul Tuhacevski, autorul, în calitate de reprezentant al centralei PCG, s-a convins că Armata Roșie, plină de entuziasm, era gata să vină în ajutorul proletariatului german și că pentru aceasta

nu vor exista niciun fel de piedici: „Ca pe o buruiană va strivi armata rusă zidul polonez, ce ar despărți-o de proletariatul german în ceasul destinului lui"[12].

Cel mai mare succes l-a obținut Partidul Comunist German atunci când demonstrațiile și grevele de masă conduse de el au obligat guvernul Cuno să demisioneze, la 12 august. După toate aparențele, Gustav Stresemann, care a urmat la guvernare cu ajutorul social-democraților, s-a considerat a fi *ultima carte* într-o situație ce putea să ducă, în scurt timp, la o răsturnare revoluționară și la destrămarea Reichului german. Însă tocmai pentru că social-democrații erau atât se puternic implicați în guvernare, dreapta decisă din cercul naționaliștilor germani dorea să vină la putere un *guvern naționalist de dictatură* mai eficient.

Așadar, se făceau pregătiri pe trei planuri. La 26 septembrie, Stresemann a ieșit din rezistența pasivă, care între timp zdruncinase complet moneda germană, și, prin anunțarea unei monede noi, stabile, a născut mari speranțe. Naționaliștii germani își puneau speranțele în generalul von Seeckt, contau pe Bavaria comisarului de stat general, von Kahr, sau schițau planuri pentru un *Directorat Național*. Heinrich Brandler a plecat la Moscova, unde a avut discuții îndelungate cu conducătorii sovietici, la fel de entuziaști față de iminenta revoluție germană. Se apropia astfel acel *Octombrie german*.

În *Rote Fahne* au apărut scrisori înflăcărate de la Troțki, Zinoviev, Buharin și Stalin. Scrisoarea de la Stalin îi era adresată lui August Thalheimer și suna în felul următor: „Iminenta revoluție din Germania este cel mai important eveniment mondial al zilelor noastre. Pentru proletariatul din Europa și America, victoria revoluției în Germania va avea o importanță mai mare decât a avut-o revoluția rusă în urmă cu șase ani. Fără îndoială, victoria proletariatului german va muta centrul revoluției mondiale de la Moscova la Berlin"[13]. Zinoviev a publicat în *Inprekorr* o lungă serie de articole despre „Problemele revoluției germane", în care vorbește, de-a dreptul mișcător, despre ușurarea marxiștilor aflați „într-o situație necoaptă", de a vedea apropiindu-se, în sfârșit, o „revoluție clasic-proletară"; el ajunge să formuleze o frază ce poate părea generoasă din perspectiva rusă, dar care scoate la lumină lipsa de credibilitate a propagandei lui Radek în rândurile maselor mic-burgheze sau naționaliste: tocmai pentru că în Germania există o majoritate de proletari, „cel puțin în prima perioadă" proletariatul german nu va trece cu brutalitate peste interesele vitale ale micii burghezii orășenești[14].

La începutul lunii octombrie, comuniștii au intrat în *guvernele muncitorești* din Saxonia și Turingia, unde se formaseră de mult timp *centurii proletare*. Liderul de partid Heinrich Brandler, în noua sa calitate de director ministerial al Cancelariei de stat din Dresda, se ocupa, așa cum declara mai târziu, aproape în exclusivitate de procurarea de arme[15]. Așa cum hotărâse o conferință a comitetelor de întreprindere din Chemnitz, la 21 octombrie urma să fie lansat apelul la grevă generală, declanșându-se astfel lupta pentru

putere. Însă, deși lozincile defensive despre apărarea împotriva „fasciștilor bavarezi" erau foarte populare, socialiștii de stânga aliați și, în principiu, *masele* au refuzat să înceapă un război civil cu intenție ofensivă, idee conducătoare pentru liderii de partid sovietici, dar și germani. Revolta a izbucnit numai la Hamburg, în urma unei erori de transmitere de știri, și a putut să fie anihilată de poliția locală, chiar dacă nu fără eforturi și pierderi considerabile.

Stresemann a acționat repede și foarte hotărât: a dispus ca trupe ale Reichului să intre în Saxonia și în Turingia, iar în locul guvernului saxon al social-democratului de stânga dr. Zeigner a numit un comisar al Reichului. La Freiberg au murit 23 de oameni atunci când o mulțime agitată a încercat să atace trupele Reichului cu mâinile goale sau cu arme primitive. Cu toate acestea, nu s-a opus o rezistență activă prea puternică. O consecință importantă a fost, fără îndoială, retragerea social-democraților din guvernul Stresemann, supărați că acesta nu a luat măsuri la fel de energice împotriva reacționarilor și a național-socialiștilor bavarezi, cum o făcuse împotriva comuniștilor și a social-democraților de stânga din Saxonia. Însă *revoluția națională* plănuită în Bavaria a eșuat la fel ca și acel *Octombrie german*. Totuși, una se raporta în orice moment la cealaltă, iar ambele tentative de revoluție au fost atât ofensive, cât și defensive. Cine are în vedere numai una dintre ele, va înțelege numai jumătate din anii celei mai mari crize a statului național german.

Firește, este mare tentația de a considera puciul lui Hitler și antecedentele lui drept un eveniment local bavarez și, în acest cadru, chiar un fel de petrecere macabră: denumirea engleză „Beer hall putsch" conduce fără discuție în această direcție. Iar evenimentele nu pot fi povestite în amănunt dacă nu se ține seama de numele și situarea anumitor berării: *Löwenbräukeller*, nu departe de gara centrală, *Hofbräuhaus*, în apropierea primăriei, *Bürgerbräukeller*, dincolo de râul Isar, între Muzeul German și Maximilianeum. De fapt, în aceste localuri, la mesele cărora luau loc clienții obișnuiți și cu ocazia marilor adunări, se făcea o bună parte a politicii bavareze populare, plină de culoare locală.

În realitate, politica bavareză a fost, întotdeauna, simultan politică germană și politică europeană, chiar în tendințele ei monarhiste și separatiste, orientate în general spre ceva de felul unei Uniuni a Dunării. Între sfârșitul guvernului sovietelor și puciul lui Hitler au fost active o mulțime de *uniuni patriotice*, cu un caracter foarte diferit: Ordinul Germanilor, Societatea Thule, Uniunea Bavariei, Uniunea Bavaria și Reichul, Uniunea Popular-Germană pentru Apărare și Atac, Uniunea Oberland, Flamura Reichului, Organizația Escherich și altele. În acest tablou, NSDAP era numai o părticică; de la mijlocul anului 1922 însă, printr-un militantism mai puternic, s-a ridicat din ce în ce mai mult la o anumită preeminență, deloc evidentă. Cu NSDAP nu simpatiza totuși

mai mult de jumătate din populația orașului München, chiar dacă aici se adăuga și Partidul Popular Bavarez (BVP) de guvernământ, pentru că și după mai 1919 marxismul a rămas o forță puternică, iar comuniștii nu dispăruseră defel. Încă la 1 Mai 1923, ei au riscat să defileze, în coloanele de demonstranți ai sindicatelor, cu steaguri sovietice, ale căror stele nu numai Hitler le-a luat drept *stele evreiești*. De fapt, în acest moment, adunările populare organizate de NSDAP nu mai erau perturbate de către comuniști, însă în primăvara anului 1922 mai aveau încă loc discuții aprinse, iar Adolf Hitler se adresa unui „tovarăș din PCG", pentru explicații[16].

Prin urmare, *Ministerul General* al Statului Liber Bavaria era implicat într-o luptă pe trei fronturi: împotriva intervențiilor guvernului Reichului în suveranitatea bavareză, împotriva *marxismului*, considerat permanent un mare pericol, și, în sfârșit, împotriva detașamentelor de luptă naționaliste, printre care se număra și NSDAP. Cu guvernul Reichului se cădea la înțelegere întotdeauna: în 1921, Partidul Popular Bavarez l-a înlocuit pe prim-ministrul von Kahr cu contele Lerchenfeld, deoarece von Kahr adoptase o poziție prea rigidă, pentru ca la sfârșitul anului 1922, Lerchenfeld să fie schimbat cu Knilling, întrucât virajul către obediența față de Reich mersese prea departe. Între social-democrați și comuniști nu se observau deosebiri foarte mari și de aceea politicianul BVP Fritz Schaeffer a putut să afirme că BVP nu iubea NSDAP, dar că era unit cu acesta în frontul împotriva marxismului. Cel mai mare pericol guvernul îl considera a fi Ludendorff, șeful Marelui Cartier General din timpul războiului mondial, pentru că toate uniunile militare păreau să asculte de el, iar o relație cu adevărat bună exista numai cu uniunile cu orientare pronunțat federalistă, precum Uniunea Bavaria și Reichul a consilierului sanitar Pittinger.

Practic, toate evenimentele anului 1923 s-au desfășurat în strânsă legătură cu cele întâmplate în Reich.

Față de ocuparea Ruhrului, Hitler a adoptat o poziție extremă, un adevărat compliment făcut obiectivului de război civil al comuniștilor: mai întâi se impunea o răfuială generală cu „criminalii din noiembrie", „vagabonzi în propria țară", și numai după aceea lupta de apărare împotriva Franței putea fi dusă cu șanse de succes.

La 1 Mai 1923 foarte puțin a lipsit să se ajungă la ciocniri grele între uniunile naționale, armata Reichului și sindicaliștii care demonstrau, iar Hitler a suferit o pierdere considerabilă de prestigiu.

La 1 și 2 septembrie, în orașul Nürnberg a avut loc, cu mare fast, o „Zi germană". Ulterior a fost creată o „uniune de luptă", compusă din mai multe formațiuni de apărare, printre care s-a numărat și SA a NSDAP, care se transformase din, inițial, „detașament de gimnastică și sport", tot mai mult într-o formațiune cu organizare militară. Locotenent-colonelul Kriebel a preluat conducerea militară, iar Adolf Hitler pe cea politică. Prin urmare, două părți

civile, comuniștii și național-socialiștii, au început în același timp încadrări *militare*.

La 26 septembrie, von Kahr a fost numit „comisar general de stat", adică dictator, pe lângă guvernul care a continuat să existe și pe timpul stării excepționale nemilitare. Starea excepțională era urmărită pas cu pas în Reich, iar între München și Berlin luau amploare tensiuni puternice. Miezul problemei consta în faptul că existau, concomitent, mai multe concepții cu privire la un *guvern naționalist*. Să fie acesta realizat, în condițiile extrem de dificile, prin formarea unui nou cabinet Stresemann, să fie înlocuit Stresemann printr-un „directorat național" ori să se pună în mișcare din Bavaria un „marș spre Berlin" al diviziei bavareze, sub ordinul lui von Kahr și al comandorului diviziei Reichului, von Lossow? Care avea să fie, în acest al treilea caz, poziția lui Hitler și Luddendorff, fără al căror sprijin acțiunea nu putea fi încununată de succes?

Hitler era convins că numai el s-ar afla la înălțimea situației, pentru că nu se mai simțea doar „o gură-spartă". De acum încolo, în discursurile sale devine sesizabilă diferența între experiența înțeleasă ca *justificare* și interpretarea folosită drept *cheie*. Astfel, la sfârșitul lunii octombrie 1922, Hitler afirma că numărul cetățenilor angajați marxist s-ar ridica la peste 40% din populație și că aceștia ar fi cei mai activi și mai energici. Prin aceasta spunea, în fond, același lucru ca și Radek: majoritatea activă a muncitorimii ar fi fost câștigată deja de comuniști. Același sens îl avea și următoarea sa afirmație, de la începutul lunii septembrie 1923: voința comuniștilor dirijați de Moscova este mai puternică decât cea a mic-burghezilor fără vigoare de teapa lui Stresemann. Cu afirmațiile comuniste semăna și constatarea că, așa cum a demonstrat Rusia, pentru marxiști există numai învingători și învinși. E de presupus că Hitler era într-adevăr convins de faptul că în Berlin se afla la putere un guvern de tip Kerenski și că în Germania Centrală exista deja o *Saxonie sovietică*. Cu toate acestea, el ținea morțiș la părerea că această situație cu adevărat disperată îi avea la origine pe evrei.

Concludent este și un articol semnat de Max von Scheubner-Richter, pe care *Völkischer Beobachter* l-a publicat la 21 septembrie pe prima pagină, pe patru coloane, sub titlul „Bolșevizarea Germaniei". În deschidere, Scheubner-Richter își exprima adânca amărăciune față de orbirea guvernanților germani, care nu doreau să vadă „cât de periculos și de sistematic se realizează de la Moscova bolșevizarea Germaniei, prin însărcinatul Moscovei, domnul Radek". El își dăduse seama de acest pericol când, în ultimul an de război, observase ce influență nefastă trebuie să fi avut asupra propriilor soldați propaganda germană de distrugere a armatei ruse. Sfatul său imperativ de a se instaura un guvern naționalist aliat rușilor nu a fost ascultat. De atunci, dușmanul intern își răspândea otrava fără să fie împiedicat în vreun fel, iar pentru această situație o mare vină o purtau cercurile de afaceri. Probabil că nu era prea departe ziua „în care pe palatul președintelui Reichului, în locul

stindardului negru-roșu-galben al domnului Ebert, se va ridica steagul roșu-sângeriu al domnului Radek". Însă, în ceasul al doisprezecelea al „Germaniei naționaliste", s-a născut un nou profet, Adolf Hitler! Cuvintele de încheiere sunt pline de speranță: „Iar lupta va fi tranșată sub deviza «steaua sovietică împotriva svasticii». Și svastica va învinge".

Foarte curând, la 26 septembrie, în *Inprekorr* se putea citi: „Steaua sovietică câștigă tot mai hotărât teren față de svastică".

Hitler nu lua în seamă măsurile luate de Stresemann în privința Saxoniei și a Turingiei: el trăia în dihotomie, la fel ca și comuniștii.

Puciul său din seara zilei de 8 noiembrie trebuie considerat o încercare de a trece conducerea luptei din mâinile incapabile ale lui Kahr, Lossow și Seisser în cele ale *profetului*, adică în ale sale. Condițiile ciudate și pregătirea defectuoasă a acestui puci nu trebuie să ducă la concluzia că a fost de la bun început lipsit de perspective și că a însemnat doar un eveniment local. Și în restul Germaniei erau destui oameni și grupări dispuși să se alăture unui *marș asupra Berlinului*; nimeni nu știe cu certitudine dacă de data aceasta „armata Reichului ar fi tras asupra armatei Reichului", dacă divizia bavareză s-ar fi pus în mișcare spre nord. Bineînțeles că se pot face analogii cu lovitura neașteptată a bolșevicilor asupra Petrogradului, deși în München motivul principal nu era dorința de pace, ci autoafirmarea națională și socială aflată în pericol. Chiar și pentru teama lui Hitler, demonstrată în mai multe rânduri, că oamenii săi ar putea „să se radicalizeze spre stânga" și să treacă la comuniști, a existat o analogie la Petrograd, atunci când Lenin s-a temut aparent de creșterea excesivă a unui val de nestăpânit de anarhism și separatism. Eșecul nu era în niciun caz inevitabil, de vreme ce cauza lui nemijlocită a fost încrederea acordată cu ușurință de Ludendorff cuvântului de onoare al ofițerilor lui Lossow, că nu vor întreprinde nimic împotriva „noului guvern". Dacă însă Hitler, mult mai popular decât Kapp, s-ar fi putut alătura la Berlin comandantului suprem al armatei, Ludendorff, fără îndoială că Aliații occidentali ar fi intervenit, iar Reichul german nu avea la dispoziție teritoriul rusesc, pentru a se putea apăra cu succes împotriva trupelor intervenționiste bine înarmate.

Alternativa *steaua sovietică sau svastica* s-a dovedit falsă, însă rezultatul luptei, neajunsă în faza de dispută, se afla, la figurat vorbind, mai degrabă la München decât la Dresda sau la Moscova: pe baza veștilor despre puciul lui Hitler, la Berlin s-a realizat, la 8 noiembrie, o versiune a acelor planuri *naționaliste*, și anume transferul puterii executive către șeful armatei. În cele patru luni în care von Seeckt a exercitat dictatura, a fost introdusă noua unitate monetară a mărcii germane, a fost înăbușit separatismul și s-a realizat un soi de capitulare eliberatoare față de Franța: Republica de la Weimar pășea pe drumul stabilizării.

6. Uniunea Sovietică de la moartea lui Lenin până la instalarea absolutismului lui Stalin

Stabilizarea Republicii de la Weimar a însemnat menținerea și dezvoltarea unui sistem social care, în ciuda tuturor particularităților, era comun Reichului german și statelor occidentale, și la a cărui apariție și evoluție germanii își aduseseră o contribuție însemnată[1]. Termenul preferat care îl desemna, cel de *capitalism*, se referea, în lipsă de ceva mai bun, la o parte sau la un aspect al sistemului, acela de economie mondială de piață. Rusia pornise însă din noiembrie 1917 pe un drum atât de diferit, de la bun început, de acest sistem, încât era fără un corespondent convingător în istoria Europei. Întrucât evoluția Rusiei era, până la acest punct, *cea nouă*, e oportun să o supunem atenției înainte de a continua istoria Germaniei.

Faptul că Rusia bolșevică a anului 1923 reprezenta un fenomen nemaiîntâlnit până atunci se lăsa totuși explicat ușor din doctrina partidului conducător: arăta Europei propriul viitor în formă încă nedeplin conturată; constituia imboldul paradigmatic prin care Europa va ajunge la viitorul propriu, al societății fără clase, lăsându-și în urmă definitiv trecutul, ajutând prin aceasta chiar Rusia la formarea deplină a unei societăți comuniste. Lenin s-a apropiat însă tot mai mult, în ultimii ani de viață, de o concepție de-a dreptul opusă, prin care opera sa îi apărea ca deschiderea unei căi specific rusești spre modernizare, esențial diferită de calea principală pe care pornise Europa, pentru că premisele erau diferite, înainte de toate rămânerea în urmă a țării și lipsa de instruire a locuitorilor ei. *De aceea* sistemul european multipartit, sufragiul universal și un parlament național nu erau în stare să soluționeze problemele existente, de aceea Lenin și partidul său se situau în mod natural pe poziții paralele față de țar și de nobilimea acestuia[2], de aceea el se orienta spre economia de război germană și de aceea nu putea să mai vadă în Marx un îndrumător și un ajutor.

Cu toate acestea, Lenin nu a ajuns la concluzia evidentă că Rusia a evoluat, prin el și prin partidul bolșevic, spre o dictatură a dezvoltării, pe care Europa trebuie să o urmeze pe alte căi, și că, într-un viitor îndepărtat, Rusia se va reconcilia și se va uni iarăși cu Europa, pe un nou fundament. El a păstrat mai degrabă partea negativă a teoriei marxiste, și anume critica „vechii Europe" și convingerea despre iminentul „declin al burgheziei mondiale", dar revoluția rusă nu mai era de acum imboldul paradigmatic pentru revoluția marxistă clasică în Europa, ci pentru o răsturnare radicală încă nemaivăzută în zonele coloniale și semicoloniale ale lumii, care se ridică împotriva „jafului imperialist și a asupririi majorității populației lumii"[3]. Astfel, Lenin nu a renunțat la ideea *revoluției mondiale* (*Weltrevolution*), deși avea limpede în fața ochilor calea specifică rusă, iar vechea dușmănie față de burghezie se transformase într-un

nou antagonism față de Europa *veche* sau *burgheză*, în care era inclusă aristocrația *muncitorească* a acesteia.

Nimeni nu știe ce sfat le-ar fi dat Lenin discipolilor și adepților săi, dacă în toamna lui 1923 nu ar fi fost deja bolnav pe moarte. Un lucru este însă sigur, că speranța de revenire la ideea originară a victoriei revoluției în Germania era ultimul sentiment în privința căruia erau de acord Trotki și Stalin, Zinoviev și Buharin. Imediat după acel Octombrie german, lupta pentru succesiunea lui Lenin izbucnea deschis și se manifesta în primul rând ca o dispută în jurul acelui Octombrie rusesc, care, în lumina *învățămintelor evenimentelor germane*, devenea iarăși controversat. Trotki pe de o parte, Zinoviev și Stalin pe de alta, luau partea uneia sau alteia dintre grupările din PCG; Trotki, la fel ca Radek, îl sprijinea pe Brandler, Zinoviev pe Ruth Fischer și aripa stângă.

În toamna lui 1924, Trotki a lansat, prin *Învățămintele lui Octombrie*, atacul împotriva troicăi Zinoviev—Stalin—Kamenev, care profitase de o boală a lui Trotki pentru a prelua frâiele puterii. Trotki se prezenta pe sine drept cel mai fidel discipol al lui Lenin, într-o anumită privință chiar ca învățător al acestuia, și deschidea răni vechi, înfierând atitudinea neleninistă a lui Stalin din săptămânile ulterioare revoluției din februarie, precum și rezistența lui Zinoviev și Kamenev față de dorința lui Lenin pentru o revoltă armată în octombrie. Cât despre troică, aliată cu oameni precum Buharin, Bela Kun și Otto Kuusinen, l-a atacat violent nu doar pe Trotki, ci și „trotkismul", care era cu totul altceva decât leninismul și trebuia considerat chiar „un sistem inamic"[4].

Această luptă între cei mai înalți conducători ai partidului era purtată mai cu seamă ca dispută în jurul istoriei și doctrinei partidului, adesea cu detalii surprinzătoare: astfel, Trotki ar fi negat rolul țărănimii, metoda sa ar fi fost eclectică și nu dialectică, adevăratul său învățător și deschizător de drumuri ar fi fost Parvus; atât împotriva păcii de la Brest-Litovsk, cât și a NEP ar fi adoptat o poziție greșită, care nu făcea posibil un *răgaz* și ar fi condus la înfrângere; el ar fi negat rolul partidului ca purtător al conștiinței proletariatului și ar fi întreprins „încercarea monstruoasă de a folosi înfrângerea germană din octombrie pentru a-l pune la stâlpul infamiei pe președintele Comintern"[5].

Trotki, la rândul său, critica birocrația, dominația aparatului, absența democrației interne de partid și este sigur că avea mulți partizani printre ofițerii Armatei Roșii și tinerii studenți. Însă tocmai el fusese acela care, în timpul comunismului de război, voise să militarizeze și sindicatele, iar multe dintre argumentele sale puteau fi considerate simple mijloace prin care dorea să-și promoveze pretențiile proprii, mult prea dictatoriale. Neîncrederea pe care o întâmpina ca un potențial *Napoleon* era reală, iar din partea sa se manifesta o ezitare în a acționa, care trebuie să fi alimentat această neîncredere a vechilor bolșevici. În miezul ei, această dispută era însă întemeiată pe viziuni diferite, iar nu pe rivalități personale, pentru că se

învârtea în jurul ideilor lui Troțki despre „revoluția permanentă" și „socialismul într-o singură țară", cărora Stalin li se opunea.

În definitiv, era vorba despre întrebarea dacă Partidul Comunist al Uniunii Sovietice ar avea dreptul, după eșuarea revoluției în Germania, să păstreze, cu conștiința împăcată, puterea și să lupte pentru țelul său, socialismul, sau dacă pe viitor ar trebui să-și lege soarta proprie de succesul revoluției vest-europene, *marxiste*. Putem fi siguri că aici Stalin era cel care călca pe urmele lui Lenin și că nu a fost iarăși o simplă manevră în lupta pentru succesiune faptul că Zinoviev, ca internaționalist convins, se alia la sfârșitul lui 1925 cu Troțki și Kamenev pentru o *nouă opoziție* contra lui Stalin, care era, în bună măsură, una a intelectualilor și a fost combătută de Stalin ca o mică grupare minoritară, desprinsă din curentul voinței partidului. Din nou, în discuție se aflau decizii în probleme importante, precum relația de dușmănie sau de prietenie cu țărănimea, ritmul industrializării, birocrația etc. Această opoziție era accentuat de stânga și avea susținători printre numeroși comuniști de stânga din Europa; dimpotrivă, Stalin apărea, în alianță cu Buharin, ca reprezentant al aripii de dreapta, care preconiza o construcție lentă a sectorului industrial și a economiei de stat, precum și o relație prietenească cu *țărănimea mijlocie*, ca aliat al proletariatului. Cu siguranță, el s-a impus nu numai pentru că pregătea aparatul și congresele partidului, ci pentru că *intelectualii* erau întâmpinați de masa de adepți ai partidului cu multă aversiune, pe care opoziționiștii o numeau, în proiectul lor de program pentru Congresul al XV-lea, chiar „antisemitism"[6]. Revendicarea unor „discuții libere" în cadrul partidului își găsea, în noiembrie 1927, punctul culminant și sfârșitul în demonstrații de stradă, iar imediat după aceea, Congresul îi excludea din partid pe cei mai importanți membri ai opoziției troțkiste. Puțin mai târziu, Troțki însuși era exilat în Asia Centrală și, la începutul lui 1929, expulzat din URSS.

Acești ani ai luptei între Stalin și Troțki, care ocupă un loc important în istoria partidului, au fost, nu trebuie să se treacă cu vederea, *anii buni* ai Uniunii Sovietice. NEP și acțiunea *noii burghezii* conduseseră la un avânt uimitor, iar în comparație cu foametea îngrozitoare din anii 1920-1921, populației îi mergea acum foarte bine, pentru că i se ofereau din abundență alimente. Desigur, producția industrială era relativ scăzută și se vorbea din nou despre *foarfeca* între prețurile pentru mărfurile agricole și cele pentru bunurile industriale. Numărul șomerilor era destul de ridicat. Pe ansamblu însă, se putea conta pe o continuare a avântului. Exista totuși un semn prevestitor al evoluției viitoare în modul în care se vorbea despre *țărănime* în dezbaterile de partid din acei ani. Potrivit unui tabel statistic dintr-o lucrare sovietică despre „lichidarea clasei exploatatorilor în URSS", în 1913 existau în Rusia 17 milioane de proletari industriali, 90 de milioane de țărani de rând și 22 de milioane de *exploatatori*, dintre care 17 milioane de chiaburi (*culaci*)[7].

În condițiile în care clasa burghezilor și moșierilor era deja lichidată, în pofida tuturor pierderilor din războiul mondial și din războiul civil (care, potrivit multor evaluări, se ridică la mai mult de 20 de milioane de oameni), numărul culacilor, adică al țăranilor înstăriți, era încă aproximativ la fel de mare ca acela al proletarilor industriali, iar țăranii săraci reprezentau, ca mai înainte, marea majoritate. Însăși *aripa dreaptă* îi numea pe culaci, fără deosebire, „dușmani", iar dacă îi denumea pe țăranii săraci „aliații" ei, la fel de evident era că majoritatea populației era practic fără vreo reprezentare și era considerată de partidul la putere drept un obiect pe care urma să-l trateze bine din înțelepciune, însă pe care, la nevoie, putea să-l distrugă fără scrupule. Chiar în *anii buni*, un țăran plătea pentru același venit un impozit mult mai mare decât un muncitor, iar în sovietele locale, votul unui muncitor valora cât cinci voturi ale țăranilor. Pe traseul alegerilor indirecte până la comitetele superioare, ponderea voturilor țăranilor se diminua până aproape la deplina insignifianță și, astfel, marea majoritate a locuitorilor țării era precum ceara în mâinile acelui „mic grăunte", cum îl denumise Lenin, din partidul complet reorganizat, „snopit și scuturat", adică vârfurile atotputernice ale acestuia[8].

Din punct de vedere social-economic, regimul bolșevicilor era, așadar, o dictatură aspră a proletariatului orășenesc asupra țărănimii, un regim al exploatării grele și al privării considerabile de drepturi. Cu toate acestea, țărani și numeroși muncitori își aminteau plini de nostalgie de acele vremuri când Stalin dăduse semnalul pentru începerea „atacului asupra culacilor" și când toate forțele erau încordate pentru a învinge „atitudinile mic-burgheze, care s-au răspândit și în clasa muncitoare"[9]. Stalin a preluat obiectivele de stânga de eliminare a culacilor și a burgheziei NEP-ului, precum și de industrializare rapidă a țării, imediat după înlăturarea lui Troțki și respingerea ideii de *revoluție permanentă*; devenea astfel inevitabilă lupta împotriva aripii de dreapta a partidului, cu care fusese aliat până în acel moment.

Și de data aceasta, Stalin se dovedea cel mai bun elev al lui Lenin. Cu toate delimitările de culaci, Buharin reprezentase atât de hotărât programul unui *comunism al bunăstării*, încât crezuse cu adevărat în lipsa comenzii militare și avusese în vedere doar colaborarea reciproc avantajoasă între agricultură și industrie. Pe această cale urma să se ajungă la o ridicare continuă a nivelului de trai, iar țăranii urmau „să se integreze lent" în socialism[10]. Aceasta trebuia însă să însemne că partidul, care era înainte de toate un partid de luptă, nu ar mai fi avut niciun *dușman* în propria țară și ar fi fost limitat în exercitarea puterii sale, de vreme ce cuvântul de ordine ar fi fost colaborarea, iar nu lupta de clasă. Prin urmare, și în disputa cu aripa de dreapta, Stalin înțelesese clar principala idee leninistă, aceea că obținerea, consolidarea și confirmarea puterii partidului, conducerea unică, precum și colectivizarea și industrializarea, considerate anterior fenomene rezultante, erau scopuri principale directe.

Astfel, Stalin cerea, în noiembrie 1928, ca dezvoltarea accelerată a industriei, în general, și îndeosebi a mijloacelor de producție, să devină principiul fundamental al transformării întregii economii naționale, scop în care să nu se precupețească eforturile. Numai în acest mod se va reuși ajungerea din urmă și depășirea „tehnicii avansate a țărilor capitaliste". Prin urmare, principiul autoapărării militare a țării trecea, de asemenea, în prim-plan, iar drept exemplu de țară capitalistă avansată, Stalin cita, de trei ori, Germania. Dacă se are în vedere că cel de al VI-lea Congres al Comintern anunțase tocmai sfârșitul stabilizării capitaliste și apropierea unei noi epoci de războaie și revoluții, atunci se poate emite teza că, la sfârșitul lui 1928, Stalin a vrut să pregătească un război de apărare împotriva Germaniei, deși teama de război, întreținută conștient, se referea predominant la Japonia și Anglia, ca puterile cele mai ostile ale *încercuirii capitaliste*. Sau dorea, oare, să se pregătească pentru ziua în care ar fi trebuit să apere o *Germanie sovietică* împotriva puterilor occidentale?

În orice caz, industrializarea nu putea fi realizată fără disponibilizarea unor investiții imense. De unde urmau să vină acestea? Dacă Rusia ar fi rămas, sub un țar constituțional, de partea Aliaților până la sfârșitul victorios al războiului, i-ar fi fost acordate, fără îndoială, credite uriașe, cu ajutorul cărora ar fi putut să continue industrializarea deja viguros pusă în mișcare. Dar bolșevicii anulaseră datoriile de stat ale Rusiei și, în principiu, trebuiau să plătească în numerar tot ceea ce cumpărau din Occident ca echipamente industriale. Și, dacă trebuia industrializat „repede" și „cu eforturi maxime"[11], atunci exista numai calea „acumulării socialiste", denumită de aripa de dreapta din jurul lui Buharin și Rîkov „exploatare feudală militară a țărănimii". Așa după cum datoriile externe fuseseră anulate, iar burghezia și Biserica ortodoxă expropriate, tot astfel trebuia deposedată de proprietate partea relativ înstărită a țărănimii, exportate milioane de tone de cereale, cu prețul înfometării întregii populații a țării, și despădurite masiv pădurile, pentru a se obține mijloacele de producție necesare și a putea fi plătiți *specialiștii* străini. Și astfel lumea a trăit experiența unei revoluții industriale cum nu mai existase încă în istorie, a unei revoluții industriale din ordinul conducerii de stat, a cărei temelie era *lupta de clasă* împotriva unei mari și complet dezarmate minorități a propriei populații.

Politica de *lichidare a clasei culacilor* și de colectivizare a agriculturii a însemnat că, pretutindeni în țară, era pusă în mișcare o uriașă acțiune de expropriere, chiaburii erau alungați de pe proprietățile lor și deportați, împreună cu soțiile și copiii, în regiuni îndepărtate, unde mureau masiv de foame sau muncind în lagărele forestiere din Urali și la construcția canalului la Marea Albă. Relatări ale experiențelor trăite de asemenea țărani au devenit acum cunoscute pe cale indirectă[12]; din așa-numita arhivă de la Smolensk, căzută în 1941 în mâinile trupelor germane și ajunsă mai târziu în America, reiese însă tabloul detaliat al evenimentelor din aceste regiuni vestice ale Rusiei, descris

de Merle Fainsod în cartea sa *Smolensk under Soviet Rule*[13]: mai întâi sosesc în sate delegațiile de membri de partid și oameni ai GPU (Direcția Politică de Stat) și rechiziționează fără scrupule toate cerealele culacilor, care de obicei nu reprezintă o pătură clar delimitată, ci sunt legați prin multe raporturi de *țărănimea mijlocie* și chiar de sărăcimea de la sate; sunt arestați chiar și săraci, sub pretextul că ar fi culaci *ideologici*; culacilor și soțiilor lor li se confiscă chiar și lenjeria de corp călduroasă și sunt alungați în ținuturi deșertice și mlăștinoase; sunt adunați apoi cu sutele și miile în orașele mai mari, pentru a fi îmbarcați în vagoane pentru vite și expediați în călătorii adesea de săptămâni spre Karelia sau Urali. Sunt cuprinse de panică chiar și mari părți din populația orășenească, iar potrivit rapoartelor GPU, țăranii săraci și muncitorii rostesc adesea fraze precum „Ne va veni și nouă îndată rândul" sau „Foamea ne va ucide pe toți".

În realitate, milioane de oameni nu și-au lăsat luate proprietățile și libertatea fără a opune rezistență. Nu puțini membri de partid au căzut jertfă *actelor teroriste*, iar milioane de vite au fost înjunghiate. Urmarea a fost marea foamete din 1931-1933, în care au pierit mai multe milioane de oameni, îndeosebi în Ucraina dispărând sate întregi. Pe acest fundal, păreau neînsemnate toate suferințele și chinurile aduse pentru muncitori de revoluția industrială în Anglia sau în Germania. Și tocmai în Germania situația era relativ bine cunoscută, pentru că nu puțini țărani de origine germană au fost afectați, iar strigătele lor de ajutor emoționante erau răspândite de organizația de ajutor „Frații la nevoie"[14].

Dar, spre deosebire de Anglia și Germania, din mizeria unora nu obținea avantaje evidente o clasă anume. Între 1928 și 1932, nivelul de trai al întregii populații, oricum deplorabil, a scăzut cu o treime și chiar soțiile locțiitorilor comisarilor poporului erau nevoite, în ciuda anumitor privilegii, să stea la rând pentru alimente; după cât se pare, numai vârfurile conducerii de partid nu sufereau de foame, întreaga lor putere de muncă fiind, în realitate, neapărat necesară pentru a pune procesul în mișcare. Apare evidentă întrebarea dacă, în prezența uzufructuarilor recognoscibili, exploatarea putea să atingă un grad atât de înalt. Cu toate acestea, relatările entuziaste ale presei comuniste și filocomuniste din străinătate despre *mărețele construcții ale socialismului* de la Dneprostroi și Magnitogorsk nu erau complet neîntemeiate, fiindcă niciodată până atunci o țară nu se industrializase atât de rapid și niciodată până atunci această industrializare nu fusese purtată de entuziasmul real al unei *minorități a maselor*, ce nu mai era un simplu *grăunte*, ci, prin chemarea sa la spirit de sacrificiu și *muncă în asalt*, atrăgea mari părți ale tineretului. Grozăvia și extraordinarul luau ființă din rădăcina voinței și a entuziasmului; numai ambele jumătăți dădeau la iveală întregul tablou încă nemaivăzut.

Prin urmare, perioada primului plan cincinal și a colectivizării poate fi considerată, în fapt, drept recuperarea accelerată a unui proces universal și crearea

unei agriculturi extensive colectiviste, pe măsura tradițiilor și condițiilor rusești. În această viziune, jertfele apar drept costuri regretabile, dar inevitabile, iar pretenția totalitară a partidului și a conducătorului său trece drept justificată, întrucât înfăptuia necesitatea, fiind așadar rațională.

Este însă cel puțin la fel de probabil că dorința de exterminare fizică a unei clase considerate *dușmănoasă* era motivul adevărat al partidului și că, prin aceasta, îi lovea tocmai pe cei mai activi și mai capabili membri ai țărănimii, astfel încât agriculturii i se făcea un rău ce nu va putea fi înlăturat în decenii întregi și care, prin urmare, nu era în niciun caz *rațional*.

În ce măsură obiectivul consta în distrugerea claselor și a tradițiilor considerate reacționare, dar care în fapt nu erau deloc sau erau eventual numai în parte, o dovedește chiar titlul unei cărți apărute la Berlin în 1931, avându-l drept autor pe comunistul evreu Otto Heller. Ea se intitula *Apusul evreimii*. Prin aceasta nu se înțelegea o distrugere fizică, ci sfârșitul „orășelului evreiesc, cu murdăria, decăderea, incultura lui" prin edificarea socialismului sovietic, care deschidea evreilor posibilități de așezare și viață noi și moderne în Birobidjan, eliberate de presiunea tradiției care se stinge. Potrivit lui Heller, și evreimea din Apus a intrat în declin, deși pe alte căi: prin asimilare, prin scăderea natalității, prin căsătoriile mixte. Prin aceasta, evreimea devine în Uniunea Sovietică uzufructuar, iar în Occident victimă a consecințelor acelui „păcat originar al omenirii", al trecerii de la producția comunitară a preistoriei la societatea producătoare de mărfuri, în care evreii au avut, ca „primi orășeni" și popor de negustori, o contribuție atât de mare, anulată în socialism. De aceea, în Uniunea Sovietică se normalizează, din ce în ce mai mult, suprareprezentarea inițială a evreilor printre membrii de partid; în Occident însă, își dă „sufletul plăpând ultimul, cel mai disperat și mai ciudat naționalism", adică sionismul, acel „produs al micii burghezii"[15].

Astfel, aceeași idee de progres și de „intrare îndrăzneață în istorie" îi condamnă, după moșieri și burghezi, și pe țăranii gospodari și pe evreii comercianți la o moarte care nu *trebuie*, dar *poate* totuși foarte ușor să însemne exterminare fizică, iar Heller arată că, pe bună dreptate, marea majoritate a intelectualilor evrei au optat pentru menșevism. Social-democrații și socialiștii de dreapta erau și ei, potrivit acestei idei de progres, sortiți decăderii, lucru valabil pentru întreaga orânduire socială occidentală, a diferențelor de productivitate, care făcuse posibilă în primă instanță ideea de progres.

Și oare nu pot fi observate o consecință și un paradox asemănătoare și în industrializarea sovietică? Nu era corectă, dintr-un punct de vedere, în măsura în care se limita la prima cincime a secolului al XX-lea, observația lui Stalin din celebra cuvântare despre sarcinile economiștilor, că vechea Rusie a fost învinsă mereu din cauza înapoierii ei, iar acesta ar fi motivul „pentru care noi nu avem voie să mai rămânem în urmă"[16]? Nu urma însă oare cel mai mare stat al lumii, dacă își dezvolta prin efort maxim industria grea și, prin urmare, producția de

armament, să redevină foarte curând acea amenințare teribilă pentru echilibrul de putere, chiar pentru independența vecinilor ei, așa cum văzuse Karl Marx în monarhia țaristă a secolului al XIX-lea, cu atât mai mult cu cât acum dispunea în aceste țări de partide care vedeau în statul sovietic patria lor?

Niciuna dintre aceste întrebări nu era pusă frecvent în Germania anilor 1924-1929. Și totuși, fundalul noilor fenomene din Răsărit era prezent deja, în timp ce în Reichul german se stabilizau din nou *vechile raporturi*, care erau, în esență, relațiile sociale din întregul Occident.

7. Perioada de stabilizare a Republicii de la Weimar: 1924-1929

În Germania, stabilizarea monedei nu a adus o consolidare ca prin minune a scenei politice: alegerile pentru Reichstag din 4 mai 1924 au fost încă marcate de o atmosferă agitată, iar popularii au obținut, ca și PCG, succese remarcabile. Partidul Libertății Național-Socialist, o nouă formațiune creată din populari și adepți ai lui Hitler, dispunea acum de 32 de mandate, dar comuniștii îi depășeau considerabil, cu 62 de locuri. SPD nu mai avea decât 100 de locuri, iar naționaliștii germani erau aproximativ la fel de puternici. Cu toate acestea, politicianul de centru Wilhelm Marx, care îl înlocuise pe Stresemann în decembrie, a fost capabil să guverneze în continuare și, cu ajutorul unei părți a naționaliștilor germani, să impună adoptarea legilor Dawes, care așezau pe o nouă bază plata despăgubirilor de război și puneau în mișcare afluxul de credite străine către Germania.

Guvernul a știut să folosească ameliorarea situației și, la alegerile pentru Reichstag din 7 decembrie 1924, comuniștii coborau la 45 de mandate, iar popularii la 14 locuri, în timp ce SPD recâștiga 30 de mandate, iar DNVP (Partidul Popular Național German) își menținea poziția. Social-democrații rămâneau însă pe mai departe în afara guvernului și, până în 1928, un *bloc burghez*, cu componență fluctuantă sub cancelarii Reichului Luther și Marx, a format guvernele, din care naționaliștii germani au făcut parte mai întâi în anul 1925, până la îndepărtarea lor ca urmare a Tratatului de la Locarno, iar apoi din nou în 1927/1928. Alegerile pentru Reichstag din 20 mai 1928 au adus atât social-democraților, cât și comuniștilor, câștiguri considerabile și au condus la formarea unui cabinet al Marii Coaliții sub social-democratul Hermann Müller, care, după un an și jumătate, la sfârșitul lui 1929, a fost puternic zdruncinat de efectele crizei economice mondiale, înainte ca, în martie 1930, să ia sfârșit era guvernării parlamentare reale, prin numirea cabinetului prezidențial al lui Brüning.

Dacă atenția nu este îndreptată în primul rând asupra rezultatelor alegerilor și a evenimentelor din Reichstag, sfârșitul crizei din 1923 și începutul stabilizării pot fi văzute simbolic prin prisma a două proceduri judecătorești,

prin care erau pronunțate sentințele asupra național-socialiștilor și comuniștilor: procesul lui Hitler de la München și *procesul Ceka* de la Leipzig. Ambele procese s-au soldat cu sentințe foarte indulgente pentru acuzați, însă observația este corectă numai pentru că procesului de la Leipzig i-a corespuns în contrapartidă un proces la Moscova, așa-numitul „proces al studenților".

Procesul împotriva lui Hitler, Erich Ludendorff și a altor câțiva acuzați s-a desfășurat, de la sfârșitul lui februarie până la sfârșitul lui martie 1924, în fața Tribunalului Poporului din München. Foarte repede s-a dovedit că Hitler juca rolul principal și își atribuia singur răspunderea principală pentru evenimentele din 8 și 9 noiembrie. El s-a apărat susținând teza că scopul său era același cu al guvernanților bavarezi, Kahr, Lossow și Seisser, și că mobilul tuturor participanților a constat în dragostea de patrie, care s-a aflat în pericol de moarte în urma încercărilor de revoluție comuniste și a slăbiciunii guvernului burghezo-marxist de la Berlin. Partenerii ar fi fost diferiți numai în privința gradului lor de energie și de hotărâre, iar șansa acestei încercări de salvare națională a stat în faptul că el și partidul său ar fi tras cu putere înainte, pe drumul comun, statul bavarez, Reichswehrul și poliția. Modelele lui ar fi fost Mussolini și Kemal Pașa, iar aspirația către posturi ministeriale o considera ca nedemnă de „un om mare". „Ceea ce voiam să devin era distrugătorul marxismului", pentru că marxismul s-a făcut vinovat de înfrângerea în războiul mondial și stă în calea acelei „ultime judecăți divine" pentru care „suntem pregătiți și dispuși" să ne adunăm sub vechile steaguri[1].

Pledoaria finală a lui Hitler, care a produs în mod vizibil o profundă impresie atât asupra instanței, cât și a auditoriului, era, înainte de toate, și un rechizitoriu îndreptat în mare parte împotriva acelorași oameni care erau acuzați și de comuniști, adică „Ebert, Scheidemann și tovarășii", însă dintr-un impuls radical opus: nu din cauza pretinsei *trădări sociale*, ci a trădării de țară și a înaltei trădări. Pe ansamblu, nu era altceva decât o potențială declarație de război față de o lume dușmănoasă și, în plus, un asentiment dat războiului. Ea a constituit, așadar, opoziția cea mai dură la fervoarea internaționalistă a acelui prim Congres al Internaționalei comuniste. Indiscutabil însă, în ea se simțea și suflul unei pasiuni înflăcărate, capabilă să poarte cu sine mase uriașe, al unui patos naționalist și statal în spatele căruia era totuși ușor de recunoscut un patos *social*. Acuzarea și apărarea erau strâns legate una de cealaltă, iar pentru că instanța era vădit pătrunsă de simțăminte asemănătoare, Hitler a fost condamnat, sub recunoașterea expresă a „meritelor sale patriotice", doar la pedeapsa minimă de cinci ani de detenție pentru înaltă trădare, cu perspectiva întreruperii în curând a pedepsei, prin suspendare.

Un cu totul alt rezultat a avut așa-numitul *proces Ceka*, desfășurat un an mai târziu, între 10 februarie și 22 aprilie 1925, în fața Curții Supreme pentru Apărarea Republicii, la Leipzig. Obiectul său propriu-zis a fost încercarea comunistă de preluare a puterii din anul 1923, iar prilejul a constat în faptul

că autoritățile au reușit să-i aresteze pe șeful Aparat-T (Teroare), Felix Neumann, și chiar pe cel mai înalt comandant militar sovietic al revoltei, Aleksandr Skoblevski (alias Rose, Gorev sau Helmut). Neumann a făcut mărturisiri complete, care s-au referit în primul rând la asasinarea unui *trădător*, precum și la un atentat plănuit împotriva generalului von Seeckt. Și acest proces a fost în mare măsură politic și propagandistic, pentru că avocații fie erau comuniști, fie își manifestau deschis simpatia față de comunism. Pe de altă parte, președintele instanței nu arăta îngăduință, ajungându-se frecvent la dispute tăioase.

Tribunalul a considerat dovedit faptul că grupul *Ceka* a acționat la ordinul structurilor decizionale de partid, iar obiecția apărării, aceea că partidul comunist nu recomanda *teroarea individuală*, a fost respinsă cu argumente valide. Cu toate acestea, obiectul procesului era numai un mic decupaj din mișcarea subversivă a anului 1923, deși nu a fost contrazisă teza procurorului, potrivit căreia forțele constituționale ar fi, pentru comuniști, *fasciste*, iar numirea în scop de apărare a guvernelor muncitorești legale ar fi o simplă acoperire a intențiilor ofensive. Trei dintre acuzații principali, printre care Neumann și Skoblevski, au fost condamnați la moarte, iar ceilalți au primit pedepse mari cu închisoarea.

Cu siguranță, ambele procese sunt, chiar și în felul în care au fost conduse, exemple remarcabile pentru acea diferență de atitudine față de dreapta și de stânga, condamnată în epocă în special de Emil Julius Gumbel, iar astăzi aproape unanim. Ar trebui însă să se pună întrebarea, înainte de toate, dacă vreodată în istoria lumii un sistem atacat i-a tratat cu aceeași măsură pe dușmani și pe aceia care au vrut să-l ajute și dacă nu cumva li se răpește comuniștilor o cinste pe care au voie să o revendice, atunci când se neagă că, pentru respingerea acestui atac, răsturnarea violentă a sistemului capitalist, adică europeano-industrial, ar reprezenta un eveniment mult mai grav și mai revoluționar decât instaurarea unei dictaturi antiparlamentare. Iar faptul cel mai demn de remarcat este că guvernul Reichului nu a inițiat alte procese împotriva celor declarați propriu-zis vinovați, și anume conducerea partidului comunist, și că sentințele la moarte nu au fost executate. Pentru prima situație pot fi responsabile considerente de politică generală și externă, a doua însă nu este de înțeles fără un al treilea proces, așa-numitul „proces al studenților" de la Moscova, din iunie-iulie 1925.

Acuzați erau studenții germani Kindermann, Wolscht și von Ditmar. Aceștia începuseră în septembrie 1924, cu acte în regulă și după tratative îndelungi cu ambasada sovietică, o călătorie de cercetare și prelegeri în Uniunea Sovietică; după o ședere de 14 zile la Moscova, au fost arestați de GPU și duși la Lubianka. După o pregătire îndelungată a procesului, era stabilită acuzația că cei trei studenți fuseseră trimiși în Rusia de Organizația Consul ca să spioneze și să-i împuște pe „Stalin și Troțki". În timpul procesului au apărut caricaturi în

Pravda și *Izvestia*; una dintre acestea înfățișa silueta masiv-brutală a unui student înarmat, purtând banderola cu svastică pe braț și trăgând cu pistolul în tablourile lui Stalin și Troțki. În rapoartele procesului se afirma că era vorba despre „prima trupă de șoc a fascismului" care s-a infiltrat în Uniunea Sovietică și trebuia făcută inofensivă. Ca oameni din umbră au fost indicați ambasadorul Hilger, redactorul-șef al publicației *Berliner Tagesblatt*, Theodor Wolff, și chiar fostul cancelar al Reichului, Michaelis. Vizați erau însă în principal căpitanul Ehrhardt și (de mult desființata) Organizație Consul.

Ambasadorul von Brockdorff-Rantzau nutrea inițial atât de multă încredere în autoritățile anchetatoare, încât a dat crezare afirmației că acești „camarazi ai morții" ar fi trebuit să-l ucidă și pe el[2], însă ulterior a contribuit la apărarea lor. Și presa germană a acordat o mare atenție procesului. S-a demonstrat rapid cât de puține și neînsemnate erau faptele considerate de acuzare ca dovezi ale unei vaste conspirații antisovietice, de pildă plățile lui Theodor Wolff. Și Gustav Hilger a putut să combată suspiciunile în mod convingător. Cu toate acestea, acuzații au fost condamnați la moarte. Indignarea provocată de „justiția moscovită rușinoasă" a fost uriașă în Germania. *Vossiche Zeitung* amintea de principiile judecării revoluționare, pe care francezul Sadoul le expusese în timpul procesului împotriva socialist-revoluționarilor în 1922 și care contraziceau toate ideile statului de drept, pentru că foloseau drept criteriu „numai binele Revoluției" și nu o vină individuală a acuzatului[3]; *Vorwärts* se îndrepta cu cuvinte tăioase împotriva „orientării estice a Ministerului de Externe", care voia să evite cu orice preț tensionarea relațiilor germano-ruse[4]. Cunoscuți de-ai lui Kindermann au depus mărturie că acesta a mers în Rusia cu iluzii și simpatii puternice și că, tocmai pentru că era evreu, nu putea să fi avut legătură cu organizații radicale de dreapta.

Pentru inițiați nu mai existau însă de mult dubii că studenții fuseseră arestați pentru a se face un schimb, dat fiind că, în februarie 1925, președintele Sovietului comisarilor poporului, Rîkov, îi spusese lui Brockdorff-Rantzau că acuzația împotriva studenților va fi anulată dacă procesul de la Leipzig va înceta[5]. În cele din urmă, acesta a fost deznodământul: în octombrie au fost emise simultan documentele de grațiere pentru Skoblevski și Kindermann, precum și pentru tovarășii lor[6]. Astfel, autoritățile judecătorești de la Weimar nu au fost, în final, mai dure față de comunistul sovietic Aleksandr Skoblevski decât față de național-socialistul austriac Adolf Hitler.

Evoluția Partidului Comunist din Germania în perioada de interdicție, din noiembrie 1923 până în martie 1924 și ulterior, a fost, înainte de toate, definită de controversele privind *înfrângerea din octombrie*, la rândul lor strâns legate de primele dispute între Stalin, Zinoviev și Troțki în conducerea de partid rusă. Era absolut firească apariția atunci în prim-plan *a aripii de stânga*, care criticase cu asprime politica frontului unic a lui Brandler, adică uniunea cu social-democrații de stânga. După fiecare insucces al încercărilor

aripii *de dreapta* de apropiere de muncitorii social-democrați și de unii dintre conducătorii lor, din partea tuturor șovăielnicilor și a indecișilor pendulul oscila regulat înapoi către *stânga*.

Astfel, la cel de al IX-lea Congres al partidului, desfășurat în aprilie 1924 la Frankfurt, era întreprinsă o cotitură radicală: stânga prelua conducerea partidului, adică Ruth Fischer, Arkadi Maslov, Werner Scholem, Ernst Thälmann, Arthur Rosenberg, Ivan Katz și alții. Cei de dreapta, adepții lui Brandler erau cu desăvârșire înlăturați. Nu se acorda atenție discuției apărute privind o *stabilizare a capitalismului*, iar noul program de acțiune proclama *frontul unic de jos*, care urma să includă și mici burghezi proletarizați, dar cerea încă și mai hotărât înarmarea proletariatului și dezarmarea organelor de stat burgheze legale și ilegale, așadar pregătirea maselor în vederea luptei finale iminente. Într-adevăr, manifestul electoral al partidului în perspectiva alegerilor pentru Reichstag din mai 1924 se adresa vădit maselor, formulând acuzații foarte virulente împotriva sistemului de la Weimar și, bineînțeles, a celui capitalist în general. În prim-planul acuzației stăteau, alături de capitaliștii „creștini, ca și evrei", social-democrații, care atacau din nou pe la spate proletariatul militant. Hitler era amintit, cu o notă de dispreț, numai marginal, drept „lăncier megaloman" și creația marelui capital, în timp ce partidul comunist era din nou numit „conducător în această luptă de eliberare a tuturor asupriților"[7].

După al doilea scrutin electoral din an pentru Reichstag, nu mai putea fi însă negat că intervenise într-adevăr o stabilizare și că, în timp ce Germania de la Weimar, sub conducerea ministrului de externe Stresemann, lucra continuu pentru împăcarea cu puterile occidentale și intrarea în Liga Națiunilor, comuniștii păreau să se sfâșie reciproc. Conducerea partidului deschidea o luptă violentă împotriva *troțkismului* și a *luxemburgismului* în partid, iar drept contrareacție, se forma o opoziție ultrastângistă care atingea din ce în ce mai mult pozițiile *antibolșevice* sau chiar *antistaliniste*, deoarece critica NEP și dominația intereselor politice externe ale *statului țărănesc* rus în politica dusă de Comintern.

Deosebit de semnificativă pentru acest stadiu a fost lucrarea tânărului Heinz Neumann, fiul cu pregătire intelectuală al unei familii evreiești înstărite, *Ce este bolșevizarea?* — apărută la începutul lui 1925. În epoca actuală a „luptelor necontenite ale popoarelor și a războaielor civile", lupta PCG împotriva social-democrației devenea, în opinia lui Neumann, o luptă de clasă care trebuia „susținută până la cuțite, împotriva partidului oportunist al aristocrației muncitorești". Însă numai prin cea mai strânsă unitate și centralizare, partidul poate să fie cu adevărat secția unui partid internațional, numai atunci poate să se pregătească eficient pentru revolta armată și să aibă formațiuni militare și un aparat informativ, care să raporteze centralei de partid „unde se găsesc circumscripțiile de poliție și cazarmele, pozițiile și forțele adversarilor", care sunt întreprinderile cu importanță militară și cum funcționează sistemul lor de fabricație. Numai atunci partidul poate să țintească eficient spre dezorganizarea

aparatului de stat capitalist și să tulbure „pacea procesului de producție" obținută de capitaliști. Numai prin unitatea bolșevică absolută, pe termen lung și în complet acord cu centrala internațională, partidul comunist va ajunge la victorie: „Dați-ne un partid bolșevic în Germania și vom urni Germania din loc"[8].

Nu este de mirare că aceste idei au provocat opoziție în partid și i-au condus pe adversari, printre care, nu în ultimul rând, social-democrații considerați burghezi și amenințați cu exterminarea, la teza că acest PCG nu ar fi nimic altceva decât mașina de luptă și organizația de spionaj a unei puteri străine. Iar atunci când partidul, în primăvara lui 1925, după moartea lui Friedrich Ebert, pe care încă îl mai critica, l-a menținut candidat pe Thälmann chiar și la al doilea scrutin al alegerilor prezidențiale, a asigurat în fapt victoria lui Hindenburg, obținând numai aproape două milioane de voturi, cu mult mai puțin decât la alegerile pentru Reichstag. Se dovedea, totodată, că atunci când era vorba despre încrederea într-un un om anume și nu despre adeziunea la un program de protest radical, comuniștii erau capabili să câștige pentru ei numai o mică minoritate, de puțin peste 5% dintre alegători. Ce-i drept, candidatul național-socialiștilor, Ludendorff, obținuse mai puțin de 300 000 de voturi: în primăvara lui 1925, Hitler și partidul său nu mai erau, ca să spunem așa, vizibili.

Ar fi desigur o mare eroare să credem că, imediat după 9 noiembrie 1923, Hitler și partidul său au fost terminați. Populația din München și din Bavaria s-a aflat încă multe săptămâni după puci într-o stare de agitație puternică și în întregime ostilă guvernului; Alfred Rosenberg a întemeiat, din dispoziția lui Hitler, o organizație înlocuitoare, *Grossdeutsche Volksgemeinschaft*; opinia publică a arătat cel mai viu interes față de procesul lui Hitler; o carte poștală, care îl prezenta pe Hitler prizonier solitar la Landsberg, a fost răspândită în milioane de exemplare; pentru prima oară Hitler devenea, chiar dacă doar pentru scurt timp, o figură națională. Succesele electorale ale Blocului Popular (*Völkischer Block*) în Bavaria și ale Partidului Libertății Național-Socialist (*Nationalsozialistischen Freiheitspartei*) în Reich au întrecut cu mult așteptările. Hitler și-a dat însă curând seama că nu putea să stăpânească de la Landsberg diferitele organizații succesoare și, de aceea, s-a retras complet din politica de zi cu zi pentru a se dedica exclusiv muncii la o carte, care a primit mai târziu titlul *Mein Kampf*.

După eliberarea sa, în ziua de Crăciun a anului 1924, Hitler a găsit situația foarte schimbată și i-a făcut o vizită noului prim-ministru bavarez Held, pentru a-l asigura că voia să lupte nu împotriva guvernului, ci doar a marxismului. Apoi, la 27 februarie 1925, printr-un discurs la berăria Bürgerbräu, a realizat reîntemeierea partidului său. Hitler a reușit să-i transpună pe cei prezenți într-un delir de înflăcărare și să provoace o scenă de împăcare emoționantă între adepții risipiți. De data aceasta, era absolut clar din capul locului că Hitler va sta singur în fruntea partidului și nu va avea alături niciun Ludendorff. Firește,

autoritățile bavareze i-au interzis să țină discursuri, măsură căreia i s-au alăturat majoritatea landurilor germane și prin care i-a fost luată cea mai bună și mai importantă armă. La 18 iulie 1925 apărea însă, la Editura Eher, primul volum din *Mein Kampf*. În contextul de față nu vom face nici rezumatul, nici analiza sau critica volumului, ci vom cerceta cum se prezintă relația ideii principale cu discursurile anterioare și, mai ales, dacă în centrul său se mai află antimarxismul, respectiv antibolșevismul.

Cu totul nouă este *povestea vieții* (*Lebensgeschichte*), care devine apoi punctul de plecare al unei istorii a partidului (*Parteigeschichte*), la rândul ei întreruptă mereu de reflecții numeroase asupra unor chestiuni de politică generală și de antropologie. Din *povestea vieții* reiese, încă de la primele pagini, ideea Germaniei Mari, iar Hitler apare înainte de toate ca un *german austriac*. Relatarea experienței sale vieneze dovedește însă clar, cu toată autostilizarea, cât de mult se simțea un *burghez european*. O demonstrează chiar istorisirea primelor sale întâlniri cu social-democrații pe șantier; încă mai concludentă este relatarea despre cum, într-una din zile, a întâlnit o demonstrație de masă a muncitorilor social-democrați și cum a privit atent, „cu răsuflarea tăiată, lunga șerpuire umană" ce se desfășura lent. „Cu inima strânsă, am părăsit în cele din urmă piața și m-am îndreptat pe jos spre casă[9]." Era, cu adevărat paradigmatic, o reacție „burgheză", însă în niciun caz „reacția" burgheză, pentru că oameni precum Max Weber ori Clement Attlee au reacționat cu totul altfel.

Nu se poate nega că, la Hitler, se desprinde ideea indignării față de o pretenție totalitară de început și ușor trecută cu vederea a mișcării muncitorești, și anume „pretenția brutală" de a fi frecventate numai adunări roșii și citite numai cărți roșii, dar tocmai în acest punct el invocă postulatul totalitar de a opune social-democrației „o doctrină cu mai mare valoare de adevăr, dar la fel de brutală în materializarea ei"[10]. Nu este totuși fără consecințe faptul că, în același context, el face uz de o critică ascuțită la adresa lipsei de înțelegere a burgheziei față de problemele sociale, făcută răspunzătoare, evident, pentru evoluția nefastă. Câteva pagini mai departe însă, Hitler scrie: „Când am recunoscut în evreu pe conducătorul social-democrației, a început să mi se risipească ceața de pe ochi... Numele lui Austerlitz, David, Adler, Ellenbogen îmi vor rămâne veșnic în amintire"[11].

Evident, Hitler transformă aici un fenomen adiacent în cauză, în definitiv nu altfel decât erau acuzați, în *Scrisorile Spartakus*, profitorii de război și speculanții ca inițiatori ai războiului. Nu este întâmplător, firește, că și în biografiile marxiștilor se vorbește atât de des despre „ceața risipită de pe ochi"[12]. Dar la Hitler acuzația împotriva „agenților patogeni" și a „inițiatorilor" dezastrului este mult mai virulentă, probabil pentru că este mai puțin convingătoare și, tocmai de aceea, poate să ducă la afirmații monstruoase, precum aceea că planeta se va deplasa iarăși prin eter, ca acum multe milioane de ani, fără

oameni, dacă evreul va reuși, cu ajutorul credinței sale marxiste, să iasă victorios asupra popoarelor acestei lumi.

Numai pe această cale Hitler a obținut, pentru sine și pentru imaginatul său „Reich germanic al națiunii germane", o misiune care, în felul său, urma să fie tot atât de universală ca aceea pe care și-o atribuia marxismul: „Apărându-mă de evreu, lupt pentru a apăra lucrarea Domnului"[13]. Și astfel se regăsesc, pe lângă lungile povestiri și reflecțiile despre „principiul aristocratic al naturii" sau „jocul liber al forțelor" și în *Mein Kampf*, exact ca în discursurile anterioare, pe de o parte patosul afirmativ și național al experienței pozitive a războiului mondial[14], iar pe de altă parte, patosul negator și social care reiese din sperietoarea, ce continuă să funcționeze, a „exemplului rusesc" și a „nimicirii inteligenței naționale": „Acum începe ultima mare revoluție. Dobândind puterea politică, evreul aruncă de pe el puținele văluri pe care le mai poartă. Evreul popular democrat se transformă în evreul sângeros și tiranul popoarelor. El încearcă să-i extermine în câțiva ani pe purtătorii naționali ai inteligenței... Cel mai îngrozitor exemplu al acestui comportament îl reprezintă Rusia"[15].

Cam în același timp, unul dintre cei mai cunoscuți camarazi ai lui Hitler, colonelul Max Bauer, a scris despre călătoria în „țara țarilor roșii", mărturisind deschis că și-a schimbat opiniile despre Uniunea Sovietică și conducătorii partidului-stat după ce a văzut acolo prea multe lucruri ce veneau împotriva principiilor sale conservatoare și militare[16]. Și Hitler a fost, la rândul lui, tradiționalistul unei credințe vechi, așa cum fusese Rosa Luxemburg dintr-o cu totul altă perspectivă, și a scris pentru supraviețuitorii din trecutul mișcării sale o *Biblie* care se deosebea în mod specific de cărțile fundamentale scrise de Karl Marx, în 1867, pentru mișcarea muncitorească și de Lenin, în 1902, pentru tânărul bolșevism. E adevărat, niciuna dintre cele trei cărți nu era o reprezentare corectă a realității sau un proiect corespunzător al viitorului, dar fiecare s-a aflat în mod sigur în interiorul unor puternice evoluții istorice. Totuși, situația în care și pentru care fusese scrisă *Mein Kampf* era cea mai particulară și mai puțin repetabilă. Astfel, chiar și cei care nu erau de acord cu ridiculizarea *balivernelor* lui Hitler și care îi luaseră cartea în serios, trebuie să fi considerat, foarte probabil, că acest om și partidul lui nu vor face față adversarilor lor democrați și marxiști. Poate că presupunerea nu a fost nicicând mai întemeiată decât în anul 1926, când comuniștii au supus opiniei publice chestiunea *exproprierii principilor*, iar o mare parte dintre democrați și republicani au mers în aceeași direcție.

În sine — și pentru sine —, *politica frontului unic*, ce constituia premisa acestui succes, nu era de așteptat de la conducerea de stânga a partidului. E adevărat, Congresul al V-lea al Internaționalei comuniste condamnase aspru, în vara lui 1924, aripa de dreapta; în același timp, recomandase totuși linia *luptei de masă*, ce urma să se realizeze negreșit în forma unui *front unic de jos*, care oferea, în ciuda variatelor posibilități, gesturi prea conciliante față de

social-democrați. În plus, conducerea partidului era din ce în ce mai încolțită de ultrastângiști și își însușea unele dintre tezele acestora, astfel încât în Comintern a apărut temerea, în contextul îndreptării Germaniei spre Occident pe linia Stresemann, că în interiorul PCG s-ar întări tendințele antibolșevice sau vest-europene.

Astfel, Stalin l-a constrâns pe Zinoviev să trimită membrilor și organizațiilor PCG o „scrisoare deschisă", care era datată 1 septembrie 1925 și a trebuit semnată și de Ruth Fischer, ceea ce a dus la sfârșitul carierei ei în partid. Lunga scrisoare dezvăluia deja un număr de trăsături ale viitorului *partid de tip chinezesc*, dar mesajul său era clar. Aceasta cerea energic înfăptuirea unei bolșevizări reale a partidului, în sensul luptei împotriva formării de facțiuni și tendințe antibolșevice, precum și subordonarea clară a muncii de partid față de interesele Uniunii Sovietice, dar și o mai puternică întoarcere spre lupta de masă. E adevărat că această scrisoare deschisă a devenit punctul de plecare al unor dispute puternice și că desprinderea de comuniștii de stânga și ultrastângiști s-a conturat în curând, însă conducerea partidului a reacționat așa cum era de așteptat: gruparea din jurul lui Ernst Thälmann a preluat conducerea partidului. Puțin mai târziu i s-a oferit o ocazie extrem de favorabilă de a pune în mișcare lupta de masă.

Prăbușirea monarhiilor în 1918-1919 nu condusese în Germania la consecințele radicale pentru care se optase în Austria, adică la confiscarea întregii averi a casei domnitoare. Se reușise mai degrabă, potrivit tradiției, o diferențiere a averii de stat de cea privată, iar delimitarea fusese lăsată în seama landurilor, respectiv a tribunalelor. După sfârșitul perioadei de inflație, câteva noi decizii judecătorești au provocat mare vâlvă în contextul disputelor parțial nerezolvate, iar agitația a fost amplificată de pretențiile unor principi de revalorizare a rentelor lor, depreciate de inflație, care depășeau cu mult revalorizarea cuvenită micilor rentieri și depunătorilor la bancă. De aceea, PCG a propus, în decembrie 1925, un proiect de lege care prevedea exproprierea fără despăgubiri a tuturor averilor fostelor case princiare.

Fără îndoială, această revendicare, pusă sub lozinca „niciun pfennig principilor!", a fost extrem de populară printre păgubiții revalorizării și nu mai puțin printre șomeri și invalizi de război, cărora, conform proiectului de lege, urmau să le revină beneficiile. De cealaltă parte, din Constituție nu se deducea o legislație pentru exproprierea fără despăgubiri a unor întregi grupuri din motive politice, iar comuniștii nu au făcut un secret din faptul că urma să fie realizată astfel numai prima breșă în regimul proprietății. Ei au procedat totuși foarte abil și au lăsat o comisie suprapartinică, sub conducerea profesorului liberal de stânga Robert René Kuczynski, să aibă inițiativa unui plebiscit. Conducerea SPD a ajuns astfel într-o situație grea și, din teama de a nu pierde numeroși aderenți, a trebuit să se declare gata să meargă înainte împreună cu PCG.

Propunerea de organizare a plebiscitului a întrunit un număr de voturi surprinzător de ridicat, 12,5 milioane, cu mult mai mult decât era necesar, iar cu aceasta drumul către referendum era deschis, după ce Reichstagul, așa cum era de așteptat, respinsese proiectul de lege. Atunci s-a desfășurat în rândurile opiniei publice o dezbatere pasionată, în care a intervenit chiar și președintele Reichului, von Hindenburg. Deoarece proiectul de lege presupunea modificarea Constituției, pentru aprobarea lui erau necesare 20 de milioane de voturi, însă la 20 iunie 1926 au fost exprimate numai 14,5 milioane de voturi favorabile. Cu toate acestea, a fost vorba despre un mare succes al PCG. El obligase conducerea SPD să ajungă la remorca sa și, în plus, reușise să determine foarte mulți alegători de centru să voteze cu „da". Pentru prima dată, forța de intimidare a *exemplului rusesc* părea să se fi pierdut, iar alegătorii au votat în mare măsură potrivit liniilor de demarcație sociologice: muncitori comuniști, social-democrați și creștini păreau să stea în același front, sub conducere comunistă.

Totuși, principalul rezultat este considerat acesta: cu cele mai populare și aparent moderate dintre toate lozincile imaginabile, PCG adusese, ce-i drept, SPD pe linia sa, iar pe lângă *proletarii de centru*, atrăsese și foarte mulți democrați de stânga (printre care, este de presupus, toți intelectualii de stânga), însă nu reușise să depășească 40% din voturi. Prin urmare, era aproape exclus ca PCG, cu cuvintele de ordine proprii, cum ar fi dictatura proletariatului, să se impună vreodată pe cale legală. Avea dreptate, fără îndoială, atunci când considera că, până și în condițiile unei crize grele, doar „revolta armată" ar conduce la victorie.

În cadrul acestor evenimente importante și simptomatice, reacția național-socialiștilor a avut numai un caracter episodic, iar la aceasta a contribuit faptul că deputații Frick și compania au părut pe cât de comici, pe atât de insignifianți. Ei au prezentat în Reichstag o moțiune de expropriere a averii „principilor bancari și ai bursei și a altor paraziți ai poporului", care era o perfectă imagine în oglindă a proiectului de lege comunisto-social-democrat și, firește, nu avea perspectiva de a fi măcar dezbătută în mod serios. Dar subversivă era, fără îndoială, iar pe viitor acest partid a putut cu greu să se bazeze pe simpatia naturală a capitaliștilor. Dacă referendumul a fost în cele din urmă un insucces pentru comuniști, ei obținuseră totuși un triumf, și nu doar cantitativ sau material, asupra celor mai radicali dintre adversarii lor[17].

Comuniștii nu i-au luat însă în serios pe acești adversari, fapt demonstrat fără echivoc de disputele interne din anii următori. Astfel, în centrul preocupărilor lor nu s-au aflat relația cu *fascismul* și cele mai bune metode de combatere a acestuia. S-a mers mai degrabă spre *bolșevizarea* partidului, pe care Thälmann și partizanii săi au putut să o ducă mai departe și să o continue numai după lupte grele. Cei mai duri opozanți au fost ultrastângiștii, cărora li s-a alăturat o parte a stângiștilor din jurul lui Ruth Fischer și Arkadi Maslov,

după ce pierduseră conducerea partidului. Prima grupare s-a format încă din 1925, în jurul lui Werner Scholem, Ivan Katz și Arthur Rosenberg, și a formulat reproșuri împotriva conducătorilor comuniști, ce păreau să creadă „că armata prusacă de dinainte de război este idealul aproape întruchipat al unui partid leninist"[18].

Contraînvinuirile afirmau că ultrastângiștii considerau bolșevismul drept o *rătăcire burgheză*, afirmație în care exista, neîndoielnic, o doză de adevăr. Dar întrucât Katz, Rosenberg și Scholem erau „intelectuali evrei", mulți observatori credeau că percep nuanțe antisemite în campania împotriva intelectualilor, pusă în mișcare de gruparea Thälmann după modelul polemicii staliniste împotriva lui Troțki, Zinoviev și Kamenev. Intelectualii nu erau însă câtuși de puțin uniți, iar printre combatanții opoziției se găseau și muncitori. Pentru moment, existau nu mai puțin de zece grupări de opoziție, iar aproape o duzină de deputați în Reichstag se numărau printre *comuniștii de stânga*.

Conducerea partidului a procedat tactic foarte abil și a eliminat grupările de opoziție una după alta. Prima a împărtășit această soartă gruparea din jurul fostului conducător al secției comunale din centrala PCG, Ivan Katz. Gruparea era într-adevăr foarte radicală, pentru că i se părea o onoare să fie considerată și numită antibolșevică, atât timp cât era ceva bolșevic să dai deoparte „interesele proletariatului internațional în favoarea statului rus, adică a majorității țărănești capitaliste ruse", și să înlocuiești în interiorul PCG disciplina de partid prin ascultarea oarbă. Ulterior, grupul *comuniștilor germani ai sovietelor* s-a strâns în jurul lui Franz Pfemfert, ce îl caracteriza pe Stalin drept un „Napoleon al țăranilor" și credea că recunoaște în Rusia „ultimul bastion al bugheziei", adică o mare putere național-capitalistă și adversară proletariatului[19].

Stângiști și ultrastângiști precum Karl Korsch, Hugo Urbahns, Arthur Rosenberg, Arkadi Maslov și Ruth Fischer au mers pe alte căi, asemănătoare totuși: ei s-au îndepărtat parțial de comunism și chiar de marxism, pentru a reveni ulterior tot parțial în rândurile PCG. Disidențele și disputele nu sunt de urmărit separat în acest context[20], de vreme ce principala constatare este aceea că niciuna dintre aceste grupări nu își atribuia mai mult decât conducerea partidului meritul de a fi, în ciuda opoziției serioase, în relații mai apropiate de național-socialism, respectiv de fascism. Același lucru era valabil pentru polemică. Chiar atunci când „socialismul într-o singură țară" al lui Stalin era combătut cu maximă vehemență, el nu era numit *fascist*, și chiar când Troțki, în 1930, a aplicat termenul „național-socialism" la practica lui Stalin[21], nu a dorit să stabilească o legătură cu partidul lui Hitler, care rămânea pentru el un rezultat al contrarevoluției, în timp ce Stalin era totuși un *thermidorian*. Mult diferită era situația în ce privește disputele care aveau loc cam în același timp în interiorul NSDAP, ceea ce constituie încă o dovadă pentru primatul și pentru importanța mult mai mare a comunismului până în 1930.

Era vorba despre conflictul între național-socialiștii *de stânga* și cei *de dreapta*, declanșat curând după noua fondare a partidului și prelungit până în 1930. De stânga era considerată organizația de partid nord-germană, a cărei constituire fusese încredințată de Hitler, în martie 1925, lui Gregor Strasser, farmacist și ofițer înalt decorat din Landshut. Pe lângă acesta activa fratele său Otto, fost membru al Partidului Social-Democrat și care condusese o companie de studenți împotriva trupelor lui Kapp. Bazinul din care trebuia creată această aripă era în mare măsură *popular-protestant*. Pe de altă parte, *masele proletare* din regiunea Ruhrului și din Berlin se lăsau câștigate pentru un socialism naționalist numai dacă era combătut *capitalismul* sau, cel puțin, *micii burghezi*. În ambele era conținut în mod potențial un conflict cu Münchenul, pentru că se afirma, nu fără temei, că Hitler a încheiat *pacea sa cu Roma* și căuta contacte în cercurile economice conducătoare.

În orice caz, în septembrie 1925 s-a format o „Asociație de muncă a districtelor nord și vest-germane", iar ca organ al acesteia apăreau, începând de la 1 octombrie, *Scrisorile național-socialiste*, editate de Gregor Strasser și redactate de dr. Joseph Goebbels, șeful NSDAP al districtului Renania în Elberfeld. Un prim proiect de program prevedea transferarea marii industrii în proprietate parțial de stat și obștească, precum și transformarea tuturor proprietarilor de pământuri în arendași. Proiectul a avut tot atât de puțin succes la München ca și o primă decizie vizând exproprierea principilor, iar la o ședință a conducerii, desfășurată la Bamberg la 14 februarie 1926, Hitler s-a impus pe deplin printr-un discurs de mai multe ceasuri și l-a câștigat de partea sa mai cu seamă pe Goebbels, pe care l-a numit, la sfârșitul anului, *gauleiter* în Berlin. Cu toate acestea, aripa nord-germană a partidului a păstrat caracteristici proprii și preponderent de stânga și și-a creat, prin Editura Kampf, o bază de putere viguroasă.

În ziarele și în *Scrisorile național-socialiste* publicate de aceasta, putea fi proclamată lupta pentru distrugerea capitalismului (internațional) și se manifesta multă înțelegere pentru teoria marxistă a luptei de clasă, care nu era considerată drept invenție evreiască. Însă, înainte de toate, aici era exprimată o pronunțată orientare spre Est, de vreme ce țelul cel mai înalt, anularea dictatelor de la Versailles și Saint-Germain, nu era realizabil fără ajutorul Uniunii Sovietice și fără o alianță cu toate popoarele asuprite ale lumii. Ce-i drept, bolșevismul ca atare era respins cu hotărâre, mai ales pe temei antisemit, însă în discursul „Lenin sau Hitler?", ținut de Goebbels pentru prima oară în februarie 1926 la Königsberg, se făcea o paralelă atât de extinsă între bolșevism și național-socialism, cele două mișcări revoluționare ale secolului al XX-lea, încât opoziția dintre ele era văzută în cele din urmă numai în faptul că Lenin ar fi vrut ca, salvând lumea, să salveze și Germania, în timp ce scopul lui Adolf Hitler ar fi fost să salveze lumea prin intermediul Germaniei[22]. Câțiva național-socialiști de stânga au ajuns până la adevărate oferte de alianță către

PCG, pentru că, în opinia lor, PCG și URSS ar fi „în situația actuală, ca unică variantă, tovarășii noștri de alianță împotriva Weimar-ului, Versailles-ului și Wall Street-ului", deși în final urmăresc obiective diferite[23]. Social-democrații, pe de altă parte, se sprijineau pe asemenea afirmații pentru a dovedi înrudirea strânsă între comuniști și național-socialiști.

E de presupus că Adolf Hitler nu i-a avut în vedere în ultimul rând pe național-socialiștii de stânga atunci când a scris, în 1925 și 1926, al doilea volum din *Mein Kampf*, apărut în decembrie 1926. În volum dădea de înțeles în mod repetat că, la el, polemica antiburgheză nu însemna câtuși de puțin o atenuare a antibolșevismului radical, și elabora, înainte de toate, teoria *spațiului vital*, până atunci doar secundară, într-o manieră care făcea imposibil orice compromis cu ideea orientării spre Est. În acest context ar fi însă de remarcat și puternica accentuare a teoriei rasiale. O alianță cu națiunile asuprite este cu desăvârșire exclusă, pentru că situația lor se datorează inferiorității rasiale. Astfel, cel de-al doilea volum este mult mai puternic impregnat decât primul de acel „europenism" incisiv și dur, care consideră dominația poporului superior englez și, împreună cu el, a viitorilor aliați germani, drept o certitudine naturală „de rasă"[24]; din aceasta derivă dreptul de a se trece în Est la „politica teritorială a viitorului", care va însemna sfârșitul statului rus, pentru că, după ruina bolșevicilor, a acelor „criminali de rând mânjiți de sânge", acolo nu va mai exista o pătură conducătoare care ar putea să mențină ființa statului.

Cât de mult mai este încă orientat Hitler spre situația războiului civil rus lasă să se vadă „testamentul politic" cu care încheie capitolul 14, despre „Orientarea spre Est sau politica Estului": „Să nu se îngăduie niciodată nașterea unei a doua puteri continentale în Europa. În orice încercare de a organiza la granițele germane o a doua putere militară... să se vadă un atac împotriva Germaniei... Să se aibă grijă, de aceea, ca puterea poporului nostru să-și păstreze temelia nu în colonii, ci în pământul patriei din Europa"[25]. Exact cum Hitler vrea să așeze supremația mondială engleză din a doua jumătate a secolului al XIX-lea pe o teorie rasială, în care să includă și Germania, tot astfel stăruie în acest loc asupra situației anilor 1917-1918, când a doua putere militară, cea rusă, care fusese de-a lungul secolelor al XVIII-lea și al XIX-lea o realitate fundamentală de la sine înțeleasă, nu se mai găsea la granițele Germaniei. Teama de propria nimicire, care impregnase atât de puternic discursurile de început și chiar primul volum din *Mein Kampf*, se transformă acum într-o voință de distrugere ce ține de politica externă și de stat, care îi plasează pe național-socialiștii de stânga foarte departe în ce privește Rusia.

Existau, prin urmare, divergențe reale între München și Germania de Nord. În 1928 încă nu se decisese care dintre cele două concepții avea mai multe perspective: cea hitleristă a identificării cu naționalismul și socialismul, sau cea al lui Strasser a unui *socialism național*. Era, de asemenea, incert dacă în cele

din urmă avea să se producă o sciziune a partidului sau numai desprinderea unei grupări mici. Un prolog important al deciziei finale au fost alegerile pentru Reichstag din 1928, care au însemnat pentru național-socialiști o înfrângere, iar pentru comuniști un succes apreciabil.

Principalul câștigător era, firește, SPD. El obținea 152 de mandate și era astfel mai puternic decât în oricare dintre parlamentele anterioare, cu excepția Adunării Naționale. Prin comparație, naționaliștii germani scădeau de la 100 la 78 de mandate, iar partidele de centru pierdeau și ele câteva locuri. Comuniștii urcau de la 45 la 54 de mandate, iar NSDAP reușea să ocupe, în ciuda unor mari eforturi propagandistice, numai 12 locuri, față de cele 14 anterioare. Însă toți acești 12 deputați erau adepții lui Hitler, iar printre comuniști nu se mai găsea niciun *comunist de stânga*. Cu toate acestea, rezultatele de la alegerile din decembrie 1924 păreau să fie confirmate în măsura în care național-socialiștii s-au arătat, în comparație cu comuniștii, ca un neînsemnat partid scindat. Într-adevăr, au primit puțină atenție din partea noului guvern al *Marii Coaliții*, iar guvernul prusac a anulat o decizie de interdicție a partidului în vigoare pentru Berlin. Mult mai important părea să fie faptul că printre naționaliștii germani se impunea acum rapid o tendință radicală, care îl aducea la președinția partidului pe magnatul presei, Alfred Hugenberg, la alegerile din octombrie, în timp ce forțele moderate erau împinse pe calea sciziunii.

Privind în urmă, perioada Marii Coaliții, din vara lui 1928 până în primăvara lui 1930, apare frecvent ca ultima perioadă bună a Republicii de la Weimar. În schimb, contemporanii nu o percepeau întotdeauna astfel, iar un simptom de slăbiciune a guvernului a fost disputa în jurul crucișătorului cuirasat A, care a adus facțiunea social-democrată din Reichstag într-o opoziție foarte ciudată cu propriii miniștri. Un semn cu adevărat rău prevestitor a fost însă așa-numitul „mai însângerat" din 1929, care a dat sancțiunea populară schimbării de direcție ultrastângiste a lui Stalin și a Cominternului din 1928.

Disputa privind construirea unui nou crucișător cuirasat începuse deja din 1927, iar cele mai importante argumente au apărut încă de atunci. Crucișătorul cuirasat era inutil și doar o jucărie periculoasă, pentru că în program trebuia să stea dezarmarea, nu înarmarea, susțineau reprezentanții SPD și ai Partidului Democrat; era vorba despre o compensație prevăzută în Tratatul de la Versailles, indispensabilă pentru apărarea Prusiei Orientale, replicau naționaliștii germani și membrii facțiunii populare. Susținătorii proiectului și-au impus punctul de vedere și astfel vasul de război a devenit subiect de luptă electorală. Social-democrații au purtat această luptă, printre altele, sub lozinca *Hrană pentru copii, în loc de crucișător cuirasat*, care probabil a avut o anumită contribuție la victoria în alegeri. În august 1928 însă, miniștrii social-democrați au decis, împreună cu ceilalți membri ai cabinetului, să înceapă construirea crucișătorului, pentru a evita o ruptură a coaliției și așa foarte fragile. În noile

dispute parlamentare, miniștrii social-democrați au votat totuși ca deputați împotriva deciziei pe care o luaseră ca membri ai cabinetului. Pe de altă parte, comuniștii au prezentat, în luna septembrie, o propunere de plebiscit, care consta dintr-o singură propoziție: „Construirea de cuirasate și de crucișătoare cuirasate de orice fel este interzisă". De data aceasta însă, numărul voturilor obținute a fost cu mult în urma celui de la alegerile pentru Reichstag. Propunerea lor nu era așadar populară, probabil din mai multe motive, nu în cele din urmă din cauza suspiciunii că secția Internaționalei comuniste voia să obțină un avantaj în înarmare pentru URSS. Caracteristică a fost însă și atitudinea social-democraților, care trebuia să întrețină suspiciunea, în jumătatea de dreapta a poporului german, că acest partid mare tot nu înțelegea necesitățile de stat fundamentale, de vreme ce argumentele sale împotriva crucișătorului cuirasat puteau fi împinse chiar până la teza că Reichswehrul ar fi inutil și că bugetul său ar putea fi dirijat către ajutoarele pentru șomeri sau hrănirea copiilor. Vechea afirmație, aceea că ar exista un *marxism global* (*Gesamtmarxismus*), era așadar din nou alimentată.

Cam în același timp însă, vechiul antagonism din interiorul acestui marxism global și-a găsit, în evenimentele din mai, o nouă și extrem de sângeroasă expresie.

În decembrie 1928, prefectul social-democrat al poliției din Berlin, fostul dogar Karl Friedrich Zörgiebel, interzisese toate demonstrațiile și adunările libere, pentru că în ultimul timp avuseseră loc ciocniri grave între Uniunea Luptătorilor Frontului Roșu (*Rote Frontkämpferbund*, RFB) și SA. Ministrul de interne prusac, Albert Grzesinski, a emis, la 29 martie 1929, un „ultim avertisment", în care amenința aproape pe față PCG cu interzicerea. E de înțeles de ce PCG a protestat foarte energic împotriva deciziei prefectului, de vreme ce manifestațiile de 1 Mai erau o moștenire foarte veche și onorabilă a întregii mișcări muncitorești. În realitate, autoritățile au luat în considerare să suspende interzicerea demonstrațiilor de 1 Mai, dar asasinarea a doi stegari ai Reichului a tensionat din nou situația. Iar propaganda dusă de PCG nu era prea departe de un apel la revoltă armată: „Elanul revoluționar și voința de luptă a muncitorilor germani vor arăta ministrului social-democrat al poliției, instrument al bugheziei trusturilor: proletariatul nu dă doi bani pe interdicția ei"[26].

În replică, SPD punea în circulație expresii precum „PCG are nevoie de cadavre" sau „Din ordinul Moscovei", tensionând de asemenea situația. La rândul lor, în seara de 30 aprilie, comuniștii au întreprins, prin câteva sute de membri ai RFB și de tineri spartachiști, atacuri prin surprindere asupra agenților de circulație din intersecții, iar în dimineața de 1 Mai, *Rote Fahne* apărea cu titlul „Mai 1929 de luptă", în timp ce articolul de fond vorbea despre „Semnale ale unui nou val ascendent al revoluției proletare". Cu toate acestea, pe străzi s-au adunat numai câteva mii de demonstranți și, de aceea, este discutabil dacă partidul mobilizase măcar toți membrii RFB și îi pregătise în civil

pentru forțarea demonstrației. După toate aparențele, este tocmai ceea ce a presupus poliția când a făcut uz de metode foarte dure pentru a împrăștia coloanele. Spre prânz au fost trase primele focuri de armă în principalele puncte ale tulburărilor, pe strada Kösliner din Wedding și în Piața Hermann din Neukölln, probabil de către poliție, care fusese întâmpinată cu o grindină de pietre și sticle, precum și cu strigăte revoltate, cum ar fi „câini însetați de sânge". Răspunsul a constat în intervenția tancurilor și luarea cu asalt a baricadelor. Se striga: „Plecați de la ferestre!", de teama franctirorilor la ferestrele deschise.

Încă din seara primei zile s-au înregistrat 9 morți și 63 de răniți grav. Până la 4 mai s-a ajuns din nou la ciocniri grave, provocate îndeosebi de grupuri de tineri, și care declanșau manifestări de simpatie din partea populației. La 2 mai, *Rote Fahne* formulase acuzații violente împotriva „partidului asasin" și a „guvernului de coaliție pătat de sânge" și lansase chemarea la „grevă în masă", bineînțeles neurmată. În Landtag au avut loc scene agitate: deputatul Jendretzky a apărut în uniformă RFB completă, Wilhelm Pieck le-a aruncat social-democraților în față: „Bandă de criminali!", fracțiunea comunistă a intonat în picioare *Internaționala* și a părăsit apoi Parlamentul. În total, au murit peste 30 de persoane, majoritatea neparticipanți, printre care și femei; în schimb, poliția nu înregistrase morți, ci numai un rănit prin împușcare. Cu toate acestea, la 6 mai erau interzise Uniunea Luptătorilor Frontului Roșu, Frontul Tineretului Roșu (*Rote Jungfront*) și Marina Roșie (*Rote Marine*).

Intervențiile dure ale poliției, care s-a comportat precum „în teritoriu inamic", au fost criticate și de *partea burgheză*, nu doar de *Frankfurter Zeitung* și de *Berliner Tageblatt*. *Vorwärts* a protestat pe un ton militant: „Comuniștii au avut nevoie de cadavre și au mobilizat lumpenproletariatul... Jos sabotorii mișcării muncitorești!"[27]. Se putea presupune într-adevăr, fără rea-credință, că de fapt comuniștii nu au întreprins cu această ocazie revolta armată invocată mereu, ci au vrut numai să facă un test și că au primit foarte bine și, desigur, au împărtășit indignarea profundă care i-a cuprins apoi pe mulți berlinezi, împotriva „cazacilor lui Zörgiebel" și a „bestiilor poliției"[28].

Limbajul ziarelor de dreapta era, la rândul lui, de o violență extremă: se vorbea mereu despre „epoca Kerenski germană", în care părea că se intră din nou, *Deutsche Zeitung* scria despre „stricăciunea adunată a drojdiei omenirii din acest secol al mașinilor"[29], iar *Deutsche Tageszeitung* cerea ca acele „cuiburi de răufăcători ale instigatorilor tulburărilor să fie afumate atât de temeinic, încât să nu mai poată intra nimeni în ele vreodată"[30]. Vechea teamă de război civil și amintirea anilor 1918-1923 erau din nou vii, cu atât mai mult cu cât se făceau deja remarcate primele semne ale crizei economice mondiale care se apropia. Firește, comuniștii vedeau încă în social-democrați și în *statul burgheziei trusturilor* — Republica de la Weimar —, după exemplul rusesc, principalul lor viitor inamic în războiul civil. Un alt partid însă, care, exact ca și

comuniștii, dar din motive opuse, striga: „Să plece Grzesinski, Severing, Zörgiebel!", se afla deja în ascensiune și nu a mai durat mult până când străzile Germaniei, chiar și ziarele și teatrele au devenit arenele unui război civil, rămas desigur limitat, pentru că guvernul, poliția și Reichswehrul au fost totuși stăpâni pe situație. Firește, *echidistanța* necesară nu a fost ușor de păstrat, de vreme ce până atunci fuseseră atacați mai ales de către unul dintre cele două partide, de departe cel mai puternic.

În joc se afla însă și un al doilea stat; la 1 Mai 1929, acesta se amesteca, printr-un discurs al comisarului său de război, în treburile Germaniei. Aceste influențe nu au fost totuși exclusiv negative și ostile. Este timpul să aruncăm o privire asupra relațiilor de stat între Reichul german și Uniunea Sovietică, înainte ca războiul civil german să fie adus în discuție.

8. Relațiile de stat între Germania și Uniunea Sovietică

Relațiile germano-sovietice s-au bucurat de multă atenție în istoriografie, cu mult mai multă decât a atras asupra sa raportul dintre comuniști și național-socialiști. Dacă în prim-planul interesului se află acest raport, atunci studierea relațiilor germano-sovietice trebuie să se întoarcă înapoi în timp, în orice caz până în 1933, de vreme ce național-socialiștii au fost, în politica germană, reprezentanții principali ai *orientării politico-sociale* împotriva Uniunii Sovietice și a comunismului, adică ai orientării ce a perceput, înainte de toate, voința de revoluție mondială și intenția de eliminare a burgheziei și care, în această privință, se situa pe poziții opuse cu comuniștii. Dar *orientarea politică de stat* nu a fost pur și simplu opusă celei social-politice, ci au rezultat diverse împletiri și tensiuni, nu însă și un antagonism absolut.

Linia politică de stat a fost oarecum tot cea veche: într-o anumită măsură, prin încurajarea, condiționată strategic, a propagandei revoluționare în război și, în primul rând, prin faptul că a permis trecerea lui Lenin, Germania a fost fondatorul Rusiei sovietice și, după Brest-Litovsk, în timpul unor luni decisive, susținătorul său. Perceperea terorii roșii, strigătele de ajutor ale multor reprezentanți ai burgheziei, propaganda revoluționară în armata germană și în spatele frontului nu au rămas fără influență asupra conducătorilor, iar atât Kaiserul, cât și cancelarul Reichului, Hertling, precum și șeful Statului Major al Frontului de Est (*Oberost*), generalul Max Hoffmann, s-au gândit în mod serios la ideea de a ordona trupelor germane să mărșăluiască spre Petrograd și Moscova pentru a instala un guvern *alb* filogerman. Însă *albii* nu erau întotdeauna filogermani, în schimb *roșii* erau, în bună măsură: nimeni nu stătea mai hotărât de partea Antantei decât socialist-revoluționarii și tocmai asasinarea trimisului german, contele Mirbach, pe filiera socialist-revoluționarilor de stânga, a lămurit guvernul german că bolșevicii erau unica forță

puternică și organizată din Rusia care respingea radical o reluare a războiului. Astfel, noul secretar de stat la externe, von Hintze, și-a impus punctul de vedere, împotriva tuturor celorlalte eforturi[1], și a încheiat cu guvernul sovietic, la sfârșitul lui august 1918, așa-numitele „tratate-anexă", care au însemnat pentru Lenin un nou *răgaz*.

După numai două luni, conducătorii de la Moscova au putut să inițieze, plini de ușurare și triumf, primul contact cu guvernul german revoluționar, însă decepția a fost mare când delegatul poporului Haase s-a comportat rece și rezervat și când, puțin mai târziu, guvernul Ebert a protestat tăios împotriva amestecului, prin diferite apeluri și proclamații ale guvernului sovietic, în treburile interne ale Germaniei. De aceea, relațiile diplomatice, pe care guvernul monarhist le rupsese într-una dintre ultimele sale acțiuni oficiale, nu au fost reluate, iar după moartea Rosei Luxemburg și a lui Karl Liebknecht, în care era văzut deja viitorul președinte al republicii sovietice germane, relațiile s-au deteriorat tot mai mult, nu în ultimul rând din cauza rezistenței pe care trupele germane o opuneau mai departe la Marea Baltică împotriva pătrunderii *roșilor* ruși și autohtoni. Tot atunci însă, un om precum ministrul de externe, contele Brockdorff-Rantzau, și-a dat seama foarte clar ce atu important ar fi putut să fie guvernul bolșevicilor chiar în mâna Germaniei înfrânte: fie prin raportare la neliniștile *social-politice* din ce în ce mai evidente ale Aliaților, ceea ce putea să facă din Germania un aliat prețuit, fie printr-o strânsă alianță cu Rusia împotriva Antantei[2].

Ambele variante rezultau în mod inevitabil din situația politică și din poziția geografică a Germaniei: orientare spre vest cu accent antibolșevic, așadar adaptarea politicii de stat la linia social-politică, sau orientare spre est, ca înțelegere cu Rusia bolșevică. Profunda dezamăgire și umilirea pe care Brockdorff a trebuit să le suporte la Versailles l-au transformat într-un promotor al celei de-a doua orientări, chiar dacă el nu a mers niciodată atât de departe pe linia estică precum generalul von Seeckt, care țintea în primul rând la distrugerea polonezilor și voia să facă, în contrapartidă, concesii politice interne considerabile[3]. Dimpotrivă, Ebert și aproape toți social-democrații reprezentau neabătut linia orientării spre vest, care însemna pentru ei unica posibilitate de autoafirmare față de comuniști.

Dar în joc a mai intrat și o a treia orientare, cea politico-economică, la care au aderat numeroși întreprinzători germani și care nu trebuia să fie cu orice preț apolitică sau filobolșevică, pentru că putea să fie legată de convingerea că, prin stabilirea de relații comerciale, caracterul *barbar* sau *asiatic* al bolșevismului ar putea fi atenuat. Aceeași convingere o reprezenta în Anglia Lloyd George, iar în anul 1920 englezii și germanii ajungeau deja la o luptă concurențială pentru piața rusească. De partea republicii sovietice, Karl Radek a făcut cel dintâi o mișcare în direcția unei înțelegeri pragmatice cu guvernul burghez german, care, firește, pentru el trebuia să fie numai un prolog pentru

unitatea ideologică și materială a țărilor sovietice rusă și germană: „Sunt prea puțin diplomat pentru a mă preface că aș crede în supraviețuirea pe termen lung a situației germane de astăzi. Burghezia germană nu crede în supraviețuirea noastră pe termen lung. Împărtășim așadar aceeași părere. Atunci de ce să nu schimbăm pânză pe medicamente, lemn pe aparate electrice? Doar nu le cereți oamenilor cărora le vindeți lenjerie un certificat de nemurire!"[4].

Primele contacte formale între cele două guverne au servit soluționării problemei prizonierilor de război luați de ambele părți. În Germania se găseau peste un milion de prizonieri de război ruși, iar în Rusia erau, pe lângă numărul considerabil de prizonieri de război germani, numeroși internați civili. Astfel, chiar la începutul lui 1919 a fost creat un Oficiu central al Reichului pentru prizonieri civili și de război, la conducerea căruia a fost numit un fost plutonier adjutant, Moritz Schlesinger. Sub oblăduirea lui Brockdorff-Rantzau, a dejucat planurile Aliaților de a recruta o armată antibolșevică din rândul prizonierilor de război, iar în 1919 a sosit la Berlin Viktor Kopp, ca om de încredere al guvernului sovietic, pentru a prelua chestiunea prizonierilor de război și a stabili, în măsura posibilităților, contacte ulterioare. În aprilie 1920 a fost perfectat un acord și, la scurt timp, ambii reprezentanți, Viktor Kopp la Berlin și Gustav Hilger la Moscova, au primit anumite împuterniciri consulare și imunitate personală.

În Germania au circulat permanent zvonuri despre participarea rușilor la mișcările revoluționare, în special după puciul lui Kapp, însă dovezi incontestabile nu au fost prezentate. Un punct culminant al relațiilor, care nu erau încă oficializate, l-au reprezentat lunile iulie și august 1920, când Lenin a vrut să stabilească o graniță comună cu Germania. Guvernul german s-a declarat neutru, dar linia antioccidentală, antipoloneză a unor politicieni cu orientare de dreapta a avut influență considerabilă atât în Ministerul Apărării, cât și în Ministerul de Externe; și-au însușit-o nu numai Seeckt, ci și diplomatul Ago von Maltzan și cancelarul de mai târziu al Reichului, Josef Wirth. Forța tradiției prusaco-germane rusofile și speranța de a se ajunge din nou, prin folosirea antagonismului Est-Vest, la statutul de putere politică, erau astfel dovedite din plin; cel puțin după formarea PCUG în decembrie 1920, nimeni nu mai putea să treacă cu vederea faptul că situația era cu totul alta decât înainte de război, de vreme ce Uniunea Sovietică putea acum să-și propună să aibă un partid propriu în Germania, cu mult mai mult temei decât crezuse Germania că deținuse prin bolșevici în 1917-1918 în Rusia. Apropierea celor două state era însă intens dorită de Lenin, care spera să profite și de dezbinări, dar și pentru că el, asemenea multor ruși, avea o mare prețuire față de organizarea și tehnica germană.

De partea cealaltă, existau nu numai reflecțiile strategice ale lui von Seeckt și von Maltzan, ci și interesele multor întreprinzători pentru reluarea legăturilor comerciale, prin urmare presiunea acelei *orientări politico-economice* relativ

independente. Astfel, ministrul de externe Simons găsea, în primăvara lui 1921, cuvinte binevoitoare la adresa Uniunii Sovietice: în ciuda opoziției ideologice, cele două părți ar putea să întrețină raporturi subsumate realismului politic. Nici măcar acțiunea din martie nu a modificat nimic esențial în această atitudine, cu toate că de data aceasta influența Cominternului a fost mai presus de orice îndoială. Un motiv fundamental era, cu siguranță, îngrijorarea provocată de articolul 116 al Tratatului de la Versailles, care rezerva Rusiei pretențiile de despăgubiri. În plus, cancelarul Wirth era un dușman declarat al *statului brigand* Polonia.

În septembrie 1921 au fost numiți reprezentanți de cele două părți, desigur încă fără statut diplomatic deplin, profesorul Kurt Wiedenfeld la Moscova, iar Nikolai Krestinski la Berlin. După decizia Aliaților privind Silezia Superioară, profund dezamăgitoare pentru Germania, Ago von Maltzan a fost numit șef al Compartimentului pentru Est din Ministerul de Externe. Cam în același timp au fost inițiate primele contacte între Reichswehr și Armata Roșie. Pe de altă parte, în Occident erau concepute diverse planuri pentru formarea unui consorțiu financiar internațional, vizând reconstrucția economică a Rusiei, printre ai cărui exponenți se numărau Lloyd George și ministrul de externe al Reichului, Walter Rathenau, cu orientare total prooccidentală. Lenin vedea în aceasta un atentat al capitalismului împotriva independenței țării sale și a dat delegației sale instrucțiuni foarte precise atunci când Rusia a fost invitată, la fel ca Germania, să ia parte la o conferință economică mondială la Genova[5]. Cel mai important și senzațional rezultat al acesteia a fost Tratatul de la Rapallo, semnat la 16 aprilie. Istoria genezei sale nemijlocite a fost ciudată și nu este pe deplin elucidată nici astăzi, din cauza inaccesibilității documentelor sovietice. În principiu, tratatul s-a realizat împotriva voinței lui Rathenau și a lui Ebert, însă a fost vorba despre un eveniment important: cei doi mari învinși ai războiului mondial s-au întâlnit, au renunțat reciproc la pretențiile extrem de nesigure, chiar dacă principial importante — rușii la articolul 116, germanii la despăgubiri pentru naționalizarea proprietăților germane —, și au stabilit relații diplomatice depline.

Pentru puterile occidentale, încheierea tratatului a însemnat un șoc evident, pentru că apărea la orizont o nouă posibilitate în politica internațională, aceea ca Germania și Rusia să fie poate cândva legate printr-o alianță reală împotriva Occidentului. Posibilitatea contrară radicală, pe care Churchill o susținuse împotriva lui Lloyd George, de a face din Germania aliat într-un război de eliberare antibolșevic, părea astfel să fi dispărut pentru totdeauna. Cât de profund ar fi fost șocul dacă o Germanie sovietică ar fi semnat un tratat ce ar fi mers mult mai departe! La comuniștii germani se amestecau în fapt triumful și dezamăgirea, pentru că, dacă tratatul spărgea izolarea Rusiei sovietice, întărea de asemenea guvernul german burghez și, prin aceasta, rezistența față de revoluție. Era cu adevărat o *etapă* pe drumul corect? Nu

fusese oare considerat și guvernul Ebert din 1918-1919 în mod greșit o etapă, asemenea guvernului Kerenski? Nu a sunat nici convingător, nici destul de convins, atunci când *Rote Fahne* a scris la 18 aprilie, sub titlul „Tratat de pace germano-rus", următoarele: „Pentru Germania, actuala cotitură din politica sa *poate* să atragă după sine consecințe importante. Dacă Rathenau va folosi momentul și va continua politica începută, atunci toate problemele în litigiu între Germania și statele Antantei *pot* fi ridicate *din nou*. Nu vrem să ascundem că nu îl credem capabil pe domnul Rathenau de continuarea consecventă a acestei politici. Nu credem nici că un guvern burghez ar putea face acest lucru".

Völkischer Beobachter a criticat „vinderea pe nimic a poporului german" și „crima de la Rapallo"[6], iar după asasinarea lui Rathenau a scris, la 28 iunie 1922: „Rathenau a pledat la Cannes pentru o guvernare suprastatală a bancherilor. Numele aceluiași om se află însă și pe Tratatul de la Rapallo, care a legat Germania de Rusia bolșevică, pretinsă până la sânge anticapitalistă. Aici avem de-a face cu uniunea personală între marea finanță evreiască internațională și bolșevismul evreiesc internațional".

Orientarea politică de stat a fost așadar una de mijloc și a slujit menținerii poziției de centru a Germaniei. În realitate, Brockdorff-Rantzau era mândru de relația de încredere care, după părerea lui, îl lega de Cicerin, dar nu a pierdut niciodată convingerea că avea de-a face la Moscova cu niște „fanatici lipsiți de scrupule", ce intenționau ca într-o bună zi să împingă „granițele Asiei" până la Rin[7]. Pe de altă parte, Stresemann a acoperit toate eforturile angajaților săi de a feri relația ruso-germană de probleme când a fost vorba despre flexibilitate la șantaj, dar un *mariaj* cu Rusia sovietică ar fi însemnat pentru el „să te culci în pat cu asasinul propriului popor"[8].

Numai pentru că poziția de mare putere a Germaniei părea legată de menținerea aliaților vestici în fața unui spațiu de manevră, Brockdorff-Rantzau și Stresemann au continuat „linia Rapallo"; ei au făcut în mod real un mare serviciu Uniunii Sovietice atunci când au opus politicii de înțelegere (*Ausgleich*) cu Occidentul o contrapondere prin Tratatul de la Berlin din aprilie 1926, care elimina posibilitatea ca Germania să devină vreodată zonă de concentrare a trupelor Angliei sau Franței pentru un război împotriva Uniunii Sovietice. Și politica dusă de conducerea PCG în acei ani a slujit, nu în cele din urmă, scopului de a împiedica o orientare definitivă a Germaniei spre vest și de a se împotrivi tendințelor „vest-europene" în interiorul comunismului însuși[9].

Este îndoielnic că guvernul sovietic credea cu adevărat în pericolul unui război, pe care îl agita cu stridență, de vreme ce existau bune temeiuri pentru presupunerea, susținută în aceeași măsură de aderenți și de oponenți, că, în situația unui război de agresiune al puterilor occidentale împotriva Uniunii Sovietice, în spatele frontului și pe teritoriul patriei se va dezvolta o rezistență de neînvins[10]. Însă relațiile s-au tensionat la maximum după ce guvernul

Baldwin a acționat foarte energic împotriva sistemului de spionaj și de influență sovietic, ca reacție la pericolul reprezentat de marea grevă generală din mai 1926, rupând în cele din urmă relațiile diplomatice în primăvara lui 1927. Titluri precum *Soviet versus Civilization* nu mai erau deloc neobișnuite în Anglia și găseau din nou ecou teze care, după 1920, mai fuseseră reprezentate doar de Winston Churchill: între Moscova și statele capitaliste ar fi domnit o stare de război virtuală, în care bolșevicii atacau permanent, în timp ce partea burgheză — astăzi Marea Britanie, mâine poate Statele Unite ale Americii — era până acum doar *victimă*, fără să fi început măcar să se apere în mod serios[11].

Puțin mai târziu, ambasadorul francez la Moscova s-a văzut și el pus în fața unei situații asemănătoare cu a generalului Hoffmann în vara lui 1918: în Uniunea Sovietică se punea în practică, împotriva țăranilor și ultimelor rămășițe ale burgheziei, o nouă revoluție, „înfăptuită cu sânge rece, în condițiile unei păci externe depline și ale unei ordini complete în interior, pentru a nimici ceea ce mai rămâne din libertatea personală și proprietatea privată". De aceea, Jean Herbette recomanda cu insistență ministrului său de externe, Aristide Briand, să aibă în vedere mai degrabă o rupere a relațiilor, decât să dea dovadă de „îngăduință față de Rău"[12]. Prin urmare, în Anglia și Franța a existat din plin dorința de a duce o *cruciadă*, însă aceasta nu s-a dezvoltat niciodată într-o voință, pentru că în final a prevalat conștiința faptului că structura societății nu ar permite un război atât de neobișnuit.

Printre obstacole nu se număra doar existența unei puternice mișcări socialiste, aflată, în bună parte, în relații de prietenie față de sovietici, ci și politica germană a liniei de mijloc. În miezul acestei politici era acum tocmai Reichswehrul, care forma oarecum aripa stângă și era legat în modul cel mai strâns de Uniunea Sovietică. Când acesta învingea, în 1923, revolta comuniștilor în Germania centrală, exista deja în Ministerul Apărării un „stat major special R", ofițeri germani și ruși purtaseră tratative fără știrea ambasadorului și începuse deja construirea unei fabrici de avioane germane în apropiere de Moscova.

După 1923, colaborarea a fost continuată și au fost înființate școala de aviație de la Lipezk, lângă Voronej, o școală de gaze de luptă la Saratov și un teren de antrenament pentru care de luptă la Kazan. Chiar atunci când *Manchester Guardian* și, după câteva zile, Philipp Scheidemann, în discursul din Reichstag din 16 decembrie 1926, au făcut publică cooperarea până atunci strict secretă, iar SPD și Partidul Comunist al Muncitorilor din Germania (KAPD) au început o campanie violentă împotriva *grenadelor sovietice*, nu s-a schimbat nimic esențial. Tocmai în cercurile Reichswehrului se răspândea, despre Uniunea Sovietică și armata ei, o imagine cu mult mai pozitivă decât cea a naționaliștilor germani și chiar a național-socialiștilor. Dacă publicațiile comuniste lăudau coeziunea și forța interioară a Armatei Roșii, „la care o

armată burgheză nici măcar nu poate să viseze"[13], generalul von Blomberg, ajungea, după o călătorie de inspecție prelungită, la un rezultat nu foarte diferit și nu știa cum să laude îndeajuns călduroasa intervenție a comisarului de război Voroșilov „pentru menținerea strânselor relații militare cu Reichswehrul"[14].

Dar tocmai Voroșilov a fost acela care, în anul următor, a provocat o gravă tensionare a relațiilor germano-ruse.

La 1 mai 1929, succesorul lui Brockdorff, Herbert von Dirksen, a trebuit să raporteze că la parada de 1 Mai, de la Moscova, a fost adusă o copie a crucișătorului cuirasat, pe care era scris un text ce afirma că Germania sacrifică 80 de milioane pentru un crucișător cuirasat, dar lasă șomerii să moară de foame. Pe vaporul purtând culorile distinctive germane s-ar fi aflat personaje caricaturale, reprezentându-i pe ministrul Reichului, pe ministrul apărării, pe ministrul de interne prusac și pe prefectul poliției din Berlin. În discursul său, Voroșilov a afirmat că, în așa-numita Germanie democratică, prefectul poliției social-democrat, Zörgiebel, a interzis demonstrațiile de 1 Mai, dar, în ciuda acestei opreliști, oamenii muncii au ieșit pe străzi pentru a manifesta pentru țelurile lor. De data aceasta, Stresemann a luat poziție și l-a însărcinat pe ambasador să protesteze energic față de „nerușinata batjocorire a steagului Reichului" și împotriva amestecului inadmisibil al lui Voroșilov în afacerile interne germane[15].

Într-o întrevedere cu Stresemann, ambasadorul Krestinski a explicat incidentul prin faptul că defilările pentru 1 Mai s-ar pregăti, timp de luni întregi, în cercurile muncitorești, și nici măcar instanțele de partid, în primul rând guvernul, nu s-ar putea amesteca. De fapt, Voroșilov a polemizat numai împotriva Partidului Social-Democrat, nu împotriva guvernului german[16]. Berlinul s-a arătat mulțumit cu această explicație nu foarte verosimilă; însă cu greu putea să aibă vreo îndoială că relațiile de stat *prietenești* se sprijineau pe fundamente extrem de fragile. Concomitent, Uniunea Sovietică dorea să se identifice neapărat cu un partid german, iar la rândul lui, acest partid german își construise între timp un vast aparat informativ, a cărui conducere se afla în totalitate în mâinile specialiștilor sovietici[17] și care ar fi lăsat în cele din urmă industria germană fără niciun secret pentru Moscova. E adevărat, și inginerii germani care activau în Uniunea Sovietică lucrau, prezumtiv, pentru serviciul de informații german, cum s-a afirmat în așa-numitul proces Schachty din 1928; cine avea însă în fața ochilor uriașul aparat al PCG și al serviciului de informații din Armata Roșie, precum și aproape totala închidere față de exterior a Uniunii Sovietice, pe de o parte, și structurile respective de partea germană, nu putea să aibă nici cel mai mic dubiu asupra uriașei disproporții. Cei mai buni prieteni necomuniști ai Uniunii Sovietice în Germania erau însă, pe lângă Reichswehr și intelectualii reuniți în Societatea Prietenilor Uniunii Sovietice, precum Thomas și Heinrich Mann, în mod aparent paradoxal reprezentanți ai *burgheziei monopoliste*.

Unii dintre aceștia — între care oameni atât de influenți ca Peter Klöckner, Ernst von Borsig și Ernst Poensgen — au început, în primăvara lui 1931, o călătorie în Rusia, din care au revenit cu mari speranțe și așteptări, pentru că li se dăduse de înțeles că Uniunea Sovietică va cumpăra din Germania o parte chiar mai mare decât până acum din instalațiile industriale de care avea nevoie pentru îndeplinirea planului cincinal. Evident, această călătorie a fost aspru criticată în presa germană. Relațiile de stat au fost din nou supuse unei grele încercări atunci când Uniunea Sovietică a încheiat, în ianuarie și noiembrie 1932, tratate de neagresiune cu Polonia și Franța, părând să consolideze astfel sistemul de la Versailles, deși din 1919 se aflase printre cei mai severi critici ai acestui tratat și, după declarațiile lui Stalin, voia să fie și pe mai departe la fel[18]. O relație mai stranie între două state nu existase până atunci în istoria lumii: din punct de vedere politico-economic, speranțele Germaniei de a depăși criza economică mondială se bazau într-o măsură deloc neînsemnată pe *comenzile rusești*; din punctul de vedere al politicii de stat, poziția centrală a țării *între Est și Vest* era legată de existența Uniunii Sovietice; social-politic însă, Uniunea Sovietică era o parte în războiul civil început în Germania după acel *mai însângerat*, în momentul în care *vinerea neagră* a bursei new-yorkeze, din octombrie 1929, a provocat o situație asemănătoare crizei de după război, din perioada 1919-1923.

9. Războiul civil limitat din Germania

În primul rând, criza economică mondială a creat în Germania condițiile în care două „partide de război civil" puteau atrage un mare număr de adepți, însă nu ea a creat aceste partide. Ambele aveau mai degrabă o relație specială cu criza și era foarte probabil să găsească mult ecou în contextul de atunci.

Partidul Comunist era materializarea teoriei despre criza generală *a capitalismului*. El a putut să se considere confirmat de evoluțiile pe plan mondial atunci când, în *vinerea neagră* din 24 octombrie 1929, acțiunile și alte hârtii de valoare au suferit o prăbușire fără precedent, urmată de un declin tot fără precedent al producției, care se extindea rapid în celelalte țări industrializate și se conjuga cu o gravă criză agrară apărută de mai mult timp. Când, în vara anului 1928, Congresul al VI-lea al Comintern proclamase sfârșitul fazei de stabilizare a capitalismului, provocase uimire și chiar zeflemea, pentru că economia mondială încă se afla într-o perioadă de conjunctură favorabilă; la începutul anului 1930 însă, șomajul creștea continuu, îndeosebi în Germania, iar partenerii marii coaliții nu reușeau să se pună de acord dacă să-l limiteze prin costuri salariale și cheltuieli auxiliare ridicate și să suporte povara principală a crizei pe seama competitivității întreprinzătorilor slăbiți pe piața

mondială ori pe seama lucrătorilor, ale căror venituri se aflau deseori nu departe de nivelul de subzistență.

Așa s-a ajuns la căderea guvernului Müller și la formarea unui guvern prezidențial de criză, sub Heinrich Brüning, la sfârșitul lui martie 1930. Ernst Thälmann afirma că fascismul ar fi preluat astfel puterea în Germania, dar întrucât președintele Reichului a exercitat o dictatură prin intermediul cancelarului, în baza articolului 48, atunci fără îndoială era vorba despre o dictatură temporară, care nu se deosebea de democrația pluripartită normală mai mult decât starea de criză a economiei de situația normală a unei conjuncturi medii. Și, la drept vorbind, nici nu exista între conjunctură și criză vreo deosebire fundamentală; în sistemul capitalist, adică în economia de piață mondială, producția și consumul nu sunt legate nemijlocit, ca într-o gospodărie țărănească autarhică sau într-o comunitate rurală izolată, ci sunt legate prin numeroase trepte intermediare de actori care acționează independent.

Sistemul este așadar în permanentă criză, într-un proces neîncetat de adaptare și dezvoltare în care apar mereu mari crize, precum nodurile într-o plasă. Întrucât comuniștii se orientau tocmai spre gospodăria țărănească și comunitatea rurală, pe care voiau să le aducă *pe o treaptă superioară* cu ajutorul unei economii planificate, erau cei mai calificați purtători de cuvânt și apărători ai acelora care sufereau sub criză sau se ciocneau cel mai mult de nedreptățile și inegalitățile rezultate în mod necesar din *individualismul* acestui sistem, așadar din libertatea de mișcare orientată spre *profitul* unor persoane individuale sau firme. Comuniștii nu își puneau întrebarea dacă sistemul nu putea totuși să asigure concomitent tuturor indivizilor, mai mult decât oricare alt sistem — nu numai economic, dar și cu o istorie multiseculară —, un grad mai mare de siguranță și bunăstare, în măsura în care era înțeles ca aflându-se pe drumul desăvârșirii sale; pentru ei era mai degrabă un lucru de la sine înțeles că, înlocuind prin *socialism* acest sistem nedrept, haotic, opac și ineficient, mizeria și exploatarea, ar fi înlăturate pentru totdeauna dușmănia dintre popoare și războiul. Prin urmare, în perioada crizei economice mondiale PCG a putut să redevină *marele partid al protestului și speranței*, așa cum fusese la sfârșitul războiului, când respinsese *măcelul popoarelor*.

Dar existau, fără îndoială, și cauze speciale, care explicau poate severitatea neobișnuită a crizei. Deja la începutul anilor 1920, deloc neînsemnatul John Maynard Keynes scrisese o mică lucrare despre consecințele tratatului de pace, în care avertizase în legătură cu urmările imprevizibile ce ar trebui să rezulte din plata despăgubirilor de război germane, pentru că ar fi vorba despre transferuri de capital fundamentate politic și, din acest motiv, străine de sistem. Nu ar fi criza oare mult atenuată dacă ar înceta *plata despăgubirilor*? Chiar dacă această soluție simplă era probabil cea mai realistă, prezenta, cu toate acestea, și dificultăți extraordinare, deoarece beneficiarele despăgubirilor, Anglia și Franța, erau obligate, la rândul lor, la mari rambursări de credite

de război către SUA. Dacă America nu era pregătită să renunțe la pretențiile sale, atunci propaganda național-socialistă împotriva despăgubirilor trebuia să ducă la instituirea unei autarhii germane. Această consecință nu îi speria însă pe naționaliștii germani și pe național-socialiști, care dezlănțuiseră chiar înainte de vinerea neagră o amplă propagandă împotriva *Planului Young*, care urma să înlocuiască Planul Dawes, la dorința Aliaților și a guvernului german. Acesta oferea avantaje considerabile Germaniei, dar stabilea un termen final pentru plata despăgubirilor de război, anul 1988, ce părea să însemne o *aruncare în sclavie* a poporului german pentru două generații.

Opoziția față de acest plan era inevitabilă și legală în sistem, dar modul în care exercita această opoziție *Comisia Reichului pentru propunerea de plebiscit*, în care Hugenberg și Hitler lucrau cu drepturi egale lângă reprezentanți ai *Căștii de Oțel* (*Stahlhelm*) și ai *Uniunii Tuturor Germanilor* (*Alldeutschen Verband*), a contribuit în mod esențial, cu intensitatea sa demagogică, la faptul că NSDAP a ajuns să aibă importanță națională, iar la alegerile locale și pentru Landtag a putut să obțină un număr de voturi semnificativ mai mare. E adevărat că referendumul din decembrie eșuase lamentabil, dar, cu toate acestea, se arătase în mod surprinzător ce putea face agitația demagogică, în ciuda absurdității sale evidente, fiindcă o respingere a Planului Young prin plebiscit nu ar fi înlăturat plata despăgubirilor, ci doar ar fi lăsat în vigoare Planul Dawes. Însă după ce, în iulie 1930, președintele Reichului a dizolvat Reichstagul, care ceruse suspendarea unui important decret special, PCG a publicat, în august 1930, la noile alegeri, „Declarația-program pentru eliberarea națională și socială a poporului german", care întrecea considerabil, în radicalitate și demagogie iresponsabilă, pretențiile național-socialiste.

·Partidul garanta solemn că, în cazul preluării puterii, va declara nule și neavenite toate obligațiile rezultate din Pacea de la Versailles și nu va plăti nici măcar un pfennig dobândă pentru împrumuturile, creditele și investițiile de capital imperialiste. În plus, se angaja la introducerea zilei de lucru de șapte ore și a săptămânii de lucru de patru zile și promitea acelor regiuni germane care și-ar exprima dorința (deci și Tirolul de Sud și regiunea sudetă), că le va garanta posibilitatea alipirii (*Anschluss*) la Germania sovietică, „în înțelegere cu muncitorii revoluționari din Franța, Anglia, Polonia, Italia, Cehoslovacia ș.a"[1].

Demagogia și naivitatea nu puteau să atingă un grad mai înalt, iar Hitler, care pleda mereu pentru plata datoriilor private, trebuie să fi părut, prin comparație, un om echilibrat și rațional sau cel puțin un politician orientat spre Vest, care nu voia să rupă legăturile Germaniei cu economia mondială, în timp ce comuniștii pretindeau o dominație mondială germano-rusă, în măsura în care nu instrumentau doar fraze naționaliste. Cu toate acestea, alegerile din 14 septembrie le aduceau comuniștilor un mare succes, iar ei și-au sărbătorit îndelung victoria, care îi făcuse cel mai puternic partid în Berlin și le ridicase numărul de mandate la 77. Dar succesul național-socialiștilor era încă și mai

mare; 6,5 milioane de alegători au adus peste 100 de deputați național-socialiști în Reichstag, iar un asemenea salt — de la 12 la 107 deputați — nu mai înregistrase încă niciodată un partid în istoria parlamentului german.

Rote Fahne a tipărit plin de mândrie felicitările *Pravdei* și ale Cominternului, iar articolul de fond din 16 septembrie vorbea cu încredere despre pregătirea asaltului pentru Germania sovietică, în care nu vor mai fi „nici Hitler, nici Goebbels și nici social-fasciști deschizători de drumuri ai fascismului".

Pe de altă parte, național-socialiștii au văzut în rezultatul alegerilor „o sentință de distrugere a întregii politici de plată a despăgubirilor" și au publicat, la 25 septembrie, un articol al lordului Rothermere, pe care magnatul presei îl redactase pentru *Daily Mail* și care atribuia național-socialiștilor misiunea de a proteja definitiv Europa de bolșevism, în schimbul căreia ar fi putut să se aștepte la concesii considerabile din partea Poloniei și a Cehoslovaciei.

La 13 octombrie, la deschiderea Reichstagului, cei 107 național-socialiști au intrat, în uniformele lor brune, și au ocupat, ca o pată de culoare izbitoare, majoritatea locurilor în partea dreaptă a Camerei. Însă cu doi ani și jumătate mai devreme, la deschiderea Reichstagului în 1928, pentru observatori nu fuseseră mai puțin izbitoare uniformele RFB în rândurile comuniștilor și staturile impunătoare ale multora dintre deputații acestora[2]. Într-adevăr, în curând s-a ajuns la scene turbulente. Două partide de război civil, care voiau să se distrugă reciproc și care, prin importanță și țelul propus, nu erau defel doar *germane*, stăteau acum față în față, cu forțe considerabile, în parlament; este momentul să aruncăm o privire asupra războiului civil desfășurat pe străzile din Germania, dar care, într-un anume fel, s-a derulat și la chioșcurile de ziare, în librării și, nu în ultimul rând, în interiorul parlamentului.

Firește, trebuie subliniat în primul rând că a fost vorba numai despre un război civil *limitat*, pentru că, în ciuda tuturor luptelor de stradă și cu toată violența verbală din broșuri și reviste, guvernul a ținut, în ultimă instanță, situația sub control. În Rusia, după preluarea puterii de către bolșevici, existase un veritabil război civil între mari formațiuni înarmate, fără o instanță mai înaltă deasupra lor, în principal pentru că țara se găsea încă în război, iar distanțele erau prea mari pentru ca partidul victorios în principalele orașe să se poată impune imediat pretutindeni. Dar și în Italia, unde pentru prima dată un regim parlamentar fusese confruntat, în anii 1920-1922, cu două partide de război civil puternice, luptele dintre socialiști și fasciști puseseră stăpânire totală pe unele regiuni, practic în condițiile unui abandon al statului.

În Germania însă, regimul prezidențial de criză al lui Brüning și guvernul coaliției de la Weimar, de mai mult timp instalat în Prusia, se mențineau cu ajutorul forțelor de poliție, al confiscărilor de ziare, interzicerii de uniforme, limitării demonstrațiilor și chiar cu articole impuse presei. Așa, de exemplu, toate ziarele din Prusia au fost obligate să publice o luare de poziție a

guvernului în august 1931, când s-a desfășurat un referendum asupra dizolvării Landtagului prusac, susținut de *Stahlhelm* și de NSDAP și căruia comuniștii i se alăturaseră în ultimul moment sub rapid născocita denumire de „referendumul roșu". Punctul culminant al acestei autoafirmări a fost ordinul de interzicere a SA și a SS, emis de ministrul de interne, generalul Groener, după ce Hindenburg fusese ales, în aprilie 1932, pentru a doua oară președinte al Reichului, prin eforturile lui Brüning și după o schimbare de direcție simptomatică a SPD, și păstrase superioritatea față de Hitler, cu un avans considerabil.

Istoria acestui guvern a fost povestită adesea și, prin urmare, este de ajuns să citățm câteva cuvinte-cheie: sprijinul acordat de SPD, care își stabilea ca țel suprem să împiedice un „regim fascist împotriva clasei muncitoare, după modelul italian"; mărirea reținerilor pentru credite după alegerile din septembrie; politica de economisire și de deflație care a ascuțit criza, dar a apropiat obiectivul politicii externe de ștergere a despăgubirilor de război; creșterea numărului șomerilor până la 6 milioane în anul 1932; eșuarea plănuitei uniuni vamale germano-austriece, ca urmare a reacțiilor franceze; „moratoriul Hoover" din iulie 1931; cererea de reconstituire *a Germaniei naționale* prin Harzburger Front în octombrie 1931; umflarea voturilor național-socialiștilor până la punctul culminant al alegerilor de pe 24 aprilie 1932 pentru Landtagul prusac; pierderea crescândă de încredere în Hindenburg și retragerea cancelarului, la 30 mai 1932. În aceste momente nu a existat deloc pericolul ca guvernul să piardă controlul, dar nu a existat nici teama că național-socialiștii și comuniștii ar putea fi împreună pentru altceva decât pentru înțelegeri de vot negativ în parlament.

Dar dacă războiul civil fusese limitat, el nu se desfășura numai prin lupte de stradă, ci și, ori mai cu seamă, în lucrări teoretice, în broșuri polemice și în articole de ziar belicoase; ca război civil intelectual, nu începuse odată cu guvernul Brüning, ci avea loc de la primele începuturi ale republicii, ca negare reciprocă a dreptului la existență de către comuniști și militanții anticomuniști, alături de disputele normale ale partidelor *care susțineau statul*.

Aceste începuturi au fost descrise deja, însă chiar în faza de stabilizare și apoi în timpul crizei, punctul de plecare, totodată și cel mai important aspect, a rămas neschimbat: discursurile comuniștilor despre condamnare la moarte, călău și mormânt, ce se identificau cu credința lor în sfârșitul iminent al sistemului capitalist. Această credință era slujită de relatările despre succesele construcției socialiste în Rusia, unde muncitorii se puteau simți în fine stăpâni ai statului; previziunile ar fi fost confirmate prin vizitele delegațiilor care, la revenirea de pe rutele intenționat alese, ar ajunge la convingerea că și vilele capitaliștilor germani ar putea fi transformate rapid în școli și cămine pentru copii, precum palatele nobililor ruși[3]. Cum oare să nu fi stârnit indignare afirmația că uzina Mansfelder Bergbau a lui Otto Wolff ar fi primit 7 milioane

de mărci din buzunarele contribuabililor, numai pentru că multimilionarul amenințase să concedieze muncitori, căci „milionarii care concediază muncitori trebuie să fie puși la zid, nu să mai fie și răsplătiți"[4]. În lupta pentru eliberarea și apărarea muncitorilor, nu poate fi făcută o deosebire între capitaliștii creștini și cei evrei, așa cum doresc național-socialiștii, pentru că toți aceștia sunt în egală măsură exploatatori și în egală măsură condamnați la moarte de istorie, în timp ce proletarii germani și evrei (în măsura în care ei există) își au locul împreună[5].

Astfel, între 1925 și 1933, s-a produs în fond, în ciuda puternicei avansări a național-socialiștilor, numai o ușoară deplasare de accent, pentru că adevăratul dușman rămânea sistemul capitalist, iar în interiorul sistemului, multă vreme social-democrația a atras cel mai mult atenția asupra sa. Astfel, Karl Radek s-a folosit în 1925 de „afacerea Barmat" în aceeași măsură ca și național-socialiștii; și el vorbea în broșura sa, *Social-democrația Barmat*, despre „speculanții polono-evreo-olandezo-germani", care serveau în mod special social-democrația, în vreme ce Stresemann, de exemplu, se sprijinea în mare parte pe concernul „evreului rus Litvin". Cauza cea mai profundă a tuturor corupțiilor consta însă, după Radek, în aceea că social-democrația sprijinea capitalismul. Prin urmare, doar înlăturarea conducătorilor acestui partid poate să creeze relații necorupte, deci sănătoase: „Când revoluția germană îi va spânzura pe cei de teapa lui Scheidemann și întreaga clică social-democrată Barmat, atunci... va putea să le ridice un monument în marmură: un câine care linge dezinteresat biciul stăpânului său"[6].

La rândul său, Walter Ulbricht nu trecea cu vederea în 1932 (ca și Radek în alte ocazii) că și unii muncitori sunt mituiți de burghezie prin salarii mai mari și că naziștii puteau, pe baza politicii de coaliție a SPD și ADGB (*Allgemeiner Deutscher Gewerkschaftsbund* / Uniunea Generală a Sindicatelor Germane), „să câștige influență în păturile mic-burgheze și parțial chiar muncitorești". Prin urmare, el postula „alungarea paraziților capitaliști, a marilor industriași, bancherilor, iuncherilor, marilor comercianți, politicienilor burghezi, muncitorilor trădători, speculanților și contrabandiștilor" după „strălucitul model" al Uniunii Sovietice[7].

Nu este greu de explicat de ce opinia publică germană nu s-a tulburat prea mult din pricina acelui „se vor rostogoli capete" al lui Hitler și nici chiar a antisemitismului său: însuși Radek încerca să se folosească de sentimente antisemite, iar monumentalului concept al distrugerii postulat de Ulbricht urmau să-i cadă victimă majoritatea evreilor, chiar dacă numai în forma exproprierii totale.

Cu toate acestea, puterea de atracție a comunismului nu se diminuase tocmai asupra intelectualilor și a oamenilor cu sensibilitate etică. Astfel, parohul Eckert din Mannheim își argumenta trecerea de la SPD la PCG prin aceea că s-ar fi îndreptat într-acolo unde se încerca într-adevăr să fie ajutați

truditorii și oprimații: „Capitalismul trebuie să piară pentru ca poporul să poată trăi". Numai prin bolșevism se poate pune capăt monstruoasei pauperizări a maselor, pentru că bolșevismul nu este astăzi nimic altceva decât însuși poporul muncitor și nevoiaș[8].

Pentru propaganda național-socialistă nu a fost ușor să se opună unor argumente atât de simple și de mișcătoare. Exemplul rusesc nu a fost din capul locului înspăimântător, nici măcar pentru toți țăranii, mai cu seamă că PCG s-a ferit să vorbească despre *colectivizare*, dar față de muncitori s-a recunoscut cât de mult le erau inoculate așa-zis înnăscutele concepții *marxiste*; de aceea, Organizația Național-Socialistă a Celulelor de Întreprindere (*Nationalsozialistische Betriebszellenorganisation*, NSBO) critica nu mai puțin dur decât marxiștii exploatarea, capriciile patronilor și capitalismul, în general, și încerca doar să impună un concept național în locul celui internațional.

Misiunea a fost mai ușoară acolo unde se căuta menținerea valorilor tradiționale. Astfel, Hans Schemm, în broșura sa *Războiul roșu. Mamă sau tovarășă?*, le prezenta cititorilor alternativa „Consimțire la viața creștinească sau distrugerea barbară!... Hitler sau Stalin!", și îi chema să spună, la chemarea clopotului de seară, rugăciunea: „Ferește-ne, Doamne, de ciumă, de distrugere, de fiara bolșevică"[9].

Mult mai brutal se exprima Joseph Goebbels în lucrarea sa *Der Nazi Sozi*, unde polemica antiburgheză era la fel de evidentă ca și cea antievreiască, fără a se putea face o delimitare clară: „Nu există nimic mai mincinos decât un burghez gras, bine hrănit, care protestează împotriva ideilor luptei de clasă proletare... Desigur, și evreul este un om... Dar și puricele este un animal și încă unul deloc plăcut. Și pentru că puricele este un animal deloc plăcut,... nu avem datoria de a-l păzi și a-l ocroti..., ci de a-l face inofensiv"[10].

Cât de puternică era subordonarea internă o arată deja un titlu precum „Slugile comuniste ale capitaliștilor", care își lua materialul probator din anunțurile marilor magazine universale apărute în *Rote Fahne*, dar și din împrumuturile de pe Wall Street către Uniunea Sovietică.

În Uniunea Sovietică însă, era natural să iasă ușor în evidență *cealaltă latură*, în contrast cu elogiile comuniste, inclusiv prin citate și extrase din scrierile unor comuniști dezamăgiți, precum *Rusia dezvăluită*[11] a lui Panait Istrati, unde, din experiența proprie și din literatura jurnalistică sovietică, se prezenta un tablou care nu mai avea în vedere în primul rând cruzimea Ceka, ci condițiile de muncă și relațiile salariale.

Festivitățile grupelor de propagandă și agitație nu aveau corespondent de partea național-socialistă, întrucât primele încercări de teatru experimental sau de *luptă pentru cultura germană* erau greu de organizat. Tipic pentru serile de recitaluri și reprezentațiile teatrale ale acestor grupe era că nu se mulțumeau deloc cu atacul împotriva național-socialiștilor, ci atacau tot ce avea legătură cu capitalismul. Astfel, într-un cântec satiric intitulat *Suleika Destapar*, despre

„partidul-stat german", organizația succesoare a Partidului Democrat German, se spunea:

... Amestecul este prea fatal,
Așa de popular-evreu-național!
Picioarele sunt rahitice,
Nasurile sunt semitice,
Ochii sunt albaștri și de rasă pură
Și niciunul n-a vrut să fi fost așa[12].

În același exemplar din *Roten Sprachrohr*, era redată o scenetă în care Hitler, Goebbels și câțiva naziști obișnuiți scot strigătul: „Să crape Iuda". De cealaltă parte a scenei stau capitaliștii, printre care și evrei, iar unul dintre ei spune: „A costat o nimica toată, dar vine înapoi cu dobândă". La final, *interpreții naziștilor* rup banderolele, țin emblemele comuniste în mână și cântă: „...Iar pe evrei puteți a-i răbda, de vă dau și ceva bani; de-ndrăzniți niscai pogromuri, totu-i să nu iasă cu ură de clasă"[13]. Evident, național-socialismul este înțeles aici ca un mod deficient al comunismului, iar antisemitismul, ca un prim pas pe drumul corect, în măsura în care se referă la capitaliștii evrei.

Frecvent erau luați în derâdere *popimea* și centrul, evident în legătură cu *apărarea Uniunii Sovietice*. Hotărârea pozitivă era formulată astfel într-un *Cântec de trupă*:

Apărăm Uniunea Sovietică, pe Tine, patria noastră roșie
...fascismul amenință întreaga lume...
Proletari, există o singură cale, republica roșie, cea a răzbunătorilor[14].

La fel de hotărât era adusă în discuție direcția de atac în politica internă: „Moarte burgheziei!... Război civil!... Patria noastră este Uniunea Sovietică"[15].

Conform rapoartelor poliției, adesea grupuri de copii erau cele care dădeau glas unor cântece deosebit de violente: „Ațâțăm, instigăm la lupta de clasă, pumnii pregătiți pentru o lovitură în burta burgheziei... Săriți la beregata statului burghez". La sfârșitul corurilor vorbite, pionierii roșii se aruncau asupra membrilor ansamblului, costumați în polițiști, și îi trânteau la podea, în aplauzele asurzitoare ale spectatorilor. Apoi erau aduse câteva portrete pe perete și era pusă întrebarea: „Pe cine vrem să împușcăm primul? Pe Hitler... pe Goebbels... pe Brüning... pe Grzesinski!"[16].

La festivitățile național-socialiste, de regulă nu existau discursuri și scene atât de însetate de sânge și apare explicabil de ce, în anii 1930-1933, și poliția prusacă îi considera pe comuniști drept principalul inamic, iar pe național-socialiști uneori chiar aliați, mai cu seamă că numai comuniștii desfășurau o vastă

muncă de propagandă, cu succes însă doar la o mică parte dintre polițiști. La fel de puțin surprinzător, un activist SPD susținea că stafia fascistă va dispărea, întrebarea decisivă a viitorului urmând să fie: „pentru sau împotriva bolșevismului?"[17].

Cu toate acestea, cea mai consternantă expresie a acestui război civil intelectual nu se găsește în literatura comunistă, ci în organul intelectualilor de stânga, *Weltbühne*, iar atacul nu era îndreptat împotriva național-socialiștilor, ci în special împotriva păturilor sociale cultivate. Sub titlul „Câmpii daneze", Kurt Tucholsky scria în vara anului 1927: „Gazul se poate strecura în camera de joacă a copiilor voștri! Să se sfârșească lent, bieții copilași. Le doresc nevestei parohului și nevestei redactorului-șef, dar și mamei sculptorului și surorii bancherului să-și găsească o moarte în chinuri, toate la un loc. Pentru că asta vor, fără s-o vrea cu adevărat. Pentru că sunt proaste. Pentru că nu aud, și nu văd, și nu simt"[18]. Fără îndoială că Tucholsky se lăsa și aici condus de cele mai nobile cauze pacifiste. Dar răul nu este niciodată o consecință a simțămintelor mediocre și arareori urmarea celor ticăloase. Tucholsky propunea o culpabilizare colectivă, care dădea de înțeles că, foarte probabil, măsurile de exterminare ale unui război civil nu s-ar opri la *speculanți* sau numai la *burghezie*, ci nu ar cruța nici măcar femeile și copiii.

Trebuie totuși să se țină seama că Tucholsky știa despre brutalitățile autorităților, care trebuiau să provoace mai multă revoltă chiar decât *asasinatul politic* asupra unor trădători presupuși sau reali. În orice caz, ar fi putut să citească, încă în anul 1928, descrierea unei scene cu adevărat respingătoare, relatată de fostul ofițer din Freikorps, în momentul respectiv înalt lider SA, Manfred von Killinger, în cărticica sa *Serios și vesel din viața puciului*. Killinger povestea cum, în timpul luptelor de la München din 1919, i-ar fi fost adusă în față o femeiușcă țicnită, ce s-ar fi purtat îndărătnic. Atunci a ordonat unui subofițer ca, ajutat de doi soldați, să-i ridice fusta și să-i dea câteva lovituri de bici salvatoare la fundul gol[19]. E greu, într-adevăr, să decizi care din cele două, fantezia dezlănțuită a lui Tucholsky sau foarte reala brutalitate a lui Killinger, trebuia să dea naștere revoltei profunde și urii nestăpânite printre păturile puse la stâlpul infamiei și amenințate cu distrugerea.

Pentru aceia care, în mijlocul acestei orgii a urii, se încredeau în rațiune și se străduiau să-și păstreze obiectivitatea, era cumplit de greu să dețină o poziție superioară și în același timp activă politic, fiind ei înșiși violent atacați. De aceea, social-democrații înclinau să-și orienteze critica împotriva claselor dominante de dinaintea lui 1914, care astăzi reprezentau forța propriu-zisă a formațiunilor brune, în timp ce păturile sociale de mijloc și muncitorii se aflau de partea SPD. De la iuncherii prusaci și de la pădurarii din Pomerania vine miros de Asia, scria deputatul în Reichstag Anton Erkelenz. Dar, cu toate că îi declara pe comuniști frâna în calea ascensiunii fascismului, el voia să opună

vechiul strigăt de luptă: „Război palatelor", băii de sânge a războiului între popoare, plănuit de SA[20].

Foarte rar există cuvinte de înțelegere și de aprobare pentru situația generală din Germania. Un astfel de cuvânt găseau Herbert și Elisabeth Weichmann la sfârșitul relatării călătoriei lor în Uniunea Sovietică, în care, nepolemic, dar foarte credibil, descriau „o zi obișnuită în statul sovietic": mizeria omogenă fără clase, absența oricărei contemplații și a oricărui răgaz după distrugerea vechii intelectualități, „ziua obișnuită grăbită, înecată în fum, umplută de zgomotul mașinilor și de lupta oamenilor". Astfel, cei doi se întorceau cu o nouă convingere: „...putem să manifestăm cu inima ușoară ceva mai multă răbdare și ceva mai multă dragoste față de stările de lucruri din Germania, pentru a conștientiza în ce măsură existența noastră este mai liberă și mai demnă de a fi trăită decât vrea uneori să creadă închipuirea noastră"[21].

La rândul lor, Herbert și Elisabeth Weichmann nu erau în ochii comuniștilor decât niște *social-fasciști*. Războiul civil intelectual se purta până și în domeniul teoriei și al reflecției aparent distanțate. Însă ideea social-fascismului nu își avea originea inițial în reflecții teoretice, ci era ancorată adânc și emoțional în experiențe și valorizări anterioare, și anume în ura marxiștilor ortodocși împotriva *reformiștilor*, iar apoi, în vremea războiului, împotriva *trădătorilor*, adică a social-patrioților și social-șovinilor. Cu toate acestea, o nouă dimensiune a polemicii era atinsă când, în ianuarie 1924, Zinoviev îi declara, după înfrângerea germană din octombrie, pe social-democrații de stânga ca „aripă a fascismului", iar Stalin îi călca pe urme în septembrie 1924, cu teza că fascismul și social-democrația sunt gemene. A fost o consecință logică atunci când, după alegerile din septembrie 1930, s-a afirmat că „fascismul de tip Brüning" stăpânea și că oricine era împotriva revoluției proletare se afla de partea fascismului.

În fapt, apărea legitimă întrebarea care mai erau trăsăturile specifice ale fascismului, dacă deja *democrația burgheză* nu era nimic altceva decât *dictatura burgheziei* și dacă numai una dintre cele două *clase principale* putea exercita dictatura. Prin urmare, lupta simultană împotriva ambelor trupe de sprijin ale burgheziei trebuia să fie imperativul zilei: împotriva NSDAP ca *național-fascism* și împotriva SPD ca *social-fascism*, iar lovitura principală trebuia îndreptată contra social-democrației, cea mai perfidă dintre cele două forțe dușmane.

Grupările de opoziție din PCG au văzut în această concepție o amenințare fatală și au avertizat conducerea partidului, încă de la începutul anului 1930: „Sub acest semn — ideea social-fascismului — vom fi înfrânți". Cea mai importantă dintre aceste grupări era PCG-O, în care erau adunați cei de dreapta excluși din partid, în frunte cu Heinrich Brandler și August Thalheimer. Dar și Luptătorii Roșii se străduiau intens să-i aducă înapoi pe comuniști la

unitatea mișcării muncitorești, deși critica aspră a birocrației și a dependenței partidului, ca și propriul atașament față de ideea „dictaturii proletariatului" făceau de la început ca încercarea să pară fără speranță.

Un puternic tovarăș de luptă au căpătat criticii social-fascismului în persoana lui Lev Trotki, care din 1929 intrase în rândurile emigrației ruse. Trotki simțea mai acut decât oricine altcineva pericolul ca tocmai lupta comuniștilor împotriva social-fasciștilor să-i apropie pe național-socialiști de preluarea puterii, ca apoi Hitler să nu mai poată fi răsturnat, după câteva săptămâni sau luni, de către proletarii în sfârșit reuniți sub conducerea PCG, așa cum se aștepta în Comintern. Mai degrabă, guvernul național-socialist va fi în stare, unicul dintre toate guvernele burgheze, să conducă un război împotriva Uniunii Sovietice, iar în acest război Hitler va fi brațul de execuție al întregului capitalism mondial, un „super-Vranghel al burgheziei mondiale"[22].

Era o profeție uluitoare, în realitate însă, pentru a ajunge la această prezicere, Trotki nu trebuia decât să-și proiecteze asupra *Germaniei burgheze* propriile metode aplicate împotriva socialist-revoluționarilor și a menșevicilor, precum și propriile războaie de agresiune împotriva Poloniei și Georgiei. Trotki își întemeia încă o dată speranțele pe o analogie cu revoluția rusă, și anume pe desconsiderarea superiorității cantitative de voturi: „În balanța statisticii electorale, o mie de voturi fasciste cântăresc la fel de mult cât o mie comuniste. Dar în balanța luptei revoluționare, o mie de muncitori dintr-o mare uzină reprezintă o forță de o sută de ori mai mare decât o mie de funcționari și angajați de birou, împreună cu soțiile și soacrele lor. Marea masă a fasciștilor constă în pleavă umană"[23].

Trotki se înșela aici, la rândul său, neglijând realitatea că, deși, într-adevăr, multe milioane de *mic-burghezi* și *muncitori* neinstruiți năvăliseră în NSDAP, nucleul partidului era format dintr-un mare număr de ofițeri din războiul mondial, ai căror omologi ruși fuseseră eliminați de partidul bolșevic sau obligați să intre în Armata Roșie. Dar despre adversitatea lui Trotki față de național-socialism nu putea să existe nici cea mai mică îndoială, după cum nu putea să existe nici despre adversitatea PCG-O sau a Luptătorilor Roșii.

Alta era situația grupărilor de opoziție din interiorul național-socialismului ori aflate la marginea sa. Și acestea criticau birocrația, liderii partidului și, nu în ultimul rând, tactica legalității a lui Hitler, dar nu trăgeau din aceasta concluzia că partidul ar trebui să ducă o luptă mai hotărâtă și cu mai multe șanse de succes împotriva comuniștilor. Mai degrabă, pretindeau un demers energic împotriva sistemului de la Versailles, a puterilor occidentale și a capitalismului, iar prin aceasta se apropiau de PCG sau chiar îl depășeau. Cel mai faimos exemplu era Ernst Niekisch, care, în revista sa *Widerstand* (Rezistența), îi combătea pe național-socialiști ca putere inamică romanizată pe pământ german, ce frânge vârfurile luptei împotriva Versailles-ului, a metropolei, a decadenței burgheze și a economiei bănești capitaliste, negând în acest fel,

împreună cu bolșevismul, modul de viață ruso-asiatic, singurul pe care se întemeiază speranța într-o eliberare a Germaniei din „mlaștina prostituției engleze"[24].

Cea mai mare vâlvă a provocat-o însă trecerea la comunism a lui Richard Scheringer, unul dintre cei trei locotenenți ai regimentului staționat în Ulm al colonelului Ludwig Beck, care în 1930 fusese condamnat la închisoare pentru destrămarea național-socialistă a Reichswehrului. În acest proces, Hitler își respectase jurământul de legalitate, însă Scheringer refuza violent tocmai tactica legalității, după ce în închisoarea Gollnow nimerise într-un fel de școală comunistă înaltă și înțelesese că o adevărată „politică de forță împotriva puterilor occidentale" va fi posibilă numai după ce capitalismul și liberalismul, pacifismul și decadența vestică își vor fi găsit sfârșitul[25].

După aprilie 1931, PCG a urmat pentru o vreme așa-numita *linie Scheringer*, care corespundea în linii mari direcției Schlageter a lui Radek din 1923 și care a atras nu puțini național-socialiști și național-revoluționari, printre ei numărându-se Bodo Uhse, fostul conducător al Ligii Oberland, căpitanul Beppo Römer, și contele Stenbock-Fermor. Toți aceștia aveau sentimentul, ca și Richard Scheringer, că trecuseră de la un partid numai aparent radical la unul cu adevărat radical. Pe de altă parte, nu puțini comuniști proeminenți ar fi trecut la național-socialism, cu o motivație corespunzătoare. Era chiar evident că lupta împotriva evreilor însemna o șubredă manevră de diversiune, deoarece adevărata misiune o reprezenta lupta de distrugere a capitalismului sau a *Occidentului*.

Dar nu era atunci antisemitismul numai un semn de autoamăgire și comoditate, de vreme ce lupta contra comuniștilor trecea drept misiunea principală? În orice caz, Scheringer și-a permis să arate că în Comitetul Central al PCG nu exista nici măcar un singur evreu, în timp ce în fruntea concernului Hegenberg se găseau mai mulți[26]. Poate că fenomenul comunismului nu era deloc conștientizat, de vreme ce i se dădea comoda interpretare că inițiatorii lui ar fi un anumit grup de oameni, ușor de recunoscut? Dar, pe de altă parte, se punea și întrebarea dacă această personalizare simplificatoare nu corespundea altor personalizări despre *capitaliști* sau chiar *speculanți*, nedovedind altceva decât un grad de abstractizare redus.

În orice caz, în toate aspectele prin care războiul civil intelectual constituia un îndrumar pentru un război civil violent, trebuia recunoscut un avans mare comuniștilor. Ei puseseră în circulație din 1923 o revistă ce purta titlul *Vom Bürgerkrieg* (Despre războiul civil) și care mai târziu s-a numit *Oktober*, scoteau cărți ce conțineau sfaturi concrete pentru revolta armată, chiar dacă de cele mai multe ori în forma prezentării unor războaie civile reușite sau eșuate din trecut, precum Octombrie rusesc, dar și a revoltelor din 1924 de la Reval (Tallinn) sau din Canton, la sfârșitul lui 1927. În cartea lui „A. Neuberg" din 1928, *Revolta armată*, la care colaboraseră, alături de Erich Wollenberg și

Hans Kippenberger, și Mihail Tuhacevski și Ho Și Min[27], erau prezentate extrem de minuțios diferitele aspecte ale unei preluări violente a puterii. Astfel, revolta de la Hamburg din 1923 era descrisă în amănunt, fiind considerată pe ansamblu drept o copie nu foarte reușită a celei de la Petrograd; recurgerea la teroarea individuală era aprobată pe deplin pentru timpurile revoluționare, iar obiectivul era plasat sub chemarea lui Lenin de „lichidare a conducătorului contrarevoluției" sau de „eliminare la timp a conducerii de vârf a inamicului". În ansamblu, era lucru hotărât că „forța vie a inamicului trebuie lichidată", scop care cerea și utilizarea „terorii de clasă" împotriva burgheziei[28]. Toate aceste sfaturi se puteau sprijini pe evenimente reale; nu exista nici cea mai vagă îndoială că autorii erau luptători experimentați și intenționau să aplice cu adevărat ceea ce exprimau în cuvinte.

De partea cealaltă se aflau așa-numitele documente Boxheimer, care au stârnit mare senzație la sfârșitul anului 1931 și care erau considerate mai mult dovada pentru pregătirile de război civil ale național-socialiștilor, decât un experiment de gândire. Autorul, Dr. Werner Best, nu schița câtuși de puțin planuri pentru o preluare violentă a puterii, ci pleca de la situația, ipotetică și nu imposibilă din capul locului, potrivit căreia, după o revoltă a comuniștilor, autoritățile supreme de atunci ale statului ar fi fost suprimate, astfel încât națiunea urma să fie reprezentată și apărată numai prin alte formațiuni militante (SA, armatele landurilor — *Landeswehr*). Pentru această situație erau imaginate măsuri foarte dure, care însă le depășeau doar cu puțin pe cele prevăzute de autoritățile militare în cazul unei revolte. Deosebirea izbitoare este aceea că numai „fiecare german (neevreu)" era obligat, după împlinirea vârstei de 16 ani, la prestarea serviciului militar la ordinul autorităților[29]. Pe cât de evident reiese din document hotărârea de luptă radicală, pe atât de puțin adecvat este totuși să se pună semnul de egalitate cu *Bewaffneter Aufstand* (Revolta armată) sau cu publicații similare ale comuniștilor.

În ceea ce privește descrierile concrete ale războiului civil limitat de pe străzi, precum și luările de poziții, declarații și apeluri, se poate constata, firește, o asemănare mult mai mare între organele centrale ale celor două partide.

O selecție de sloganuri, titluri și scurte declarații din *Rote Fahne* ar putea să arate în felul următor: „Ucigași ai svasticii... Bandiți ai morții... Soldățoi ai lui Zörgiebel... Naziști și soldați de poliție trag asupra Liebknechthaus... Hoarde NS năvălesc peste studenții roșii... Orgie a persecuției criminale (prin presa burgheză, după asasinarea chestorilor de poliție Lenk și Anlauf)... Bârlog nazist al crimei... Bârlogul principal al crimei... Mărșăluind în cartierul instigatorilor de război..., în Vest, cartierele conducătorilor războiului și fasciștilor... Ei (membrii Armatei Roșii din China) i-au pus la zid pe Siemens-ii chinezi, pe ofițerii și generalii de jandarmerie... Șefii poliției berlineze văd în comuniști pur și simplu inamicul (citat dintr-un articol de Ossietzky)... Conducătorul nostru: Stalin... (imagini din Siemensstadt) Uzine din viitorul

oraș Lenin... Astăzi încă Siemens-Schaltwerk. În viitor, Marx-Werk. Astăzi încă Wernerwerk. În viitor, Stalinwerk... Război civil al SA împotriva cartierului muncitoresc din Berlin... Canaliile asasine brune".

În *Völkischer Beobachter* formulările analoage sunau în felul următor: „Pustiul invaziilor criminale ale adunăturii bolșevice... Crima Roșie face ravagii în continuare... Declasații bolșevici din Berlin... Comuniștii trag în național-socialiști... Reprezentant al Legiunii străine sovieto-ruse... Roșii vor războiul civil... Bandiți ai crimei roșii... Atrocități animalice ale bestiilor roșii... Bandiții lui Hörsing... Drumul de sânge al marxismului: 8 359 de național-socialiști morți și răniți grav"[30]. „Tânărul hitlerist Herbert Norkus, înjunghiat de comuniști... Instigare la sânge a Frontului de Fier marxist... Generalul de cavalerie moscovit Thälmann... Asasinat roșu în Silezia Superioară... Brutalitate roșie... *Reichsbannerul* criminal."

În ciuda asemănărilor, diferențele sunt totuși demne de remarcat: niciunul dintre cele două partide nu luptă exclusiv împotriva celuilalt, dar comuniștii numără și poliția printre adversarii lor („Bandiții lui Zörgiebel"), în timp ce național-socialiștii pun pe același plan Liga *Reichsbanner** cu comuniștii. Comuniștii sesizează marele avantaj de a face o caracterizare sociologică și de a-l acuza drept *asasin de muncitori* pe orice polițist care, împotriva unei mulțimi amenințătoare, a făcut uz de dreptul la legitimă apărare; național-socialiștii, dimpotrivă, pot să aducă în joc autoidentificarea comuniștilor cu Moscova și realitatea că *lumpenproletariatul* se bătea mai ales de partea comunistă. (Desigur, și comuniștii făceau uz de această bună idee marxistă și o aplicau la membrii SA șomeri.)

Acest război civil urmează să fie clarificat prin trei exemple.

La 20 martie 1927, formațiunea SA din Berlin (pe atunci de-abia de forța unei zecimi din cea a Uniunii Luptătorilor Frontului Roșu — RFB) a aniversat un an de la data înființării printr-o ceremonie nocturnă în Trebbin, cu un discurs incendiar al gauleiterului dr. Goebbels. În seara următoare, pe drumul de întoarcere, trupele SA observă că primele compartimentele ale trenului cu care se deplasează sunt ocupate de oamenii RFB. Aceștia salută cu pumnii strânși, iar trupele SA văd în asta o provocare, astfel încât încearcă să pătrundă în compartiment. Luptătorii Roșii scot pistoalele și astfel își opresc adversarii. Iritarea acestora e teribilă. Oriunde oprește trenul, deschid un bombardament de pietre asupra vagonului. În gara Lichterfelde-Ost, trupele SA părăsesc trenul și încearcă să ia cu asalt compartimentul comunist. Atunci Standartenführerul este împușcat în burtă. Un alt membru SA cade sub gloanțe. Dar vagonul comuniștilor, numeric mult inferiori, este puternic avariat de bombardamentul cu pietre, iar în cele din urmă sosește un comando de intervenție al jandarmeriei, se poziționează afară, încât aproape toți cei 23 de comuniști

* *Stindardul imperiului*, întemeiată în iarna 1923-1924 de partidele republicane (n. tr.).

sunt grav răniți. De la gară, cei în jur de 1 000 de membri SA își continuă drumul, prin Steglitz și Friedenau, până la Wittenbergplatz. „Evreii obrăzniciți au fost bătuți măr fără drept de apel." Însă în zilele următoare deja, pe străzile Berlinului nu mai putea fi văzut nici măcar un membru SA în uniformă. Guvernul prusac interzicea gruparea locală din Berlin a NSDAP[31].

La 17 iulie 1932, trupele SA hamburgheze au demonstrat, sub protecția poliției, într-un marș ce urma să treacă, în primul rând, prin cartierul muncitoresc din Altona. Comuniștii și, evident, mari părți ale populației au văzut în această intenție o provocare. Cine a tras primul foc nu se știe, dar, în orice caz, SA și poliția s-au trezit supuse, ca într-un teritoriu inamic, unor atacuri violente din toate părțile, cărora le-au răspuns la fel cum procedase poliția în acel *mai însângerat* din 1929. 18 morți și 16 răniți grav au fost victimele unui eveniment care a fost un atac prin surprindere al comuniștilor, în condițiile în care *dreptul la demonstrație* era incontestabil și pentru care național-socialiștii erau răspunzători, de vreme ce defilarea unor oameni în uniforme și probabil înarmați prin cartiere ostile reprezintă nu o demonstrație, ci o provocare intolerabilă.

La 25 mai 1932, când Landtagul prusac nou ales, format în majoritate din comuniști și din național-socialiști, de trei ori mai numeroși, s-a întrunit în prima sa ședință, s-a ajuns rapid la o dezbatere violentă despre justiția prusacă, căreia ambele părți îi aduceau reproșuri cu multă ardoare partinică; iar când Wilhelm Pieck a luat cuvântul, le-a strigat național-socialiștilor: „Odată cu intrarea partidului dumneavoastră în viața politică a fost introdus asasinatul în masă împotriva muncitorilor revoluționari. În rândurile dumneavoastră se află un număr uriaș de asasini"[32]. Apoi, deputații național-socialiști au năvălit spre pupitrul vorbitorului, pentru a-l trage în jos pe Pieck; membrii facțiunii comuniste i-au venit acestuia în ajutor și s-a ajuns la o bătaie în toată regula, în care comuniștii, inferiori numeric, au fost dați afară din sală și au înregistrat mai mulți răniți grav. Social-democrații, asemenea facțiunii de centru, părăsiseră sala de ședințe la începutul violențelor și de aceea comuniștii le-au adus reproșuri dure, cărora însă li s-a răspuns cu contraîntrebarea dacă era posibil să lupte pentru aceia care îi insultaseră atât de des ca „asasini de muncitori" și îi amenințaseră cu „proceduri judiciare de urgență"[33].

Firește, pentru *duminica însângerată de la Altona* o vină putea fi atribuită, cu bune temeiuri, noului guvern al Reichului condus de von Papen, care, după demiterea lui Brüning, fusese constituit sub influența esențială a șefului de cabinet din Ministerul Armatei, general-locotenentul von Schleicher. Era primul guvern al Reichului la a cărui formare jucase un rol și războiul civil limitat dintre comuniști și național-socialiști, după cum era și primul guvern care trebuia să ia în calcul în mod serios posibilitatea unui război civil nelimitat împotriva ambelor partide extremiste. Cu acesta începea ajunul preluării puterii de către național-socialiști.

10. Ajunul preluării puterii de către național-socialiști

Faptul că președintele Reichului i-a retras, la 30 mai 1932, încrederea cancelarului său a avut multe motive, nu în ultimul rând pe acela că Hindenburg era supărat pe Brüning tocmai *din cauza* alegerii care îl făcuse candidat al *roșilor* și *catolicilor* și, astfel, îl îndepărtase de cei de dreapta. Acesta era motivul pentru care insista atât de mult pentru o schimbare de direcție a dreptei, căreia Brüning i se opunea. Un alt motiv principal era interzicerea SA, prin care guvernul tocmai se dovedise deasupra partidelor politice, după ce Uniunea Luptătorilor Frontului Roșu fusese interzisă încă din mai 1929. Dar Hindenburg și chiar Groener nu erau convinși că național-socialiștii și comuniștii ar trebui tratați identic, întrucât relațiile lor cu statul, cu ideile naționaliste și cu voința de rezistență armată erau complet diferite. De aceea, interzicerea SA a fost pronunțată și cu oarecare intenție pedagogică, prin care „minunatul material uman" din SA să fie separat de cei care erau în esență bolșevici și să fie câștigat astfel pentru colaborarea în stat[1]. Interdicția i s-a părut excesivă lui Hindenburg, îndeosebi pentru că nu atingea și organizațiile militare ale altor partide. El supraveghea îndeaproape în primul rând *Reichsbanner*, pe care îl considera totuși deasupra partidelor și republican.

În acest context, spre surprinderea generală, la 1 iunie puțin cunoscutul deputat de centru Franz von Papen era numit cancelar al Reichului. Acesta a format un guvern alcătuit în mare măsură din nobili și care a fost denunțat nu numai de către social-democrați drept *cabinet al baronilor*. Guvernul a luat imediat două decizii de mare importanță: ridicarea interdicției SA și a uniformelor, precum și dizolvarea Reichstagului. Noile alegeri au fost stabilite pentru 31 iulie. Aceste decizii erau în esență democratice și astfel în opoziție cu politica lui Brüning, care, la formarea celui de-al doilea cabinet al său, în octombrie 1931, declarase că avea să fie și mai independent față de partide. După scrutinele din ultimele luni nu mai exista dubiu că Reichstagul ales în septembrie 1930 nu mai corespundea opțiunilor populației. În acel moment însă, mai multă democrație însemna în mod necesar mai multă radicalizare și, din acest punct de vedere, decizia *nu* era democratică.

Un paradox asemănător poate fi întâlnit la lovitura de stat din 20 iulie, prin care guvernul Braun a fost înlăturat în Prusia, în locul lui instalându-se un *Reichskommisar*, și anume însuși cancelarul Reichului, von Papen. După greaua înfrângere în alegerile din 24 aprilie, guvernul Braun nu mai gestiona decât afacerile curente, iar asta pentru că vechiul Landtag votase în ultimul moment o modificare foarte controversată a legislației în domeniu. Din acest punct de vedere, guvernul Braun se găsea într-o poziție nedemocratică și nu dădea semne că ar intenționa să demisioneze. Dar pentru înlăturarea sa au fost invocate tulburările ordinii publice, pe care guvernul Braun n-ar mai fi fost

capabil să le țină sub control; pentru aceste tulburări, în primul rând duminica însângerată de la Altona, răspunzător era înainte de toate guvernul Reichului, pentru că permisese trupelor SA în uniformă să mărșăluiască printr-un cartier ostil. Motivele reale erau totuși altele, și anume vechea aversiune a partidelor de dreapta față de *țarul roșu* Otto Braun și față de *bolșevismul cultural* pe care guvernul prusac l-ar fi stimulat, dar înainte de toate îngrijorarea generată de anumite tendințe spre *antifascism*, care ieșiseră la iveală în discuțiile purtate de secretarul de stat Abegg cu comuniștii.

Dar probabil că a contat și voința de a nu-i lăsa pe național-socialiști la comanda poliției prusace, dacă aceștia ar fi preluat conducerea guvernului după o eventuală alianță cu centrul. Astfel, și în acest act autoritar se îmbinau într-un mod particular elemente democratice și antidemocratice, și nu a fost surprinzător că din partea guvernului Braun sau a Partidului Social-Democrat nu a întâmpinat rezistență. Din cauza celor șase milioane de șomeri, situația era deja cu totul alta decât la chemarea la grevă generală împotriva lui Kapp în martie 1920 și, natural, era de așteptat din capul locului să încerce să profite comuniștii. Din aceste considerente, în poliția prusacă nu se putea avea încredere totală.

Încă la sfârșitul lui august 1931, ministrul de interne prusac, Severing, indicase explicit într-un ordin că perturbările liniștii publice și incidentele în creștere se datorau în primul rând detașamentelor comuniste, recrutate îndeosebi dintre membrii Uniunii dizolvate a Luptătorilor Frontului Roșu, dar că responsabilii puteau fi căutați și în rândurile Uniunii de Luptă împotriva Fascismului[2].

Prin urmare, *capitularea* guvernului prusac la 20 iulie nu a fost nici nemotivată, nici inexplicabilă, dar în realitate a constituit o etapă importantă pe drumul care lua sfârșit în mod provizoriu odată cu alegerile din 31 iulie; de acum înainte, și în Reich lua naștere o situație fără precedent într-un mare stat modern. Național-socialiștii obțineau un triumf nemaiîntâlnit, însă deloc neașteptat după alegerile prezidențiale și rezultatele din Prusia, câștigând aproape 14 milioane de voturi și 230 de mandate. Dar și comuniștii puteau să afirme, nu fără motiv, că obținuseră o mare victorie electorală, prin cele 5,3 milioane de voturi și 89 de locuri în Reichstag, ceea ce îi făcea mai puternici decât social-democrații nu doar în Berlin, ci și în mari zone din regiunea Ruhr și din Germania centrală. Erau într-adevăr pe cale să devină *partidul clasei muncitoare germane*, așa cum încercau de la începuturile Republicii? În circumscripția electorală Chemnitz-Zwickau, unul dintre cele mai vechi bastioane ale mișcării muncitorești, național-socialiștii obțineau circa 550 000 de voturi, social-democrații 260 000, comuniștii 230 000, în timp ce toate celelalte partide împreună nu reușeau să câștige mai mult de 80 000. În orice caz, un guvern nu mai putea dispune de o majoritate în viitorul Reichstag, de vreme

ce național-socialiștii erau în opoziție și, împreună cu comuniștii, dețineau majoritatea negativă de 52% din mandate.

O soluție părea să ofere numai o coaliție între național-socialiști și centru, iar un posibil cancelariat al lui Hitler era în mod serios luat în considerare de multe părți, inclusiv de ministrul Reichswehrului von Schleicher, care apărea tot mai mult în prim-plan. Însă negocierile între partide nu au avansat, iar decizia i-a revenit lui Hindenburg, care nu voia un guvern de coaliție și în primul rând respingea o dictatură de partid. La rândul lui, Papen era înclinat spre cooptarea național-socialiștilor, dar nu fără ca lor să le revină conducerea. Rezultatul a fost celebra întrevedere din 13 august, în care președintele Reichului i-a comunicat refuzul său scurt și nemilos conducătorului celui mai puternic partid, motivând că n-ar putea să răspundă în fața conștiinței sale pentru numirea drept cancelar al Reichului a unui om care pretinde pentru el și pentru partidul său *întreaga putere*. Probabil că acest refuz era, în același timp, interpretarea justificării în fapt, iar nu în formulare, a respectivei pretenții și, după cum se pare, l-a marcat pe Hitler pe termen lung.

Așadar, guvernul autoritar Papen trebuia acum să-și propună să realizeze rezistența populară, după ce el însuși contribuise la dezbinarea poporului. Astfel, guvernul a emis ordonanța din 9 august împotriva terorii politice, care prevedea pedeapsa cu moartea pentru asasinatele motivate politic. El a fost pus imediat într-o situație dificilă, atunci când tribunalul special din Beuthen a pronunțat cinci sentințe capitale împotriva național-socialiștilor care uciseseră cu brutalitate un comunist și când Hitler le-a garantat „camarazilor săi", printr-o telegramă, solidaritate necondiționată în fața „abominabilei condamnări la moarte". Faptul că autorii au fost grațiați trebuia să facă impresia unei cedări, deși în realitate s-a întemeiat pe argumentul că național-socialiștii condamnați nu avuseseră cunoștință despre ordonanță.

La fel de simptomatică pe cât de curioasă a fost istoria Reichstagului cu cel mai scurt mandat de până atunci. La 30 august, era deschis de președintele de vârstă Clara Zetkin, cu un discurs militant comunisto-antifascist, terminat cu expresia speranței că va putea inaugura în curând, în aceeași calitate, primul Congres al Sovietelor din Germania. A urmat apoi dizolvarea, petrecută într-un mod foarte ciudat: președintele național-socialist al Reichstagului, Göring, a supus la vot în condiții neregulamentare o moțiune de neîncredere a comuniștilor, acceptată cu 512 voturi contra 42 (ale naționaliștilor germani). Acesta a fost cel mai mare triumf al jocului în comun, în ciuda dușmăniei de moarte dintre comuniști și național-socialiști, dar nu a durat mult, pentru că legalitatea decretului de dizolvare trebuia recunoscută de președintele Reichului. În aceste împrejurări, Papen a accentuat cu atât mai mult principiul guvernului autoritar, dar s-a văzut obligat să anunțe noi alegeri, pentru care a fost stabilit termenul de 6 noiembrie. Prin aceste alegeri începea ajunul nemijlocit al preluării puterii de către Hitler.

Este oportun să ne oprim încă o dată, pentru a formula următoarea întrebare: care erau alternativele în această situație excepțională, pentru care existase un anumit precedent doar în Italia în 1922, deși acolo partidul comunist era relativ mic și chiar partidul lui Mussolini, deși foarte puternic în stradă, nu dispunea în parlament decât de un număr foarte restrâns de deputați?

Dintre alternativele fundamentale, cea dintâi și care părea preponderentă în anii 1918-1919 era opțiunea *capitalism* sau *socialism*, *democrație burgheză* sau *socialistă*. Aceasta a fost însă slăbită foarte repede de evenimentele din Rusia și utilizarea pozitivă a ideii de dictatură de către comuniști. Karl Kautsky, Otto Bauer, Friedrich Stampfer și în fond toți social-democrații au formulat încă din 1918 și 1919 postulatul „democrație, nu dictatură". Prin aceasta, ei nu voiau să renunțe la prima alternativă, dar pledau cu fermitate în fața bolșevicilor ideea că numai pe calea democrației formale sau burgheze era posibil mersul înainte spre socialism. Încă în primii ani de după război intraseră în uz, drept contraidei la cea de dictatură, concepte precum *totalism* sau *pretenție la exclusivitate*, ceea ce se situa pe linia principală a gândirii de stat europene de la Montesquieu încoace; multă vreme aceste concepte au fost îndreptate îndeosebi împotriva bolșevismului, care tocmai de aceea era numit de mulți, foarte frecvent, *asiatic*.

Încă din 1920 a apărut însă și termenul de *„bolșevici de dreapta"*, iar în 1929 președintele Reichstagului, Paul Löbe, a exprimat clar noua „concepție a totalitarismului", adresându-se astfel comuniștilor și național-socialiștilor: „Dacă ar fi fost realizată voința de stat a domnilor de dreapta, atunci dumneavoastră (comuniștii) ați fi avut perspectiva de a fi puși la zid. Dacă voința dumneavoastră de stat ar fi fost realizată, atunci dumneavoastră i-ați fi pus la zid pe domnii de dreapta. Mai întâi v-am acordat dumneavoastră și celorlalți drepturi cetățenești. Poate ajungem să îi oferim azil domnului Trotki în spiritul libertății în Germania"[3].

Dar și Alfred Hugenberg se pronunța în mod identic față de Adolf Hitler, în martie 1932, refuzând categoric reunirea tuturor pârghiilor de putere în mâinile lui Hitler, ce-i drept cu argumentul că așa ceva „nu a existat până acum sub niciun Kaiser sau rege în landurile germanice"[4]. În mod similar, dar și diferit, s-a pronunțat guvernul prusac în apelul din august 1931 împotriva referendumului Stahlhelmului și al național-socialiștilor, care trebuia să fie, în același timp, un referendum roșu: „Național-socialiștii și comuniștii vor haosul, vor răsturnarea ordinii de drept. Fiecare se gândește însă să pună în loc stăpânirea sa și să-i poată călca în picioare pe ceilalți — deși acum aliați bine-veniți la referendum"[5].

Originalitatea acestei concepții constă în faptul că include o perspectivă pozitivă și asupra propriilor adversari, care trebuie opriți de la distrugerea reciprocă, pentru că și existența lor este considerată o valoare demnă de

menținut și necesară în sistem. Dar premisa realizării sale era dorința fără echivoc de păstrare a ordinii de drept, adică dezvoltarea nerevoluționară a relațiilor *sistemului liberal*, iar tocmai în aceasta consta dificultatea pentru social-democrație. Vechea alternativă își demonstra adesea tăria, iar liderii partidului se exprimau nu rareori cu o asemenea violență împotriva *sistemului capitalist*, încât cu greu păreau să se deosebească de comuniști.

Astfel, într-un apel al conducerii SPD împotriva crizei bancare din iulie 1931, se spunea că minciuna despre „proasta administrare marxistă" era inventată numai pentru a abate atenția „de la adevărații vinovați: sistemul capitalist și reprezentanții săi"[6]. Foarte evidentă era dizarmonia într-un discurs al deputatului Sollman în timpul unei dezbateri din Reichstag în februarie 1931. Pe de o parte, el declara că nivelul de trai al maselor în ambele țări guvernate dictatorial, Rusia și Italia, era mult sub nivelul de trai din țările democratice de pe întreg globul. Ceea ce nu îl împiedica însă ca, la scurt timp, să enunțe: „Nu marxismul, ci capitalismul a dat greș"[7].

Așadar, dacă vechea alternativă, *socialism sau capitalism*, putea să slăbească prima dintre propriile alternative postbelice, adică *democrație contra dictatură totalitară*, aceasta se lăsa, la rândul ei, inclusă în a doua alternativă, adică *autoritate sau haos*. Era deviza lui Papen și chiar al lui Brüning, iar amândoi puteau să invoce faptul că democrația nu mai poate fi o contrarealitate la dictatură dacă metoda democratică conduce la distrugerea democrației, pentru că aceasta e respinsă de o minoritate puternică sau chiar de o majoritate a alegătorilor. Atunci, evident, de ajutor putea fi numai o forță încă independentă, și anume președintele Reichului, ales popular, și guvernul susținut de încrederea acestuia, care proteja cele mai bune elemente ale democrației, cum ar fi statul de drept, dar sista, cel puțin pentru o vreme, aspectele nocive și periculoase, de pildă activitatea agitatorică dezlănțuită de partide și chemările la război civil. Numai un stat puternic era în stare să îmblânzească societatea descătușată și să o ferească de autodistrugere.

Și această concepție, care a provocat o întreagă teorie a *statului nou*, prezenta totuși contradicții grave. Dacă punea într-adevăr pe același plan toate forțele orientate spre dictatură, șansele de a se impune într-o epocă a libertății presei erau reduse. De aceea, în discursul radiodifuzat din 20 iulie, Franz von Papen s-a pronunțat cu mare fermitate împotriva echivalării comuniștilor cu național-socialiștii: „Dacă în cercurile politice responsabile nu se poate decide să se renunțe la echivalarea politică și morală a comuniștilor cu național-socialiștii, atunci ia naștere acea unire nenaturală de fronturi care a înrolat forțele comunismului, ostile statului, într-un front unitar contra mișcării în ascensiune a NSDAP"[8]. Nu treceau însă nici trei luni până când cancelarul Reichului declara într-un discurs că, la 13 august, Hitler a ridicat pretenția la cancelariat din principiul „totalității", al „exclusivității", căruia partidul său i se dedică. Această pretenție la totalitate fusese totuși refuzată de președintele

Reichului și de el însuși, din motive principiale, pentru că exista o deosebire insurmontabilă între o politică conservatoare din convingere și o convingere național-socialistă din motive politice[9].

Dar oare o conducere de stat exclusiv conservatoare și creștină putea fi îndeajuns de puternică pentru a menține controlul asupra a *două* mișcări totalitare, cu pretențiile lor opuse de exclusivitate? Cu siguranță că ar fi fost, dacă ar fi existat o prevedere constituțională care să impună tuturor partidelor legaliste datoria de a face front comun de îndată ce suma voturilor pentru partidele totalitare ar fi depășit un anumit prag. O asemenea prevedere nu exista însă și era foarte îndoielnic că un guvern pronunțat creștin ar fi putut să-i ralieze pe social-democrați și pe democrați. Ca ultimă și extremă posibilitate pentru evitarea celei de-a treia alternative rămâneau atunci numai măsurile de interdicție de amploare, prin intervenția deplină a Reichswehrului și a poliției, ceea ce însemna, în definitiv, pregătirea pentru războiul civil.

A treia alternativă suna astfel: *steaua sovietică sau svastica*. Fusese formulată încă din 1923[10], iar în timpul guvernului Brüning era larg răspândită și populară. Firește, de comuniști era interpretată mereu ca o simplă schimbare de formă a opoziției irevocabile dintre socialism și capitalism. Astfel, deputatul Koenen declara, în iulie 1930, în Reichstag: „Sub semnul grevelor politice de masă se desfășoară lupta dintre comunism și fascism, unirea tuturor forțelor reacționare, de la birocrații din SPD până la naziști, sub conducerea capitalului financiar. Acest drum spre dictatura finanței va eșua în fața voinței de fier a Partidului Comunist care, în fruntea muncitorimii, va deschide prin greve de masă lupta pentru o Germanie sovietică"[11]. Un an mai târziu, Hermann Remmele se exprima după cum urmează: „Astăzi un lucru este cert: lumea capitalistă muribundă, decadentă, nu mai are mijloace să se salveze sau să se mențină. Niciun mijloc de putere nu o mai poate ajuta. Noi suntem învingătorii de mâine, iar întrebarea nu mai este «Care pe care?» Această chestiune este deja hotărâtă"[12]. Iar împotriva acestei repetări a lui „Kto kogo" prevestitor de moarte al lui Lenin se așezau cu o hotărâre și o fermitate asemănătoare versurile constant intonate ale lui Horst Wessel, „Steagurile lui Hitler flutură deja pe toate străzile, sclavia nu va mai dura mult", și la fel de mult repetatele asigurări ale lui Hitler că va distruge *marxismul* și că steaua sovietelor trebuie să cadă în țărână în fața svasticii.

Victoria svasticii nu era însă înțeleasă, în ciuda declarațiilor contradictorii, ca simplă modificare de formă a capitalismului, ci trebuia evident să conducă pe un drum naționalist al socialismului, împotriva „frontului roșu *și* a reacțiunii". Și în străinătate situația era văzută adesea în mod similar, așa cum o făcea, de exemplu, ziaristul american H.R. Knickerbocker, care, în cartea sa *Germania, așa sau așa?*[13] (adică sub svastică sau sub seceră și ciocan), pe lângă descrierea lămurită a mizeriei sărăcimii și a opulenței unor însemnate pături burgheze, îi acorda lui Hitler, ca reprezentant al „rezistenței germane",

șanse mult mai mari decât comuniștilor, dar încheia cu constatarea sumbră că America ar putea să fie recunoscătoare Oceanului Atlantic, însă între Europa Occidentală și Uniunea Sovietică nu există ocean.

La 6 noiembrie era spulberată și cea mai modestă speranță pentru o întoarcere a Germaniei la o *situație de normalitate*. Și în 1924 avuseseră loc două rânduri de alegeri pentru Reichstag într-un singur an, iar la al doilea scrutin atât comuniștii, cât și popularii, respectiv național-socialiștii, pierduseră un număr considerabil de voturi, după cum se așteptase și intenționase guvernul. De data aceasta însă, numai câțiva optimiști vedeau o îmbunătățire a conjuncturii, iar în realitate nu era vorba despre al doilea, ci despre al cincilea mare scrutin al anului. Astfel, rezultatul a fost cu totul altul decât în anul 1924. Național-socialiștii pierdeau două milioane de voturi și scădeau de la 230 la 196 de mandate. Unii dintre adversarii lor credeau deja că puteau aștepta plini de încredere momentul în care partidul va dispărea din nou în neant, tot așa cum în 1930 părea să se fi ridicat din neant. Dar NSDAP pierduse, prin comparație, mai puține voturi decât în anul 1924 și rămânea cel mai mare partid. Cele mai multe voturi pe care le pierduse rămăseseră ale dreptei și erau în favoarea naționaliștilor germani ai lui Hugenberg. A trebuit însă abandonată definitiv speranța de a putea dobândi vreodată majoritatea absolută prin forțe proprii, iar din acest punct de vedere, rezultatul putea fi văzut ca o întărire a forțelor neradicale în interiorul dreptei deloc slăbite, care, firește, ar fi putut să formeze o majoritate parlamentară numai împreună cu centrul.

Cu mult mai neliniștitoare trebuie să fi părut distribuirea voturilor în cadrul stângii. Comuniștii își continuaseră ascensiunea și dispuneau de peste 100 de mandate, un câștig dobândit pe seama SPD, care pierduse 12 locuri. Așadar, în interiorul stângii forțele radicale ieșeau întărite, iar faptul cel mai remarcabil la întregul scrutin era acela că în Berlin comuniștii întrecuseră cu mult SPD, după un câștig de aproximativ 140 000 de voturi, și deveniseră aproape la fel de puternici în capitala Reichului precum social-democrații și național-socialiștii împreună. În plus, într-o serie întreagă de circumscripții electorale mai îndepărtate erau mai puternici decât SPD, îndeosebi în regiunea Ruhr și în Germania centrală. Se apropiaseră așadar cu un pas mare de țelul lor de a transforma SPD într-un partid mic de *muncitori aristocrați* și de a se constitui ei înșiși în partidul proletariatului german. După cum o dovedea exemplul Berlinului, întregul Partid Social-Democrat putea acum să fie considerat un potențial bazin electoral pentru comuniști.

Dar chiar mai tulburător decât rezultatele alegerilor a fost, pentru opinia publică, un eveniment extraparlamentar petrecut între 3 și 7 noiembrie, și anume greva din transporturile berlineze (*Berliner Verkehrsgesellschaft*, BVG). A fost o grevă *sălbatică*, declarată împotriva voinței conducerii sindicale, în comun, de către Opoziția Sindicală Roșie (RGO) comunistă și de către NSBO.

În comitetul de conducere grevist se găseau, pe lângă trei reprezentanți din sindicatele libere, opt membri ai RGO și patru ai NSBO. Greva a fost atât de populară, încât la votul preliminar aproape a fost atinsă majoritatea de trei sferturi necesară. Ea era îndreptată împotriva reducerii preconizate a salariilor, pe care autoritățile locale voiau să o impună pentru a egaliza salariile în diferitele servicii orășenești; era vorba așadar despre o grevă pentru menținerea unei inegalități. Cu toate acestea sau tocmai de aceea, radicalizarea a fost considerabilă, iar, potrivit majorității relatărilor, național-socialiștii erau chiar mai violenți decât comuniștii. Pe listele alcătuite de poliție despre instigatorii atacării cu pietre a tramvaielor și despre participanții la ridicarea de baricade ș.a. se găseau aproape la fel de mulți membri NSDAP ca și PCG[14]. Doar cu mari eforturi BVG a putut să asigure parțial funcționarea mijloacelor de transport; chiar în zilele de alegeri, rețeaua de transport berlineză a rămas aproape complet paralizată.

RGO a chemat la grevă politică de masă pentru „(a) aduce sistemul dominant în pragul prăbușirii" și, pe lângă aceasta, se invoca amintirea acelor greve „care i-au măturat pe Cuno și Kapp"[15]. Firește, s-a văzut curând că restul angajaților din serviciile comunale nu s-au raliat la grevă, îndreptată într-o oarecare măsură tocmai împotriva lor, iar muncitorii marilor întreprinderi private nici atât. Dar la 8 noiembrie, când retragerea celor dornici să muncească nu mai era de oprit, cei 400 de național-socialiști prezenți într-o adunare în Hohenzollernsaal au votat pentru continuarea grevei, în timp ce RGO a pledat pentru întreruperea ei. Conform rapoartelor despre ședințele ulterioare ale activiștilor RGO, primite de la informatorii poliției, au existat multe poziții autocritice, dar mai ales „de la stânga", reclamându-se și că, „în ultimul timp, conducerea a trimis mereu instructori..., care nici măcar nu știau să vorbească germana corect". La care președintele adunării a explicat „că nu se poate renunța la colaborarea tovarășilor ruși, deoarece aceștia sunt cele mai potrivite elemente pentru a aduce avântul revoluționar autentic în gândirea maselor muncitorești"[16].

În orice caz, raportul din 14 ianuarie 1933 al prefectului poliției berlineze către ministrul de interne despre distribuirea de chestionare de către PCG în întreprinderi nu servea unui scop propagandistic; în acesta, acțiunea era descrisă ca una dintre numeroasele pregătiri ale PCG pentru purtarea cu succes a luptelor decisive așteptate în scurt timp. Raportul continua astfel: „Dacă însă de acum înainte radicalizarea clasei muncitoare va lua proporții tot mai mari, fără îndoială că PCG se așteaptă la posibilitatea de a prelua în scurt timp puterea în Germania. El face din nou pregătiri pentru a învinge într-un război civil"[17].

Declarațiile încrezătoare, triumfătoare chiar, pe care Comitetul Central al PCG le formulase după alegeri nu erau așadar cu totul neîntemeiate. Aroganța și speranța rezultau din realitatea că nu doar „pătrunderea în masele

muncitorești ale social-democrației" continua în forță, ci și din aceea că ar fi fost câștigate de partea PCG „importante mase de muncitori național-socialiști și alți partizani activi ai mișcării lui Hitler"[18]. E adevărat că nu era trecută sub tăcere o mare slăbiciune, enunțată deschis de un activist RGO într-o ședință internă, când acest lucru a fost posibil în public: nu era lămurit dacă muncitorii nu voiseră să audă despre greva generală pentru că le-ar fi lipsit spiritul revoluționar sau de teama pierderii locurilor de muncă[19]. Acestei lipse de entuziasm a muncitorilor germani urmau să i se opună acei „tovarăși ruși", dar propria reușită era sperată totuși nu de la o grevă generală pentru împiedicarea unui guvern condus de Hugenberg sau Hitler, ci de la potențialul uriaș al alegătorilor muncitori național-socialiști, pe care un astfel de guvern i-ar decepționa cu sutele de mii după numai câteva săptămâni sau luni, și care, supărați, s-ar ralia la PCG, la fel cum mii de muncitori național-socialiști de la BVG intraseră în grevă împreună cu RGO. Abia atunci *revolta armată* ar fi încununată de succes în Germania, așa cum se întâmplase în Rusia, în 1917.

Comuniștii, național-socialiștii, modelul sau sperietoarea Uniunii Sovietice, dar și instrucțiunile și influențele nemijlocite ale Cominternului: acest câmp de tensiuni și de forțe nu era singurul în Germania ultimelor luni ale anului 1932, dar era cel mai însemnat, alături de poliție și de Reichswehr, și cu siguranță mai important decât partidele de mijloc, cu concepții încă defensive, de la SPD, trecând pe la centru, și până la naționaliștii germani; dintre acestea, două se orientau spre dreapta, în timp ce al treilea (și cel mai mare) trebuia să vireze îngrijorat spre stânga, pentru a nu mai pierde adepți în favoarea comuniștilor.

Fără îndoială că situația era pe deplin conștientizată de politicienii chemați să decidă viitorul Germaniei după acest scrutin cu adevărat *catastrofal*. E posibil ca Adolf Hitler să fi fost condus mai degrabă de scopuri tactice, atunci când, la negocierile cu președintele Reichului din noiembrie 1932, a afirmat că bolșevizarea maselor largi mergea rapid înainte și că, dacă mișcarea sa va pieri, atunci în Germania vor „fi 18 milioane de marxiști și, printre aceștia, poate 14 până la 15 milioane de comuniști"; în orice caz, era cât se poate de demnă de încredere afirmația prelatului Kaas, liderul centrului, care la 18 noiembrie îi spunea lui Hindenburg: „Ne aflăm în fața unei ierni grele; de o parte sunt 12 milioane de germani în opoziția de dreapta, de cealaltă parte sunt 13,5 milioane în opoziția de stânga. De aceea, obiectivul unei concentrări naționale, care să-i includă pe național-socialiști, este o necesitate"[20].

Din nou, Hindenburg, cu siguranță susținut de anturajul său imediat, a fost acela care a refuzat să-l însărcineze pe șeful celui mai puternic partid cu formarea unui cabinet prezidențial, de data aceasta, ce-i drept, cu argumentul general acceptat că NSDAP își sublinia mereu intenția de exclusivitate, așa încât era de temut instituirea unei dictaturi de partid. La sfârșitul răspunsului, Hindenburg și-a exprimat totuși speranța că se va reuși, cu timpul, „câștigarea"

lui Hitler și a mișcării sale „pentru conlucrarea cu toate celelalte forțe constructive ale națiunii", adică îl îndruma pe acesta spre formarea unei coaliții și disponibilitatea pentru compromis[21]. Cu toate acestea, Hindenburg s-a decis, în poate cea mai groaznică aporie în care un om de stat de 85 ani s-a aflat vreodată, împotriva primei soluții alternative pentru evitarea lui Hitler pe care i-o propunea Papen: aceea de a începe simultan lupta împotriva „forțelor militante ale comuniștilor și național-socialiștilor" și de a nu se teme de pericolul unui război civil. După relatarea lui Papen, președintele Reichului i-a răspuns cu lacrimi în ochi că era prea bătrân pentru ca la sfârșitul vieții să-și asume răspunderea pentru un război civil și de aceea trebuia, în numele lui Dumnezeu, să-l lase pe domnul Schleicher să-și încerce norocul.

Și Kurt von Schleicher se ralia celei de-a doua din trei variante posibile. El voia să se sprijine pe sindicate și, simultan, pe aceia dintre național-socialiști care erau dispuși să coopereze, pentru a conduce împreună. Era așa-numita „concepție a frontului transversal"[22], care rezulta din imposibilitatea de a merge pe drumul aparent cel mai firesc și de a strânge laolaltă partidele democratice, de la DNVP până la SPD, într-un front de apărare împotriva totalitarismului de dreapta și de stânga. Dacă SPD era de neclintit, atunci Uniunea Generală a Sindicatelor Germane (ADGB) trebuia să devină activă, iar pentru că Hitler nu părea de abătut de la pretenția sa de *totul sau nimic*, speranța trebuia pusă în al doilea om din partid, conducătorul organizației pe întregul Reich, Georg Strasser. E adevărat, Strasser trecuse până atunci drept unul dintre radicalii din partid, iar finanțările câtorva industriași pentru NSDAP serveau preponderent tocmai scopului de a-l sprijini pe Hitler, drept *cel mai moderat* dintre ei, față de tendințele socialiste ale lui Strasser. Schleicher trecea însă drept un *general cu orientare socială*, iar Strasser a considerat oportun să vină în întâmpinarea planurilor sale.

Schleicher a găsit ascultare și la sindicate, iar pentru moment se părea că se pășește pe drumul care ar fi putut scoate Germania din criza politică, iar apoi și din cea economică. Strasser era însă un național-socialist mult prea convins pentru a se răzvrăti împotriva lui Hitler și a dori să scindeze partidul; în plus, reprezentanții ADGB erau prea apropiați de social-democrație ca să fi cerut votul conducerii partidului. Aceasta s-a repercutat negativ asupra proiectului de front transversal, iar Schleicher, după numai câteva săptămâni, a pierdut marele joc. La nevoie, putea încă să recurgă la planul lui Papen, adică să fie împuternicit de Hindenburg pentru dizolvarea Reichstagului și să se confrunte astfel cu un eventual război civil.

Faptul că, în această situație, erau propuse felurite combinații intelectuale și că reprezentanții tuturor intereselor posibile încercau să aibă un cuvânt de spus era cât se poate de firesc, pentru că aceasta este regula fiecărei formări normale de guvern. Dar toți aceștia puteau să se pronunțe numai pentru alternativa lui Papen, pe care Schleicher ori un alt militar sau politician și-ar fi

însușit-o, sau pentru „soluția Hitler", de compromis, de tendință parlamentară, după cum Meissner dăduse de înțeles în numele lui Hindenburg. Iar toți cei care luau cuvântul sau exercitau o influență se aflau sub impresia evenimentelor și a posibilităților momentului, atunci când nu vorbeau explicit despre ele sau chiar nu aveau cunoștință despre un eveniment sau altul.

Astfel, *Inprekorr* publica, la 27 ianuarie, o cuvântare pe care un membru al Comitetului Executiv al Comintern o ținuse la Moscova și în care se spunea: „Partidul Național-Socialist și batalioanele sale de asalt au, în rândurile lor, cel puțin 200 000 de muncitori. Se vorbește că, printre alegătorii naziștilor, s-ar afla mai mult de două milioane de muncitori, printre aceștia destui șomeri. Ei au fost înșelați de demagogia anticapitalistă a național-socialiștilor... E de neconceput că îi vor urma multă vreme pe național-socialiști. Pretutindeni există deja semne ale descompunerii"[23].

Într-adevăr, *Rote Fahne* aducea în următoarele zile, cu mare tam-tam, vestea că nu mai puțin de 1 500 de membri SA din Berlin ar fi pe punctul de a se retrage din organizație, pe același ton cu veștile repetate că membri ai *Reichsbanner* ar fi trecut la PCG ori s-ar fi declarat gata să înceapă împreună lupta în rândurile *Acțiunii antifasciste*.

Cu mult mai convingătoare erau însă știrile pe care presa comunistă le publica despre evenimentele stradale. Într-adevăr, la 22 ianuarie, SA organizase o mare defilare în Piața Bülow, în fața *Casei Karl Liebknecht*, sediul central al PCG. Însă cei 20 000 de membri SA fuseseră însoțiți și protejați de efective de poliție neobișnuit de numeroase; pe alocuri fuseseră obligați să se deplaseze printr-un șir de mase ostile, în timp ce, pe alte porțiuni, străzile și piețele erau goale. Nicăieri nu erau întâmpinați nici cu cel mai mic semn de simpatie, nici măcar — dacă este să dăm crezare relatării din *Rote Fahne* — în vestul orașului, unde „grupuri de mici burghezi" exprimau o dezaprobare mută. Așadar, starea de spirit a mărșăluitorilor era „de gheață", iar în Piața Bülow au fost nevoiți să asiste neputincioși cum, pe acoperișul centralei de partid inamice, flutura „semeț steagul sovietic"[24].

Cu totul alta era situația trei zile mai târziu, la contramanifestația PCG, iar *Rote Fahne* titra cu mândrie: „Aceasta este Comuna". Timp de patru ore, luptătorii Berlinului roșu au inundat Piața Bülow pentru a defila prin fața *Comitetului Central* și a conducătorului partidului, Ernst Thälmann, în număr de peste o sută de mii, ovaționați de populație, fără protecția poliției, printre ei „coloanele de autoprotecție ale maselor, care sufocă deja cu mână de fier primul val de teroare al naziștilor și care vor sugruma și noul val de teroare cu forța masei lor"[25].

Cine îi consideră pe comuniști drept partea radicală *a mișcării muncitorești*; cine crede că Hitler lăsa să se vadă în el, fără dubiu, viitorul inițiator al *soluției finale*; cine este de părere că, în interesul industrializării sale netulburate, Uniunea Sovietică ar fi vrut să împiedice o revoluție comunistă în Germania,

acela poate să se bucure la gândul că, din noiembrie, NSDAP se află în declin și că, la următoarele alegeri, ar fi pierdut din nou câteva milioane de voturi. Contemporanii nu au văzut lucrurile astfel și, în principiu, nici nu *puteau* să le vadă astfel. Ei vedeau două partide care ridicau pretenții radicale și care erau, fără îndoială, principial adverse. Însă unul voia să înlăture *sistemul capitalist*, iar celălalt *sistemul de la Versailles*. Unul ura statul de la Weimar, iar celălalt statalitatea pur și simplu. Unul pretindea încetarea oricărui *tribut*, celălalt voia, în plus, să lichideze toate datoriile externe și interne, adică să elibereze Germania din dependența sa față de economia mondială. Unul pretindea să se desființeze din nou statutul cetățenesc al unei mici minorități, pe deplin încetățenită abia în a doua jumătate a secolului al XIX-lea; celălalt postula lichidarea socială a întregii burghezii, inclusiv a ofițerilor și a chiaburilor, și se identifica fără rezerve cu un stat care, în mare parte, exterminase chiar fizic aceste clase sau, cel puțin, le privase de drepturi și le persecutase într-un mod de neînțeles pentru oricine în Germania.

Pentru contemporani, *era obligatoriu* să vadă în comuniști pe cel mai extremist dintre cele două partide radicale și, de aceea, era obligatoriu să fie foarte îngrijorați de faptul că partidul mai mare și mai puțin extremist părea să se afle în fața unei prăbușiri cu consecințe imprevizibile, în timp ce partidul mai mic și mai extremist părea să fie în situația de a atrage mari părți atât din alegătorii SPD, cât și din cei ai NSDAP. Desigur, cine era de părere că foștii alegători ai NSDAP s-ar întoarce iarăși către DNVP și partidele liberale, acela dorea să ridiculizeze aceste temeri, iar cine considera țelurile PCG ca legitime și oportune, acela dorea să învinuiască tocmai viitoarele victime de răzvrătire morală. Însă marea majoritate a oamenilor, care aveau ceva de pierdut sau care, înainte de toate, erau îngrijorați de funcționarea unui stat industrial aflat într-o interdependență de înaltă complexitate cu economia mondială, vedeau lucrurile, în mod necesar, altfel.

Desigur, și național-socialiștii își făceau calculele lor. Apelul lui Adolf Hitler din 1 ianuarie 1932 a constat în întregime din respingerea comunismului și, de altfel, fusese destul de optimist; un an mai târziu însă, se făceau remarcate din nou tonalități nicidecum doar antievreiești în sensul definit mai sus, dar care scoteau iarăși la iveală o radicalitate de ordin istorico-teoretic, chiar antropologic, care o echivala în intensitate pe aceea a comuniștilor și de care nu avea totuși să difere total în privința conținutului: „Umanitatea liberală, dezrădăcinată religios și ca perspectivă asupra lumii, se găsește la sfârșitul erei sale... Evreul internațional, ca inspirator intelectual, conduce în aproape toate statele lumii această luptă a subraselor primitive și mai puțin capabile, împotriva capacității... creatoare de cultură... a unei umanități superioare, a cărei forță de rezistență a slăbit în liberalism... Într-un stat care are, între granițele lui, 6 milioane de comuniști, 7 milioane și jumătate de social-democrați și alte 6 milioane de elemente mai mult sau mai puțin contaminate cu

spiritul pacifist, ar fi mai bine să nu se mai vorbească despre egalitate în drepturi și nici despre «înarmare»... Acestei primejdii teribile nu i se poate opune decât o apărare la fel de puternică"[26].

Dacă socoteala lui Hitler era corectă, el trebuia să răpească convingerea interioară a aproximativ patru zecimi dintre germani, chiar dacă le lăsa neatinsă starea exterioară, și trebuia să aducă Germania într-o opoziție profundă nu numai față de Uniunea Sovietică, ci și față de Anglia și de *lumea occidentală*, cu care el ar fi vrut totuși să se alieze. Și nu s-ar obține oare un rezultat asemănător numai plasându-i din nou pe cei 500 000 de evrei sub statutul de străini, de vreme ce aceștia erau oricum mult mai apropiați de rudele și prietenii lor decât acele milioane de burghezi și de culaci ruși? Și ce s-ar întâmpla dacă radicalitatea antipacifistă, căreia i se dădea glas în apel, nu era un simplu gest de amenințare, ci exprima voința pentru un mare război?

Astfel, privind în urmă, *soluția Papen* trebuie să fi părut totuși cea mai bună, cea care lua în considerare un război civil împotriva ambelor extreme, dar nu îl pricinuia în mod inevitabil. Pe de altă parte, trebuie luat în calcul că războiul civil, *dacă* se ajungea la el, putea să aibă foarte ușor drept urmare divizarea Germaniei. Franța nu ar fi rămas la granițele sale dacă în Berlin ar fi existat amenințarea preluării puterii de către comuniști, iar armata sovietică era realmente, după încheierea primului plan cincinal, în poziția „de a-i strivi ca pe un pai"[27] pe polonezi și de a înainta cel puțin până la Elba. Germania era, ca și înainte, cea mai mare putere industrială a continentului, iar dacă autoafirmarea Europei ca putere mondială urma să reușească, atunci Germania trebuia să fie nucleul noilor „State Unite"; dar imediat ce, pe fondul slăbiciunii sale militare de moment, s-ar fi întâmplat ceva ieșit din comun în interiorul granițelor sale, devenea obiectivul unor măsuri preventive serioase din partea vecinilor ei. Iar vecinii ei erau la fel de *burghezi* ca și ea însăși: amenințarea preluării puterii de către comuniști ar fi provocat o intervenție mult mai probabil decât preluarea puterii de către NSDAP. Dacă însă exista într-adevăr pericolul divizării, atunci cu siguranță că marea majoritate a germanilor ar fi preferat un război în locul războiului civil.

Prin urmare, întrebării formulate la început[28] nu i se poate da un răspuns fără echivoc. Poveștile despre vina intriganților nu sunt cu totul neîntemeiate: Schleicher îl făcea pe prietenul său „Fränzchen" cancelar al Reichului, deși îl considera „o pălărie, nu un cap"[29], iar el însuși gândea mult prea optimist și militărește pentru a fi un om de stat remarcabil. Dintre toți actorii ultimilor ani ai Republicii de la Weimar, cea mai reușită prestație a avut-o, alături de Brüning, bătrânul Hindenburg. Dar, chiar dacă toți actorii ar fi fost oameni de stat proeminenți și aproape la fel de inteligenți precum urmașii lor, ar fi chibzuit serios la soluția căreia Hindenburg i-a dat asentimentul său atunci când, la 28 ianuarie, Schleicher i-a pretins, la fel ca Papen la 2 decembrie, să-și asume răspunderea pentru un posibil război civil. Nu s-a mai împiedicat de

Hitler, în timp ce acesta părea să fi îndeplinit postulatul din 24 noiembrie și, în ciuda unor rezerve considerabile, era dispus să colaboreze cu alte forțe *constructive*. Ce-i drept, la un lucru nu se gândise Hindenburg: și Mussolini colaborase, la începuturile guvernării sale, cu forțe similare. Dacă Zinoviev avusese dreptate în observația formulată încă în 1922[30], adică dacă Europa pășise într-adevăr în *epoca fascismului*, atunci Hitler trebuia să parcurgă drumul spre autocrație chiar mai repede și mai radical decât o făcuse Mussolini, iar apoi trebuia să se confrunte cu statul care voise să conducă spre *epoca revoluției mondiale proletare*.

În Europa stăteau, așadar, față în față două mari *state ideologice*, ale căror acțiuni erau determinate, în ultimă instanță, de concepții care interpretau mersul trecut și viitor al istoriei lumii și care explicau sensul vieții omenești. Reproșurile pe care și le făceau unul altuia aveau aproape fără excepție o formă acută și propagandistică, dar se întemeiau pe stări de fapt reale, care aprindeau de ambele părți pasiunile a nenumărați oameni. Ambele aveau, pe întregul continent și în afara lui, aliați ideologici: Uniunea Sovietică, partidele comuniste, iar Germania, mișcările fasciste, în majoritate încă neînsemnate, și, potențial, regimul fascist din Italia. Ambele se găseau, desigur, într-o întreagă rețea de relații și de împrejurări și putea încă să pară că, pentru mulți ani înainte, relația între Germania și Uniunea Sovietică, respectiv între mișcările fasciste și regimurile comuniste, avea să fie subordonată evoluției istoriei mondiale. În cele din urmă, însă, s-a dovedit a reprezenta antagonismul decisiv, care a hotărât soarta lumii într-o măsură mult mai mare decât, de pildă, războiul între Japonia și China, cucerirea Etiopiei de către Italia sau eforturile lui Roosevelt pentru revenirea SUA în politica mondială.

III

STATELE IDEOLOGICE INAMICE ÎN TIMP DE PACE: 1933–1941

1. Germania național-socialistă și Uniunea Sovietică comunistă (1933–1934)

Cât de repede Germania a devenit un stat național-socialist după preluarea puterii de către Hitler este un proces care pe numeroși contemporani din țară și din străinătate i-a făcut să rămână consternați de uimire. E adevărat că bolșevicii eliminaseră practic foarte rapid celelalte partide socialiste, însă, din punct de vedere formal, le interziseseră abia în 1921; Mussolini fusese presat să termine cu celelalte partide doar de evenimente deosebit de grave, cum a fost criza Matteotti, abia în al patrulea an după *marșul asupra Romei*. În Germania însă, procesul cuceririi puterii de către un singur partid s-a încheiat deja la 14 iulie 1933 printr-o hotărâre legislativă, și anume prin Legea împotriva constituirii de noi partide. Aici nu era vorba numai despre o înfrângere externă. În fiecare dintre partide, inclusiv în DNVP (*Deutschnationale Volkspartei* / Partidul Popular Național German), exista opoziție și chiar rezistență; dar în fiecare dintre partide, inclusiv în Partidul Social-Democrat, se răspândise larg nu numai sentimentul resemnării, ci chiar și disponibilitatea de a colabora la noua *comunitate a poporului*, precum și înțelegerea propriilor ocazii pierdute și greșeli fundamentale în Republica de la Weimar[1].

Comportamentul conducerilor și membrilor centrului, precum și al celorlalte partide liberale, dar și al bisericilor catolică și protestantă îndreptățește presupunerea că a existat o consimțire oarecum benevolă, către care se tinsese și anterior, deși accentuarea tot mai puternică a *revoluției național-socialiste* a făcut posibile noi îndemnuri la rezistență. Chiar pentru comuniști, lunile ce au urmat zilei de 30 ianuarie n-au însemnat numai persecuție externă, ci și confuzie internă și derută, care n-au fost provocate exclusiv de violența neașteptată a loviturilor aplicate partidului.

Amintirile lui Herbert Wehner oferă o imagine elocventă despre această confuzie și despre tendința larg răspândită printre activiști și membri de partid

de a renunța și chiar de a capitula: mase de membri decepționați ar fi năvălit în NSDAP și în SA, doi activiști pe vremuri extrem de radicali ar fi publicat o broșură cu titlul *De la stelele sovietice, prin lagărul de concentrare, către svastică*, mai mulți activiști de frunte ar fi colaborat cu Gestapo[2]. Ernst Thälmann a fost arestat și curând a circulat zvonul că a fost trădat de unul dintre cei mai apropiați colaboratori. Poetul-muncitor Max Barthel, ani de-a rândul prieten apropiat și tovarăș de luptă al lui Willi Münzenberg și din 1923 membru al SPD, a publicat în ziarul *Angriff* al lui Goebbels „O scrisoare către prietenii ce au plecat peste graniță", în care se putea citi: „În comparație cu partidele muncitorești, NSDAP reprezintă o pajiște înfloritoare de primăvară"[3].

În vară, revista Cominternului mărturisea că în lunile martie-aprilie a avut loc „o trecere la fascism a maselor de muncitori", că era mult răspândită „starea de panică" și că prima impresie a fost aceea a unui „triumf colosal al fascismului"[4]. Acum însă, partidul și-a strâns din nou rândurile și s-a dovedit că, deși NSBO a cuprins o mare parte a muncitorimii, numai o mică facțiune este „într-adevăr național-socialistă, fanatic hitleristă". Deja în multe locuri au loc din nou greve și demonstrații, iar în Chemnitz un grup de muncitori înarmați a luat chiar conducerea unei coloane de demonstranți. De aceea, speranțele într-o unificare rapidă a întregii clase muncitoare, sub steagul partidului comunist, sunt din nou puternice și printre numeroși muncitori este vie convingerea că: „După Hitler trebuie să vină bolșevismul, iar steaua sovietică va străluci victorioasă peste ruinele putrede ale dictaturii svasticii"[5]. Foarte asemănător sunau și declarațiile reprezentanților Comintern, care apreciau ca justă politica de până acum a partidului, în special lupta acestuia împotriva *fascismului social*, și recomandau fără șovăire ca partidul să desfășoare o activitate vizibilă.

Curând s-a văzut însă că toate tentativele comuniștilor de a se reunifica și de a dovedi, prin manifeste și lozinci, că existau în continuare, au fost rapid anihilate de Gestapo, iar partidul a suferit din nou pierderi grele. Dimpotrivă, acei social-democrați care nu se retrăseseră resemnați s-au mulțumit, pe ansamblu, doar să mențină legătura între ei și să aștepte vremuri mai bune. Nu a durat mult până când, de la sediul conducerii emigrate la Praga, au fost difuzate acele *Relatări din Germania* care demonstrau cu câtă atenție era urmărită situația din Germania de către numeroși membri ai partidului interzis. Firește, nu au existat numai voci de nemulțumire în toate păturile populației, în timp ce *bătălia muncii* ar fi obținut mai mult succese aparente decât succese reale și standardul de viață mai degrabă a scăzut decât a crescut, iar în plus erau mereu nevoiți să constate că Hitler era de departe mai popular decât NSDAP tocmai în cercurile largi ale muncitorimii[6].

Așadar, în decurs de câteva luni, Hitler reușise un lucru nerealizat de niciun *politician burghez* înaintea lui, și anume înlăturase Partidul Comunist, Partidul Social-Democrat și sindicatele, dar găsea, cu toate acestea, și la muncitori atât

de multă adeziune, încât *mediul* cartierelor muncitorești începea să se destrame și nici măcar coloniile pentru copii și tineri nu mai constituiau refugii sigure pentru comuniștii urmăriți[7]. În acestea și în *coloniile* din bazinul Ruhr locuia acum, aproape în fiecare casă, cel puțin un național-socialist convins sau chiar fanatic, care dorea să lucreze ca „administrator" sau „șef de bloc" și să desfășoare o activitate de supraveghere, pe care, într-un mediu ostil, nici cea mai profesionistă poliție n-ar fi putut-o realiza.

Prin urmare, Germania devenise un stat bazat pe ideologie, în care, cu consimțământul entuziast al unei părți considerabile a populației, o persoană și un partid dețineau puterea politică deplină. Cu toate acestea, *Relatările din Germania* puteau să susțină cu bune argumente afirmația că, în esență, în Germania nu s-au schimbat decât puține lucruri, deoarece adevărații stăpâni ar fi, ca și înainte, marii industriași, moșierii din est și generalii armatei Reichului, în timp ce Hitler îndeplinește numai voința acestora. Într-adevăr, în iulie 1933, Hitler declarase încheiată revoluția și, dacă un mare număr dintre *cei căzuți în martie* trecuseră la NSDAP, tocmai de aceea vechea funcționărime rămăsese, în esență, aceeași; în conducerea armatei Reichului nu se efectuase vreo modificare demnă de a fi amintită; organizația reprezentativă a industriei își modificase doar numele și schimbase câțiva funcționari; ce-i drept, odată cu încheierea concordatului, Biserica catolică abandonase catolicismul politic, dar își consolidase poziția juridică; în Biserica protestantă se petreceau schimbări mai mari, totuși protestul împotriva introducerii paragrafului referitor la arieni și împotriva tendințelor naționaliste ale Creștinilor Germani se putea exprima aproape nestingherit.

E adevărat, în adoptarea legii prin care se acordau puteri depline guvernului s-a dorit să se vadă o replică la dizolvarea Adunării Constituante în ianuarie 1918, cu atât mai mult cu cât și amenințările directe cu forța jucaseră un rol, dar urmărirea comuniștilor și atacul împotriva *burgheziei* nu puteau fi așezate pe același plan. De asemenea, pe lângă crimele comise în lagărele de concentrare, este de notat, înainte de toate, *sângeroasa săptămână de la Köpenick*, dar execuții în masă prin împușcare nu au avut loc nicăieri și cu atât mai mult n-au existat decât corespondențe foarte îndepărtate și vagi cu naționalizarea întreprinderilor, exproprierea moșiilor, evacuările din locuințe, blocarea conturilor pentru întregi categorii de populație. Măsura cea mai izbitoare a fost boicotarea magazinelor evreiești, de la 1 aprilie, care însă a găsit puțină adeziune în rândul populației și ca atare după trei zile s-a renunțat la ea. De aceea s-a spus adesea, pe bună dreptate, că preluarea național-socialistă a puterii a fost, în desfășurarea ei ulterioară, o schimbare politică radicală, dar nu o revoluție socială. Aceasta nu înseamnă însă nimic altceva decât că a fost o revoluție care nu a rezultat dintr-un război, nu a dus la un război civil și nu a întrerupt legăturile economice și politice cu restul lumii. Între aceste limite și în aceste condiții era însă vorba despre cea mai

cuprinzătoare și mai profundă revoluție politică ce avusese loc vreodată într-un stat european în secolele al XIX-lea și al XX-lea.

În legătură cu politica externă se poate spune ceva similar. După preluarea puterii de către Hitler, nu s-a întrerupt niciuna dintre multele relații diplomatice care legau Germania de celelalte state ale lumii; ministrul de externe von Neurath nu se gândea nici pe departe „să închidă prăvălia" (cum voise să facă Troțki în 1917, în calitatea sa de comisar pentru afacerile externe); îngrijorările, care erau desigur mari la Paris și la Londra, au fost în bună parte risipite prin „Discursul de pace" al lui Hitler din 17 mai, pentru care și-au dat acordul și social-democrații, iar încheierea Pactului celor patru puteri în iulie 1933, cerută foarte insistent de Mussolini, însemna că Germania se alătura, cu același rang, marilor puteri vest-europene Anglia, Franța și Italia. Pe de altă parte însă, în noiembrie 1933 Germania se retrăgea printr-un gest spectaculos din Liga Națiunilor, act fără precedent în Europa, întrucât până în acel moment numai Japonia dăduse un astfel de exemplu (în martie 1933), când era practic deja implicată în războiul cu China pentru Manciuria. Prin urmare, chiar din punctul de vedere al politicii externe, Germania național-socialistă era mult mai puțin revoluționară decât Uniunea Sovietică, cea care nici ulterior nu semnase Tratatul de la Versailles și care în 1918, prin vocea lui Lenin, își făcuse cunoscută intenția ca, atunci când se va ivi o ocazie potrivită, „să declare război întregii lumi"[8]; aceeași țară, deși recunoscuse independența fostelor ei provincii baltice, nu încetase niciodată să protesteze împotriva desprinderii Basarabiei. Dacă sub Hitler Germania devenise un *stat ideologic*, atunci conceptul nu avea o semnificație la fel de cuprinzătoare precum în cazul Uniunii Sovietice.

Cât de opusă era ideologia lui Hitler prin raportare la Uniunea Sovietică și comunism, o arătase într-un mod mai clar în două ocazii, în 1932, decât prin declarațiile făcute imediat după preluarea puterii. În discursul ținut la 27 ianuarie 1932 la Düsseldorf, în fața industriașilor, pornise de la dominația reală a rasei albe asupra lumii și o explicase prin superioritatea ereditară, fiind deci un drept, dar un drept periclitat, deoarece împotriva lui s-a ridicat o concepție despre lume care a cucerit deja un stat, de unde va acționa pentru răsturnarea întregii lumi, dacă nu este distrusă la timp: „Dacă această mișcare continuă să se dezvolte, peste 300 de ani în Lenin se va vedea nu numai un revoluționar al anului 1917, ci un fondator al unei noi teorii despre lume și va fi venerat probabil ca Buddha"[9]. Un asemenea „eveniment gigantic" nu este întâmpinat cu dispreț de Hitler și el polemizează fățiș cu acei întreprinzători care nu consideră posibilă o industrializare masivă a Rusiei. Mai mult decât atât, el însuși se consideră aici un anti-Lenin, singurul om în stare să împiedice această evoluție, în esență exact așa cum făcuse Troțki atunci când îl numise un „super-Vranghel al burgheziei mondiale"[10]. Numai că tot ceea ce pentru Troțki părea progres și emancipare, în ochii lui Hitler însemna pieirea umanității

și decadență, deoarece industrializarea Rusiei și prezumtiva extindere a bolșevismului în Asia se pot baza numai pe folosirea realizărilor occidentale și pe menținerea unui standard de viață scăzut al maselor rusești, respectiv asiatice, aplicat fără scrupule.

Firește, Hitler nu atribuie nici lumii occidentale meritul de a fi îmbunătățit condițiile de viață ale asiaticilor și ale altor popoare și nu se teme să se declare promotorul egoismului occidental, care pentru el nu este nimic altceva decât dominația dictată de natură a umanității superioare și mai cultivate asupra celei inferioare și barbare. Însă este de văzut dacă este vorba despre recunoașterea, de neimaginat până atunci, a *celui mai reacționar imperialism* sau despre exagerarea unei convingeri corecte în esență: în orice caz, un om nu-și poate propune nimic mai măreț decât să joace un rol decisiv în slujba unei cauze, în procesul epocal care ia amploare, și de aceea trebuie considerată nesatisfăcătoare orice interpretare care vrea să vadă în Hitler numai un naționalist german. Un simplu naționalist în mod cert nu s-ar fi exprimat în modul în care a făcut-o Hitler în luna decembrie 1932 față de colonelul von Reichenau: în opinia lui, diplomația sovietică ar fi incapabilă de a purta tratative și încheia acorduri, pentru că acordurile pot fi încheiate numai între contractanți cu o concepție asupra lumii de același nivel[11].

Prin urmare, în diferitele relații în care Hitler, în calitate de om de stat, intrase cu Franța și cu Anglia, cu Italia și cu SUA, cu Polonia și cu Vaticanul, trebuia să aibă numai un rang subordonat, acestea fiind menite să prevină pericole de moment, în vreme ce o importanță covârșitoare trebuia acordată relației cu adversarul la scara istoriei mondiale, care nu era o relație diplomatică. Dar și Uniunii Sovietice trebuia să-i devină clar că situația politică mondială se schimbase complet de când în Europa exista un al doilea stat ideologic, bazat pe o ideologie ostilă, și de o forță potențială comparabilă. Este adevărat că diplomații celor două părți au încercat să acționeze cu calm, însă deja discursul lui Hitler din 2 martie a provocat un puternic protest, iar apoi au avut loc mai multe incidente, în care reprezentanțele comerciale sovietice și în primul rând vasta rețea de benzinării „Derop" au devenit sporadic obiectul unor atacuri în forță din partea SA și SS. Bineînțeles că Hitler se exprima foarte dur atunci când politicienii sovietici denigrau situația din țările capitaliste[12] și nici diplomații sovietici nu puteau să nege că, printre angajații de la „Derop", mulți erau comuniști[13]; în acest context, relațiile s-au înrăutățit rapid, colaborarea dintre Reichswehr și Armata Roșie a luat sfârșit, Karl Radek s-a exprimat dintr-odată în *Pravda* foarte hotărât împotriva revizionismului, drept un pericol la adresa păcii, iar francezii și-au folosit șansele cu multă abilitate[14].

Bineînțeles că n-au lipsit contrareacțiile: după 2 martie, Hitler a evitat să mai facă declarații dure în public, chiar l-a primit pe ambasadorul Hinciuk pentru o întrevedere și, în primul rând, s-a declarat dispus să ratifice protocolul

de prelungire a Tratatului de la Berlin, care era parafat din anul 1931, dar care încă nu dobândise valabilitate juridică. Potrivit unui raport din 15 mai, al ambasadorului german la Moscova, Herbert von Dirksen, și de partea adversă existau tendințe diferite: Armata Roșie și politicienii cu care aceasta se afla în relații apropiate aveau, ca și înainte, o atitudine pozitivă și prietenoasă față de Germania, în timp ce la politicienii sovietici de formație intelectuală era de semnalat, în continuare, o „atitudine înverșunată și neprietenoasă față de Germania"[15]. Devenise însă evident că relația specială dintre Germania și Rusia, care se baza pe *revizionismul* comun, luase sfârșit, iar la 14 august Dirksen scria chiar despre „îngrijorarea care devenea tot mai puternică, aproape teamă, față de efectele ideologice ale victoriei național-socialiste din Germania asupra bolșevismului și a revoluției mondiale", ca și despre „neîncrederea ajunsă până la isterie, că Germania revoluției naționaliste, în ciuda tuturor asigurărilor oficiale, ar urmări acum sau va urmări în curând să aplice planuri ostile față de Uniunea Sovietică (smulgerea Ucrainei)"[16].

Chiar dacă obiectivele Uniunii Sovietice erau, prin urmare, cu totul altele decât cele ale Franței, cele două puteri s-au apropiat vizibil, iar Germania, după retragerea din Liga Națiunilor, se găsea într-o izolare aproape totală. În acest context, în ianuarie 1934, Hitler a încheiat un pact de neagresiune cu Polonia, țară care totuși în 1933 luase în considerare ideea unui război preventiv; prin aceasta, Hitler dovedea că era stăpân pe situație și că la vârful statului ideologic german se puteau lua decizii care, în timpul Republicii de la Weimar, ar fi dus imediat la prăbușirea guvernului, întrucât păreau să implice o recunoaștere a granițelor de răsărit. Hitler însă s-a lăsat purtat în mare măsură de simpatia față de mareșalul Pilsudski, sentiment întemeiat pe antibolșevismul comun. El nu era un politician cu convingeri ideologice, cum fuseseră Stresemann și Brüning, ci era un ideolog cu voință politică și cu abilitate tactică, ale cărui hotărâri încă de la începutul anului 1934 aveau putere unică de decizie în toate problemele marii politici.

În aceeași perioadă, Uniunea Sovietică a procedat la o modificare și mai profundă a politicii externe. Timp de cincisprezece ani, obiectivul ei vital fusese acuzarea *imperialiștilor*, a Tratatului de la Versailles și în special a capitalismului, reprezentat mai cu seamă de Franța, Anglia și SUA. Pactele de neagresiune încheiate cu Polonia și Franța nu însemnau încă o schimbare de esență, însă foarte curând după preluarea puterii de către Hitler tonul presei sovietice a devenit cu totul altul, iar ministrul de externe Maxim Litvinov a devenit purtătorul de cuvânt principal — chiar dacă în mod sigur nu inițiatorul — al acelei noi linii *occidentale*, pe care Uniunea Sovietică a asociat-o forțelor antirevizioniste și care urma să-și găsească în curând prima culminare odată cu intrarea în acea Ligă a Națiunilor considerată atâta vreme o uniune a instigatorilor la războiul antisovietic. Nu s-a observat vreo rezistență față de această schimbare de direcție, pentru că se impunea cu adevărat, și s-a considerat ceva

de la sine înțeles atunci când Stalin a spus că politica sa se orientează „spre URSS și numai spre URSS"[17]. Dacă Uniunea Sovietică nu era un stat obișnuit, așa cum, bineînțeles, Stalin credea nestrămutat, atunci nu era vorba despre simplul naționalism și se puteau face referiri la Lenin pentru a se exploata sciziunile și dificultățile *dușmanului imperialist*. În plus, Stalin nu se angaja necondiționat, ci încerca să nu se ajungă la o rupere totală a relației cu Germania[18], iar pe de altă parte, în Franța și în special în Anglia persista neîncrederea în Uniunea Sovietică.

Schimbarea cea mai însemnată a situației a adus-o îndeplinirea cu succes a planului lui Lenin, de *electrificare* a țării prin comunism, adică de industrializare. Anunțurile triumfaliste privind realizarea uriașelor construcții industriale și hărțile care reprezentau *giganții planului cincinal*, cum erau uzinele de tractoare de la Stalingrad, combinatul siderurgic de la Magnitogorsk, fabrica de cherestea „Molotov" la Arhanghelsk, combinatul chimic de la Stalinsk, furnalele de la Dniepropetrovsk, au fost primite la început cu mult scepticism în Occident și n-a lipsit deloc impresia că aceste minuni ale tehnicii moderne erau în mare parte rezultatul muncii forțate a sute de mii de culaci deportați, a foametei la care a fost expusă întreaga populație și a morții în chinuri a mai multor milioane de țărani și că folosirea canalului Marea Albă-Marea Baltică și chiar a centralei electrice de la Dnieprostroi era, oricum, discutabilă.

În special anul 1932 a fost în Uniunea Sovietică extrem de dificil și de sumbru. Probabil că sinuciderea soției lui Stalin, Nadejda Alliluieva, trebuie plasată în acest context, iar în partid apăreau mișcări de opoziție care vedeau în Stalin vinovatul pentru dezastrul general. Putea să fie luată o măsură mai radicală decât Legea privind apărarea proprietății întreprinderilor de stat și a colhozurilor, care prevedea pedeapsa capitală pentru furturi mărunte? Tot o măsură extremă a fost introducerea pașapoartelor interne, la sfârșitul anului 1932, care a dat naștere unei inechități noi, inimaginabile în Europa, pentru că țăranii colhoznici nu au primit pașapoarte și astfel, la fel ca și înaintașii lor, au fost legați de pământ. În compensație, populației i s-a oferit renașterea sentimentului național și a mândriei pentru istoria rusă, pentru care Stalin dăduse dezlegare încă din 1930, printr-o scrisoare adresată lui Demian Bednîi, *poetul proletar*, pe care îl mustra că, în poeziile sale, Rusia din trecut apare ca „un rezervor al cruzimii și al murdăriei"[19]. Puțin mai târziu, interpretarea marxistă a istoricului Pokrovski a fost înlocuită printr-o valorizare mult mai pozitivă a trecutului rusesc, inclusiv a unor țari și comandanți militari, iar concepte proscrise au fost reabilitate când, în iunie 1934, a apărut Legea privind „trădarea de patrie", care amenința cu pedeapsa cu moartea tentativele de fugă din Uniunea Sovietică și prevedea internarea într-un lagăr pentru toți membrii de familie ai *trădătorului*, chiar și atunci când nu știuseră nimic despre aceste planuri[20].

Ce se întâmpla în Uniunea Sovietică era deci o industrializare realizată în condiții de război, pe baza unei învățături care se numea pe sine *marxistă*. Atât în brutalitate, cât și în viteză, se opunea acut revoluției industriale, așa cum se desfășurase aceasta, mai întâi în Anglia și apoi în restul Occidentului, în lungi decenii. Întrucât industria grea avea în mod necesar prioritate, faptul că statul cel mai întins al lumii își crea un uriaș potențial de înarmare trebuia să declanșeze îngrijorare și teamă în întregul Occident, dar a găsit și multă simpatie printre intelectuali, care criticau uneori decadența, alteori alienarea sau dorința de război a statelor occidentale, iar câteodată pe toate la un loc. Sidney și Beatrice Webb au scris despre Uniunea Sovietică numind-o „o nouă civilizație", iar Bernard Shaw, în călătoria de întoarcere de la Moscova la Londra, a crezut că s-a întors dintr-o „țară a speranței" într-o lume a lipsei de speranță[21].

Astfel că unii vorbeau despre țara sclaviei de stat și despre noul despotism, iar alții despre etosul cu totul nou al muncitorilor ruși, care așteptau de la munca lor „ceva mai bun și mai măreț decât se poate obține cu bani"[22]. Ambele părți aveau dreptate în felul lor: o industrializare ca aceasta nu existase până atunci în lume.

După ce în 1933 s-a obținut o recoltă bună și pentru prima dată oamenii au putut să respire mai ușurați, în ianuarie 1934 Stalin a prezentat un bilanț al succeselor la Congresul al XVII-lea al partidului, „congresul învingătorilor", care îi confirma definitiv spusele din ianuarie 1933, ce deocamdată nu găsiseră credibilitate peste tot în lume, despre „rezultatele primului plan cincinal": „Noi n-am avut o industrie siderurgică, temelia industrializării țării. Astăzi o avem. N-am avut o industrie de tractoare. Acum o avem... N-am avut o industrie a construcțiilor de mașini. Acum o avem... N-am avut o industrie de avioane. Acum o avem... Toate acestea au făcut ca țara noastră să devină dintr-o țară agrară o țară industrială"[23]. Stalin a prezentat cifre menite să demonstreze că, în comparație cu anul 1913, Uniunea Sovietică își sporise de patru ori producția industrială, în timp ce SUA și Franța rămăseseră aproximativ la același nivel, iar Anglia și Germania n-ar fi atins nici măcar nivelul de dinainte de război.

Pe cât de îndoielnice erau aceste cifre, pe atât de puțin se mai putea pune la îndoială faptul că apăruse o nouă mare forță industrială, a cărei evoluție nu depindea de contextul unei *economii mondiale* generatoare de crize și tocmai de aceea era pe cale să devină o putere politico-militară mondială. „Testamentul politic" al lui Hitler din *Mein Kampf* avusese, în realitate, încă în 1926, o bază solidă, în ciuda tuturor asigurărilor din presa comunistă de atunci, cum că Uniunea Sovietică ar fi fost o putere mondială, dar acum devenise depășit și existau bune temeiuri pentru îngrijorarea că Germania va rămâne tot mai în urmă în domeniul militar. Și, cu toate că, atunci când și-a prezentat raportul la congres, Stalin nu a avut probabil în vedere discursul lui Hitler din 27 ianuarie

1932, el a polemizat totuși nemijlocit, când a analizat teoria despre rasele *superioare* și *inferioare*. Stalin a spus: „Se știe că vechea Romă îi privea pe strămoșii germanilor și francezilor de astăzi exact cum reprezentanții «rasei superioare» se uită în prezent la neamurile slave... Consecința a fost că neromanii, adică toți «barbarii», s-au unit împotriva dușmanului comun și au răsturnat Roma... Unde este garanția că politicienii fasciști care scriu în Berlin vor avea mai mult noroc decât vechii cuceritori încercați în lupte, la Roma? N-ar fi oare mai corect să se presupună contrariul?"[24].

Într-o discuție cu Raymond Robins, care de la revoluția din 1917 desfășurase pe teritoriul Statelor Unite ala Americii o campanie, în final încununată de succes, pentru recunoașterea Uniunii Sovietice, Stalin exprimase aceeași idee, într-o formă mai generală: „Problema cât de bine stăpânesc tehnica muncitorii acestei națiuni sau ai alteia nu este una biologică, de talent, ci este o problemă de timp: dacă astăzi nu e stăpânită, mâine va fi învățată și stăpânită. Oricine poate stăpâni tehnica, chiar și boșimanul, dacă este ajutat"[25]. Hitler, dimpotrivă, vorbise despre faptul că industria din Boemia ar fi fost construită numai de către germani, dar omisese să spună că, între 1800 și 1850, o parte importantă a industriei din Germania fusese construită de către englezi. Așadar, cu toată revenirea la istoria rusă, Stalin mai reprezenta încă poziția universalismului legat de *timp*, pe când Hitler apăra caracterul netransformabil al esenței diferite a raselor.

Se poate spune, cu mare grad de probabilitate, că Stalin avea dreptate. Însă imaginea autoafirmării *barbarilor* slavi împotriva atacului *raselor superioare* nu mai avea nimic în comun cu ideile lui Marx și Engels și a fost de rău augur că, dintre politicienii burghezi ale căror planuri de război erau sortite eșecului, Stalin a menționat doar numele lui Churchill. Și probabil că renunțase la speranța sa că, în eventualitatea unui război împotriva URSS, luptele se vor desfășura și în „spatele frontului inamic"[26]. Ca în Uniunea Sovietică nicio luptă să nu se desfășoare în spatele liniilor frontului, se îngrijea GPU. Dar GPU, respectiv Ceka, nu reprezenta oare modelul pentru Gestapo, de vreme ce avea, în orice caz, existență concretă și probabil și în conștiințele agenților?

Putea totuși Stalin să fie sigur că GPU *îl* asculta necondiționat? Nu mai existau în statul său numeroși troțkiști și buhariniști, care se pronunțau acum pentru pace și conciliere? Ce semnificație putea să aibă faptul că secretarul de partid din Leningrad, Kirov, obținuse mai multe voturi decât el la alegerile desfășurate la congresul partidului[27]? Firește că nu se putea pune în discuție loialitatea lui Kirov, care l-a numit pe Stalin, chiar la acest congres, „cel mai mare om al tuturor timpurilor și popoarelor"[28]. Însă dușmanii se puteau ascunde în spatele său, iar Stalin vedea încă mulți dușmani. E de presupus că, nu fără o doză de nostalgie, în telegrama de felicitare pentru cel de al 15-lea an de existență a GPU, din decembrie 1932, a numit „opera de distrugere a dușmanilor proletariatului" ca nefiind încheiată, ci „complicată"[29].

Este adevărat că acum culacii erau zdrobiți, dar Stalin indica noile ținte ale urii partidului, „gestionarii depozitelor, responsabilii economici, contabilii-șefi, secretarele ș.a." de la colhozuri, ce ar fi, în mare parte, reprezentanții „foștilor", ai „claselor muribunde"[30]. După toate probabilitățile, era furios pe membrii Biroului Politic și ai Comitetului Central care-l împiedicaseră să ordone împușcarea acelor *dușmani ai partidului* care se ascunseseră chiar în interiorul acestuia. De aproape o jumătate de deceniu, pretutindeni în țară se ridicau statui reprezentându-l pe Stalin, care, într-un flux continuu de mesaje măgulitoare, era numit „marele conducător al popoarelor", iar orașe importante și numeroase străzi îi purtau numele. Dar, atât timp cât mai avea dușmani în partid, încă nu devenise conducătorul absolut.

În prima jumătate a anului 1934, nici Hitler nu era deocamdată conducătorul unic. Hotărârea cu care se debarasa de dușmani pare să fi făcut o impresie puternică asupra lui Stalin. Faptul că în Germania național-socialistă se puteau vedea peste tot tablouri care-l arătau pe Hitler alături de Frederic cel Mare, Bismarck și Hindenburg ca înfăptuitor al unității naționale, așa cum era prezentat Stalin în Uniunea Sovietică, lângă Marx, Engels și Lenin, ca apărător al clasei muncitoare, nu era decât o imitare a modelului sovietic. Însă, odată cu afacerea Röhm, Hitler a devenit pentru prima dată, la rândul lui, un model, în orice caz la nivel obiectiv și, probabil, și în conștiința adversarului său.

2. „Puciul lui Röhm" și asasinarea lui Kirov în 1934

Ernst Röhm, șeful de stat major al SA, nu era numai un simplu personaj din anturajul lui Hitler, ci făcuse parte cândva, la München, dintre protectorii acestuia, ca unul dintre cei mai puternici ofițeri ai armatei Reichului, iar SA nu era pur și simplu o „diviziune" a NSDAP, ci, până la 30 ianuarie 1933, fusese în ochii opiniei publice chiar partea sa cea mai vizibilă și mai activă; uniformele brune ale SA au constituit culoarea dominantă în cadrul mișcării de ridicare națională și, tocmai de aceea, în revoluția național-socialistă. Însă această forță armată a partidului de guvernământ nu a înlocuit vechea armată, așa cum se întâmplase cu Armata Roșie în Uniunea Sovietică, iar Hitler nu intenționa nici pe departe să urmeze exemplul lui Lenin și să declanșeze un atac de distrugere a puterii armate a statului. Situația era cu totul diferită, pentru că armata depășise de mult consecințele războiului și niciun politician nu putea să preia puterea în Germania împotriva voinței ei. La rândul său, SA nu a avut de la început o atitudine ostilă față de armata Reichului, deoarece și conducerea sa, la fel ca aceea a armatei, provenea în cea mai mare parte dintre ofițerii din Primul Război Mondial și voluntarii Freikorps, numai că într-o altă proporție; de aceea, era tot atât de mult un produs al *experienței pozitive a războiului*, reprezentantul celor căzuți în Rusia.

Cu toate acestea, SA era o forță ce nu considera încheiată revoluția național-socialistă la 14 iulie 1933. De aceea, în rândurile SA se vorbea despre o a doua revoluție, care trebuia să-i elimine pe reacționarii încă numeroși în armată și economie și să înființeze o armată populară național-socialistă, al cărei ministru de război să fie Ernst Röhm. Prin aceasta, SA a reprezentat, în același timp, o nouă orientare de stânga, socialistă, în NSDAP, și nu întâmplător Otto Strasser avea relații bune cu mulți lideri SA. Desigur că toate acestea nu însemnau vreo atitudine ostilă față de Hitler; mai mult, se afirma că Führerul trebuie scos din alianța cu *reacțiunea*, alianță în care intrase în interesul câștigării puterii.

Nimic nu părea așadar mai firesc decât ca amenințații să se unească într-o alianță informală: Reichswehrul, reprezentat de ministrul Blomberg și de șeful de stat major Reichenau, naționaliștii germani din cabinet, în frunte cu von Papen, și industriașii, sub conducerea lui Krupp și Thyssen. Dintre miniștrii național-socialiști, Göring și Frick s-au situat, desigur din convingere, de partea adversarilor SA; Goebbels părea să ezite. Odată cu anunțarea „sfârșitului revoluției", în iulie 1933, Hitler luase de fapt o decizie preliminară, însă el a încercat să medieze în continuare între cele două grupări și și-a rezervat misiunea de arbitru. În timp ce Reichswehrul încă bătea pasul pe loc, SA s-a extins foarte puternic: a anexat total „căștile de oțel", și-a subordonat universitățile prin crearea de „unități universitare SA", și-a creat o „poliție militară SA" proprie, în multe locuri și-a constituit gărzi înarmate, nu de puține ori în legătură cu taberele auxiliare SA. În iulie s-a reușit o înțelegere între armata Reichului și SA: Obergruppenführerul Friedrich Wilhelm Krüger a fost numit șef al sistemului de instruire, SA devenind astfel organizația sub tutela căreia se desfășura întreaga pregătire paramilitară. Pentru unitățile SA din estul țării se înfăptuia un țel urmărit de multă vreme, prin faptul că obțineau accesul la depozitele de arme destinate apărării granițelor. Către sfârșitul anului 1933, efectivele unităților SA se ridicau la aproximativ patru milioane de oameni; așadar, SA deținea o poziție inițială la care comuniștii n-ar fi putut nici măcar să viseze, atunci când lansaseră apelul pentru declanșarea războiului civil. Cu toate acestea, armata Reichului era considerată încă mai puternică, pe ansamblu.

Însă cât timp avea să rămână astfel? Nu trebuia, totuși, ca numărul să atârne în cele din urmă decisiv în balanță? Era cumva Hitler, cum se afirma atunci în cercurile național-bolșevice, acel Kerenski al revoluției germane sau cel mai important conducător al girondinilor acesteia? Și despre Mussolini s-ar fi putut afirma, pe bună dreptate, că toate analogiile deduse din istoria de până atunci a revoluțiilor erau false, întrucât era vorba despre un nou tip de revoluție, și anume cea fascistă.

Pentru Hitler, situația nu era simplă la începutul anului 1934. Speranțele milenariste ale deșteptării naționale erau departe de a se fi îndeplinit, pentru

că șomajul scăzuse destul de puțin, iar începuturile disputei între biserici, precum și interdicția de a călători în Austria au născut multă îngrijorare. Salariile reale mai degrabă se micșoraseră decât crescuseră. Goebbels a trebuit să pună în mișcare o campanie propagandistică împotriva „cârcotașilor și a nemulțumiților", care, evident, se puteau mișca absolut liber.

Dacă SA era neliniștit, largi cercuri conservatoare erau nemulțumite. Numirea lui Röhm, împreună cu Hess, ca ministru fără portofoliu la 1 decembrie 1933 a fost văzută numai ca un premiu de consolare. Röhm a desfășurat însă și activitate diplomatică, s-a întâlnit, printre alții, cu ambasadorul francez François Poncet, iar la 18 aprilie a ținut la Berlin o alocuțiune importantă în fața corpului diplomatic și a presei străine, în care a spus: „...Ca un zid de neclintit stă SA în fața reacțiunii, a filistinilor și a ipocriziei, pentru că în el se întrupează tot ce înseamnă conceptul de revoluție!... Revoluția național-socialistă din Germania este brește a unei noi viziuni asupra lumii. Caracterul condiționat rasial al problemei ei esențiale, comunitatea poporului, demonstrează că noul naționalism idealist german nu are gânduri de cucerire și că energiile sale sunt îndreptate spre interior"[1].

În aceasta consta problema crucială. Röhm nu mai era de multă vreme atât de temut de diplomații străini pe cât era de conservatorii germani, deoarece transformarea Reichswehrului în armată de rezervă ar fi întârziat o înarmare serioasă, dacă nu chiar ar fi împiedicat-o. *Reacțiunea* a fost atacată și în cântecul lui Horst Wessel, devenit între timp parte componentă a imnului național, iar însuși Hitler a expus nu de puține ori teoria rasială dintr-o perspectivă de politică internă pacifistă, însă înarmarea rapidă și eficientă era pentru Hitler cel mai important punct din programul său și nu permitea nimănui să-l pună în pericol. Și chiar dacă nu s-ar fi văzut sub presiunea timpului, cu greu s-ar fi situat de partea lui Röhm, pentru că partidul său nu era absolut deloc revoluționar în sensul lui Röhm, iar el însuși era conștient că mulți comuniști se înghesuiseră în SA, sperând probabil să ducă mai departe o revoluție SA, către o transformare și mai profundă. Cu sprijinul adjuncților lui Röhm, Himmler și Lutze, Hitler a putut să conteze pe faptul că, oricum, Göring și Gestapoul erau de partea sa. Din Reichswehr erau răspândite zvonuri alarmante în legătură cu prezumtive pregătiri de revoltă ale SA, iar în centrul rețelei se afla cel mai de încredere adept al lui Hitler printre ofițerii de rang înalt, generalul von Reichenau. Hitler nu părea însă grăbit să ia o hotărâre definitivă.

La începutul lunii iunie, el a mai avut o lungă discuție cu Röhm, prilej cu care i-a dat de înțeles că era bine să-și ia concediu. Röhm s-a conformat, ba chiar a ordonat un concediu general pentru formațiunile SA, iar la 8 iunie a emis un amenințător ordin de zi, în care — prostie de neînțeles — nu amintea numele lui Hitler. Vorbea însă despre dușmanii SA și speranțele lor zadarnice, încheind patetic: „SA este și rămâne destinul Germaniei"[2].

La 17 iunie, independent de Hitler, se pune un important contrapunct. La invitația Ligii Universității, vicecancelarul von Papen ține la Marburg un discurs în care vorbește despre „drojdia" revoluționară, critică din nou pretenția totalitară anticreștină și avertizează în legătură cu o împărțire a poporului în stăpâni și sclavi. Ideile cruciale sunt următoarele: „Cine se joacă, în mod iresponsabil, cu asemenea gânduri (despre a doua revoluție), acela să nu scape din vedere că unui al doilea val îi poate urma ușor un al treilea, că acela care amenință cu ghilotina mai degrabă ajunge el sub ghilotină... Se vorbește mult despre iminenta socializare. Am trăit noi oare o revoluție antimarxistă pentru a înfăptui programul marxismului?... Un popor nu-și poate permite veșnica revoltă de jos dacă vrea să stea în fața istoriei... Nu se poate construi nimic dacă se folosește veșnic dinamita. Germania nu trebuie să devină un tren fără destinație, despre care nimeni nu știe când se va opri"[3].

Acest discurs nu este interpretat de Hitler ca un ajutor, ci ca o sfidare. Difuzarea lui este interzisă, iar cel care l-a redactat, Edgar Jung, odinioară un proeminent luptător al *revoluției conservatoare*, este arestat. Hitler se decide să ducă o luptă pe două fronturi.

La 28 iunie, convoacă o reuniune a conducătorilor SA, la Bad Wiessee, la care își anunță participarea. La 30 iunie, după o vizită la Essen, pleacă împreună cu Goebbels și Lutze de la Hangelar spre München. Între timp îi parveniseră direct multe vești senzaționale, printre altele despre atentatul plănuit împotriva lui de Standartenführerul Uhl și despre pregătirile de revoltă ale șefului SA de la Berlin, Ernst (care în realitate tocmai pleca în călătoria de nuntă). Cât de în serios le-a luat Hitler și cât de mult l-au influențat în acțiunea sa a rămas neclar până astăzi. În orice caz, încă de la sosirea la München, sunt arestați mai mulți șefi ai SA, iar la Wiessee aceeași soartă o au Röhm, complet consternat, și colaboratorii săi cei mai importanți. Arestații sunt duși cu autobuzul la închisoarea Stadelheim. Pe drum mai sunt arestați și alți conducători ai SA, care se aflau în drum spre Wiessee. Ministrul bavarez al justiției Frank îl liniștește mai întâi pe Röhm, spunându-i că se află într-un sediu al justiției și că deci nu i se poate întâmpla nimic, dar, pe baza unei hârtii semnate de Hitler, predă către SS 19 oameni, care sunt împușcați imediat. Lui Röhm i se propune varianta de a se sinucide și, pentru că nu o acceptă, este omorât la 1 iulie de Theodor Eicke, al doilea comandant de la Dachau, devenit mai apoi inspector al lagărelor de concentrare. Între timp, la Berlin, Göring și Himmler își extind cu de la ei putere prerogativele, astfel că sunt împușcați și Gregor Strasser și generalii von Schleicher și von Bredow. Printre victime se numără, de asemenea, colaboratorii lui Papen, von Bose și Jung, vicecancelarul însuși fiind pus sub stare de arest la domiciliu.

Hitler primește telegrame de mulțumire de la von Blomberg și de la von Hindenburg. La 3 iulie este publicată Legea privind măsurile de legitimă apărare a statului, în care se arată că măsurile întreprinse pentru înăbușirea

acțiunilor de înaltă trădare și de trădare a patriei, din 30 iunie și 2 iulie, sunt măsuri de „legitimă apărare a statului". În discursul din Reichstag din 13 iulie, Hitler dă următoarea explicație: „Dacă însă în Germania trei trădători cad de acord și realizează o întâlnire cu un om de stat străin, întâlnire pe care chiar ei o numesc de «serviciu», fără știrea personalului, iar mie mi-o ascund sub ordin strict, atunci pun să fie împușcați astfel de oameni, chiar dacă s-ar putea ca la o discuție ținută secretă față de mine să fi venit vorba numai despre vreme, monede vechi și altele asemenea"[4].

Aceasta era o justificare incredibilă, pentru un eveniment incredibil. În toate statele există legi privind trădarea de patrie și adesea prevăd pedeapsa cu moartea, însă numai după o procedură judecătorească! Începând din 30 ianuarie, SA omorâse mai multe sute dintre adversarii săi, dar era vorba despre *excese* și în cele mai multe cazuri justiția a acționat. În Uniunea Sovietică fuseseră eliminați milioane de *dușmani*, dar se invoca un *drept revoluționar* și a existat o oarecare aprobare chiar în vechile state de drept ale Occidentului. Dar un asemenea masacru în interiorul conducerii unui stat nu existase încă niciodată în istoria modernă, nici măcar în Uniunea Sovietică. Acuzațiile de desfrâu și de homosexualitate, pregătite pentru a indigna opinia publică largă și, în plus, false, puteau să atârne mult mai puțin în balanță decât cele de complot, care oricum, în ceea ce-l privea pe generalul von Schleicher, nu erau cu totul neplauzibile.

La toate acestea s-au adăugat și circumstanțe extrem de agravante. O serie întreagă de oameni fuseseră împușcați din dorința de răzbunare sau numai ca avertisment, deși nu avuseseră vreo legătură cu SA sau cu posibilele planuri ale cercurilor conservatoare: printre aceștia s-au numărat Gustav von Kahr, în vârstă de 73 de ani și președintele Acțiunii Catolice, Klausener, iar alături de Schleicher și-a găsit sfârșitul și soția acestuia. Nu părea să existe vreo deosebire esențială față de asasinatele în masă de după atentatele asupra lui Lenin și Uriţki și nici măcar nu putea fi invocată drept scuză o situație critică de război civil. Așadar, în centrul Europei apăruse un regim care nu numai că împușca fără milă și fără judecată familiile adversarilor lui politici, dar și distrugea, într-o baie de sânge în masă, opoziția în interiorul propriei conduceri. În acel moment, și despre regimul național-socialist se putea spune că împușcarea devenise alfa și omega politicii sale de guvernare[5].

Dacă nu se vrea ca termenul „bandă de criminali" să fie considerat suficient, așa cum se mărginiseră ani de-a rândul să-i numească emigranții ruși pe bolșevici, atunci rămâne o singură motivare demnă de luat în considerare, invocată de însuși Hitler în acel discurs în Reichstag: „În acest ceas am fost răspunzător pentru destinul națiunii germane și, prin aceasta, judecătorul suprem al poporului german. Armatele răzvrătite au fost, în toate timpurile, chemate la ordine prin decimarea lor. Un singur stat nu a făcut uz de legile de

război și, de aceea, acest stat s-a prăbușit: Germania. Eu n-am vrut ca tânărul Reich să împărtășească soarta celui vechi"[6].

Însă chiar dacă se susține, în mod nejustificat, că șefii SA voiau, într-adevăr, să nu mai dea ascultare, premisa argumentației era totuși că domnea starea de război. Așadar, prin înseși cuvintele lui Hitler, regimul se dezvăluia ca un regim al stării de război pe timp de pace.

Exact în acel moment, ca urmare a decesului președintelui Reichului, von Hindenburg, Hitler a putut să instituie o dictatură personală, pe care Mussolini n-a obținut-o niciodată și pe care însuși Stalin, în momentul acela, încă nu o deținea, formal și practic. În plus, ministrul Reichswehrului, von Blomberg, printr-o modificare a jurământului pe drapel, cu caracter de lovitură de stat, a făcut să dispară independența internă a armatei.

Deja la 1 august 1934, în ajunul morții lui Hindenburg, guvernul a hotărât ca funcția de președinte al Reichului să se unifice cu funcția de cancelar al Reichului, deși legea nu oferea o bază pentru aceasta. Și mai important a fost faptul că Blomberg a emis un ordin prin care a introdus noua formă de depunere a jurământului, ce obliga armata la loialitate personală față de „Führerul Reichului german și al poporului, Adolf Hitler". Această modificare era, la rândul ei, ilegală și, din acest punct de vedere, revoluționară. Însă depunerea personală a jurământului însemna o legare de tradiția monarhistă și de aceea ofițerii au acceptat-o de bună voie. Că era vorba despre un fel de troc a devenit evident atunci când, la 20 august, Hitler i-a adresat lui Blomberg o scrisoare de mulțumire, în care dădea asigurări solemne că, „în executarea testamentului nemuritorului feldmareșal", el va vedea întotdeauna cea mai înaltă îndatorire în „a consolida armata, drept unic apărător al națiunii"[7].

Astfel, Hitler a dat armatei, într-o oarecare măsură, o garanție împotriva anumitor tendințe ale propriului partid, însă el însuși devenise un autocrat fără precedent în istoria Reichului german: nu un *înlocuitor de monarh*, așa cum se spune că fusese Hindenburg în perioada Republicii de la Weimar, ci un supermonarh, „conducătorul Reichului german și al poporului", cu împuterniciri nelimitate.

Din acel moment, Hitler nici măcar n-a mai avut alături de el un vicecancelar: în ciuda profundei jigniri aduse, von Papen acceptase postul de trimis extraordinar la Viena, pentru a atenua consecințele atentatului național-socialist din 25 iulie asupra cancelarului federal Dollfuss, care determinase, înainte de toate, un grav conflict cu Mussolini. Atitudinea armatei se poate explica numai prin faptul că vedea în Hitler „omul ei", garantul realizării celei mai mari dorințe: cucerirea „libertății armatei". În realitate, nu mai exista nicio forță ce s-ar fi putut opune unei înarmări puternice și eficiente. Creșterea efectivelor militare la 300 000 de oameni, acțiune pe care Schleicher intenționa s-o definitiveze abia în 1938, a fost stabilită de Hitler pentru toamna anului 1934. A mai durat totuși ceva timp până când conducerea Wehrmachtului a înțeles că materializarea

unei dorințe exagerate e periculoasă pentru cel care aspiră la ea: conceptul de armată populară național-socialistă era lichidat, ce-i drept însă, sub afluența de recrutări, armata însăși și-a schimbat fața și a pierdut din vechea stabilitate. În plus, contrar promisiunii, începuse înființarea detașamentelor SS înarmate și era probabil că, într-un timp previzibil, armata avea să se confrunte cu o nouă concure[illegible].

Măsurile luate de Hitler împotriva SA întâmpinaseră surprinzător de multă adeziune în rândul poporului german, în mod sigur pentru că armata partidului era văzută drept o forță amenințătoare și revoluționară. Cu toate acestea, germanii au înțeles ce însemna: că, după un an și jumătate, revoluția național-socialistă își însușise total conducerea supremă a statului, devenind practic de necontrolat. La 19 august, când poporul a trebuit să se pronunțe față de Legea asupra succesiunii, în ciuda multiplelor trucuri și manipulări, 4,5 milioane de persoane au votat cu „nu", adică mai mult de 10% dintre alegători. A fost un rezultat unic într-un stat totalitar, în condițiile absenței oricărei contrapropagande legale.

Nu e de mirare că numeroși observatori din întreaga lume au văzut în afacerea Röhm un șoc puternic suferit de regimul național-socialist sau chiar începutul sfârșitului. Nu a fost însă și cazul lui Stalin. Conform raportului lui Walter Krivitski, devenit mai târziu șef al serviciului sovietic de informații militare pentru Europa de Vest, Stalin era „profund impresionat de felul cum Hitler și-a lichidat opoziția. Studia până în cele mai mici amănunte fiecare raport al agenților noștri din Germania care se referea la evenimentele acelei nopți"[8]. De la ședința Biroului Politic care a luat în discuție evenimentele, superiorul lui Krivitski, generalul Bersin, șeful serviciului de informații, și-a însușit teza lui Stalin conform căreia evenimentele din Germania n-au arătat, în niciun caz, prăbușirea regimului nazist; dimpotrivă, ar trebui să ducă mai degrabă la consolidarea regimului și la întărirea poziției lui Hitler[9]. Cel puțin de la dezvăluirile lui Hrușciov la Congresul al XX-lea al partidului, nu mai încape îndoială că firele asasinării lui Kirov, la 1 decembrie 1934, merg până la însuși Stalin[10] și că au fost create astfel premisele pentru o epurare a partidului, acțiune ce avea să reducă modelul lui Hitler la dimensiuni de-a dreptul microscopice.

În Uniunea Sovietică lucrurile începuseră cu totul altfel decât în Germania. Dacă în Germania unitatea triumfalistă a ridicării naționale într-o explozie sângeroasă a rezultat într-o dispută a concepțiilor și tendințelor ireconciliabile, în 1934, în Uniunea Sovietică părea să se nască, dintr-o lungă dispută, în cele din urmă, ceva asemănător unei concilieri între majoritatea din partid și opoziție, care se luptaseră atâta vreme pentru punctul de vedere just în probleme precum socialismul într-o singură țară, revoluția internațională, țăranii și, în primul rând, industrializarea țării.

Un punct culminant al acestei lupte fusese așa-numita „platformă a lui Riutin" din anul 1932, care vedea în Stalin singurul vinovat de situația catastrofală a țării și la care Stalin, în ceea ce-l privea, ar fi răspuns cu dragă inimă prin condamnări la moarte, dacă ar fi putut să se impună. Însă mai era încă suficient de influent testamentul lui Lenin, care le cerea bolșevicilor să nu repete greșeala iacobinilor, începând o luptă de distrugere reciprocă; de aceea, în toate disputele aprige cu troțkiștii și cu zinovieviștii nu fusese pronunțată niciodată pedeapsa capitală, iar dacă un tovarăș de partid urma să fie executat, cum a fost asasinul contelui Mirbach, Blumkin, care jucase mult timp un rol important, atunci era necesar să fie prezentate probe interpretabile drept „trădare de patrie" sau ceva similar. Însuși Troțki nu fusese decât exclus.

Totuși, Riutin părea să reprezinte doar vârful unui aisberg. GPU raportase permanent că printre tineri se răspândeau tendințe de a reînvia tradiția organizației *Narodnaia Volia* și a altor organizații teroriste. În 1934, Ivan Solonevici a întâlnit, într-un lagăr disciplinar din nordul îndepărtat, astfel de studenți, fii de înalți funcționari de partid, care i-au povestit foarte deschis despre tentativa lor de a-l asasina pe Stalin, la un spectacol de teatru[11]. Kirov, se pare, făcea parte dintre aceia care se pronunțaseră cel mai hotărât împotriva pedepsei cu moartea pentru *autorii intelectuali*, cerută de Stalin, deși, fără îndoială, îi era loial acestuia, iar ca succesor al lui Zinoviev la Leningrad își câștigase mari merite în postul de secretar general.

Începând cu vara anului 1933 situația s-a detensionat considerabil totuși, nu în ultimul rând pentru că era așteptată o recoltă bună. Nimeni nu se mai putea îndoi că primul plan cincinal fusese îndeplinit cu succes în patru ani, în timp ce creștea speranța că în viitor nu vor mai trebui să moară de foame milioane de oameni, pentru a realiza mărețele obiective ale partidului și statului. Mai mult, acum păreau posibile încetinirea ritmului de muncă și înlesniri perceptibile pentru oameni. Se părea că însuși Stalin nu dorea să se sustragă acestei atmosfere, iar la Congresul al XVII-lea al partidului, câtorva membri ai opoziției li s-a permis să ia cuvântul, printre aceștia aflându-se și Kamenev. În aceeași perioadă, Maxim Gorki, pe atunci cu mare influență pe lângă Stalin, se străduia intens pentru concilierea cu intelectualitatea din cadrul partidului și sprijinea „liberalismul" lui Kirov. Dimpotrivă, cei aflați în anturajul imediat al lui Stalin, în frunte cu Kaganovici și Ejov, se opuneau acestei tendințe și căutau să-i întărească lui Stalin sentimentul de neîncredere care-l făcea să vadă pretutindeni acțiunea *dușmanilor*. Probabil că această neîncredere s-a redeșteptat atunci când plenara Comitetului Central din noiembrie 1934 a hotărât să grăbească transferul lui Kirov de la Leningrad la Moscova, prevăzut deja de congresul partidului, pentru a prelua activitatea de secretar al partidului, alături de Stalin.

La 1 decembrie 1934, Kirov a fost împușcat de un tânăr comunist, pe nume Nikolaev, la sediul său din Leningrad, Smolnîi. Stalin s-a deplasat imediat la Moscova pentru a conduce personal ancheta. S-a stabilit repede că oamenii din NKVD (noul nume al GPU) își neglijaseră în mod flagrant îndatoririle de serviciu, adică protecția lui Kirov. Cu toate acestea, au primit sancțiuni foarte ușoare și au căzut victime accidentelor de circulație. Nikolaev însuși era un merituos membru de partid, care se număra însă de mai mult timp printre nemulțumiți, indignat de birocratizarea tot mai accentuată și acuzând pierderea acelor legături personale și vii din interiorul partidului, ce fuseseră o caracteristică a anilor de luptă în vremea războiului civil și a primei perioade ce a urmat. Și el își propusese o întoarcere la trecutul mai îndepărtat și se adâncise în studiul literaturii teroriștilor ruși ai secolului al XIX-lea. După toate aparențele, nu avusese complici, însă discutase frecvent, așa cum rezulta din jurnalul său personal, cu foști opozanți, care nu mai făceau un secret din poziția lor critică față de politica dusă în epoca respectivă de conducerea partidului. Totuși, tocmai Kirov fusese acela care tratase mai îngăduitor restul opoziției zinovieviste, dorind s-o atragă din nou de partea regimului; astfel, de exemplu, îi permisese să revină la Leningrad unuia dintre cei mai vechi și înverșunați opozanți, David Riazanov, cel care editase mai demult operele complete ale lui Marx și Engels. Pentru decepționatul vechi comunist să fi făcut parte, totuși, succesorul lui Zinoviev dintre trădătorii revoluției? Însă cine putea atunci să fi avut interesul să-l lase fără protecție pe apărătorul liberalismului stalinist (cum s-ar putea formula) și să-i ofere adversarului său revolverul? Responsabili fuseseră cu adevărat opozanții critici sau, mai degrabă, Stalin în persoană, care voia să aibă un motiv pentru a-și înlătura definitiv vechii adversari? Astăzi nu mai pot exista semne de îndoială, deși unele circumstanțe rămân nelămurite, ceea ce face evidente și din acest punct de vedere asemănările cu afacerea incendierii Reichstagului.

Desigur că era posibilă și o a treia explicație, anume că o putere externă a dirijat mâna lui Nikolaev, în special Radek fiind acela care susținea teza despre „mâna Gestapoului", ce oferea avantajul de a-i scoate din vizor pe opozanții mai vechi și, în primul rând, de a evita întrebările prea periculoase. De fapt, *dezghețul* n-a luat sfârșit imediat, deși în partid s-au intensificat criticile față de opoziție și chiar s-a intentat un prim proces împotriva lui Zinoviev și Kamenev, terminat cu condamnarea la închisoare a acuzaților. Directiva de partid, emisă chiar în ziua atentatului, prin care se ordona urgentarea proceselor împotriva tuturor persoanelor învinuite de pregătirea sau executarea de acțiuni teroriste, a rămas secretă și a fost aplicată mai întâi ca o adevărată „cartă a ilegalității" numai în cazurile „gardiștilor albi" arestați[12].

Mai important era că Stalin a avut motiv să ajungă la bănuiala că, într-o discuție personală terminată cu o supunere totală, Kamenev i-a ascuns unele lucruri și, după toate aparențele, Stalin a văzut într-o asemenea tăinuire o

faptă care trebuia pedepsită cu moartea, așa cum a procedat Hitler în cazul lui Röhm. Dar, cu referirea nemijlocită la asasinarea lui Kirov, Stalin și-a creat numai premisele pentru marea epurare; într-o primă fază, s-a mers mai departe cu politica indulgenței și a concilierii. Au fost luate primele măsuri pentru adoptarea unei noi constituții, care trebuia să fie „cea mai democratică din lume", elaborată cu contribuția esențială a lui Buharin. Acesta chiar a avut voie să plece la Paris, unde a purtat lungile convorbiri cu Boris Nikolaievski, din care a rezultat acea „Scrisoare a unui vechi bolșevic", căreia i se datorează majoritatea informațiilor despre scena sovietică în jurul morții lui Kirov[13]. Stalin tocmai își propusese acea reconsiderare a politicii externe, care presupunea colaborarea cu puterile occidentale, iar o publicitate negativă în presa din Apus ar fi fost extrem de nocivă pentru atingerea acestui țel.

3. Politica internațională (1935-1936)

Când Troțki prelua, în anul 1917, Comisariatul pentru Afacerile Externe, era convins că sarcina sa consta în principal în „a închide prăvălia", pentru că din acel moment înainte nu va mai exista o politică externă în sensul tradițional. Politica internă a Rusiei sovietice, înfrângerea capitalismului vor deveni în foarte scurt timp conținutul principal al politicii internaționale, prin faptul că proletariatul va distruge capitalismul în întreaga Europă și apoi în lume. Concepțiile lui Hitler erau în opoziție cu cele ale lui Troțki, dar nici pentru el nu exista o separare categorică între politica internă și politica internațională. Cei mai mulți europeni vedeau în el și în regimul lui în primul rând vârful de lance al revizionismului german și, prin aceasta, o putere care punea în pericol pacea; cu cât el își sublinia mai energic voința de pace sau cu cât mai convingător Rudolf Hess, de exemplu, descria ororile războiului[1], cu atât creșteau șansele ca țelul „eliberării din lanțurile Dictatului de la Versailles", fără îndoială, unul dintre scopurile sale principale de politică externă, să poată fi atins într-un moment ulterior, pe cale pașnică, doar prin presiunea Reichului care prindea din nou puteri.

Însă discursurile pe tema păcii și declarațiile diplomatice nu erau unicele elemente care atârnau în balanță. Întrucât Germania, marele stat din centrul Europei, era foarte strâns legat de restul lumii și nu putea să realizeze o închidere completă a granițelor sale, după exemplul Uniunii Sovietice, tot ce se întâmpla în politica sa internă trebuia să aibă influențe directe sau indirecte asupra politicii internaționale. Astfel, partidele pe care Hitler le interzisese sau le obligase la autodizolvare au continuat să existe, într-o formă sau alta, pe teritoriul Europei și ar fi fost ciudat dacă nu ar fi apărut manifestări de solidaritate. Unele dintre partidele germane au continuat să existe, ca atare,

în spațiul de limbă germană, chiar cu modificările condiționate istoric: partidele de centru în Austria și în regiunea Saar, social-democrații în Cehoslovacia și, în ciuda guvernării prin național-socialiști, chiar în Danzig. Menșevicii ruși contribuiseră esențial ca, după 1918, partidele social-democrate din Europa să adopte o poziție antibolșevică; cum oare să nu fi exercitat conducerea SPD, emigrată la Praga, o influență asupra celorlalte partide ale Internaționalei socialiste? Însă și mai puternice decât în cazul partidelor au fost manifestările de solidaritate din partea bisericilor și a confesiunilor și, prin acestea, reacțiile politice internaționale.

Era aici și mai pregnantă o ambivalență observată chiar la unele partide, deoarece Partidul Social-Creștin din Austria era, ca și NSDAP, un adversar al social-democrației și, astfel, apropiat lui Mussolini, așa cum dorea și Hitler să fie. Atât pentru Biserica catolică, cât și pentru Biserica evanghelică, național-socialismul reprezenta, pe de o parte, o amenințare, iar pe de altă parte, o promisiune.

La început, Biserica catolică percepuse mai puternic amenințarea cuprinsă în articolul 24 al programului partidului, articol care lega „creștinismul pozitiv" al partidului de „sentimentul moral al rasei germane". Erau puse astfel sub semnul întrebării caracterul absolut și universalitatea învățăturii creștine și a fost logic de ce biserica a interzis credincioșilor, până în 1933, să fie membri ai NSDAP. Pe de altă parte, existau totuși motive întemeiate ca biserica să manifeste simpatie față de ridicarea națională, astfel încât interdicția anterioară a fost ridicată în martie 1933, chiar dacă nu fără o certă îngrijorare. Concordatul din 20 iulie 1933 a rezultat din aceste sentimente opuse: biserica abandona catolicismul politic, pentru a obține o poziție juridică sigură întru apărarea nucleului domeniului spiritual. În schimb, recunoașterea de către puterea internațională a Vaticanului reprezenta pentru Hitler un mare succes politic extern, care i-a adus mai mult prestigiu decât prelungirea Tratatului de neutralitate germano-sovietic în luna mai și decât parafarea Pactului celor patru puteri în iunie. Însă încă din 1934 și 1935 s-au dezvoltat puternice tensiuni, care și-au găsit expresia, în mare măsură, în lupta bisericii împotriva „mitului secolului al XX-lea" al lui Alfred Rosenberg și împotriva „noului păgânism". Totuși, elementul de afinitate patriotică și anticomunistă s-a păstrat întotdeauna și s-a dovedit activ nu numai la alegerile din ianuarie 1935 din Saar, ci și în numeroasele predici care condamnau lagărele de concentrare sovietice, deși erau menționate întotdeauna și cele germane.

La protestanți, atât afinitatea, cât și opoziția erau de altă natură. Ei erau mult mai deschiși decât catolicii față de direcțiile de gândire moderne și, implicit, față de ideile național-populare, dar pe de altă parte, aveau o relație mult mai strânsă cu Vechiul Testament. Astfel, tendințele de înnoire, care în Biserica catolică au rămas marginale, au devenit o forță foarte puternică în interiorul Bisericii evanghelice, sub forma Creștinilor Germani, și

voiau să înțeleagă național-socialismul ca pe o „a doua Reformă", ca pe o repetare a acțiunii „germanului Luther". Rezistența pe care au întâlnit-o era ortodoxă și într-un anumit fel reacționară, fiind îndreptată împotriva democratizării și parlamentarizării, precum și a centralizării legate de aceasta, spre care năzuiau Creștinii Germani. Dar lupta împotriva paragrafelor referitoare la arieni și împotriva discriminării creștinilor evrei a trecut tot mai mult în prim-plan la Uniunea Preoților în Suferință și la Biserica Confesională, iar dintre Creștinii Germani nu puțini au fost aceia care s-au apropiat de Mișcarea Credinței Germane, anticreștină, care enunța frecvent expresii precum „buruiana otrăvită a creștinismului asiatic marxist-iudaic"[2]. Cu toate acestea, cu greu putea exista un naționalist mai convins decât fostul comandant de submarin și luptător din Freikorps, Martin Niemöller, devenit în curând figura cea mai cunoscută în lume a rezistenței bisericești.

În mod sigur, nu numai evreii, victimele antisemitismului național-socialist, se simțeau amenințați de acest antisemitism, la rândul lui un fenomen complex și căruia i se pot distinge patru motive principale, cu origini istorice diferite.

Antisemitismul național-socialist era un fel de socialism îngust, care își concentra asupra evreilor toate reproșurile pe care le aveau de făcut socialiștii la adresa capitalismului, privind exploatarea, parazitismul, înstrăinarea poporului. Dar și mulți dintre primii socialiști îi combătuseră în primul rând pe Rothschild și pe evrei, ca „regi ai epocii"; abia Karl Marx extinsese critica la obiectul vast al *capitalismului*, cu toate că și el declarase lumea modernă drept „iudaică până în străfundurile inimii ei"[3].

În antisemitismul național-socialist se regăsea, pe lângă motivul social, și un motiv național, care demonstra o concordanță evidentă cu adversarul aflat de partea iudaică, și anume sionismul. Ce-i drept, sionismul era, într-o măsură esențială, o reacție la adresa antisemitismului, în primul rând a celui rusesc și francez, dar avea totuși o rădăcină independentă de aceasta în nașterea sentimentului național, așa cum se prezentase în mișcarea italiană de unire și libertate, iar legătura este evidentă în cartea fundamentală a sionismului, *Roma și Ierusalimul*, scrisă de Moses Hess în anul 1862. De aceea, nu a fost *numai* o măsură de apărare faptul că, încă înainte de 1914, sioniștii germani au făcut din dorința de emigrare în Palestina o condiție preliminară a apartenenței la comunitate.

Justificarea istorică a antisemitismului național-socialist era o versiune a legendei loviturii de pumnal: evreii s-ar fi sustras, în timpul războiului mondial, executării serviciului militar și ar fi trădat încă înainte de înfrângere; evident, în esență nu era vorba totuși despre afirmațiile îndoielnice sau false în legătură cu cifrele și birocrația economiei de război, ci despre amintirea rolului avut în revoluția germană de evrei precum Leviné, Levien, Eisner și Rosa Luxemburg; așadar, era vorba deja despre *bolșevismul evreiesc*, un motiv care se opunea primelor două.

Punctul culminant al antisemitismului național-socialist l-a reprezentat doctrina ideologică și, în același timp, mitologizantă a cauzalității, conform căreia toate nenorocirile istoriei universale își au originea în acțiunea unei forțe demonice, *a evreului*. Astfel, Reichsführerul SS Heinrich Himmler a văzut, într-o expunere publică din 1935 despre „Detașamentele de apărare, organizație de luptă antibolșevică", „în decursul vremurilor, neobosita sabie de călău de la Cannstatt și de la Verden fulgerând", rugurile vânătorii de vrăjitoare arzând, Inchiziția spaniolă decimând și regimul de teroare al Revoluției franceze măcelărindu-i pe cei mai buni fii ai poporului francez, iar în toate acestea, după părerea lui, era amestecat „veșnicul nostru dușman, evreul, sub o mască oarecare sau printr-una dintre organizațiile sale". În aceeași expunere, același om deducea toate greutățile și catastrofele istoriei germane din dorința de libertate și din individualismul germanilor, sublinia că experiența ce a servit ca bază era exclusiv cea a bolșevismului și că el a transformat întrebarea „Care pe care?" a lui Lenin în teza conform căreia în aceste lupte rasiale nu există încheiere a păcii, iar pentru un popor a fi învins înseamnă a muri[4].

Primul și *cel mai real* motiv a avut cel mai redus efect și cea mai mică forță. Boicotul de la 1 aprilie, nu în ultimul rând îndreptat împotriva magazinelor evreiești, a fost repede abandonat și, până în 1938, activitatea evreilor în economie s-a desfășurat relativ nestingherită, mai ales datorită protecției acordate de ministrul economiei, Schacht.

Al doilea motiv s-a aflat la baza Legilor de la Nürnberg din 15 septembrie 1935, care îi declarau pe evrei simpli „aparținători ai statului" și, firește, mergeau mult mai departe de acest aspect de drept statal în măsura în care, după modelul feudal și, bineînțeles, american, introduceau în legislație noțiunea de „sânge" și pedepseau căsătoriile și relațiile nelegitime între evrei și germani. Deplin *sionistă* era totuși convenția de transfer (Haavara), care trebuia să faciliteze emigrarea evreilor în Palestina.

Al treilea motiv a rămas un topos permanent, însă mai degrabă propagandistic.

Al patrulea motiv a reprezentat, prin consecințele sale, vârful caracterului revoluționar al național-socialismului și se pune întrebarea dacă nu constituia o adevărată declarație de război la adresa „Occidentului", al cărui protector se dorea totuși, cu ostentație, în opoziție cu Ernst Niekisch și alți naționaliști revoluționari.

Faptul că Hitler și-a făcut, prin lupta împotriva bisericii și prin discriminarea evreilor, adversari în multe țări și mai cu seamă în Anglia, oameni care ar fi rămas neutri în fața unui simplu naționalism german, îl ilustrează declarația unei englezoaice, care a spus: „Credeam că prigoana rasială aparține unei alte epoci"[5]. Pe de altă parte, chiar Nahum Goldmann relatează în amintirile sale că, de fapt, la congresul mondial al evreilor proclamase „boicotul evreiesc

împotriva Germaniei naziste", însă, în ciuda atacurilor vehemente, se pronunțase în favoarea convenției de transfer (Haavara)[6].

Astfel, totul părea să vorbească despre faptul că un regim care, prin politica sa internă, își făcuse deja adversari foarte puternici, urma să se lovească de rezistența hotărâtă a tuturor statelor, de îndată ce nu-și va mai susține pretențiile revizioniste doar pe căi propagandistice sau diplomatice, ci le va consolida printr-o înarmare puternică. Europa încă era continentul decisiv, chiar dacă dominația sa mondială slăbise din cauza Primului Război Mondial și a creșterii puterilor neeuropene, precum Statele Unite ale Americii și Japonia; Germania era, potențial, cea mai puternică și cea mai temută forță a continentului, și chiar *cultura germană* nu mai avea decât puțini prieteni și admiratori, de când la putere era o mișcare antisemită. De aceea, nimic nu părea mai probabil decât să se reînnoiască coaliția din vremea războiului și să se ducă o *politică a marii rezistențe*.

Însă condiția de bază a acestei politici era includerea Uniunii Sovietice. Uniunea Sovietică se arăta dispusă la dialog, pentru că se simțea amenințată în mai mare măsură decât celelalte state. Dar nu anunțase, cândva, în mod solemn, că voia să fie „groparul societății burgheze"[7]? Nu susținuse, timp de cincisprezece ani, un revizionism brutal? Nu persecutase biserica creștină mult mai devreme, mai dur și mai eficient decât o făcuseră național-socialiștii? Nu tăiase sionismului toate posibilitățile de mișcare și de acțiune, în timp ce în Germania comunitățile evreiești duceau o viață internă sănătoasă, iar sionismul era chiar încurajat? Ce-i drept, Briand nu mai trăia, însă avertismentele lui Jean Herbette privind „răul" nu fuseseră uitate cu totul la Ministerul de Externe de la Paris și mulți englezi se gândeau, tot așa, la „profet"[8].

Când, în septembrie 1934, s-a dezbătut problema intrării Uniunii Sovietice în Liga Națiunilor, președintele Elveției, Motta, a exprimat o profundă neîncredere, în care își găseau ecoul unele dintre experiențele postbelice: „În 1918 legația noastră de la Petersburg a fost jefuită și unul dintre funcționarii ei a fost ucis în chinuri îngrozitoare. Nu am primit niciodată niciun fel de scuze. Când, în 1918, tentativa de grevă generală ne amenința cu ororile războiului civil, am fost nevoiți să îndepărtăm cu forța armelor o misiune diplomatică sovietică, pe care o îngăduisem la Berna, pentru că fusese implicată în instigare... Comunismul înseamnă, în orice domeniu... cea mai profundă negare a tuturor ideilor pe care se bazează existența și viața noastră... Răspândirea dincolo de granițele politice este scopul său (al comunismului) vital. Dacă renunță la el, se neagă pe sine. Dacă îi rămâne credincios, atunci devine dușmanul tuturor, pentru că ne amenință pe toți"[9].

Motta n-a reușit să împiedice admiterea Uniunii Sovietice în Liga Națiunilor, însă, în ciuda tuturor discursurilor și eforturilor lui Litvinov, nu a dispărut complet posibilitatea radical opusă, pe care teoreticienii comuniști o consideraseră, atât de mult timp, drept cea mai importantă și de neevitat: *politica*

marii înțelegeri între puterile capitaliste, adică acceptul pentru instaurarea unei supremații germane în Estul european după distrugerea regimului comunist. Aceasta corespundea în mod evident intențiilor lui Hitler și părea că va implica garantarea imperiilor coloniale ale Angliei și Franței. De aceea, s-a bucurat de simpatie în cercurile influente ale puterilor occidentale. E adevărat că a reușit numai în mică măsură să se impună în rândurile opiniei publice, dar a slăbit considerabil politica *marii rezistențe*; ce-i drept, ministrul de externe al Franței, Pierre Laval, a încheiat în mai 1935 o alianță defensivă cu Uniunea Sovietică, dar el a fost călăuzit, înainte de toate, de intenții politice interne atunci când i-a dat lui Stalin ocazia să laude în mod public eforturile de înarmare ale Franței. Prin aceasta a dat o grea lovitură puternicei agitații antimilitariste a comuniștilor francezi și, în același timp, a pregătit, împotriva voinței sale, acea alianță a Frontului Popular care, în decursul următoarelor douăsprezece luni, i-a unit pe comuniști cu socialiștii și cu socialiștii radicali sub stindardul unui nou concept de „antifascism". El nu a făcut însă nimic pentru a prezenta acordul spre ratificare Camerei și Senatului, pentru că, în realitate, devenise deja un promotor al *micii rezistențe*.

Punctul central al acestei politici îl constituia Italia fascistă a lui Mussolini. Dacă se reușea atragerea lui Mussolini ca partener de încredere al puterilor occidentale, atunci Hitler putea fi strâns cu ușa și obligat să se astâmpere, fără să mai fie necesară includerea Uniunii Sovietice, acțiune cu consecințe imprevizibile și de care Anglia se temea în mod deosebit. Conferința celor trei puteri, care a avut loc la Stresa în aprilie 1935, a precizat punctul culminant al acestei politici: s-a pronunțat cu hotărâre împotriva încălcării Tratatului de la Versailles, de care se făcuse vinovat Hitler atunci când, la 16 martie 1935, probabil ca răspuns la prelungirea la doi ani a serviciului militar în Franța, a proclamat introducerea serviciului militar obligatoriu, gest prin care nu mai putea fi pusă la îndoială realitatea unei înarmări germane masive. Mussolini era însă de părere că, în schimbul colaborării sale cu puterile occidentale, era îndreptățit să ceară un preț mare, și anume tolerarea intenției sale ca, după exemplul partenerilor, să facă din Italia o mare putere colonială și să cucerească Etiopia, membră totuși, din 1923, a Ligii Națiunilor, bucurându-se de aceea de protecție grație principiului *securității colective*. Deși nu a primit nicio încuviințare, la 2 octombrie 1935 Ducele a îndrăznit să cheme în piețele Italiei milioane de oameni și să adreseze un apel către „Italia proletară și fascistă", ca, printr-o campanie în Africa de Est, să-și cucerească în cele din urmă „locul sub soare", refuzat atâta vreme de către națiunile burgheze ale Occidentului. Prin acest gest, el a ruinat în scurt timp politica *micii rezistențe*, dar ce rămăsese din aceasta era suficient de puternic, după cum urma să se vadă, pentru a-i asigura succesul final.

Între timp însă, Marea Britanie făcuse pași importanți pe drumul celei de-a doua posibilități *mici* a politicii internaționale, *politica micii înțelegeri*. La scurt

timp după introducerea serviciului militar obligatoriu în Germania, Cabinetul britanic a vrut să știe dacă vizita ministrului său de externe, Sir John Simon, și a lordului păstrător al sigiliului, Anthony Eden, prevăzută deja de mai mult timp, mai era oportună. După cum era de așteptat, Hitler a răspuns afirmativ și, după toate aparențele, la convorbirile din 25 și 26 martie a făcut o foarte bună impresie asupra oaspeților englezi care, probabil, crezuseră că vor întâlni un demagog, dar au ajuns la concluzia că în fața lor se afla un om de stat. Simon și Eden și-au continuat călătoria spre Moscova, însă, după revenirea în țară, au acceptat o propunere venită din partea lui Hitler și, în baza unor tratative grăbite, conduse de ambasadorul extraordinar Joachim von Ribbentrop, a fost pregătit un acord privind flota militară, prezentat la 18 iunie opiniei publice mondiale surprinse. Efectivul total al flotei de război germane era stabilit la 35% din cel britanic, iar pentru submarine s-a convenit chiar asupra paritații. Prin aceasta, Marea Britanie își atingea scopul, acela ca, după nereușita aplicării Tratatului de la Versailles, Hitler să fie legat prin noi tratate, însă a validat ulterior și încălcările din trecut, lăsându-i lui Hitler impresia că nu are de ce să se mai aștepte la o rezistență hotărâtă, chiar dacă va înlătura ultimele și cele mai importante lanțuri puse Germaniei după înfrângere.

Premisele pentru aceasta au fost create de Mussolini. El întâmpinase o rezistență neașteptat de puternică atunci când își trimisese trupele împotriva Etiopiei, iar după numai câteva săptămâni, 50 de țări aplicaseră sancțiuni Italiei. Însă Ducele a dovedit nervi de oțel și statele din Liga Națiunilor nu și-au dus măsurile până în punctul în care ar fi devenit periculoase pentru regim. Încă de la 2 martie, noul ministru francez de externe, Flandin, a impus, printr-un „ultim apel", o amânare repetată a deciziei privind embargoul petrolier.

Între timp, guvernul francez, a cărui atenție rămăsese îndreptată tot timpul în primul rând asupra Germaniei, prezentase corpurilor legislative pactul cu Uniunea Sovietică, prin care revenise la politica *marii rezistențe*. Însă opoziția politică internă, a dreptei și parțial a centrului, era extrem de puternică, iar Hitler, cu un bun fler psihologic, era convins că francezii — cu atât mai mult înaintea alegerilor parlamentare decisive, pe care spera să le câștige Frontul Popular — nu vor fi tentați să ia hotărâri cu consecințe importante. În plus, el avea probabil dreptate când considera că pactul ruso-francez, în ciuda referirii sale la statutul Ligii Națiunilor, reprezenta o situație de un tip nou, care nu fusese previzibilă atunci când, în 1925, la Locarno, Stresemann se declarase dispus să accepte „demilitarizarea" landului Renania, adică, pentru a liniști Franța, să accepte o pierdere excepțională de suveranitate pentru o perioadă nedeterminată.

Astfel, la puțin timp după ratificarea pactului de către Camera franceză, la 7 martie 1936, Hitler a ordonat trupelor germane să pătrundă în landul Renania, comițând cea mai gravă dintre toate încălcările de până atunci ale tratatului. S-a spus în repetate rânduri că în primele 48 de ore Hitler era

extraordinar de nervos și că trupele aveau ordinul să se retragă la nevoie. Rămâne deschisă întrebarea dacă regimul național-socialist ar fi supraviețuit unei ocupări a orașelor Mainz și Köln.

S-a văzut însă atunci că militarilor francezi le era la fel de teamă ca și celor germani. Ei credeau că nu-și puteau asuma răspunderea pentru o înaintare, fără măsuri de mobilizare, cu care politicienii nu erau de acord, astfel încât s-a considerat suficient un apel adresat Ligii Națiunilor. În Anglia, conform raportului atașatului militar german, omul simplu de pe stradă credea că ar fi trebuit să fie nebun să meargă încă o dată la Somme și Paschendaele, doar pentru că germanii și-au ocupat propria țară[10]. În acest fel, Hitler a păstrat din nou controlul, iar la 28 martie, la alegerile pentru Reichstag, grăbit anunțate, a obținut un adevărat triumf, de vreme ce, la o participare la vot de peste 99%, 98,8% dintre alegători au votat pentru candidații de pe lista național-socialistă.

Între timp, și Mussolini se afla pe drumul victoriei. La 5 mai 1936, sub conducerea mareșalului Badoglio, italienii intrau în Addis Abeba și n-a mai folosit la nimic faptul că, la 11 mai, delegația etiopiană, într-un discurs înflăcărat la Liga Națiunilor, denunța „crima" prin care italienii, „cu cele mai îngrozitoare mijloace ale civilizației moderne", le-ar fi răpit etiopienilor libertatea și ar fi „exterminat" mari părți ale populației[11]. Nu a durat mult până când sancțiunile au fost ridicate, iar puterile occidentale au lăsat să se înțeleagă că, în ciuda pactului sovieto-francez, ar încerca să revitalizeze politica *micii rezistențe*. Însă Hitler făcuse posibil triumful lui Mussolini, iar Mussolini făcuse posibil succesul lui Hitler. Nu era de mirare că cei doi se apropiau tot mai mult, de vreme ce admirația lui Hitler pentru Mussolini și pentru fascism fusese întotdeauna evidentă, iar Mussolini, la rândul său, chiar în perioadele de mare tensiune politică între cele două state, scosese în evidență nu de puține ori afinitatea ideologică și asemănarea structurală a regimurilor lor.

O referire a lui Mussolini i-a dat lui Hitler posibilitatea ca, la 11 iulie 1936, să încheie cu Austria un acord care îi confirma independența statală, dar care îl obliga pe succesorul lui Dollfuss, Kurt von Schuschnigg, la un fel de aliniere. Hitler nu mai era izolat, întrucât cele trei principale posibilități realiste ale politicii la adresa lui arătaseră atât de multe interferențe, încât niciuna nu putea fi transpusă cu consecvență.

Care era însă situația cu cea de-a patra și cea mai veche posibilitate, a *marii înțelegeri*? În declarațiile oficiale ale oamenilor de stat occidentali, cu greu pot fi găsite indicații pozitive în acest sens, dar cel puțin Laval pare să se fi gândit serios dacă nu ar fi fost mai bine ca dinamica germană să fie dirijată spre răsărit; în cercurile conducătoare occidentale, existau unele aluzii și discuții care mergeau în această direcție și care, pe de altă parte, l-au umplut de indignare pe ambasadorul american de la Berlin, William Dodd. Tendințele contrare erau, desigur, considerabil mai puternice, deși în opinia publică erau

frecvent reprezentate de scriitori care descriau cu multă simpatie *marele experiment social* din Uniunea Sovietică. La alegerile parlamentare din Franța din 3 mai, învingător fusese Frontul Popular, iar antifascismul câștiga teren și în Anglia, deși conservatorii dispuneau de o majoritate parlamentară sigură.

Diplomația comisarului pentru afacerile externe Litvinov se potrivea perfect acestei tendințe. În privința caracterului și a tonului adoptat, era mult diferită de comunicatele anilor 1920, încât trebuie să se fi întâmplat ceva ieșit din comun pentru a determina această transformare. Se pune totuși foarte insistent întrebarea dacă Stalin nu-și exprimase propriile temeri când, la Congresul al XVII-lea al partidului, făcea deosebirea între o linie „veche" și una „nouă" a politicii germane, care s-ar fi confruntat încă înaintea venirii lui Hitler la putere, și anume, pe de o parte, politica de la Rapallo și, pe de altă parte, tendința de reluare a politicii fostului Kaiser german, „care a ținut Ucraina sub ocupație o perioadă, a întreprins o campanie împotriva Leningradului și a transformat țările baltice într-o zonă de desfășurare a armatei pentru o asemenea campanie"[12]. Era foarte clar că, printr-o metaforă dramatică, el făcea cunoscut reprezentanților acestei noi politici că noua forță industrială și militară a Uniunii Sovietice nu le va permite „să-și bage râturile în grădina noastră sovietică"[13].

Însă adevărata sa temere nu era oare aceea că puterile occidentale aveau să considere noua *sa* linie, politica Litvinov, doar ca pe o stratagemă și să treacă, în cele din urmă, la politica *marii înțelegeri*? În acest caz, pe viitor campania conducătorilor germani și intervenția aliaților n-ar mai fi îndreptate una împotriva celeilalte, precum în 1918, ci ar fi coordonate. Așadar, Germania trebuia să constituie centrul preocupărilor sale și s-au prezentat două speranțe: revenirea Germaniei la politica de la Rapallo, pe de o parte, și paradoxala separare a Germaniei, puternic capitalistă în fascismul ei, de statele capitaliste mai puțin active.

În orice caz însă, Stalin trebuia să impulsioneze înarmarea, ale cărei baze le pusese deja prin primul plan cincinal, în 1928. În mai 1935 a dat procesului colectivizării cea mai convingătoare interpretare chiar și pentru Occident, atunci când, într-o cuvântare în fața absolvenților Armatei Roșii, a spus că sarcina a constat în a așeza o țară înapoiată tehnic și aproape săracă lipită pământului, cu o populație semianalfabetă, „de pe făgașul Evului Mediu și al neștiinței, pe calea ferată a industriei moderne și a agriculturii mecanizate". Acest lucru a reușit, iar de acum înainte, Uniunea Sovietică dispune de o industrie puternică și de primă clasă, precum și de o armată organizată și cu o excelentă dotare tehnică[14]. Puțin mai înainte, la Congresul al VII-lea al Sovietelor din ianuarie 1935, locțiitorul comisarului pentru apărare, Mihail N. Tuhacevski, prezentase date mai precise: în anul 1934, cheltuielile Comisariatului Poporului pentru Apărare s-ar fi ridicat la aproximativ cinci miliarde de ruble, iar pentru 1935 se estima că însumau 6,5 miliarde de ruble. Efectivele

Armatei Roșii atingeau în acel moment 960 000 de oameni, iar țelul era „ca în lume să nu existe o altă armată care s-o poată egala"[15].

Dacă Germania constituia pentru Stalin preocuparea centrală, atunci Uniunea Sovietică trebuia să fie pentru Hitler obiectul principal al atenției, chiar dacă era ocupat în primul rând cu Italia și Franța, cu Anglia și Polonia. Deși afirmațiile lui Stalin urmăreau să argumenteze că înarmarea Uniunii Sovietice era o reacție la preluarea puterii de către Hitler, în fapt originile ei mergeau mult în urmă, iar dimensiunile ei le depășeau considerabil pe cele din Germania, astfel încât orice regim s-ar fi aflat la Berlin ar fi fost extrem de neliniștit. În anul 1934, Hitler nu cheltuise pentru înarmare mai mult de 3 miliarde de mărci, în timp ce 5 miliarde de ruble însemnau o sumă cel puțin de patru ori mai mare, iar din statistica unei economii planificate nu reies cheltuielile de înarmare indirecte.

Nu poate exista vreo îndoială că, și în perioada 1935-1936, gândirea lui Hitler era concentrată emoțional asupra Uniunii Sovietice și a bolșevismului. După cum a relatat translatorul Paul Schmidt, în timp ce Hitler discuta cu Sir John Simon și cu Anthony Eden, i-au tremurau „ușor nările de enervare, atunci când a descris pericolele bolșevismului pentru Europa". Cu „mânie înverșunată" a subliniat că sute dintre camarazii săi de partid ar fi fost omorâți de bolșevici și că mulți soldați și civili germani și-ar fi pierdut viața în lupta împotriva revoltelor bolșevice. După Schmidt, această „temă favorită, Uniunea Sovietică" a ocupat mult din timpul întâlnirii, iar Hitler, mânios, a numit Cehoslovacia, care tocmai purta tratative cu Moscova pentru un pact de asistență, „brațul avansat al Rusiei"[16].

Toate acestea nu erau *o simplă tactică*, ci doar o pledoarie puțin voalată în favoarea concepției sale de politică externă, aceea a *marii înțelegeri*, care corespundea exact acțiunii sale în planul politicii interne: alianța cu Papen și Hugenberg, pentru înfrângerea dușmanului comun. Pentru Hitler și această alianță însemna mai mult decât o simplă tactică, pentru că ea corespundea unora dintre cele mai înrădăcinate convingeri ale sale.

De aceea, și marea confruntare cu Uniunea Sovietică și cu bolșevismul, pe care Hitler și-a propus-o în discursul din Reichstag din 21 mai 1935, nu trebuia văzută numai în legătură cu obiectivele pe termen scurt ale politicii externe. Poate că nicăieri în altă parte, Hitler nu s-a prezentat pe sine și mișcarea sa atât de neechivoc, drept *răspuns* la bolșevism.

Ca doctrină, național-socialismul se referă exclusiv la poporul german, bolșevismul, dimpotrivă, își subliniază misiunea internațională; convingerea național-socialistă este că fericirea și succesul Europei sunt indestructibil legate de existența unui sistem de state naționale independente, în schimb bolșevismul predică întemeierea unui imperiu mondial și recunoaște numai secțiuni ale unei Internaționale centrale; bolșevismul urmărește înfăptuirea revoluției mondiale cu armele terorii și ale forței, în timp ce național-socialismul luptă

pentru aplanarea consecventă a contradicțiilor vieții și pentru concentrarea forțelor tuturor pentru realizări comune; bolșevismul sacrifică milioane de oameni, precum și valori inestimabile ale culturii tradiționale în virtutea unei teorii și, cu toate acestea, a atins numai un nivel de trai foarte scăzut, Germania național-socialistă, dimpotrivă, este fericită că aparține unei comunități culturale europene, care și-a pus într-o atât de mare măsură amprenta spiritului ei pe lumea de astăzi; național-socialismul vede în proprietatea privată o „evoluție superioară a dezvoltării economice umane", bolșevismul distruge însă nu numai proprietatea privată, ci și inițiativa particulară și bucuria responsabilității[17].

În mod sigur, acestea erau în mare parte locuri comune ale gândirii contemporane în Europa și în America. Însă nimic nu contrazice ideea că reprezentau, în același timp, convingeri sincere ale lui Hitler. Fără puncte comune nu se putea realiza o politică a *marii înțelegeri*. Răspunsul german trebuia să fie, în același timp, în mare măsură răspunsul Europei și al SUA. Particularitatea lui devenise însă evidentă pentru oricine, încă de la începutul anului 1934, într-o altă cuvântare ținută de Hitler în Reichstag, și anume faptul că acest răspuns era concomitent o imitație, cel puțin pentru început: „Dacă, în ultima sa cuvântare, domnul Stalin și-a exprimat temerea că în Germania ar dori să acționeze forțe antisovietice, atunci trebuie să corectez în acest loc această părere, în sensul că, pe cât de puțin ar fi tolerată în Rusia o tendință național-socialistă germană, pe atât va permite și Germania o tendință sau numai o propagandă comunistă"[18].

Oare *libertatea* comunității culturale europene nu consta tocmai în faptul că permitea propaganda și chiar activitatea ostilă, că oferea spațiu de manifestare tuturor părerilor și activităților și că, până în acel moment, fusese suficient de puternică pentru a folosi aceasta pentru dezvoltarea ei? Nu exista pericolul ca *toate* activitățile libere și *fiecare* părere personală să fie curmate, dacă această pretenție de corespondență exactă era dusă spre consecințe ultime? Soarta lui Papen și a lui Hugenberg nu trebuia să fie oare o învățătură și un avertisment pentru Simon și Eden? Nu stătea, iarăși, mai ales Hitler însuși în calea politicii spre care năzuia cel mai mult? Nu avea oare dreptate Bertrand Russell, atunci când spunea, ce-i drept, pe un ton defetist: „În încercarea de a-i stopa, vom deveni și noi ca ei"[19]? Intrau în joc nu numai vechile sentimente antigermane, ci și convingerile antitotalitare adânc înrădăcinate în cultura occidentală. Prin urmare, în fața politicii *marii înțelegeri* se acumulau obstacole cel puțin la fel de mari ca în fața politicii *marii rezistențe*.

Însă la mijlocul anului 1936 se ajunsese la realitatea incontestabilă că, de fapt, cele două învinse în războiul mondial erau din nou mari puteri militare și că aveau serioase motive să se simtă reciproc amenințate. Încă nu se hotărâse definitiv care dintre cele patru posibilități principale ale politicii internaționale, conturate după preluarea puterii de către Hitler, avea să se concretizeze. A

cincea posibilitate, la care Stalin făcuse totuși aluzie în cuvântarea sa, nu fără nostalgie, părea să nu mai existe: aceea ca, după exemplul acordului de la Rapallo, Germania și Uniunea Sovietică să se împace. Ambele puteri aveau mai degrabă să lase armele să vorbească, chiar dacă în afara teritoriilor lor naționale, atunci când, după puciul generalului Franco, au intervenit pe fronturi adverse în războiul civil din Spania.

4. Germania și Uniunea Sovietică în războiul civil din Spania

Zvonurile despre sosirea vaselor sovietice care ar aduce arme pentru intenționata preluare a puterii de către forțele bolșevice au constituit, după declarațiile unor participanți, un motiv esențial pentru izbucnirea revoltei armatei spaniole împotriva guvernării partidelor Frontului Popular, la 17-18 iulie 1936; până în ziua de azi se vehiculează afirmații despre o implicare a lui Hitler în aceste pregătiri. Primul zvon este neadevărat, iar celălalt improbabil în cel mai înalt grad. Războiul civil spaniol își are originea exclusiv în probleme interne. De timpuriu însă, și nu fără motiv, evenimentele din Spania dintre anii 1931 și 1936 au fost comparate cu cele din Rusia din februarie și octombrie 1917, iar în noiembrie 1936, avioane și tancuri sovietice și germane, cu echipaje germane și sovietice sau numai dirijate de acestea, s-au confruntat într-o luptă înverșunată pentru Madrid. Deznodământul a fost hotărât de intervenția puternică a armatei regulate și a formațiunilor de miliție ale Italiei fasciste, iar intervenția comună a dus Germania și Italia la crearea „Axei". În secret și aproape nesesizată de opinia publică mondială, din partea *republicanilor* sau a *roșilor* s-a dus o luptă cu totul diferită, o luptă între bolșevici și menșevici cu front inversat, care poate fi considerată consecința contradicției dintre faza inițială și faza târzie a revoluției ruse.

Statul spaniol, ca și cel rus, se născuse în lupta împotriva unei puteri necreștine, iar dacă dominația maurilor se situa într-o perioadă mai îndepărtată decât cea a tătarilor, amintirea ei era totuși puternică și una dintre consecințe a fost, ca și în Rusia, marea importanță a religiei de stat. Până la Primul Război Mondial, și în Spania industria se dezvoltase foarte inegal. Cea mai mare parte a țării era încă în totalitate agrară și, în multe regiuni, țăranii săraci și cei fără pământ alcătuiau majoritatea populației. Și în Spania printre intelectuali existau *europenizați* care se opuneau vehement *tradiționaliștilor*, situație care dovedește deja că Spania, ca și Rusia, avea o relație dificilă cu *Europa*. Și în Spania tulburările sociale aveau legătură în felurite modalități cu tendințele regionale spre autodeterminare, care, în cazul bascilor și al catalanilor, au dobândit tocmai caracterul unor lupte de eliberare națională împotriva dominației castiliene.

Firește, deosebirile erau, la rândul lor, considerabile. De la sfârșitul primului război carlist, în 1839, Spania se adăugase monarhiilor liberale; trăise permanent zguduiri revoluționare, dintre care cele mai multe fuseseră soluționate sau se terminaseră printr-un *pronunciamiento* al armatei; din 1889, alegerile parlamentare aveau loc prin sufragiu universal; Partidul Muncitoresc Socialist ducea o existență legală, iar anarhiștii își propagau învățătura nu numai printre țăranii Andaluziei, ci și printre muncitorii fabricilor din Catalonia. Astfel, în 1931, în urma alegerilor, monarhia a fost înlocuită prin a doua republică, iar aceasta nu numai că a adoptat o constituție după modelul Republicii de la Weimar, dar se părea că, în afară de forța neobișnuită a anarhiștilor, sistemul ei de partide nu se diferenția de cel din alte state europene.

Nu era de mirare că noul stat a găsit adversari înverșunați în rândurile dreptei monarhiste, ca și ale stângii anarhiste, de vreme ce a fost guvernat inițial de forțe burgheze de stânga, care au continuat acțiunea de reprimare a bisericii, de reducere a efectivelor armatei și de micșorare a marilor proprietăți. La toate acestea se adăuga și faptul că socialiștii, conduși de Largo Caballero, care până în 1930 colaborase strâns cu dictatorul Primo de Rivera, evoluau tot mai mult spre un partid revoluționar și că partidul creștin-democrat al lui Gil Robles nu renunța la reținerile sale de principiu. Pentru o evoluție sau alta, decideau însă deja și condițiile internaționale: pentru socialiști, preluarea puterii de către Hitler și înfrângerea prin forță a social-democraților austrieci în februarie 1934, iar pentru partidul creștin, CEDA (*Confederacion Española de Derechas Autonomas* / Confederația Spaniolă a Drepturilor Autonome), climatul creat de cultul Führerului și de formațiunile în uniformă, care nu a rămas fără efecte. Revolta din Asturia (1934), înăbușită în urma unor lupte sângeroase de către legionarii străini sub conducerea generalului Franco, a contribuit enorm la ascuțirea contradicțiilor: lui Largo Caballero îi făcea acum plăcere când era numit „Lenin spaniol", iar părți considerabile ale CEDA simpatizau cu nou-înființata „Falangă" și cu conducătorul ei, José Antonio Primo de Rivera.

Alegerile din 16 februarie 1936 au arătat că se confruntau două blocuri de alegători, ale dreptei și ale stângii, de forțe aproximativ egale, și centrul era aproape epuizat, dar, în urma sistemului electoral, a rezultat o mare victorie a Frontului Popular, care îi includea acum și pe anarhiști. Consecința a fost că puternice mișcări sociale au izbucnit în zone întinse ale țării, întrucât în primul rând muncitorii agricoli au cerut îndeplinirea imediată a promisiunilor electorale, iar în multe locuri au ocupat pământurile moșierilor fără să stea prea mult pe gânduri. La orașe și la sate au fost incendiate zeci de biserici, iar numărul victimelor se ridica la sute. În presa socialistă se vorbea mult despre iminenta revoluție proletară, iar observatorii au văzut, pe bună dreptate, mâna Cominternului în spatele unificării uniunilor tineretului socialist și comunist. De cealaltă parte, Falanga organiza provocări, prin atentate, iar carliștii din Navarra se pregăteau de război civil aproape pe față. Însă tot mai mulți generali,

republicani, dar și monarhiști, ajungeau la convingerea că, din pricina agitației sociale și separatiste, țara era amenințată cu destrămarea și că președintele statului, Manuel Azaña, modelul cetățeanului educat, cu vederi de stânga, era un Kerenski al unei revoluții spaniole.

Astfel a fost pregătită rebeliunea, care, aveau convingerea conducătorii ei, nu urma să fie o revoltă, ci preluarea puterii și reinstaurarea ordinii, după exemplul acelor *pronunciamientos* din secolul al XIX-lea sau al loviturii de stat a lui Primo de Rivera, din anul 1923. Asasinarea politicianului monarhist Calvo Sotelo de către membrii unui gen de poliție locală a constituit mai degrabă ocazia decât motivul, iar în seara zilei de 17 iulie 1936, cele mai puternice unități de luptă ale armatei spaniole, care erau staționate în Africa de Nord, unde suferiseră înfrângeri grele, dar avuseseră parte și de mari victorii, au pus stăpânire pe colonie, în timp ce în ziua următoare în patrie s-au revoltat multe unități militare. Însă militarii s-au impus numai în nord și în sudul extrem al țării, cu asentimentul și cu participarea populației ori prin atacuri prin surprindere; dimpotrivă, în marile orașe, masele agitate s-au adunat rapid și au cerut arme de la guvern. Cu toate că o parte considerabilă a armatei, a forțelor de poliție, ca și întreaga aviație și flotă au rămas loiale[1], guvernul a cedat, sub un nou prim-ministru, și în decurs de câteva zile revolta armatei a fost sortită eșecului în Madrid și Barcelona, în Valencia și Badajoz, în Catalonia și în Estremadura.

Concomitent însă, revoluția s-a extins în Spania *loială* ca un incendiu în pădure și puterea guvernului burghez de stânga a devenit doar formală. Mase înarmate au ocupat străzile, au incendiat bisericile, au alungat sau au omorât patroni și în special preoți și călugări, au înființat cooperative și au organizat apărarea. Starea de spirit era aproape peste tot sărbătorească: și aici *sclavii* îi alungaseră pe stăpâni, iar acum își făureau o viață bazată pe principiul egalității, adesea cu reîntoarceri emoționante la timpuri mai vechi, cum s-a întâmplat de pildă în Catalonia, unde multe comunități rurale se administrau ca state independente și au interzis toate simptomele luxului și viciului, precum alcoolul și cafeaua, experimentând din când în când și economia planificată, la scară mare.

Pretutindeni în lume, stânga vedea eliberarea și descătușarea, noul început și entuziasmul maselor; peste tot, dreapta privea cu groază la asasinate, la dezordine și la expropriere, vorbind imediat despre *bolșevismul* din Spania. Stânga acuza asasinatele în masă comise de *albi* în multe locuri, iar dreapta răspândea vești despre crucificările de preoți și despre înecări groaznice ale unor oameni nevinovați, săvârșite de *roșii*. Opinia publică s-a polarizat mult mai categoric decât în timpul războiului civil rus. Voci liberale s-au pronunțat mai limpede decât oricând pentru republicani și loialiști, însă chiar *New York Times*, la începutul lunii august, și-a exprimat îngrijorarea că, în cazul unei victorii a guvernului, foarte curând va ajunge la putere comunismul[2], iar în Anglia nu numai conservatorii se îngroziseră de faptul că marinarii de pe unele

vase de război spaniole își aruncaseră peste bord ofițerii, la fel precum Serghei Eisenstein arătase în filmul său, „Crucișătorul Potemkin".

Evenimente ca acestea nu puteau lăsa indiferent niciun stat. Încă din seara zilei de 23 iulie, presa franceză de dreapta făcea cunoscut că guvernul de la Paris primise o cerere din partea prim-ministrului spaniol Giral, privind livrarea de arme, și că se gândea să-i răspundă favorabil. În Franța însă se afla acum la cârmă Léon Blum, în calitate de șef al cabinetului Frontului Popular. S-a putut bănui aici o afinitate ideologică, chiar dacă nu s-a știut că Giral își încheiase telegrama cu formula „cu salutări frățești"[3]. Teza dreptei franceze era că această afinitate urmă să aibă în curând în Franța consecințe asemănătoare celor din Spania, și de aceea ea s-a opus, cu mare vehemență și cu amenințări sumbre, unei asemenea intervenții. Probabil că n-ar fi fost nevoie de știrile din presă pentru a-l face pe Hitler receptiv la cererea lui Franco pentru 20 de avioane de transport, transmisă în seara zilei de 25 iulie la Bayreuth, prin doi oameni de afaceri germani. Această solicitare avea toate semnele unele improvizații și ar fi fost cu siguranță respinsă de Ministerul de Externe, deoarece riscurile erau considerate prea mari și, în plus, nu se dorea să fie pusă în pericol viața germanilor în Spania republicană. Hitler a avut însă imediat convingerea că bolșevismul se extindea spre Spania și că trebuia să i se bareze drumul.

Niciunul dintre consilierii lui n-a îndrăznit să-l contrazică și, de la începutul lunii august, avioanele de tip *Junker* au avut o contribuție esențială la transportul trupelor marocane și al legionarilor lui Franco peste strâmtoarea Gibraltar, spre Andaluzia. Numai astfel a fost posibilă continuarea războiului civil, care se prezenta acum drept o confruntare armată între regiuni și, într-un anumit grad, între clase. Catalonia controlată de sindicatul anarhist CNT (*Confederacion Nacional del Trabajo* / Confederația Națională a Muncii), împreună cu Madridul cu guvern covârșitor socialist și cu Țara Bascilor, nerevoluționară și catolică, făceau front comun împotriva provinciei Navarra, cu milițiile sale carliste, și a Castiliei vechi, unde Falanga era puternică, precum și împotriva acelor zone din Andaluzia unde muncitorii și țăranii fuseseră surprinși de un atac prin surprindere al generalului Queipo de Llano, un republican convins și exilat.

La fel de repede ca Hitler și Mussolini, care trimisese și el câteva avioane, a intervenit în luptă Internaționala socialistă, dar cu mai mare hotărâre; acțiunea sa ar fi fost ineficientă fără organizarea și fondurile pe care i le puneau la dispoziție serviciul secret al Armatei Roșii și GPU. Prin urmare, era vorba într-adevăr despre o intervenție sovietică, însă această intervenție, la rândul ei, n-ar fi fost posibilă în forma respectivă dacă un mare număr de oameni, și nu doar comuniști, n-ar fi fost gata să-și riște viața pentru a respinge „atacul fascismului". În Franța și Anglia, la locurile de adunare soseau nenumărați voluntari, printre care se găseau emigranți germani și italieni, pe drumuri tăinuite ajungeau oameni din Iugoslavia și Grecia, ba chiar și din America au venit atât de mulți, încât în cele din urmă au putut forma un batalion propriu.

Nici partea adversă nu a rămas fără voluntari de naționalități străine: francezi, englezi, irlandezi; era însă reprezentativ pentru climatul antifascist al momentului faptul că printre aceștia nu se afla niciun singur american. După încheierea amplelor acțiuni de pregătire și transport, în luna octombrie au fost constituite Brigăzile Internaționale; toate relatările sunt unanim de acord că trupele atât de diferit constituite, după criteriul națiunilor și al convingerilor, erau cuprinse de un mare entuziasm și că Internaționala, pe care o cântau în multe limbi, o înțelegeau în fapt drept imnul unei omeniri noi și mai bune. Firește, rangurile superioare ofițerești erau deținute aproape în exclusivitate de comuniști, iar „Regimentul Cinci" era considerat instrumentul cel mai eficient al partidului, care, prin exigența pentru „disciplină, ierarhie, organizare"[4], de la început s-a diferențiat net de anarhiști și de milițiile nedisciplinate ale acestora.

E adevărat că Franța îi sprijinea pe „loialiști" în diverse moduri, dar oficial își închisese granițele atunci când Anglia îi făcuse foarte insistent propunerea să colaboreze la o politică generală de *neintervenție*. Pentru Anglia, decisivă era în acest sens nu numai politica *micii rezistențe*, care acum, după încheierea campaniei etiopiene a lui Mussolini, putea fi probabil readusă în actualitate, dar fără îndoială un rol îl avea și gândul la uriașele investiții engleze în Spania, care, în cazul unei victorii a guvernului de la Madrid, adică a forțelor revoluționare, s-ar fi aflat prezumtiv în pericol. În realitate, aproape toate statele Europei s-au raliat acestei politici, care ar fi trebuit să se numească, desigur, politica *limitării intervenției*, de vreme ce nimeni nu se îndoia că arme germane, sovietice și italiene ajunseseră deja în Spania și că aveau să ajungă și de atunci înainte. Între timp, trupele *naționale* au putut să stabilească la Badajoz o punte între zonele lor din nord și din sud, iar la sfârșitul lui septembrie i-au eliberat pe ofițerii și cadeții care se apăraseră două luni de zile Alcazarul din Toledo, împotriva unei forțe care îi copleșea. Căderea Madridului părea iminentă.

În Uniunea Sovietică, foarte curând după izbucnirea războiului civil avuseseră loc mari adunări de protest și solidaritate, se făcuseră colecte de bani și se ținuseră discursuri critice împotriva acțiunilor fascismului, care periclitau pacea; se pare însă că Stalin a fost de părere că organizarea Brigăzilor Internaționale ar fi suficientă ca ajutor nemijlocit. În situația politică internațională dată, nimic n-ar fi fost mai neplăcut pentru el decât dovada că intenționa să declanșeze în Spania o revoluție bolșevică, după modelul rusesc. Deja suspiciunea întemeiată ar fi distrus orice șansă pentru o politică a *marii rezistențe* și ar fi iscat pericolul unei înțelegeri între Anglia și Germania, adică tocmai acel pericol pe care voise să-l preîntâmpine prin anunțarea politicii Frontului Popular, la Congresul al VII-lea al Comintern din iulie-august 1935. Însă nu putea să rămână indiferent când Germania trimitea arme în Spania.

Ca atare, încă de la începutul lunii septembrie, la Berlin ajungeau rapoarte ale reprezentanților în străinătate care relatau că vase rusești, cu arme la bord, au plecat din portul Odessa, respectiv că au sosit în porturile spaniole[5], și că din Spania este expediat mult aur, evident pentru plata materialului de război livrat. În luna octombrie au apărut, aproape concomitent de ambele părți, tancuri germane, respectiv italiene și sovietice. Când luptele pentru Madrid s-au declanșat, la începutul lui noiembrie, la ele au luat parte numeroase avioane germane și sovietice. Consilierii ruși nu au participat direct la lupte, însă, împotriva tuturor așteptărilor, avioanele rusești „Rata" s-au dovedit superioare celor germane „He 51", situație valabilă și în cazul tancurilor. Supremația aeriană a *naționalilor* a luat sfârșit curând, iar atunci când, la 10 noiembrie, Brigăzile Internaționale a XI-a și a XII-a, ovaționate de populație, au mărșăluit prin oraș și au intervenit în lupte, marocanii care înaintau dinspre marginea orașului au fost opriți și Madridul a rămas în mâinile guvernului, în fruntea căruia se afla, de la începutul lui decembrie, Largo Caballero.

Aproximativ în aceeași perioadă, ajutorul german a căpătat pentru prima dată un caracter sistematic și masiv, fiind atât urmarea sprijinului sovietic, cât și motivul pentru întărirea acestuia în continuare. De la mijlocul lunii noiembrie, se afla în Spania o mare unitate de aviație, denumită Legiunea Condor și formată din circa 5 000 de voluntari, întărită prin câteva coloane de tancuri și detașamente de uscat, a căror misiune principală era pregătirea spaniolilor pentru luptă. Livrările de avioane de vânătoare „Messerschmitt" au restabilit, în linii mari, superioritatea inițială; însă Legiunea Condor și conducerea germană aveau să afle că succesele militare erau doar secvențe dintr-o mare bătălie, atunci când, la sfârșitul lunii aprilie 1937, în contextul ofensivei lui Franco pe frontul de nord, orașul Guernica a fost distrus de avioanele germane, iar un val de revoltă a cuprins țările occidentale. Italienii au avut parte de o experiență și mai dură, după ce, începând cu luna decembrie, trimiseseră în Spania divizii întregi, cu efective totale de aproximativ 50 000 de oameni. Ce-i drept, „cămășile negre" au cucerit la 8 februarie Malaga, nu în ultimul rând din cauza eșecului miliților staționate acolo, însă când la sfârșitul lunii martie la Guadalajara s-au confruntat cu Brigăzile Internaționale, între care se afla și Batalionul italian „Garibaldi", au fost nevoite să bată în retragere în mod vizibil.

Faptul că trebuiau să cedeze din nou o mare parte a teritoriului cucerit era mai puțin important decât acela că moralul de luptă al adversarilor lor se dovedea mai puternic. Nimeni altul decât generalul Mario Roatta a recunoscut că Brigăzile Internaționale „luptau cu pricepere și, înainte de toate, cu fanatism și ură"[6], în timp ce cămășilor negre le lipsea, în mod clar, motivația. Cel mai grav era că antifasciștii italieni reușiseră să ajungă cu propaganda lor la urechile soldaților din miliții și că formațiuni întregi de trupe se predau fără să opună rezistență sau chiar treceau de partea adversarului. Dimpotrivă,

apelul la *solidaritatea proletară* și propaganda împotriva caracterului absurd și nedrept al acestui război n-au făcut vreo impresie asupra ofițerilor și soldaților Legiunii Condor — exceptând rarele cazuri ale unor prizonieri. În măsura în care nu se considerau pur și simplu tehnicieni ai războiului, pentru care Spania constituia un câmp de manevră, ei împărtășeau, mai mult sau mai puțin, convingerea că apărau cultura împotriva unui atac vătămător și erau puternic animați de sentimentul de netăgăduit al apartenenței la o ordine superioară, astfel că de multe ori îi priveau cu dispreț pe spaniolii din ambele tabere. E adevărat însă că, ocazional, s-au făcut auzite îndoieli și, după cum afirma un martor la evenimente, tocmai național-socialiștii din rândul legionarilor s-ar fi întrebat adesea dacă nu luptau în tabăra greșită[7]. Asemenea întrebări nu rezultau totuși dintr-o simpatie reală pentru adversar, ci dintr-o aversiune față de generalii *reacționari* și exagerat de prudenți, precum și față de marele rol al Bisericii catolice de partea național-spaniolă.

Dacă în această primă angajare în luptă împotriva nemților de la sfârșitul Primului Război Mondial, rușii și-ar fi pus fără prejudecăți întrebarea la ce concluzii ar fi trebuit să ajungă, atunci ar fi constatat, desigur, că trupele Germaniei național-socialiste erau mult mai greu de zdruncinat decât armata germană din 1918 printr-un atac propagandistic, după modelul victoriei asupra lui Kornilov; în plus, acea victorie fusese probabil o excepție, care depinsese de cu totul alte împrejurări, în timp ce de atunci, toți „Kornilovii", de la Horthy până la Franco, învingeau sau aveau șanse bune de victorie, nemaivorbind de apariții atât de neașteptate precum Mussolini și Hitler. Pe de altă parte, germanilor le-ar fi putut oferi mult material de meditație simplul fapt că masele spaniole, care creaseră *haosul bolșevic*, n-au putut fi incitate de agitatorii evrei, cum probabil fusese cazul în Rusia, pentru că în Spania aproape nu exista o minoritate evreiască.

Nu a fost o surpriză faptul că, la „Congresul de onoare al partidului" din septembrie 1936, s-a vorbit foarte mult despre Spania și că Rudolf Hess a numit drept obiectiv al congresului „dezvoltarea marii teze și antiteze a secolului, bolșevismul și național-socialismul", dar pe cei mai inteligenți dintre național-socialiști ar fi trebuit să-i îngrijoreze faptul că Alfred Rosenberg relua vechea discuție despre „iudeii sovietici" și că Goebbels denumea din nou bolșevismul ca „dictatură a celor inferiori"[8]. Dacă impresiile din 1917-1918 se perpetuau nemodificate, atunci era foarte mare pericolul evaluării greșite a unui adversar a cărui industrie furniza arme atât de perfecționate și ai cărui aderenți din Brigăzile Internaționale, evrei într-un procent deloc de neglijat, repurtau succese la care altădată *oamenii inferiori* nici măcar n-ar fi îndrăznit să viseze. Pentru concepțiile tradiționale ale ambelor părți însă, ar fi trebuit să constituie un șoc faptul că, la Nürnberg, Joseph Goebbels l-a numit insistent drept un reprezentant foarte periculos al bolșevismului pe un om care, câteva luni mai târziu, dispărea fără urmă, după ce fusese atacat extrem de dur de

presa comunistă: Andrés Nin, cel mai important lider al comuniștilor de stânga din POUM*.

Ceea ce lumea exterioară vedea în *Spania roșie*, în măsura în care nu o simpatiza, erau, înainte de toate, *haosul bolșevic* și *teroarea bolșevică:* masele prost îmbrăcate și înarmate de pe străzi, *plimbările* în timpul cărora erau împușcați adversarii, mulțimea indisciplinată a anarhiștilor, mumiile călugărițelor dezgropate și expuse pe străzi, înstăpânirile cu forța, colectivizarea forțată. Însă în interiorul acestui *haos* exista o forță care a pledat de la început pentru *ordine*, care s-a pronunțat împotriva *socializărilor* și care, în închisorile sale, nu închidea și nu ucidea doar mari capitaliști și ofițeri, ci chiar și *bolșevici:* Partidul Comunist Spaniol. Firește, nu era singurul reprezentant al ideii că în primul rând trebuia câștigat războiul și, de aceea, el trebuie purtat în mod eficient.

Ca prim-ministru, și Largo Caballero a acționat astfel încât milițiile anarhiste să fie subordonate unei conduceri unice, și el a vrut să fie creată o armată regulată cu grade militare și cu o disciplină fermă, și el s-a pronunțat pentru desființarea consiliilor soldaților și, în special, a „dominației comitetelor". Însă comuniștii nu au oferit doar propriul exemplu, de altfel remarcabil, ci au apărat chiar de la început teze care au produs o mare insatisfacție aliaților lor socialiști și anarhiștilor: poporul spaniol nu luptă pentru instaurarea dictaturii proletariatului, ci pentru apărarea ordinii republicane, care include respectul pentru proprietatea mică și mijlocie; colectivizarea forțată în stilul anarhiștilor trebuie respinsă; bisericile ar trebui redeschise, iar libertatea cultelor garantată în mod public; nu numai fascismul trebuie distrus, ci și troțkiștii și „necontrolabilii" (adică anarhiștii radicali).

Exact în acest sens, Stalin, Voroșilov și Molotov au semnat o scrisoare pe care ambasadorul Marcel Rosenberg a înmânat-o în luna decembrie prim-ministrului Caballero: în ea se afirma că, pentru a atrage burghezia mică și mijlocie, acestea trebuie protejate împotriva confiscării și, după posibilități, să fie asigurată libertatea comerțului! O relație bună cu forțele burgheze de stânga din jurul președintelui statului, Azaña, ar fi fost de o importanță hotărâtoare; cel mai grav pericol pentru victoria cauzei comune ar fi fost răspândirea ideii că Spania trebuie văzută ca o republică comunistă[9].

Este frapantă legătura strânsă între politica internă a Partidului Comunist Spaniol și politica externă a lui Stalin și nu se poate nega faptul că, în timpul războiului civil rus, partidul lui Lenin intervenise cu suficientă hotărâre împotriva anarhiștilor și a lipsei de disciplină. Cu toate acestea, este justificată constatarea că, în Spania, partidul comunist reprezenta teza pe care o apăraseră menșevicii în Rusia: teza că deocamdată condițiile pentru instaurarea socialismului nu erau pregătite, că trebuia să se colaboreze cu burghezia

* Partido Obrero de Unificacion Marxista / Partidul Muncitoresc al Unificării Marxiste (n. ed.).

și că se putea înfăptui numai o *revoluție burgheză*. De aceea, nu era de mirare că, în Spania, partidul comunist a devenit puterea protectoare a țăranilor independenți și a meseriașilor și că extraordinara creștere a numărului său de membri se explica, nu în ultimul rând, prin afluența din aceste cercuri. La fel de puțin de surprinzător este și faptul că un intelectual emigrant italian, Camillo Berneri, purtător de cuvânt al anarhiștilor catalani, numea acuzator partidul comunist „legiunea străină a democrației spaniole și a liberalismului spaniol"[10].

În acest *bolșevism* existau așadar cel puțin două partide care se urau de moarte. Partea ofensivă o reprezentau comuniștii, iar reproșurile pe care le îndreptau în special împotriva POUM, comuniștii de stânga (sau anarhiștii de dreapta) ai lui Andrés Nin, erau deja în ele însele o amenințare cu moartea: partidul era trotkist și impus prin oamenii Falangăi, avea o poziție negativă față de ajutorul rusesc și, prin poziția sa puternică în Catalonia, se opunea eforturilor de război. La începutul lunii mai 1937, în Barcelona s-a ajuns, de fapt, la un război civil în interiorul războiului civil: adepți ai CNT și ai POUM s-au opus cu forța ordinului de a evacua centrala telefonică pe care o controlau și, pentru câteva zile, au readus orașul sub autoritatea lor nelimitată, dar în cele din urmă au fost înfrânți de trupele guvernamentale, repede aduse, formate în cea mai mare parte din comuniști. Cel puțin 500 de oameni au murit. Andrés Nin a fost arestat și ucis, după torturi îngrozitoare, la fel și Berneri.

Prin aceasta, forța anarhismului catalan fusese înfrântă, dar luase sfârșit și puterea elanului revoluționar și a spontaneității. De acum înainte, în Spania s-au înfruntat două armate regulate, iar după înlocuirea lui Caballero cu Juan Negrin, în fruntea guvernului s-a aflat un intelectual liberal și cultivat. Comuniștii și consilierii sovietici aveau însă asupra lui o influență cu mult mai mare decât reușiseră să exercite ofițerii germani și italieni asupra lui Franco. Negrin s-a sustras chiar plății datorate pentru livrările masive de arme pe care le primise, în timp ce spaniolii *roșii* achitaseră ajutorul sovietic până la ultima centimă cu rezervele de aur ale băncii de stat. Germanii și italienii au rămas ca trupe auxiliare străine, însă foarte puțini dintre ofițerii lor aveau experiență câștigată în anii 1918-1920. Dimpotrivă, consilierii ruși și liderii Brigăzilor Internaționale erau, în cea mai mare parte, veterani ai revoluției și ai războiului civil, ca, de exemplu, consulul general sovietic la Barcelona, Antonov-Ovseenko, generalii „Kleber" și „Lukacz", comandanții Ludwig Renn și Hans Kahle. Desigur, aceștia erau încă puternic înrădăcinați în vechile lor convingeri, dar asta nu a influențat cu nimic lupta împotriva anarhiștilor, cum n-a schimbat nimic nici intervenția tovarășilor spanioli în sprijinul republicii burgheze. Ei nu și-au pierdut convingerea că se situau de partea corectă nici după ce Franco și trupele sale auxiliare germane și italiene au înregistrat o serie de mari succese militare, nici după ce Germania și Italia, ca „puteri ale Axei", s-au apropiat în

marea politică tot mai mult, și nici după ce Mussolini, în vizita sa triumfală în Germania de la sfârșitul lunii septembrie 1937, a numit bolșevismul „forma modernă a celui mai întunecat despotism bizantin" și a riscat profeția că Europa de mâine avea să fie fascistă[11]. Însă cu siguranță veștile din Uniunea Sovietică urmau să-i neliniștească.

Ilia Ehrenburg a vizitat în iunie 1937 a XII-a Brigadă Internațională de pe frontul aragonez, ocazie cu care a vorbit și cu un „bărbat mic, îndesat și cu o privire neobișnuit de întunecată", evident un înalt ofițer din rândurile consilierilor sovietici, care avea în față un număr din ziarul *Pravda*. Omul bea ceai rece și brusc a întrebat: „Știți noutatea? Tuhacevski, Jakir și Uborevici au fost condamnați la moarte prin împușcare. Sunt dușmani ai poporului"[12].

În timp ce mulți dintre cei mai buni soldați ai săi și floarea Internaționalei comuniste luptau în Spania, Stalin pusese în aplicare la Moscova marea „epurare". I-au căzut victimă mulți dintre luptătorii din Spania, printre ei Antonov-Ovseenko, cel care era cunoscut în Uniunea Sovietică drept cuceritorul Palatului de Iarnă. La aceasta, fie Hitler fusese părtaș, fie fusese tras pe sfoară.

Marele patos al construcției, care stăpânea țara încă de la începuturile sale și mai ales din 1928, nu secase totuși în Uniunea Sovietică.

5. „Marea epurare" și patosul construcției în Uniunea Sovietică

În ochii opiniei publice internaționale, „marea epurare" a început la 19 august 1936, când în Sala „Octombrie" a Casei Sindicatelor din Moscova a fost deschis un proces împotriva câtorva vechi bolșevici, pregătit printr-o mare campanie de presă și la care avuseseră acces corespondenți de presă străini și un auditoriu sovietic selecționat. Pe banca acuzaților se aflau foști opozanți, printre ei Grigori Zinoviev și Lev Kamenev, cândva colaboratorii cei mai apropiați ai lui Lenin și care, între anii 1924 și 1926, în frontul împotriva lui Trotki, formaseră troica de la conducerea țării, împreună cu Stalin. Acum însă mărturiseau că, în calitate de membri ai *Centrului troțkisto-zinovievist*, puseseră la cale atentate împotriva conducătorilor Uniunii Sovietice, în principal împotriva lui Stalin. După declarațiile proprii, în cazul lui Kirov își atinseseră scopul. Aproape toți acuzații au recunoscut învinuirile aduse. Zinoviev chiar a admis că, prin troțkism, a ajuns la fascism, iar Kamenev a chemat poporul să-l urmeze pe Stalin, căci sentința în privința sa și a tovarășilor săi era justificată. Un vechi bolșevic, pe nume Mratșkovski — fără îndoială un om hotărât și curajos, precum luptătorii din Spania — a cerut pentru el însuși pedeapsa cu moartea prin împușcare, pentru a se arăta prin exemplul său că și muncitorii ar putea deveni contrarevoluționari. Procurorul Vîșinski a cerut ca „acești câini turbați să fie împușcați cu toții", iar tribunalul

s-a conformat cererii sale[1]. Nu a durat nici 24 de ore până când s-a anunțat că acuzații au fost executați.

Opinia publică din Uniunea Sovietică s-a arătat satisfăcută. Ziarele duseseră o adevărată campanie de instigare la ură și, pretutindeni în țară, adunări populare adoptaseră rezoluții care cereau moartea pentru acești trădători. În Occident însă au apărut unele îndoieli. Era verosimil cu adevărat că acești vechi bolșevici, verificați în atâtea situații, să fi devenit teroriști și asasini, pentru a lovi în propriul partid și în propriul regim? Ce sau cine îi determinase la o asemenea autoacuzare? Nu cumva acuzarea era construită pe date nereale în câteva puncte, de exemplu la indicarea numelor hotelurilor străine unde ar fi avut loc întâlniri conspirative cu trimișii lui Troțki? Cu toate acestea, opinia dominantă a observatorilor occidentali mergea în direcția că declarațiile acuzaților erau plauzibile, iar juriști englezi renumiți au apreciat procedura ca pe deplin corectă. Astfel, valurile primei stări de iritare s-au retras rapid, mai cu seamă că era momentul culminant al speranțelor rezultate din noua „Constituție a lui Stalin": Uniunea Sovietică părea să fi intrat acum definitiv în cercul forțelor democratice și toți adepții occidentali ai politicii *marii rezistențe* se arătau convinși că expansiunii fascismului i se putea pune capăt numai printr-o alianță antifascistă a forțelor iubitoare de pace.

Probabil însă că și cei mai hotărâți *tovarăși de drum* ar fi fost foarte surprinși dacă ar fi știut câte anchete, pregătiri, excluderi din partid și procese în spatele ușilor închise avuseseră deja loc într-un an și jumătate, cât trecuse de la asasinarea lui Kirov, și cum, în mod straniu, intensificarea propagandei patriotice, dizolvarea Societății Vechilor Bolșevici în mai 1935 și continua înăsprire a legislației penale (de exemplu, extinderea pedepsei capitale la copiii în vârstă de peste doisprezece ani) reprezentau un tot unitar. Ar fi fost și mai neliniștiți dacă ar fi știut despre telegrama pe care Stalin și Jdanov o adresaseră de la Soci, la 25 septembrie 1936, unor membri ai Biroului Politic, la Moscova. Telegrama suna astfel: „Considerăm că este neapărat necesar și urgent ca tovarășul Ejov să fie numit comisar al poporului pentru afacerile interne. Jagoda a demonstrat definitiv că este incapabil să demaște grupul troțkiștilor și zinovieviștilor. GPU are în această chestiune o întârziere de patru ani. Situația a fost remarcată de toți activiștii partidului și de majoritatea membrilor NKVD"[2]. Telegrama făcea aluzie transparentă la afacerea Riutin. Ce nu putuse să impună Stalin în 1932 va fi înfăptuit acum, dar în loc de un Riutin vor fi victime zeci de mii, chiar sute de mii de membri de partid și însuși Jagoda, care în 1934, ca șef al GPU, devenise șeful Comisariatului pentru Interne, nu va fi cruțat. Începea „Ejovșcina".

Inițial trecuse aproape neobservat că, la procesul împotriva lui Zinoviev și Kamenev, unul dintre acuzații neînsemnați recunoscuse că avusese legături cu Gestapoul și că, în câteva depoziții, fuseseră menționate numele unor lideri ai partidului și înalți militari care nu fuseseră acuzați până acum. La 23 ianuarie

1937 însă, a început un nou proces, procesul împotriva *centrului paralel troțkist*, iar câțiva dintre acești oameni se aflau acum în fața justiției. Acuzația nu se mai referea în primul rând la acțiuni de terorism, ci la sabotaj și la legături cu dușmanul german, dar și cu cel japonez. Nimeni altul decât Grigori Piatakov, pe care Lenin îl menționase în testamentul său și care fusese principalul organizator al industrializării, era acuzat acum că, împreună cu ceilalți inculpați, ar fi vrut să împiedice industrializarea, să facă Germaniei concesii teritoriale și, în caz de război, să comită acte de sabotaj. La o întâlnire cu Troțki la Oslo, Piatakov ar fi aflat de la acesta că avusese loc o întrevedere cu Rudolf Hess și că fusese convenită o colaborare pe timp de război și de pace.

Implicarea Germaniei național-socialiste în proces a fost subliniată și mai mult de faptul că printre acuzați se afla Karl Radek, trimisul lui Lenin în revoluția germană din 1919 și care, în 1923, în „discursul Schlageter" ceruse o alianță între comuniști și național-revoluționarii germani. Radek ar fi confirmat explicit că Troțki dorea pentru Rusia un regim „bonapartist" și era dispus să cedeze Ucraina Germaniei. Vîșinski i-a numit pe acuzați niște „lude" care decăzuseră mai mult decât cei mai răi adepți ai lui Denikin și Kolceak; toți au fost condamnați la moarte și împușcați, cu excepția lui Radek și a lui Sokolnikov, unul dintre cei doisprezece oameni care, la 23 octombrie 1917, luaseră hotărârea declanșării revoluției. Amândoi au fost condamnați la zece ani de detenție, dar, după toate probabilitățile, au murit curând într-unul dintre lagărele de muncă.

Acest proces a făcut asupra opiniei publice occidentale și asupra unui mare număr de comuniști o impresie și mai puternică decât primul, nu în ultimul rând pentru că Troțki a organizat la New York un fel de contraproces, în care au fost probate falsuri grave. Nu de puține ori a fost pusă întrebarea dacă nu cumva Stalin urmărea să-i elimine fizic pe toți vechii bolșevici și pe tovarășii de luptă ai lui Lenin, după ce le luase deja de mult timp puterea politică. Pe alocuri se exprima suspiciunea că GPU ar fi smuls acele mărturisiri neobișnuite prin presiuni, promisiuni ori apelând la adânc înrădăcinata loialitate de partid. Nu a rămas neobservat nici faptul că, de la sfârșitul lunii septembrie, Nikolai Ejov trecuse în locul lui Jagoda. Însă mulți observatori occidentali mai considerau și acum declarațiile respective verosimile, iar desfășurarea procesului corectă; printre ei se număra noul ambasador american Joseph Davies, care, desigur, ca un capitalist filostalinist, lega această atitudine de speranța unei schimbări în continuare a regimului.

Lumea a conștientizat că în Uniunea Sovietică se petrecea ceva îngrozitor abia atunci când, la 11 iunie 1937, s-a anunțat că o parte dintre cei mai importanți comandanți ai Armatei Roșii fuseseră arestați pe baza suspiciunii de înaltă trădare și când, în ziua următoare, a urmat comunicatul despre judecarea și executarea acestora, printre care mareșalul Uniunii Sovietice, Mihail Tuhacevski, și comandanții de armată Jakir și Uborevici. Exista, ce-i drept,

bănuiala că Stalin dorea să pună astfel definitiv capăt disputelor legate de reintroducerea instituției comisarilor politici, care, după toate aparențele, precedaseră hotărârea respectivă, adoptată în luna mai, însă pentru opinia publică în atenție se afla problema că cei opt comandanți, printre care mai mulți evrei, au fost descriși ca trădători și agenți germani.

Informații exacte n-au fost făcute cunoscute niciodată, iar un proces public n-a avut loc; de asemenea, cei mai mulți dintre ofițerii superiori care funcționaseră ca judecători au fost împușcați puțin mai târziu; însă din declarațiile ofițerilor SS se știe că, sub conducerea lui Reinhard Heydrich și, evident, cu acordul lui Hitler, fusese falsificat un dosar privindu-l pe Tuhacevski, care avusese într-adevăr relații pe linie oficială cu Reichswehrul, în timpul Republicii de la Weimar, așa încât semnăturile lui existau în arhivă[3]. Acest dosar i-a fost strecurat lui Stalin prin intermediul lui Beneš și nu este exclus ca acesta să-i fi dat crezare. Scopul lui Hitler și Heydrich era, bineînțeles, de a slăbi capacitatea de luptă a Armatei Roșii; există însă și indicii care arată că, dimpotrivă, tocmai Stalin a fost cel care le-a sugerat nemților falsificarea dosarului, astfel că aceștia și-au format o imagine eronată privind influența și posibilitățile proprii.

În orice caz, este imposibil ca Stalin să fi considerat drept agenți germani și japonezi numărul uriaș de ofițeri care, într-un adevărat uragan al poliției secrete abătut asupra armatei, au fost executați cu miile până la sfârșitul anului 1938. Din cinci mareșali au supraviețuit numai doi, din paisprezece generali de armată tot doi, din opt amirali nu a rămas niciunul în viață, din 67 de generali de brigadă au fost împușcați 60, iar din 199 de comandanți de divizii au căzut 136[4]. Nicio armată din lume n-a suferit vreodată în fața inamicului asemenea pierderi în rândul corpului al ofițerilor superiori precum Armata Roșie în anii de pace 1937 și 1938. Însă Jakir a murit strigând „Trăiască partidul, trăiască Stalin!" și n-a fost singurul rămas credincios și în moarte omului și partidului care i-au împroșcat cu noroi și lichidat pe el și pe tovarășii lui.

În orice caz, în rapoartele secrete ale diplomaților germani nu se găsește vreun indiciu că, în autoacuzările lui Radek și Piatakov ori în acuzațiile aduse ofițerilor, ar fi existat cel mai mic sâmbure de adevăr. Dimpotrivă, ambasadorul german la Moscova, contele von der Schulenburg, a numit „total absurdă" ideea că, după un război cu Uniunea Sovietică, Germania i-ar aduce la putere la Moscova pe Trotki-Bronstein și Radek-Sobelsohn. Ambasadorul credea că intenția reală a celui de-al doilea proces era aceea de a-i avertiza pe toți cei „care nu voiau să înțeleagă politica lui Stalin de creștere a potențialului de apărare al Rusiei și aleargă de colo-colo, cu cărțile lui Lenin sub braț". În același timp, era nevoie să fie înfierate Germania și Japonia, învinuite de amestec în problemele interne ale Uniunii Sovietice, atribuindu-se astfel adversarilor „ceea ce Moscova însăși face"[5]. Cât despre ofițeri, ambasadorul von der Schulenburg nu exclude, într-un raport ulterior, ca ei să fi fost „filogermani",

dar consideră mai important argumentul că Stalin se temea de „personalitățile independente din armată, ca posibile puncte de cristalizare a nemulțumirilor sau ambițiilor" și de aceea a căutat eliminarea lor din timp[6].

Însă persecutorii n-au fost loviți mai puțin decât persecutații, care fuseseră, la rândul lor, învingători și persecutori în războiul civil. Destituirea lui Jagoda a atras după sine un val de autoacuzări și denunțuri reciproce în GPU, despre care Krivitski a relatat foarte explicit[7]. Cu puține excepții, la final au fost înlăturați acei anchetatori care, prin sistemul interogatoriilor ce durau nopți de-a rândul sau prin tortură, le smulseseră declarațiile lui Zinoviev, Kamenev, Radek și Piatakov și au fost înlocuiți de oameni și mai răi, ai lui Ejov.

Aceștia au pregătit cel de-al treilea și cel mai mare proces public, înscenat *Blocului de dreapta și trotkiștilor*, începând din 2 martie 1938. De data aceasta, pe banca acuzaților se găseau trei foști membri ai Biroului Politic leninist, și anume Buharin, Rîkov și Krestinski. Alături de ei se aflau mai mulți foști comisari ai poporului, printre care Jagoda, făcut responsabil pentru asasinarea lui Kirov și, în plus, a lui Gorki. A fost adusă din nou în discuție disponibilitatea lui Trotki de a ceda germanilor Ucraina, iar Buharin a confirmat-o, fără să o aprobe. Dar accentul principal era pus acum pe acțiuni criminale precum asasinări prin otrăvire și, dacă imaginea rezultată era reală, atunci se confirma vechea teză a *celor mai reacționari* dintre emigranți, potrivit căreia liderii sovietici (exceptându-i pe Stalin și pe cei mai apropiați oameni ai săi) nu fuseseră altceva decât o bandă de criminali chiar în felul în care se purtaseră unii cu ceilalți. De data aceasta, Vîșinski i-a comparat pe acuzați cu niște „câini râioși", înainte de a cere pedeapsa cu moartea, pusă în aplicare cu trei excepții. Buharin nu făcuse totuși decât o mărturisire parțială și respinsese până în ultima clipă acuzația că Blocul ar fi fost organizat din însărcinarea serviciului secret fascist. Din aceasta și din ecoul foarte negativ din Occident, Stalin a tras concluzia că n-ar mai avea sens alte procese publice.

Însă teroarea nu a luat nici pe departe sfârșit, ci „Ejovșcina" a prins și mai multă putere. De multă vreme nu mai era vorba doar despre eliminarea *cadrelor de conducere*. Și în structurile inferioare ale partidului domnea, în întreaga țară, o adevărată isterie a acuzațiilor reciproce și autoînvinuirilor, în care un mare rol îl avea *originea*, ca stigmat indestructibil. Numeroși membri de partid verificați au fost *demascați* ca fii și fiice de culaci și negustori, deși nu mai țineau legătura cu părinții lor de mulți ani de zile, ba adesea erau suficiente reproșuri precum acela că o nepoată ar fi avut o relație cu un „element trotkist", pentru a se ajunge la excluderea din partid, cu toate consecințele aferente. Un prieten de-al lui Krivitski a fost arestat și a dispărut fără urmă, pentru că primise o scrisoare de la soțul fostei sale neveste și pentru că fratele său permisese să se vadă jumătatea fotografiei lui Radek pe peretele unui club muncitoresc[8]. În arhiva de la Smolensk s-au găsit auto-denunțuri precum acesta: „După ce comitetul central demascase în sectorul

de vest banda de spioni troțkisto-buharinistă, condusă de Uborevici, Rumianțev și Schilman, plenara Obkom a demascat câțiva dușmani ai poporului și i-a îndepărtat din funcțiile de conducere, dar a permis existența în continuare a unui birou de vechi muncitori, care nu a fost un sprijin puternic în lupta împotriva dușmanilor poporului. Eu însumi mă fac vinovat de acest fel de neglijență"[9].

Într-un fel era logic ca un partid care întotdeauna combătuse și lichidase *dușmani*, înainte de orice altceva, să-și caute acum dușmanii în propriile rânduri. Însă chiar populația de rând, care suferise deja atât de mult, nu a fost nici pe departe cruțată. Era imposibil ca toate cele aproximativ opt milioane de deportați în „lagăre de îmbunătățire a muncii" să fi constat numai din membri de partid, iar pentru a fi trimis în lagăr era suficientă o afirmație inofensivă și adevărată, precum aceea că pantofii sovietici erau de proastă calitate. Aceste lagăre, subordonate departamentului special „GULag" al NKVD, dobândiseră o importanță economică ce le făcea de-a dreptul indispensabile, în primul rând în teritoriile nesfârșite și încă inaccesibile ale Siberiei nordice, precum Kolima, dar nu puține erau adevărate lagăre de exterminare, unde speranța de viață era în medie de doi ani, astfel că, după primul an, jumătate dintre cei închiși erau deja morți.

În această morișcă a morții, n-a mai fost nimic neobișnuit atunci când Ejov i-a telegrafiat șefului NKVD dintr-un oraș mai mare următoarea sarcină: „Aveți ordin să eliminați 10 000 de dușmani ai poporului. Raportați executarea prin radiotelegramă"[10]. În timpul războiului, la Vinița au fost descoperite gropi comune în care se găseau peste 9 000 de cadavre. Toate victimele fuseseră omorâte prin împușcare în ceafă, într-un moment stabilit ca fiind vara anului 1938. Estimările totale vorbesc despre circa un milion de persoane executate și cel puțin două milioane care au pierit în lagăre[11]. Prin urmare, de suferit a avut întreaga populație și aproape nu exista familie mai numeroasă în care cel puțin un membru să nu fi fost deportat sau împușcat. Extrem de brutal au fost tratate familiile liderilor de partid și ale ofițerilor marcanți, deși promisiunea de a le fi cruțate soțiile și copiii jucase un rol important în smulgerea declarațiilor. În acest fel au murit aproape toți membrii familiei lui Tuhacevski. Pentru acuzare era suficientă eticheta de „soția unui dușman al poporului"[12]. Deseori copiii erau obligați să aprobe public executarea propriilor părinți.

Deosebit de crudă a fost și soarta comuniștilor străini și a refugiaților. Din Biroul Politic al PCG au dispărut nu mai puțin de patru membri, printre ei Heinz Neumann și Hermann Remmele, care în 1932, într-o operă în două volume, ridicase un adevărat imn de slavă Uniunii Sovietice[13]. Și Hans Kippenberger a fost atras în vâltoarea morții, la fel Hugo Eberlein, singurul german cofondator al Internaționalei a III-a. Izbitor de multe victime a făcut epurarea printre evrei, letoni, polonezi și mai ales printre membrii minorităților naționale. Zinoviev, Kamenev, Gamarnik, Jakir și mulți alții erau evrei; generalul J.K. Bersin, care

condusese mulți ani serviciul secret al armatei sovietice și apoi participase, într-o funcție importantă, la războiul civil din Spania, era leton; aproape toți polonezii care lucraseră în Comintern și-au pierdut viața, iar partidul polonez a fost dizolvat în întregime, sub acuzația că în el se infiltraseră agenți fasciști. Nu mai puțin dur au fost lovite conducerile republicilor unionale, care își păstraseră o anumită autonomie sau încercaseră doar să mențină tradițiile și identitatea popoarelor lor. În Ucraina a fost înlăturat încercatul comunist Skripnik, care se evidențiase în lupta împotriva „naționalismului burghez", iar Nikita Hrușciov i-a înlăturat chiar din structurile inferioare pe toți cei care mai visau la autonomia ucraineană în cadrul „Uniunii Sovietelor".

În vara anului 1938, partidul lui Lenin, cu excepția celor mai verificați partizani ai lui Stalin, era practic distrus. În acest timp, puterea lui Ejov a fost îngrădită, iar în luna decembrie el a fost înlocuit din funcția de șef al NKVD cu compatriotul lui Stalin, Lavrentii Beria, care, la rândul său, i-a epurat pe epuratori, trimițându-i la moarte pe aproape toți oamenii lui Ejov. În martie 1939, când s-a întrunit Congresul al XVIII-lea al PCUS, dintre cei 1 966 de delegați participanți la congresul precedent din 1934, nu mai puțin de 1 108 erau morți sau dispăruți. Dar și dintre ceilalți, în sală erau numai 59.

Niciun alt partid comunist dintre lume nu fusese supus până atunci unui masacru de asemenea proporții, nici măcar PCG în timpul lui Hitler. Niciunui popor nu-i fuseseră pricinuite vreodată, pe timp de pace, asemenea pierderi din partea propriei conduceri. Prin comparație, Germania național-socialistă trebuie să fi părut în anii 1937 și 1938, cu puținele ei lagăre de concentrare și cu maximum 30 000 de deținuți politici, aproape un stat vest-european normal.

Și totuși, în mijlocul tuturor acestor evenimente în care fiecare om, cu excepția lui Stalin, se temea permanent pentru poziția și pentru viața lui, Uniunea Sovietică a rămas o țară a construcției și a patosului constructiv. Cel de-al doilea plan cincinal, nu la fel de ambițios ca primul, a fost îndeplinit cu succes, numeroși comsomoliști se ofereau voluntari și plecau în ținuturi pustii, pentru ca acolo, în cele mai vitrege condiții, să construiască noi și uriașe combinate industriale; nu era o simplă propagandă atunci când ziarele înălțau elogii entuziaste marilor realizări ale aviatorilor sovietici și ale cercetătorilor polari; nu mai era vorba despre simple manipulări, când adunări populare de sute de mii de oameni cereau cu însuflețire „moarte trădătorilor". Relativ numeroșii turiști veniți la Moscova în vara anului 1937 au avut impresia unui oraș care pulsa de viață, iar Sidney și Beatrice Webb au lăudat, în multele reeditări ale cărții lor și fără să întâmpine multă opoziție, Uniunea Sovietică drept începutul unei „noi civilizații", ca pe o țară fără crize și fără „venitul nemeritat" al existențelor parazitare.

De aceea, probabil că este greșit să se vadă originea marii *cistka* numai în dorința neîngrădită pentru putere a lui Stalin. În orice caz, a fost a treia mare revoluție cu milioane de victime, înfăptuită în Rusia, respectiv în Uniunea

Sovietică, și din acest punct de vedere ar putea fi numită o consecință logică. În războiul civil, declanșat chiar de el prin luarea puterii, partidul bolșevic îi eliminase pe aceia considerați „dușmani de clasă", transformând astfel în dușmani de moarte clase întregi: nobilimea, intelectualitatea, burghezia și, pe lângă aceștia, dușmanii partidului, socialist-revoluționarii și menșevicii. În perioada colectivizării, obiectul atacului a fost țărănimea cu gospodării individuale și relativ înstărită și nu e deloc greșit să se presupună că, prin aceasta, trebuia anihilată definitiv încercarea lui Stolîpin, deloc lipsită de perspectivă sau de rădăcini, de a promova, în opoziție cu tradiția colectivistă a „Mir", o linie occidental-individualistă a dezvoltării agricole și de a inaugura, în același timp, industrializarea. Dar și în partid exista această tendință occidental-individualistă. Autorul „Scrisorii unui vechi bolșevic" se evalua corect pe sine și pe cei ca el, atunci când scria: „Fără să vrem, gândim într-o direcție care este critică față de orânduirea existentă; căutăm pretutindeni părțile slabe. Pe scurt, suntem cu toții critici, distructivi, nu suntem forțe constructive... E imposibil să se construiască ceva cu un asemenea material uman, cu critici și cu sceptici"[14].

Ce-i drept, în conținutul său, marxismul nu era individualist, dar rezultase totuși în întregime din tradiția occidentală a *criticii* și s-a văzut foarte repede că noțiuni marxiste cu intenție critică se puteau aplica și la realitatea sovietică sau tocmai la aceasta, precum conceptele de *clasă*, *exploatare* și *câștigarea independenței puterii de stat*. De la mijlocul anilor 1920, Stalin personifica partidul; dacă se dorea ca partidul să se identifice în mod real cu această personificare a sa, atunci trebuia eliminat elementul critic și concurențial pe care îl reprezentau Trotki, Zinoviev și numeroase figuri de mai mică importanță. În ultimă instanță, s-a împlinit astfel previziunea lui Trotki din 1904, aceea că organizarea de partid leninistă va determina mai întâi ca membrii de partid să fie puși sub interdicție în favoarea Comitetului Central, pentru ca apoi locul acestui organism să fie luat de un dictator[15].

Faptul că principalii reprezentanți ai tendinței critice, occidentale sau intelectualiste, erau preponderent evrei a facilitat epurarea, deși Uniunea Sovietică era singurul stat din lume în care pentru antisemitism era prevăzută pedeapsa capitală[16]: nu trebuie trecut cu vederea caracterul xenofob al marii epurări. Tendinței critice din partid i-au corespuns înclinațiile anarhiste sau doar autonomiste ale populației și ale diferitelor naționalități: spaima de care era dominat fiecare individ lăsa în același timp să se bănuiască puterea colectivului solidar și chiar propria forță, astfel încât ea nu provoca numai frică, dar și fascinație. Pe de altă parte, corpul comandanților se recruta în mare măsură din rândul veteranilor războiului civil, iar nu puțini dintre acești oameni doreau ca, pe baza meritelor lor, să fie considerați cu adevărat „tovarășii" lui Stalin, nu copiii ascultători ai „părintelui popoarelor", ai „celui mai mare om al tuturor timpurilor".

În cele din urmă, așa cum se întâmplase la prima și a doua revoluție, epurarea masivă a partidului și a corpului ofițeresc a lăsat libere numeroase posturi, iar Stalin a putut să se bazeze pe loialitatea necondiționată a noilor lideri de partid și ofițeri. Dacă se dorește înțelegerea cu adevărat a îngrozitorului fenomen *cistka* și nu considerarea lui drept o izbucnire de demență colectivă, atunci el trebuie văzut mai degrabă, cu o expresie de-a lui Hitler, ca formarea unui „corp de oameni tare ca fierul", care, deplin solidar, stă în slujba celui care îl personifică, *voșdi*, astfel încât a putut să traverseze chiar situații extreme fără să cadă pradă sciziunii sau descompunerii.

Dar cărui scop trebuia să-i corespundă această solidaritate prin care (s-ar putea spune) spiritul poporului se pregătea pentru o încercare extraordinară?

Răspunsul pare a fi simplu. E foarte limpede că, în toate evenimentele dintre anii 1936 și 1938, se observă raportarea permanentă la Germania, la fasciști și la japonezi. Nicio altă impresie nu și-a pus mai puternic amprenta asupra cetățeanului simplu decât aceea că fasciștii germani erau pregătiți de agresiune și că aceștia dispuneau de numeroase ajutoare în partid și în armată. De aceea, marea epurare poate fi considerată o măsură absolut indispensabilă pentru pregătirea războiului de apărare pe viață și pe moarte. În acest tablou se integrează fără efort măsurile interpretate adesea de către observatorii străini ca restauratoare sau nemarxiste: consolidarea familiei, reliefarea pozitivă a tradiției naționale, nu în ultimul rând a lui Aleksandr Nevski, învingătorul germanilor, înlăturarea acelor istorici puternic marxiști care nu profesaseră decât critică la adresa istoriei ruse.

Alături însă de această opinie dominantă, există de multă vreme o a doua interpretare, adusă în discuție pentru prima dată, se pare, de către Walter Krivitski și care are susținători și în prezent. Aceasta pretinde că Stalin a urmărit de timpuriu să încheie o înțelegere cu Hitler, de care se temea, dar pe care îl și admira. Este evident că, dacă intenționa în mod serios o asemenea schimbare de direcție, trebuia să distrugă vechiul partid și să-i trimită la moarte pe eroii războiului civil.

O a treia interpretare vede în Stalin pe revoluționarul mondial neabătut, care a fost nevoit să-i înlăture pe revoluționarii mondiali retorici, dacă dorea să consolideze singura citadelă a luptei împotriva capitalismului și fascismului. Acesteia i se opune puternic, drept a patra posibilitate, judecata absolut negativă și adesea marxistă conform căreia, în acest proces de epurare, Stalin a devenit un despot oriental sau chiar un fel de național-socialist.

Toate aceste tendințe explicative existau încă din 1938, fie numai sub formă de implicații și afirmații neteoretice. Astfel, Antonov-Ovseenko i s-a adresat disprețuitor anchetatorului din NKVD, care-l numise dușman al poporului, cu cuvintele: „*Dumneavoastră* sunteți un dușman al poporului. Sunteți un adevărat fascist"[17]. Însă anchetatorul nu era decât o unealtă. Dacă reprosul avea sens, atunci era îndreptat împotriva lui Stalin.

Dacă avea dreptate, atunci era vorba despre una dintre cele mai mari victorii repurtate de Hitler în anul de glorie 1938. Dar dacă nu avea dreptate, atunci pentru Stalin, ca personificare a Uniunii Sovietice bolșevice și mondial-revoluționare, începea în acel an cea mai periculoasă dintre toate încercările.

6. Triumful lui Hitler și consensul poporului

În timp ce Stalin, după convingerea unor observatori respectabili, își slăbea armata și își dezorganiza partidul, Hitler obținea în anul 1938 succese pe care, înaintea lui, un alt om de stat nu le reușise pe timp de pace: invocând dreptul la autodeterminare, a unit cu Reichul german 10 milioane de oameni, făcând să dispară un stat din Europa Centrală și schilodind un altul. Prin aceasta, el a făcut din Germania statul de departe cel mai puternic din Europa și, în același timp, a exclus Uniunea Sovietică din concertul marilor puteri în asemenea măsură, încât părea realizată acea mare înțelegere spre care năzuise întotdeauna. Însă *mijloacele pașnice* constaseră totuși în amenințări de război și în metode ce puteau fi folosite numai o *singură* dată, iar cel mai mare triumf de până atunci al dreptului la autodeterminare era el însuși plin de contradicții. Astfel, gloriosul an 1938 s-a încheiat pentru Hitler încă din lunile octombrie-noiembrie și din hăitaș a devenit, prin propriile acțiuni, repede vânat, făcându-l pe Stalin arbitrul destinului Europei.

La 5 noiembrie 1937, Hitler și-a convocat la o discuție la cancelaria Reichului cei mai apropiați colaboratori, ministrul de externe Neurath, ministrul de război von Blomberg, comandanții armatei de uscat, marinei și aviației, Fritsch, Raeder și Göring. A mai fost prezent aghiotantul șefului Wehrmachtului, colonelul Hossbach, care a întocmit curând după aceea un proces-verbal, a cărui transcriere a ajuns după război în mâinile Aliaților, așa-numitul protocol Hossbach[1]. Intenția evidentă a lui Hitler era să anunțe acestui grup foarte restrâns de lideri trecerea iminentă la o politică externă activă. Situația obiectivă era favorabilă: înarmarea, ce-i drept, era departe de a se fi terminat, dar în ultimii doi ani Germania alocase acestui scop resurse mai mari decât toate puterile occidentale la un loc, inclusiv SUA; după vizita lui Mussolini, prietenia în cadrul Axei părea consolidată; după toate aparențele, victoria Frontului Popular din Franța fusese în același timp o victorie a trândăviei, după cum putea să confirme oricine văzuse pavilionul german și pe cel francez de la Expoziția Mondială din 1937; în Anglia, Neville Chamberlain preluase conducerea guvernului, succedându-i lui Baldwin, în mai 1937, și aceasta însemna un progres considerabil al tendinței spre „appeasement"; Uniunea Sovietică trecea prin calvarul marii epurări și, într-o convorbire cu ambasadorul american la Paris, William C. Bullit, Göring și-a permis opinia că Armata Roșie nu mai trebuia considerată o forță armată

serioasă, iar din cele 5 000 de tractoare care s-ar produce anual în Uniunea Sovietică, după doi ani niciunul nu mai putea fi utilizat[2].

Însă Hitler n-a pomenit nimic despre faptul că această conjunctură fericită le oferea nemților, în sfârșit, ocazia să-și impună dreptul la autodeterminare. La fel de puțin a vorbit despre posibilitatea de a se răfui cu bolșevismul, ca dușman mondial general. În declarațiile sale era vorba aproape exclusiv despre o „rezolvare a problemei germane", prin aceasta nu înțelegea nimic altceva decât eliminarea „crizei lipsei de spațiu", respectiv câștigarea unui spațiu vital mai mare: după spusele sale, o năzuință care, în toate timpurile, fusese motorul constituirii statelor și al mișcărilor popoarelor. Prezentul ar fi astfel o epocă a imperiilor economice, în care impulsul spre colonizare se apropie din nou de starea originară, așa cum demonstrează exemplul Italiei și al Japoniei, în timp ce „statele sătule" sunt interesate, bineînțeles, numai de menținerea proprietății lor. „Motivele economice" ar fi aici, ca și oriunde în altă parte, factorul hotărâtor; Germania poate să-și caute spațiul necesar siguranței sale alimentare numai în Europa. Folosirea forței este inevitabilă, Germania este „obligată la ofensivă" și, de aceea, decizia sa irevocabilă este ca, până cel târziu în 1943-1945, să rezolve problema spațiului vital german. O acțiune mai timpurie depinde de împrejurări; în condițiile date, primul obiectiv trebuie să fie „înfrângerea Cehiei și, concomitent, a Austriei". Anexarea acestor două state poate „să însemne câștigarea mijloacelor de existență pentru 5-6 milioane de oameni", în măsura în care „o emigrare forțată din Cehia de 2 milioane, iar din Austria de un milion de oameni, ajunge pentru îndeplinirea acestui deziderat". Ca experiment mental, Hitler a dezvoltat scenariul unui război între Italia și Franța, alături de Anglia, care ar oferi o ocazie favorabilă pentru realizarea acestor planuri.

Cel care vorbea aici[3] era în întregime acel Hitler al „Testamentului politic" din *Mein Kampf*; într-adevăr, el și-a descris la început această expunere ca „moștenire testamentară", pentru cazul în care ar fi murit. Hitler s-a dezvăluit din nou drept ceea ce era de fapt: un om cu totul și cu totul al anilor 1917-1918, cu obsesia blocadei aliate; însă, în același timp, fără să-și dea seama, el personifica exemplar poziția care rezultă atunci când doctrina marxistă a luptei de clasă se desprinde de internaționalism și umanism, așa cum de altfel făcuseră, din când în când, și Marx și Engels[4].

Însă Hitler nu era doar un biolog marxist sau un darwinist social. În spatele încrederii avide de cuceriri a protagonistului „rasei superioare", se făcea simțită îngrijorarea, chiar teama, cu care el urmărea un fenomen ce nu se integra prea bine în tabloul biologic al lumii, și anume „distrugerile economice declanșate de bolșevism"; pe acestea le punea într-o paralelă cu „efectul declanșat de creștinism", care a permis ca imperiul mondial roman să se prăbușească sub atacul germanilor, acel imperiu mondial spre ale cărui dimensiuni și trăinicie Hitler se orienta indubitabil. Evident, ar fi fost suficient

să facă doar un mic pas pentru a ajunge la autorul prezumtiv al acestei destrămări, dar cuvântul „evreu" nu apare. Este menționată o posibilă „intervenție militară a Rusiei", dar, după o aluzie la Japonia, afirmația este repede retrasă.

Întrebarea este de ce Hitler s-a prezentat în fața celor mai apropiați colaboratori ai săi cu o asemenea părtinire provocatoare. Cel mai probabil răspuns este că dorea să-i supună pe aceștia unui fel de test. În realitate, Neurath și Fritsch au fost împotrivă, referindu-se destul de apăsat la superioritatea Franței. Puțin mai târziu, Neurath a fost victima unui atac de cord. Hitler a trebuit să admită că, în echipă cu Neurath, Fritsch și chiar cu Blomberg, nu putea să ducă o *politică externă activă*. Ce-i drept, era conducător unic, dar aceasta se întâmpla în interiorul unui sistem care mai prezenta urme consistente ale vechii independențe. De aceea, era încă departe de a fi suficient de puternic pentru a-i destitui, pur și simplu, pe acești oameni din funcțiile lor. Însă Hitler a știut să profite rapid și fără scrupule de o ocazie ivită puțin mai târziu, dovedind și aici că vechea-i energie se atenuase în condițiile date, dar nu se schimbase esențial.

Wehrmachtul era încă foarte departe de a fi o *armată brună*. În componentele principale, încorpora mai curând trei perioade diferite ale istoriei germane: armata de uscat era conservatoare creștin-prusacă, marina era burgheză-naționalistă germană, iar aviația dorea să se numească național-socialistă. Rivalitățile dintre Wehrmachtamt din Ministerul de Război, de sub conducerea generalului Keitel, și Marele Stat Major al Armatei, condus de Ludwig Beck, aveau o nuanță ideologică. Încă și mai pronunțată era aceasta în tensiunile dintre armată și SS, structură care, treptat, înființa unități de trupe înarmate, ca „poliție pentru apărarea statului" (*Staatsschutzpolizei*). De jos, printre tinerii ofițeri pătrundea spiritul național-socialist, iar în urma introducerii serviciului militar obligatoriu, acesta răzbătea și în armată. Generalii armatei, întotdeauna cea mai importantă parte a Wehrmachtului, nu erau, aproape fără excepție, național-socialiști, deși Beck însuși cu greu putea fi considerat, înainte de 1938, un adversar politic al lui Hitler. Toți erau în întregime ocupați cu înarmarea, vechea lor dorință arzătoare. Însă niciunul nu era înclinat spre *aventuri*, toți se orientau în funcție de aspectele concrete ale *pregătirii* și aveau o înțelegere slabă a factorilor psihologici și politici. În această privință, Hitler le era mult superior. Însă sentimentul corect că metodele lui Hitler ar putea deveni periculoase pentru existența poporului german a constituit punctul de sprijin pentru o rezistență aparent pragmatică și totuși la nivel de principii.

Gestul necugetat al lui Blomberg de a se căsători, la o vârstă înaintată, cu o femeie „cu trecut", a fost pentru Hitler impulsul dorit pentru a se despărți de ministrul de război, iar o intrigă scandaloasă a lui Göring și a Gestapoului i-a oferit ocazia să-l destituie în același timp și pe comandantul suprem al armatei, decapitând astfel, într-o oarecare măsură, conducerea Wehrmachtului.

Când se constată netemeinicia acuzațiilor la adresa lui Fritsch este prea târziu (cu excepția unei reabilitări formale): marea schimbare de personal și de organizare de la 4 februarie a avut deja loc. Hitler a preluat personal comanda supremă nemijlocită a Wehrmachtului, iar Wehrmachtamt din fostul Minister de Război îi este acum subordonat direct, sub denumirea de „Comandament suprem al Wehrmachtului", generalul colonel von Brauchitsch este comandant suprem al armatei, iar național-socialistul Joachim von Ribbentrop l-a înlocuit pe Neurath în fruntea Ministerului de Externe. Göring nu și-a atins scopul de a deveni ministru de război, însă acum este feldmareșal.

Wehrmachtul a trebuit astfel să suporte o nouă grea lovitură dată independenței și sentimentului său de onoare tradițional. Dacă a fost vorba despre o epurare, atunci, după proporții și caracter, nu se poate compara nici pe departe cu epurarea din Armata Roșie: în locul zecilor de mii de execuții prin împușcare, s-a procedat la câteva pensionări, fiind vizibilă și aici diferența între cele două sisteme sociale. Șapte oameni au putut să constate rezultatul concret al acestor schimbări: cei trei care, la 5 noiembrie 1937, s-au opus ori s-au arătat nesiguri pe ei au fost înlăturați, lăsând astfel liber drumul către o *politică externă activă*, adică spre o politică directă a războiului, respectiv a amenințării concrete cu războiul, o politică ce corespundea originilor național-socialismului în *trăirea pozitivă a războiului*; ce-i drept, o astfel de politică dusese și Uniunea Sovietică în perioada imediat postbelică, din cu totul alte motive și cu alte scopuri, însă aceasta fusese de mult abandonată.

În același timp, Hitler a folosit din nou politica externă ca pe un mijloc, deși ea constituia totuși scopul. Această relație este vizibilă într-o însemnare din agenda colonelului Jodl, din 31 ianuarie 1938: „Führerul vrea ca reflectoarele să nu mai fie îndreptate asupra Wehrmachtului, să țină Europa în tensiune și, prin ocuparea de diferite funcții, să nu dea impresia unui moment de slăbiciune, ci a unei concentrări de forță. Schuschnigg nu trebuie să nu prindă curaj, ci să tremure"[5].

Mulți observatori prognozaseră că în februarie 1938 erau coapte condițiile pentru rezolvarea problemei Austriei. În realitate, era vorba despre una dintre cele mai dificile probleme ale istoriei germane și, numai prin simpla sa existență, era un simptom pentru situația singulară a poporului german în Europa, de vreme ce nici englezii, nici francezii și nici italienii nu trăiau în două state. Însă nu o putere străină impusese această situație, ci Prusia întemeietorului Reichului, Bismarck, exclusese Austria ca „un stat separat de succes", ceea ce și era, din Uniunea Germană (respectiv, Reich), a cărei parte componentă fusese multe secole, prin aceasta înfăptuind „divizarea Germaniei". În 1918-1919 părea că venise momentul în care Austria germană, ca rămășiță a monarhiei habsburgice prăbușite, pe baza voinței majorității covârșitoare a populației, se va uni cu imperiul lui Bismarck, eliberat de minorități și confirmat în existența sa, într-un autentic stat național al tuturor

germanilor; însă această unificare ar fi însemnat ca Germania să fi fost cel mai mare stat rezultat în Europa nerusă în urma războiului, în ciuda înfrângerii suferite, iar Aliații, deși, după declarațiile lor, luptaseră pentru democrație și dreptul la autodeterminare, au pus mai presus politica de forță decât principiile și, printr-o „interdicție de anexare", le-au negat germanilor dreptul la autodeterminare pe care l-au asigurat națiunilor vest-slave poloneză și cehă.

S-a dovedit însă curând nu numai că independența austriacă era artificială, dar și că Aliații provocaseră în spațiul de limbă germană o mișcare iredentistă, creând astfel o situație izbitor de asemănătoare cu aceea în care Uniunea Sovietică spera să absoarbă mișcarea muncitorească din întreaga lume. Germania național-socialistă putea să sprijine în statul vecin o mișcare populară evident revoluționară, întrucât Berlinul nega existența acestui stat; se putea ridica însă și obiecția că marele stat folosea mișcarea populară, care nu avea șanse să devină majoritară, doar ca instrument pentru scopul său expansionist. Și ceea ce mișcarea de clasă, în colaborare cu statul sovietic, nu reușise până în 1938 sau reușise numai în domenii marginale, a pus în operă mișcarea naționalistă în mod spectaculos, sub o mare atenție din partea întregii lumi, și nu putea fi vorba doar despre o „înfrângere" a Austriei.

Și după acordul din iulie 1936, național-socialiștii radicali au rămas o opoziție extrem de activă, iar în statul lui Schuschnigg apărătorii patriei fasciști și filoitalieni au pierdut tot mai mult puterea în fața unui catolicism militant, dar și puternic *german*, iar sprijinul politic a devenit tot mai slab în Italia. Astfel încât situația era aproape disperată atunci când, la 12 februarie 1938, Hitler l-a primit pe Schuschnigg la Berchtesgaden pentru o întrevedere care a semănat foarte puțin cu o discuție între oameni de stat. Hitler l-a tratat pe cancelarul federal austriac așa cum șeful unui partid de guvernământ ferm instalat la putere își permite să trateze un membru nesupus al opoziției; el s-a lăudat cu crearea în Germania a unui popor în care nu mai există „partide, clase, dispersare a forțelor" și în care toți au același ideal. Dimpotrivă, în micul său stat, Schuschnigg este un persecutor și un asupritor, care nu se va putea menține la putere dacă el, Hitler, poate „cel mai mare german din istorie", va ajunge la Viena, peste noapte, precum „furtuna de primăvară"[6].

După mari concesii din partea lui Schuschnigg și după o ultimă tentativă de rezistență prin planificarea unui referendum, această furtună de primăvară a izbucnit într-adevăr la 12 martie, deși inițial sub forma amenințărilor și manipulărilor din partea lui Göring, chiar față de național-socialiștii moderați precum guvernatorul (*Reichsstatthalter*) de mai târziu Seyss-Inquart. Sub influența evenimentelor la nivel înalt, național-socialiștii radicali au trecut, așa cum se întâmplase în februarie și martie 1933 în Germania, la demonstrații de masă și acțiuni de forță, care însă n-au mai întâmpinat o rezistență hotărâtă. Amenințarea de sus și acțiunile de forță de jos n-au mai avut repede vreo importanță, când, într-o izbucnire neașteptată de entuziasm aproape general,

trupele germane care intrau în oraș au fost întâmpinate cu flori și când însuși Hitler a fost sărbătorit ca un mântuitor de către masele care jubilau. Istoria a părut să-și fi concentrat toate paradoxurile atunci când materialistul biolog din Protocolul Hossbach a condus dreptul democratic la autodeterminare spre cel mai nesângeros dintre succesele sale și a distrus concomitent rămășițele marxismului în Austria. Mussolini și-a dat asentimentul, puterile occidentale n-au reacționat, iar Uniunea Sovietică a acuzat acțiunile „statelor agresive", după ce atâția ani se declarase cel mai mare dușman al *statu-quo*-ului.

Existau motive suficient de întemeiate pentru presupunerea, exprimată în multe locuri, că acum ar fi „rândul" Cehoslovaciei. Încă din iunie 1937, Blomberg semnase „Ordinul pentru pregătirile unificate de război ale Wehrmachtului", în care s-au conturat un plan „roșu" (vest) și un plan „verde" (sud-est); ultimul se referea inițial la Cehoslovacia și era numit clar „agresiune"[7]. Deși planul general era defensiv, acest caracter era anulat încă din fraza introductivă, aceea că probabil Germania nu avea de ce să se aștepte la un atac. La 21 decembrie 1937 s-a adus o completare, în care era vorba despre un „război de agresiune" împotriva Cehoslovaciei, care trebuia dus pentru rezolvarea problemei germane a spațiului, chiar în situația în care una dintre marile puteri ar interveni în luptă împotriva Germaniei[8]. Obiectivul războiului era „ocuparea rapidă și luarea în stăpânire a Boemiei și Moraviei, cu soluționarea simultană a problemei austriece, în sensul includerii Austriei în Reichul german". În ciuda evenimentelor din martie, nucleul acestui plan nu a fost modificat, deși Hitler afirmase în treacăt că mai întâi trebuia asimilată Austria și că nu intenționa să distrugă Cehoslovacia, în următoarea perioadă, printr-o acțiune militară, dacă nu era provocat. Rămânea de actualitate folosirea unei ocazii extrem de favorabile, iar un „incident" precum „asasinarea ministrului plenipotențiar german în *Anschluss*, într-o acțiune germanofobă", a fost luat în considerare[9].

Prin simpla transpunere în practică a unor asemenea planuri militare, Hitler ar fi declanșat însă imediat războiul mondial, în virtutea *marii rezistențe*. Șansa lui a constat în faptul că nici aici nu a fost un simplu agresor.

Problema germanilor sudeți era asemănătoare cu cea a austriecilor germani, dar situația era acutizată și tensionată. Cele 3,5 milioane de germani care trăiau în districtele muntoase de margine ale Boemiei fuseseră, în timpul monarhiei habsburgice, grupul conducător, foarte puternic chiar și la Praga; după înfrângerea din 1918, ei se pronunțaseră pentru o anexare la Austria germană, deși unii nu se învecinau geografic cu aceasta. Dacă s-ar fi întâmplat după voința populației, austriecii și germanii sudeți ar fi devenit atunci cetățeni ai Reichului german. În cazul germanilor sudeți însă, acestei soluții i se opunea nu numai voința Aliaților, ci și trecutul îndelungat și realitatea politică din Boemia, pe care locuitorii ei o văzuseră, secole de-a rândul, drept patrie comună. Pe de altă parte, tocmai aici „luptele naționale" aveau o veche tradiție și, mai

devreme decât în alte părți, luaseră ființă atât de partea cehilor, cât și a germanilor, partide de un fel nou, care se intitulau „național-socialiste".

Cel puțin potențial, contradicțiile s-au accentuat atunci când, imediat după terminarea războiului mondial, cehii, sub conducerea lui Masaryk și Beneš, au reușit ca, prin manevre inteligente, să-i atragă în statul lor de la masa succesorală a Ungariei pe slovacii înrudiți, dar foarte diferiți din punct de vedere social și cultural, și să facă din aceștia un stâlp de susținere a „sistemului de la Versailles", îndreptat împotriva Germaniei. Cu toate acestea, în Republica de la Weimar și în faza de început a celui de-Al Treilea Reich, lipsurile și greutățile germanilor din Cehoslovacia n-au atras nici pe departe atât de mult atenția precum lipsurile și dificultățile germanilor din Polonia, cu atât mai mult cu cât se dorea explicarea acestora prin situația economică nefavorabilă a acestor zone ale țării, majoritatea industrializate. Însă, ca întotdeauna și pretutindeni, și aici economicul și politicul se amestecau și nu era nejustificat să se arate cu degetul spre discriminările la care erau supuși locuitorii districtelor sudete din partea guvernului de la Praga, deși din 1926 partidele germane *militante* erau prezente în parlament.

Prin urmare, cererea de autodeterminare deplină nu era nici de neînțeles, nici din start nelegitimă, dar întâmpina greutăți cu mult mai mari decât în cazul Austriei: germanii erau numai o minoritate, iar anexarea la Germania urma să distrugă „dreptul constituțional boemian" și, prin aceasta, o comunitate veche de secole; anexarea ar fi afectat considerabil dreptul la autodeterminare al cehilor într-un stat independent, întrebarea fiind următoarea: cum puteau să-și păstreze cele 7 milioane de cehi o veritabilă independență în *marea germană* de 75 de milioane de oameni, care îi înconjura din trei părți? Toate problemele dreptului la autodeterminare, care apare atât de lămurit, se regăseau aici ca într-o oglindă concavă, iar întrebarea esențială trebuia considerată următoarea: era compatibilă autodeterminarea popoarelor slave de vest, asigurată prin Tratatul de la Versailles, cu autodeterminarea germanilor sau una trebuia s-o anuleze pe cealaltă, iar în cazul prevalării celei a germanilor, să se ajungă din nou la vechea situație de dependență și minoritate a polonezilor și cehilor, după ce aceștia tocmai se eliberaseră de dominația germanilor (și a rușilor)?

Probabil că social-democraților germani sudeți li s-a părut ușor de dat răspunsul la această întrebare, de vreme ce au considerat un imperativ central să aibă o bună relație cu „lumea slavă care se ridică"[10]; ei nu au văzut cât de ilogic și chiar de arogant fusese prezentată autodeterminarea polonezilor și cehilor, pe baza unei slăbiciuni de moment a germanilor și a rușilor; concepția opusă putea să ducă însă la consecințe mult mai grave, respectiv negarea dreptul la autodeterminare al popoarelor mici. Totuși, o concepție superioară, în care contradicțiile dreptului la autodeterminare s-ar fi anulat, pe care Lenin credea că o conține doctrina socialistă, exista în Europa Centrală numai ca un

postulat fără putere, iar mai târziu, în timpul marii epurări, au apărut serioase îndoieli dacă nu cumva în Uniunea Sovietică *concepția superioară* nu ascundea doar vechea realitate a dominației ruse. Hitler deținea numai un *contra-concept*, acela al dominației națiunii, respectiv rasei, mai mari și mai puternice; de aceea, pentru el, conceptul de autodeterminare era în la fel de mică măsură ca și pentru Lenin un principiu suprem, iar Hitler a știut să profite de pe urma lui.

Faptul că Hitler s-a gândit totuși să pună dreptul la autodeterminare în slujba scopurilor sale s-a întemeiat, pe lângă forța interioară a conceptului, tocmai pe realitatea că acel *concept superior* al socialismului împiedicase prăbușirea Imperiului Rus și dăduse naștere unei revendicări la scară mondială, receptată în multe țări ale Europei drept cea mai gravă dintre toate amenințările, nu numai de către cercurile restrânse ale *burgheziei*. Ce-i drept, existau diferite motive pentru „politica de appeasement" a guvernului Chamberlain, care era politica grupării principale a conservatorilor, fiind sprijinită de *Times* și, nu în ultimul rând, de așa-numitul „Cliveden set" al familiei Astor: strădaniile de a câștiga timp, apărarea integrității Imperiului Britanic, dorința de pace și o sensibilitate față de nedreptățile Tratatului de la Versailles.

Când, la 19 noiembrie 1937, lordul Edward Halifax, pe atunci încă lordul păstrător al sigiliului, iar puțin mai târziu ministru de externe, i-a făcut o vizită lui Hitler la Obersalzberg, e posibil să fi aprobat în sinea lui afirmația lui Hitler: singura catastrofă este bolșevismul, toate celelalte pot fi rezolvate. Încă la începutul întrevederii, el numise Germania un „bastion al Vestului împotriva bolșevismului"[11]. Așadar, antibolșevismul trebuie să fi fost punctul central de consens între cei doi politicieni, dar divergența a apărut chiar în problema practică a pașilor următori. Halifax a părut să-i accepte partenerului său „modificările la ordinea europeană", enumerând printre problemele respective, în mod explicit „Danzig, Austria și Cehoslovacia", însă nu a legat rezolvarea lor numai de „calea evoluției pașnice", ci a propus, în același timp, revenirea Germaniei în Liga Națiunilor și planuri de dezarmare[12].

Prin urmare, în această întrevedere Halifax s-a situat departe de planul pe care Uniunea Sovietică l-a atribuit adesea guvernului Chamberlain și chiar era firesc să i-l atribuie, dacă era adevărată ipoteza similitudinii esențiale a Germaniei și Angliei în *capitalism* și, implicit, în ostilitatea împotriva *socialismului*: acela că guvernul englez voia să încurajeze *fascismul german* la o agresiune împotriva Uniunii Sovietice. Stalin i-a spus ambasadorului american Davies că, în spatele politicii elementelor reacționare din Anglia, care ar fi reprezentate de guvernul Chamberlain, s-ar ascunde în ultimă instanță intenția de a întări Germania împotriva Rusiei. Această politică va eșua probabil, a adăugat el, deoarece „dictatorii fasciști ar întinde prea mult coarda"[13]. Aproape în aceeași zi, ambasadorul francez la Washington a relatat că, într-o întrevedere cu președintele Roosevelt, acesta și-a dat frâu liber „aversiunii

împotriva statelor totalitare și a politicii lor de rapacitate brutală", încheind „pe tonul celei mai profunde convingeri": „Dacă Franța ar dispărea, este cât se poate de evident că am dispărea și noi împreună cu ea". Ambasadorul a dedus de aici speranța că America se va situa ferm de partea Franței și a Angliei, dacă acestea ar intra într-un conflict pentru apărarea democrației și a libertății „cu puterile fasciste"[14].

Așadar, indubitabil, politica lui Hitler făcea să apară posibilitatea ca, sub noul stindard al unui *antifascism* care lua amploare, să se adune împotriva Germaniei toți adversarii din războiul mondial, inclusiv America. Pe de altă parte, era evident că Roosevelt înțelegea noțiunea de *totalitar* în sensul de *fascist*, dar interesul său viza, la fel de evident, în principal Anglia și Franța, și nu avem motive să credem că el considera Uniunea Sovietică a lui Stalin o *democrație liberală*. Așadar, concepției antifasciste i se opuneau concepția anticomunistă și, potențial, cea antitotalitară a politicii mondiale, iar dacă ideologia comunistă avea dreptate, atunci concepția anticomunistă trebuia să se dovedească cea mai puternică dintre ele, întrucât unitatea capitalismului era mai puternică decât deosebirile interne. Dacă însă Uniunea Sovietică, Anglia și SUA erau în principal *antifasciste*, atunci teza lui Lenin era greșită, iar lumea se găsea într-o altă epocă decât în cea a revoluției proletare mondiale.

În acest timp, Stalin a trebuit să aplice rețeta pe care Lenin o oferise, în 1922, delegației sale pentru conferința de la Genova: să încerce să separe partea pacifistă a burgheziei de partea ei militantă. Litvinov a făcut tot ce a depins de el pentru a menține Uniunea Sovietică în joc și pentru a consolida ideea rezistenței comune *împotriva puterilor agresive*, însă cât de răspândită era concepția anticomunistă și printre liderii francezi rezultă dintr-o declarație a ambasadorului francez la Moscova, Robert Coulondre, care, potrivit unui raport al contelui von der Schulenburg, a spus în august 1938: „Sper din inimă să nu se ajungă la un conflict germano-francez. Știți la fel de bine ca și mine pentru cine lucrăm dacă ne încăierăm între noi"[15].

Însă Uniunea Sovietică deținea o poziție-cheie. Era legată prin pacte de asistență atât de Franța, cât și de Cehoslovacia, iar politica *marii rezistențe*, pentru care păreau să existe toate premisele, depindea în totalitate de ea. De partea cealaltă era neîncrederea, venită chiar din partea Cehoslovaciei, în clauza dorită de cehi, ca obligația de ajutorare a URSS să intre în vigoare abia după ce Franța și-o va fi îndeplinit pe a sa. În afară de aceasta, Cehoslovacia și URSS nu aveau graniță comună. Dacă voiau să intervină, trupele rusești trebuiau să treacă prin Polonia sau România și era sigur că cele două țări n-ar fi permis tranzitarea. Câțiva ofițeri francezi nu s-au dat în lături să propună ca Polonia și România să fie *obligate* la o atitudine binevoitoare, însă Stalin trebuia mai întâi convins că, în ciuda tuturor asigurărilor de respectare a tratatului, își va păstra libertatea de acțiune, de îndată ce puterile occidentale și Germania ar fi fost implicate în război. Potrivit raportului lui Schulenburg,

tocmai aceasta era percepția întregului corp diplomatic de la Moscova și ea corespundea exact ideii lui Stalin, pe atunci încă necunoscută, pentru că o exprimase în anul 1925, într-o discuție confidențială: Uniunea Sovietică nu se va putea sustrage unui război, dar se va implica ultima[16].

Cu această presupunere sau bănuială larg răspândită, cea mai naturală reacție a fiecărei puteri politice, de a opune rezistență acumulării disproporționate de putere din partea unei forțe rivale, a intrat într-un raport foarte tensionat cu antibolșevismul în extindere, cu care toate statele neruse din Europa se declarau de acord în proporții foarte diferite. Pe de altă parte, pretențiile la autodeterminare ale germanilor sudeți, care se radicalizau tot mai mult, coincideau numai temporar și aparent cu ideea lui Hitler despre rezolvarea *problemei spațiului*. Pe ansamblu, din primăvara până în toamna anului 1938, motivațiile și tacticile s-au împletit într-un întreg greu de descifrat. Simplificând, s-ar putea spune, cu puțină ironie: acțiunea comună obiectivă a pretenției de autodeterminare a germanilor sudeți și a voinței lui Chamberlain de *eliberare* sau de *liniștire* față de teama provocată de ultimele intenții ale lui Stalin, a făcut posibil cel mai mare triumf al lui Hitler, ce părea să fie înfăptuirea dreptului la autodeterminare german și nu era totuși decât fundamentul pentru o *ultimă intenție*, opusă celei a lui Stalin, dar cu care se înrudea. Fundamentul real era deci existența celor două state ideologic ostile, prin care toate problemele și tensiunile sistemului european de puteri au căpătat un caracter de neimaginat înainte de 1914, când nu existau două partide supranaționale, *filofasciștii* și *antifasciștii*, care divizau Europa și o implicau într-un potențial război civil.

Aici este locul să fie amintite rapid cele mai importante evenimente: la 20 februarie 1938, discursul lui Hitler despre cele „zece milioane de germani asupriți", care conținea și atacuri foarte puternice împotriva comunismului și a Uniunii Sovietice[17], deschidea oficial problema sudetă, înainte ca problema Austriei să fi fost rezolvată. În luna martie, Hitler i-a indicat liderului Frontului Patriotic al germanilor sudeți, Konrad Henlein, să ridice permanent pretenții atât de mari, încât să nu fie posibilă satisfacerea lor. Mobilizarea parțială cehă din 20 mai, revocată din cauza știrilor derutante din ziarele engleze, l-a înfuriat pe Hitler, întrucât pentru el măsura părea să însemne o pierdere de prestigiu. Aceasta n-a împiedicat însă partidul lui Henlein ca, la alegerile comunale desfășurate în aceeași perioadă, să obțină circa 90% dintre voturile germanilor. Din acel moment, știrile din presa germană despre „Cehoslovacia bolșevică", portavion al Uniunii Sovietice în Europa Centrală, au îmbrăcat forma unei campanii dezlănțuite, care a găsit un oarecare sprijin în presa franceză de dreapta și în ziarele britanice ale lordului Rothermere; chiar și protestele partidului germanilor sudeți împotriva „elementelor bolșevico-husite", pe care guvernul de la Praga nu le-ar mai controla[18], au pierdut din ce în

ce mai mult caracterul de rutină și s-au transformat în foc concentrat propagandistic.

Trimiterea lordului Runciman ca mediator și diferite articole din *Times* i-au pregătit pe președintele Beneš și guvernul cehoslovac, în septembrie, pentru o cedare extrem de importantă, care practic a îndeplinit revendicările de autonomie ale așa-numitului „Program de la Karlsbad (Karlovy Vary)". Pe de altă parte, voința de război a lui Hitler a dat naștere printre generalii și diplomații germani, pentru prima dată, unor veritabile îndemnuri la rezistență, cu motivații exclusiv patriotice, adică din teama de un „finis Germaniae", și care pregăteau o lovitură de stat împotriva lui Hitler, într-un viitor nu prea îndepărtat[19]. Discursurile lui Hitler și ale lui Göring la congresul partidului de la Nürnberg și-au bazat caracterul emoțional nestăpânit și arogant numai pe știrile de senzație referitoare la *persecuții*, apărute în ziarele germane, dar inventate sau aranjate de un funcționar de la Ministerul Propagandei.

În realitate, agresorii erau deja „Freikorps germano-sudete", iar ceea ce se petrecuse în 1921 în Georgia, adică sprijinirea mișcărilor revoluționare autohtone de către o putere străină, era acum o realitate palpabilă în mijlocul Europei, sub auspicii cu totul diferite. Deplasarea lui Chamberlain la Berchtesgaden, la 15 septembrie, a făcut ca planurile opoziției germane să devină nerealizabile, iar la 21 septembrie, guvernul de la Praga, supus unei presiuni extreme, este nevoit să accepte propunerea de a ceda regiunea germană sudetă. Totuși, când premierul englez îl întâlnește pentru a doua oară pe Hitler la Godesberg, la 23 septembrie, acesta cere, invocând insistent prezumtive atrocități ale cehilor, ocuparea imediată a regiunii de către trupele germane și apoi rezolvarea problemei celorlalte minorități din Cehoslovacia. Apare astfel pericolul ca tratativele să eșueze și, la 26 septembrie, Hitler ține la Palatul Sporturilor din Berlin un discurs, care, prin atacurile împotriva lui Beneš și a cehilor, a însemnat o ilustrare inegalabilă a demagogiei afișate fără complexe.

Însă, dacă la Palatul Sporturilor a fost înconjurat de bucuria frenetică a maselor, a doua zi a trebuit să constate că defilarea demonstrativă a unei divizii de tancuri pe străzile Berlinului nu a declanșat în rândurile populației un entuziasm războinic, ci numai oroare și teamă. Cu toate acestea, un apel al lui Roosevelt a rămas fără răspuns, dar Hitler a acceptat o propunere de mediere din partea lui Mussolini, iar la 29 septembrie s-a întâlnit cu Chamberlain, Daladier și Mussolini în Conferința de la München, la care i-au fost îndeplinite toate pretențiile, cu modificări minore. Din partea Uniunii Sovietice n-a fost invitat nici măcar un reprezentant. La 30 septembrie, Hitler și Chamberlain au semnat o declarație în care, pe un ton optimist, au exprimat dorința ambelor popoare „să nu mai poarte niciodată război unul împotriva celuilalt", iar după revenirea la Londra, Chamberlain a vorbit despre „pacea onorabilă" pe care a adus-o din Germania și care îl făcea să spere că „în timpul vieții noastre" va domni pacea.

Câteva zile mai târziu, Beneš a părăsit Praga și a plecat în exil. Trupele germane au fost salutate de populație cu și mai mare entuziasm decât în Austria. Nici cei mai înverșunați adversari ai lui Hitler nu mai puteau pune la îndoială faptul că, în ciuda fricii de război care continua să existe, majoritatea covârșitoare a națiunii germane, drept „comunitate a poporului", se afla în spatele omului care, în acest moment, putea fi considerat personificarea spiritului poporului, a cărui voință de corectare a „nedreptății de la Versailles" o preziseseră Lenin și Lansing, Rosa Luxemburg și *L'Humanité*, într-un fel sau altul, în urmă cu douăzeci de ani[20].

Privind în urmă, din punctul de vedere al politicii mondiale, Conferința de la München apare drept ultima ocazie în care puterile europene au rezolvat o problemă europeană pe cont propriu, excluzând atât Uniunea Sovietică, cât și SUA. Fără îndoială că, în acest concert al celor patru puteri, vioara întâi a fost Hitler. Anglia și Franța fuseseră nevoite să cedeze, dar nu se poate spune că ar fi fost constrânse, deoarece, în ultimă instanță, aprobaseră consecința unui principiu propriu. Ce-i drept, nici Chamberlain, nici Daladier nu erau *filogermani*, dar Hitler nu putea să se aștepte, în Anglia și Franța, la guverne mai favorabile lui, deoarece pe oameni precum Oswald Mosley și Marcel Déat îi despărțeau de putere bariere de netrecut. S-ar putea crede că interesul său major ar fi trebuit să-l determine pe Hitler să-și stabilească politica pe linia declarației germano-engleze și, puțin mai târziu, a celei germano-franceze, iar apoi să încerce ca amestecul de amenințare brutală, minciună, aroganță și superficialitate, ce apărea și mai înspăimântător în declarațiile unor oameni din anturajul său decât în propriile discursuri, să fie cât mai rapid dat uitării[21].

Ce-i drept, nu există nici cel mai vag indiciu că vreunul dintre oamenii de stat ai Angliei și Franței, la putere în 1938 sau în 1939, l-ar fi încurajat, prin vreo aluzie, să declanșeze un război împotriva Uniunii Sovietice. El dorea însă să poată conta pe un curent puternic în Anglia, descris în decembrie 1938 de ambasadorul polonez la Londra, Edward Raczynski, prin cuvintele următoare: toate evenimentele și problemele Europei răsăritene sunt văzute de „opinia publică" drept „un rău mic", capabil să abată pericolul de la propriul imperiu[22]. Pe de altă parte, în cele mai înaintate rânduri ale opoziției se afla tocmai acel politician despre care predecesorii săi crezuseră că și-ar fi însușit mai degrabă concepția unei *cruciade împotriva bolșevismului*, și anume Winston Churchill. Diplomații lui Hitler din Anglia și SUA i-au atras atenția foarte insistent tot timpul că nu numai „incitarea presei evreiești" era ceea ce le alimenta englezului și americanului de rând neîncrederea în Germania național-socialistă și că o tradiție cu o vechime de secole era indignată de suprimarea libertății presei și de măsurile antievreiești și împotriva bisericii.

Niciun ideolog n-a arătat vreodată cumpătare la victorie, însă Hitler n-a dovedit nici măcar inteligență tactică. Încă în octombrie, s-a decis să țină un discurs ce mergea tocmai în direcția opusă unei politici *raționale*, iar în noiembrie

a permis chiar acțiuni antievreiești, pentru prima dată cu caracterul unui pogrom de proporții. Prin aceasta, gloriosul său an 1938 a luat sfârșit cu mai multe săptămâni înaintea lui 31 decembrie, iar invadarea *restului Cehiei* în martie 1939 a schimbat într-atât situația, încât Stalin, până atunci considerat un fel de „bolnav al Europei"[23] și devenit aproape o figură marginală, a început să fie tot mai insistent curtat de două grupări de puteri ostile.

7. Eșecul conceptului anticomunist și al conceptului antifascist în marea politică europeană

Se pare că Hitler a dat discursului său din 8 octombrie 1938, de la Saarbrücken, un accent critic la adresa democrațiilor occidentale, întrucât era decepționat de ecoul negativ provocat de înțelegerile de la München într-o mare parte a presei engleze, franceze și americane. După o asemenea schimbare a raportului de forțe, un om rațional nu putea să se aștepte la un entuziasm unanim în statele obligate să accepte concesii, însă Hitler nu s-a mulțumit cu declarații critice, ci s-a avântat să formuleze, în manieră generalizată, cea mai veche dintre explicațiile sale cauzale, și anume ca antisemitismul să nu mai fie considerat doar un vârf al antibolșevismului, ci și o acuzare împotriva tendințelor fundamentale ale lumii occidentale, deci împotriva liberalismului. Ce-i drept, a vorbit cu respect despre Chamberlain și Daladier, însă s-a ridicat vehement împotriva „construcției interne" a țărilor lor, ce ar permite ca asemenea oameni să fie înlocuiți în orice moment de figuri precum Duff Cooper și Winston Churchill, care își declarau pe față intenția de a începe un nou război mondial. În loc să lege alternativa cu Churchill și Cooper de *măsura în care* Germania va duce mai departe o politică de șantaj și agresiune, Hitler a continuat cu o formulare nu tocmai fără echivoc: „Mai știm și că, tot astfel, în spate pândește amenințător acel dușman iudeo-internațional care și-a găsit în bolșevism întemeierea și puterea statală. Și cunoaștem, în plus, puterea unei anumite părți a presei internaționale, care trăiește numai din minciuni și calomnii"[1]. Acel *în plus* nu era menit să aducă o simplă completare, ci Hitler nu voia probabil să lase neamintită teza înrudirii esențiale a bolșevismului cu această presă internațională. În loc de aceasta, el i-a ofensat direct pe Chamberlain și pe Halifax, atunci când a respins „tutela de guvernantă" și le-a recomandat englezilor să se ocupe mai degrabă de evenimentele din Palestina.

Prin urmare, nu doar evenimentul singular al asasinării secretarului de legație Ernst vom Rath la 7 noiembrie 1938, la ambasada Reichului de la Paris, de către Herschel Grynszpan, în vârstă de 17 ani, explică izbitoarea revenire a antisemitismului tocmai în momentul în care toate semnalele unei politici cu perspective de reușită păreau să indice numai intensificarea anticomunismului.

După Legile de la Nürnberg, evreii germani avuseseră câțiva ani relativ liniștiți, în care emigrarea lor a fost sprijinită și în care numeroșii rămași în țară au putut să desfășoare o viață publică de o multilateralitate și de o vitalitate surprinzătoare. În economie, pozițiile evreilor nu păreau prea afectate și cine era atent la faptul că, în cazul legilor de politică economică, lângă semnătura lui Adolf Hitler nu rareori stăteau mai multe semnături de bancheri evrei, acela nici măcar nu trebuia să fie economist pentru a crede că forțele economice *reale* se vor impune cu ușurință în fața *simplei ideologii* de partid. Această ideologie părea chiar să se fi retras în cea mai abjectă văgăună, gazeta instigatoare pornografică a lui Julius Streicher, *Der Stürmer*, care, firește, se găsea expusă până și în cel mai îndepărtat sat și în care se putea citi în mod repetat „să fie tăiate capetele tuturor iudelor". Faza a treia a politicii evreiești național-socialiste a început totuși în luna aprilie 1938, prin Ordonanța împotriva sprijinirii mascării întreprinderilor evreiești și prin dispoziția de înregistrare a întreprinderilor evreiești și de declarare a averilor evreilor. După toate probabilitățile, un plan exact nu exista și nimeni nu putea spune cum s-ar fi derulat evenimentele în continuare dacă nu ar fi intervenit asasinatul comis de Grynszpan.

Dar la fel de puțin sigur este că *trebuia* să urmeze „Noaptea de cristal" a Reichului, așa cum inofensiv au fost numite mai târziu evenimentele. A existat, bineînțeles, revoltă spontană, și nu numai printre membrii radicali ai SA. Atunci când, în anul 1936, șeful organizației național-socialiste din Elveția, Wilhelm Gustloff, fusese asasinat cu intenție vădit demonstrativă de către tânărul David Frankfurter, conducerea statului, ținând seama de apropierea Olimpiadei, nu permisese acte de violență, însă acum erau mult mai multe în joc decât desfășurarea netulburată a Jocurilor Olimpice. De data aceasta, conducerea a arătat tocmai contrariul reținerii; evenimentele, aparent spontane, și-au avut în mod clar originea în adunarea „Vechii Gărzi" de la München, la aniversarea marșului către Feldherrnhalle și, în special, într-o discuție confidențială între Hitler și Goebbels. Aproape pretutindeni în Germania au avut loc acțiuni antievreiești, conduse de lideri de partid și ai formațiunilor SA, dar nu întotdeauna atât de abil și de nebătător la ochi precum dorise Goebbels.

Pentru o noapte, Germania se transformă, într-un fel, în Rusia țaristă: sinagogile sunt incendiate, magazinele evreiești sunt atacate și jefuite, cabinetele medicale sunt deschise cu forța, iar aparatura aruncată în stradă, mulți evrei sunt bătuți și torturați, mii dintre ei sunt expediați în lagărele de concentrare, zeci de oameni sunt omorâți, sunt provocate pagube de mai multe sute de milioane de mărci germane. Nu poate fi trecut cu vederea un element de luptă de clasă, de vreme ce sunt arestați mai ales evrei înstăriți, iar în timpul evacuării, sunt proferate amenințări precum: „Vom avea grijă ca burțile voastre mari să dispară"[2]. Însă ce a urmat a fost mult mai semnificativ chiar decât evenimentele însele, care, după numărul victimelor, firește că nu se pot compara nici pe departe cu marile pogromuri din Rusia țaristă și, cu

atât mai puțin, cu marile *lupte de clasă* ale revoluției ruse. Ministrul Reichului, dr. Joseph Goebbels, a publicat un articol în *Völkischer Beobachter* din 12 noiembrie, în care scria că motivele nevăzute ale asasinatului trebuie căutate în incitarea practicată de marile publicații mondiale evreiești și ajungea la concluzia: „Evreul Grynszpan era reprezentantul evreimii. Germanul von Rath era reprezentantul poporului german. Deci la Paris evreimea a tras asupra poporului german"[3].

În aceeași zi, feldmareșalul Hermann Göring a impus evreimii germane, pe ansamblu, o „penitență" de un miliard de mărci, confiscând în favoarea Reichului chiar și sumele plătite de societățile de asigurări, astfel că evreii au trebuit să-și achite ei înșiși daunele care le fuseseră provocate. Prin urmare, chiar dacă evenimentele în sine au rămas cu mult în urma celor similare din Rusia, au fost totuși mult mai revoltătoare, pentru că au fost puse în practică de către cei covârșitor mai puternici împotriva celor slabi, cu aprobarea expresă a conducerii statului. Ce-i drept, culpabilizarea colectivă, pentru care faptele izolate sunt doar consecințe ale unei mentalități colective sau ale unei conjuncturi de interese, se afla înscrisă în datele esențiale ale teoriei național-socialiste despre rase, ca și în teoria marxistă a claselor și a practicii luptei de clasă a bolșevicilor; acum însă au apărut pentru prima dată la lumină fapte pe deplin accesibile opiniei publice internaționale, iar impresia în străinătate a fost extraordinar de puternică. Adeseori, Germania nu mai era numărată printre țările civilizate, iar cine își amintea că, în 1918 și 1919, Rusia bolșevică avusese parte de aceeași dezaprobare, iar din cauza proceselor de la Moscova și în anii 1937-1938 nu de puține ori fusese pusă în discuție, putea să ajungă ușor la concluzia că abaterea de la normele simple ale civilizației statului de drept, într-o epocă de relații încă relativ deschise, era mai rea decât aceeași abatere într-un context de descompunere, război civil și totalitarism consolidat, când victimele omenești au fost mult mai puține

Hitler însă a interpretat o asemenea opinie de bun-simț drept simptomul unei conspirații grave, iar motivația antisemită, care se număra întotdeauna printre mobilurile sale reale, chiar dacă uneori era acoperită de altele, a fost vizibilă puțin mai târziu într-un mod fără precedent în declarațiile publice ale „Führerului și cancelarului Reichului". În discursul din Reichstag din 30 ianuarie 1939, celebra și ulterior mereu citata prezicere despre „distrugerea rasei iudaice în Europa" (dacă evreimea financiară internațională ar arunca încă o dată popoarele într-un război) nu a fost foarte relevantă, întrucât alte declarații din aceeași perioadă făceau probabilă presupunerea că aici nu era vorba despre distrugere fizică.

Cu mult mai concludentă era o altă frază: „Peste lozinca evreiască «Proletari din toate țările, uniți-vă» va fi învingătoare o chemare mai înaltă, și anume «Cetățeni creatori ai tuturor națiunilor, recunoașteți-vă dușmanul comun»"[4]. Atât de explicit nu dăduse Hitler încă niciodată de înțeles lumii că, pentru el,

antibolșevismul, antimarxismul și antisemitismul constituiau un tot unitar și că el, Hitler, nu își propunea numai revizuirea Tratatului de la Versailles, impunerea dreptului la autodeterminare pentru poporul german sau spațiul vital est-european al unui „Reich germanic", ci anunța, în același timp, o teză despre salvarea lumii, care se adresa în fond tuturor oamenilor și care era corespondentul exact al doctrinei marxiste, deși tocmai opusul ei ca sens.

Nu este exclus ca Hitler să fi aruncat în joc antisemitismul său și dintr-un calcul tactic, din dorința de a se alia cu curentele antievreiești din Anglia și din SUA. El și-a dat totuși seama că, deși în aceste țări era larg răspândită tocmai în păturile superioare o antipatie oarecum naturală împotriva evreilor, Chamberlain și Halifax nu erau și nu puteau să fie antisemiți în sensul ideologic. Dacă Hitler aspira acum spre o alianță la nivel internațional sub semnul anticomunismului, atunci antisemitismul trebuia să acționeze contraproductiv, invers decât față de Hugenberg și Papen în Germania.

Însă nu puțini dintre cei care ascultaseră două discursuri secrete ținute de Hitler în lunile dintre evenimentele de la München și Praga, s-ar fi putut chiar întreba dacă antisemitismul lui Hitler se îndrepta într-adevăr în întregime sau numai inițial împotriva evreilor, ca grup clar delimitat, și dacă antimarxismul lui era în mod real atât de îndepărtat de marxism, pe cât credeau aliații săi din tabăra naționalistă.

La 10 noiembrie 1938, Hitler a vorbit la o recepție, la reședința sa oficială de lângă München, în fața a aproximativ 400 de reprezentanți ai presei germane. El s-a lăudat cu succesele din ultimul an și a elogiat rolul jucat în acest sens de propagandă, prin urmare și de presă. Însă educația pentru dezvoltarea conștiinței de sine este încă departe de a se fi încheiat, cu atât mai mult cu cât placa pacifistă, pe care a fost nevoit să marșeze până acum, nu mai este de folos. Ce a zdruncinat această conștiință de sine încă din vremea războiului mondial a fost „isteria păturilor noastre intelectuale". Aceste „orătănii" vor claca cu siguranță în caz de eșec și vor prejudicia coeziunea națiunii: „Așa văd eu pătura intelectuală de la noi, dar din păcate este nevoie de ea; altfel, într-o bună zi, nu știu, poate să fie eliminată sau așa ceva"[5].

În definitiv, evreii erau pentru Hitler numai o parte foarte marcantă a intelectualilor, deci se impunea mai degrabă întrebarea dacă, sub Hitler, intelectualitatea germană nu urma să sufere aceeași soartă ca *inteligheția* rusă sub Lenin, deși oroarea față de „exterminarea intelectualității naționale" în Rusia fusese una dintre emoțiile originare ale lui Hitler? Se ascundea oare în teamă, fascinația, iar în sperietoare, modelul?

Și nu se putea oare pune o întrebare asemănătoare și referitor la burghezia germană, care se aliase cu Hitler tocmai pentru a scăpa definitiv de amenințările comunismului? În orice caz, unii dintre ei ar fi numit *marxistă* concluzia pe care Hitler o trăgea din întâmplarea povestită tinerilor ofițeri, la 25 ianuarie 1939, la Cancelaria Reichului: „De câte ori treceam pe lângă echipele de

muncitori la drumuri, mai ales în vremurile grele, acolo stăteau muncitorii, mânjiți și murdari de gudron, și tot acolo mașinile trebuiau să oprească. 10, 12 automobile. În mașini ședeau burghezi înstăriți, comercianți, bancheri sau alții ca ei, iar pe stradă erau acești proletari; și când vedeam privirea unuia dintre acești muncitori, sub funingine și murdărie, înțelegeam că trebuia să-mi spun: de fapt, pe acesta ar trebui să-l așezăm în mașină și pe celălalt să-l punem să construiască drumuri"[6].

În definitiv, avea oare dreptate marxismul cu teza sa fundamentală despre contradicția ireconciliabilă dintre burghezia muribundă și proletariatul în ascensiune și era Hitler dispus să transforme această teză în realitate? Probabil că Hitler ar fi răspuns la o asemenea întrebare că el se gândea la proletari luați individual, nu la *proletariat*, și că nu aspira către o societate egalitaristă fără autoritate, ci, dimpotrivă, către formarea unei „noi elite sociale", în stare să exercite dominația asupra Europei. Era însă Lenin atât de departe de aceasta, cu cuvântările sale despre „grăuntele" partidului care transformă totul și despre Rusia, „cel mai puternic stat al lumii"? În orice caz, tuturor ascultătorilor și tuturor cititorilor cărților și discursurilor sale trebuia să le fie clar că antisemitismul lui Hitler nu era o simplă *ură împotriva evreilor* și că antimarxismul său era mai apropiat de marxismul real al Uniunii Sovietice decât ar fi admis marxiștii doctrinari și el însuși.

Este cert că ziariștii și scriitorii din Anglia și din Statele Unite ale Americii nu se numărau printre ascultătorii acestor discursuri și doar puțini dintre ei citiseră *Mein Kampf*. Cu toate acestea, n-ar trebui pusă la îndoială afirmația că, în virtutea discursurilor publice și a acțiunilor din perioada octombrie 1938–martie 1939, în Anglia, în SUA și apoi în Franța nu s-ar fi răspândit o mare îngrijorare, dacă în aceste țări n-ar fi existat ziariști evrei și bancheri evrei. Nici cei mai convinși anticomuniști nu s-ar fi putut sustrage unei asemenea neliniști.

Însă abia invadarea *restului Cehiei* de către Hitler a ridicat pe un alt plan critica și rezistența și a însemnat lovitura mortală pentru conceptul anticomunist al *marii înțelegeri*, deși el a continuat să existe în forme slabe. Nu s-a răspuns convingător nici până astăzi ce anume l-a determinat pe Hitler să treacă de la motivul „autodeterminării" la motivul „spațiului vital", înainte să fi adus în centrul atenției cel mai vechi deziderat al autodeterminării germane, pentru Danzig și germanii din Polonia. Firește, era la îndemână legătura cu conceptul de Europa Centrală al lui Friedrich Naumann și al altora, precum și cu realitatea austriacă de odinioară, dar noul guvern de la Praga era pe deplin lămurit că trebuia să colaboreze necondiționat cu Marele Reich german; spre mulțumirea generală, problema slovacă părea să se fi rezolvat atunci când o dietă slovacă l-a desemnat pe preotul Jozef Tiso prim-ministru al unui stat federal autonom. Existau însă radicali slovaci cărora nu le era suficientă această soluție, iar la mijlocul lunii octombrie 1938, Göring le făcea

cunoscută părerea sa că „pentru dispunerea forțelor împotriva Estului, pentru Luftwaffe este foarte importantă o bază aeroportuară în Slovacia"[7].

Hotărâtoare trebuie să fi fost însă o situație extrem de personală, fără un corespondent de partea lui Stalin: sentimentul lui Hitler că nu ar mai avea mult de trăit și că, de aceea, trebuia să ia cât mai curând „marile decizii". Fără îndoială că un rol a jucat și mult mai banalul gust pentru succesele impresionante și intrările solemne triumfale. În orice caz, prin amenințări deloc voalate, i-a împins pe radicalii slovaci pe drumul separatismului, căruia guvernul central de la Praga i s-a opus numai pentru că nu avea informații despre dorințele guvernului Reichului. Înlocuirea lui Tiso, la 10 martie 1939, cu noul președinte al statului, Hacha, este ocazia dorită și creată de Hitler. La 12 martie, el cere Wehrmachtului să elaboreze „Pretențiile pentru un ultimatum". Minoritatea germană din Brno, Iglau (Jihlava) și Bratislava iese în stradă și încearcă să-i provoace pe cehi, peste tot însă cu relativ puțin succes. Hitler le promite ungurilor Ucraina subcarpatică, pe care le-o refuzase prin arbitrajul de la Viena din 2 noiembrie 1938, iar la Bratislava, radicalii din *Rodobrana* preiau conducerea Slovaciei independente.

În noaptea spre 15 martie, Hacha și ministrul de externe Chvalkovsky sunt primiți de Hitler la Cancelaria Reichului. Hacha apare foarte slăbit și umil, dar sunt necesare amenințările cele mai dure pentru a-l determina să-și pună semnătura pe „acordul" care încorpora Cehia, ca „protectorat", la Reichul german. Prin aceasta oare nu doar făcea pași înapoi emanciparea statală din 1918, ci era introdus un statut de un fel nou, cu drepturi reduse, până atunci necunoscut în Europa și care, în urma mișcărilor anticoloniale, se afla în regres chiar și în restul lumii? Ocuparea Cehiei era intens prezentată în presa germană pe tonul adecvat unei campanii de cucerire: „Steaguri cu svastica flutură deasupra Pragăi", titra un ziar, iar Hitler a luat în stăpânire castelul Hrad, de parcă ar fi intrat în capitala dușmanului după un război victorios. De data aceasta însă, trupele care intrau în oraș n-au mai fost întâmpinate cu ovații, flori și sărutări: s-au strâns pumnii, au curs lacrimi, iar femeile i-au scuipat în față pe soldații germani.

Cu aceasta, concepția anticomunistă a *marii înțelegeri* a eșuat, înainte de a se manifestat pe deplin, întrucât chiar și aceia care în Occident gândiseră mai degrabă în această direcție, porniseră de la premisa tacită că Hitler nu va utiliza forța și nu va avea în vedere o expansiune ulterioară, ceea ce însemna că pasul cel mai mare pe care îl vedeau posibil era recunoașterea ulterioară a dreptului național la autodeterminare. Dacă guvernele Angliei și Franței ar fi avut o atitudine autentic anticomunistă, adică antibolșevică, atunci ar fi considerat includerea Cehiei în Reichul german drept o măsură suplimentară de consolidare a pozițiilor, necesară pentru iminenta luptă decisivă, și ar fi trebuit să acționeze, dacă se considerau reprezentante *ale capitalismului*.

Dar puteau fi sigure că Hitler era un *anticomunist autentic*? În definitiv, anticomunismul nu era pentru el doar un instrument în slujba altor scopuri, la fel cum era, evident, dreptul la autodeterminare? Însă chiar dacă Chamberlain și Halifax ar fi avut încredere în Hitler, opinia publică din țările lor nu le-ar fi dat mână liberă, deoarece această opinie publică devenise între timp preponderent *antifascistă*, deși mai existau și curente opuse. Foarte relevant era un raport al ambasadorului polonez la Washington, Jerzy Potocki; la 7 martie, cu o clară nuanță de adversitate și critică, acesta comunica ministrului său de externe că președintele Roosevelt și presa prelucrau opinia publică americană cu intenția „de a genera ură împotriva a tot ce miroase a fascism"[8].

În acest fel, URSS ar fi socotită în tabăra statelor democrate, exact cum, în războiul civil spaniol, *loialiștii* au fost văzuți ca apărători ai ideilor democratice. Concepții similare reprezenta, în Anglia, Partidul Laburist, în concordanță paradoxală cu opoziția conservatoare din jurul lui Churchill, iar în Franța, partidele „Frontului Popular" erau încă suficient de puternice să acționeze în direcția trecerii din nou la politica *marii rezistențe*, sub steagul antifascismului. Odată cu ocuparea Pragăi, această tendință trebuia să primească pretutindeni în vest un puternic impuls.

Inițial, Chamberlain se exprimase foarte precaut, dar apoi s-a văzut obligat ca la 17 martie, la Birmingham, să-și declare deschis temerea că lumea se va afla în curând în fața încercării Germaniei „de a stăpâni lumea cu forța", încheind cu cuvintele: „...Nu (ar putea) fi comisă o greșeală mai mare decât să se creadă că națiunea noastră, de vreme ce consideră războiul ca pe un lucru lipsit de sens și îngrozitor..., și-ar fi pierdut vâna într-atât încât să nu se opună unei asemenea provocări până la ultima picătură a puterilor sale, dacă acest lucru se va întâmpla vreodată"[9]. Cu vorbe și mai concise și impresionante s-a adresat Halifax, puțin mai târziu, ambasadorului german von Dirksen, afirmând că putea să înțeleagă gustul lui Hitler pentru victorii fără vărsare de sânge, dar că data viitoare va fi nevoit să verse sânge[10]. Ce ar însemna această *dată viitoare*, în principiu era totuna: dacă voința pentru această rezistență se vrea numită *voință de război*, atunci fără îndoială că Anglia, din cauza ocupării Pragăi, era hotărâtă de război, *în măsura în care* Hitler ar mai formula alte revendicări teritoriale și ar vrea să le impună cu forța. Așa ceva însă era, în același timp, o revenire la o politică de stat mai simplă; profunda schimbare pe care această politică de stat o suferise prin existența statelor ideologice s-a atenuat, fără să dispară definitiv. În orice caz, Chamberlain și Halifax au devenit, în urma evenimentelor, la fel de puțin *antifasciști* precum Daladier și Bonnet și aceasta numai pentru că nu voiau să-i jignească pe italieni.

Ciudat era faptul că, deși în realitate Hitler formulase deja noi revendicări, el le prezentase inițial într-un spirit prietenesc, ostentativ anticomunist, și nu erau *revendicări teritoriale* în sens strict, ci, dimpotrivă, implicau renunțări la care Stresemann n-ar fi recurs niciodată. Pentru germanii Republicii de la

Weimar, nimic nu fusese mai dureros și mai greu de suportat decât existența „coridorului" polonez, care separa Prusia Orientală de teritoriul Reichului și implicit existența independentă a „orașului liber Danzig". Nicăieri nemții nu aveau voie să se plângă cu mai multă îndreptățire de prejudiciile, ba chiar privările de drepturi și persecuțiile care îi afectau pe concetățenii lor.

În ianuarie 1934, Hitler modificase radical linia Republicii de la Weimar și, în afară de el, nimeni n-ar fi fost în poziția de a face acest lucru. Motivul său era, desigur, simpatia anticomunistă față de regimul mareșalului Pilsudski, care probabil i-ar fi înfrânt pe bolșevici în anul 1920, dacă ar fi fost pregătit să sprijine ultima armată albă rusă. Când, la sfârșitul lui octombrie 1938, Hitler i-a făcut, prin Ribbentrop, ambasadorului polonez Lipski propunerea să fie de acord cu revenirea orașului Danzig la Reich și să accepte o autostradă extrateritorială, precum și o linie de cale ferată prin coridor, avusese în vedere o „clarificare generală" a tuturor problemelor litigioase, care urma să fie „încununarea operei inițiate de mareșalul Pilsudski și de Führer"[11]. Evident că scopul nedeclarat era perspectiva unei lupte comune împotriva Uniunii Sovietice, iar în convorbirile ulterioare pe care Hitler și Ribbentrop le-au avut în următoarele luni cu Lipski și cu ministrul de externe Beck, nu de puține ori s-au referit la Ucraina și nu se cunoaște să fi existat o atitudine de respingere din partea Poloniei.

Pe de altă parte însă, Lipski a arătat că Danzigul avea o importanță aparte și simbolică pentru Polonia și că o autostradă extrateritorială ar reprezenta o grea pierdere de suveranitate. Într-adevăr, pentru a-și atinge scopurile mai ambițioase, Hitler realizase o clarificare generală cu Italia, renunțând oficial la Tirolul de Sud. Aici însă el a cerut ceva care, în fond, era numai o problemă de ordin juridic, și anume includerea orașului liber Danzig în zona vamală poloneză. Hitler nu s-a gândit că un stat fascist radical, sub paravanul țelurilor sale finale mult mai ambițioase, poate duce o politică de renunțări, însă un naționalism fascistoid este mult mai puțin în situația de a face același lucru. Astfel, atmosfera prietenească din timpul convorbirilor s-a răcit tot mai mult, iar starea de spirit a opiniei publice poloneze s-a înrăutățit vizibil; s-a creat o stare de indignare că, prin arbitrajul de la Viena, Germania împiedicase o graniță comună între Polonia și Ungaria și se acționa destul de neprietenos împotriva minorității germane.

Însă situația s-a deteriorat definitiv abia la 15 martie. Acum opinia publică poloneză era convinsă că Polonia era următorul stat ce „va veni la rând", iar *protecția* germană pentru Slovacia însemna, fără îndoială, o extraordinară înrăutățire a situației strategice a Poloniei, dacă aceasta se considera adversar și nu partener de coaliție al Reichului german. Cu toate acestea, Beck n-a fost de acord cu cea mai firească dintre toate propunerile făcute de guvernul britanic: aceea ca Polonia, împreună cu Anglia, Franța și Uniunea Sovietică, să dea o declarație care să exprime voința pentru o rezistență comună împotriva

oricărei amenințări a independenței politice a oricărui stat european. Chiar și o politică a *marii rezistențe* trebuie să fi fost riscantă pentru Polonia, câștigătoare a războiului din 1920 împotriva Uniunii Sovietice, iar regimul coloneilor polonezi putea să accepte cu mult mai puțin decât guvernul Partidului Conservator din Anglia tendința evidentă spre antifascismul ideologic.

Astfel, Beck a pledat pentru un acord bilateral, iar la 31 martie Chamberlain a dat o declarație în Camera Comunelor, arătând că guvernul britanic va acorda celui polonez tot sprijinul care îi stă în puteri, dacă va apărea o situație „care ar amenința în mod clar independența poloneză și împotriva căreia guvernul polonez ar considera indispensabilă opunerea rezistenței corespunzătoare cu armata națională"[12]. Formularea nu era foarte clară, iar propunerile lui Hitler nu amenințau în mod necesar independența Poloniei. Însă această declarație poate fi considerată unica — și absolut fără precedent în istoria engleză — garanție care obliga guvernul englez la intervenție armată, fie și numai dacă guvernul de la Danzig ar fi proclamat anexarea la Reich, iar Polonia s-ar fi opus cu forța armelor. Decizia privind pacea sau războiul a fost plasată, așadar, în mâinile polonezilor, deși Beck ascunsese Londrei lucruri esențiale, iar Henderson numise cauza germană „defel nejustificată sau imorală", etichetându-i însă pe polonezi drept „eroici, dar și nebuni"[13]. Chiar printre liderii polonezi s-au formulat mari obiecții, iar ambasadorul polonez la Paris, Juliusz Lukasiewicz, s-a pronunțat vehement negativ în legătură cu motivele de politică internă ale lui Chamberlain, care, după părerea lui, urmărea o „luptă ideologică împotriva hitlerismului" și provocarea unei răsturnări în Germania[14]. La rândul lui, Beck a dedus din antisemitismul lui Hitler tocmai faptul că acesta, pur și simplu, nu era în stare nici măcar să se gândească la o înțelegere antipoloneză cu Uniunea Sovietică[15].

Astfel, tratativele privind un pact de asistență reciprocă, duse în timpul lunilor de vară între puterile occidentale și Uniunea Sovietică, n-ar fi avut prea mari perspective nici chiar dacă s-ar fi putut constitui cu adevărat o linie comună a luptei împotriva *fascismului lui Hitler*. Mai întâi era vorba despre Polonia, care putea să aștepte ajutor împotriva Germaniei numai dacă permitea trecerea trupelor sovietice. Aceasta, erau convinși Beck și mareșalul Rydz-Smigly, ar fi atras după sine pierderea acelor teritorii de răsărit revenite de la ruși prin pacea de la Riga și în Polonia nu era nimeni dispus să pună la discreția Belzebutului sovietic Brest-Litovsk și Lvov, pentru a putea apăra orașul Danzig împotriva Satanei germane. Pentru că, în plus, Uniunea Sovietică adusese în discuție *securitatea* statelor baltice limitrofe, tratativele se desfășurau, mai mult ca sigur, într-o profundă neîncredere reciprocă, întrucât rușii se temeau că puterile occidentale doreau să lase Uniunea Sovietică și Germania să-și epuizeze reciproc forțele pe câmpurile de luptă poloneze; la Ministerul de Externe britanic era încă vie bănuiala contrară și mai veche, conform căreia Uniunea Sovietică urmărea să implice puterile occidentale într-un

război cu Germania, pentru ca mai târziu să poată stăpâni întreaga Europă și să-i aplice sistemul sovietic. În aceste condiții, tratativele purtate cu mareșalul Vorošilov la Moscova, în iulie și august, de către o misiune militară anglo-franceză, au dus numai la progrese lente. Atunci, precum un fulger pe un cer acoperit de nori, a sosit vestea că ministrul de externe al Reichului, Ribbentrop, va sosi la Moscova la 23 august, pentru a încheia un pact de neagresiune între Germania și Uniunea Sovietică.

Eșuase și concepția antifascistă, care nu fusese niciodată o tendință în interiorul politicii *marii rezistențe*. Se impusese a cincea dintre posibilitățile principale din politica internațională, aparent imposibilă din motive ideologice și care multă vreme nu fusese luată în considerare: înțelegerea între dușmani, ce părea să fie o reluare a politicii de la Rapallo. Prin aceasta a fost prevenit războiul mondial amenințător, dar a sărit în aer și mai probabila încătușare a lui Hitler: se dăduse semnalul de start pentru un război european parțial, în cazul în care puterile occidentale nu renunțau să-și îndeplinească obligațiile față de Polonia.

8. Pactul Hitler-Stalin, primul pas al prologului european al celui de-Al Doilea Război Mondial

Desigur că vestea n-a venit cu totul surprinzător. În anul 1938 și la începutul celui următor, în presa franceză și engleză au tot apărut știri și comentarii care anunțau sau dădeau ca posibilă o apropiere între Germania și Uniunea Sovietică. Însă aici putea fi vorba despre știri tendențioase, iar declarațiile dușmănoase ale lui Hitler, precum cele din discursul din 30 ianuarie 1939, făcuseră ca asemenea așteptări sau temeri să rămână repede fără obiect, după cum se părea. Totuși, ministrul de externe al Franței știa, de la începutul lui octombrie 1938, că un înalt diplomat sovietic reacționase la acordul de la München cu exclamația: „Pentru noi nu mai văd o altă posibilitate decât o a patra împărțire a Poloniei!"[1]. Și fiecare a putut să tragă propriile concluzii atunci când, la 10 martie 1939, Stalin a ținut la Congresul al XVIII-lea așa-numitul „Discurs al castanelor", care a împărțit blamul în mod egal de ambele părți, dar a acuzat puterile occidentale că ar vrea să instige Germania împotriva Uniunii Sovietice, pentru ca apoi să intre în scenă cu forțe proaspete și să le dicteze condițiile lor beligeranților slăbiți. În orice caz, el a dat glas refuzului Uniunii Sovietice „de a scoate castanele din foc" pentru provocatorii la război. Metafora castanelor a fost folosită și de Hitler trei săptămâni mai târziu, într-un discurs ținut la Wilhelmshaven. La 3 mai însă, lumea a fost surprinsă de vestea că ministrul sovietic de externe Litvinov a fost destituit și înlocuit cu președintele Consiliului Comisarilor Poporului, Viaceslav I. Molotov. De ce fusese destituit cel mai important promotor al orientării sovietice către

Occident, chiar în momentul în care înțelegerea cu puterile vestice părea iminentă? Nu voia oare Stalin ca, prin aceasta, să arate clar că nu era defel obligat să încheie înțelegerea cu un anumit partener și că el, care cu câteva luni înainte era încă total izolat, devenise acum personajul-cheie pentru soarta Europei și a lumii?

Însă nici în Germania „Linia Rapallo" nu fusese complet abandonată niciodată, iar Hermann Göring depusese multe eforturi pentru ca legăturile firave dintre cele două puteri să nu se rupă, în timp ce reprezentantul sovietic comercial la Berlin, David Kandelaki, încerca să le mențină și să le consolideze. De la un timp, în spatele focului propagandistic concentrat, în Germania unele opinii susțineau că era vizibilă o atenuare a opoziției ideologice și că, exact în sensul ideilor reprezentate deja în urmă cu 15 ani în emigrația rusă[2], constatau o „naționalizare a bolșevismului". Astfel, chiar la începutul anului 1937, Hitler respinsese o tatonare a lui Kandelaki, dar față de Neurath se exprimase astfel: „Ar fi cu totul altceva, dacă în Rusia lucrurile ar continua să evolueze în direcția unei tiranii absolute susținute de armată. În acest caz, fără îndoială că n-am avea voie să ratăm momentul de a interveni din nou în Rusia"[3]. Iar în fundamentul național-socialismului era inclusă posibilitatea de a scoate în evidență antagonismul față de evrei în Occident. Dacă refuzul polonez și românesc privind tranzitarea trupelor sovietice putea fi luat în calcul ca o certitudine, atunci, începând din primăvara și vara anului 1939, contactele germano-sovietice au dobândit o greutate mult mai mare.

Inițiativa a venit mai mult din partea Uniunii Sovietice decât din partea Germaniei, iar riscul era, într-adevăr, mult mai mare pentru partea germană. În cazul unei indiscreții, faptul că Stalin încerca să-și îmbunătățească poziția în negocierile cu puterile occidentale printr-o contactare a Germaniei ar fi părut vesticilor o stratagemă obișnuită și scuzabilă; pentru prestigiul lui Hitler și pentru raporturile sale cu Japonia și Italia, dimpotrivă, gestul ar fi putut deveni fatal, dacă Stalin ar fi făcut cunoscute tatonările și ar fi încheiat înțelegerea cu puterile occidentale. De aceea, nu este de mirare că, în stadiul inițial, evenimentul a fost pregătit preponderent la nivelul funcționarilor de rangul al treilea[4].

Imediat după înlocuirea lui Litvinov, însărcinatul cu afaceri sovietic Astahov s-a adresat consilierului de legație al departamentului politico-economic din Ministerul de Externe, Schnurre, și a încercat să afle dacă evenimentul va determina Germania să-și modifice poziția față de Uniunea Sovietică. Paisprezece zile mai târziu, Molotov personal i-a vorbit ambasadorului german la Moscova, von der Schulenburg, despre necesitatea de a se crea o „bază politică" pentru tratativele economice preconizate, însă nu a făcut o altă precizare. La 3 iunie, rușii s-au folosit de trimisul eston, care, într-o discuție cu secretarul de stat von Weizsäcker, a spus că, la Moscova, neîncrederea este mai mare față de statele democrate decât față de cele totalitare și că, se pare,

acolo se așteaptă doar un gest public de solicitudine, pentru a da expresie stării de spirit amintite. Astahov s-a exprimat și mai explicit într-o discuție avută la 15 iunie cu trimisul bulgar și adusă, natural, neîntârziat la cunoștința Ministerului de Externe: Uniunea Sovietică ar analiza trei posibile variante de orientare politică, dintre care, „sentimental", ar prefera o apropiere de Germania. Dacă Germania înlătură teama rușilor de un atac declanșat prin statele baltice sau prin România, prin încheierea unui pact de neagresiune, atunci Uniunea Sovietică va renunța la încheierea unui acord cu Anglia[5].

Întrucât în aceeași perioadă tratativele germane cu Japonia pentru un pact militar se aflau în impas, se pare că Ribbentrop și Hitler au luat pentru prima dată în calcul în mod serios ideea pactului de neagresiune. Din nou însă, următorul pas important a fost făcut la un nivel inferior, cu prilejul unei cine la care Schnurre i-a invitat la 27 iulie pe însărcinatul cu afaceri Astahov și pe șeful reprezentanței comerciale Barbarin, la restaurantul Ewest. Schnurre a prezentat concepții extrem de originale privind relația dintre bolșevism și național-socialism, care în alte timpuri i-ar fi determinat în mod sigur pe funcționarii sovietici să protesteze hotărât ori să fugă speriați: cu toate diferențele, în ideologia Germaniei, Italiei și Uniunii Sovietice există totuși ceva comun, și anume poziția adversă față de democrația capitalistă. Nu mai poate fi vorba mult timp despre o opoziție accentuată între Germania și Uniunea Sovietică, deoarece Comintern nu mai domină, bolșevismul se contopește tot mai mult cu istoria Rusiei, iar revoluția mondială a fost amânată de Stalin *ad calendas graecas*. De aceea, el poate să-și imagineze cele două state apropiindu-se unul de celălalt în trei etape. În răspunsul său, Astahov a accentuat cât de importantă a fost pentru el această discuție și că, fără îndoială, va întocmi neîntârziat un raport pentru Molotov[6].

Din acest moment, inițiativa este preluată de partea germană și capătă tot mai mult un caracter de urgență, în timp ce la Moscova se duc tratative cu misiunea militară anglo-franceză, sosită pe mare. La 3 august, Ribbentrop îi face cunoscută lui Molotov dorința Germaniei de a așeza relațiile germano-ruse pe o „bază nouă și definitivă" și, la 14 august, își anunță disponibilitatea de a veni la Moscova pentru încheierea pactului de neagresiune, întrucât este indiscutabil că „democrațiile occidentale capitaliste sunt dușmani implacabili" atât ai Germaniei, cât și ai Uniunii Sovietice[7]. Molotov analizează informarea „cu cel mai mare interes," dar subliniază necesitatea ca deplasarea ministrului de externe al Reichului să fie atent pregătită și, pentru prima dată, vorbește despre un „protocol special", care trebuie să constituie o parte integrantă a pactului. Încă în aceeași zi, Ribbentrop se declară pregătit să negocieze un asemenea protocol și insistă pentru un demers rapid.

Firește, o asemenea insistență îi conferea partenerului său de negocieri o poziție extraordinar de puternică și, la 20 august, Molotov a insistat din nou pe lângă ambasadorul german pentru necesitatea „pregătirii". Însă după

numai o jumătate de oră de la terminarea întrevederii, ambasadorul este chemat din nou la Kremlin: i se înmânează proiectul unui pact de neagresiune, iar guvernul sovietic își dă acordul pentru sosirea lui Ribbentrop la Moscova pe 26 sau 27 august. Este evident că Stalin personal a dat indicația. Și chiar în aceeași zi intervine personal și Hitler. Într-o telegramă adresată „Domnului Stalin, Moscova", Hitler roagă insistent ca ministrul său de externe să fie primit la Moscova pe 22 august sau cel mai târziu pe 23 august. În seara zilei de 21 august, Stalin telegrafiază „Cancelarului Reichului Germaniei, domnului A. Hitler", că „guvernul sovietic" este de acord cu sosirea lui Ribbentrop la 23 august[8].

În acest fel, decizia care a schimbat fundamental situația internațională a fost luată în decurs de zile, chiar de ore, și a obligat misiunea militară franco-engleză la o plecare lipsită de glorie. Politica *marii rezistențe* se prăbușise, după ce toate tentativele de a menține în viață politica *micii rezistențe*, ultima dată prin semnarea „Pactului de oțel" germano-italian la 22 mai, deveniseră perimate. Între puterile occidentale și Germania nu se realizase însă nicio mică sau mare înțelegere, deși, încă în luna iulie, directorul din minister Wohlthat purtase negocieri ce păreau de perspectivă cu Sir Horace Wilson, cu ajutorul cărora Chamberlain, după expresia lui Dirken, dorea să urmărească mai departe, în secret, „singurul obiectiv important și demn de eforturi al înțelegerii cu Germania"[9]. Însă Anglia nu putea să-i ofere lui Hitler ceea ce el urmărea din toate puterile, adică supunerea Poloniei, și la fel de puțin era în situația de a recunoaște Uniunii Sovietice ceea ce Hitler era capabil să-i ofere. În ciuda „împuternicirii generale" ce-i fusese acordată, aflat la Moscova la 23 august, Ribbentrop a trebuit să-l întrebe pe Hitler dacă avea permisiunea de a ceda cererii surprinzătoare a lui Stalin și Molotov, de a recunoaște în „sfera lor de interese" porturile letone Libau și Vindau, iar răspunsul neîntârziat al lui Hitler a fost: „Da, de acord". Cu aceasta, drumul către semnarea pactului de neagresiune și a protocolului adițional secret era definitiv liber.

Pactul de neagresiune avea la bază, e drept, proiectul sovietic, însă acesta a fost modificat, simptomatic, la cererea lui Ribbentrop. În proiect, Uniunea Sovietică și Germania erau conduse „de dorința consolidării cauzei păcii între popoare", în textul definitiv mai era vorba doar despre consolidarea păcii între Germania și URSS. În proiect, decisivul articol al II-lea suna astfel: „În cazul în care una dintre părțile contractante ar deveni obiectul unui act de forță sau al unui atac din partea unei terțe puteri, cealaltă parte contractantă nu va sprijini în niciun fel asemenea acțiuni ale acestei puteri". Varianta definitivă, dimpotrivă, mai vorbea doar despre „acțiuni războinice din partea unei terțe puteri", căreia una dintre părțile contractante i-ar deveni obiect, și sancționa astfel, în mod explicit, războiul de agresiune, exact așa cum făcuse și Pactul de oțel[10].

Însă deosebirea radicală față de ideologia Ligii Națiunilor și chiar față de Pactul de oțel a devenit pe deplin clară abia prin „Protocolul adițional secret",

a cărui inițiativă a aparținut exclusiv părții sovietice, deși problema se aflase în mod sigur și în atenția lui Ribbentrop cu câteva săptămâni înainte, prin garantarea protejării intereselor rusești. Punctul de plecare, premisa internă și scopul declarat al înțelegerii era „problema unei reorganizări politico-teritoriale" în teritoriile statelor baltice și Poloniei. Din acest punct de vedere, sferele de influență ale ambelor state au fost delimitate prin granița de nord a Lituaniei și prin linia Narew-Vistula-San. Orice eventuală incertitudine privind cele menționate a fost eliminată prin precizarea: „Problema dacă interesele celor două părți permit să se vadă că este de dorit menținerea unui stat polonez independent și cum anume ar fi delimitat acest stat poate fi clarificată definitiv numai în cursul evoluției politice ulterioare"[11].

Nu poate exista astfel nici cea mai mică îndoială cu privire la semnificația acestui pact: Uniunea Sovietică dădea Germaniei cale liberă pentru un război împotriva Poloniei; era vorba despre un pact de război. În același timp, acest război urma să ducă la împărțirea Europei de Răsărit în sfere de influență: deci era și un pact de împărțire. Cel puțin în cazul Poloniei, împărțirea nu se limita la stabilirea zonelor de influență, ci era sugerată dispariția statalității țării: deci era un pact de distrugere. Ca pact de distrugere, de împărțire și de război, Pactul Hitler-Stalin nu are corespondent în istoria europeană a secolelor al XIX-lea și al XX-lea. Cele două state semnatare trebuie să fi fost state de un fel cu totul aparte.

Cu totul aparte a fost și discuția din noaptea de 23 spre 24 august, de la Kremlin, între Ribbentrop, Stalin și Molotov. Stalin a făcut răspunzătoare „prostia celorlalte țări" pentru faptul că Anglia stăpânea lumea, iar Ribbentrop a afirmat că, în principiu, pactul anti-Comintern nu a fost îndreptat împotriva Uniunii Sovietice, ci împotriva democrațiilor occidentale. Molotov a ridicat paharul în cinstea lui Stalin și a dat de înțeles că Stalin a fost cel care, prin cuvântarea sa din 10 martie, a produs cotitura în relațiile politice, iar Stalin însuși, „spontan" (cum a afirmat șeful protocolului german), a ținut un toast în cinstea lui Hitler: „Știu cât de mult își iubește Führerul poporul german; de aceea vreau să beau în sănătatea lui". La rândul său, Ribbentrop a arătat că în Germania „tocmai oamenii simpli" au salutat înțelegerea cu Uniunea Sovietică. La despărțire, Stalin l-a asigurat pe ministrul de externe al Reichului că guvernul sovietic lua foarte în serios noul pact; putea să dea asigurări, pe cuvântul său de onoare, că Uniunea Sovietică nu-și va înșela partenerul[12].

Care era importanța nemijlocit recunoscută a acestui eveniment, care provocase în întreaga lume o uriașă surpriză, iar în multe locuri, stupefacție sau pur și simplu spaimă? Un lucru era cert din primul moment: nu era vorba despre un pact de neagresiune obișnuit. Încă din formularea articolului al II-lea se vedea aceasta, iar plecarea de la Moscova a misiunii militare aliate sublinia această stare de fapt. În orice caz, avusese loc o deplasare importantă a echilibrului în politica internațională, iar primele comentarii germane s-au

referit cu satisfacție la faptul că cele două popoare s-ar fi regăsit, după ce fuseseră de aceeași parte încă în războaiele de eliberare împotriva lui Napoleon și, în urmă cu numai 15 ani, încheiaseră acordul de la Rapallo.

După prietenia, contra naturii, de până acum a lui Hitler față de Polonia, pe alocuri se putea avea impresia că pactul era o reîntoarcere la Bismarck și la rațiune. În realitate, un bloc ruso-german era inatacabil și imbatabil, iar unele dintre declarațiile de mai târziu ale lui Stalin au mers, pe un ton de regret, în această direcție. Însă ceea ce părea să fie distrus era credibilitatea ambelor state ca puteri promotoare de ideologii. Desigur, Lenin încheiase acordul de la Brest-Litovsk și, cu certitudine, în 1923 Radek militase pentru strângerea relațiilor cu naționaliștii germani. Dar în primul caz nu fusese vorba decât despre supraviețuire, iar în al doilea, fusese clar cine ar fi avut cuvântul hotărâtor. Chiar dacă se considera că *revoluția* a fost atât de slabă, încât a putut fi menținută doar prin existența Uniunii Sovietice, îi era permis acestui stat al revoluției să facă orice și să întindă mâna celui mai înverșunat dușman al său? Despre supraviețuire, cu certitudine nu era vorba: este exclus că Hitler ar fi atacat Polonia, dacă la granița de răsărit a acesteia s-ar fi aflat o mare putere ostilă. În realitate, acest pact a constituit și pentru mulți comuniști din Occident, după procesele de la Moscova, un al doilea șoc puternic suferit de loialitatea lor, atât de fermă de până atunci, și nu puțini au fost aceia care au întors spatele definitiv omului și marii puteri care trădaseră frontul antifascist numai de dragul avantajelor puterii.

Cominternul trebuia acum fie să accepte interpretarea realmente confuză pe care o oferiseră Schurre și Ribbentrop, despre înrudirea internă a celor două regimuri, fie să aleagă cel puțin explicația cea mai la îndemână și mai convingătoare: aceea că Stalin și-ar fi ademenit dușmanul de moarte într-un război de măcinare a forțelor cu aceia care, *obiectiv*, erau prietenii acestuia, și îi va da lovitura de moarte de îndată ce el, ultimul cu forțele neslăbite, va putea să intre pe câmpul de bătălie. Aceasta era însă teza unui *război al revoluției mondiale*, așa cum, firește, însuși Marx o schițase ocazional și în treacăt și care între timp trebuia să-i facă și pe ultimii dintre *pacifiștii burghezi*, dușmanii unui stat atât de războinic.

Hitler își pierduse însă definitiv credibilitatea ca promotor al cauzei anticomuniste. Niciodată nu va mai fi posibilă o declarație precum cea a lordului Halifax, în urmă cu doar un an, în fața unui emisar al lui Hitler: anume, că scopul muncii sale ar fi acela de a-l vedea pe Führer intrând, în ovațiile mulțimii, alături de regele englez în Palatul Buckingham[13]. Chiar și cei mai buni prieteni ai Germaniei printre oamenii de stat englezi și francezi au fost nevoiți să-l vadă acum pe Hitler așa cum apăruse în cele două discursuri ținute în fața generalilor, la 22 august: drept politicianul de forță lipsit de scrupule, care „manevrase din interior" pentru a aduce Polonia într-o situație în care putea să treacă la „distrugerea dușmanului" și care credea să-l aibă la mână pe

Stalin, pentru că acesta trebuia să se teamă de o victorie a soldaților săi la fel de mult ca de o înfrângere[14]. Dar și printre național-socialiștii vechi și convinși, pactul a provocat un șoc greu de uitat. „Am sentimentul că acest pact cu Moscova se va răzbuna cândva pe național-socialism", scria Alfred Rosenberg la 25 august, în jurnalul său. Aceasta a fost o cerere din partea unei revoluții, adresată conducătorului alteia, cu scopul de a înfrânge idealul dintotdeauna al unei lupte de douăzeci de ani. „Cum mai putem vorbi despre salvarea și făurirea Europei, când suntem nevoiți să cerem ajutor celui care a distrus Europa?". Totuși, Rosenberg voia să vadă în Ribbentrop pe principalul responsabil, declarându-l chiar „criminal", pentru că, în afară de ura împotriva Angliei, nu avea nicio convingere politică[15]. Și oare Hitler, dacă dorea să se impună, n-ar fi trebuit să ia decizia unui alt fel de *război al revoluției mondiale*, atunci când i-a cedat lui Stalin Finlanda și statele baltice, jumătatea de est a Poloniei și Basarabia?

În orice caz, la aceasta se referă „cea mai ciudată dintre toate sentințele", pe care Hitler, după relatarea lui Carl J. Burckardt, comisarul Ligii Națiunilor pentru Danzig, o enunțase în timpul unei întrevederi la Obersalzberg: „Tot ce întreprind este îndreptat împotriva Rusiei; dacă Vestul este prea prost și prea orb pentru a pricepe acest lucru, voi fi nevoit să mă înțeleg cu rușii, să lovesc Occidentul și apoi, după înfrângerea lui, adunându-mi forțele, să mă îndrept împotriva Uniunii Sovietice. Am nevoie de Ucraina pentru a nu mai fi din nou înfometați, ca în ultimul război"[16]. Dar chiar această sentință îl dezvăluia mai mult pe politicianul spațiului vital, decât pe anticomunistul revoluționar care face apel la dorința de libertate a popoarelor asuprite și care vrea să elibereze lumea de coșmarul unui regim de teroare fără precedent. Cât de vii au rămas totuși la Hitler vechile griji și temeri, cu toată politica de forță și cu toată voința optimistă de victorie, a dovedit-o o declarație și mai ciudată, făcută încă la 19 aprilie 1939 în fața ministrului de externe român: „Și de ce acest măcel inimaginabil? În cele din urmă vom zăcea toți, învingători și învinși, sub aceleași ruine, și de asta va profita numai unul, cel de la Moscova"[17].

Pentru 10 zile decisive, el a oferit totuși lumii încă o dată fața simplului revizionist, a luptătorului împotriva nedreptății de la Versailles. Și acum Stalin și-a asumat un risc enorm. Pentru Hitler, scopul nemijlocit al pactului consta în a opri puterile occidentale de la o intervenție în favoarea Poloniei. Dacă îi reușea acest lucru, Stalin încheiase degeaba pactul și s-ar fi aflat singur față în față cu gigantica forță a lui Hitler. Situația Poloniei era fără speranță. Foarte multe aspecte argumentau justețea aprecierii lui Hitler, conform căreia imperiul britanic nu va supraviețui în niciun caz unui război. De-acum încolo, el a pretins numai Danzigul și coridorul, iar în ultimele sale propuneri, făcute publice, a oferit chiar posibilitatea organizării unui referendum în problema coridorului, care n-ar fi avut cum să iasă favorabil Germaniei. L-a asigurat pe Henderson că dorește, cu toată sinceritatea, prietenia Angliei mai mult decât

orice altceva pe lume și este gata să vorbească despre o garanție pentru imperiul mondial britanic.

La 26 august, Hitler a retras ordinul de atac deja transmis, deși gestul l-a făcut să piardă considerabil din prestigiu în fața militarilor, astfel încât cel mai înverșunat adversar dintre ofițerii superiori, colonelul Hans Oster din Abwehr*, i-a prezis sfârșitul rapid. Tot ceea ce a întreprins în aceste zile în exterior a fost rațional și moderat. De partea cealaltă, adversarii săi aveau la dispoziție evaluări vizibil eronate: Josef Lipski se aștepta la declanșarea de revolte în Germania și la înaintarea trupelor poloneze împotriva Berlinului; Chamberlain, evident, n-a luat în serios ideea prăbușirii imperiului. Însă toate declarațiile și acțiunile lui Hitler au fost devalorizate prin precedentele „München" și „Praga", iar Beck și Chamberlain au ținut seama de părerea opiniilor publice naționale, care n-ar fi suportat o cedare de ultimă oră. Noțiunea de *onoare* își intrase în drepturi și a devenit piatra ce a declanșat avalanșa. Pe de altă parte, Molotov a devansat cu o zi ratificarea pactului, adică pentru ziua de 31 august.

În dimineața de 1 septembrie, trupele germane au trecut granița poloneză de la vest, nord și sud, iar Hitler a ținut în fața Reichului un discurs care semăna mai degrabă cu izbucnirea unui hăituit, decât cu încrederea calmă a unui om convins de dreptatea sa: „De la 5.45 se ripostează cu focuri de armă. Din acest moment, la bombă se va răspunde cu bombă... Un cuvânt n-am cunoscut niciodată, iar acesta este: capitulare... Însă aș dori să-i asigur pe cei din jur: în istoria germană nu se va repeta niciodată un noiembrie 1918!"[18]. Hitler nu a găsit cuvintele nimerite care să impresioneze și să se întipărească în memorie, așa cum găsise Wilhelm al II-lea în 1914: „Nu mai cunosc niciun partid, cunosc numai germani". Pe străzi nu mai ieșeau mulțimi emoționate și bucuroase, ca în 1914: deasupra Germaniei plutea o atmosferă deprimantă și sufocantă.

Timp de două zile lungi, balanța a părut că nu se înclinase încă definitiv în favoarea marelui război, iar Mussolini a făcut o ultimă tentativă de mediere. Întrucât însă Hitler nu a vrut, și de altfel nici nu putea, să accepte cererea Aliaților de a-și retrage până la granițele Reichului trupele, deja peste tot victorioase, la 3 septembrie ambasadorul englez și cel francez au prezentat declarațiile de război. Hitler plătea pentru o eroare de evaluare, iar Stalin prevăzuse corect că puterile occidentale nu vor ceda încă o dată și că Hitler nu va putea să reziste tentației liniei Narew-Vistula-San. Cu aceasta, Stalin realizase mai mult decât Lenin: nu numai că se folosise de *puterile capitaliste*, incitându-le una împotrivă celeilalte, ci le și implicase într-un război între ele, care, după epuizarea reciprocă ce era de așteptat, l-ar fi făcut învingător peste ambele tabere.

* Serviciul de contraspionaj (n. tr.).

Hitler pierduse cu mult mai mult decât o stratagemă inteligent concepută. Rețeta sa victorioasă de politică internă a constat, ca și cea a lui Mussolini, în a distruge adversarul revoluționar cu ajutorul aliaților conservatori, pe care apoi să-i slăbească în mare măsură. În politica externă trebuia să se conducă după aceeași regulă, dacă dorea să se impună. Dar, după marea epurare, dușmanul revoluționar nu li s-a mai părut aliaților virtuali atât de amenințător precum îl văzuseră în 1933 Papen și Hugenberg, din cauza celor 100 de mandate comuniste în Reichstag; în afară de aceasta, înțelegerea pe plan intern era mai puțin importantă, deoarece pentru Chamberlain și Halifax anticomunismul nu era strâns legat de antisemitism. Astfel că, pentru un avantaj relativ minor, Hitler a încheiat o alianță cu dușmanul și și-a atacat prietenii. Dacă nu apărea o soluție neprevăzută, atunci pierduse războiul deja din momentul în care ordonase să se tragă primul foc.

La 3 septembrie, Adolf Hitler a adresat un apel către NSDAP, în care îl făcea răspunzător pentru război pe „dușmanul nostru mondial iudeo-democratic", pe care l-a descris și „ca instigatorul la război al Angliei capitaliste și al sateliților acesteia"[19]. Nu numai că se aliase cu dușmanul, ci îi preluase chiar și limbajul. Cum ar mai fi putut el vorbi vreodată, cu credibilitate, despre „dușmanul mondial bolșevic" ori chiar despre „bolșevismul evreiesc"?

Firește că Hitler încă nu ducea un război mondial. Odată cu atacul asupra Poloniei începea un război european, care avea să se dovedească inițial chiar un fel de semirăzboi. Ar fi ajuns în pragul unui război mondial abia dacă Hitler fie se alia necondiționat cu Stalin, fie încerca să-l înfrângă, deși nu mai exista premisa elementară a înțelegerii cu forțele conservatoare sau independente. Era foarte probabil că Statele Unite ale Americii, în acel moment încă încorsetate de legislația lor referitoare la neutralitate, vor sta deoparte și într-un caz și în altul.

Două evenimente neobișnuite au demonstrat că acest război era deja mult mai mult decât un *război normal*, așa cum fusese el purtat, în 1870-1871, între o parte a marilor puteri europene.

La 1 septembrie Hitler a emis un decret care îi însărcina pe Reichsleiterii Bouhler și dr. Brandt „să extindă nominal competențele pentru medicii autorizați, în așa fel încât bolnavilor considerați incurabili, la un examen critic al stării lor de boală, să li se poată acorda moartea din milă"[20]. Aceasta putea să indice că Hitler voia să demonstreze fără tăgadă că, odată cu izbucnirea războiului, apăruse o nouă epocă, în care național-socialismul va fi liber de toate constrângerile impuse de starea de pace, pentru a stimula acea *însănătoșire* cerută de ideologia sa. Așadar, național-socialismul a ajuns la esența sa distructivă specifică și, în orice caz, *biologică* abia odată cu izbucnirea războiului, în timp ce bolșevismul și-a manifestat voința pentru distrugerea socială de la primele începuturi ale dominației sale, iar aceasta tocmai ca *luptă pentru pace*.

La 5 septembrie, *Times* a publicat o scrisoare deschisă, pe care dr. Chaim Weizmann, președintele Jewish Agency for Palestine, o adresase prim-ministrului britanic. Weizmann întărea declarația dată înainte de 1 septembrie, conform căreia evreii erau de partea Marii Britanii și vor lupta alături de democrații. Desigur, Jewish Agency for Palestine nu era guvernul unui stat, dar nici o simplă organizație privată. Și dacă îi era permis cuiva în lume să vorbească în numele tuturor evreilor, nu doar al celor din Palestina, atunci acela era Chaim Weizmann, care în 1917 fusese partenerul de tratative al lordului Balfour și s-a aflat mulți ani de-a rândul în fruntea organizației sioniste mondiale. De aceea, nu este greșit din start să se vorbească despre o „declarație de război evreiască la adresa lui Hitler". Iar Weizmann a exprimat doar ce *trebuie* să fi simțit fiecare evreu în întreaga lume. Hitler declarase război iudaismului mult mai devreme, nu numai ca politician de partid, ci și în calitate de om de stat, cel târziu la 30 ianuarie 1939.

Această *declarație de război* a fost așadar un răspuns, unul în întregime justificat. Dar ea n-a fost o *quantité négligeable* și nu este indicat să o trecem sub tăcere, așa cum se întâmplă în aproape toate expunerile. Hitler își făcuse dușman de moarte un grup care, deși nu era nici pe departe atât de puternic pe cât repeta el, dispunea, fără îndoială, de o mare influență în Anglia și America. Cu toate acestea, trebuie să rămână deschisă întrebarea dacă declarația lui Weizmann a fost una imprudentă sau, dimpotrivă, una prea inteligentă, întrucât e posibil să fi vrut să determine internarea evreilor germani și, prin aceasta, protejarea lor, după exemplul vieții grele, dar asigurate, a cetățenilor germani în Franța și Anglia. Cu totul exclusă este însă ipoteza că Weizmann făcea cât de cât vreo legătură cu acel decret din 1 septembrie, de care nu auzise nici măcar vag. *Că* războiul din 1939 se deosebea fundamental de Primul Război Mondial nu numai prin Pactul Hitler-Stalin, ci și prin propria declarație, Weizmann putea să știe; *cum* anume se va deosebi în cele din urmă războiul, îi era încă imposibil să-și imagineze în septembrie 1939, la fel cum stăteau lucrurile, după toate aparențele, și pentru Himmler și Heydrich, care se pregăteau deja să ducă în Polonia „o luptă națională" de o duritate extremă.

9. Fragila alianță: triumfuri, câștiguri, tensiuni

Neprevăzutul a survenit imediat, dar nu a oferit nicio soluție. În numai câteva zile, atacul concentrat al statului industrializat național-socialist a provocat armatelor statului naționalist agrar polonez înfrângeri hotărâtoare, nu în ultimul rând prin supremația aeriană rapid obținută, iar la 8 septembrie corpul de blindate al generalului Hoepner ajungea la porțile Varșoviei. Astfel, „felicitările și salutările" pe care Molotov le transmitea în această zi guvernului

Reichului[1] veneau cu greu din inimă, iar guvernul sovietic s-a găsit, se pare, într-o situație delicată atunci când a fost solicitat de la Berlin să ocupe, la rândul lui, zonele de influență prevăzute. Abia la 17 septembrie, când grosul armatei poloneze a fost distrus în marea bătălie de la cotul Vistulei, Armata Roșie a pătruns în teritoriile Poloniei de răsărit, pentru a veni în ajutorul „ucrainenilor și bielorușilor înrudiți prin legături de sânge"[2]; lumea însă nu se mai putea înșela că „pactul de neagresiune" fusese de fapt un pact de împărțire, iar spiritul tratatelor cu Polonia (bineînțeles, nu litera lor) ar fi trebuit să determine puterile occidentale să declare război atât Uniunii Sovietice, cât și Germaniei. Dacă în ce privește primele comunicate ar mai fi existat îndoieli, acestea ar fi fost înlăturate prin discursul lui Molotov din 31 octombrie, în care comisarul poporului scotea apăsat în evidență relațiile de prietenie cu Germania și, plin de mândrie, sublinia că „două lovituri aplicate rapid, mai întâi de Wehrmachtul german și apoi de Armata Roșie", n-ar fi lăsat să mai rămână nimic din „acest produs urât" al Tratatului de la Versailles[3].

Însă puterile occidentale nu s-au mișcat nici măcar o singură dată pe fronturile lor împotriva Germaniei și astfel a început acel „război ciudat" — *Sitzkrieg* sau *phony war* —, care avea să dureze până în luna mai a anului următor. De la 28 septembrie, momentul celei de-a doua vizite a lui Ribbentrop la Moscova, Germania și Uniunea Sovietică erau legate printr-un „tratat de prietenie și frontieră", din care făceau parte mai multe protocoale adiționale secrete, confidențiale. La propunerea lui Stalin, s-a hotărât că nu va rămâne nicio rămășiță de stat polonez și că Germania și Uniunea Sovietică, exclusiv, aveau misiunea să asigure populației care trăiește în fosta Polonie „o existență liniștită, corespunzătoare particularității ei naționale"[4]. Deci și Uniunea Sovietică s-a adaptat la limbajul dușmanului ei aliat. O modificare esențială la protocolul adițional secret din 23 august s-a produs prin prevederea ca Lituania, până la Mariampol, să intre în sfera de interese a Uniunii Sovietice, în timp ce Germania lua în posesie masa de populație poloneză, astfel încât, cu câteva diferențe, „linia Curzon" a anului 1920 forma granița de vest a Uniunii Sovietice. Era vorba despre o modificare extraordinar de importantă, deoarece ea le lua nemților până și posibilitatea de a vedea ce se petrece în statele baltice, iar pe de altă parte, îi împovăra cu toate dificultățile ce rezultau din stăpânirea Poloniei; Ribbentrop și-a dat însă acordul, într-o „negociere-fulger", asemănătoare cu „războiul fulger" (*Blitzkrieg*) sub aspectul duratei, nu însă și al succesului. A fost și o decizie *inegală*, pentru că ambele părți s-au obligat „să nu admită pe teritoriul lor niciun fel de propagandă poloneză care produce efecte pe teritoriul celeilalte părți"[5]. Dimpotrivă, în declarația comună a celor două guverne se dorea să se vadă un câștig extraordinar pentru Germania în faptul că Anglia și Franța erau făcute răspunzătoare pentru continuarea războiului, dacă se sustrăgeau eforturilor comune ale celor două puteri de restabilire a păcii. Evident, guvernul sovietic avea motive

temeinice să fie convins că puterile occidentale *nu* se vor răzgândi, convingere la care a contribuit în mod esențial felul propriu de a proceda, întrucât modul de acțiune al Uniunii Sovietice declanșase în Anglia și în Franța un val de indignare și era de neimaginat că puterile occidentale ar fi putut să ceară, drept preț al păcii, mai puțin decât refacerea statului polonez, inclusiv cu teritoriile sale de răsărit.

Dimpotrivă, la realitățile nemijlocite se referea înțelegerea ca, în interiorul zonelor ei de influență, Uniunea Sovietică să facă posibilă emigrarea în Germania a tuturor *Reichsdeutschen** și a tuturor *Volksdeutschen***. Aceasta marca, practic, sfârșitul națiunii germane în țările baltice și, în același timp, era un semn de rău augur pentru soarta statelor limitrofe, cu care Uniunea Sovietică a încheiat mai întâi doar „pacte de asistență", care însemnau staționarea trupelor sovietice în puncte determinate. La fel de realiste erau înțelegerile economice, care aduceau mari avantaje ambelor părți: din Uniunea Sovietică urmau să ajungă în Germania mari cantități de materii prime, iar Germania trebuia să furnizeze numeroase mașini performante, printre care și material de război. La fel cum Uniunea Sovietică făcuse posibil începutul războiului, tot astfel crea acum și baza pentru continuarea lui.

Însă cu mult mai simptomatic decât înțelegerile oficiale sau secrete era ceea ce se petrecea în obscuritatea celor două zone poloneze de ocupație și, în mare măsură, nu era cunoscut nici guvernului polonez aflat în exil la Londra. De ambele maluri ale râului Bug, în imediata vecinătate își arătau efectele cele două revoluții care își înscriseseră pe steagurile lor distrugerea unui dușman: cea originară, din 1917 și cea de răspuns, din 1933.

La răsărit de graniță s-a întâmplat ceea ce se întâmplase în anii 1917-1918, lucru la care Ribbentrop trebuia să se aștepte atunci când semnase protocolul adițional secret. Armata Roșie a proclamat „eliberarea" ucrainenilor și a bielorușilor până atunci asupriți, marile moșii au fost confiscate și, așa cum se spunea, predate țăranilor; a luat repede amploare o vânătoare a moșierilor, ofițerilor și intelectualității, aproape fără excepție etnici polonezi și care, numeric și cultural, alcătuiau segmentul conducător al populației. Moșierii și ofițerii au fost măcelăriți adesea pe loc, nu rareori cu ajutorul populației autohtone, iar burghezia poloneză și cea evreiască de la orașe, care la început nu avuseseră de suferit, s-au văzut expuse, după includerea în republicile sovietice Ucraina și Bielorusia, acelorași măsuri ca și burghezia rusă după 1917, adică exproprierilor și deportărilor. În total, în interiorul Uniunii Sovietice trebuie să fi fost deportați un milion și jumătate de oameni; cum anume au murit mulți dintre aceștia nu s-a clarificat niciodată. Toți ofițerii care au putut fi prinși au fost duși în lagăre de internare; dintre multele mii de la care

* Etnici germani originari din Germania, în limitele granițelor din 1938 (n.tr.).

** Etnici germani care trăiau în afara granițelor statelor germane (n.tr.).

ultimele semne de viață au ajuns în lumea exterioară în primăvara anului 1940, au ieșit la iveală numai aproape 5 000, dar sub formă de cadavre, împușcați în ceafă de NKVD, atunci când trupele germane au descoperit în 1943 la Katyn gropile comune. Astfel, mica localitate de lângă Smolensk a devenit simbolul acelor acțiuni de exterminare care erau consecința logică a noțiunii de „dușman de clasă" și care au putut să fie extinse cu ușurință la „dușmanii poporului" de altă naționalitate.

Însă la baza acestor acțiuni de exterminare se afla o realitate socială. În spațiul german și în prezentările germane, asemenea referiri au apărut doar cu totul marginal. Astfel, după campania poloneză, *Illustrierte Zeitung*, care apărea la Berlin, a publicat un desen reprezentând interiorul somptuos al castelului unui magnat polonez, în care au intrat țăranii care jefuiau[6]. Chiar în prim-plan se putea vedea *neînduplecata luptă națională* împotriva sentimentului național polonez. În uriașele teritorii din Warthegaus* anexate Reichului au fost confiscate nenumărate mici gospodării țărănești, iar foștii lor proprietari au fost repartizați ca muncitori agricoli pe marile proprietăți funciare sau transportați în Germania ca „muncitorime fără conducător"[7].

În „Guvernământul general", guvernatorul general Frank, care își avea reședința la castelul Wawel din Cracovia, pusese explicit pe agendă exterminarea intelectualității poloneze, iar „grupe de intervenție" ale SS executau „misiuni de politică națională", care adesea constau în execuții la întâmplare și în schingiuiri oribile ale polonezilor și evreilor. Este adevărat că, în nume personal, comandantul suprem al zonei de Răsărit, generalul-colonel Blaskowitz, a protestat vehement în mod repetat împotriva „abrutizării nemăsurate și a decăderii morale" aflate la originea masacrării „a circa zece mii de evrei și de polonezi"[8], dar de la Hitler a primit numai reproșuri grele pentru „poziția sa copilărească" în problema luptei naționale în Est[9]. Desigur, pentru Hitler n-a cântărit deloc observația generalului că și numeroasa populație țărănească cu mici gospodării, care putea fi câștigată în întregime pentru cauza germană sau măcar păstrată în neutralitate, urma să fie atrasă în tabăra adversarului. Pentru el, adevărata realitate erau vechile opoziții ale luptei naționale din timpul *Ostmarkenverein*, între „germani" și „polonezi", deși în curând va vorbi despre „arieni", iar până de curând vorbise despre „bolșevici".

O nouă dimensiune au adus, firește, ideile lui Himmler de a răpi copiii familiilor poloneze „de rasă bună" și de a-i trimite spre „germanizare" pe teritoriul Reichului[10]. Acesta era unicul fel de „eliberare" pe care îl cunoștea; de altfel, germanii nu aveau în Polonia un *cuvânt de ordine*, așa cum avea Armata Roșie, iar măsurile SS, adică execuțiile prin împușcare și exproprierile, erau în fapt imitații ale metodelor sovietice, dar fără nicio forță de chemare și de convingere, pentru că nu înțelegeau decât să opună o națiune contra altei

* Actuala regiune Wielkopolska din nordul Poloniei (n.tr.).

națiuni și chiar să trezească, în rândul propriilor concetățeni, o amărăciune ajunsă până la exclamația fostului locotenent-colonel Helmut Stieff: „Mi-e rușine că sunt german"[11]. Ceea ce fusese cândva consternare și cerea un răspuns, era pe cale acum să caute rezolvarea într-o imitație deformată. Totuși, referința inițială a rămas totdeauna clară, iar când, în vara anului 1940, Himmler făcea planuri cu privire la „tratamentul popoarelor străine în Răsărit", din rândul cărora pe polonezi voia să-i reducă la statutul de analfabeți, iar pe ucraineni, ca și pe gorali, îi eticheta „popor disident", el se credea încă îndreptățit să respingă „metoda bolșevică a exterminării fizice a unui popor din convingere interioară, ca negermană și imposibilă"[12]. Dar dintre cele două grozăvii care se abătuseră asupra nefericitei țări, cea mai veche nu era totuși, în sine, mai logică și cu un viitor mai promițător, într-o lume în care *la zi* erau propaganda și dezinformarea, iar nu extinderea analfabetismului?

În orice caz, cu privire la evenimentele din Polonia de Est, un lucru nu putea fi negat: acela că, în înaintarea sa, bolșevismul rămăsese același și că, tot așa, avea în continuare sens să se vorbească despre „bolșevizare". Însă în apelul către NSDAP de la 1 ianuarie 1940, Adolf Hitler și-a îndreptat furia exclusiv împotriva „puterilor plutocratice" și a „dușmanului mondial iudeo-capitalist", care s-ar afla în declin, în timp ce viitorul ar aparține „tinerelor națiuni și sisteme"[13]. Această afirmație n-ar putea fi interpretată altfel decât că Hitler număra și Uniunea Sovietică printre „tinerele sisteme". Într-adevăr, în următoarele luni au survenit cele mai pozitive declarații pe care Hitler le-a făcut vreodată la adresa Uniunii Sovietice, pe care le regăsim, pentru prima dată, și în corespondența sa privată.

Astfel, la 8 martie 1940, el i-a scris lui Mussolini că, de la victoria definitivă a lui Stalin, Rusia trăiește, fără îndoială, o transformare a principiului bolșevic, în sensul unei vieți naționale rusești; având în vedere această epocală transformare, despre care ministrul de externe al Reichului ar putea să povestească din experiență, nu există nici interes și nici motiv pentru o confruntare, cu atât mai mult cu cât cele două zone economice se completează într-un mod extraordinar[14]. Mussolini era acum acela care juca rolul unui *fascist radical*, iar Hitler a jurat că nu va renunța la „stindardul antisemit și antibolșevic" și că va urmări și pe viitor distrugerea bolșevismului, ceea ce îi va aduce, în același timp, rezolvarea problemei spațiului vital[15]. Însă ce șanse putea să acorde intervenției sale, când ministrul de externe al Reichului l-a asigurat că, la cea de-a doua vizită a sa la Moscova, a avut, ca și gauleiterul Forster, impresia că ar fi vorbit „cu vechi tovarăși de partid"[16].

Între timp, una dintre cele mai neprevăzute contingențe ale războiului făcuse să apară prima dintre marile alternative, aceea a unei alianțe veritabile, chiar a unei comunități de destin între Germania și Uniunea Sovietică. Cauza a fost prima dintre imitațiile cu care Stalin, în felul său, în decurs de puțin mai mult de o jumătate de an, a repetat metodele și succesele lui Hitler, iar prin

invocarea necesităților de apărare, a datelor istorice sau geografice ori a dreptului la autodeterminare, anexase imperiului său — fără un război de amploare — mai multe țări și popoare decât reușise Hitler până în august 1939. Pretențiile adresate Finlandei în luna octombrie nu se deosebeau foarte mult față de acelea pe care cele trei state baltice fuseseră nevoite să le accepte, dar includeau cedarea teritoriului finlandez de pe istmul carelic, pentru care se oferea totuși o despăgubire teritorială. Comparativ cu presupusa „amenințare a Leningradului", afirmațiile germane prin care Cehoslovacia era numită portavion sovietic fuseseră de înțeles și raționale, iar finlandezii nu aveau un sentiment al *onoarei* mai puțin dezvoltat decât polonezii.

În acest fel, Uniunea Sovietică a folosit incidentul Mainila, creat chiar de ea — un fel de „Gleiwitz" mai mare și mai pe față —, pentru a declanșa la sfârșitul lunii noiembrie atacul împotriva Finlandei, fără declarație de război. Între timp, Stalin a putut să facă ceea ce Hitler nu putuse sau nu voise să realizeze: a dat ordin ca, sub conducerea unui membru marcant al Cominternului, finlandezul Otto Kuusinen, să se formeze, foarte aproape de graniță, în mica localitate Terijoki, un „guvern popular", astfel încât să pară că luptele nu erau îndreptate împotriva „poporului finlandez". Bineînțeles că, aproape fără excepție, populația Finlandei s-a situat de partea guvernului *burghez* și *reacționar*, iar Armata Roșie a suferit inițial înfrângeri grele. Cu toate acestea, se acceptă presupunerea că la Moscova se puseseră mari speranțe în socialiștii de stânga și că Kuusinen și oamenii lui n-au apelat numai la formule propagandistice atunci când au numit Finlanda „burgheză" un „infern albgardist pentru clasa muncitoare"[17]: într-adevăr, în anii 1917-1918, bolșevicii fuseseră foarte puternici în Finlanda, iar albii reușiseră numai cu ajutorul nemților, conduși de generalul Mannerheim, să înfrângă trupele Armatei Roșii și să-și mențină stăpânirea, inițial prin metode foarte brutale; în 1939, în fruntea armatei finlandeze se afla, cu gradul de mareșal, același Mannerheim, un „moșier baltic", care în 1917-1918 comandase „gărzile albe".

Nici la Moscova, în spatele limbajului diplomatic și al problemelor de actualitate, emoțiile fundamentale ale anilor 1917-1918 nu erau mai puțin vii decât la Berlin. Dar situația devenise cu totul alta. Germania nu se abătea de la protocolul adițional secret și lăsa Uniunii Sovietice mână liberă în sfera ei de influență, dar în Suedia și Norvegia, în Anglia și Franța și nu în ultimul rând în America, indignarea era uriașă în legătură cu acest „atac" al unei mari puteri asupra unei „națiuni mici și curajoase". Pentru prima dată, Rusia bolșevică și Germania național-socialistă au fost puse în opoziție, ca state „totalitare" și rapace, cu democrațiile iubitoare de pace, nu numai în studii academice, ci și într-un val de sentimente, iar în multe locuri s-a cerut intervenția armată în favoarea Finlandei. Firește că a reieșit în curând aceeași dificultate precum, cu puține luni înainte, față de Polonia: Suedia și Norvegia, cu toată simpatia ce o aveau pentru Finlanda, nu voiau să acorde trupelor aliate dreptul de

tranzitare. Dar statele majore aliate au luat în considerare o lezare a neutralității, fără să aibă scrupule, cu atât mai mult cu cât aceasta se armoniza cu un plan mai vast: planul prin care câmpurile petroliere sovietice de la Baku urmau să fie distruse prin atacuri aeriene, și astfel Germania să fie privată de acel teritoriu de unde îi era furnizat combustibilul fără de care n-ar mai fi putut continua războiul[18].

Dacă aceste planuri ar fi fost transpuse în practică, Germania și Uniunea Sovietică ar fi fost legate necondiționat una de cealaltă și războiul ar fi luat un cu totul alt curs. Nimic nu este mai improbabil decât că războiul s-ar fi sfârșit printr-o prăbușire rapidă a celor două state totalitare, așa cum își imaginau Londra și Parisul. Însă după ce Uniunea Sovietică aruncase în luptă efective uriașe de trupe, războiul a avut pentru ea un final mai fericit în luna martie. Tratatul de pace din 12 martie a deplasat noua graniță la o distanță considerabil mai mare de Leningrad, dar a trebuit să se renunțe la Kuusinen, iar mersul puțin glorios al războiului a întărit subaprecierea Armatei Roșii, atât de către Aliați, cât și de către partea germană, subapreciere ce avea să hotărască într-o mare măsură istoria ulterioară a celui de-Al Doilea Război Mondial.

Însă concomitent cu alternativa din nord, apăruse o alternativă și în vest. Hitler stăruia încă din toamnă pentru un atac rapid împotriva Franței și pentru violarea neutralității Belgiei și Olandei, dar împotriva acestei intenții a luat naștere în rândul corpului generalilor o puternică opoziție, rezultată, în esență, din amintirea Primului Război Mondial și din înalta apreciere a armatei franceze. O conștientizare clară a neajunsurilor pe care le-a adus cu sine înarmarea precipitată și, în primul rând, a deficitului de „înarmare masivă" (*Tiefenrüstung*) au adăugat un plus de greutate argumentelor unor comandanți superiori precum generalii-colonei von Leeb și von Rundstedt.

Dar, pentru o parte a opoziției, tocmai noua prietenie cu Uniunea Sovietică constituia cel mai puternic dintre toate argumentele. Niciodată până acum Germania nu s-a aflat atât de departe de cele mai bune tradiții ale sale și atât de aproape de bolșevism, ca după șase ani de guvernare a lui Hitler, se arăta într-un memoriu avându-l ca autor pe omul de legătură al Ministerului de Externe cu comandamentul suprem al armatei, Hasso von Etzdorf. Acest regim a reușit să predea bolșevismului 20 de milioane de oameni și, prin „expediția" fără sens și inutilă „asupra Hradului", a pus într-un mare pericol posibilitățile promițătoare ale unei politici revizioniste germane. Numai după răsturnarea regimului lui Hitler va fi posibilă acea „moderație în succes", după exemplul lui Bismarck, singura care poate să garanteze Germania în granițele ei etnografice, precum și influența sa legitimă în Europa Centrală, iar în același timp să corespundă interesului elementar al puterilor occidentale, interesul de a împiedica extinderea în continuare a bolșevismului în Europa[19].

În realitate, au avut loc contacte, care s-au arătat foarte promițătoare, cu guvernul englez și un timp a părut că generalul-colonel von Brauchitsch,

comandantul suprem al armatei, s-ar afla în fruntea unei conspirații. Pe lângă alternativa alianței de război a „tinerelor sisteme" împotriva popoarelor vlăguite ale Occidentului, după încheierea cu succes a revizuirii Tratatului de la Versailles în sensul dreptului la autodeterminare, apărea cealaltă alternativă a *marii înțelegeri* între statele civilizate ale Europei, o alternativă în interiorul căreia Hitler și partidul său ar fi fost un instrument temporar util. Însăși Uniunea Sovietică n-ar fi avut motive să se teamă la fel de mult de o asemenea înțelegere, cât de o eventuală încheiere a păcii între Hitler și puterile occidentale, pe care ea, prin propriile luări de poziții, părea că o stimulează.

Dar oare nu fusese și Bismarck nevoit să tranșeze mai întâi în favoarea sa lupta împotriva Austriei, înainte de a putea da dovadă de moderație la Nikolsburg? Era Hitler numai un politician printre alți politicieni, care putea fi înlăturat fără ca partidul său să opună rezistență? Luptau oare Anglia și Franța cu adevărat numai împotriva unui hybris care „voia să cucerească lumea prin forță", sau nu cumva luptau chiar împotriva Germaniei, ca putere hegemonică a centrului Europei, cum o schițase von Etzdorf? E greu de spus că doar accidentele au fost cele care au împiedicat realizarea celei de-a doua alternative pașnice.

Hitler avea probabil dreptate atunci când, la 23 noiembrie 1939, în discursul ținut în fața comandanților de grup de armată, spunea că șansele unei victorii asupra Franței erau cu mult mai mari în acel moment decât la începutul ofensivei lui Ludendorff în 1918 și că întregul nu se judecă printr-o acțiune singulară, ci prin încheierea războiului mondial. Dacă ne amintim numeroasele preziceri făcute în anii 1918 și 1919 de către cele mai diverse surse, inclusiv Rosa Luxemburg, că o pace obținută prin forță — îndreptată fie împotriva Rusiei, fie împotriva Germaniei —, va fi doar un armistițiu și va conține în ea un nou război, la fel cum germenele conține în el planta, atunci cei care îi ascultau discursul trebuie să-și fi pus într-adevăr întrebarea dacă Hitler, în voința sa nestăpânită de victorie, nu era întruchiparea voinței istoriei și spiritului poporului german, oricât de mare era dorința de pace printre germani și chiar printre francezi. În același timp însă, pe generali trebuie să-i fi cuprins spaima în fața acestei personificări a *spiritului poporului* și a acestei *voințe a istoriei*, atunci când l-au auzit pe Hitler spunând: „Mi se va reproșa: luptă și iarăși luptă. Eu văd în luptă soarta oricărei ființe... Este o eternă problemă stabilirea unui raport optim între numărul germanilor și pământ... Nicio inteligență meditativă nu ajută aici, soluția (este) numai cu sabia... Astăzi putem vorbi de o luptă între rase. Astăzi luptăm pentru câmpuri petrolifere, cauciuc, bogății minerale ș.a.m.d.... Vreau să distrug dușmanul. În această luptă, voi rezista sau voi pieri. Nu voi supraviețui înfrângerii poporului meu. În afară, nici un fel de capitulare, în interior, nici un fel de revoluție"[20]. Acesta era un om pregătit să joace totul pe o singură carte și care părea să nu cunoască

nimic altceva decât victoria totală sau înfrângerea totală. Atunci cum să se aștepte de la el moderație în victorie?

Voința pentru o asemenea victorie nu însemna deja, în sine, o înfrângere în fața marxismului? După teza marxistă, Hitler vorbea exact precum acționau statele capitaliste în lupta lor pentru bogățiile lumii. Și nu s-a manifestat el, cu toate acestea, ca un semimarxist atunci când, în aceste luni, a atacat atât de des „lumea iudeo-capitalistă", magnații financiari, „baronii bancari internaționali evrei și neevrei"? Socialismul său mai bun, „comunitatea socială a poporului Germaniei", cu grija lui socială și cu înlăturarea diferențelor de clasă[21], nu trebuia, după propriile sale cuvinte, să se întemeieze numai pe acea cucerire de spațiu vital, pentru că fiecare aglomerare de mase în zone industriale limitate și orientate spre export ar da naștere cu necesitate la comunism? Însăși soluția sa, „soluția rațiunii", pe care o recomanda englezilor, pentru că altfel, mai devreme sau mai târziu, va veni „soluția demenței"[22], respectiv comunismul (cum, fără îndoială, trebuie să fi fost înțeles acesta), nu era irațională în grad înalt?

Hitler s-a arătat, chiar dacă numai aparent, rațional și moderat, atunci când, printr-o acțiune proprie, de o inteligență aproape incredibilă, făcuse să eșueze operația din Norvegia plănuită de englezi, care avea scopul să-l priveze de materiile prime indispensabile, iar apoi, printr-un marș victorios fără precedent, între 10 mai și 23 iunie, a obligat Franța să capituleze. „Oferta de pace" făcută englezilor în discursul său din Reichstag din 19 iulie era atât de confuz formulată și, pe de o parte, atât de triumfalistă, iar pe de altă parte, atât de polemică, încât probabil ar fi acceptat-o numai Oswald Mosley, cel care, înaintea perioadei sale fasciste, fusese văzut de mulți drept viitorul premier al Angliei, dar care acum se afla la închisoare.

Însă la conducerea Angliei nu se afla nici măcar lordul Lothian, care probabil ar fi inițiat negocieri, ci Winston Churchill, iar aceasta a fost unul dintre paradoxurile cele mai ciudate ale războiului. Nu numai că Churchill fusese cel mai hotărât dintre toți antibolșevicii din Anglia, ci, în relația sa aparte cu războiul, era comparat și de către englezi mai degrabă cu Hitler. Cu aceeași putere de convingere, el voia acum să izbăvească lumea de întunecatul „blestem al lui Hitler"[23], așa cum dorise cândva s-o elibereze de bolșevism, și vorbea acum despre Gestapo în termeni asemănători celor în care vorbise anterior despre Ceka. Între timp, nu doar trecuse oarecum de la antibolșevism la antitotalitarism, ci își însușise concomitent vechea concepție engleză a echilibrului și lupta la fel de puternic împotriva *nemților* ca și împotriva *naziștilor*. Cât de dur putea să lupte a fost clar imediat după armistițiu, când n-a ezitat să ordone scufundarea grosului flotei franceze, încă aliată, la Mers el-Kebir, pentru că eventuala ei trecere la nemți ar fi însemnat un „pericol de moarte"[24] și, se poate adăuga, prin aceasta ar fi indicat o nouă alternativă în mersul schimbător al acestui război.

Totuși, atunci când, la 13 mai, la trei zile de la numirea ca prim-ministru, afirmase că, fără victorie, imperiul mondial britanic nu va putea exista mai departe, se înșelase în comparație cu Hitler, după cum urma să se vadă; la 19 iulie, acesta îl avertizase că, dacă oferta sa de pace va fi respinsă, un mare imperiu va fi distrus. Iar cel mai ciudat paradox al acestui război a fost acela că Hitler, probabil din simpatie față de imperiul mondial englez, îi oferise lui Churchill șansa apărării cu succes a insulei, atunci când, la sfârșitul lunii mai, ordonase oprirea trupelor de blindate în fața localității Dunkerque, salvând astfel de la distrugere corpul expediționar englez. De aceea, se pune întrebarea dacă Anglia a fost salvată de avioanele de luptă ale Royal Air Force, de condițiile meteorologice ori mai degrabă de anglofilia lui Hitler. Însă în septembrie, când Operația „Leul de mare" (*Unternehmen Seelöwe*) a trebuit amânată pe termen nelimitat, Hitler, în pofida marii sale victorii, s-a văzut într-o situație neobișnuit de dificilă, pentru care era vinovată în primul rând Uniunea Sovietică.

Ea urmase exemplul aceluiași Hitler, fără a-și mai atrage vreo nemulțumire serioasă din partea englezilor, ci mai mult, aceștia au depus eforturi disperate de a îmbunătăți relațiile și a pune la cale intrarea în război împotriva Germaniei. După amenințări ultimative, în luna iunie Uniunea Sovietică ocupase prin intervenție armată statele baltice, anexându-le conform *sovietizării* obișnuite; în luna iulie, printr-o amenințare de agresiune, a obligat România să cedeze Basarabia și — depășind textul exact al protocolului adițional secret — Bucovina de Nord. Prin aceasta, Stalin se apropiase foarte mult de zona petroliferă din zona Ploiești, indispensabilă pentru economia de război germană. Unele semne arătau că Finlandei i-ar fi fost adresate noi pretenții, care ar fi atras după ele o anexare. Înainte de toate însă, experiența dovedise că Uniunea Sovietică își reducea, întrerupea sau creștea livrările de materii prime în funcție de împrejurări. Exista bănuiala că voia să-l țină pe Hitler în război, dar căuta cu toate forțele să-i împiedice victoria definitivă.

Dacă se face abstracție de premisele, condițiile și împrejurările deosebite și dacă sunt lăsate deoparte judecățile morale, atunci situația din toamna anului 1940 nu putea fi considerată nici întâmplătoare, nici împotriva naturii. Ea semnifica faptul că sistemul de la Versailles ajunsese definitiv la finalul existenței sale și cele mai mari popoare ale continentului, germanii și rușii, acum împreună cu statele lor clientelare, respectiv teritoriile dependente, jucau rolul principal, care le revenea *de la natură* oricum cu mult mai mult decât Franței după 1919. Acum ar fi putut fi spusă deja propoziția formulată de Stalin în 1949, că aceste două popoare dețineau „în Europa cele mai mari potențiale pentru înfăptuirea marilor acțiuni cu însemnătate mondială"[25]. O situație comparabilă nu existase încă niciodată, nici măcar în era napoleoniană, pentru că pe continent se aflaseră mereu și alte mari puteri, și numai astfel devenise posibilă „politica de echilibru" a Angliei, care ajutase autoafirmarea puterilor mai slabe față de altele, întotdeauna mai puternice.

În principiu, sistemul germano-rus ar fi putut să fie la fel de stabil precum fusese pentarhia secolului al XIX-lea, în măsura în care prevederile contractului erau respectate și niciuna dintre cele două puteri nu s-ar fi amestecat în sfera celeilalte, fie numai prin propagandă. Totuși, una dintre cele două puteri se afla în război, în război împotriva unei insule situate la marginea Europei, încă posesoarea unui imperiu mondial și care avea în spate o mare putere, aparent neutră, în realitate însă deja, parțial, o mare putere beligerantă. Mulți englezi doreau să creadă că luptau pentru vechiul echilibru; în realitate, sprijiniți de SUA, ei luptau pentru supraviețuirea unui sistem politico-ideologic, odinioară comun european și care acum părea să fie înlăturat în întreaga Europă.

Însă chiar dacă acesta n-ar fi dispărut în Germania și s-ar fi impus în Rusia, astfel încât supremația celor două puteri învinse în 1918 s-ar fi realizat printr-o evoluție *normală*, chiar dacă belicoasă, conducerea Reichului german n-ar fi putut să acționeze altfel decât a procedat Hitler: ar fi cerut comandamentului suprem să elaboreze planuri alternative pentru un război împotriva Rusiei și, concomitent, ar fi urmărit încheierea unei înțelegeri. Situația în care statul neutru putea să taie în orice moment statului beligerant sursele elementare de existență era intolerabilă. Asemenea surse de existență erau, în primul rând, petrolul românesc, dar și nichelul finlandez și, mai ales, „liniștea la Marea Baltică".

La rândul ei, Uniunea Sovietică era îndreptățită, fără îndoială, să acuze imixtiuni în sfera ei de influență. După cedarea Basarabiei și a nordului Bucovinei către Uniunea Sovietică, precum și a unor mari părți din Transilvania către Ungaria, România, unul dintre principalii beneficiari ai Tratatului de la Versailles, era redusă la cele mai restrânse granițe etnografice ale sale; fără o consultare cu Uniunea Sovietică, puterile Axei i-au acordat o garanție, care la Moscova, evident, a fost interpretată drept o lezare a tratatului și un afront. În plus, în țară au fost trimise „trupe de instructori" germani. La fel de amenințător era faptul că și în Finlanda se găseau trupe germane, chiar dacă, aparent, numai temporar și în tranzit către nordul Norvegiei. Alte probleme erau Strâmtorile și Bulgaria, vechi obiective ale politicii ruse.

Hitler și-a însărcinat marele stat major cu elaborarea planurilor alternative militare pentru „eliminarea" Rusiei încă de la sfârșitul lunii iulie 1940, când Operația „Leul de mare" părea pregătită cu toate forțele; acordul general, încă neîncheiat, figura în programul vizitei lui Molotov la Berlin în perioada 12-14 noiembrie. El prevedea intrarea Uniunii Sovietice în Pactul Tripartit (semnat la 27 septembrie între Germania, Japonia și Italia), care era o alianță defensivă îndreptată împotriva SUA și nu conținea obiective teritoriale; concepția sa era însă una nouă, în sensul că fiecăreia dintre cele patru puteri i se atribuia un spațiu vast ca zonă de influență și i se asigura o parte din „masa de faliment" a Imperiului Britanic. Era, așadar, un plan pentru „noua împărțire a lumii" între noi mari puteri în ascensiune, despre care se vorbea atât de mult în teoria

marxistă, iar Uniunii Sovietice i se rezerva, bineînțeles, partea cea mai valoroasă, dar și cea mai izolată din pradă, anume India. Molotov nu l-a respins, însă a adus discuția, cu multă insistență, la problemele de care Uniunea Sovietică era mai interesată și a fost suficient de deschis pentru a răspunde, la o întrebare a lui Hitler, că își imagina „purificarea" în Finlanda „în aceeași proporție ca în Basarabia și în statele limitrofe"[26].

După 14 zile, Uniunea Sovietică s-a declarat, în scris și oficial, de acord să adere la pactul cvadripartit, dar și-a reiterat pretențiile cu privire la Finlanda și Bulgaria, precum și la o bază militară în zona Strâmtorilor și, suplimentar, ca punct de greutate al aspirațiilor ei, a cerut să-i fie recunoscut spațiul la sud de Batumi și Baku, în direcția Golfului Persic, ceea ce însemna că pretindea stăpânirea asupra regiunilor petrolifere din Asia de Sud-Vest. Hitler n-a onorat această scrisoare cu un răspuns și a dispus, în fine, elaborarea Planului „Barbarossa", care prevedea înfrângerea Uniunii Sovietice printr-o campanie rapidă. E greu de înțeles de ce Stalin și Molotov n-au văzut ce semnifica absența răspunsului, și anume anunțarea alternativei războiului, dar ei erau implicați oricum în pregătiri uriașe de război și, după toate aparențele, așteptau de la Hitler, în cele din urmă, o propunere de negocieri ultimativă.

Dacă decizia lui Hitler ar fi fost numai una de politică de forță, atunci ar fi fost de așteptat, în mod sigur, o ultimă încercare de acest fel. Însă Hitler trebuia comparat cu o plantă cu rădăcini de lungimi diferite. Calculul simplu de politică de forță, pe care oricare alt om de stat l-ar fi putut face în locul său, pătrunsese la fel de puțin adânc în sol ca și motivul politicii revizioniste. În locuri mai adânci a ajuns acea rădăcină care l-a făcut să-i spună lui Mussolini că ar vrea să-i stabilească pe tirolezii din sud într-o regiune frumoasă, pe care încă nu o are, dar în mod sigur o va primi, în timp ce, simultan, îl prezenta pe Stalin drept „autocrat absolut" (și prin aceasta, drept un partener de încredere)[27].

Însă cel mai caracteristic pentru el a fost faptul că, spre sfârșitul anului 1940, redescoperea bolșevismul și, într-o anumită măsură, chiar „bolșevismul evreiesc", adică îl ridica din profunzimile unde îl împinsese, pentru a-l conștientiza din nou. Astfel, la 20 noiembrie 1940, îi spunea președintelui Consiliului de Miniștri ungar, contele Teleki, că în funcție de situație, Rusia se consideră fie bolșevică, fie național-rusă[28]. La 3 decembrie, într-o convorbire cu trimisul extraordinar bulgar Draganov, autorul lui *Mein Kampf* era din nou ușor de recunoscut. El nu voia să permită ca România și Bulgaria să devină un „pustiu bolșevizat", așa cum se prezentau statele baltice, unde au fost distruse intelectualitatea și clasa de mijloc, în locul lor fiind puși comisari incapabili. „El a descris într-o formă convingătoare situațiile de teroare, împușcările și evacuările intelectualilor cu trenuri care n-au mai ajuns niciodată la destinație. Pentru concepțiile europene, situația de acolo este pur și simplu îngrozitoare. La fel a fost și în Galiția... De asemenea, în Basarabia, în timp ce oamenii noștri

mai erau încă acolo, moșieri și alți membri ai păturilor conducătoare au fost măcelăriți de către propriii oameni, incitați de evrei, iar aceeași soartă amenință și Balcanii." Chiar în problema Strâmtorilor, pentru ruși nu este vorba numai despre puncte de sprijin, ci vor ca „de la aceste puncte de sprijin, să pună în aplicare bolșevizarea"[29].

La sfârșitul anului 1940, era cert că, având în vedere războiul continuu cu Anglia, noul sistem european nu va fi unul germano-rus, ci că, după o luptă decisivă, puterea preeminentă o vor avea ori nemții singuri ori rușii singuri; despre noul sistem european se putea vorbi atunci numai dacă se ajungea cândva la o pace de compromis sau anglo-saxonii ajutau să reînvie democrația și un sistem analog celui de la Versailles într-o parte a Europei. Însă având în vedere diferitele motive ale lui Hitler și puternicele tradiții pe care acestea s-au sprijinit întotdeauna, prin aceasta nu se spusese încă nimic despre modul de purtare a războiului. O luptă de politică de forță ar arăta altfel decât o *cruciadă* antibolșevică, iar un război desfășurat sub semnul *eliberării* ar trebui să se diferențieze substanțial de o campanie pentru câștigarea de *spațiu vital*. Planurile din ultimele luni ofereau deja indicii importante, dar abia evenimentele din a doua jumătate a anului 1941 au făcut posibilă o sentință definitivă.

Mai întâi însă, câteva dintre cele mai neobișnuite evenimente ale acestui război au modificat situația inițială. Numai dintr-o ambiție ofensată, fără să-l consulte pe Hitler, Mussolini a atacat, la sfârșitul lunii octombrie, Grecia, dar la zona de graniță cu Albania a suferit o înfrângere neașteptată. Întrucât în aceeași perioadă trupele italiene nu reușeau să se impună în Africa de Nord, încrederea englezilor a crescut considerabil și intervenția germană a devenit astfel inevitabilă. Era evident acum faptul că Italia nu mai era *partenerul* mai mic *de Axă*, ci unul dintre statele de sprijin, satelite ale Germaniei. La începutul lunii aprilie, câțiva ofițeri au organizat un puci împotriva guvernului Cvetković din Iugoslavia, care, la fel ca Bulgaria mai înainte, se alăturase Pactului Tripartit, iar Uniunea Sovietică a sprijinit imediat noul guvern Simović prin semnarea unui pact de prietenie și neagresiune. Din nou, armata germană a pornit într-una dintre campaniile sale fulger triumfale și, după câteva săptămâni, întreaga zonă a Balcanilor și chiar Creta se aflau în mâinile lui Hitler. Fusese însă nevoit să folosească o parte a forțelor destinate Planului „Barbarossa" și astfel termenul prevăzut n-a putut fi respectat.

Prologul european la cel de-Al Doilea Război Mondial lua acum sfârșit, cu toate că și de partea germană nu puțini au așteptat până în ultimul moment începerea negocierilor decisive, care, după toate judecățile de bun-simț, ar fi dus la mari concesii și promisiuni ale Uniunii Sovietice. Făcând abstracție de împrejurări, s-ar putea spune că nu numai caracterul acestui război nu era stabilit, ci și atitudinea englezilor, dar mai ales a americanilor. Nu trebuia exclusă din start posibilitatea ca Germania să se unească cu forțele antibolșevice sau

antirusești care, probabil, continuau să existe în Uniunea Sovietică și era încă mai puțin improbabil că în America s-ar fi impus teza leninistă despre „bandiții" care se încaieră, printr-o răsturnare paradoxală de sens.

Însă nu *Germania* și *Rusia* au intrat în război la data de 22 iunie, ci Rusia bolșevică și Germania național-socialistă, care, într-un mod foarte diferit, reprezentau una pentru cealaltă atât o sperietoare, cât și un model. De aceea, înaintea descrierii trăsăturilor de bază ale războiului și după prezentarea evenimentelor de după 1918 și a interconexiunilor începând din 1933, este timpul pentru o analiză comparativă a unora dintre structurile sistemelor. Uniunea Sovietică, fiind sistemul cu vechime mai mare, va trebui abordată de fiecare dată prima, și vor trebui, de asemenea, reliefate atracția către un rol supranațional a fiecărei ideologii, atracție care mobilizează la război civil, precum și particularitățile naționale, pe care nicio ideologie nu a reușit să le înlăture pe deplin.

IV

STRUCTURILE A DOUĂ STATE CU PARTIDE UNICE

1. Partidele-stat și conducătorii lor

Niciun alt gând nu s-a aflat mai departe de înaintașii *mișcării muncitorești* decât acela că, într-o zi, partide-stat socialiste vor domina în totalitate un stat, în frunte cu un conducător sau un mic for de conducere. Cel puțin reprezentanții *socialismului comunal*[1], precum Fourier și Owen, trăseseră tocmai concluzia contrară din abia formata opoziție între stat și societate, în care doreau să știe statul înlocuit complet de societate, dar printr-o societate ce ar consta din numeroase comune, falanstere sau „sate ale unității și cooperării", unde oamenii ar duce o viață eliberată de toate îngrădirile impuse de naționalitate, diviziunea muncii și superstiția religioasă, pentru că fiecare dintre aceste comunități ar fi un microcosmos autosuficient și ușor de înțeles. Este evident că reprezentarea nu era nimic altceva decât o reacție la acel *nou* care, curând după anul 1800, era adesea descris drept „revoluția industrială": nașterea unui sistem de relații economice extraordinar de mobil și tumultuos, care presupunea pentru fiecare participant un mare risc și o mare nesiguranță, dar care deschidea și șanse de succes nemaiîntâlnite, la rândul lor legate mai mult de organizare decât de ceea ce se numea în mod tradițional *muncă* — sistemul economiei mondiale de piață în ascensiune, descrisă adesea ca sistem concurențial, iar mai târziu ca mod de producție capitalist.

Negarea acestui nou sistem și a realităților legate de el, precum profitul și dobânda, ca și a deosebirii între patroni și muncitori, era trăsătura principală a clasei muncitoare în formare și nu numai a socialismului comunal. Pe de altă parte totuși, această mișcare muncitorească, ce se forma treptat din meseriași și din populația rurală venită în orașele industriale, era ea însăși un element de noutate și, chiar dacă Fourier și Owen se orientau după o imagine idilică rurală, pretenția lor era în același timp modernă, aceea de a fi reprezentanții unei „științe sociale" și de a aproba fără rezerve tehnica, în măsura în care ea putea să devină utilă muncii în falanstere. Aspectul paseist, orientat spre

trecut, al socialismului comunal a fost însă clar recunoscut de alți gânditori, iar aceștia l-au înlocuit prin ideea socialismului de stat, care a extrapolat alte caracteristici ale revoluției industriale și a dat forma finală logică postulatului potrivit căruia „anarhia producției" ar trebui înlocuită de o economie planificată, în care statul, ca patron unic, s-ar îngriji de binele fiecăruia. Însă și aici erau înlăturate, odată cu concurența, și profiturile individuale și orice fel de venituri rentiere, astfel că *societatea* trebuia să împartă și să reglementeze munca. Prin urmare, fără concepte precum *diviziunea muncii* și *autorități* nu se putea face față, iar existența unui partid-stat care să guverneze nu mai era de neimaginat. Totuși, și socialismul de stat era legat de concepții care urmăreau exact contrariul, și anume eliminarea surselor de dispută între state și între indivizi; aceste surse erau considerate proprietatea individuală sau de grup, existența formațiunilor înarmate și de pedepsire în cadrul statelor antagoniste, aviditatea de bani, subordonarea indivizilor în fața necesităților obiective, care le-ar limita acestora *fericirea*.

Astfel, socialismul de stat a stabilit, ca și socialismul comunal, o relație cu ideea de *stare naturală* în care, potrivit învățăturilor filosofilor antici și ale părinților bisericii creștine, toate aceste caracteristici existaseră deja, înainte de a fi distruse printr-un păcat sau printr-o manifestare a lăcomiei. Însă niciunul dintre adepții socialismului de stat, nici Louis Blanc și nici Constantin Pecqueur, n-a reușit să demonstreze într-un mod convingător că statele, ca patroni unici, *nu* ar dispune de proprietăți private, iar printre adversarii socialiștilor, ba chiar și printre aceștia, a apărut de timpuriu suspiciunea că renunțarea proclamată la toate formele de putere poate să ducă tocmai la o concentrare fără precedent a puterii.

Nașterea unei *mișcări muncitorești* a fost, prin urmare, o necesitate istorică înaltă, întrucât a fost legată nemijlocit de cel mai revoluționar proces al noii istorii europene, revoluția industrială; dar evoluția ei nu a prezentat același grad de necesitate: mișcarea muncitorească putea încerca, în cadrul sistemului căruia își datora apariția, să obțină prin luptă cele mai bune condiții posibile pentru adepții ei, așa cum au acționat, de la apariția lor, sindicatele englezești; ea se putea erija în pioniera unui sistem cu totul diferit, ale cărui trăsături de bază se orientau după reprezentări arhaice, dar în parte prevedeau un viitor verosimil; în fine, se putea debarasa de ideea umanității, de care fusese atât de legată la începuturi, în practică sau chiar în teorie, iar prin aceasta să devină un socialism de stat aparte. Era de presupus că aceste tendințe vor apărea una lângă cealaltă și se vor concura, fără ca liniile de demarcare să rămână clar stabilite. În orice caz, mișcarea muncitorească, atât ca întreg, cât și în diferitele ei orientări, trebuia să joace un rol important în evoluția viitoare, dacă înscria pe steagurile ei revendicarea dreptului de vot universal, care părea să fie cuvântul de ordine câștigător al secolului. Nu trebuia să apară însă noi deosebiri în interiorul *mișcării* muncitorești, dacă diferitele state aveau o atitudine

cu totul diferită față de dreptul de vot universal, dacă trebuia făcută diferența între țări absolutiste, semiabsolutiste și democrat-liberale?

Nu este cazul să se arate aici în ce măsură marxismul voia să fie o sinteză a tendințelor reformiste care făceau apel la răbdare și erau de acord cu capitalismul pentru prezentul imediat, a tendințelor cosmopolite de drept natural și a celor ale socialismului de stat din mișcarea muncitorească, purtând totuși mai departe în sine acele contradicții. Timpul a arătat că și cei mai îndârjiți dușmani ai statului și ai autorității dintre socialiști, anarhiștii lui Bakunin, au înțeles încă de la început marxismul ca pe o formă a socialismului de stat autoritar și tendențial dictatorial. Niciun marxist nu mai lua însă în serios critica lui Bakunin și nici nu-și mai punea problema unei ambivalențe atunci când, în anul 1890, Internaționala a II-a — o asociere de partide marxiste — a proclamat 1 mai ca zi internațională a muncii, stabilindu-și astfel ca obiectiv să elibereze omenirea muncitoare, în viitorul apropiat, din lanțurile dominației capitaliste și ale imperialismului.

Și pentru cei mai convinși marxiști a devenit repede evident faptul că s-au produs diferențieri importante în „armata proletariatului mondial" când partidele social-democrate din zona imperiului rusesc au bătut la porțile Internaționalei. Partidul Social-Democrat al Regatului Poloniei și Lituaniei, înființat în anul 1894, a respins cu hotărâre, sub conducerea Rosei Luxemburg, a lui Leo Jogiches și Felix Dzerjinski, revendicarea de autodeterminare națională, întrucât considera progresist marele spațiu economic rusesc și de aceea dorea să poarte lupta numai în cadrul acestuia; Partidul Socialist Polonez, condus de Josef Pilsudski, dimpotrivă, vedea în câștigarea prin luptă a independenței Poloniei prima etapă indispensabilă, pentru că libertatea națională este premisa eliberării sociale. Reprezentanții celor două *partide muncitorești* concurente, care interpretau atât de diferit raportul între elementul național și cel social, precum și pe cel între factorul economic și cel politic și care erau conduse de vlăstare ale micii nobilimi și burgheziei, se situau la congresele Internaționalei pe poziții de adversitate acută. Nici măcar partidul muncitoresc din Rusia propriu-zisă nu era lipsit de diferențe comparabile, deoarece în 1897 fusese înființată mai întâi *Uniunea*, apoi *Asociația* Muncitorilor Evrei din Rutenia și Ucraina, ai cărei membri dispuneau, într-adevăr, de o puternică „conștiință de clasă", însă activau aproape exclusiv în ateliere meșteșugărești sau în mica industrie și se deosebeau deja de muncitorii ruși prin faptul că ziua lor de repaus era sâmbăta. Abia un an mai târziu, rușii au continuat procesul, cu un congres de constituire a unei „uniuni" similare, la Minsk, congres cu puțini delegați și deci nereprezentativ.

Evoluția mai surprinzătoare s-a produs în emigrație, unde exista, din anii 1980, gruparea înființată de Gheorghi Plehanov, *Eliberarea Muncii*, care, în spirit marxist și respingând concepția narodnicilor, cerea Rusiei să pășească pe calea normală a dezvoltării capitaliste. Când Lenin s-a alăturat acestui cerc, a

fost înființată revista *Iskra*, devenită punctul de reunire a tendințelor marxiste. Cei șase redactori au pregătit al II-lea Congres al Partidului Muncitoresc Social-Democrat din Rusia din 1903, care a fost congresul de constituire propriu-zisă a partidului și a dus imediat la scindarea acestuia în două facțiuni, „bolșevicii" și „menșevicii", precum și la scindarea „uniunii".

Prin concepția lui Lenin asupra rolului conducător al revoluționarilor de profesie, bolșevicii s-au abătut considerabil de la linia partidelor vest și central-europene ale Internaționalei, de care menșevicii au rămas mult mai apropiate. Pe de altă parte însă, bolșevicii i-au depășit în ortodoxie marxistă chiar pe social-democrații germani, pentru că Lenin nu s-a speriat de teza potrivit căreia marxismul este atotputernic, întrucât este corect. Astfel, bolșevicii au fost, de la bun început, un partid sau o facțiune aparte. Istoria încercărilor de reunificare și rolul celor două facțiuni în revoluția de la 1905, precum și în parlamentele rezultate nu fac obiectul discuției aici; este suficientă trăsătura generală că bolșevicii erau, înainte de toate, un partid disciplinat, pentru care Lenin nu era în niciun caz *conducătorul* (*Führerul*), dar era totuși *bătrânul*, care se impunea aproape întotdeauna în Comitetul Central. N-a fost așadar de mirare că un om precum Trotki l-a văzut încă de timpuriu în el pe viitorul „dictator"[2].

Într-un contrast demn de remarcat față de cele de mai sus este faptul că partidul se bucura de multă simpatie în cercurile burgheziei și ale intelectualității, întrucât se prezenta ca adversarul cel mai decis al autocrației țariste — în literatură sunt citate mereu numele binefăcătorilor și binefăcătoarelor care, prin donațiile lor, au facilitat supraviețuirea și activitatea partidului[3]. De fapt, din punct de vedere sociologic, bolșevicii și menșevicii nu se deosebeau, iar ambele facțiuni, respectiv partide (din 1912), împărțeau și dificultatea fundamentală că doreau să fie partide marxiste, cu toate că se găseau într-un context premarxist. De aceea, ambele partide au crezut inițial că în Rusia partidele muncitorești vor juca un rol deosebit de important și de activ în *revoluția burgheză* ce încă nu avusese loc. Prin urmare, în ciuda tuturor criticilor menșevicilor, nu a însemnat o consecință nefirească faptul că Lenin, după Revoluția din octombrie, din paradoxala „revoluție burgheză sub conducerea proletariatului" a făcut o veritabilă „revoluție socialistă", care, desigur, a trebuit să aștepte oră de oră revoluția mondială, pentru a fi confirmată în autenticitatea marxismului ei.

Nu sunt de discutat aici în amănunt nici disputele interne de partid după preluarea puterii, nici evoluțiile organizatorice[4]. Mult mai important de reliefat sunt câteva trăsături generale ale partidului, care s-au confirmat ori s-au dezvoltat în toate aceste procese.

Partidul Comunist (bolșevic) al Republicii Sovietice Federative Socialiste Ruse, cum se numea din vara anului 1918, era din noiembrie 1917 primul partid socialist din lume care guverna de unul singur. Începând din primăvară,

intenția reală a lui Lenin era să preia singur puterea. Numai de aceea a permis să aibă loc revolta armată în ajunul celui de-al II-lea Congres al Sovietelor, care, fără îndoială, ar fi dus la instaurarea unui guvern al tuturor partidelor socialiste. Alianța temporară cu socialist-revoluționarii de stânga a fost doar de natură tactică, iar la sfârșitul războiului civil, ideea lui Lenin potrivit căreia adevăratul loc pentru menșevici și socialist-revoluționari este închisoarea nu mai întâmpina deloc opoziție în partid.

Acest partid de guvernământ a fost și a rămas totuși partidul unei minorități. În cele mai favorabile momente, a câștigat în alegerile pentru Adunarea Constituantă abia un sfert din voturi și când, în perioada comunismului de război, s-a văzut foarte clar reversul dominației bolșevice pentru aproape toți țăranii și pentru foarte mulți muncitori, atunci chiar și menșevicii și-au recâștigat cei mai mulți dintre adepții pe care îi pierduseră în toamna anului 1917. Însă partidul aflat la guvernare introdusese de mult un drept de vot inegal și deschis, iar acum putea să-și închidă sau să-și împuște adversarii după bunul plac. În anul 1921, în raionul Smolensk, la o populație de două milioane de locuitori existau numai 10 000 de membri de partid și nu doar cu ocazia colectivizării au existat observatori care relatau că partidul semăna cu o armată într-o țară ocupată[5].

La acest partid, totuși, nu era vorba exclusiv despre menținerea puterii. Ca „nucleu" sau „grăunte" ce era, a rămas dominat de voința absolută de transformare totală, care, probabil, a fost premisa păstrării puterii. Astfel, el a fost partidul distrugerii sociale și al războiului civil de lungă durată. Trotki a descris ideile lui Lenin drept „idei groaznice, surprinzător de naive, mortale"[6], iar minoritatea exprima sentimentele fundamentale ale majorității covârșitoare atunci când îndrepta spre „burjui" și ofițeri toată amărăciunea și ura acumulate în timpul războiului în masele de muncitori și soldați. Dar, după afirmațiile lui Lenin, partidul nu se putea opri la exterminarea burgheziei „epuizate" și a intelectualității guralive, întrucât în țară existau și alte realități *premarxiste* și nu a fost numai *stalinism* atunci când, în 1928, a pornit marele război civil împotriva țăranilor, în care a vorbit despre chiaburi, dar a avut în vedere gospodăriile individuale de orice fel. Nici măcar marea epurare nu trebuie trecută exclusiv în contul lui Stalin, deoarece din 1921 partidul traversase epurări periodice și demascase întotdeauna „elementele dușmănoase din punct de vedere social", care s-ar fi strecurat în partid și, prin sabotaje sau critici, acționau împotriva directivelor conducerii.

Partidul distrugerii sociale se considera totuși partidul progresului și în anumite domenii nu-l puteau contrazice nici cei mai înverșunați dușmani. El a învățat un popor de analfabeți să citească și să scrie, a luptat împotriva murdăriei, „lipsei de cultură" și alcoolismului[7]; nu s-a temut, după indicația lui Lenin, „să spele, să curețe, să scarmene și să snopească"[8] și pe proletari și pe membrii de partid de rând, a propagat „spiritul științific" împotriva superstițiilor și a

remarcat cu adâncă satisfacție faptul că, până și în Lubavici, un centru al celui mai „întunecat" spirit hasidic, unii meseriași nu mai țineau sabatul[9]. Astfel, n-a fost de mirare că Buharin și Piatakov încă mai ezitau să-și piardă încrederea în partid, chiar după ce deveniseră victimele celor mai odioase calomnii și când vedeau moartea în fața ochilor: cine se desparte de partid, se desparte de cea mai bună parte a vieții sale și ajunge, din torentul istoriei, în apa stătută a unei existențe private banale[10].

Însă nici determinarea, nici entuziasmul și nici caracterul progresist n-ar fi menținut puterea și posibilitatea de acțiune ale partidului, dacă acesta n-ar fi rămas partidul organizării realizate de Lenin. De la Biroul Politic, precum și de la Comitetul Central și Secretariatul acestuia, ordinul ajungea, prin intermediul comitetelor de partid ale regiunilor (*oblasty*) și raioanelor (*raioni*), până la comitetele orășenești și sătești, unde peste tot exista un „prim-secretar" care avea rolul cel mai important, întrucât conducea *nomenclatura*, alcătuită din funcțiile și numele candidaților pentru *alegerea* în forurile subordonate. Cum componența Biroului Politic se schimba permanent, directivele emanate de la el erau ignorate, iar cum mulți membri de partid erau excluși prin epurări, în fiecare școală mai mare, în toate întreprinderile, în toate universitățile, în toate regimentele Armatei Roșii și în toate subunitățile GPU se găseau „celule de partid" care raportau direct conducerilor superioare și primeau indicații de la acestea. În armată, ofițerilor li se suprapuseseră comisari, cărora li se subordona politic un compartiment important; în fiecare stațiune de mașini și tractoare exista o „secție politică", din care făcea parte și un împuternicit special al GPU.

În acest fel, partidul își avea peste tot ochii și urechile sale, care se controlau și se verificau reciproc, fiind, la rândul lor, verificate de alte organe, relativ independente, precum GPU. Spre deosebire de toate celelalte partide din lume, acesta exercita nu numai puterea politică, ci dirija — și, într-un anume fel, deținea — întreaga viață economică a țării. De aceea, trebuia să fie atotputernic, iar această atotputernicie a numit-o socialism, care, bineînțeles, încă nu își îndeplinise ultima misiune, de a desființa tot ce înseamnă putere a omului asupra omului și de a lichida toate piedicile din calea dezvoltării fiecăruia. Pentru moment, rămânea cel mai puternic dintre toate statele, statul economiei de partid, premisa viitoarei dispariții a statului; nu numai adversarii ar fi putut să se întrebe dacă acest partid, inițial cel mai la dreapta dintre toate partidele de stânga, deși rămăsese de stânga în visurile și miturile lui, nu crease oare în realitate cea mai eficientă dintre toate structurile statale care existaseră vreodată pe pământ. Acest partid cu chip de Ianus privea cu ochi ageri în direcția realităților prezente și, într-o dictatură a dezvoltării socialiste de stat, ocupa locul pe care, în interiorul unei structuri mult mai relaxate, îl ocupa burghezia economică a sistemului liberal; însă el se uita de asemenea, visător, spre un viitor îndepărtat și continua să fie partidul universalismului

militant, care credea că va putea înlătura toate limitele și barierele, prin forța argumentelor sale.

Dacă partidul reunea într-adevăr extremele (sau doar o făcea pe una pretextul celeilalte), atunci nu trebuia să aibă în mod necesar un *Führer*, ci putea să fie condus de un for central, ai cărui membri rămâneau anonimi. Când însă, în 1937, Stalin a comparat partidul cu o armată, iar pe cei aproximativ 3 000 de înalți lideri de partid cu Marele Stat Major, pe cei 40 000 de activiști de rang mediu cu corpul ofițerilor și pe cei 150 000 de simpli activiști de partid cu subofițerii[11], pentru el a fost de la sine înțeles că el era generalisimul acestei armate. Sub numele de „organizație de conducători", Lenin înțelesese în mod sigur un colectiv, însă, chiar de la început, el era primul în acest colectiv; se putea pune întrebarea, așa cum o făcuse Troțki, dacă el era într-adevăr primul dintre egali. Deja în 1918, Lenin era numit în articolele din ziare și în discursurile de la adunări, ca un lucru de la sine înțeles, „conducătorul" (*vojdi*) proletariatului rus și al proletariatului mondial; la fel ca în feudalism, și celor din jurul lui li s-a recunoscut denumirea de „conducători", în granițe regionale; astfel, Zinoviev era numit „conducătorul Comunei Nordice"[12]. Congresele partidului i-au adus „conducătorului Ilici" ovații, întotdeauna adresate concomitent și „tovarășului Lenin".

În realitate, Lenin n-a putut lua de unul singur nicio hotărâre esențială în întreaga sa viață, ci a fost nevoit întotdeauna să-și câștige majoritatea în Biroul Politic și la congresele partidului, adesea după lupte dure. Foarte curând însă după moartea sa, Troțki l-a numit, în ovațiile celor prezenți, „cel mai mare om al epocii noastre revoluționare"[13], iar același Troțki a atins una dintre problemele specifice ale marxismului, atunci când a afirmat că, alături de Marx, Lenin a fost unicul geniu printre conducătorii clasei muncitoare; este adevărat și că, fără aceste genii, clasa muncitoare și-ar fi înțeles totuși misiunea istorică, „dar mai lent"[14]. Dacă se pune alături o altă declarație a lui Troțki, aceea că, fără contribuția lui Lenin, bolșevicii n-ar fi cucerit niciodată puterea, întrucât burghezia ar fi încheiat curând pacea și situația s-ar fi schimbat radical[15], s-ar putea ajunge la concluzia că atât noul stat, cât și clasa muncitoare rusă au fost create de acest geniu. Prin urmare, este de acceptat afirmația că Partidul Comunist al Rusiei Sovietice a fost un „partid conducător" încă de la începuturile lui și într-un sens mai restrâns, că el a creat un adevărat cult al conducătorului, numit adesea „cult al relicvelor" chiar de către observatori simpatizanți, cu gândul la pelerinajele la mausoleul lui Lenin, comparate cu fenomenele religioase.

Dar, după moartea „genialului conducător", putea oare partidul să fie condus, în mod colectiv, de personalități mediocre? Foarte puțini l-au susținut pe Lev Kamenev atunci când, la Congresul al XIV-lea al partidului, s-a pronunțat împotriva conceptului de „conducere unipersonală" și împotriva „creării unui conducător"[16]. În poziția sa de secretar general al partidului, Stalin,

singurul care era concomitent membru în cele mai importante foruri superioare — Biroul Politic, Comitetul Central, Secretariatul și Biroul Organizatoric — preluase practic deja succesiunea lui Lenin și încă din 1926 tablourile sale se găseau în multe locuri din Uniunea Sovietică. A intrat astfel repede în obișnuință să se vorbească despre „partid și conducătorul lui, Stalin", iar din cuvântările oficiale nu mai lipseau îndelung aplaudate referiri la măreția conducerii lui Stalin. Cu ingeniozitate, Troțki a întors reproșul îndreptat cândva chiar împotriva lui și a acuzat *stalinismul* ca fiind un regim bonapartist, uitând că, încă înainte de război, Martov îi adusese același reproș lui Lenin[17].

Astfel, pentru partid a devenit o realitate intrinsecă să aibă în frunte o singură persoană și să dispună de o putere neobișnuită. Cu toate acestea, atât Lenin, cât și Stalin au fost considerați întotdeauna doar personificări ale partidului, oficial chiar ale clasei muncitoare, oricât de ciudată pare a doua interpretare, date fiind originea și antecedentele celor doi. Faptul că, în final, partidul și-a extins intenția de distrugere și asupra sa însuși, adică asupra acelor membri care se ridicau împotriva liderilor, era înscris în genele sale, oricât de mult putea să depindă de hazard dimensiunea marii epurări. Altfel stau însă lucrurile cu faptul că, în cele din urmă, începând din 1937, Stalin nu a mai avut nevoie decât formal de aprobarea vreunui organism pentru hotărârile sale, iar către sfârșitul vieții adesea n-a mai considerat necesară nici măcar convocarea Biroului Politic. Aceasta contravenea spiritului partidului, care rămânea întotdeauna colectivist, chiar dacă se subordona voinței unui conducător. Însă tot colectivistă era și gândirea Partidului Național-Socialist, cu toate că acesta stătea pe pământul unei cu totul alte tradiții și, fără îndoială, era un *partid conducător* într-un sens diferit.

În cea mai mare și mai influentă parte a sa, clasa muncitoare se regăsise în acea tradiție care avea la originile ei Revoluția franceză și, în special, faza iacobină a acesteia. Tradiția contrară era cea a dreptei, care vedea în Revoluția franceză, înainte de toate, sfârșitul, descompunerea și haosul. Este ușor de tras concluzia că, în teoria conspirației a abatelui Barruel, în apărarea dezvoltării organice, susținută de Edmund Burke, în descrierea revoluției ca „satanică", a lui Joseph de Maistre, și în atacurile lui Adam Müller împotriva conceptului de proprietate privată din dreptul roman nu trebuie văzut altceva decât o apărare a *feudalismului* și, prin aceasta, a intereselor nobilimii împotriva a ceea ce este *modern*.

Însă, dacă revoluția industrială, deși nu fără rădăcini, reprezentase înainte de toate noul, Revoluția franceză era un fel de *nou-vechi* și, încă din 1793, foștii liberali foloseau pentru a o caracteriza noțiuni valabile anterior pentru cu totul alți adversari, precum „sinod despotic", „misionari" și „tribunale ale Inchiziției". Prin urmare, în ochii lor, era retrograd tocmai ceea ce se dădea drept progresist și invers, iar scriitorii conservatori au învățat curând să se servească de manifeste și de atacuri demagogice. Realitatea istorică a Europei

nu cunoștea *progresul veritabil*, întruchipat prin persoane concrete, și *reacțiunea autentică*, desemnată prin nume precise, ci era determinată prin exagerări, polivalențe, forme mixte, asimilări și idei schimbătoare, prezentând de aceea numai revoluții nedesăvârșite și perioade de reacțiune incomplete.

Cine ar fi săvârșit, în secolul al XIX-lea, fapte *obiectiv mai progresiste* decât *reacționarii subiectivi* Robert Peel, Ludovic Bonaparte, Otto von Bismarck și Benjamin Disraeli? Antisemitismul perioadei wilhelmiene era o modernizare a teoriei tradiționale a conspirației, iar reprezentările darwinismului social n-au fost exclusiv un instrument de apărare al burgheziei național-liberale, ci au găsit un sprijin în noile rezultate ale științei, de exemplu în teoria lui Francis Galton despre caracterul moștenit al însușirilor. Însă la fel cum stânga se recunoștea în continuare, în toate transformările și formele ei, printr-o afinitate față de doctrina eliberării individului către o umanitate *reală* nestructurată, la fel dreapta era marcată permanent de teama unui posibil *haos* social, precum și a unui despotism care ar rezulta în cele din urmă din acesta. Această teamă era complementul convingerii că ordinea legată de tradiție și, prin urmare, raporturile de rang instituționalizate formează baza elementară a conviețuirii omenești.

De aceea, și dreapta a avut inclusă în ea teoretic, încă de la începuturi, un concept de distrugere, al înlăturării „conspiratorilor" sau inițiatorilor distrugerii, iar la un om ca Eugen Dühring s-a văzut deschis, în jurul anului 1900, schimbarea atitudinii împotriva evreilor, văzuți ca rasă nocivă. Însă Dühring venea de la stânga, iar cu cât dreapta „îmbătrânea", cu atât asimila mai mult trăsături inițial de stânga. În pofida tuturor schimbărilor, aceasta a rămas identică cu sine însăși atât timp cât *ordinea* avea prioritate față de *eliberare*. Desigur, ordinea n-a putut niciodată să fie o aspirație a omenirii în același sens cu eliberarea către pace și lipsă de constrângere, întrucât ideea nu mai era de multă vreme atemporală, ci trebuia întotdeauna să se orienteze după o ordine existentă, însă devenea virulentă în toate perioadele istoriei când zguduirile în existența unui mare număr de oameni deveneau de nesuportat, iar teama de o dizolvare a societății se extindea. Era de presupus că, în secolul al XX-lea, acest concept putea să aibă efect asupra maselor numai dacă era alăturat celui de eliberare.

Prin urmare, după marele catalizator al Primului Război Mondial, trebuiau să se deschidă posibilități neașteptate pentru un *partid de dreapta cu orientare de stânga* în acele țări unde ordinea existentă nu era atât de discreditată ca autocrația în Rusia și unde nu era atât de consolidată și intactă ca la puterile învingătoare occidentale. Prima dată în Italia s-a impus un nou tip de partid, care acuza o „victorie mutilată": un partid susținut de cercurile largi ale păturilor mijlocii, sprijinit de marea burghezie și întemeiat de foștii marxiști, respectiv stângiști — partidul fascist. Național-socialismul german a lăsat să i se vadă tendința de stânga încă din denumire, iar în programul său

a cerut „desființarea venitului obținut fără muncă și fără efort", însușindu-și cerința de altădată a radicalilor de stânga de omogenitate a poporului, iar prin ideea despre jocul liber al forțelor, a reprezentat poziția liberalismului extrem.

Însă mai puternic și mai plauzibil era modelul fundamental de dreapta: credința în lovitura de pumnal aplicată dușmanilor și conspiratorilor, ura împotriva apostolilor provocatori ai stângii marxiste, alinierea la măreția trecutului, descrierea Revoluției franceze ca „erupție teribilă de vulcan", atașamentul nestrămutat față de ceea ce era *specific*. Ca tip de partid, Partidul Național-Socialist era unul fascist, mai precis radical-fascist. Probabil însă că ar fi rămas o grupare dezbinată printre celelalte grupări, în urma luptelor facționiste, dacă în fruntea lui n-ar fi venit un bărbat care, în discuțiile cu omul său de încredere, a extins bolșevismul „de la Moise până la Lenin"[18] și a respins toate compromisurile, chiar și pe cele cu „studenții naționaliști rătăcitori", nu mai puțin hotărât decât procedase Lenin cu menșevicii și cu socialist-revoluționarii. El a creat ideologia partidului său în la fel de mică măsură ca și Lenin ideologia partidului propriu, dar și el a pus accentele decisive și a formulat cele mai autoritare teze. Înainte de toate însă, el le-a oferit în acest partid foștilor participanți la război, care se identificau cu trecutul lor și care doreau să elibereze Germania prin distrugerea *dușmanilor poporului*, o altă poziție decât putuse și dorise Lenin să le acorde în partidul său emigranților și soldaților epuizați de război.

Adolf Hitler se născuse în ierarhia socială cu două trepte mai jos decât Lenin și n-a urmat niciodată cursurile vreunei universități sau școli superioare; după origine și nivel de educație, a semănat mai degrabă cu Stalin, abstracție făcând de înclinațiile și chiar aptitudinile sale artistice. Însă *Partidul Muncitoresc German*, în care a intrat în anul 1919, era foarte departe de caracterul de conspirație al partidului bolșevic, de la bun început oferind unui orator șanse mai mari, pentru că apăruse într-o societate mai liberă și mai liberală. Pe de altă parte, acest partid era caracterizat prin apropierea de grupările Freikorps, al căror principiu nu era numai unul militar, ci, ca legătură personală și nemijlocită a unui număr relativ mic de oameni cu șefii lor, era unul mult mai vechi. Astfel, la început, au coexistat principiul democratic al deciziei prin adunările membrilor și principiul ordinului; povestea lui Hitler, inițial „șef cu propaganda" și doar al șaptelea membru în conducere, este o istorie a extinderii puterii Führerului, asemănătoare cu a lui Mussolini.

Însă deja de la transferul „împuternicirilor dictatoriale" în 1921, Hitler, spre deosebire de Lenin, nu era legat în niciun fel de un Comitet Central, iar principiul ordinului a triumfat foarte repede asupra principiului democratic al alegerilor și dezbaterilor. Firește, la început a avut mentori și tovarăși de luptă de același rang, dar puciul din noiembrie 1923 a fost exclusiv opera sa, nefiind decis și nici măcar confirmat de vreun for al partidului. După reînființarea partidului, Hitler a trebuit să învingă multe greutăți din partea aripii din nord,

dar din rândurile acestei *stângi* l-a câștigat și pe principalul creator al cultului Führerului, Joseph Goebbels. Până în 1930, „comandantul suprem SA" Franz Pfeffer von Salomon a deținut o poziție relativ independentă, dar apoi Hitler a preluat personal conducerea celei mai importante structuri a partidului. În jurul anului 1930, mai mult decât orice alt partid german, cu mult mai evident decât la bolșevici înainte ca aceștia să preia puterea, NSDAP prezenta caracterul unui stat în stat, iar cultul Führerului era cel mai important factor integrator al partidului, în care se regăseau tendințe foarte diferite. Întotdeauna ieșea însă în evidență superioritatea obiectivă a lui Hitler, de care oameni precum Hess, Himmler și Goebbels erau categoric dependenți, în timp ce în opinia publică era considerat adesea „copia palidă" a lui Mussolini[19].

La 30 ianuarie 1933, Hitler, care nu era membru al Reichstagului, a fost numit cancelar al Reichului în calitatea sa de conducător al mișcării național-socialiste. Din acest moment, în ciuda jurământului său pe Constituție, nu era numai un factor de decizie printre mai mulți factori, ci avea o superioritate decisivă, prin aceea că se afla în mod necontestat în fruntea mișcării populare național-socialiste, conducând astfel revoluția mascată public, înțeleasă în primul rând drept contrarevoluție. Cel mai târziu din august 1934, voința Führerului constituia legea supremă, iar decizia privind războiul și pacea, pentru care Constituția Republicii de la Weimar făcea necesară o lege specială, a căzut numai în competența lui Adolf Hitler. O asemenea putere nelimitată Lenin nu a deținut nici pe departe, iar Stalin a avut-o practic abia din 1937. De aceea, în 1939 n-a existat nici cea mai mică îndoială că Hitler a fost singurul răspunzător pentru războiul împotriva Poloniei și numai fruntea lui a fost încununată de laurii victoriei.

Caracterizarea puterii Führerului de către juriștii național-socialiști era în bună parte cvasiteologică și mistică. Führerul, se afirma, este o întruchipare a voinței poporului și, de aceea, apărătorul „ideii obiective a națiunii împotriva arbitrariului subiectiv al unei opinii populare induse în eroare". Funcția sa este indivizibilă, puterea sa „nu este înfrânată prin măsuri de asigurare și controale, prin domenii de protecție autonome și prin drepturi individuale, ci este liberă și independentă, exclusivă și nelimitată". Aceasta nu înseamnă că este cumva arbitrară, ci este legată de soarta și misiunea poporului. *Ce* anume înseamnă soarta și misiunea poporului stabilește singur Führerul, el conduce „acțiunea forței politice concertate a poporului pentru scopuri majore comune". Referendumurile nu decid hotărârile Führerului, ci au funcția confirmării, a *autoconfirmării* acestora[20].

Încă înainte de declanșarea războiului, principiul de *Führerstaat* era atât de deplin pus în aplicare, încât Göring a putut să spună că el însuși și toți ceilalți lideri din partid și din stat, pe lângă Hitler, n-ar avea mai multă putere de decizie, în problemele majore, decât pietrele pe care acesta ar sta[21]. Este cunoscut din memoriile participanților la evenimente că, încă din primele

momente ale perioadei postbelice, s-au înregistrat numeroase conflicte de competențe în eșalonul secund de conducere, dar această situație a constituit tocmai o premisă pentru libertatea lui Hitler de decizie în spațiul politicii mondiale. De aceea, juriștii național-socialiști au avut dreptate când au respins echivalarea *Führerstaat* cu dictatura sau cu monarhia absolutistă. În realitate, niciodată un dictator sau un monarh absolut nu avusese la fel de multă putere precum Hitler. Nici chiar voința împăratului-militar Napoleon I nu era nemijlocit identică cu voința de stat.

Este complet nejustificată ipoteza că așa ceva ar fi fost necesar, dacă scopul ar fi constat numai în redobândirea poziției de mare putere sau în crearea Germaniei Mari. Era probabil singura „constituție" în care, împotriva oricărei probabilități și împotriva gândirii tuturor specialiștilor, era posibilă preocuparea unui stat învins de a obține „dominația mondială": simplitatea arhaică a nașterii voinței la semințiile războinice era unită cu eficiența modernă a unui organism statal în care funcționa diviziunea muncii. Însă era și unica formă de stat în care un singur om putea să țină o națiune întreagă într-o supunere totală și chiar într-un declin fizic. În perspectivă filosofică, era vorba despre forma extremă a teologiei pervertite: Führerul văzut ca Dumnezeu sau cel puțin ca taumaturg semidivin, iar în aceasta s-a aflat, din punct de vedere istoric, opoziția cea mai clară între tradiția germană și tradiția europeană.

Însă din explicațiile de ordin juridic despre poziția de drept public a conducătorului cu puteri nelimitate nu reieșea că acest Dumnezeu sau semizeu era, în același timp, luptătorul de avangardă al unei „concepții despre lume" care voia să se adreseze mult mai multor oameni, și nu numai nemților: cel puțin *germanicilor* sau poate chiar *tuturor arienilor*. Iar realitatea nu s-a acoperit câtuși de puțin cu concepte și postulate. Poporul german nu era un trib oarecare, care privea plin de credință la patriarhul său, ci o societate modernă, foarte complexă și înalt diferențiată. Prin urmare, Führerul avea nevoie de un organ care să nu fie identic cu poporul și în care să se înrădăcineze concepția sa despre lume, la fel cum și ea se infiltra în acesta. Dacă NSDAP era cea dintâi și suprema sa creație, într-un fel și el era copilul acesteia. De aceea, Al Treilea Reich era în aceeași măsură stat-partid și *Führerstaat*, iar Legea pentru asigurarea unității partidului și statului, din 1 decembrie 1933, consfințea formal această stare de fapte, definind partidul drept „forța conducătoare a statului național-socialist". Dacă ideea de caracter conducător poate fi interpretată drept o continuare a puterii monarhice tradiționale, caracterul partinic al statului era o noutate din punct de vedere istoric, derivabilă mai degrabă din tradițiile dreptei decât din tradițiile socialismului. Însă Rusia sovietică era cu 15 ani înaintea Germaniei.

De la început, NSDAP nu a fost un partid al notabilităților, ci un partid de masă bine organizat, cum fuseseră până atunci în Germania numai SPD, iar din 1920 și PCG. Nu numai că puterea Führerului era mult mai accentuată, dar

și mișcarea membrilor de partid era mai puternică decât fusese în SPD și în PCUS. În momentul preluării puterii, NSDAP avea peste 700 000 de membri, în timp ce în toamna anului 1917 partidul bolșevicilor numărase cu puțin peste 200 000; în 1935, cele 2,5 milioane de membri însemnau o cifră aproximativ egală cu cea din PCUS, numărându-i și pe candidați. Prin urmare, NSDAP era în mult mai mică măsură un partid al elitelor decât PCUS și niciodată n-au fost întreprinse epurări masive în partid. Niciodată Hitler n-a comparat partidul său cu casta samurailor sau cu un „ordin al purtătorilor de spadă", așa cum au făcut Troțki și Stalin, referindu-se la PCUS[22]. Însă, spre deosebire de PCUS, încă înainte de preluarea puterii, NSDAP avea o organizare asemănătoare celei statale și începând din 1930, conducerea de la München era asemănătoare unui guvern.

Armata de partid a SA, cu statele majore și cu ierarhia organizată după modelul armatei, era mult mai mare numeric decât fusese Garda Roșie la Petrograd în 1917. Acest partid și armata lui nu au fost totuși nevoiți să se afirme într-un război civil veritabil; e adevărat că a eliminat celelalte partide, dar nu întregi clase sociale, iar în ce privește „dușmanul principal", evreimea, intenția izgonirii sale s-a materializat treptat. SA n-a devenit armata statului, așa cum s-a întâmplat, într-un anume fel, cu Garda Roșie și, deși partidul a exercitat o mare influență, a rămas tot timpul un stat în stat și o lungă perioadă nu s-a gândit să-și subordoneze sau de-a dreptul să-și însușească economia, așa cum făcuse Partidul Comunist în Rusia sovietică.

Germania avea, spre deosebire de Rusia în 1917 și chiar în 1920, o economie în stagnare, totuși foarte performantă și care funcționa bine, integrată în diverse moduri în piața mondială și dependentă de aceasta în bună măsură. O încercare de a o expropria și de a o reorganiza, fără acordul deschis și covârșitor al alegătorilor, ar fi provocat haosul și ruina, cărora în Rusia le urmase războiul și războiul civil. Tocmai prin aceasta puterea partidului era mult mai limitată, iar pluralismul social s-a păstrat în mare măsură, spre deosebire de cel politic. Unii dintre liderii organizațiilor de partid au reușit, precum Joseph Goebbels, să ocupe funcțiile de stat omoloage, dar Alfred Rosenberg a reușit preluarea Ministerului de Externe la fel de puțin ca și Ernst Röhm pe cea a Reichswehrului.

Deși mai târziu s-a ajuns tot mai frecvent ca o persoană să ocupe funcțiile omoloage de partid și de stat, partidul și statul au rămas în principiu separate. Situația reală era aceea a unei concurențe acerbe între diferiții conducători ai partidului și compartimentelor în exercitarea puterii de stat, din care a rezultat un paralelism confuz de pretenții și competențe, care poate fi numit *neofeudalism*, dar nu era o *policrație*, de vreme ce n-a existat niciodată nici cea mai mică îndoială cu privire la cine lua *marile* decizii. O anumită dezordine a fost stimulată chiar de Hitler, așa după cum Stalin și Lenin încurajaseră existența paralelă a unor organisme concurente. Firește, în Germania s-au

menținut mult mai multe reminiscențe ale individualismului tradițional și posibilități mai mari de inițiativă individuală, în timp ce în Uniunea Sovietică multiplicitatea competențelor servea mult mai pronunțat controlului alternativ și dominației vârfurilor conducătoare, care se extindea până în cele mai mărunte domenii.

Deosebirea fundamentală dintre PCUS și NSDAP consta în faptul că primul trebuia să creeze o societate industrială și capabilă de susținerea unui război, printr-o activitate acerbă după distrugerile provocate de război și de războiul civil, în timp ce al doilea avea doar misiunea mai ușoară de a pregăti o societate deja puternic industrializată să treacă de la o criză a păcii la un război sau la posibilitatea unor amenințări cu războiul credibile. Astfel, NSDAP împărtășea cele mai multe caracteristici formale ale PCUS, de exemplu activismul și dorința de distrugere, păstrate însă, până la izbucnirea războiului, într-o formă mult mai puțin pronunțată.

O caracteristică era deja aceea că, pe lângă structurile SA, SS, NSKK (*Nationalsozialistisches Kraftfahrkorps* / Corpul național-socialist din transporturi), Tineretul Hitlerist, NSDStB (*Nationalsozialistischer Deutscher Studentenbund* / Uniunea Germană a Studenților Național-Socialiști) și Organizația Național-Socialistă a Femeilor, partidul prezenta și *uniuni afiliate*, precum Uniunea Medicilor, Uniunea Juriștilor Germani Național-Socialiști, Uniunea Profesorilor și Uniunea Funcționarilor Germani, care arătau clar continuitatea pluralismului social.

Divizarea la vârf a partidului s-a produs prin împărțirea funcțiilor în conducerea Reichului, care își păstra sediul la München, „capitala mișcării". Însă Rudolf Hess, care ar putea fi comparat cu secretarul general al PCUS, avea mult mai puține posibilități reale de intervenție în sfera chestiunilor de stat, deși în problemele de legislație și de numire a tuturor funcționarilor avea drepturi considerabile. Cu ocazia vizitei sale la Berlin, la 13 și 14 noiembrie 1940, Molotov s-a întâlnit și cu Hess, când trebuie să se fi discutat despre probleme de organizare a celor două partide[23]. Dacă informația este reală, atunci ar fi vorba despre unica „discuție la vârf" purtată vreodată între PCUS și NSDAP. Rămâne o problemă deschisă dacă sub conducerea lui Martin Bormann, care, după misterioasa fugă a lui Hess în Anglia, în calitate de „șef al Cancelariei partidului" devenise unul dintre cei mai puternici oameni din Reich, au avut loc „convorbiri la vârf" de o cu totul altă natură[24].

Un fel de miniștri erau în timpul lui Hess, respectiv al lui Bormann, „directorii Reichului", precum Robert Ley, în calitate de șef al Frontului German al Muncii, dar și conducătorii marilor structuri, precum Heinrich Himmler și Baldur von Schirach. Nu exista o „îndrumare" a tuturor domeniilor publice prin organele de partid — cum se făcea prin secțiile Comitetului Central în Uniunea Sovietică —, însă uniunile afiliate erau subordonate întotdeauna unui anumit oficiu din conducerea Reichului. Organizarea partidului se extindea spre

structurile inferioare prin grupele la nivel de regiune, districte, localități și celule, până la unitatea cea mai simplă, *blocul*, care cuprindea 40-60 de gospodării. Toți activiștii partidului purtau uniforme cu grade, care însă, spre deosebire de uniformele și însemnele de grad ale SA și SS, n-au fost niciodată foarte cunoscute și n-au devenit deloc populare.

Șefii de blocuri aveau prioritar în sarcină încasarea cotizației, dar și consilierea, supravegherea și propaganda de la om la om, chiar față de simplii „conaționali". În fiecare clădire cu apartamente închiriate se găsea un „panou de casă al NSDAP": „Aici vorbește NSDAP. Concetățeni: dacă aveți nevoie de sfaturi și de ajutor, atunci adresați-vă NSDAP". Urmau apoi numele șefului de bloc și adresa biroului. În partea de jos a panoului erau afișate comunicatele partidului.

O prezență a partidului de guvernământ în mijlocul bazei sociale se făcuse simțită încă înaintea izbucnirii războiului civil în 1918, în Petrograd, Moscova și în alte orașe mari ale Rusiei. Acolo se constituiseră „comitete de bloc", de regulă formate din personalul de serviciu sau din locatarii cei mai săraci, care și-au propus foarte repede ca sarcină să evacueze familiile cu orientare dușmănoasă, să redistribuie spațiul locativ și cel puțin să exercite supravegherea extrem de severă a tuturor „burjuilor". În Germania național-socialistă, ani de-a rândul nu a existat nimic similar, nici măcar față de chiriașii evrei, oricât de neplăcute puteau să fie controalele și de dese șicanele din partea funcționarilor mărunți ai partidului. Sistemul german era mai mult unul al controlului decât unul al schimbării, un sistem capilar, capabil să suprime orice mișcare spontană, dar care reprezenta și un mecanism de impulsionare și *democratizare*. Mulți șefi de blocuri, un număr de șefi de districte și unii gauleiteri erau foști muncitori sau proveneau din medii sociale foarte modeste, iar dorința de titluri și diferențiere constituia un câmp larg deschis. Oricât de neconfortabil se puteau simți angrosistul și consilierul guvernamental sub privirea neîncrezătoare a șefului de bloc, care era probabil doar un mărunt funcționar de birou, ei rămâneau ceea ce erau, adică angrosist și consilier guvernamental, și puteau să apeleze la justiție împotriva unor eventuale abuzuri, atât timp cât, în calitate de membri activi ai partidelor desființate, nu aveau să se teamă de un denunț la Gestapo. La Moscova și la Petrograd, dimpotrivă, comitetele de bloc dictau și făceau schimbări în micile lor domenii în mod aproape suveran și nu rareori actele mai grave de nesupunere erau sancționate pe loc.

Esența deosebirii între cele două partide, abstracție făcând de vârfurile partidului și chiar de conducătorii acestuia, consta tocmai în faptul că PCUS era un partid al proletarilor, care își propunea eliminarea tuturor diferențelor de clasă, în timp ce NSDAP era un partid al micilor burghezi, care, cu tot activismul său politic, depindea tocmai de menținerea relațiilor sociale.

Totuși această teză simplistă este discutabilă, deoarece NSDAP, în momentul preluării puterii, era de peste cinci ori mai mare decât partidul bolșevicilor în raport cu numărul total al populației. Chiar dacă lipsesc cifre exacte și de încredere referitoare la perioada de început a viitorului PCUS, s-a calculat că în august 1917 cel mult 5% dintre muncitorii industriali erau membri ai partidului. Dintre cei 171 de delegați la Congresul al VI-lea care au completat formularele primite, 92 erau ruși și 29 evrei, 94 absolviseră o școală superioară, 72 erau muncitori și soldați. Media de vârstă era de 29 de ani[25]. Prin urmare, era vorba despre un partid de intelectuali și de muncitori, precum și de țărani în uniformă de soldat. Nu se poate stabili câți *muncitori* lucrau în întreprinderile meșteșugărești sau în mica industrie, prezentând așadar trăsături *mic-burgheze*; în Petrograd, participarea muncitorilor din marile uzine Putilov era fără îndoială considerabilă. Firește însă că era de observat în special participarea ridicată a „străinilor", nu numai a evreilor, ci și a letonilor și, în general, media redusă de vârstă în partid.

La al II-lea Congres al partidului, care s-a ținut la Londra, jumătate dintre delegați erau evrei și cu mult peste jumătate erau intelectuali. Este clar de recunoscut în aceasta originea expresiei „bolșevism evreiesc". O trăsătură fundamentală a revoluției ruse a constat tocmai în aceea că, nu în ultimul rând sau chiar simultan, a fost o revoltă a „neamurilor străine" asuprite, evrei, letoni, lituanieni, finlandezi, georgieni și mulți alții. În plus, o bună parte din acea jumătate dintre delegați aparținea „Uniunii" și menșevicilor, iar la întrebarea respectivă, fiecare dintre bolșevicii evrei ar fi dat același răspuns pe care l-a dat mai târziu comisarul poporului Mechlis la o remarcă antisemită a lui Stalin: nu sunt evreu, ci comunist[26]. Este foarte probabilă teza că evreimea din provinciile de vest rusești — ce putea fi încă recunoscută clar drept „popor", dar pe cale de schimbare a credinței care părea caracteristică acestui popor — a reprezentat cel mai puternic rezervor de energie și talent concentrat vreodată pe un spațiu atât de redus și care a dobândit dintr-odată posibilități de acțiune aproape nelimitate.

Așa se explică faptul că proporția de evrei în cele mai înalte funcții de conducere a fost inițial extraordinar de ridicată, ceea ce nu dovedește însă că bolșevismul, ca atare, a fost *evreiesc*, ci evidențiază pregnant cât de puțin corespundea partidul bolșevic, în ajunul preluării puterii, tezei marxiste despre majoritatea covârșitoare a proletarilor și minoritatea infimă a magnaților capitalului. Niciun calcul procentual sociologic nu a putut să modifice rezultatul spre care conduce punctul de vedere istoric: în 1917, partidul bolșevic era încă un partid nedezvoltat pe deplin și relativ mic, format din intelectuali, din muncitori și din „străini", care, în situația încă nerealizatei înfrângeri militare, s-a așezat în fruntea dorințelor maselor, a dorinței de pace a aproape tuturor soldaților și a dorinței de pământ a aproape tuturor țăranilor.

Întrucât însă se declarase de la început marxist, după preluarea puterii unice nu se putea opri doar la încheierea păcii și la împărțirea pământului moșierilor, așa cum cereau socialist-revoluționarii, ci a trebuit să exproprieze industria și să distrugă burghezia constituită din proprietarii particulari, precum și vechea intelectualitate. Prin urmare, el a fost partidul unei vaste transformări sociale și, dacă orice fel de schimbare esențială poate fi numită revoluție și, în același timp, este justificată din punct de vedere al progresului și istoric, atunci el a fost într-adevăr un partid revoluționar și progresist, în acord cu evoluția istorică. Însă el *nu* a fost partidul care corespundea concepției fundamentale marxiste.

Datele sociologice au adus puține dovezi pentru anii care au urmat preluării puterii și războiului civil, tocmai pentru că acum partidul modela realitatea socială și era în stare să manipuleze propria componență, permițând temporar intrarea în partid numai muncitorilor și țăranilor săraci, în timp ce mulți funcționari și membri ai vechii intelectualități au fost excluși. Cum însă trebuia ca toate funcțiile de conducere ale uriașului stat, cu câteva excepții, să fie deținute de membri de partid, deși în 1919 partidul era format în proporție de 90% din persoane cu pregătire elementară sau din analfabeți, a ajuns aproape să se confunde cu elita aflată la conducere, în timp ce proporția muncitorilor și țăranilor care munceau propriu-zis nu mai depășea o zecime. În lipsa unei științe a sociologiei, nu se poate da un răspuns cert la întrebarea dacă, sub acoperirea noțiunilor vagi de funcționărime sau nouă intelectualitate, nu se creau diferențieri profunde și nu se forma o nouă clasă sau chiar o nouă castă.

Dimpotrivă, există o mare cantitate de material referitor la NSDAP, care, înaintea preluării puterii, s-a dezvoltat timp de 14 ani în sânul unei societăți ce nu se deosebea de celelalte societăți europene prin vreo caracteristică socială fundamentală. Toate aceste societăți pot fi descrise ca societăți mic-burgheze, în care marea majoritate nu o formează țăranii și muncitorii, ci dispun de o pătură mijlocie foarte numeroasă comparativ, care se dedică unei activități de intermediere și de organizare. Împreună cu vechile clase ale burgheziei instruite și micii nobilimi, ea constituie, sub pătura superioară a marii burghezii și a aristocrației, aproape jumătate din populație și nu formează atât de mult o clasă, cât o atmosferă care pătrunde peste tot, însă nu deține niciodată o poziție politică unitară, fiind la fel de strâns legată de pătura superioară a clasei muncitoare ca și de partea „muncitoare" a marii burghezii. Din cauza acestei diversități, pătura mijlocie nu și-a dezvoltat niciodată o imagine de sine eroică, ci mai mult s-a autocriticat necontenit și tocmai prin aceasta a adus în societate o mobilitate ce este atât de străină unei societăți aristocratice războinice și unui stat de mici agricultori.

În 1870 și chiar în 1920 se punea întrebarea dacă acest element fundamental al tuturor societăților occidentale era în regres sau câștiga teren. În realitate, Karl Marx a produs ambele teze. S-ar putea chiar afirma că noțiunea

de proletariat revoluționar, ca și cea de socialism, ar fi o născocire a micii burghezii, deoarece și-ar avea originea în aversiunea unor oameni proveniți din mica burghezie față de anumite trăsături ale lumii tinereții lor, adesea învechite cu adevărat. În orice caz, nu se spune nimic nou atunci când NSDAP este considerat o mișcare mic-burgheză și sunt confirmate constatări sau operate modificări neesențiale, ce pot fi găsite deja în *Statistica partidului*, publicația oficială potrivit căreia, în 1935, muncitorii, care formează 32% dintre membrii de partid, sunt subreprezentați față de procentul de 47% în totalul populației, procentul scăzând până la 8% la conducătorii de district[27]. Situații comparabile, adică abateri de la o egalitate postulată a reprezentării, se găsesc în toate statele și partidele în care noțiunea *reprezentare* are o semnificație; caracteristic național-socialismului este numai procentul comparativ foarte ridicat de muncitori în interiorul unei *mișcări a păturii de mijloc*[28].

La fel de puțin de bogată în conținut este teza referitoare la „declasați", care, până într-un anumit grad, se potrivește oricărui partid radical. De altfel, în asemenea cazuri „declasarea" este mai frecvent consecința decât cauza activității pentru un partid, situație valabilă și la NSDAP. Numărul relativ al membrilor de partid în fiecare regiune depindea mult mai puțin de compoziția socială decât de factorii extrasociologici, precum apropierea de graniță, confesiune și participarea voluntară la război. Nu în ultimul rând, NSDAP, ca și PCUS, era un partid al tineretului. Mult mai edificatoare decât datele statistice privind procentul de reprezentare a claselor sau păturilor sociale este o declarație din anul 1923 a Clarei Zetkin, în care afirma că tendința partidelor fasciste este de a fi formate din cele mai puternice și mai hotărâte „elemente din toate clasele" (și, trebuie adăugat, cele mai irascibile)[29]. Cu egală îndreptățire s-ar putea spune că, în 1917, partidul bolșevic a constat din elementele cele mai energice și mai active din intelectualitatea rusă și nerusă, precum și din rândul muncitorilor. Însă la întrebarea decisivă, anume din ce motive aceste elemente s-au unit într-un partid în Rusia și în Germania, nu se răspunde cu ajutorul sociologiei, ci numai cu ajutorul istoriei. Este adevărat că deosebirile între cele două partide pot fi înțelese într-o oarecare măsură din datele sociologice și istorice, dar evoluția lor și, mai cu seamă, preluarea puterii rezultă din situații și evenimente cu totul specifice.

Chiar dacă aceste preluări de putere n-au fost câtuși de puțin simple lovituri de stat și nu pot fi explicate prin intrigi și întâmplări banale, noile partide-stat au întâmpinat în toate păturile societății o atât de mare rezistență, încât fără organe puternice de impunere și asigurare a dominației nu puteau să reziste. Aceste organe constituiau, alături de partide, cel mai important element structural al acelei forme de stat pentru care s-a folosit încă înainte de 1933 termenul de *totalitar*.

2. Organele siguranței statului și ale terorii

Primele formațiuni înarmate care asiguraseră securitatea „Guvernului provizoriu al muncitorilor și țăranilor", la Petrograd și apoi la Moscova, au fost aceleași care cuceriseră puterea pentru el prin luptă: unitățile răsculate ale vechii armate, în special grupe de marinari din Flota Baltică și detașamente ale Gărzii Roșii. Ele au stat de pază mai întâi în fața Institutului Smolnîi, așteptând în orice moment un atac din partea trupelor *contrarevoluționare*, iar mai târziu au apărat Kremlinul la Moscova. De la sfârșitul lui decembrie 1917, acțiunea de dizolvare a vechii armate și cea de formare a celei noi s-au desfășurat concomitent; diferența fundamentală a fost inițial desființarea tuturor rangurilor și gradelor de serviciu, precum și a tuturor ordinelor și decorațiilor; armata revoluționară a republicii ruse urma să cuprindă cetățeni liberi și egali — după originea lor socială, proletari —, care să execute ordinele de bună voie și care să-și comande singuri prin comitetele de soldați.

Foarte repede a devenit clar că această armată nu-și merita numele și că nu avea vreo șansă să se impună în fața rezistenței restului vechii armate sau chiar a trupelor germane. Astfel că, începând din luna martie, sub conducerea comisarului de război Lev Troțki, Armata Roșie a fost constituită mai degrabă după modelul armatei țariste decât după cel al Gărzii Roșii, iar în curând majoritatea comandanților ei erau foști ofițeri. Au existat însă câteva regimente letone, formate din bolșevici convinși, care în iulie 1918 au salvat guvernul lui Lenin de revolta socialist-revoluționarilor de stânga și, pe ansamblu, armata și-a păstrat caracterul partinic inițial. Oricum, pentru o lungă perioadă, în răsturnările de situații intervenite în războiul civil, a fost greu de stabilit o separare clară între *interior* și *exterior*, între puterea armată și forțele speciale de securitate. Aproape toți înalții comandanți erau membri de partid și mulți dintre ei — precum fiul de țăran lituanian Ieronim Uborevici — avuseseră o contribuție esențială la organizarea Gărzii Roșii; pe lângă foștii ofițeri fuseseră numiți comisari de război, ca mandatari ai partidului, iar lideri de partid care nu avuseseră niciodată o pregătire militară, așa cum erau Troțki și Stalin, au preluat cele mai înalte funcții. Troțki a fost acela care, în august 1918, a ordonat înființarea primului lagăr de concentrare și cel care a încercat să-i înspăimânte pe foștii ofițeri țariști pentru a nu mai trece de partea Armatei Albe, luându-le ostatici soțiile și copiii și ordonând împușcarea lor.

O diferență între siguranța externă și cea internă s-a constatat și în primele luni după preluarea puterii, atunci când, în noiembrie și decembrie 1917, guvernul comisarilor poporului a fost mult mai amenințat prin greva funcționarilor din ministere și bănci decât prin acțiuni militare. Nimeni n-a contribuit atât de mult la încetarea acestei greve precum Felix Edmundovici Dzerjinski, cofondator al Partidului Social-Democrat din Regatul Poloniei și Lituaniei. În tinerețe un fervent catolic practicant, fiu al unor nobili polonezi, el își

transferase întreaga pasiune a credinței sale către mișcarea revoluționară și, asemenea Rosei Luxemburg, scrisese din închisoare și din exil scrisori foarte frumoase și pline de sensibilitate; întrucât în afară de copii nu mai iubea nimic altceva decât umanitatea, în privința hotărârii de a apăra revoluția proletară împotriva tuturor dușmanilor ei nu îl depășea nici chiar Lenin.

De aceea, Consiliul Comisarilor Poporului a fost bine sfătuit când, la 7 decembrie 1917, a înființat Comisia Extraordinară pentru Combaterea Contrarevoluției și Sabotajului și l-a numit pe Dzerjinski în fruntea acesteia. Numită „Ceka" sau „Veceka", după literele inițiale[1], noua autoritate s-a făcut cunoscută la început prin faptul că a arestat un mare număr de social-democrați de dreapta și a eliminat prin forță centre anarhiste din Moscova. Pentru aceasta a avut nevoie de trupe proprii și de putere executivă proprie. Le-a primit pe amândouă și nu le-a mai restituit niciodată. Însă până în iulie 1918 s-a mulțumit cu împușcarea administrativă a criminalilor, pentru că mai mulți dintre membrii conducerii erau socialiști-revoluționari de stânga care au avut obiecții împotriva condamnărilor la moarte din motive politice. Într-adevăr, în ziarul lui Maxim Gorki, *Novaia Jizni*, care conținea atât de multe acuzații și reclamații până la interzicerea lui în iunie 1918, nu se vorbea aproape deloc despre Ceka.

Dar tocmai de la socialist-revoluționarii de stânga din Ceka a pornit asasinarea ambasadorului german Mirbach, iar la revolta din 6/7 iulie au participat și trupe Ceka, care l-au arestat chiar pe Dzerjinski pentru scurt timp, dar cărora le-a lipsit voința de preluare a puterii pentru partidul lor. Istoria propriu-zisă a Ceka începe abia cu atotputernicia lui Dzerjinski și a cercului său de colaboratori internaționali — letonii Latsis și Peters, evreii Unschicht și Jagoda, rusul Kedrov și germanul Roller — și rămâne, desigur, simptomatic faptul că împreună cu primul criminal fusese executată, fără prea multe discuții, și concubina acestuia[2].

A fost logic, prin urmare, că, după atentatele asupra lui Uriţki și Lenin de la 30 august, Ceka, organ de anchetă, nu a încercat să-i descopere pe făptașii Leonid Kanegissers și Fannija Kaplans printre socialist-revoluționari, ci, prin împușcările de ostatici, a reprezentat doar culmea acelei sălbăticii elementare care a apărut în următoarea chemare a unui comitet al armatei, semnată printre alții de Smilga: „Facem apel la muncitorii Petrogradului: tovarăși, loviți-i fără cruțare, fără milă pe revoluționarii de dreapta, nu este nevoie de curți de justiție și tribunale. Să vuiască mânia muncitorilor, să curgă sângele socialist-revoluționarilor de dreapta și al albgardiștilor, exterminați-i fizic pe dușmani!"[3]. Dacă Ceka împușca „administrativ", nu făcea, așadar, decât să meargă pe linia acestui apel care permite doar să bănuim ce acte de violență se comiteau în colțurile îndepărtate ale Rusiei, unde legea lipsea, dar unde asemenea acțiuni erau aprobate și încurajate de sus. Ceka fixa numai gândirea specifică, colectivă a partidului, atunci când își îndrepta loviturile nu doar împotriva

posibilului vinovat — partidul socialist-revoluționarilor —, ci și împotriva prezumtivului „dușman principal", anume „burghezia". Latsis a formulat foarte elocvent concepția de bază a partidului atunci când a scris: „Luăm parte la exterminarea burgheziei ca clasă. Nu este nevoie să dovediți că unul sau altul a acționat prin vorbe sau fapte împotriva intereselor puterii sovietice. Primul lucru pe care trebuie să-l întrebați pe un arestat este: cărei clase îi aparține, ce origine are, ce fel de educație a primit și ce este de profesie? Aceste întrebări ar trebui să hotărască soarta acuzatului. Aceasta este chintesența terorii roșii"[4].

Urmărirea statutului social în locul faptei individuale era, de aceea, numai în sens tehnic o trăsătură distinctivă a Ceka, iar Stalin avea motive întemeiate în 1927 s-o laude ca pe „spada strălucitoare a proletariatului"[5]. Dacă lozinca „O mie (dintre ei) pentru unul (dintre noi)" a rămas doar verbală, raportul de 150:1 a fost totuși o realitate[6] și a însemnat aproape o reîntoarcere conciliantă la principiul vinovăției atunci când un preot a fost împușcat întrucât ținuse o slujbă de pomenire pentru „Nicolae Romanov"[7]. În toate aceste cazuri, Dzerjinski și colaboratorii săi apropiați nu acționau din cruzime personală, ci credeau, în sensul citatului amintit mai devreme[8], că serveau umanismului practic și celor mai înalte țeluri ale omenirii.

După toate concepțiile tradiționale, ei erau criminali și asasini în masă, dar pentru ei aceste crime și asasinate în masă erau tocmai postulatele unei morale superioare, „revoluționare", care va aduce definitiv imperiul dreptății și al moralității. Ei nu s-au lăsat abătuți de la drumul lor și datorită faptului că, după propriile mărturisiri, sadicii și criminalii se îmbulzeau să-și ofere serviciile și, pe deplin conștienți de puterile nelimitate pe care Lenin le instituise pentru esența dictaturii proletariatului, comiteau acte de o cruzime de nedescris, pe lângă care excesele cele mai grave ale terorii albe păleau. Cine a citit în Occident, după 1924, cartea renumitului istoric și socialist S.P. Melgunov despre *Teroarea roșie în Rusia. 1918-1923*, aceluia trebuie să-i fi înghețat cu adevărat sângele în vine de groază[9]. Însă nu numai locurile îndepărtate unde se comiteau actele de tortură și crimă din provincie, ci și sediile centralei Ceka de la Lubianka, din mijlocul Moscovei, au devenit curând locuri ale groazei, despre care circulau, încă la începutul anilor 1920, vești ce corespundeau relatărilor mult mai târzii ale lui Soljenițîn.

Nici după anii războiului civil, Ceka nu a dispărut, ci s-a instituționalizat puternic și s-a extins. În mod sigur, și după 1920 regimul partidului bolșevic era confruntat cu dușmani încă mulți și activi, iar Ceka a descoperit un mare număr de organizații ale opoziției; ea a înăbușit cu forța și multe greve, în spatele cărora s-ar fi aflat „dușmani". Ceea ce luase însă ființă în anii războiului civil — serviciul de informații, cu compartimentele sale de anihilare a adversarilor de atunci, trupele de grăniceri, „trupele interne" ca armată pe lângă Armata Roșie și, în cele din urmă, compartimentele speciale din care a fost formată acea „expediție de pedepsire mobilă Ceka", despre care se afirma că

ar fi împușcat 6 000 de „dușmani"[10] în orașul Nikolaevsk de pe Amur în decurs de trei luni — a devenit tot mai mult un scop în sine, care nu mai avea nimic *extraordinar*, ci era o parte componentă obișnuită și care invada întreaga viață de zi cu zi.

Acum, în loc să fie numai descoperite, conspirațiile erau provocate; în strânsă colaborare cu Comintern, dacă nu chiar la concurență cu acesta, cu serviciul secret al armatei și cu comisariatele din industrie, se trimiteau agenți și spioni în toată lumea; granițele Uniunii Sovietice au fost închise ermetic și au fost arestați străini, pentru a fi acuzați de sabotaj sau a fi schimbați cu revoluționari arestați în Germania sau în alte locuri; orice legătură a unui autohton cu străinii fără statut oficial era considerată crimă; țara a fost acoperită de o rețea atât de densă de colaboratori și de informatori, încât nici chiar membrii de partid nu mai riscau să spună ceva nechibzuit.

Ceka controla deja, în 1921, peste 100 de lagăre de concentrare, cu aproximativ 60 000 de deținuți. Odată cu începutul colectivizării, *lagărele de muncă corecțională* au devenit tot mai mult factori economici de importanță considerabilă, iar marea industrializare n-a mai fost impulsionată doar de comsomoliști entuziaști, ci și de milioane de oameni obligați să presteze muncă silnică. Denumirea autorității diriguitoare în ultimă instanță se schimbase, firește. Nu puțini membri de partid se arătaseră îngrijorați că, după obținerea victoriei, ceea ce părea să fie un mecanism al războiului civil nu voia să dispară, iar dacă Anatoli Lunacearski, comisarul poporului pentru cultură, a acuzat faptul că partidul comunist părea să se fi transformat dintr-un partid muncitoresc într-un partid războinic de soldați[11], în această situație unii puteau merge mai departe cu interpretarea și să se teamă că partidul ar putea să devină un instrument al poliției secrete. Astfel, în 1922, Ceka a fost rebotezată GPU[12] și, după înființarea Uniunii Sovietice, OGPU, retrăgându-i-se împuternicirea pentru execuții administrative.

Totuși, aproape toate relatările sunt de acord că în fapt nu s-a schimbat nimic, deoarece GPU a știut să se sustragă restricțiilor. Dimpotrivă, ca urmare a luptelor facționiste de moment i-au revenit noi sarcini, deoarece membrilor de partid li s-a trasat sarcina să prezinte rapoarte GPU, precum și Comitetului Central, cu privire la activitățile facționiste despre care luau cunoștință. Dar și aici GPU a știut să dea la iveală numai ceea ce dorea, iar în 1928 Trotki a acuzat cu asprime că un agent al GPU luase contact cu opoziția și fusese demascat apoi „ca ofițer de-al lui Vranghel"[13].

În anul 1934, OGPU a fost unificat în cele din urmă cu Comisariatul pentru Interne (NKVD), însă această reunire cu poliția propriu-zisă și cu administrația internă a fost în avantajul poliției secrete politice, întrucât șeful acesteia, Genrich Jagoda, a preluat conducerea noii instituții. Marea epurare a distrus aproape complet vechea gardă a cekiștilor, aceeași soartă având-o și serviciul secret al armatei, GRU, cu care rivaliza în străinătate. Cu toate că și epuratorii,

oamenii lui Ejov, au fost executați aproape în totalitate, NKVD, sub conducerea noului său șef Lavrentii Beria, georgian, deci concetățean al lui Stalin, era la fel de puternic ca și înainte. Serviciul de informații și-a refăcut rezidențele legale și ilegale din străinătate, Administrația politică secretă supraveghea întreaga viață internă a Uniunii Sovietice, organizând și masivele deportări din teritoriile nou cucerite ale Poloniei și statelor limitrofe. Departamentul GULag administra armata de milioane de oameni obligați să presteze muncă silnică și de alți deținuți, care erau dispersați în circa 80 de sisteme de lagăre de concentrare, de câte 20-100 de lagăre separate, aflate în întreaga Uniune Sovietică.

În ajunul războiului, lui Beria i se subordonau nu numai trupele de grăniceri și de transport și numeroasele școli ale NKVD, ci și formațiunile destinate să opereze în spatele frontului și să împuște pe oricare soldat ce ar fi dezertat de pe câmpul de luptă. Se pare însă că din credința ascetică a lui Dzerjinski nu mai rămăsese prea mult în rândul comandanților: încă de la începutul anilor 1930 existau numeroase rapoarte despre luxul din birourile înalților funcționari din GPU, iar dacă Beria, după executarea sa în anul 1953, a fost numit „monstru" în publicațiile sovietice, această caracterizare s-a referit, probabil, și la viața sa privată. În orice caz, în 1934 Comisia extraordinară de odinioară devenise un gigantic aparat format din polițiști profesioniști și din soldați cu pregătire specială, ceea ce trebuie să-i fi îndepărtat pe cititorii lucrării lui Lenin *Statul și revoluția*, unde socialismul, conform tradiției, fusese echivalat cu desființarea armatei (profesioniste) și a funcționărimii.

La rândul ei, poliția Germaniei național-socialiste se afla într-o relație deosebit de apropiată cu partidul, mai exact cu una dintre structurile acestuia, SS, iar în 1939 era tot un aparat uriaș — dar această stare de lucruri nu era incompatibilă cu predispoziția fundamentală a național-socialismului. Serviciul central pentru siguranța Reichului — înființat în septembrie 1939, în care, sub conducerea lui Reinhard Heydrich, erau unificate, în primul rând, Siguranța (adică Gestapo, poliția secretă din timpul celui de-Al Treilea Reich și poliția judiciară) și Serviciul de siguranță (Serviciul de informații) — nu constituia, precum GPU inițial, cea mai importantă parte a Ministerului de Interne, căci acesta și-a păstrat independența și formal avea chiar împuternicirea de a-i da dispoziții „șefului poliției germane", Heinrich Himmler.

Spre deosebire de situația din Uniunea Sovietică, Wehrmachtul nu era o armată de partid și niciodată n-au existat chemări „de front" după exemplul amintitului apel al lui Smilga și al altora, adresat muncitorilor din Petrograd. Dimpotrivă, Wehrmachtul a servit de la început în exclusivitate garantării siguranței externe a statului și, încă în 1937, unul dintre generali era de părere că mișcarea național-socialistă avea rolul de a garanta securitatea Wehrmachtului, făcând posibilă restabilirea dreptului la apărare, ce ar fi fost retras celei mai bune armate din lume prin Tratatul de la Versailles. Chiar

victoria asupra Franței, un mare triumf al lui Hitler, nu a schimbat nimic, în sensul că Wehrmachtul, în mod surprinzător, nu a suferit de influențe directe ale partidului și nici ale SS, cu toate că mulți tineri ofițeri se simțeau puternic legați de partid.

Dimpotrivă, existența SS se baza pe relația sa cu liderul partidului și cu protagoniștii ideologiei, iar în această privință nu exista o paralelă cu Rusia sau cu Uniunea Sovietică, nici înainte și nici după 1917. În 1923 fusese înființată Trupa de asalt „Hitler", ca gardă personală și echipă de șoc, iar după eliberarea lui Hitler din detenție, în 1925, a fost constituită o „gardă de stat major", alcătuită din oameni de deplină încredere, sub conducerea lui Julius Schreck. Puțin mai târziu au luat ființă grupări asemănătoare și în alte locuri, începând să fie folosită denumirea „Schutzstaffeln" (SS). Misiunea de bază a rămas apărarea conducerii partidului și, după anunțarea sentințelor în „Procesul Ceka" de la Leipzig și a altor dezvăluiri referitoare la aparatul militar și terorist al PCG, măsuri de protecție de acest fel au părut utile.

Domeniul oportunității pragmatice a fost însă curând depășit. Din ianuarie 1929, Heinrich Himmler a preluat conducerea în calitate de Reichsführer SS și a dat repede organizației, prin accentuarea ideilor de elită, rasă și colonizare, o față proprie. Țelul era făurirea unei comunități de „neamuri germanice sănătoase", pentru care baza urma să fie așa-numitul „ordin de căsătorie": nu economia era baza, ca la socialiștii marxiști, ci reproducerea trebuia să se elibereze din bunul plac subiectiv și să devină obiectul planificării superioare, întrucât în alt mod nu pot fi înlăturate prejudicierea și pervertirea civilizației, al căror punct culminant era, pentru Himmler, așa cum reiese din numeroase declarații, inconfundabil, revoluția din 1918, cu tipurile ei de consilii ale soldaților „de rasă inferioară". Din toamna anului 1931, sub conducerea lui Reinhard Heydrich, un ofițer de marină în rezervă, a fost înființat un modest inițial „serviciu de contraspionaj", care, după preluarea puterii de către național-socialiști, a primit denumirea „Sicherheitsdienst Reichsführer SS" (SD, adică Serviciul de securitate al Reichsführerului SS). De altfel, în calitate de cancelar al Reichului, Hitler și-a creat din nou un serviciu de protecție exclusiv personal, care a devenit Leibstandarte „Adolf Hitler".

Mai importantă pentru poziția puternică de mai târziu a SS a fost totuși circumstanța că, spre deosebire de SA, a reușit de timpuriu să pătrundă în sfera puterii de stat, și anume în poliție. Întrucât SA era mult mai mare și mai puternică, aceasta ar fi trebuit să preia Reichswehrul, ceea ce, după concepția tradițională, ar fi însemnat o veritabilă revoluție; calea mult mai discretă pe care a mers SS corespundea, prin urmare, mult mai bine noului tip de revoluție — cea fascistă. Etapele separate ale acestei preluări, în cadrul preluării generale a puterii, nu fac obiectul analizei aici[14]; în orice caz, începând din iunie 1936, Himmler, ca „Reichsführer SS și șef al poliției germane în Ministerul de Interne al Reichului", era practic ministrul poliției celui de-Al Treilea Reich, iar

subordonat lui, în calitate de șef al Securității și al Serviciului de informații, Heydrich deținea cele mai importante împuterniciri.

Prin aceasta, pe de o parte tendința de centralizare remarcată încă din timpul Republicii de la Weimar ajunsese la un punct culminant logic, deși încă de neimaginat pe atunci, iar pe de altă parte, prin denumirea serviciului, se crease deja o fuziune între stat și partid, pentru care exista o analogie numai în însăși persoana „Führerului și cancelarului Reichului". Întrebarea era următoarea: va dobândi SS caracter de stat sau va căpăta poliția caracter de partid? Probabilitatea mult mai mare a celei de-a doua evoluții a demonstrat-o deja evoluția lagărelor de concentrare, începând cu anul 1933. Theodor Eicke, comandantul lagărului Dachau, nominal sub administrație de stat, se simțea în primul rând comandant SS, iar când încerca să le inoculeze oamenilor săi o ură de nestins împotriva deținuților, ca „dușmani ai statului", aceștia erau pentru el, în primul rând, dușmani ai partidului. Când, la 1 iulie 1934, la ordinul nemijlocit al lui Hitler, Eicke l-a împușcat pe șeful de Stat Major al SA, el devenise un fel de „asasin de stat", executorul unui ordin al Führerului, și se poate vorbi despre o paralelă caracteristică cu acel postulat „nicio instanță de judecată, niciun tribunal"[15], diferită totuși *toto coelo* de „teroarea în masă" sovietică.

Ca structură de acum înainte independentă a NSDAP, SS a primit aprobarea, după 30 iunie 1934, pentru înființarea de unități înarmate, „trupe la dispoziție", care urmau să fie o poliție de apărare a statului, corespunzătoare în mare măsură *trupelor interne* ale GPU, respectiv ale NKVD, cu toate că, din considerație față de Wehrmacht, nu primeau arme grele. O parte a acestei poliții pentru apărarea statului erau formațiunile care, în aprilie 1936, au trecut în subordinea lui Theodor Eicke, în calitate de „comandant al formațiunilor SS-cap de mort și al lagărelor de concentrare", care, pentru început, cuprindeau cinci batalioane de asalt. Chiar și în 1939, bineînțeles, întregul sistem german al lagărelor de concentrare nu era nici pe departe egal cu sistemul NKVD, nici după numărul detașamentelor de supraveghere, nici după cel al deținuților și nici măcar după importanța economică; abia izbucnirea războiului a adus după sine o schimbare esențială.

Până la declanșarea războiului împotriva Poloniei, chiar și viitoarea Waffen SS era încă relativ slabă: cuprindea Leibstandarte „Adolf Hitler", steagul „Germania" în Hamburg, steagul „Der Führer" în Viena, Graz și Klagenfurt, precum și diferite batalioane speciale de asalt și „școlile iuncherilor" de la Tölz, Braunschweig și Klagenfurt. În total, era vorba despre aproximativ două divizii, iar la începutul războiului toate formațiunile, cu excepția echipelor de supraveghere, au fost încorporate în Wehrmacht, în scopul de a prelua sarcini de luptă.

Pe ansamblu, SS, structura propriu-zisă de partid, nu se mai putea măsura în importanță cu poliția și cu Waffen SS, iar din 1939 SS oferea deja o imagine

cu multiple fațete. Unitatea a fost totuși asigurată prin reprezentările ideologice fundamentale: Führerul ca suveran absolut, „Reichul" drept scop, nimicirea adversarului ca sarcină, grija pentru „sângele bun" drept conținut al vieții. Heydrich înțelegea această reprezentare, la fel ca Himmler, înainte de toate drept o contraideologie la bolșevism. În lucrarea sa din 1935, *Modificările luptei noastre*, a ales următoarele formulări: „Ca pretutindeni în viața naturii, și viața popoarelor constă din lupta veșnică dintre cel mai puternic, nobil, superior ca rasă, și cel inferior, subumanitatea... Lupta Führerului nostru și a mișcării a început într-un moment al dominației mascate a subumanității, care se afla pe drumul de a ajunge, prin comunism, la o dominație deschisă, brutală, atotdistrugătoare... Forțele motrice ale adversarului rămân veșnic aceleași: iudaismul mondial, francmasoneria mondială și funcționărimea preoțească, în mare parte politică... În ramificațiile și reprezentările lor multilaterale, aceste forțe persevereză în țelurile lor de distrugere a poporului nostru... Ca în orice luptă adevărată, există, e cât se poate de clar, numai două posibilități: fie învingem definitiv adversarul, fie pierim"[16].

În ciuda sentimentului de putere nedisimulat și a tuturor pretențiilor de superioritate, aici devin evidente baza defensivă a expansiunii național-socialiste și opoziția ei, în ce privește conținutul, față de doctrina bolșevică, chiar marxistă, dar cu o puternică asemănare formală: siguranță, protecție, apărare, ordine, dar cu impulsul de „totul sau nimic", care în interpretările conservatoare apăruse până atunci cel mult verbal și care amintește mai degrabă de acel „care pe care" al lui Lenin. Însă pe cât este de evident că această interpretare vede în revoluția industrială, potrivit tendinței ei, un fenomen preponderent negativ și pune semnul de egalitate între „viața sănătoasă" și „viața țărănească", în aceeași măsură nu este sigur că descrierea ei prin termenul *reacționar* este suficientă.

Într-o declarație referitoare la Waffen SS, din septembrie 1940, Adolf Hitler a dat glas din nou unei emoții fundamentale atunci când a spus: „O asemenea uniune (ca formațiune polițienească de stat), din mândrie față de puritatea sa, nu va fraterniza niciodată cu proletariatul și cu lumea subterană care îi subminează ideea de care este purtată"; a apărut aici acea pierdere de sens a cuvântului „proletariat", care între timp s-a impus peste tot în lumea occidentală, chiar și acolo unde a fost scos în evidență într-o revenire sentimentală. Este evident că Hitler nu pune semnul egal între „proletariat" și „muncitorime", iar poliția sa de stat nu s-ar fi putut constitui fără o „democratizare" anterioară și profundă. De aceea, este mai degrabă probabil că s-au înfruntat două fenomene adverse, dar cu o hotărâre asemănătoare și la fel de îndepărtate de ideea de bază marxistă a „majorității covârșitoare" ce conducea la socialism. În orice caz, a fost o replică exactă și dușmănoasă la declarația citată a lui Stalin, atunci când Himmler, într-un discurs din anul 1935, a numit SS-ul o „nemiloasă sabie a dreptății", care va nimici „revoluția iudeo-bolșevică

a omului inferior", dacă ea avea să fie declanșată vreodată din nou în Germania, din exterior sau din interior[17].

Într-un fel, înaintea izbucnirii războiului germano-sovietic, se aflau față în față cele două emoții fundamentale ale Primului Război Mondial, experiența negativă și experiența pozitivă a războiului, sub forma uriașelor aparate de teroare și de securitate, iar întrebarea era dacă se perfecționaseră în egală măsură pentru aceste pregătiri de război. Ca aparat însă, cel sovietic era mai vechi și, după toate probabilitățile, originar, de vreme ce pentru dușmanii săi nemți el constituia o realitate și, într-o anumită măsură, un model. Într-un discurs din ianuarie 1937, Himmler s-a referit la „cunoașterea (sa) extrem de exactă a bolșevismului"[18]; în aprilie 1938, când Walter Schellenberg a organizat măsurile de securitate pentru vizita lui Hitler în Italia, a ales pentru agenții săi secreți „sistemul rusesc al colaborării (echipei) de trei persoane", iar în iulie 1941, Hitler i-a transmis ordinul de a crea în Rusia un puternic sistem de informații, „care să nu fie deloc inferior NKVD"[19].

Relatările despre bolșevism și despre Uniunea Sovietică ce se puteau citi până în 1933 în presa de orientare de dreapta și cărțile, care după preluarea puterii de către național-socialiști erau publicate în tiraje mari de către Editura Anti-Komintern, erau propagandistice și unilaterale, dar se abăteau mai puțin de la redarea realității decât cele mai multe dintre prezentările făcute de *fellow-travellers*, concordând în esență, în proporție considerabilă, cu literatura neexplicit anticomunistă[20]. Între anii 1939 și 1941 s-a ajuns chiar la o colaborare directă între organele de securitate ale Uniunii Sovietice și Germaniei și nu există vreun indiciu că Gestapo s-ar fi considerat ca având o vechime mai mare sau mai multă experiență[21].

Într-adevăr, ar fi nejustificată afirmația că, în 1939 sau chiar la începutul lui 1941, SS și Serviciul central de securitate al Reichului ar fi dominat Germania la fel de mult pe cât a dominat NKVD, ca instrument al lui Stalin, Uniunea Sovietică. Nu numai că nivelul mediu de trai al populației era considerabil mai ridicat, dar în Germania se menținuseră, în măsură apreciabilă, elemente importante ale sistemului liberal: o economie reglementată, ce-i drept, dar încă relativ liberă, care oferea refugiu numeroșilor adversari ai regimului; o armată în care nu existau nici celule de partid și nici „compartimente speciale" ale poliției politice; o justiție care nu rareori prezenta un grad considerabil de independență; biserici care se refereau suficient de des la regimul din propria țară atunci când predicau împotriva lagărelor de concentrare din Uniunea Sovietică.

Pe cât de *totalitară* apărea Germania în 1939 pe lângă Anglia și Franța, pe atât de *liberală* trebuie să fi părut pentru cineva care putea să facă o comparație veritabilă cu Uniunea Sovietică. Afirmația este valabilă și pentru lagărele de concentrare și nu doar din punct de vedere cantitativ. Când, în 1934, fostul comunist și locțiitor de comisar al poporului Karl Albrecht a avut

permisiunea din partea GPU să plece în Germania, fiind imediat închis din nou de către Gestapo, el remarca, înainte de toate, „igiena exemplară și curățenia" și faptul că scăpase de un coșmar, pentru că nu mai trebuia să asculte „țipete de moarte în noapte"[22]. Iar Margarete Buber-Neumann, soția lui Heinz Neumann, care în 1939, împreună cu alți foști comuniști, a fost predată Gestapo-ului de către NKVD, și-a pus neîncrezătoare întrebarea: „Și acesta să fie un lagăr de concentrare?", atunci când a fost adusă în lagărul de concentrare Ravensbrück și a văzut straturile de flori plantate chiar în spatele intrării[23]. A observat însă foarte curând că nu venise la o casă de odihnă și nici măcar la ceva similar închisorii model a NKVD, Sokolniki din Moscova; „condițiile siberiene" în care trăise în Uniunea Sovietică erau, după părerea ei, cu mult mai grele. Ar fi putut însă să adauge că n-a văzut nicăieri vreo inscripție care să fi fost pandantul pentru lozinca observată de studentul german Kindermann în urmă cu cincisprezece ani la Lubianka: „Trăiască GPU, avangarda revoluției mondiale!"[24].

Este semnificativ faptul că Hitler și Himmler nu vedeau un avantaj în *liberalismul* vieții din Germania, care continua să se manifeste, ci numai slăbiciune și imperfecțiune. De fapt, acesta a rezultat în mare parte din pacea care a domnit în Germania și după 1933. Dar perioada de pace a constituit numai prima jumătate a regimului național-socialist, probabil cea mai puțin caracteristică. Regimul național-socialist nu fusese nevoit să se afirme într-un război civil armat, dar în 1939 Adolf Hitler le-a spus foarte explicit generalilor că nu înființase Wehrmachtul pentru a *nu* lupta, iar perspectiva războiului era, în pofida tuturor declarațiilor solemne de pace, o realitate încă din anii 1933-1937. Fără îndoială că nici bolșevicii nu credeau că țelurile lor ultime ar putea să fie îndeplinite fără război, iar „socialismul" lor putea fi numit, cu bune temeiuri, o continuare a economiei de război realizată cu alte mijloace.

Abia în timp de război cele două regimuri ar deveni pe deplin comparabile, dovedindu-se probabil inegale din alte puncte de vedere. De aceea, o comparare a structurilor și situațiilor, la nivelul anului 1939, este îngăduită, dar nu poate fi lămuritoare în totalitate. Artificialitatea forțată a unei contragândiri, ce căuta să explice toate războaiele și toate luptele prin uneltirile „evreimii internaționale", cu toate că vedea în aceste războaie și lupte esența vieții, era deja foarte evidentă în 1939. Însă Hitler și Himmler au pus dificultățile întâmpinate în lumea reală pe seama existenței în continuare a *reacțiunii*, astfel încât și-au pus speranțele în tineret. De aceea, nu întâmplător între SS și Hitlerjugend au existat relații deosebit de strânse. Doar și Lenin, în ultimii ani de viață, aproape abandonase speranța că generația sa va mai apuca să trăiască „victoria proletariatului mondial" și, de aceea, organizația de tineret a partidului a preluat „patronaje" asupra anumitor structuri ale Armatei Roșii.

Pe lângă organele de siguranță, organizațiile de tineret au fost cele mai importante substructuri atât ale PCUS, cât și ale NSDAP.

3. Organizațiile de tineret

Până la revoluția din februarie 1917, Partidul Social-Democrat din Rusia, ca grupare ilegală, nu avea o organizație de tineret proprie, de bună seamă. Însă imediat, la începutul puținelor luni care se pot compara cu „perioada de luptă" de paisprezece ani a NSDAP în timpul Republicii de la Weimar, s-a constituit în uzinele Putilov din Petrograd, sub conducerea tânărului comunist V. Alexeev, prima grupare de tineret bolșevică, care s-a numit Liga Socialistă a Tineretului Muncitor. Apoi, la un an după preluarea puterii, a avut loc Congresul de constituire a Comsomolului[1]. Potrivit statutului său, acesta era o „organizație independentă, aflată sub conducerea partidului", care s-a extins în întreaga Rusie, iar mai târziu în toată Uniunea Sovietică și care era, simultan, secție a Internaționalei de Tineret. Noțiunea de „tineret" a fost interpretată în mod generos, ajungându-se curând până la limita de vârstă de 28 de ani, astfel că tendința ligii era să fie, alături de organizația de elită a partidului, o organizație de masă care încerca să cuprindă cât mai mulți membri ai tinerei generații, pe care să-i pună sub conducerea partidului. De aceea, în Comsomol membrii de partid se aflau în minoritate, însă, întrucât limita de vârstă pentru funcțiile de conducere nu avea nicio valoare, foarte curând rolul conducător al partidului a devenit indiscutabil.

Structura organizatorică era paralelă cu cea a partidului: în provincii, districte, raioane și orașe, comitetele formau, de fiecare dată între congrese, forul de conducere, lor corespunzându-le, la nivelul întregului stat, Comitetul Central al Comsomolului. Fiecare comitet alegea un birou, precum și un secretariat, în frunte cu un prim-secretar. Pe această structură democratică își baza Comsomolul, la începuturile sale, puternica polemică împotriva uniunilor de tineret *burgheze*, în special a cercetășiei, a cărei disciplină o considera militară, pentru că membrii ei nu aveau drept de vot. Întrucât cercetașilor li se reproșa, în plus, apropierea față de Albi, interzicerea uniunilor de tineret concurente nu s-a lăsat așteptată, dar „dreptul de vot al membrilor" a fost foarte repede îngrădit considerabil, după exemplul partidului, de vreme ce toate alegerile trebuiau confirmate de instanțele mai înalte, iar nominalizarea candidaților ajungea complet în mâinile *fracțiunilor comuniste* din momentul respectiv, care constituiau osatura organizației, oficial independentă.

În primii ani s-au observat totuși tendințe de a atribui tineretului, și deci Comsomolului, atât rolul de avangardă, cât și interese de clasă proprii. La primele congrese s-a dat glas, cu multă energie, scopurilor și speranțelor comuniștilor: societatea viitoare a omenirii care trăiește laolaltă în prietenie, fără șefi și fără stăpâni, fără moșieri și fără capitaliști, fără leneși și fără paraziți, dar și cu Moscova drept centru al republicii comuniste mondiale; un mare entuziasm s-a manifestat atunci când Preobrașenski i-a numit pe comsomoliști membri ai unei „mari clase", ce trebuie să învingă și va învinge

ca întreg, chiar dacă este nevoită să ceară nenumărate vieți sacrificate din partea membrilor ei[2].

De fapt, avangardismul a fost repede înăbușit, iar în curând accentul principal nu a mai fost pus pe apărarea tineretului, ci pe creșterea producției; chiar și după războiul civil însă, comsomoliștii se caracterizau nu numai printr-un puternic angajament, ci și printr-o tendință de a critica, împinsă până la a considera inferior bugetul guvernului sovietic pentru educație, în comparație cu cheltuielile în materie ale regimului țarist[3]. Nu este de mirare că disputele între facțiunile din partid au găsit un puternic ecou în Comsomol și că Troțki avea numeroși adepți. Bazele au rămas totuși de necontestat: Comsomolul trebuia să întreprindă, în special la sate, o operă de *lămurire* și să combată generația înapoiată a părinților, precum și influențele preoților, promovând un gen de „Crăciun roșu" și „Paște roșu", să impulsioneze procesul de alfabetizare și să lupte împotriva prejudecății că fetele nu au nevoie să învețe. În primii ani, Comsomolul a luptat în primele rânduri pentru o nouă morală a sexualității și, de la teoria „paharului cu apă", nu rareori s-a ajuns la așa-numite „nopți africane", însă chiar Lenin combătuse aceste tendințe, iar în a doua jumătate a anilor 1920, pe lângă abuzul de alcool, a fost combătut și „desfrâul sexual".

Obiectivul „fortificării organismului" fusese preluat de la organizațiile de cercetași, cu toată adversitatea față de acestea, iar pregătirea premilitară a devenit repede o sarcină centrală. În decembrie 1929, Comitetul Central al Comsomolului a luat următoarea hotărâre: „Comsomolul participă la pregătirea tinerilor care urmează să fie recrutați. Sarcina sa este să pregătească viitoarele cadre ale Armatei Roșii prin educație fizică și curs premilitar, încă înainte de a intra în armată, să facă propagandă și să organizeze în rândul tinerilor pregătirea militară, să presteze în rândul viitorilor recruți o activitate politică de lămurire și să constituie pentru aceștia un exemplu de disciplină și de îndeplinire a îndatoririlor"[4].

O relație deosebit de strânsă cu anumite structuri ale Armatei Roșii avusese Comsomolul încă înainte de perioada războiului civil, prin preluarea de „patronaje", iar în anul 1930 se putea mândri că membrii de partid și de Comsomol alcătuiau nu mai puțin de 70% din personalul aviației militare[5]. Însă un entuziasm și mai mare decât pregătirea militară și serviciul în armată l-au trezit uriașele proiecte ale primului plan cincinal, care au contribuit mai mult decât orice altceva la trecerea unor foști troțkiști în tabăra lui Stalin. Mii de comsomoliști au fost chemați să participe la construirea fabricii de tractoare de la Stalingrad sau a giganticei „stații electrice" de la Dniepropetrovsk. Ei lucrau ca „muncitori de șoc" (*udarniki*) și ca fruntași ai „întrecerii socialiste"; în cinstea lor, un nou centru industrial construit pe Amur a fost denumit Comsomolsk[6]. Inginerul constructor Avraani Saveniaghin, în vârstă de 29 de ani, a plecat în 1930 în Urali și, împreună cu mii de comsomoliști

entuziaști, dintre care mulți au înghețat din cauza temperaturii de minus 60 de grade și a îmbrăcămintei insuficiente, a construit, pe uriașul zăcământ de minereuri, combinatul siderurgic de la Magnitogorsk[7].

Dar Comsomolul a avut o însemnată participare și la campania de colectivizare, iar când Buharin a declarat, la unul dintre congrese, că ura înverșunată împotriva dușmanului de clasă era maxima principală a noii moralități, a fost atacat puternic tocmai în Comsomol, ca dorind să atenueze această ură și „să trăiască în pace cu toată lumea"[8]. Entuziasm și ură se manifestau și în cazul generației mai tinere, al organizației „Tinerii Pionieri", precum și la cei încă și mai tineri, „Octombriștii"; Pavel Morozov, în vârstă de 14 ani, a devenit erou național pentru că adusese la cunoștința autorităților acțiunile contrarevoluționare ale tatălui său și căzuse apoi victima unei răzbunări de familie. Astfel a triumfat *marea clasă* asupra tuturor loialităților fără caracter de clasă, iar vechiul ideal al educatorilor comuniști, acela de „a naționaliza" și de „a căli și fortifica"[9] întregul tineret, părea să se împlinească.

Încă de la începutul anilor 1930, „clasa" abia se mai diferența de „patria socialistă", iar copiilor le era insuflată la grădiniță dragostea pentru patria sovietică și pentru conducătorul acesteia, marele Stalin; în memorie se întipărea adânc o impresionantă ceremonie, în care tinerii pionieri își primeau uniformele — cămașa albă și cravata roșie. În continuare, în taberele de pionieri li se transmiteau de către comsomoliști, ce acționau ca șefi de brigadă, patriotismul și conștiința comunistă, iar în final, cei mai buni dintre ei erau acceptați drept candidați la primirea în partid. Așa se închidea cercul, iar *omul nou* se perpetua din generație în generație, ducând tot mai omogenul popor sovietic la victorii din ce în ce mai mari. Firește, în același timp devenea tot mai greu de imaginat că el însuși, limba sa rusă și statul său vor fi inutili în viitoarea societate mondială. Nu s-a făcut oare auzită mai degrabă o pretenție tradițională de dominație mondială atunci când Lazar Kaganovici a exclamat la un congres al Comsomolului: „Voi veți fi stăpânii întregii lumi"[10]?

Desigur, Hitlerjugend cânta tare și cu încredere, pe toate străzile Germaniei, versurile cântecului „Și astăzi ne aparține Germania, iar mâine lumea întreagă", iar în anul 1937 cuprindea, ca „tineret al statului", nu numai, precum Comsomolul (care în 1940 număra circa 10 milioane de membri), un procent considerabil din tineri, ci aproape pe toți cei cu vârste între 10 și 18 ani, cu excepția evreilor. Dacă organizația Comsomol pretindea pentru conducerea sa o „compoziție socială absolut curată"[11], compoziția rasială curată a Hitlerjugend era mult mai puțin exclusivă și, prin aceasta, simptomatică pentru o societate în care excluderea *micii burghezii* și a *chiaburilor* n-ar fi fost de imaginat. Un paradox similar s-a arătat în caracterul general. Cu mult mai mult decât Comsomolul, HJ se sprijinea pe tradiția mișcării de tineret și, pe cât de sigur era că în Rusia existaseră „cercetași", la fel de sigur era și că mișcarea, în sine, fusese ceva specific german.

Înființată de elevii unui gimnaziu din Berlin, cercetășia era, pe de o parte, o mișcare de emancipare tipică: revolta tineretului împotriva ipocriziei wilhelmiene, împotriva convențiilor depășite, împotriva inflexibilității societății germane împărțite în clase sociale, din acest punct de vedere fiind, neîndoielnic, un fenomen foarte modern. Pe de altă parte, ea își căuta idealul de viață în cavalerismul medieval și într-o viață sănătoasă la țară, iar din acest punct de vedere s-ar putea numi reacționară[12]. Probabil însă că o societate este cu atât mai evoluată, adică mai complexă, cu cât se realizează mai mult sinteza între progresul autentic imaginabil și o reacție autentică imaginabilă, pentru că o cultură fără contradicții e săracă, oricât de sugestivă și de morală vrea să fie.

Trăsătură distinctivă a HJ nu era totuși ceea ce avea în comun cu mișcarea de tineret, ci implicarea hotărâtă în lupta politică de masă: cuvântul de ordine nu era traseul parcurs de *Wandervogel**, ci defilarea înaintea Führerului; nu prietenia celor aleși, în jurul focurilor de tabără, ci „camaraderia" unei mari organizații. Însă tocmai prin comparație cu Comsomolul ies în evidență asemănările cu mișcarea tineretului: principiul „tineretul trebuie condus prin tineret", cântecele, caracterul de multe ori copilăresc al exercițiilor din teren, care în anii de pace cu greu puteau fi luate în mod serios drept „pregătire premilitară". În ciuda minimalizării *deosebirilor sociale*, existența lor nu era, totuși, nici un moment pusă la îndoială și, pe ansamblu, imaginea pe care o oferea nu era mult mai apropiată de Mișcarea Tineretului Muncitor decât de Comsomol.

Primele grupări de tineret ale NSDAP existau încă înainte de 1923, iar în 1926 a luat naștere la Plauen/Vogtland Mișcarea Tineretului din Germania Mare[13]. La congresul partidului de la Weimar, ea a fost recunoscută oficial drept organizația de tineret a NSDAP și, la propunerea lui Julius Streicher, i-a fost schimbată denumirea în Tineretul Hitlerist (*Hitlerjugend* — HJ). La început a fost considerată în principal ca organizație a schimbului de mâine pentru SA, fiind subordonată conducerii superioare a SA. În 1929 s-a constituit, sub conducerea lui Adrian Renteln, Uniunea Elevilor Național-Socialiști, iar în 1930 Liga Fetelor Germane (BDM). O mult mai mare importanță politică a câștigat însă Uniunea Studenților Național-Socialiști Germani, care, prin acțiuni și demonstrații, și-a făcut simțită foarte marcant prezența în multe universități și care, încă din 1931, pe baza alegerilor libere în Asociația generală a studenților germani, a realizat un fel de preluare a puterii. Șeful ei, Baldur von Schirach, fiul unui administrator de teatru, a fost numit în octombrie 1931 Reichsjugendführer al NSDAP (conducător al tineretului NDSAP pe întregul Reich), iar în martie 1932, în legătură cu interzicerea SA de către Brüning-Gröner, a fost scos din raportul de subordonare față de SA. La Congresul Hitlerjugend

* Societate berlineză de liceeni din care s-a dezvoltat organizația nazistă de tineret (n. tr.).

pe Reich, ținut la Potsdam la 1 și 2 octombrie 1932, Hitler, cu brațul ridicat timp de peste șapte ore, a asistat la defilarea a circa 100 000 de tineri.

Prin munca de agitație și de masă, HJ s-a situat în contrast frapant față de uniunile de tineret *burgheze*, iar participarea ridicată a tinerilor muncitori și ucenici la numărul total al membrilor era într-adevăr remarcabilă, atingând circa 70%. Și totuși, HJ reprezenta doar o mică minoritate în ansamblul organizațiilor de tineret germane, de vreme ce acestea aveau circa 5-6 milioane de membri. După 30 ianuarie 1930, s-a produs însă un atac prin surprindere asemănător celui din cazul sindicatelor: la 5 aprilie, sediul Comitetului Uniunilor Tineretului German a fost ocupat și conducerea înlăturată, fără să se fi opus o rezistență serioasă. Organizațiile de tineret politice, împreună cu partidele corespunzătoare, au fost desființate și interzise, iar grupările cu orientare de dreapta, precum organizațiile de tineret „Bismarck" și „Hindenburg", au fost transferate parțial la HJ.

Dificultăți mai mari a creat Tineretul Federal. Acesta s-a asociat mai întâi cu Uniunea Tineretului Germaniei Mari, sub conducerea amiralului von Trotha. Nu putea fi însă vorba despre o dispută la nivel de principii, întrucât aripa dreaptă a mișcării de tineret avea, încă din 1919, convingeri *naționaliste*. Mai târziu, Schirach a caracterizat deosebirea în felul următor: „Înainte de toate, pe mine m-a dezgustat ideologia uniunii lor. S-au considerat pe ei elită, iar pe noi masă. Noi am fost «tineretul popular», iar ei «tineretul ales». Statul național-socialist nu ar trebui să îngăduie o asemenea concepție"[14].

De data aceasta a urmat intervenția puterii de stat. La 17 iunie 1933, Schirach a fost numit de Hitler „conducătorul tineretului Reichului german" și prima sa acțiune oficială a fost dizolvarea Uniunii Germaniei Mari. Dintre toate celelalte uniuni, numai Uniunea Artamanilor a fost inclusă corporativ în HJ și transformată în Serviciul de land al HJ. La sfârșitul anului 1933, printr-un acord încheiat cu episcopul Müller, Tineretul Evanghelic a fost inclus în HJ și, fără să-și fi pierdut în întregime identitatea, activitatea i-a fost limitată la domeniul religios. Mult mai multă rezistență au opus organizațiile de tineret catolice, precum organizația de elevi „Noua Germanie", care au fost oarecum protejate prin Concordat, dar în decurs de câțiva ani au fost neutralizate prin diferite măsuri de presiune și cenzură.

O vreme, ziua de sâmbătă a fost rezervată ca „Zi a tineretului" pentru HJ. La 1 decembrie 1936 a fost emisă Legea privind tineretul hitlerist, care lăsa în seama HJ întreaga educație fizică, spirituală și morală a tineretului în afara școlii și a familiei. Din acel moment, HJ, ca sistem riguros organizat, servea în mod preponderent pregătirii premilitare și nu numai în sens tehnic. Caracteristice erau „HJ-marină", „HJ-motorizate" și formațiunile din aviație. În 1938, HJ a primit chiar un „Serviciu de patrulare" propriu, un fel de structură de siguranță, în care fiecare detașament cuprindea 150 de oameni. O relație aparte s-a stabilit cu SS printr-un acord încheiat între Schirach și Himmler:

schimbul de mâine al detașamentelor SS trebuia să provină, înainte de toate, din Serviciul de patrulare al HJ, iar Serviciul de land al HJ trebuia să reprezinte cel mai important rezervor pentru armata propriu-zisă.

Structura organizatorică corespundea celorlalte organizații național-socialiste și se baza în întregime, prin respingerea forurilor decizionale și de dezbateri, pe principiile ierarhiei și executării ordinelor: de la comandantul de regiune, ordinele ajungeau, prin șefii (*Führer*) de zone, detașamente, corporații și steaguri, la „șefii de camaraderii" (*Kameradschaftsführer*), care erau un fel de subofițeri. Funcțiile erau ocupate nominal, până la comandanții de detașamente; pericolul birocrației a fost însă în mare măsură înlăturat. Pentru „cavaleria ușoară" a Comsomolului, care trebuia să combată birocratizarea în stat, nu exista, firește, nimic omolog și, prin urmare, nici pentru comitete, birouri și secretariate. HJ a fost la fel de puțin mobilizat pentru „bătăliile pentru producție" sau pentru construirea de noi întreprinderi industriale. În război însă, HJ a fost solicitat pentru apărarea antiaeriană, la strângerea recoltei și a prestat servicii auxiliare la poștă, poliție, căi ferate și, mai ales, a ajutat la acțiunea de „trimitere a copiilor la țară". Tinerii hitleriști au fost repartizați ca „ajutoare la apărarea antiaeriană" începând din 1941; în același an, Artur Axmann i-a luat locul lui Schirach la șefia HJ, acesta fiind numit *gauleiter* al Vienei.

Activitatea HJ prezenta, în funcție de substructuri, caracteristici diferite. În Poporul Tânăr German (*Deutsche Jungvolk*, DJ) s-au găsit cele mai multe amintiri despre mișcarea de tineret: călătorii, corturi, terenuri de joacă. Dar nici aici nu mai făceau drumeții „hoardele", caracterizate prin spontaneitate individuală, ci mărșăluiau coloane, care erau somate la „adunare" și răspundeau la „apel". Pe briceagul fiecăruia dintre membri era gravat sloganul „Sânge și onoare". Un american ar fi deosebit cu greu la prima vedere o grupă din Poporul Tânăr de una a Tinerilor Pionieri, dacă acestea ar fi stat una lângă alta. În Poporul Tânăr ar fi fost însă cu totul imposibilă includerea copiilor în lupta de clasă, așa cum procedase „Mișcarea revoluționară a copiilor" din Germania în timpul Republicii de la Weimar[15].

HJ propriu-zis era format din tineri cu vârste de la 14 până la 18 ani, fiind prin urmare mai mult decât Comsomolul o grupare de adolescenți. În centrul preocupărilor se aflau „taberele de pregătire militară" și „concursurile de tragere la nivelul Reichului", însă în armata propriu-zisă existau, firește, la fel de puține detașamente HJ ca și celule de partid în HJ; foarte mulți tineri hitleriști au devenit simultan membri de partid și soldați, în timp ce pentru un membru al Comsomolului era posibil să fie un membru de partid încercat și un soldat cu vechi state de serviciu. Educația generală ocupa mai puțin spațiu decât în Comsomol; temele principale erau saga nordice, cauzele înfrângerii germane, măsurile pentru păstrarea purității sângelui german, Adolf Hitler și colaboratorii săi, poporul și spațiul său vital. Însă nu puteau fi trecute cu vederea nici manifestările socialiste, de exemplu arderea șepcilor de elev,

propaganda pentru acordarea de concediu tinerilor muncitori, „concursurile pe teme profesionale la nivelul Reichului". Continuarea tradiției mișcării de tineret a fost vizibilă în coloanele de muzicanți și în echipele artistice de tineret, dar și în încercările de activitate culturală mai elevată, precum „Zilele teatrului HJ în Reich".

Organizațiile corespondente printre tinere erau Tinerele Fete și Liga Fetelor Germane (până la vârsta de 21 de ani). Acesteia îi era asociată Liga Fetelor Germane „Credință și frumusețe". Pe de o parte, în aceste organizații se recunoștea o continuare a „Drumeției fetelor" din cadrul mișcării de tineret, iar pe de altă parte, ele se aflau totuși, într-o măsură extremă, sub influența idealului „mamei germane".

Se poate oare vorbi și în HJ despre o *educație totalitară*? Împotrivă pare să vorbească faptul că HJ lăsa impresia că își limita pretenția cantitativă în favoarea celei calitative: școala și familia au fost recunoscute în mod expres ca *factori educaționali* de aceeași valoare. S-a presupus că școala și familia nu aveau concepții antinațional-socialiste, dar nu a fost pretinsă o aprobare explicită: numeroase familii din Germania aveau rețineri considerabile față de regim, iar în multe școli germane, doar profesorii de gimnastică și de biologie erau eventual național-socialiști, în timp ce marea majoritate a profesorilor mai degrabă încerca să păstreze spiritul *ridicării naționale*.

Din acest punct de vedere, și aici s-a menținut pluralismul social și, până la sfârșitul celui de-Al Treilea Reich, în Germania era de neimaginat că, în contextul unei epurări, un băiat de 12 ani ar putea să ceară pentru tatăl lui pedeapsa cu moartea, așa cum s-a întâmplat în Uniunea Sovietică[16]. Însă chiar dacă niciun Pavel Morozov nu a fost declarat erou național, mulți părinți se temeau totuși să vorbească de rău regimul în prezența copiilor lor fanatici. Au fost luate și unele măsuri de natură organizatorică; astfel, Școlile „Adolf Hitler" au fost patronate de HJ și nu s-au mai subordonat Ministerului Reichului pentru Știință, Educație și Instrucție Publică, ci conducerii HJ la nivel de Reich. Acțiunea de trimitere a copiilor la țară n-a fost numai o măsură de urgență, ci a fost îndreptată și împotriva influenței venite din partea familiei. În plus, însuși conceptul de educație, după cât se pare, a fost înlocuit cu principiul conducerii tineretului de către tineretul însuși. Însă scopul nu era, evident, o *lume a tineretului*, ci pregătirea pentru serviciul militar, mai mult într-un sens interior decât într-unul tehnic-exterior.

În *Mein Kampf*, Hitler descrisese în cuvinte clare idealul său educațional: „Întreaga muncă de educație a statului naționalist trebuie să-și găsească încununarea în aceea că implantează concepția rasială și sentimentul rasial, rațional și instinctual, în inima și mintea tineretului care i-a fost încredințat... În această recunoaștere a întregii sale munci de educație, statul naționalist trebuie să fie pregătit nu numai să transmită simple cunoștințe, ci și să crească indivizi cu o sănătate de fier. Abia în al doilea rând vine formarea capacităților

spirituale..."[17]. În realitate, aceasta nu s-a produs „abia în al doilea rând", ci, de fapt, nu s-a produs deloc, pentru că, pe de o parte, dezideratul a rămas în competența unei școli în esență neschimbate, iar pe de altă parte, în responsabilitatea HJ, unde a fost înțeles în sensul pregătirii pentru competiții profesionale.

Era vorba, prin urmare, despre o contralovitură radicală aplicată „intelectualismului" educației, pe care Hitler în mod deschis îl considera un produs al „descompunerii evreiești" și care este, totuși, simultan consecința și premisa evoluției moderne. În această privință, incomparabil mai modern era Lenin, care a încercat să le inoculeze comsomoliștilor lozinca „Învățați, învățați, învățați". Pe de altă parte însă, el a demonstrat că a acționat în condiții cu mult mai puțin moderne, în care progresul și modernitatea erau departe de a se fi dezvoltat într-atât încât să devină vizibil pericolul lor potențial. Cea mai subtilă consecință a educației totalitare s-a conturat deja suficient de clar în disprețul lui Lenin față de „vechea intelectualitate": nu numai în Germania național-socialistă, ci mai mult, chiar în Rusia bolșevică, posibilitatea comparației critice și a conștiinței autonome a fost tăiată din rădăcină și înlocuită prin preamărirea fără limite a partidului și a conducătorului acestuia. În schimb, cum ar fi putut să existe un contrast mai mare decât cel dintre pretenția Comsomolului de a răspândi concepția materialistă despre fenomenele naturii și de a înființa biblioteci la sate, pe de o parte, și declarația lui Hitler, pe de altă parte, că își dorea un tineret „agil precum câinii de vânătoare, rezistent ca pielea tăbăcită și dur precum oțelul Krupp"[18]?

Prin urmare, Comsomolul și Hitlerjugend, asemenea GPU și Gestapo, se asemănau, dar se și deosebeau. S-ar putea spune că deosebirea ar fi o consecință a diferenței dintre o societate mai tânără și mai puțin dezvoltată și una mai veche și mai complexă. Ideea comună privind îndeplinirea serviciului militar nu era însă deloc de neglijat. Iar dacă în GPU și în Gestapo existau, cu siguranță, mult cinism și multă duritate obtuză, nu se poate pune totuși la îndoială faptul că tineretul din Germania, precum și cel din Uniunea Sovietică — spre deosebire de majoritatea tineretului din statele democrat-liberale —, era în mare parte un tineret *credincios* și dispus la sacrificiu. Nici prima situație și nici cealaltă nu pot fi explicate într-o măsură suficientă prin îndoctrinarea aridă din timpul orelor de școală și al serilor petrecute în familie. Trebuie să fi fost în joc ceva mai puternic și mai spiritual, care nu era specific tinerilor, dar pe care ei l-au sesizat cu deosebită forță, pentru că rezulta nemijlocit din experiențele și emoțiile fundamentale de care erau marcate *concepțiile despre lume* ale partidelor lor.

4. Conștiința de sine și conștientizarea străinului în literatură și propagandă

Experiențele și emoțiile fundamentale reprezintă baza din care rezultă ideologiile. Ideologiile nu sunt niciodată născocite de gânditori izolați, ci în aceștia se clarifică și se articulează acele experiențe și emoții care sunt determinante pentru mulți oameni și care sunt proiectate în forme ideale. Solul în care cresc rădăcinile acestora sunt situațiile fundamentale în care se pot găsi oameni din multe țări, din mai multe clase sociale și din câteva generații, dar al căror număr poate fi și mai mult restrâns în funcție de timp și spațiu. Dacă nu se realizează sindromul de situație, experiență, sentiment și ideologie, atunci oamenii acționează numai după interese. Acolo unde acestea există, se formează grupări și partide, care se distanțează de „celelalte" și care se percep pe ele însele drept „cei buni", iar pe celelalte drept „cei răi" sau „dușmanii".

Conștiința de sine a grupării sau a partidului, căreia întotdeauna îi corespunde o conștientizare a ceea ce înseamnă străin, se prezintă, în formă sa cea mai subtilă, ca literatură, iar în forma cea mai grosolană, ca propagandă. În cele ce urmează, prin literatură nu trebuie să se înțeleagă *marea literatură* a lui Shakespeare, Goethe și Dostoievski, care este întotdeauna esențial superioară literaturii ideologice de partid, chiar dacă conceptele ei pot fi interpretate, ci în primul rând cântecele, în care mii și sute de mii de oameni își asigură comuniunea și, în cele din urmă, romanele în care evenimentele tulburătoare și luptele timpului sunt prezentate cu angajare sau cu relativă distanță. Ambele genuri de literatură, spre deosebire de filosofie și de marea literatură, nu sunt despărțite printr-o prăpastie de activitatea de propagandă și agitație, dar un partid care desfășoară *numai* propagandă și nu este capabil să aducă în atenție un cântec sau un roman valoros nu este decât o reprezentanță de interese sau o societate de câștigare a puterii. Un stat în care ar exista doar astfel de partide n-ar fi nici stat totalitar și nici liberal, ci ar fi numai o societate comercială.

Cea mai bună ilustrare a acestor reflecții o oferă literatura și propaganda mișcării muncitorești, care evidențiază faptul că marile dispute politice ale perioadei interbelice n-au fost determinate în totalitate de experiența Primului Război Mondial, ci aveau rădăcini mult mai adânci. În această interpretare, experiențele fundamentale ale mișcării muncitorești proveneau din viața economică și dintr-o societate pe care o vedeau drept exclusiv economică. Cântecul scris de Eugène Pottier în 1871[1] era adresat „oropsiților acestui pământ" și atrăgea atenția, tuturor acelora „care sunt osândiți la foame", asupra „corbilor" și „vulturilor", care trebuie alungați înainte ca soarele să strălucească „întotdeauna" pentru săraci, pentru „robi". Cum să se mențină mult timp la putere „asupritorii" și „tâlharii", când săracii sunt „cel mai

puternic dintre partide" și se pot elibera ei înșiși „din mizerie", fără să aibă nevoie de „mântuirea" cuiva, de „regi, ciocoi sau Dumnezeu"? Refrenul repetă constant cuvintele care exprimă la fel de clar pretenția universală a acestei mișcări, lupta ei și legătura cu viitorul:

Hai la lupta cea mare
Rob cu rob să ne unim !
Internaționala
Prin noi s-o făurim.

Decenii de-a rândul, *Internaționala* a răsunat pretutindeni în Europa și în America, ori de câte ori mase mari de muncitori se adunau pentru ocazii festive. Ea răspândea groază printre dușmani și încredere printre prieteni. Cine avea cunoștințe de istorie putea să câștige încredere suplimentară din afirmația că aceia care acum nu sunt încă „nimic" vor fi în curând „totul", prin care mișcarea muncitorească se lega de cea mai cunoscută scriere polemică a Revoluției franceze.

Încrederea în istorie și certitudinea viitorului erau, într-adevăr, principiile mișcării muncitorești înaintea Primului Război Mondial, iar nicăieri aceste emoții nu și-au găsit o expresie mai frumoasă decât într-un cântec compus în anul 1897 într-o celulă a unei închisori din Moscova și care în Germania a devenit cunoscut abia după 1918, în traducerea liberă a lui Hermann Scherchen:

Fraților, ridicați-vă spre soare, spre libertate
Fraților, ridicați-vă spre lumină.
Din trecutul întunecat
Viitorul strălucește luminos[2].

Și mai impresionantă a apărut conștiința de a fi creatorii tuturor bogățiilor și totuși de a fi obligați să îndure o cruntă mizerie, în cântecul *Muncitorii*, compus de Johann Most și publicat pentru prima dată în 1871:

Cine extrage aurul?
Cine prelucrează minereul și piatra?
...
Cine le dă bogaților toată pâinea lor
Și trăiește de aceea în cruntă nevoie?
Aceștia sunt muncitorii,
Proletariatul.

Adunați-vă puterile
și jurați pe drapelul roșu
...

Grăbiți căderea despoților!
Făuriți apoi pacea pentru întreaga lume!
La luptă, muncitori!
Ridică-te, proletariat[3]*!*

Este evident că, pentru această speranță și pentru această conștiință a puterii, Primul Război Mondial trebuia să devină cea mai apăsătoare și totuși cea mai stimulatoare dintre toate experiențele. Nu se uciseseră oare unii pe alții „muncitorii" Europei, în loc să-și dea mâinile? Viitorul luminos nu părea oare mult mai îndepărtat decât înainte? Cum au putut „vulturii" și „corbii" să arunce proletariatul unit și internațional într-o asemenea nenorocire? Dacă nu se voia să se admită faptul distrugător că proletariatul nu era nici unit, nici cu convingeri internaționaliste și că nici nu cuprindea marea majoritate a populației, atunci tonul trebuia să fie mult mai acuzator, atunci erau necesare reproșuri mult mai aspre, căci dinainte nu stăteau doar câțiva „corbi" și „vulturi", ci un dușman puternic și rău, care trebuia în primul rând să fie urât.

Astfel, în *Poezii și cântece roșii*, apărute la Berlin în 1924, experiența și consecințele războiului sunt acuzate mai puternic decât monotonia muncii în fabrică, decât antiteza dintre „blănurile, bijuteriile, rochiile de mătase" ale burghezilor, pe de o parte, și „foamea, șomajul" proletarilor, pe de altă parte. Într-o poezie, *Către soldați*, se spune:

Tu, omule în uniformă, tu trebuie să te decizi acum,
dacă te numeri printre tâlhari sau printre noi,
cei care suferim de foame.

Amara noastră luptă se îndreaptă
împotriva banditilor acestei lumi
și împotriva aceluia care ni se opune.

Dacă te numeri printre noi, proletarii înfometați,
atunci trebuie să lupți împreună cu noi,
cei care vrem să-i ucidem pe tâlhari[4].

„Orgesch", adică Freikorps, și „Hitler" au în aceste cântece un rol important, iar dacă Hitler, Dietrich Eckart și „naziștii" lor apar ca personaje ridicole, către Orgesch se îndreaptă cuvintele cele mai amenințătoare:

Să împuști milioane,
Orgesch, asta nu poți face,
din sângele nostru va răsări
Tribunalul proletariatului[5].

Cel mai hotărât răsună însă cântecul *Tânăra Gardă*:

Noi suntem în primul rând,
Noi mergem direct la țintă,
Noi suntem Tânăra Gardă,
Noi atacăm, atacăm.

Cu fruntea scăldată de sudoarea muncii,
Stomacul gol de nemâncare
Și mâna plină de funingine și bătături
Cuprinde arma.

Astfel Tânăra Gardă este pregătită
Pentru lupta de clasă,
Numai când burghezii vor da socoteală
Vom fi eliberați.
...
Trăiască Rusia sovietică,
Ascultați! Deja mărșăluim,
Noi luăm cu asalt sub semnul
Revoluției popoarelor!

Veniți pe baricade,
Veniți la războiul civil, la război,
Arborați steagurile sovietice
Pentru victoria de culoarea sângelui[6].

Însă toate aceste chemări la război și la războiul civil rămân totuși, în ultima instanță, legate de imaginea unei vieți pașnice, armonioase, firești, necomplicate, care părea atât de aproape și care a fost împinsă atât de departe de o putere enigmatică, denumită „bandiții" sau „reacțiunea", ca în versurile de mai jos:

Distrugeți bursele!
Distrugeți și băncile
Și tot ce ne aduce suferință.

Aruncați în aer toate monstruozitățile.
Nu întrebați ce va fi apoi;
Știm că ne va rămâne
Pământul bogat.

El produce destul
Pentru bucurie și viață,
Pentru fiecare om!
Și pâine, și vin.
...
Noi știm ce facem,
Când nimicim.
E o dorință fierbinte,
O judecată sfântă.

E cel mai clar război
Pentru cel mai mare drept.
Cu bucurie strigăm:
Fără stăpâni, fără slugi[7].

Pentru această perioadă timpurie, pot fi citate la întâmplare cântece germane pentru a se înțelege spiritul revoluției ruse, care era internaționalist tocmai datorită dorinței elementare de pământ și de pace și ai cărui militanți intonaseră cu adâncă emoție *Internaționala*, în seara zilei de 8 noiembrie, în mijlocul delegaților încă prezenți la Congresul al II-lea al Sovietelor. Cu conștiința de a fi făcut un pas epocal, revoluția se putea pune după aceea ea însăși în scenă, prin organizarea marilor festivități[8]. În plină foamete și mizerie, la începutul anilor 1920, Petrogradul și Moscova erau încă orașe foarte vii, în care se manifesta multă spontaneitate, chiar dacă, desigur, conducerea și controlul de partid erau deja prezente peste tot. Observatorii credeau că recunoșteau o trăsătură fundamentală a rusului atunci când scene improvizate pe stradă făceau posibilă o simbioză naturală a interpreților cu publicul. Atunci, muncitori de la o fabrică de blănuri puneau într-o cușcă mare păpuși cu măști ale lui Mussolini, Lloyd George și ale altor politicieni din lumea capitalistă și, însoțiți de numeroși privitori, le purtau prin oraș, cu inscripția: „Blănuri ale animalelor de pradă din toată lumea, tăbăcite și prelucrate de fabrica de blănuri Sorokumov" . Într-o altă cușcă se zărea un păianjen uriaș, cu inscripția „Capitalul". Mulțimea jubila atunci când păianjenul era scos afară și ars. Dar mari mase de oameni se adunau și atunci când erau înscenate procese în lipsă împotriva unor criminali, cum a fost, de pildă, procesul împotriva asasinilor Rosei Luxemburg sau procesul împotriva lui Vranghel.

Toate acestea constituiau mai mult o sărbătoare decât o simplă propagandă, deoarece barierele între cei care acționau și cei care priveau erau ridicate; festivitățile atingeau însă apogeul în marile serbări de masă, în care revoluția și actorii ei se repetau și se celebrau pe ei înșiși. Atunci, în fața Palatului de Iarnă din Petrograd se ridică o scenă imensă, iar în partea ei de sus, într-o lumină puternică, se ospătează burghezi grași împreună cu metresele lor, în timp ce în fața lor și sub ei începe să se miște o mulțime confuză,

care nu se poate distinge de public. Răsună împușcături, se formează detașamente ale Gărzii Roșii, se pun în mișcare autovehicule blindate. De groază, „burjuilor" care se ospătează le piere graiul, se ridică și o iau la fugă, în timp ce formațiuni revoluționare se apropie acum îmbulzindu-se, cu strigăte și împușcături. Peretele înalt din fundal coboară, în spatele lui se vede copacul libertății, împodobit cu panglici roșii, iar oamenii în uniformă se îndreaptă ca un șuvoi spre el și își schimbă armele cu coase, furci și ciocane: marea înfrățire a întregii omeniri pentru muncă pașnică trece în locul confruntării războinice, se aude *Internaționala* și un foc de artificii inundă întreaga scenă, în care actorul și spectatorul devin o entitate de nediferențiat. Prin aceasta, indivizii și-au depășit condiția îngustă și se ridică la cea a forței neîngrădite a masei. Banalitatea și diviziunea muncii au dispărut; se anticipează *noua lume* și *omul nou*, ceea ce este simultan un epilog și un prolog.

Festivitatea a devenit cult când, după moartea lui Lenin, corpul îmbălsămat al fondatorului statului și-a găsit locul de odihnă veșnică în mausoleul din Piața Roșie și când, zi după zi, mii de oameni așteptau răbdători, așezați în șiruri lungi, să poată privi singurele și supremele moaște din Uniunea Sovietică.

În acest mediu *au răsunat* cântecele și poeziile lui Demian Bednîi, care se mândrea că era un om de rând și neinstruit și tocmai de aceea poate să redea realitatea maselor:

> *Milioane de picioare: un corp. Pavajul trosnește...*
> *Mase de milioane: o inimă, o voință, un pas!*
> *Cadență! Cadență!*
> *Ei se apropie în marș. Ei se apropie în marș.*
> *Marș, marș...*[9].

Astfel, sărbătoarea și propaganda s-au contopit una cu cealaltă, iar propaganda a ieșit cu atât mai mult în evidență, cu cât era mai evident efortul individual sau de grup de a acționa, de la distanță, unul asupra celuilalt și de a transmite opiniile corecte. Pentru mulți ani, Uniunea Sovietică a părut să fie o singură tablă neagră de perete, scrisă de sus până jos cu lozinci, imagini, somații și acuzații, ce indicau toate în aceeași direcție, numai că ele erau cu adevărat de găsit pe pereți și statui, în broșuri și cărți. Aici stă „dușmanul Capital", ca un bărbat gras, cu trăsături antipatice, înconjurat de nenumărate monede de aur; dincolo tronează Liga Națiunilor, întruchipată de trei bărbați cu jobene și cu burțile pline de bani, desemnați prin culorile naționale drept Franța, Anglia și SUA, sub inscripția „Capitaliști din toate țările, uniți-vă", pe o tribună înaltă, în fața unei mulțimi nevoiașe și deprimate; dincolo se află însă și un înger în zbor, care presară flori peste o mare mulțime de oameni, adunați la „Sărbătoarea zilei muncitorilor din toate țările".

Pancartele din timpul războiului civil îl prezintă pe Vranghel numai pe jumătate om, cu chip de animal și pumnal; îi înfățișează pe muncitori târând un proiectil uriaș, „cadou pentru panul alb" (moșierii și capitaliștii polonezi); redau o hartă a lumii pe care drapelul roșu flutură deja deasupra întregii Europe[10]. Reprezentările și descrierile se aseamănă cu cele ale albilor până la a fi imposibil de diferențiat: beciuri pline de cadavre, capete tăiate, execuții în masă prin împușcare, și nu lasă niciun indiciu despre propria teroare. O analogie cu metodele proprii, nu tocmai verosimilă, se găsește însă în afirmația că, dintre prizonierii arestați în condiții suspecte, albii i-ar fi împușcat imediat pe aceia cu mâini bătătorite de muncă. O deosebire reală provine din imaginile cu biciuiri, care par să fi fost practicate, într-adevăr, numai de către albi[11]. Pe de altă parte, propaganda sovietică devenea neverosimilă pentru străini atunci când relata despre împușcarea în masă a femeilor proletare germane și despre torturile îngrozitoare la care erau supuși comuniștii în Germania[12].

Odată cu sfârșitul anilor 1920, propaganda s-a schimbat: acum, panouri mari prezentau mai mult Uniunea Sovietică, în multe locuri erau expuse marile proiecte ale planului cincinal și peste tot oamenilor li se întipărea în minte hotărârea Conferinței a XV-a a partidului, ca în scurt timp nivelul de dezvoltare industrială al țărilor capitaliste avansate să fie „ajuns și depășit". Propagandă însemnau însă și călătoriile atent pregătite ale delegațiilor străine, care doreau să se întâlnească cu *poporul*, dar nu se întâlneau decât cu agenți ai Ceka sau ai GPU[13]; propagandă însemnau și primirile la „președintele statului" Mihail Kalinin, lipsit de putere, iar „agitația și propaganda" erau sarcinile exclusive ale uneia dintre cele mai importante secții din Comitetul Central al PCUS. Și în 1941, Uniunea Sovietică era țara propagandei, dar chiar în cele mai rutinate și mai grosolane forme ale acesteia s-a păstrat ceva din spiritul acelor cântece și festivități de început, în care își găsiseră expresia sentimentele și concepțiile fundamentale ale unei mari mișcări internaționale.

Complet diferită era tradiția în care își aveau rădăcinile cântecele mișcării național-socialiste. Și acestea își aveau originea în perioada antebelică. Ce-i drept, în cântecele mișcării muncitorești nu era vorba nicăieri despre „știință", însă până în 1914 erau totuși străbătute preponderent de spiritul optimist al epocii progresului. În timp ce filosofi importanți exersaseră de multă vreme o critică aspră a unei noțiuni prea banale și superficiale de progres, în literatură și știință fusese descoperită importanța mitului și a cultului din Antichitate, iar „pasărea călătoare" își regăsise patria și tradițiile și le strânsese la piept:

Oricât vei căuta în lung și-n lat,
nu vei găsi țară mai frumoasă
decât a noastră,
unde ne simțim bine sub tei
pe înserat[14].

Aici războiul nu putea fi simțit în primul rând ca prăbușire a speranțelor și ca operă a unei minorități malefice, a claselor stăpânitoare. Milioane de germani îl trăiseră preponderent ca pe o eliberare de mediocritatea rutinei, ca pe o chemare la jertfă eroică, ca pe o confirmare a vechilor convingeri; chiar pentru marea masă a social-democraților, în august 1914 era un adevăr general valabil că Germania, mult superioară cultural, trebuie să se apere împotriva amenințării, existentă de mult timp și care acum se acutizase, a Rusiei țariste. Iar după înfrângere s-a demonstrat că, tocmai în această situație dificilă, sentimentele, care cândva își avuseseră locul în religie, s-au putut lega de patriotism și au putut scoate la iveală ceva care se apropia de acea unitate antică între slujirea zeilor și cea a patriei, spre care se îndreptaseră priviri nostalgice încă înainte de război. Ca exemplu poate fi citat *Jurământul german* al lui Rudolf Alexander Schröder:

Patrie sfântă,
Fiii tăi stau în primejdie ca să Te apere,
Înconjurați de pericol, patrie sfântă,
Privește, în fiecare mână strălucește o armă.
...
Lângă stele stă pe ce jurăm noi,
Cel ce conduce stelele ne va auzi
Mai înainte ca străinul să-ți fure coroanele,
Germanie, noi pierim unul după altul.

Patrie sfântă, la acest ceas
Privirea în jur ridică-ți semeață,
Iată-ne pe toți, înflăcărați, fiu lângă fiu
Tu să rămâi, țară, noi ne stingem.

Din perspectiva ororilor luptelor moderne pentru materii prime, tonul de imn ar putea fi ridiculizat; s-ar putea contesta că această țară a fabricilor, a băncilor și a muncii istovitoare merită un asemenea cântec de slavă. Dar dacă Germania n-ar fi fost, într-adevăr, nimic altceva decât un exemplar al societății globale, cu puțini exploatatori și mulți exploatați, atunci poezia n-ar fi găsit deloc ecou. S-a dorit să i se vadă influența limitată la *cercurile burgheze*, dar apoi s-a ridicat întrebarea cât de mari sau cât de mici erau aceste cercuri, ale căror sentimente și gândire nu se învârteau exclusiv în jurul „contradicției universale între capital și muncă". În orice caz, social-democratul Karl Bröger, în timpul luptei pentru Ruhr, a spus în esență același lucru ca și Rudolf Alexander Schröder, atunci când a insistat pe misiunea „dezvoltării":

Nimic nu ne poate răpi dragostea și credința
pentru țara noastră; să o păstrăm și să o dezvoltăm
e misiunea noastră.
De-ar fi să murim, moștenitorii noștri
rămân cu datoria: să o păstreze și să o dezvolte.
Germania nu moare.

Aceste cântece n-au fost create de național-socialiști. Sentimentele care le-au stat la bază nici nu au fost artificiale, nici n-au fost adresate unor cercuri restrânse. Ele au fost, în mult mai mare măsură, bazinul cel mai puternic din care noua mișcare și-a extras forța, iar dacă el n-ar fi existat, din toate „resentimentele sociale ale micilor-burghezi declasați" n-ar fi luat ființă nimic altceva decât un nou partid al păturii de mijloc, care să apere interesele economice ale meseriașilor și ale micilor industriași. Neobișnuit la național-socialism este totuși faptul că a fost în stare să preia cântece ale mișcării muncitorești și să le dea atât un ton naționalist, cât și unul antisemit. (Fără îndoială, și partea adversă a modificat cântece populare și ostășești, folosindu-le în interesul propriu.) Astfel, Hitlerjugend cânta *Frați, spre soare, spre libertate* adăugând o strofă nouă:

Hitler este Führerul nostru,
pe el nu-l răsplătește solda de aur,
care se rostogolește la picioarele sale,
venită de la tronurile evreiești.

SA din Silezia a modificat cântecul *Tânăra Gardă* după cum urmează:

Noi suntem trupele de asalt, mergem direct la țintă,
Noi suntem în primele rânduri, atacăm curajoși!
Cu fruntea scăldată în sudoarea muncii, stomacul gol de nemâncare,
Mâna plină de funingine și de bătături cuprinde arma.
...
Cu grenada la centură, cu arma pe umăr
Astfel trec trupele de asalt cuprinse de euforia victoriei!
Evreul începe să tremure, deschide repede seiful,
Plătește poporului factura până la ultimul pfennig.

Nimic mai ridicol decât afirmația că aceste cântece ar fi fost cântate numai de „feciorașii burghezilor" sau de „filfizoni", așa cum încerca să susțină contrapropaganda simplificatoare. În mare parte, Hitlerjugend era proletar în componența sa, iar același lucru era valabil și pentru SA. Dacă trebuia deja ca un grup de oameni să *dea socoteală*, atunci era foarte la îndemână ca locul

burghezilor să fie luat de evrei, ușor de recunoscut și nu foarte numeroși, cărora nimeni nu știa exact dacă trebuia să le fie adăugați numai bancherii și patronii sau toți „consumatorii de plusvaloare". Și nu fusese oare „Rothschild" numele în care, pentru mișcarea muncitorească de început, se întrupase tot ce era mai odios în sistem?

După victorie a apărut însă din nou în prim-plan celebrarea gravă și însuflețitoare, care în această formă nu se găsea în cântecele niciunui alt popor, transpusă, desigur, pe tonul mai dur și mai nervos al bucuriei luptei de dragul luptei și al amenințării de lichidare împotriva „dușmanului mondial":

Vezi tu, în Răsărit purpuriul zorilor, un semn
spre libertate, spre soare?
Noi suntem uniți, în viață și în moarte, poate să vină
orice ar veni,
de ce să mai șovăim acum, încetați cearta,
în vine ne curge încă sânge german,
Popor, la arme, popor, la arme! —...
Tânăr și vârstnic, unul după altul, îmbrățișează
Drapelul cu svastică
Burghez, țăran sau muncitor agită
Spada și ciocanul.
Pentru Hitler, pentru libertate, pentru muncă și pâine.
Germanie, trezește-te, moarte trădătorilor!
Popor, la arme, popor, la arme!

Din prezent, nu rareori s-a făcut totuși trimitere la un trecut foarte îndepărtat:

Lungă a fost noaptea și multă a fost mizeria, zăceam obosiți și părăsiți.
Nu se furișa ciuma și nu se furișa moartea cu fața-i cenușie pe străzi?
Tobosarule, dă tonul, tonul de bucurie, cum mai fâlfâie deja steagurile!
Tobosarule, Dumnezeu vrea să ne avertizeze, popor, pornește!
Strângeți-vă puterile și adunați-vă la chemarea tobei,
liberi și veseli, ca vechii normanzi, să învingeți sau să muriți...
Victorie în mizerie, atunci vă dovediți curajul, cine șovăie, acela e deja pierdut.
Dumnezeu e lupta, iar lupta e sângele nostru și pentru ea ne-am născut...

Prin urmare, în mijlocul erei industriale, a fost consfințită prin jurământ unitatea mitică străveche dintre Dumnezeu, luptă și sânge. Dacă aceasta era ceva *reacționar*, atunci noțiunea trebuia redefinită și epurată de reprezentările inofensive ale secolului al XIX-lea. Dar oare nu se orientau și *revoluționarii* după un trecut încă mai îndepărtat, încă mai puțin concret?

Cele mai reprezentative pentru național-socialism erau însă cântecele al căror subiect era Führerul. La Will Vesper se spune:

Așa se împlinește iar obiceiul strămoșesc: Führerul se ridică din popor.
Führer al Reichului, așa simțim, Tu ești deja de mult în inimile alor Tăi.
Ei nu știau odinioară nici de coroane, nici de tronuri. Pe oameni îi conducea cel mai destoinic fiu al lor...
Cine mergea înaintea armatei era numit duce.
Duce al Reichului...

Din punctul de vedere al ideilor, poezii precum aceasta sunt mărturii ale unui colectivism cezarist și populist. Conservatorii „creștin-germani" ai secolului al XIX-lea nu și-ar fi putut imagina nimic mai revoluționar și mai condamnabil. Iar în Uniunea Sovietică, din anul 1936 nu mai era vorba despre clase, ci numai despre popor, care, firește, avea încă în față misiunea sa revoluționară mondială. În cântecele național-socialiste, în centru se află întotdeauna eliberarea propriului popor. Din acest punct de vedere, sunt cu totul particulare.

Astfel, aceste cântece conduc la o formă anume de celebrare, care a căpătat repede caracterul cultului: la celebrarea patriei și la cultul persoanei Führerului ca trimis al lui Dumnezeu sau chiar ca Dumnezeu însuși. De cele mai multe ori, baza acestor solemnități o constituia defilarea; tonul îl dădea cadența cizmelor; decorul erau drapelele, stindardele și pilonii; fondul era strigătul venit din mii de piepturi: „Heil". În mod cert, un model îl constituiau slujbele religioase, dar și „strălucirea imperiului". Cel de-Al Treilea Reich era unul al celebrărilor, ca scop în sine și ca autoreprezentare, ceea ce a provocat critica pătrunzătoare a lui Oswald Spengler. Însă în aceste manifestări solemne se evidențiia contrastul puternic față de Republica de la Weimar, care se arătase cenușie și searbădă, și nu era exclus faptul că solemnitățile urmau să aducă forța și succesele, care, în viziunea lui Spengler, ar fi trebuit să le preceadă.

Datele sărbătorilor național-socialiste aveau anumite semnificații, ca și în calendarul Bisericii catolice:

- în fiecare an, 30 ianuarie era „Ziua preluării puterii", cu marșul tradițional al purtătorilor de torțe prin Poarta Brandenburg;
- în luna martie, momentul principal îl constituia „Ziua comemorării eroilor", așa cum se numea acum „Ziua de doliu național" din timpul Republicii de la Weimar;
- 20 aprilie, „Ziua de naștere a Führerului", era sărbătorită, de cele mai multe ori, printr-o grandioasă paradă;

- la 1 Mai, de „Ziua muncii naționale", întreaga Germanie se împodobea în verde și cu drapele și numai în Berlin defilau spre Tempelhofer Feld un milion și jumătate de muncitori și salariați;
- la 21 iunie, mulți lideri ai partidului vorbeau în întreg Reichul cu ocazia „Sărbătorii solstițiului de vară", în fața focurilor scânteietoare;
- septembrie era luna congreselor anuale ale partidului, care erau și pentru străini spectacole impresionante, pentru că ofereau impresii puternice pentru toate simțurile;
- la începutul lui octombrie, avea loc pe Bückeberg, lângă Hameln, „Sărbătoarea recoltei";
- la 9 noiembrie, era ziua comemorării celor căzuți pentru cauza mișcării, zi în care, la München, sicriele celor 16 militanți uciși la 9 noiembrie erau purtate, în bătaia tobelor, de la Feldherrnhalle spre Piața Regală, unde, după exemplul fascismului italian, cei dispăruți erau strigați pe nume, iar voci ale tinerilor hitleriști răspundeau cu un puternic „aici";
- luna decembrie rămânea dominată de sărbătoarea Crăciunului, însă pentru perioada postbelică se intenționa transformarea acestuia în „Sărbătoarea solstițiului de iarnă".

Toate acestea nu au fost doar *agitație* și nici expresia *panem et circenses* nu este adecvată. Însă întrucât celebrarea constituia atât de mult un scop în sine și dorea să se adreseze exclusiv forțelor iraționale din om, distanța între conținutul emoțional și înscenarea rațională, adică organizarea, sărea mult mai puternic în ochi decât în cazul Uniunii Sovietice și al comuniștilor germani[15]. De aceea, propaganda nu era o simplă înșiruire de cântece și festivități. Atât timp cât încă mai era, înainte de toate, polemică împotriva sistemului de la Versailles și arăta tot timpul spre „granițele însângerate ale Germaniei", în școli și în rândul opiniei publice se putea face legătura cu unele activități ale Republicii de la Weimar.

Însă niciun șef al Centralei Reichului pentru Serviciul Patriei nu s-ar fi exprimat vreodată atât de rece și de cinic cu privire la necesitatea minciunii, a primitivismului și a repetării, drept mijloace indispensabile propagandei, așa cum o făcuse Hitler în *Mein Kampf*. Joseph Goebbels ar fi fost lesne de imaginat ca director general al unei mari firme de publicitate, probabil chiar unul de succes. El a înțeles imediat posibilitățile extraordinare oferite de radio și le-a folosit în mod inteligent: în 1938 chiar au fost instalate „coloane de difuzoare" oficiale. Discursurile Führerului au fost transmise în mod regulat prin intermediul tuturor posturilor de radio germane și au acționat și pe această cale, deși imperfecțiunile în izolarea vocii erau mai ușor de recunoscut decât în contextul diferit al mitingurilor.

Dirijarea presei era o operă regizorală de forță, realizată prin Goebbels, însă nici el nu putea decât să dea tonul general din presa germană, menținându-se și procente considerabile ale vechii diversități, spre deosebire

de Uniunea Sovietică, unde propaganda partidului pătrundea în cele mai ascunse unghere ale vieții. În filme erau mult prezentate mari evenimente din istoria Germaniei, nu în comparație cu antisemitismul, și mai degrabă a fost o excepție că Goebbels a permis în timpul războiului să fie produs de către Veit Harlan filmul *Evreul Süss*. E adevărat, *Stürmer* al lui Julius Strecher se putea găsi în multe vitrine, dar chiar mulți membri de partid îl considerau o rușine culturală. Uimitor de mare a rămas și în timpul războiului partea de divertisment apolitic, nu numai în filme, ci și în ziarele ilustrate.

În acest loc urmează să se vorbească despre experiențele și emoțiile fundamentale, nu singurele, firește, dar cele mai importante, în reflectarea lor de la distanță, prin romane contemporane care au avut legătură cu revoluția rusă. În discuție vor fi luate trei romane și un jurnal, toate scrise înainte de 1933, așadar neinfluențate nicicum de Al Treilea Reich: o operă care se situează de partea bolșevică, dar nu este simplă literatură de partid, și trei opere de autori din tabăra opusă, adică antibolșevică, nu național-socialistă; una singură într-un caz, întrucât concepțiile sunt simple și lipsite de echivoc; trei în celălalt caz, întrucât urmează să fie evidențiate, cel puțin parțial, complexitatea și ambivalența din această tabără.

Mihail Șolohov a scris primele părți ale romanului-fluviu *Pe Donul liniștit* în jurul anilor 1930, iar în contextul de față prezintă interes mai ales a doua parte, *Război și revoluție*. Povestirea începe în octombrie 1916, la o unitate de cazaci a armatei ruse, asupra căreia apasă deja spectrul înfrângerii. Oboseala războiului a cuprins totul, o epuizare mortală domină tabloul, iar în ochii ofițerilor toți mitraliorii sunt „contaminați", pentru că printre ei circulă manifeste ale bolșevicilor care cheamă la încetarea războiului și la trecerea celor vinovați de marele masacru prin foc și sabie: țarul, nobilii, magnații industriali internaționali, „burjuii" ruși, chiar și ofițerii, „câinii", care au dat sau au executat ordine brutale ce au costat valuri nesfârșite de sânge. Totuși, unul dintre ofițerii cazaci, stegarul Bunciuk, simte la fel ca soldații, astfel încât dezertează și se alătură unei organizații subversive bolșevice. O furie neputincioasă îi cuprinde pe ceilalți împotriva „bacililor holerei", bolșevicii, care vor să dea Rusia pe mâna dușmanului german. În țară însă domnesc deprimarea și defetismul, iar negustorul bogat din satul cazăcesc simte cum îi fuge pământul de sub picioare, după ce nu își mai poate reprima conștiința încărcată de exploatator.

Când unitatea este transferată la Petrograd să apere guvernul, ofițerii simt că soldații cazaci le scapă din mâini, pentru că, deși sunt gata să discute cu aceștia, nu știu să le răspundă la „părerile ucigător de simple" despre necesitatea păcii și pedepsirea vinovaților. Și, astfel, autoritatea nu este de partea comandantului Kornilov, care cere pedepsirea brutală a tuturor bolșevicilor, purtători de bacili aducători de moarte, ci de partea fostului stegar Bunciuk, ce reapare în unitate ca agitator și cere neîndurător: „Ei pe noi sau noi pe ei...

Nu vor fi luați prizonieri... De-alde ăștia (precum căpitanul Kalmîkov) trebuie omorâți ca paraziții". Apoi, după preluarea puterii de către bolșevici, frontul se dizolvă, iar soldații „prădau pe drum și străbăteau țara precum o avalanșă stârnită de furtună și de nestăvilit" și își împușcau ofițerii. Și unitatea de cazaci revine în satul ei, dar oamenii nu bănuiesc că „în pragurile cocioabelor lor îi pândesc evenimente mai groaznice și mai înfiorătoare decât cele pe care le trăiseră în război". Foarte curând sunt chemați de cazacii înstăriți și respectați care vor să impună independența regiunii Donului față de Marea Rusie, dar și agitatorii bolșevici umblă să-i racoleze. Bunciuk luptă la Rostov: niciuna dintre părți nu face prizonieri.

În cele din urmă, atamanul Kaledin, disperat, se sinucide, iar o coloană de 5 000 de albi, printre ei și fostul președinte al parlamentului, Rodzianko, încearcă să ajungă, în marș, în ținutul Kubanului. „Rusia merge spre Golgota... Elita Rusiei, se gândea Listnițki... Aceeași ură și aceeași mânie fără margini, care clocotesc în mine, le poartă în el fiecare dintre acești 5 000 de oameni ce nu dau înapoi în fața morții." Dar nici cealaltă parte nu urăște mai puțin și nu e mai puțin înverșunată. Bunciuk e detașat la Tribunalul revoluționar: „Aproape în fiecare zi, condamnați la moarte erau duși în camioane la marginea orașului, unde condamnații și gardiștii roșii săpau în mare grabă gropile..." Bunciuk e deseori descurajat, dar se consolează cu gândul: „Înainte să plantezi flori și pomi, trebuie să dai la o parte murdăria". Însă în această „murdărie" sunt și mulți muncitori și cazaci de rând, iar de această povară Bunciuk nu se poate elibera. În final, detașamentul lui de gardiști roșii suferă o grea înfrângere în ținutul cazacilor și toți sunt împușcați; este împușcat și Bunciuk, la fel și cel mai înfocat bolșevic dintre tovarășii săi, fiul unui preot[16].

În romanul *Între alb și roșu*, Edwin Erich Dwinger relatează despre lupte mult mai mari și despre o coloană mult mai puternică de oameni sortiți morții: luptele duse de trupele amiralului Kolceak, cărora li se alăturaseră ofițeri germani căzuți prizonieri de război, și înaintarea victorioasă până în apropiere de Volga, dar și, după așa-zisa trădare din partea cehilor și a Aliaților, retragerea îngrozitoare prin geroasa Siberie, căreia i-au căzut victime un milion de oameni, ofițeri, soldați, femei, copii — floarea burgheziei ruse, cum spune autorul. Nu sunt puține descrierile amănunțite ale ororilor comise de ambele părți: împușcarea la întâmplare de către albi a suspecților, bătăile mortale administrate de comisari, selecția deținuților, dar și castrările și „testul șobolanilor" de partea cealaltă. Și aici este formulată o viziune globala simplă, cu care albii reușesc să se mențină: lupta împotriva „haosului asiatic", autoafirmarea în fața „molohului", „cruciada pentru cultura occidentală". Mai izbitor este însă că bolșevicii sunt înfățișați drept credincioși care vor să aducă „pământul spre nașterea unui nou timp" și cântă cu aprinsă convingere: „Lumea s-a schimbat din temelie. Sclavii au luat puterea". Pe acest fundal, mulți dintre ofițerii albi sunt cuprinși de o profundă îndoială de sine: „Să

învingem astfel? Și să învingem oameni care-și proclamă idealurile?" — „Și roșii chiar n-au dreptate deloc?" — „Noi suntem nenaturali și decadenți, putrezi la corp și suflet... Așadar, la o parte cu noi!" Și astfel, căutarea unei idei proprii pare să devină un simplu postulat, un strigăt al disperării. Ceea ce rămâne este, înainte de toate, dorința vie a soldaților germani de rând de a reveni în patrie, la locurile natale, la ordine, unde fanatismul rus și cenușiul rus sunt departe și trebuie să rămână departe[17].

Siegfried von Vegesack descrie lumea germanică baltică, în special lumea germanică rurală, ca pe o Germanie în mic, mai bine zis ca pe vechea Germanie în mic. Și pentru el, turnurile de la Riga sunt „aduceri aminte și păzitoare ale culturii germane în Extremul Orient". El descrie această lume cu simpatie și dragoste: existența aproape de natură, dar și cultivată a nobililor germani pe marile proprietăți, legăturile sociale și de cele mai multe ori de rudenie, loialitatea vasalică față de țar, în ciuda tuturor încercărilor de rusificare ale autorităților, înțelegerea argaților și arendașilor letoni cu „stăpânii" și cu „stăpânele" germani, pentru că, așa cum spune una dintre slujnice, „pământul aparține numai stăpânilor, după cum cerul aparține numai lui Dumnezeu. Așa a fost rânduit cândva". Însă autorul descrie, în primul rând, zdruncinarea a tot ceea ce până atunci era de la sine înțeles: nemulțumirea și protestul muncitorilor de la orașe în revoluția din 1905, după ce, la începutul războiului cu Japonia, moaștele Maicii Domnului de la Kazan, ocrotitoare a imperiului, fuseseră purtate într-un tren special prin toată Rusia și pretutindeni fuseseră întâmpinate de mulțimea îngenuncheată, „nerușinarea" oamenilor și, în final, incendierea a numeroase proprietăți și uciderea tocmai a celor mai iubiți dintre intelectualii letoni, care se simțeau aparținând culturii germane.

Drept reacție, printre mai tinerii germani se dezvoltă o nouă morală, care vrea să exercite o contrateroare hotărâtă împotriva terorii și să-i înlocuiască pe muncitorii agricoli letoni cu germani, în timp ce „bătrâna doamnă", generația mai veche, ține cu atât mai hotărât la vechile ei maxime creștine: „Dacă noua voastră morală, cum că pentru letoni și pentru germani ar exista două feluri de dreptate, va pătrunde cu adevărat în rândurile noastre, atunci s-a isprăvit cu noi. Căci dreptatea rămâne dreptate, iar nedreptatea rămâne nedreptate". Însă în alți tineri germani crește îndoiala față de modul lor de existență, redus la „vânătoare, călărie, pescuit și în fiecare seară o beție strașnică", astfel încât exclamația unui tânăr conte: „Cât urăsc acest trecut!", nu mai înseamnă un caz izolat.

Și apoi vine războiul, izbucnește revoluția și în final trupele germane ocupă Riga, până când ele însele, aflând despre revoluția din Germania, se transformă într-o adunătură, Armata Roșie intră în Riga și începe teroarea roșie: zeci de nemți târâți pe gheața unui râu sunt siliți să se dezbrace, sunt aruncați într-o copcă făcută la repezeală și lăsați să moară în chinuri îngrozitoare; în Dorpat, ducii de Kurlandia morți sunt dezgropați și străpunși

cu baionetele, 300 de bărbați și de femei sunt siliți să-și sape singuri groapa comună și să se așeze pe marginea ei, unde vor fi împușcați. După ce însă armata baltică și trupele albe ruse eliberează Riga, fără să poată împiedica omorârea multor bărbați și femei în închisoarea centrală, contrateroarea nu e mai puțin teribilă: bolșevici executați atârnă ciorchine în copaci, nu se iau prizonieri, sunt împușcați oameni fără apărare. Și când, cu ajutorul englezilor, se instalează un guvern leton, marile proprietăți sunt împărțite, iar dreptatea se dovedește a fi nivelare și ură de moarte. Totuși, eroul, un antierou copleșit de îndoieli de sine și de mustrări de conștiință, se îndreaptă către singurul loc unde mai poate fi acasă, adică spre Germania[18].

Spre Germania, mai precis spre Austria, se îndreaptă în cele din urmă și fiica unui burghez, rusoaica Aleksandra Rahmanova, ale cărei jurnale, sub titlul *Studenți, dragoste, Ceka și moarte*, au avut un mare succes de public în Republica de la Weimar. Și ea începe prin descrierea unei vieți cultivate, neafectate încă de grijile războiului, viața unei familii de medici, undeva într-un oraș de provincie. Aici revoluția începe ca o promisiune, iar logodnicul de mai târziu povestește mândru și fericit despre demonstrațiile la care a luat parte pe când era elev de școală militară. Atmosfera se schimbă însă foarte repede din cauza grupurilor de soldați beți, majoritatea dezertori și care încearcă să-i insulte pe ofițeri în orice mod imaginabil. Dar și studenții sunt agitați și cer eliberarea de jugul profesorilor. Servitorii merg la întruniri și peste tot sunt înjurați „porcii de burjui" și bogătașii, ale căror averi urmează să fie împărțite săracilor.

După preluarea puterii de către bolșevici, un servitor al familiei este numit comisar al spitalului unde tatăl Aleksandrei este medic și director; vârtejul revoluției trage apoi în abis nu numai burghezia și biserica, ci și acea intelectualitate care o pregătise cu atâta entuziasm. Asasinatele sunt o realitate cotidiană. Un comisar îi face o propunere de căsătorie soției unui consilier și, la răspunsul îngrozit al acesteia că este deja căsătorită, spune indiferent: „Nu-i nimic, se rezolvă foarte simplu, îl împușcăm". Pentru a face poporul să renunțe la *superstiții*, este adus un *stareț* de pe insula unde trăia și este tras în țeapă, astfel încât sfârșește în chinuri groaznice. E adus apoi un preot să se roage pentru învierea starețului și să-și demonstreze astfel neputința, după care e omorât, cu lovituri de măciucă, împreună cu soția și copiii. După atentatul asupra lui Lenin, se cere și oficial, în presă, ca, pentru uciderea unui bolșevic, să plătească cu viața o mie de burjui.

În cele din urmă, orașul este cucerit de trupele albe. Despre teroarea albă nu se vorbește prea mult. Există totuși și în jurnalul Aleksandrei Rahmanova o stare analoagă îndoielii de sine și pesimismului constatate la Dwinger și Vegesack. După eliberare, apar imediat, din abundență, toate acele mărfuri care dispăruseră sub stăpânirea bolșevicilor și se restabilește numaidecât o viață socială clocotitoare. „Cei mai mulți trăiesc ca și înainte de stăpânirea

roșie, iar la front nu se gândește nimeni, toți s-au liniștit." Nu a fost logic atunci că rudele bogate din Irkuțk nu i-au acordat un ajutor real, ei și familiei, ci doreau chiar sfârșitul regimului albilor? Până și din cartea Aleksandrei Rahmanova rezultă întrebarea: la urma urmelor, își meritaseră oare burghezia și intelectualitatea rusă soarta îngrozitoare, nu cumva aveau și ele o mare parte de vină[19]?

Niciuna dintre cele patru cărți nu este o simplă scriere partizană. În esență, toate patru, inclusiv a lui Șolohov, schițează un tablou unitar despre grozăviile acestei mari răsturnări, dar și despre cauzele ei profunde. E izbitor faptul că aproape nicăieri nu apar evrei, cu excepția unor scene la Șolohov; și este evident că niciunul dintre autori nu crede că asemenea evenimente pot fi explicate prin acțiunile unui grup etnic izolat[20].

Dacă se urmărește o privire de ansamblu asupra acestor experiențe și emoții fundamentale, atunci se impune constatarea că experiențele care au stat la temelia mișcării muncitorești și care, în forma lor modificată de condițiile de război, au fost preluate sau însușite de Uniunea Sovietică drept bază a conștiinței de sine și a conștientizării străinilor, au avut o influență mai puternică și mai îndelungată asupra unui mare număr de oameni, decât orice altă experiență fundamentală a epocii. *Situația de clasă* a muncitorilor de rând era o realitate copleșitoare, iar consecința „chemării la lupta de clasă" a apărut cu necesitate, deși nu era fără alternativă. Dacă *burghezie* înseamnă a nu lua parte deloc sau numai parțial la acea situație de clasă a muncii manuale epuizante fizic, a retribuirii nesatisfăcătoare, a excluderii de la instruire și cultură, atunci în rândul burgheziei nu se puteau dezvolta emoții fundamentale la fel de puternice și de răspândite ca printre muncitori, iar politica perioadei wilhelmiene este o dovadă elocventă în acest sens.

Însă realitatea puternică a acestei situații de clasă era tocmai că în *societatea burgheză* nu exista nimic imuabil și supraistoric, oricât de încet puteau să aibă loc schimbările, iar pentru acele sentimente nu putea rămâne lipsit de consecințe faptul că *foamea*, pentru foarte mulți muncitori, era o metaforă, că timpul de lucru era limitat prin lege și că se deschideau nenumărate posibilități pentru acumularea de cunoștințe și pentru instruire. De aceea, trebuia ca revoluționarii, care se cramponau de vechile concepții, să devină mult mai virulenți în polemica lor cu reformiștii, iar cetățenii să fie mult mai îngroziți, dacă un război mondial și o revoluție creau stări de lucruri cu totul noi într-o țară vecină, până atunci temută și disprețuită.

Chiar dacă se accepta ideea că burghezia și intelectualitatea rusă și-ar fi provocat singure soarta, și de aceea ar fi meritat-o, era oare de așteptat să nu se dezvolte nicăieri în interiorul burgheziei germane, atât de vastă și de felurită, o voință hotărâtă pentru autoapărare preventivă și care să găsească multă simpatie? Ceea ce părea cu totul diferit putea să devină mult mai asemănător; unele sentimente, puternice și unitare, puteau să stea la baza

scindării, altele, slabe și dispersate, puteau să se concentreze. Credinței mișcării muncitorești, care, datorită evoluțiilor și evenimentelor, fusese atât de evocată încât pentru mulți părea să fi devenit proprietatea unui partid *rus*, putea să i se opună o contracredință, celebrării o contracelebrare, iar conștiinței de sine și conștiinței față de elementul străin, o conștiință de sine și o conștiință față de elementul străin opuse. Dominația credinței putea fi pusă în Rusia tocmai pe seama stadiului înapoiat al relațiilor, iar puterea contracredinței în Germania, pe seama progresului acestora. Consecința trebuia să fie o dispariție a liniilor clare și o răsturnare a raporturilor.

O diferență a rămas însă mereu vizibilă și ea era esențială. În literatura național-socialistă, adversarul comunist și sovietic era acuzat și combătut, dar nu batjocorit, întrucât se bucura de prea mult respect temător, chiar și atunci când s-a iscat o furie perplexă pentru că un număr însemnat de germani au declarat Uniunea Sovietică drept patria lor. Cu totul altfel erau văzuți național-socialiștii și Al Treilea Reich de către scriitorii, adică propagandiștii, comuniști și chiar de către scriitorii liberali de stânga, indiferent că se găseau în Germania, în emigrație sau în Uniunea Sovietică: multă vreme, Hitler și cel de-Al Treilea Reich au reprezentat mai mult caricaturi decât sperietori. Bertold Brecht parodia în felul următor cântecul lui Horst Wessel:

În urma tobelor merg cu pas greoi viteii
Pielea pentru tobe o asigură chiar ei.
Măcelarul strigă. Ochii-s bine închiși.
Vițelul înaintează cu mers liniștit.
Viteii, al căror sânge deja a curs la abator
Îl trag, în spirit, în rândurile lor[21].

Rămânea de văzut dacă această ironie raționalistă s-a dovedit mai puternică în comparație cu dezlănțuirea forțelor iraționale; rămânea încă o problemă deschisă dacă ea însăși nu se sprijinea pe o bază irațională de prejudecăți și speranțe, însă totul vorbea despre faptul că, în cultură, deosebirile între cele două mișcări și regimuri vor ieși și mai puternic în evidență.

5. Cultura politizată

La apogeul supremației mondiale europene, între 1875 și 1900, niciun alt concept nu se bucura de o mai mare apreciere decât acela de cultură: comunitatea statelor civilizate era pe punctul de a ridica zonele înapoiate ale lumii la un nivel mai înalt de cultură, iar Nietzsche și cei asemenea lui se

numărau printre „oamenii de cultură de excepție". Cultura însemna totalitatea manifestărilor *superioare* ale vieții, care, desigur, de mult timp nu mai era susținută, ca în marile civilizații mesopotamiană, greacă sau medievală, de o concepție fundamentală religioasă și nici nu mai includea în sine o cunoaștere sau credință comună despre Univers și despre esența lumii, precum și despre viața corectă a oamenilor. De la începutul epocii moderne, ea se divizase mai curând într-un număr de subdomenii relativ autonome, precum religia, filosofia, știința și arta, care se diferențiau mai departe chiar în interiorul lor. Ceea ce pentru unii trecea drept progres cultural, altora putea să le pară, firește, ca fiind ceva ce însemna sfârșitul regretabil al acelei înțelegeri comune a vieții, în care toți membrii unui popor sau ai unei națiuni au unitatea lor. Dar nici apologeții, nici criticii „culturii contemporane" nu ar fi recunoscut, în jurul anului 1900, că vreo formă de exprimare a culturii era subordonată total politicii, iar marxiștii aveau tocmai intenția să elibereze cultura din constrângerile politice cărora le era *încă* supusă în societatea capitalistă.

Printre statele culturale europene, Rusia se găsea în situația cea mai particulară. Marile realizări ale culturii ruse, cum ar fi operele lui Pușkin, Dostoievski și Tolstoi, nu erau mai puțin valoroase decât cele mai mari opere ale culturii occidentale și se bucurau, la Berlin și la Paris, la Viena și la Londra, de o înaltă apreciere. Era vorba, în mare parte, despre o cultură conștientă de sine, despre cultura păturii conducătoare a uneia dintre puterile mondiale, care revendica până și o pretenție misionară și voia să treacă drept a „treia Romă". Dar purtătorii acestei culturi, aproape fără excepție, își dădeau perfect de bine seama că erau prea puțin numeroși și că, în ochii partenerilor lor occidentali, ținuturile nemărginite ale imperiului erau private de ceea ce înseamnă civilizație, fiind locuite de multe milioane de țărani analfabeți. Pe de altă parte, acești țărani, în credința lor ortodoxă și în devotamentul lor față de țar, reprezentau o realitate care se putea opune și cu accent pozitiv ateismului *occidental* și scindării. Astfel, viața spirituală rusă era determinată, în mult mai mare măsură decât cea germană sau chiar decât cea franceză, de lupta pentru propria cale, de deznădejdea provocată de propria incultură și de starea de înapoiere, pe de o parte, iar pe de altă parte, de conștiința de sine și demnitatea unei existențe omogene și înrădăcinate în religie. Însă nu puțini dintre *occidentali* și-au însușit conștiința de sine misionară și sentimentul de superioritate al adversarilor lor, iar mulți dintre slavofili au evoluat spre *narodnici*, care se împotriveau cu putere autocrației și religiei ortodoxe.

Dar și socialismul european era influențat prin critica liberalismului, individualismului, a separării și a înstrăinării, iar sinteze originale sau sincretisme au devenit imaginabile. Un occidental precum criticul literar Belinski nu ezita să ceară înlăturarea a sute de mii de paraziți și reacționari, pentru a le crea o viață fericită milioanelor de oameni simpli[1]; Bakunin și Kropotkin, din înalta aristocrație, au devenit fondatorii anarhismului în Europa și, în același timp,

imaginau pentru Rusia un rol proeminent și de opoziție față de Occident. Nostalgia după plenitudinea vieții, precum și împotriva atomizării și a setei de câștig individualiste manifestate în Occident, constituia, prin urmare, o trăsătură fundamentală comună aproape întregii pături intelectuale rusești. Singurii care respingeau în mod hotărât orice fel de drum separat pentru Rusia păreau să fie marxiștii lui Plehanov, dar printre observatorii perspicace a apărut încă de timpuriu bănuiala că dogmatismul intolerant al lui Lenin și ura sa împotriva a tot ce era *mic-burghez* îi făceau, pe el și gruparea sa, să se situeze totuși în apropierea lui Bakunin și chiar a slavofililor.

Astfel, înainte de izbucnirea Primului Război Mondial, cultura rusă era *politică* în mai mare măsură decât cea germană sau engleză; sferele *artei pure* sau ale *științei obiective* erau mai reduse; cu toate acestea, nu era vorba despre o cultură orientată exclusiv spre obiectivul recuperării decalajelor și al distrugerii relațiilor premoderne. Toate tendințele din arta și știința europeană găseau în Rusia un ecou puternic și productiv: simbolismul și futurismul, cubismul și constructivismul, empiriocriticismul și pragmatismul, pozitivismul și filosofia vieții își găseau locul în atelierele, academiile și universitățile din Petersburg și Moscova la fel de bine ca și în metropolele lumii occidentale.

Revoluția bolșevicilor a pus toți artiștii și toți oamenii de știință ruși în fața unei decizii fundamentale: decizia adeziunii sau a refuzului, a colaborării sau a emigrării. Toate artele *pure* și toate științele *pure* au fost măturate ca de o furtună, fie și numai pentru faptul că reprezentanții lor nu mai știau de unde să-și câștige pâinea zilnică. Scriitori și poeți luptau în armatele roșii, iar alți poeți și scriitori mergeau de partea albilor; savanți și profesori se declarau pentru una sau alta dintre tabere, iar dacă făceau parte dintre perdanți, de cele mai multe ori căutau refugiu în străinătate. Cu toate acestea, primii ani de după războiul civil au fost o perioadă agitată și intensă pentru cultura rusă. Cel mai renumit dintre simboliști, Aleksandr Blok, lăuda revoluția, iar cel mai cunoscut dintre futuriști, Vladimir Maiakovski, devenea chiar promotorul ei. (Mentorul și modelul său, Filippo Tommaso Marinetti, se îndrepta în aceeași perioadă spre fascism.) Constructiviști și cubiști renunțau la curentul lor pentru arta revoluționară propriu-zisă și își îndreptau cu aceeași hotărâre atacurile împotriva a tot ce era *vechi*, *depășit* și *burghez*. În poemul *150 de milioane*, Maiakovski exprima cu maximă eficiență mitul noului colectivism:

Jos cu lumea romantismului!
Jos cu jalnicele psaltiri defetiste!
Cu mai-marii credinței pesimiste!
Jos cu obsesia averii, sub orice formă ar fi ea!...
Cu donatorii de pomeni, simpli spectatori,
Lăsați securea să le joace deasupra cheliei!
Nimiciți! Nimiciți!

Bravo: iar tigvele sunt tocmai bune pentru scrumiere.
Ne avântăm spre noile mituri,
Aprindem flacăra unei noi eternități...
Adunați-vă!
Ieșiți din întunericul milenar!
Cadență! Marș!...
Răzbunarea este maestrul de ceremonii.
Foamea, cea care dă ordine.
Baionetă, Browning, bombă...
Înainte! Dați-i zor[2]!

Din acest suflu entuziast al debarasării de ceea ce era învechit, al cuceririi noului, al integrării în colectivul care se eliberează, al desființării tuturor separărilor artificiale, al construirii unei noi unități a vieții, în pofida imenselor dificultăți materiale, au fost scrise numeroase opere literare, multe picturi și-au găsit sursa de inspirație și nu puține proiecte de edificii monumentale s-au impus. Devenea posibil acum ceva ce în Europa nu se întâmplase niciodată, și anume ca unul dintre primii oameni în stat, Lev Troțki, într-un mod pe cât de spiritual, pe atât de cunoscător, să ia poziție față de poeziile și romanele noilor *poeți proletari*, dar și față de ale *tovarășilor de drum* din vechea intelectualitate, de *papuciki*: față de „insulari" și de „Frații Serapion", față de „fierari" și de futuriști, față de Andrei Belîi și Aleksandr Blok, de Vladimir Maiakovski și Boris Pilniak. Tocmai în aceste articole despre „Literatură și revoluție" din 1924, comisarul de război formula o profesiune de credință, care, în încrederea sa nelimitată în știință și în activismul său nestăvilit, era probabil dovada cea mai radicală și, totuși, mai simptomatică a acelui idealism care stă la baza „materialismului istoric":

„Omul socialist vrea să stăpânească și va stăpâni natura în întreaga sa complexitate, inclusiv cocoșul-de-munte și nisetrul, cu ajutorul mașinilor... Omul, dacă își raționalizează ordinea economică, adică o umple cu conștiință și o subordonează planului său, nu va lăsa piatră peste piatră în actuala lui existență cotidiană inertă și risipitoare... Totuși, specia umană, târându-se, nu va înceta să se umilească în fața lui Dumnezeu, a împăraților și a capitalului, pentru ca, smerită, să capituleze în fața legilor întunecate ale eredității și a legii selecției oarbe a speciei... Omul își va stabili ca scop să devină stăpânul propriilor sentimente, să-și ridice instinctele la înălțimea conștiinței, să le facă inteligibile, să pătrundă cu voința până în ultimele profunzimi ale inconștientului său și astfel să se ridice pe o treaptă — un tip social-biologic — mai înaltă și, dacă se vrea, să fie creat supraomul... Tipul uman mediu se va ridica până la nivelul lui Aristotel, Goethe și Marx. Iar peste acest lanț de munți se vor ridica noi culmi"[3].

În literatura sovietică, aceste speranțe entuziaste, aceste elanuri, aceste obiective înflăcărate nu au dispărut niciodată cu totul. Însă începuturile ei cele mai convingătoare erau deja caracterizate de prăpastia uriașă ce ducea spre realitatea mizeră și fără perspectivă, dominantă în nesfârșita, îndepărtata Rusie și care, față de perioada antebelică, însemna atât de evident mai degrabă o prăbușire sau, în cel mai bun caz, o stagnare. Și nici una, nici cealaltă nu se împletea cu subtilitatea, cu civilizația socială și cu activitatea cotidiană academică. Spiritele mai rafinate, precum Anna Ahmatova sau Boris Pasternak, în măsura în care nu emigrau, se retrăgeau în obscuritate, *vechii profesori* erau tot mai mult înlăturați și înlocuiți prin generația tânără, slab instruită, provenită de la „Institutul Profesurii Roșii". În cursul acțiunii de scoatere din universități a elementelor străine și ostile, a fost posibil ca GPU să acuze un profesor de sabotaj vădit pentru că a folosit 500 de ruble din banii statului pentru a achiziționa un exemplar din *Cântecul lui Igor*, acel „monument al șovinismului princiar din secolul al XII-lea". Un medic a fost atacat și îndepărtat din post pentru că susținuse „opinia incorectă" potrivit căreia în Uniunea Sovietică mortalitatea infantilă a scăzut doar în mică măsură și nu ar trebui pierdut complet din vedere factorul ereditar[4].

Chiar de la începutul anilor 1920 fusese înființată o autoritate a cenzurii de stat, „Glavlit", care veghea cu ochi de Argus ca niciun *secret de stat* și nicio *idee ostilă* să nu ajungă la presă; de la bun început, singurul editor era statul. Faptul că toate activitățile educative și artistice trebuie să fie pătrunse de spiritul luptei de clasă și că nu poate exista știință pură era considerat de la sine înțeles. Oricum, încă mulți ani de zile a fost posibil ca Asociația Scriitorilor Proletari să respingă o influență directă a partidului în literatură și ca reviste literare de ținută, precum *Pământ nou roșu* a lui Voronski sau revista *Lef* a Frontului de Stânga, să se opună identificării simpliste a artei cu politica[5].

Dar, după începerea planului cincinal, nu numai oamenii de știință au pierdut ultimele posibilități de interogații individuale și de dezbateri, ci au fost private de autonomie chiar și școlile de artiști și de scriitori, până atunci încă foarte diversificate, limitate pe viitor strict la creații puse în slujba construirii socialismului. Asociația Scriitorilor Proletari a fost desființată și s-a creat o singură Uniune a Scriitorilor; prin referire la un articol al lui Lenin din 1905, în care se afirma că toată literatura social-democrată trebuie să devină literatură de partid[6], era stipulat acum prin decret al Comitetului Central că ascuțirea luptei de clasă nu mai îngăduia neutralitatea; „armate culturale" străbăteau țara în „campanii culturale", pentru a face să scadă rata de analfabetism, încă foarte înaltă. Cu colaborarea lui Gorki, prin realismul socialist a fost creată o nouă normă, care se distinge prin caracter partinic și popular și al cărei obiect trebuie să nu descrie realitatea întâmplătoare, ci să redea prezentul în forma sa deja viitoare și, de aceea, normală[7].

Acum au apărut romane precum *Pământ desțelenit* al lui Șolohov, în care, spre deosebire de *Pe Donul liniștit*, eroii pozitivi și negativi sunt foarte clar diferențiați, ori *Așa s-a călit oțelul* al lui Nikolai Ostrovski, al cărui tip de compoziție a fost comparat cu structura din *Viețile sfinților* bizantină[8], sau *Energie* a lui Gladkov, unde prezentarea proceselor de producție pare să fie mai importantă decât evocarea oamenilor vii. Maiakovski s-a sinucis în aprilie 1930. Din tablouri a dispărut tot ce era îndrăzneț, fără scop sau constructivist: acum, muncitori fruntași voioși forjează fierul, colhoznice merg cântând în urma tractorului la munca câmpului, fete voinice ajută la construirea metroului, iar marinari pregătiți de luptă stau în fața turelelor pe vasele de război. Astfel, în Uniunea Sovietică stalinistă a anilor 1930, cultura, cu toate domeniile ei, devenise de fapt o componentă nedetașată a totalității sociale, o slujitoare în cadrul unei mari sarcini de producție, ceea ce însemna, cu siguranță, o recuperare, dar voia să fie și o depășire și făcea dintr-o țară agrară arhaică un stat industrial modern; în exclusivismul autoglorificării, acesta era fundamental diferit de toate celelalte state industriale și tocmai de aceea trebuie să fi apărut cu atât mai amenințător ca putere militară.

Cultura politică național-socialistă s-a născut spre sfârșitul anilor 1920, odată cu atacul împotriva acelora care, în aceeași perioadă, erau supuși canonadei în Uniunea Sovietică, adică împotriva așa-numiților „bolșevici culturali", și ea a cerut cultivarea a ceea ce, puțin mai târziu, a fost cultivat și în Uniunea Sovietică: arta populară, cu rădăcinile ei în istoria națională. Patosul constructiv încă nu putea să existe, firește, iar „campania culturală" de combatere a analfabetismului ar fi fost fără obiect în Germania. Prin urmare, până la sfârșitul Republicii de la Weimar, cultura politică național-socialistă era greu de diferențiat de cea a naționaliștilor germani.

În 1929, Alfred Rosenberg a înființat Uniunea de Luptă pentru Cultura Germană (Kampfbund für deutsche Kultur), care a declanșat lupta împotriva „decadenței culturale" și pentru o „renaștere spirituală" a germanilor. Avangarda artistică era pusă pe aceeași treaptă cu „haosul bolșevic": Le Corbusier era numit „Lenin al arhitecturii", iar Bauhaus era „Bastilia inamicului în centrul patriei germane"[9]. Arhitectul și istoricul de artă Schultze-Naumburg a vorbit în numeroase conferințe despre lupta concepțiilor despre lume în artă, în acest context comparând lucrări de Nolde, Barlach, Heckel și Hofer cu fotografii înfățișând malformații corporale și „degenerare rasială". În calitate de ministru de interne și al instrucției publice în Turingia, Wilhelm Frick a emis ordonanțe cum a fost cea intitulată „Împotriva culturii negrilor, pentru specificul național german" și, împotriva voinței facultății, a oferit o catedră la Jena cercetătorului în domeniul rasial Hans F.K. Günther.

Așadar, nu e surprinzător că Frick a dispus apoi îndepărtarea lucrărilor aparținând curentului modernist din muzeul castelului de la Weimar: Feininger, Kandinsky, Klee, Barlach, Kokoschka, Marc și alții nu mai puteau fi

expuși. Pe întreg teritoriul Reichului, istoricul literar Adolf Bartels exercita o influență considerabilă, iar foarte răspândita sa *Istorie a literaturii germane* semăna cu o vânătoare de evrei și de „spirit evreiesc". Nu de puține ori răsuna apelul pentru o „dictatură națională în chestiunile artei".

În 1933 a fost repede satisfăcută și această pretenție. În multe locuri au fost numiți „comisari pentru probleme de artă", printre ei aflându-se Hans Hinkel, viitorul „administrator al culturii Reichului" în Ministerul pentru Educarea Poporului și Propagandă. La începutul lui aprilie, la Karlsruhe a fost deschisă o mare expoziție, intitulată „Arta guvernării din 1918 până în 1933" și care, prin simpla expunere, încerca să-i stigmatizeze, printre alții, pe autorii tablourilor *Podul*, *Călărețul albastru* și pe expresioniștii mai tineri. Secțiunea de creație literară a Academiei Prusace de Arte a fost supusă unui fel de *mare epurare*: Heinrich și Thomas Mann, Käthe Kollwitz, Alfred Döblin, Rudolf Pannwitz, Franz Werfel și alții au demisionat și, în majoritate, au emigrat[10]. Legea de reconfirmare a funcționarilor publici a servit drept pretext pentru concedierea întregii conduceri a școlii Bauhaus; dintre marii muzicieni, părăseau Germania Arnold Schönberg, Bruno Walter, Otto Klemperer, Fritz Busch și alții. Wilhelm Furtwängler încerca să ia apărarea muzicienilor evrei și, în aprilie 1933, îi scria lui Goebbels că, în definitiv, recunoaște numai un criteriu de separare, acela între arta bună și cea proastă, dar ministrul răspundea exact cum s-ar fi exprimat și Lenin: „Artă în sensul absolut, așa cum cunoaște democrația liberală, nu are voie să existe"[11].

La 10 mai, în piețele multor orașe germane, coloane lungi de studenți germani s-au organizat pentru a incendia cărți, iar la Berlin Joseph Goebbels, precum și noul profesor universitar pentru pedagogie politică, Alfred Baeumler, țineau discursuri aprinse împotriva descompunerii intelectuale care dominase Germania timp de 14 ani. Au fost arse, printre altele, cărți de Sigmund Freud, Friedrich Wilhelm Foerster, Karl Marx, Erich Maria Remarque; unele dintre „sentințele de incendiere" sunau astfel: „Împotriva decadenței și a degradării morale. Pentru educație și comportare morală în familie și în stat! Predau flăcării scrierile lui Heinrich Mann, Ernst Glaeser și Erich Kästner" — „Împotriva supraevaluării corupătoare de suflete a vieții instinctuale, pentru noblețea sufletului omenesc. Predau flăcării scrierile lui Sigmund Freud" — „Împotriva trădării literare a soldatului din războiul mondial, pentru educarea poporului în spiritul adevărului! Predau flăcării scrierile lui Erich Maria Remarque"[12]. La Bonn, germanistul Hans Naumann interpreta evenimentul prin cuvintele: „Ne scuturăm de o stăpânire străină, desființăm o stare de ocupație", iar Alfred Baeumler spunea la Berlin că, spiritual, național-socialismul înseamnă „înlocuirea persoanelor educate prin soldați"[13].

Incendierile de materiale scrise și de cărți, dar și de păpuși reprezentând figuri politice aveau o tradiție îndelungată și preponderent *progresistă* nu doar în Germania, ci deopotrivă în Anglia; de la Martin Luther, până la

Wartburgfest și până la arderea păpușilor de paie simbolice, în vremea chartismului. Pentru cititorul obișnuit, unii dintre autorii stigmatizați erau inaccesibili și în Uniunea Sovietică, unde, la începutul anilor 1920, Comitetul pentru Instrucție Publică îi pusese la index până și pe Platon și pe Schopenhauer și unde în bibliotecile publice fuseseră amenajate mari secții speciale care păstrau literatura neagreată. Dar la Berlin era adunată întreaga presă internațională, iar corespondenții ei nu erau supuși cenzurii preliminare, care, la Moscova, încă din anul 1925 nu îi mai lăsa pe reporterii occidentali să ajungă să publice și să informeze despre cuvintele curajoase și tăioase cu care studentul german Kindermann se apăra în fața judecătorilor, în așa-numitul „proces al studenților". În felul acesta, în întreaga lume era dezavuat ca „medieval" ceea ce în esență constituia o consecință a totalitarismului antiliberal, iar Germania național-socialistă suferea o grea înfrângere spirituală, pentru că era mult mai accesibilă și mai deschisă decât Uniunea Sovietică. Conservatorismul învederat, care, cu respectul său față de Wehrmacht, s-a dovedit avantajos în perspectiva înarmării și pregătirii pentru război, producea, în această formă spectaculoasă și radicalizată a național-socialismului, doar uimire chiar printre cei mai conservatori englezi, tocmai pentru că Germania era încă văzută incontestabil ca aparținând comunității culturale europene.

Fără îndoială, perioada de până la începutul anului 1934 a fost o fază de tranziție, posibilă în esență datorită rivalității dintre Goebbels și Rosenberg, primul fiind mai liberal sau mai puțin dogmatic. Din partea câtorva exponenți ai Uniunii Studenților Germani Național-Socialiști se încerca salvarea expresionismului, ca mișcare germană, și se putea face trimitere la Hans Johst, care odinioară se situase ca artist alături de Johannes R. Becher, dar între timp — la fel ca Becher de partea opusă — alesese să fie un militant al partidului și făcuse faimoasa afirmația că, ori de câte ori aude cuvântul „cultură", își scoate revolverul[14]. Restul național-socialiștilor de stânga, la rândul lor, polemizau violent împotriva reacțiunii culturale și cereau o revoluție totală, care să transforme chiar și arta. Hitler însuși se pronunța atât împotriva dogmatismului național, cât și a curentului modern avangardist. Cea mai importantă bază organizatorică pentru cultura național-socialistă a fost creată încă din 22 septembrie 1933: Legea Camerei de Cultură a Reichului făcea din practicarea artei, cel puțin teoretic, o funcție a statului naționalist. Camerele separate, precum „Camera Literaturii" și „Camera Artelor Plastice", ca uniuni obligatorii ale membrilor lor, impuneau o disciplină riguroasă; pierderea calității de membru echivala cu interzicerea exercitării profesiei, ba chiar a dreptului la muncă; cea mai cunoscută victimă a fost Ernst Barlach. Cele mai importante instanțe oficiale ale partidului care se ocupau de cultură erau Oficiul delegatului Führerului pentru supravegherea procesului general de instruire și educație ale NSDAP, condus de Alfred Rosenberg, și Comisia de examinare pentru apărarea literaturii național-socialiste, sub conducerea Reichsleiterului

Philipp Bouhler. Ele pot fi comparate cu Glavlit și, în parte, chiar cu Secția Comitetului Central pentru Propagandă și Agitație, în timp ce Camera Literaturii Reichului corespundea Uniunii Scriitorilor.

De la începutul anului 1934, pe lângă vastul domeniu al divertismentului apolitic, oficial mai exista doar „artă național-socialistă". Dar pentru că încă mai funcționau numeroase edituri particulare, aveau posibilitatea să-și publice în continuare lucrările chiar și mulți autori cu vederi diferite, în măsura în care nu luau poziție împotriva regimului într-un mod intolerabil. Supremația necontestată o deținea însă „creația literară populară", în care romanele cu tematică țărănească ocupau un loc preponderent. Alături de creația literară „sânge și pământ", se aflau descrierile experiențelor pozitive de război la Werner Beumelburg, P.C. Ettighofer și Hans Zöberlein, mitizarea istoriei germane la Hans Friedrich Blunck și Wilhelm Schäfer, lupta pentru afirmarea specificului național la Hans Grimm și Wilhelm Pleyer, metafizica națiunii germane la Erwin Guido Kolbenheyer[15]. Ca „victorie a *Plattdeutsch*", această literatură este totuși insuficient conturată: în multe locuri era evident punctul de contact cu figuri importante, precum Stefan George, Ernst Jünger și Gerhart Hauptmann. Mai corectă ar fi afirmația că se pregătea *o* tendință principală a literaturii germane, care tocmai prin aceasta se condamna la sterilitate sau la izolare, așa cum s-a văzut foarte clar în exemplul lui Gottfried Benn, care inițial salutase Al Treilea Reich, iar apoi a trebuit să aleagă „emigrația internă", în Wehrmacht. În 1938, literatura germană „pură" conta pe plan mondial tot atât de puțin ca și literatura sovietică a „realismului socialist": voia să fie *doar* germană, dar s-a demonstrat, și în cazul ei, că literatura nu poate trăi dintr-o singură rădăcină.

O evoluție asemănătoare avea loc în artele plastice. Aici interesul lui Hitler era cu mult mai puternic. El a dispus organizarea expoziției „Artă decadentă", care trebuia să fie o „expoziție de «documente culturale» ale bolșevismului" și care a trezit indignare sinceră printre numeroșii vizitatori. O influență pozitivă urmau să exercite „marile expoziții de artă germane", pe care Hitler, de cele mai multe ori, le vernisa personal la Casa Artei Germane din München: alături de numeroase naturi statice, aici erau adunate romantismul țărănesc, reprezentat de Sepp Hilz, naturalismul acțiunii al lui Adolf Ziegler, precum și plastica monumentală a lui Josef Thorak și Arno Breker; un exemplu bizar al cultului Führerului era *Bannerträger Hitler* („Stegarul Hitler"), al lui Hubert Lanzinger, unde Hitler era prezentat în armură de cavaler. Dispăruse tot ce era greoi, complicat și surprinzător, peste tot domneau liniile simple ale unui Reich milenar atemporal[16].

În domeniul teatrului, *Thingstätten* trebuie considerate un experiment național-socialist de sine stătător. La fel ca în experimentele de la Moscova ale lui Meyerhold, și aici exista intenția de a anula separația între artiști și public. În 1933 era pusă în scenă pentru prima oară în acest mod *Pasiune germană*

de Richard Euringer. Dar trecerea spre lumea păgână a simbolurilor nu a reușit, iar în 1937 experimentul se încheia. Teatrul perioadei național-socialiste a rămas, în esență, un *teatru educativ burghez*, care avea în Hermann Göring pe cel mai important protector și în Gustav Gründgens pe cel mai renumit actor.

Cu totul altfel stătea situația în arhitectură. Aceasta era considerată de Hitler cel mai natural domeniu al său. La comanda lui Hitler, au fost concepute de către Albert Speer planuri gigantice pentru transformarea Berlinului, care nu erau cu nimic inferioare în monumentalitate planurilor corespunzătoare ale perioadei sovietice de început; planul pentru sediul Congresului Partidului din Nürnberg era oricum parțial realizat. Noua Cancelarie a Reichului și Casa Artei Germane erau concepute în stilul clasic, posomorât-amenințător, al burgurilor ordinelor cavalerești, în timp ce modelul Școlii Superioare merita, eventual, calificativul de „anost-monumental". Proiectele de mai târziu pentru monumentele eroilor în stepa rusească erau un coșmar al lipsei de măsură cvasi-orientale. „Voința național-socialistă de a construi" nu poate fi înțeleasă fără fundamentul criticii culturii și fără voința de eliminare a alienării moderne, dar ea a realizat tocmai legea tuturor marilor tiranii[17].

Pentru filosofie și știință, această atmosferă era deosebit de paralizantă. Dar nici aici nu era vorba despre o simplă influență exterioară. De la începutul secolului, vechea antiteză dintre filosofie și știință evoluase până la antiscientism. Cel mai important filosof al Germaniei a trecut de partea național-socialiștilor, la fel și cel mai cunoscut jurist. Desigur, Heidegger s-a răzgândit încă din 1934, iar Carl Schmitt a devenit în cele din urmă suspect în ochii partidului. În științe se găseau o serie întreagă de puncte de legătură pentru național-socialism, deși profesorii erau național-socialiști doar într-o foarte mică măsură. Dar chiar o personalitate ca Eduard Spranger a salutat eliberarea de marxism și de psihanaliză, iar lucrarea din 1930 a lui Karl Jaspers, *Geistige Situation der Zeit* („Situația spirituală a epocii"), era puțin probabil să îndepărteze cititorii tineri de național-socialism, pentru că era apropiată spiritului revoluției conservatoare.

Germaniștii și istoricii s-au situat, chiar din perioada de început a Republicii de la Weimar, preponderent de partea *naționaliștilor*, iar dacă până în 1933 reprezentaseră mai degrabă o contrapondere pentru științele sociale, care câștigau teren, acum păreau să stăpânească în mod incontestabil câmpul de luptă. Cea mai mare parte a profesorilor evrei erau de găsit în specialități apolitice, precum medicina și științele naturii, dar și în domeniile încă nedeplin recunoscute, precum sociologia și științele politice. Profesorii germani au opus o foarte mică rezistență demiterii sau alungării colegilor lor evrei sau a celor cu orientare de stânga, dar de multe ori o ruptură a solidarității avusese loc mai de timpuriu și nu întotdeauna fusese determinată doar de o parte.

Despre o *universitate brună* nu se putea vorbi totuși în niciun caz. Într-adevăr, avea loc un fel de revoluție în universități, dar ea era inițiată de studenți

și un rol au jucat motivații vechi, precum lupta împotriva dominației „profesorilor titulari" și pentru participarea studenților la luarea deciziilor. Spontaneitatea de jos a fost însă curând înlocuită prin autoritate severă de sus, deoarece rectorul și decanii au devenit șefi și „conducători". Bineînțeles că domnea, în continuare, multă nemulțumire printre *tinerii* care nu întotdeauna erau tineri ca vârstă, dar care voiau o *știință național-socialistă*. Dintre aceștia făceau parte, de exemplu, Ernst Krieck, Alfred Baeumler și Walter Frank. Atacul lui Frank împotriva unuia dintre cei mai respectați profesioniști ai breslei, Hermann Oncken, material pe care l-a publicat în *Völkischer Beobachter* sub titlul „L'Incorruptible", a stârnit probabil mai mult teamă decât revoltă. Dar, cu toate acestea, Institutul Reichului pentru Istoria Noii Germanii, condus de Frank, nu a devenit niciodată un analog al Institutului Profesurii Roșii și se limita în principal la „cercetări privind problema evreilor". La *Historische Zeitschrift*, Friedrich Meinecke a fost înlocuit, ca editor, de Karl Alexander von Müller, dar și von Müller se număra printre savanții cu reputație, iar Frank nu a putut să modifice orientarea revistei, unde a fost păstrată linia științifică anterioară.

În fapt, național-socialismul era opus categoric principiului științei, iar dacă deținătorul Premiului Nobel, Philipp Lenard, scotea în evidență deosebit de plastic această stare de lucruri prin titlul cărții sale, *Fizica germană*, atunci depărtarea de ideea „obiectivității științei" era chiar mai mare decât la „știința proletariatului" în Uniunea Sovietică, deoarece proletariatul ridica pretenția la universalitate, pe când națiunea germană nu revendica așa ceva. Prin urmare, chiar dacă obiectiv era nedrept că mulți intelectuali din țările democrațiilor occidentale aproape ignorau milioanele de victime ale procesului colectivizării și foametea rezultată în urma lui, îndreptându-și întreaga indignare împotriva Germaniei național-socialiste, din punctul de vedere al culturii, atitudinea lor era justificată sau, cel puțin, de înțeles.

Un stat agrar care duce la îndeplinire industrializarea prin mobilizarea tuturor forțelor și cu folosirea fără scrupule a forței, proces în care răpește culturii orice autonomie și o constrânge să se situeze integral în slujba celui mai înalt țel, poate să fie un stat care provoacă teamă, iar pentru vecinii săi, un stat periculos. Dar o națiune industrială modernă, care celebrează în *Thingstätten* faptele de arme și zeii strămoșilor — fie și numai în intenție —, este o imagine ireală în sine, posibilă temporar doar în condiții cu totul determinate, dacă nu apelează la măsuri de urmărire brutale și dacă se recunoaște că societatea industrială face posibile aspecte neindustriale ale vieții.

Dacă, prin urmare, în ciuda *politizării* similare, diferențierea regimurilor este deosebit de evidentă în domeniul culturii, analogia poate ieși din nou cu putere în relief, de îndată ce este vorba despre bazele existenței cotidiene, despre drept și privarea de drepturi.

6. Dreptul și privarea de drepturi

Concepția sovietică despre drept și despre privarea de drepturi rezultă din ideile fundamentale care pentru Lenin și tovarășii săi de luptă erau de la sine înțelese și din care se trăgeau ușor concluzii practice.

În octombrie 1920, Lenin afirma la un congres al Comsomolului: „Moralitate este ceea ce servește distrugerii vechii societăți exploatatoare și unirii tuturor oamenilor muncii"[1]. Această definiție rezultă, la rândul ei, din țelul socialismului, stabilit ca fiind „dezarmarea generală, pacea eternă și colaborarea frățească a tuturor popoarelor de pe Pământ", după cum se arată în Decretul privind cultivarea datoriei în meseria războiului, din aprilie 1918[2]. Prin urmare, după cum formula cekistul Peters, în interiorul țării trebuia să fie dus un război sistematic împotriva burgheziei, pentru a o transforma dintr-o clasă de paraziți într-o comunitate de muncitori, făcând-o astfel să dispară ca clasă[3]; în politica externă, trebuia să fie promovată pe orice cale imaginabilă trecerea mijloacelor de producție în mâinile clasei muncitoare, așadar mișcarea comunistă internațională trebuia să devină „groparul societății burgheze"[4]. De aceea, dictatura proletariatului nu trebuia să fie legată de legi, nici măcar de ale ei, deoarece oricând putea fi necesară utilizarea forței nemijlocite, pentru a ajuta să triumfe „sentimentul dreptății revoluționare". În acest fel, Trotki putea să numească „execuția capitală" a țarului și a familiei sale drept un act de „justiție rapidă", care trebuia să le arate adepților și adversarilor că liderii proletariatului erau hotărâți să ducă lupta necruțător și să accepte doar alternativa „victorie totală sau pieire totală"[5]. În acest patos al purificării pământului de toată nedreptatea și ticăloșia, poezii precum următoarea, a lui Demian Bednîi, se potriveau perfect:

Ridică-te! Ridică-te!
Tu, popor răzbunător al suferinței pământești,
Trezește-te, trezește-te!
Ucide, ucide!
Ucide-i pe toți care comit crime împotriva poporului,
Pe toți tâlharii care ne fură pâinea[6].

Această chemare putea să fie o exagerare poetică, dar dreptul revoluției solicita stringent privarea de drepturi a adversarilor ei, iar Lenin, într-un discurs ținut în fața Consiliului Central al Sindicatelor, făcea trimitere la articolul 23 din Constituția RSFSR, unde se spune că republica sovietică retrage indivizilor și grupărilor drepturile care ar fi folosite în dauna intereselor revoluției socialiste și continua: „Am declarat deschis că noi, în perioada tranziției, într-un timp al luptei înverșunate, nu numai că nu promitem libertate nici la dreapta, nici la

stânga, ci spunem din capul locului că vom retrage drepturile cetățenilor care stau în calea revoluției socialiste. Și cine va judeca aceasta? Va judeca proletariatul"[7]. În alte declarații însă, Lenin arăta foarte apăsat, de la început, că puterea revoluționară trebuie să se îndrepte și împotriva elementelor nesigure și ezitante ale clasei muncitoare înseși.

Prin urmare, dreptul nu putea să fie nimic altceva decât voința nelimitată a partidului, așadar a conducerii partidului, iar privarea de drepturi era situația în care trebuiau să fie aduși toți adversarii acestei voințe a dreptului. De aceea, și Ceka aparținea domeniului justiției; „judecătorii tribunalelor populare" erau organe ale partidului care nu aveau independență; măsura de privare de drepturi a adversarilor nu a cruțat-o nici măcar pe soția de mult decedatului preot, căreia i-au fost retrase toate drepturile cetățenești și nu beneficia nici măcar de cartele de alimente. În 1922 a fost organizat primul dintre marile procese publice, împotriva a 22 de socialist-revoluționari, și un mare număr de copii au fost aduși pentru a striga, în fața clădirii tribunalului, „Moarte socialist-revoluționarilor, moarte dușmanilor poporului"[8]. Niciodată în istoria europeană un grup de oameni nu-și unise voința atât de deplin cu voința istoriei și cu mântuirea omenirii; niciodată o *clasă conducătoare* nu-și declarase atât de deschis propriile interese drept cel mai înalt criteriu de acțiune, pentru că voia să fie ultima dintre clasele conducătoare și semnul prevestitor al sfârșitului oricărei dominații. Astfel, la „procesul studenților" de la Moscova, pereții sălii de ședințe erau pline cu sloganuri precum: „Muncitorii și țăranii judecă după principiile luptei de clasă", „Tribunalul proletar apără interesele muncitorimii", „Tribunalul proletar este organul dictaturii revoluționare"[9].

Prin urmare, nu putea să fie o ilegalitate faptul că Ceka, în cea mai flagrantă contradicție cu toate principiile care, în lungile secole ale istoriei europene, se cristalizaseră ca norme ale unui stat *de drept constituțional*, era totodată poliție și putere a statului, judecător și călău. Într-un sens mai restrâns, se dezvolta totuși o justiție în care tribunalele și procuraturile erau autorități specifice ale puterii de stat, iar legile constituiau baza procedurii. Dar cât de puțin a fost introdusă odată cu acestea o separație bazată pe principii au demonstrat-o dispozițiile Codului Penal al RSFSR din 1926[10].

Obiectivele umanitare rezultau implicit din asigurările că legea avea în vedere măsuri „de protecție socială de tip judiciar-reparatoriu, medical sau medical-amelioratoare" și nu-și propunea ca sarcini răzbunarea și sancționarea; de aceea, ea renunța la producerea suferințelor fizice sau la ofensele aduse demnității umane. Dar „cea mai gravă măsură de protecție socială" era împușcarea sau „declararea ca dușman al oamenilor muncii", fără excepție legate de confiscarea averii. Delictele prezentate în cele 14 paragrafe ale articolului 58 erau, aproape în exclusivitate, delicte „contrarevoluționare" împotriva siguranței statului și erau definite atât de imprecis, încât chiar încercarea de slăbire a „cuceririlor fundamentale" ale revoluției era amenințată

cu pedeapsa capitală. Dar, conform paragrafului 1, aceeași pedeapsă era prevăzută și pentru fapte similare, „dacă sunt îndreptate împotriva unui alt stat al oamenilor muncii — care nu aparține Uniunii Republicilor Sovietice Socialiste", și anume „în virtutea solidarității internaționale a intereselor tuturor oamenilor muncii".

„Trădarea de țară", de asemenea pedepsită cu moartea, era menționată în paragraful 1a, ca și „dezertarea la inamic" și „fuga în străinătate"; la fel erau pedepsite, potrivit secțiunii 3, „întreținerea de relații cu un stat străin sau, în particular, cu reprezentanți ai acestuia, cu intenții contrarevoluționare", precum și, conform paragrafului 8, „comiterea de acțiuni teroriste împotriva reprezentanților puterii sovietice sau a funcționarilor organizațiilor revoluționare ale muncitorilor și țăranilor". În paragraful 14 era amenințată cu împușcarea chiar și „îndeplinirea nesatisfăcătoare, cu premeditare, a anumitor îndatoriri", în măsura în care existau circumstanțe agravante și intenția de a aduce prejudicii puterii regimului și funcționării aparatului de stat.

Dar nu numai faptele erau considerate delicte, ci și omisiunile, iar paragraful 1c introducea răspunderea familială pentru fuga unui militar în străinătate și pedepsea cu deportarea pe o perioadă de cinci ani în districtele îndepărtate ale Siberiei și cu pierderea dreptului de vot chiar și pentru membrii majori ai familiei trădătorului care nu știuseră nimic despre intenția făptuitorului. Până în 1929, articolul 12 era astfel redactat, încât făcea posibilă aplicarea pedepsei capitale chiar și pentru copii începând de la vârsta de 12 ani, pentru un simplu furt. Paragraful se referea, evident, la „besprisornîi", copiii vagabonzi care se constituiseră în bande de hoți, iar acest articol al legii dă credibilitate afirmațiilor că GPU ar fi lichidat pe cale administrativă mii de asemenea copii.

O lege atât de antiumană, cu o motivare atât de umanitară, era unică în lume în anul 1926. Puțin mai târziu, îi urma Legea pentru protecția proprietății obștești, pe baza căreia, conform relatării lui Soljenițîn, șase colhoznici au fost împușcați pentru că luaseră fân pentru vitele proprii de pe o pajiște proaspăt cosită, care aparținea colhozului[11]. Cum ar fi putut să existe într-un asemenea stat dreptul la grevă, deși Lenin recunoscuse formal în ultimii săi ani de viață posibilitatea unui conflict de interese între muncitori și conducătorii industriei naționalizate? Cum ar fi putut să existe independența judecătorilor sau măcar o relație de încredere între acuzați și apărătorii lor? Cum ar fi putut să fie vorba undeva despre *obiectivitatea* legii și a pronunțării sentinței, dacă în 1932 procurorul general Krîlenko cerea chiar să se pună capăt neutralității jocului de șah[12]?

Cine nu aparținea prin origine unei „clase dușmane" și se abținea de la orice acțiuni „contrarevoluționare", aceluia îi erau acordate în Constituția stalinistă din 1936 chiar drepturi ce nu se regăseau în constituțiile Europei: dreptul la muncă în articolul 118, dreptul la odihnă în articolul 119, dreptul la

educație gratuită în articolul 121. Se putea pune întrebarea, desigur, dacă meritase cu adevărat să se producă o asemenea schimbare profundă a noțiunilor de drept și de injustiție, când, la urma urmelor, cetățenilor le erau conferite numai câteva drepturi, ce se impuneau ca realitate din ce în ce mai mult în țările occidentale, pe calea statului bunăstării, abstracție făcând de dreptul la muncă, deoarece acesta înseamnă în practică obligația de a munci?

Cu atât mai îndreptățite erau obiecțiile dacă Trotki avea dreptate atunci când, în octombrie 1936, descria în felul următor în *Buletinul opoziției* — se înțelege că din străinătate — relațiile sociale din Uniunea Sovietică: „Unii trăiesc în barăci și n-au cu ce să se încalțe, alții merg în mașini luxoase și trăiesc în locuințe splendide. Unii luptă pentru a-și putea hrăni familiile, alții au personal de serviciu, o locuință de vară cu grădină la Moscova, o vilă în Caucaz ș.a.m.d."[13]. Rezultă atunci, fără îndoială, că o clasă conducătoare își asigurase dominația, într-un mod fără precedent, prin identificarea sa cu dreptul, iar privarea de drepturi era soarta destinată tuturor oamenilor muncii, care din 1932 erau controlați prin „pașapoarte interne", iar din 1940 puteau fi pedepsiți cu doi ani de închisoare pentru o întârziere la lucru de 20 de minute. Sau nu cumva obiectivul stabilit de Codul Penal din 1926 trebuia luat în serios, iar toate diferențele în condițiile de viață erau doar temporare, de vreme ce Uniunea Sovietică va construi în curând orânduirea socială comunistă și va învinge definitiv burghezia internațională sleită de puteri? Sau Stalin proceda în așa fel încât puterea sa să se identifice cu legea, numai pentru că în scurt timp statul său ar fi fost nevoit să lupte pentru simpla supraviețuire?

În Germania, „statul de drept" avea o tradiție mult mai îndelungată și mai consolidată decât în Rusia: ideea egalității tuturor cetățenilor în fața legii era de mult timp legată de ideile independenței puterii judecătorești, caracterului public al justiției, verificării judiciare a deciziilor administrative, precum și de principiul *nulla poena sine lege*, devenind prin aceasta o realitate. Numai pe această bază, confruntările sociale și politice puteau fi în același timp „deschise" și „îmblânzite", adică aduse la un stadiu mai redus de adversitate și îndreptate spre soluționarea pe cale pașnică. Intenția ideii de drept liberale nu se limita totuși la relațiile interne din stat: ea părea să implice egalitatea tuturor oamenilor, fără deosebire de rasă, origine și confesiune. Dar în această formă se dovedea adevărată doar ca idee-limită, care nu se afla în concordanță cu realitatea: nicăieri în lume străinii nu au aceleași drepturi ca autohtonii, chiar în interiorul unui stat nu este mereu posibil tratamentul deplin egal, deoarece în vremuri frământate — și cu atât mai mult în cele revoluționare —, fiecare stat tratează diferit aceeași stare de lucruri, în funcție de posibilitatea de apariție în situația existentă a unor elemente care să ducă la subminarea sau la susținerea puterii de stat, iar realitatea jurisdicției în timp de război implică o diferență esențială între militari și civili. De asemenea, nu poate fi nesocotit nici faptul că ideea liberală a statului de drept conduce la un monopol al

statului asupra dreptului, iar ca „pozitivism juridic" rupe legătura cu baza antropologică, singura care poate legitima concepte precum „drepturile inalienabile ale omului" și stabili o limită unui eventual caracter arbitrar al deciziilor majorității.

În orice caz, dintre toate sistemele de drept care au existat după Primul Război Mondial, ordinea de drept liberală a fost, fără îndoială, aceea care a garantat propriilor adversari cel mai mare spațiu de libertate și cele mai mari posibilități de acțiune. În Rusia țaristă așa ceva existase la fel de puțin ca în țările islamice dominate de „șari'a", iar revoluția bolșevismului a menținut tocmai acest principiu de tratament inegal al *credincioșilor* și *necredincioșilor*, ba chiar înăsprindu-l într-un fel fără precedent.

Această stare de lucruri, care se răsfrângea asupra întregii Europe și îndeosebi asupra Germaniei, punea sistemul de drept liberal în fața unei decizii fundamentale: trebuia menținut principiul, deși nu se putea trece cu vederea realitatea diferită, sau trebuia să se tindă spre o nouă identitate de drept și o nouă realitate, dezvoltând principii care să corespundă mai bine situației de luptă din stat și societate?

A doua alternativă era concepția național-socialismului (și înaintea acestuia, concepția fascismului italian): aici dreptul nu era considerat ca depășire, incompletă bineînțeles, a disputelor din stat și societate prin reglementarea pașnică a conflictelor inevitabile, devenind astfel posibilă o coexistență a diversității, tocmai ca expresie și instrument al acestor dispute. Exact aceasta a fost dintotdeauna esența noțiunii de drept sovietice și marxiste, iar teoria lui Carl Schmitt despre starea excepțională, despre insuficiența normei și despre esența politicului ca fundament al unui raport prieten-adversar era un răspuns și un corespondent. Soarta justiției Republicii de la Weimar s-a decis prin faptul că ea a observat mult mai pronunțat atacul comunist frontal asupra *dreptului burghez*, decât a perceput atacul național-socialist venit din spate, care părea inițial o acțiune de sprijin; el rezulta însă dintr-un spirit mai ostil decât acel atac frontal, deoarece considera lipsa de drepturi a anumitor grupuri nu ca pe o măsură de necesitate temporară, pentru atingerea unei egalități ulterioare și mai depline în viață și în fața legii, ci drept expresie a însuși dreptului etern. Această concepție a fost totuși elaborată și consfințită instituțional numai treptat; în tot timpul celui de-Al Treilea Reich, au funcționat în continuare concepția juridică tradițională și sistemul juridic existent, iar Adolf Hitler nu a putut niciodată să afirme că a câștigat definitiv lupta împotriva „juriștilor reacționari".

Fără îndoială că încă din primele luni ale celui de-Al Treilea Reich au fost întreprinși pași importanți pe drumul unui sistem juridic în care dreptul și politica să coincidă. Decretul din 4 februarie 1933 al președintelui Reichului privind apărarea poporului german prevedea, într-adevăr, un drept politic special, care trebuia să acționeze în favoarea partidului de guvernământ, dar încă

nu se diferenția principial de măsuri comparabile ale Republicii de la Weimar, cum a fost, de exemplu, Legea privind apărarea Republicii. Dimpotrivă, așa-numitul Decret al incendierii Reichstagului, din 28 februarie — decretul președintelui Reichului privind apărarea poporului și a statului —, însemna abrogarea normelor de drept fundamentale ale Constituției Republicii de la Weimar și nu conținea vreo garantare pentru caracterul de excepție al măsurilor „privind respingerea actelor de violență antistatale comuniste". Prin aceasta, statul de drept era deja înlăturat, iar în locul lui se instituia legea marțială permanentă, ce nu putea fi legitimată decât ca „ordine populară sănătoasă".

La fel de importantă a fost abrogarea principiului *nulla poena sine lege*, solicitată în ședința de Cabinet din 7 martie de către ministrul de interne al Reichului, Frick, cu referire la incendiatorul Van der Lubbe, în timp ce secretarul de stat din Ministerul Justiției, Schlegelberger, protesta în zadar că doar în Rusia și China, precum și în câteva cantoane mai mici ale Elveției, acest principiu nu este valabil[14]. Legea privind statutul și reconfirmarea funcționarilor de carieră din aprilie și legea din luna iulie referitoare la prevenirea transmiterii bolilor ereditare, însemnau tot atât de mult o renunțare conștientă la principiile statului de drept. Introducerea tribunalelor speciale, la 21 martie 1933, era așadar doar unul dintre pașii prin care urma să fie creată o justiție de luptă politică; înființarea, la 24 aprilie 1934, a Tribunalului Poporului, care prelua de la Curtea de Casație a Reichului competențele în cauzele de înaltă trădare și de trădare de țară, însemna un apogeu provizoriu. Acțiunile din 30 iunie 1934 puteau fi caracterizate pur și simplu drept *crime de stat*, dar ele au fost justificate de cel mai reputat profesor de drept al Reichului, Carl Schmitt, prin teoria potrivit căreia orbirea gândirii juridice liberale a făcut din dreptul penal Magna Charta a infractorilor, iar din dreptul constituțional, Magna Charta a vinovaților de înaltă trădare și a trădătorilor de țară; acțiunea Führerului nu s-ar subordona justiției, ci ea însăși a însemnat cea mai înaltă justiție[15]. Prin aceasta, Carl Schmitt arăta în direcția unei supraanalogii care depășea modelul sovietic și în gândire, la fel cum acțiunea lui Hitler îl întrecuse practic deja în cazul Röhm.

Eforturile pentru o reformă a Codului Penal, impulsionate în primul rând de Reichsrechtsführerul Hans Frank, aveau însă mai degrabă scopul de a opune „justiției de clasă" sovietice o „justiție populară", al cărei țel trebuia să fie îndeplinirea următoarelor atribuții: „să apere ordinea socială națională concretă, să elimine sabotorii, să sancționeze conduita ostilă comunității și să aplaneze disputele între membrii societății"[16]. O tendință democratică se putea recunoaște în polemica împotriva „juriștilor dușmani ai poporului" și în cerința ca acțiunea juridică să fie „apropiată de popor, iar nu de privilegiați". Legile de la Nürnberg puteau fi ușor puse de acord cu acest mod de gândire, deoarece alinierea după *sânge*, ca stare de lucruri fundamentală, fusese deja luată ca

bază a Legii funcționarilor sau a Legii Reichului privind admiterea în avocatură, din 7 aprilie 1933, reglementare care reducea numărul notarilor din Prusia cu o treime. Reforma Codului Penal, ca proces codificat, nu înainta totuși prea mult și în practică se realiza mai degrabă neoficial, prin înăbușirea activității justiției de către Gestapo și prin inventarea unei pedepse nehotărâte de justiție, internarea administrativă în lagăre de concentrare.

Însă în momentul izbucnirii războiului, „vechea justiție" nu era nicidecum înlăturată și numărul deținuților din lagărele de concentrare nu egala nici pe departe cifrele sovietice; de asemenea, evreii nu erau nicidecum lipsiți total de drepturi, oricât de mult s-ar fi aflat sub efectul decretelor speciale, în timp ce *arianizările* în economie nu mai erau foarte departe de confiscări propriu-zise.

Mai degrabă, până la declanșarea războiului și după aceea, în Germania erau posibile sentințe judecătorești surprinzătoare. Astfel, posibilitatea atacării lor era confirmată prin dispozițiile Gestapoului încă în mai 1935. În aceeași perioadă avea loc așa-numitul proces Hohnstein împotriva Obersturmbahnführerului SA Jähnichen și a 22 de coacuzați, care în primăvara anului 1933 maltrataseră deținuți în lagărul de concentrare Hohnstein. În ciuda puternicei presiuni a partidului, au fost pronunțate pedepse grele cu închisoarea. Drept consecință, ambii jurați au fost excluși din NSDAP, iar în noiembrie 1935 Hitler a anulat restul pedepsei.

În procesul Niemöller, a fost pronunțată la începutul lui 1938 pedeapsa ușoară de 7 luni închisoare, considerată deja executată prin detenția preventivă. Bineînțeles că fondatorul Uniunii pentru Dezideratele Preoților nu a fost pus în libertate, ci adus în lagărul de concentrare de la Sachsenhausen, ca „prizonier" personal „al Führerului".

Un preot din Renania a fost acuzat de procuratură că la sfârșitul unei predici strigase „durere asupra Germaniei". Deoarece însă se referise la „Mitul" lui Rosenberg, instanța nu a deschis proces, cu motivarea că în cazul cărții Reichsleiterului era vorba despre o chestiune privată.

Încă în timpul războiului a fost respinsă cererea de pedepsire a evreilor din Berlin, care, în opinia partidului, manifestaseră o atitudine provocatoare, pentru că se prezentaseră să primească o repartiție specială de cafea[17].

1 septembrie 1939 nu a însemnat totuși o schimbare calitativă, în primul rând, pentru că erau introduse legi extrem de dure, care amenințau cu pedeapsa capitală chiar și ascultarea posturilor de radio străine, ci pentru că Hitler, prin decretul său din 1 septembrie, făcea posibilă distrugerea „vieții care nu merită să trăiască", iar prin aceasta dădea de înțeles că de acum lupta războinică pentru existență va crea condiții de materializare corespunzătoare a concepției sale despre drept, ca modalitate de luptă împotriva a tot ce este „bolnav, decadent, nociv și periculos". Dreptul, în sensul privării de drepturi a tuturor dușmanilor și sabotorilor, devenea așadar o caracteristică structurală a statului național-socialist abia în timpul războiului și, în întreaga sa dimensiune,

după începerea războiului împotriva Uniunii Sovietice. În esență, până atunci existaseră doar predispoziții și prefigurări. Încă în aprilie 1942, Hitler, spumegând de furie, ținea un discurs în Reichstag împotriva juriștilor și a funcționarilor, prin care cerea împuternicirea de a trece peste „drepturi câștigate" și a destitui judecători, dacă aceștia, în opinia lui, nu-și îndeplineau îndatoririle. Este suficient doar să ne imaginăm pentru un moment că Stalin ar fi ținut o astfel de cuvântare în vara lui 1942 sau chiar în 1932, pentru a recunoaște cât de puternic s-au păstrat în Germania principiile fundamentale ale statului de drept până târziu, în timpul războiului.

La 11 octombrie 1942, nu întâmplător în vremea războiului, se făcea auzită o luare de poziție concludentă din partea șefului Secției a III-a din cadrul Serviciului central de securitate al Reichului, comandantul de brigadă Ohlendorf, menită să polemizeze cu guvernatorul general și Reichsrechtsführerul Hans Frank, cel care în mai multe discursuri se prezentase drept apărător al actului juridic și al independenței judecătorești. Dar, în principiu, aceste afirmații ar fi putut fi făcute și în timp de pace[18]. Potrivit concepției național-socialiste, individul nu-și mai găsește dreptatea într-o poziție izolată, împotriva statului, împotriva comunității, ci numai împreună cu comunitatea și ca membru al comunității poporului său. Prin urmare, garantarea drepturilor se consideră periclitată numai de acela care se subordonează obligațiilor față de comunitatea poporului nu din datorie interioară, ci pentru că o simte ca pe o constrângere exterioară. O imixtiune a conducerii politice în activitatea judecătorului poate să fie evitată în mare măsură, „dacă justiției" îi stă la dispoziție „un corp judecătoresc unitar din punct de vedere politic și ideologic". Astfel de oameni nu ar mai fi caracterizați de înstrăinarea față de popor, ci ar fi în stare să stabilească dreptatea prin înțelegerea vie a dreptului poporului, fără a capitula în fața literei legii și fără să țină seama de revendicările de natură politică. În această situație, dreptul nu va mai aparține unei caste de juriști, precum un fel de proprietate privată, ci va redeveni o chestiune a întregului popor, prin includerea revendicărilor politice și ideologice ale național-socialismului.

Referitor însă la prezent, Ohlendorf constata, în octombrie 1942, că un asemenea corp judecătoresc nu exista, iar în 1939 ar fi putut face aceste afirmații cu și mai mare îndreptățire. Și în privința dreptului, cu toate asemănările predispoziției colectiviste, pe timp de pace ambele regimuri erau în mai mare măsură diferite decât similare, aici însă — spre deosebire de cultură — tocmai pentru că în Germania erau mai bine conservate acele trăsături care încă treceau în aproape întreaga lume drept simbol al modernității. Aceasta însă nu se explica prin național-socialism, ci prin rezistența față de național-socialism, comparabilă în natura ei cu rezistența împotriva bolșevismului, respectiv a stalinismului în Uniunea Sovietică.

7. Emigrație și rezistență

În sens mai larg, emigrație și rezistență au existat încă în Antichitatea clasică și în zorii epocii moderne, în timp ce, în Evul Mediu, aceste concepte nu și-ar găsi probabil aplicație; în sens mai restrâns, s-ar putea vorbi despre emigrație și rezistență abia când statul sistemului liberal s-a constituit în cele mai importante zone ale lumii și când a devenit paradigmatic aproape peste tot. În el, contradicția și acțiunea divergentă sunt protejate instituțional, ba chiar stimulate, și de aceea critica guvernului nu înseamnă rezistență, ci opoziție. Cum nu există rezistență, nu există nici emigrație motivată politic: între 1870 și 1914, nicăieri în străinătate nu trăiau grupuri de englezi, francezi sau germani care să-și fi părăsit țara în semn de protest și să fi luptat împotriva guvernului. O astfel de emigrație și o rezistență corespunzătoare, deci interzisă, a existat numai printre ruși, adică în Rusia. Dar s-a putut vorbi despre aceste realități și concepte numai pentru că s-a aplicat și în Rusia criteriul *Occidentului progresist*. În sensul cel mai restrâns și mai propriu, despre emigrație și rezistență ar trebui să se vorbească numai dacă o situație, în care opoziția a fost posibilă, este readusă, într-un fel sau altul, la starea în care nu mai este permisă exprimarea liberă și fără pericol a voinței în stat, deoarece puterea a fost luată de un partid care le consideră pe toate celelalte drept „dușmane" și caută să le distrugă.

Potrivit concepției sale, Imperiul Țarist era un stat patriarhal în care voința „autocratului" era identică cu voința generală, iar dependența incontestabilă a masei de țărani era o dovadă că ideea avea rădăcini adânci în realitate. Dar sub influența ideilor vest-europene, în ambele capitale fusese tot mai mult pusă la îndoială unitatea statului patriarhal, mai întâi de către părți ale nobilimii, apoi de mulți membri marcanți ai burgheziei și ai intelectualității. Începuturile unei revoluții industriale și înaintarea procesului de diferențiere socială făceau Rusia, sub acoperirea cenzurii țariste, tot mai asemănătoare cu restul Europei, iar odată cu Revoluția din februarie, Rusia părea să fi devenit cea mai liberă țară din lume, ajunsă definitiv prea matură pentru autocrație și biserică de stat. Nemulțumirea și împotrivirea reprezentanților unui *Ancien régime* nu trebuiau considerate drept *rezistență*; toate forțele care contau din punct de vedere politic — de la „octombriști" și „cadeți" până la social-democrați — erau de acord cu *Revoluția*. Probabil ar fi rămas solidari și în continuare în probleme de principiu, dacă situația războiului, deja aproape pierdut, nu ar fi avut o contribuție atât de mare la schimbările revoluționare și dacă tocmai această situație nu ar fi făcut necesare hotărâri atât de decisive și de litigioase.

După ce bolșevicii au luat puterea, sub steagul revendicării unei păci urgente și a exproprierii moșierilor, chiar în seara de 8 noiembrie se înființa, la Petrograd, Comitetul pentru Apărarea Patriei și a Revoluției, considerat prima organizație a rezistenței împotriva „contrarevoluției" bolșevice. În majoritate,

membrii lui făceau parte din celelalte partide socialiste, împotriva cărora se îndreptase în principal puciul. Guvernul comisarilor poporului reușea să se impună însă cu forța armată împotriva acestui comitet, la fel de rapid ca și împotriva încercării lui Kerenski de a recuceri capitala cu ajutorul trupelor rămase loiale. Critica liderilor bolșevici în legătură cu formarea unui guvern monopartinic trebuie subsumată mai degrabă ideii de opoziție, decât celei de rezistență. Dar un act al guvernului, care, ca măsură evidentă de urmărire, *trebuia* să creeze o situație de rezistență, a fost decretul prin care constituțional-democrații din 1917 erau declarați „în afara legii". Prima acțiune de rezistență care a cerut victime a fost demonstrația de protest organizată după dizolvarea Adunării Constituante, iar prin aceasta regimul nu numai că trecuse definitiv granița legalității, dar pentru prima dată vărsase sângele muncitorilor, pe care, firește, într-un document de început al războiului semantic, îi numea „mic-burghezi". Și cum să nu se fi constituit centre de rezistență militară, după ce, în mai 1918, regimul inițiase el însuși războiul civil, prin încercarea de a-i dezarma pe cehoslovaci? Guvernul din Samara, în spatele căruia se afla „Komuch"-ul format din membri ai Adunării Constituante, putea să se considere, cu oarecare îndreptățire, guvernul legal al țării; când Fannija Kaplan a fost arestată, după atentatul asupra lui Lenin, ea a afirmat că acesta era un trădător al socialismului, pentru că dizolvase Adunarea Constituantă, iar întreaga Rusie trebuia să se regăsească sub guvernul de la Samara[1]. După ce însă chiar acest guvern a fost răsturnat prin lovitura de stat a ministrului său de război, amiralul Kolceak, despre legalitate nu mai putea fi vorba de nicio parte și, după câte se pare, nu mai vorbeau decât armele războiului civil.

Totuși, de ambele părți existau încă tendințe către opoziție și o oarecare rezistență. Socialist-revoluționarii participaseră într-o mare măsură la înfrângerea lui Kolceak, iar în zona aflată sub controlul lui Denikin părea să se dezvolte un sistem de partide din care ar fi fost excluși numai bolșevicii. Din partea cealaltă, a bolșevicilor, menșevicii nu au fost interziși încă ceva timp și lucrau împreună în soviete. Ei se aflau totuși sub o presiune atât de puternică, iar la alegerile libere pentru soviete au avut șanse atât de puține, încât era vorba mai degrabă despre acte de rezistență decât de opoziție, atunci când, în reviste sau broșuri, liderii menșevici criticau foarte dur dictatura bolșevică, sau când, într-o scrisoare privată, Martov vorbea chiar despre „sistemul belicos și monstruos al guvernului asiatic"[2], care făcea ca Rusia să se întoarcă la un trecut barbar, anterior autocrației țariste. Cu toate acestea, Martov și Dan, Liber și Nikolaevski nu îndrăzneau să facă pasul hotărâtor, adică să treacă de partea albilor, la indecizia lor contribuind și faptul că nu rareori armatele albe declanșau pogromuri împotriva evreilor. Astfel, în ciuda opoziției și a unei anume rezistențe, menșevicii și socialist-revoluționarii au contat în balanță mai degrabă de partea bolșevicilor, iar numai după sfârșitul războiului civil au fost aruncați definitiv în închisori sau alungați în exil. Ei au fost ultimul grup care s-a

alăturat emigrației în străinătate, ca formă de rezistență ce nu se mai putea articula în propria țară, rămânând însă în legătură cu mișcările de rezistență din patrie în diferite moduri, de exemplu prin revista *Socialisticeskij Vestnik*, editată la Berlin de Martov, iar apoi de Boris Nikolaevski și care a ajuns în Rusia încă mulți ani în multe exemplare, găsind cititori zeloși[3].

Ca fenomen general, emigrația rusă era cea mai numeroasă văzută până atunci. La începutul anilor 1920, ea cuprindea circa un milion și jumătate de oameni; toți aceștia părăsiseră, din motive politice și cu viețile în pericol iminent, țara în care sute de mii dintre camarazii lor de partid sau dintre reprezentanții clasei lor sociale fuseseră uciși sau își găsiseră moartea prin înfometare și frig. Din această emigrație făceau parte în primul rând liderii și majoritatea membrilor tuturor partidelor nebolșevice.

Monarhiștii constituiseră în Rusia coloana vertebrală a armatelor albe; ei au emigrat aproape fără excepție, cei din urmă fiind ofițerii și trupele armatei generalului Vranghel, care a evacuat Crimeea în noiembrie 1920 și s-a menținut ca putere armată în primul rând cu ajutorul ezitant al francezilor, la Gallipoli și în alte locuri. Soarta ulterioară a acestor oameni a fost grea: au fost transformați în refugiați lipsiți de drepturi și trimiși în diferite țări. De regulă însă, și condițiile de viață ale celorlalți emigranți erau deplorabile: în anul 1923, numai în Berlin au fost trimiși circa 300 000 de ruși pentru a presta muncile cele mai de jos sau a trăi din ajutoare; nu puțini au murit de foame.

În emigrație, liberalii s-au scindat repede într-o facțiune de dreapta și una de stânga, cea de a doua apropiindu-se tot mai mult, sub conducerea lui Paul Miliukov, de socialist-revoluționarii de dreapta.

Dintre socialist-revoluționari, nu puțini erau aceia care se lăudau foarte deschis că, prin activitatea lor din spatele fronturilor armatelor monarhiste, *ei* ar fi apărat Rusia de „generalul" reacționar „pe cal alb", iar din acest motiv cei mai mulți monarhiști îi urau pe „trădătorii socialist-revoluționari" la fel de mult ca și pe bolșevici.

În cursul anilor 1917 și 1918, foarte mulți menșevici trecuseră de partea bolșevicilor, deși Iulius Martov și conducerea restrânsă se opuseseră în permanență partidului dominant. Prin critica lor însă, ei legitimaseră din nou într-un anume fel regimul bolșevic, iar când au emigrat definitiv, a continuat să existe o ambivalență: încă din 1926, partidul a cerut recunoașterea *de jure* a Rusiei sovietice și, de aceea, era considerat de cele mai multe ori de către monarhiști „pe jumătate bolșevic"[4].

Dar nici monarhiștii nu au alcătuit un tot unitar, ci s-au divizat în majoritatea favorabilă Antantei, sub conducerea marelui duce Nikolai Nikolaevici, aflată la Paris, și o minoritate mai degrabă filo-germană, condusă de marele duce Kiril Vladimirovici. Din această minoritate făceau parte emigranții ruși din Bavaria, având legături strânse cu Max von Scheubner-Richter și care mai

târziu, sub conducerea generalului Biskupsi, s-au situat de partea celui de-Al Treilea Reich.

Dar, într-o măsură considerabilă, emigrația rusă nu era motivată în primul rând politic, ci literar și științific. Discipline întregi au dispărut repede din universități, cum ar fi „economia națională burgheză" și „filosofia idealistă", iar în știința istorică numai câțiva *foști* deosebit de respectați au reușit să se mențină, cu mare greutate, până la începutul anilor 1930. Numeroși eruditi, precum filosofii Nikolai Berdiaev și Semion Frank în 1922, au fost înlăturați pur și simplu pentru concepțiile lor. Și dintre cei mai importanți poeți și scriitori mulți au emigrat, printre care Dimitri Merejkovski și laureatul Premiului Nobel de mai târziu, Ivan Bunin. Din emigrația internă făceau parte Anna Ahmatova și Ossip Mandelstam și, într-o anumită măsură, Boris Pasternak; marele poet liric Gumiliov a fost împușcat în 1921 de Ceka, în baza unor acuzații necredibile. Dar, în ciuda înființării a numeroase edituri și reviste importante, scriitorii exilați n-au putut să-și impună pretenția că ei ar reprezenta literatura rusă[5]. Pe de o parte, din cauza barierei lingvistice, publicul occidental nu le arăta un foarte mare interes, iar pe de altă parte, unii dintre cei mai importanți poeți au rămas în Rusia și, parțial, chiar s-au alăturat revoluției. În plus, în Rusia apăreau poeți noi, care deveneau repede cunoscuți în străinătate, precum Isaak Babel și Boris Pilniak, iar nu puțini dintre emigranți reveneau în cele din urmă în patrie, cum a fost cazul lui Aleksei Tolstoi, care a devenit un foarte prețuit „poet sovietic".

Cel mai original fenomen în emigrația rusă a fost așa-numita „schimbare de direcție" (*smena vech*). Sub acest titlu, șase autori au publicat în 1921 un volum colectiv în care și-au făcut o virulentă autocritică: emigranții s-ar fi lăsat conduși până acum de ideea greșită că bolșevicii sunt o bandă de tâlhari internaționali, străini de poporul rus. Între timp, s-a demonstrat însă că acest partid a salvat Rusia de la pieire și că are rădăcini adânci în trecutul rusesc. Nu întâmplător, cel mai renumit general al armatei țariste, Brusilov, s-a găsit dispus să intre în slujba Armatei Roșii. Dintr-o teorie internațională, a devenit o realitate națională, astfel încât trebuie trasă concluzia că este nevoie să se schimbe macazul și să se revină în Rusia[6].

E adevărat că această repatriere nu a fost una de mari proporții, deoarece partidul la guvernare avea o atitudine mult mai puțin conciliantă față de ofițerii albi decât față de scriitori. Cu toate acestea, o tendință puternică își găsea în ea o primă expresie și era un semn de rău augur pentru rezistență, care potențial era foarte puternică în interiorul țării, dar după destrămarea vechii armate, după naționalizarea industriei, exproprierea și privarea de drepturi a Bisericii ortodoxe, nu mai deținea niciun nucleu de cristalizare și era combătută foarte eficient de GPU.

Astfel, cel mai înverșunat adversar al bolșevismului, Boris Savinkov — altădată, ca socialist-revoluționar, un terorist vestit, iar apoi ministru adjunct de

război în guvernul Kerenski — era ademenit în 1924 să vină în Uniunea Sovietică, unde spera să găsească organizații de rezistență. După arestarea sa, depunea mărturie, într-un proces spectaculos, cu privire la multiplele sale activități, printre care și planul de a constitui, în timpul războiului sovieto-polon, o armată de eliberare din prizonieri de război ruși. Puțin mai târziu, Savinkov se sinucidea în închisoare, în împrejurări neelucidate.

Probabil că sfârșitul său avea legătură cu existența uneia dintre cele mai inedite organizații de rezistență din Uniunea Sovietică, așa-numita TRUST[7], care își avea originea în contactul între un ofițer emigrat și un funcționar sovietic, pe nume Iakușev. Organizația era formată din numeroși ofițeri țariști și reprezentanți ai fostelor partide, dintre care mulți se aflau în poziții influente și acționau pentru răsturnarea regimului. Au fost stabilite repede legături cu emigranții de frunte, iar organizația a oferit suficiente dovezi ale capacității și influenței sale; a încercat permanent să-i oprească pe emigranți de la acțiuni pripite, argumentându-le că existau perspective certe pentru preluarea puterii. Abia în 1927 s-a dovedit că Iakușev fusese arestat după acea primă luare de contact și fusese „anihilat" personal de Dzerjinski. Astfel, GPU reușea să demaște numeroși dușmani din interior și, în același timp, să-i oprească pe emigranți de la acțiuni. Nu a durat mult până când a putut să-l răpească și să-l lichideze pe cel mai activ dintre ofițerii emigrați, generalul Kutiepov.

O tendință contrară reieșea însă din aceea că, de la eliminarea sa oficială în 1927/1928, opoziția de partid comunistă a adoptat caracterul de rezistență; de pildă, Lev Trotki, cel care anterior, la întrunirile organizate, reușise cu greu să facă față „bandelor fasciste de turbulenți"[8] — cum le numea —, sau Christian Rakovski întreținea încă o activă corespondență din exil și încercau să creeze o rețea ilegală de opozanți. Ei au fost însă reduși la tăcere în curând, iar mii de susținători ai lor au ajuns în lagăre, unde au constituit nucleul unei rezistențe destul de active și zgomotoase, atât timp cât au mai existat urme de privilegii pentru deținuții politici. Mai devreme sau mai târziu însă, foarte mulți au trecut de partea staliniștilor învingători, după cum, cu câțiva ani în urmă, numeroși menșevici și întreaga „alianță" se alăturaseră bolșevicilor.

Un caracter diferit au avut rezistența unor minorități naționale împotriva tendințelor de centralizare ale Moscovei, dar care, sub mâna de fier a lui Stalin, în curând nu a mai dat semne de viață și, în special, rezistența țăranilor împotriva exproprierii și a colectivizării, care a semănat aproape cu un război civil, chiar dacă unul extrem de unilateral, până când s-a stins prin deportările și moartea prin înfometare a milioane de oameni.

Decimând partidul și armata prin marea epurare, Stalin însuși a creat în întreaga lume impresia că în Uniunea Sovietică exista o rezistență puternică și hotărâtă împotriva regimului. Dar comportamentul ofițerilor superiori și al liderilor de partid nu justifica concluzia că puseseră la cale comploturi și pregătiseră răsturnarea puterii. Mai degrabă, pentru ei era valabilă ideea că,

în foarte mare măsură, se lăsau conduși „precum oile la tăiere". În cincisprezece ani, Stalin reușise să elimine orice fel de independență instituțională și să-l așeze pe fiecare membru al societății atât de deplin sub presiunea așteptării în cadrul marilor sarcini, adică sub supraveghere, încât pur și simplu nu existau puncte de plecare organizatorice sau chiar publicistice pentru o rezistență eficientă. În schimb, emigranții puteau avea dreptate când afirmau că, în ciuda uriașei propagande concentrate în favoarea unității și a muncii de construcție, după teribilele experiențe ale colectivizării și marii epurări, în societate pătrundea peste tot o stare de nemulțumire profundă sau cel puțin o neliniște difuză, din care va lua naștere o uriașă cantitate de indignare și ură, dacă gheara de fier a regimului va slăbi vreodată. Interogatoriile luate prizonierilor de război sovietici în războiul finlandez au fost concludente[9]. Nu mai era mult până la concluzia că, deși în Uniunea Sovietică a lui Stalin nu mai exista nici opoziție, nici rezistență, în schimb rămâneau toate premisele pentru o reîncepere a războiului civil, cu o linie a frontului complet schimbată.

În Germania nu avusese loc un război civil, în sens restrâns, iar în anul 1940 nimeni nu mai lua în mod serios în calcul o asemenea posibilitate în ipoteza că Reichul s-ar fi aflat într-o situație militară dificilă. În 1933 ar fi fost posibil ca din apelul comuniștilor la grevă generală să ia naștere un război civil, dacă social-democrații li s-ar fi alăturat, dar forța mișcării național-socialiste a părut covârșitoare SPD-ului, iar comuniștii se așteptau prea mult la „falimentul" imediat al regimului lui Hitler pentru a crede în succesul apelului lor. Ultimele acțiuni de opoziție ale celorlalte partide n-ar trebui considerate drept rezistență, motiv pentru care se poate trage concluzia că în Germania, spre deosebire de Rusia, emigrația a fost anterioară rezistenței. Fenomenul de emigrare părea să difere din start de cel rusesc, prin faptul că avea loc nu numai din motive politice, ci și din motive rasiale. În emigrația timpurie, factorul rasial nu a jucat totuși decât un rol neînsemnat, pentru că în imaginea dușmanului — „marxismul evreiesc" — accentul cădea în mult mai mare măsură pe „marxism", iar persecuția îi viza pe marxiștii evrei și neevrei, fără deosebire. Emigrația specific evreiască era, cel puțin parțial, mai degrabă o emigrare care răspundea vechiului postulat al sionismului. Prin urmare, emigrația timpurie din Germania era, la fel ca emigrația din Rusia, în primul rând politică și literar-științifică.

Amploarea opoziției partidelor față de național-socialism aproape că poate fi ilustrată cantitativ, prin procentele în care grupurile conducătoare emigrau, respectiv cădeau victime ale persecuției. Conducerea comuniștilor a emigrat aproape în totalitate, în măsura în care nu a fost arestată, cum s-a întâmplat cu Ernst Thälmann, sau nu și-a găsit sfârșitul în încercarea de a activa în ilegalitate, precum John Schehr. Evenimentele nu au atras după ele o criză sau o schimbare în starea de spirit; se vorbea, în continuare, despre „situația revoluționară" și despre vina social-fasciștilor; nu de puține ori, publicațiile

comuniste transmiteau impresia că în Germania nu se schimbase nimic față de fascismul de tip Brüning și fascismul de tip Papen.

În primăvara târzie a anului 1933, social-democrații au părut să se afle în fața unei sciziuni, între conducerea emigrată a partidului și deputații rămași acasă, până când măsura de interzicere a partidului a întrerupt cursul evenimentelor și foarte mulți dintre membrii de partid germani au ales calea resemnării, adică a luptei pentru „supraviețuire". Conducerea partidului, emigrată la Praga, credea că va putea soluționa criza moralului, care nu putea fi ignorată, apelând la marxismul revoluționar, dar dificultatea fundamentală a ieșit cu putere în evidență când, în manifestul plin de speranță din 18 iunie 1933, se afirma în același timp: comunismul a însemnat o crimă la adresa clasei muncitoare germane.

Tendințe neconvenționale de înnoire puteau fi observate la o *stângă tânără*, care încerca să construiască o punte între PCG și SPD și voia să schimbe în aceeași măsură ambele partide. Cel mai puternic ieșea în evidență gruparea Un Nou Început, condusă de foștii comuniști Walter Löwenheim și Richard Löwenthal. Sub pseudonimele „Miles", respectiv „Paul Sering", ambii publicau scrieri menite să servească noii orientări, în care aduceau în discuție prin alte metode problema naturii fascismului[10]. Dar și reformiștii de altădată își exprimau opiniile în cel mai important organ al examenului de conștiință *Zeitschrift für Sozialismus*, iar fostul redactor de politică externă al publicației *Vorwärts*, Viktor Schiff, găsea originea fascismului nu în spiritul reformator, ci mai degrabă în cel revoluționar[11].

Dintre liderii partidului de centru, foarte puțini au emigrat. Prelatul Kaas a plecat la Roma, dar cu greu ar putea fi considerat emigrant; Heinrich Brüning a fugit în iunie 1934, de teama unei amenințări cu moartea, și apoi a avut o poziție foarte rezervată. Din rândul partidelor liberale și al naționaliștilor germani, au emigrat numai unii artiști și oameni de știință.

Exista însă o emigrație național-socialistă, după cum mai târziu a existat, de asemenea, o rezistență constituită din disidenți sau din foști național-socialiști. Figura centrală era Otto Strasser, care a plecat mai întâi în Cehoslovacia, unde, la începutul anului 1935, agenții Gestapo îl ucideau pe colaboratorul său apropiat, specialistul în radiodifuziune Rolf Formis, care, în februarie 1933, în calitate de director tehnic al postului de radio al SA, sabotase la Stuttgart un discurs electoral al lui Hitler[12]. În anul 1936, fostul președinte național-socialist al Senatului din Danzig, Hermann Rauschning, pleca în Occident, unde, prin cartea sa *Gespräche mit Hitler* („Convorbiri cu Hitler"), devenea cunoscut în lumea întreagă. Cu puțin înainte de izbucnirea războiului, pleca în exil și Fritz Thyssen, multă vreme singurul adept și finanțator important al lui Hitler dintre marii industriași activi.

În comparație cu emigrația politică rusă, proporția cantitativă în rândul partidelor era într-adevăr alta, dar, pe ansamblu, în ambele cazuri exista

tendința de înlăturare a tuturor reprezentanților importanți ai *clasei politice* și de înlocuire a lor cu membri de frunte ai partidului aflat la putere. Prin urmare, în emigrație nu era reprezentată numai stânga, după cum în exilul rușilor nu era de găsit numai dreapta. De asemenea, emigrația literară și științifică nu consta exclusiv din evrei, chiar dacă, evident, intelectualii de stânga evrei formau un contingent deosebit de numeros.

Este de prisos să enumerăm marile nume ale acestei emigrații. Faptul cel mai remarcabil este că ea a reușit, într-o măsură mult mai mare decât corespondenta rusă, superioară cantitativ, să-și impună pretenția de a fi considerată drept adevărata literatură germană. S-ar putea spune că Germania emigrată a fost cea de stânga, cea pacifist-burgheză, precum și cea avangardistă — de la Arnold Zweig și Willi Münzenberg până la Thomas Mann și Walter Gropius. În urmă rămâneau Germania *națională*, cea *provincială* și cea *metafizică*, începând cu Ernst Jünger, continuând cu Hans Zöberlein, până la Erwin Guido Kolbenheyer. Nu puțini dintre aceștia reveneau în scurt timp în emigrația internă. Că lucrurile nu au stat nici aici foarte simplu o demonstrează nume de foști socialiști și poeți-muncitori, precum Paul Ernst, Heinrich Lersch și Karl Bröger. Un caz cu totul aparte l-a constituit Stefan George, considerat unul dintre vestitorii noului Reich și care, stabilit în Elveția, a refuzat toate onorurile, înainte de a muri, în decembrie 1933.

O scindare aproape la fel de acută și totuși nelămurită își punea amprenta pe știință. Extrem de impresionantă era soarta numeroșilor „evrei naționaliști" din rândul savanților care, așa cum reieșea din declarațiile date, în majoritatea lor s-ar fi raliat, de bunăvoie și în mod sincer, „ridicării naționale". Simptomatică era o scrisoare din 20 aprilie 1933 a medievistului Ernst Kantorowicz către ministrul prusac al științei, artei și instrucțiunii publice: ca voluntar în război, combatant pe front și apoi luptător împotriva polonezilor și a Ligii Spartakus, el nu era afectat de noile dispoziții, dar își va înceta totuși activitatea didactică, întrucât a avea sânge evreiesc implica acum un defect moral[13]. Printre primii concediați în aprilie 1933 s-au aflat Moritz Julius Bonn, Karl Mannheim și Max Horkheimer, dar și neevrei precum Paul Tillich, Günther Dehn și Wilhelm Röpke. Până în 1939, au emigrat nu mai puțin de 800 de profesori universitari titulari și 1 300 de profesori fără catedră, aproximativ o treime din personal, printre ei 24 de specialiști care fie primiseră deja Premiul Nobel, fie urmau să-l primească.

Desigur că savanți foarte renumiți și mai mulți deținători ai Premiului Nobel au rămas totuși: dintre filosofi, Martin Heidegger și Karl Jaspers; Friedrich Meinecke și Otto Hintze printre mulți alți istorici; Max Planck, Werner Heisenberg, Phillip Lenard și Johannes Stark dintre savanții din domeniul științelor naturii. Dar unii dintre aceștia au devenit adversari declarați ai regimului și, în orice caz, era vorba despre o hemoragie foarte gravă pentru cultura și pentru știința germană, care a afectat profund prestigiul Germaniei

în lume și a contribuit esențial la superioritatea anglo-americanilor în știință, iar prin aceasta la victoria lor de mai târziu. În emigrația germană nu a existat ceva asemănător mișcării de „schimbare a direcției", deși germanii își considerau soarta cu mult mai mult decât o *alungare*, în timp ce, pentru ruși, emigrația era adesea salvarea mult dorită în fața pericolului iminent de moarte sau a condițiilor de viață insuportabile[14].

Este greu de spus care a fost ceasul nașterii rezistenței interne germane. În orice caz, încercările comuniștilor germani de a-și menține în viață organizația în ilegalitate și de a se pregăti pentru momentul luării puterii nu ar trebui considerate mișcare de rezistență. Dacă ar fi pierdut războiul civil în Rusia, așa cum s-a întâmplat în Ungaria, cu greu s-ar fi vorbit despre o rezistență a bolșevicilor. Ei erau inițiatorii și agresorii, ceea ce îi deosebea de toți cei dispuși să coexiste cu alte orientări într-un sistem. O urmă de adeziune inițială și, implicit, o schimbare ulterioară de atitudine ar trebui să indice o anume rezistență și e suficient să citim însemnările contemporane ale lui Julius Leber, pentru a recunoaște că, în critica adresată marxismului dogmatic, existau anumite afinități între social-democrați și național-socialiști[15].

Polemica împotriva *democrației formale* cu greu poate constitui un punct de plecare pentru o concordanță între comuniști și național-socialiști; mai degrabă trebuie să se plece de la premisa unei ostilități dure și irevocabile, în interiorul căreia național-socialismul ar putea fi descris și ca rezistență militantă împotriva comunismului. Posibilitatea ca rezistența germană să conteze și pe comuniști reiese abia din trecerea spre politica Frontului Popular, iar în spatele ei se află întrebarea dacă această trecere rezulta dintr-o schimbare de principii sau era numai un mijloc tactic de a dobândi victoria totală. Mai ușor este de răspuns la cealaltă întrebare, dacă brutalitatea reprimării comuniștilor și a social-democraților a stârnit de *partea burgheză* atât de multă revoltă, încât o serie de persoane sau structuri întregi s-au decis pentru lupta de rezistență. Pe ansamblu, răspunsul trebuie să fie *nu* și el trebuie extins chiar și asupra primelor măsuri împotriva evreilor, deoarece amintirea evenimentelor din 1917-1920 din Rusia și din Germania era încă atât de puternică, încât proverbul „Nu iese fum fără foc" părea o explicație satisfăcătoare, mai ales, ba chiar în primul rând pentru că se făcea o deosebire clară între evreii *naționaliști* și cei antinaționaliști.

De fapt, mișcarea național-socialistă a avut de la început adversari duri și înverșunați și din partea dreptei, precum Erich Ludendorff și Ewald von Kleist-Schmenzin, dar această adversitate putea fi numită sectară sau reacționară și, în orice caz, unii dintre cei mai cunoscuți membri ai rezistenței târzii, precum Claus von Stauffenberg și Henning von Tresckow, au simpatizat cu *mișcarea naționalistă*, în timp ce Fritz-Dietlof von der Schulenburg sau Arthur Nebe au slujit partidul în funcții înalte. Prima revoltă morală, asemănătoare cu a lui Martov, cel care în 1918 afirmase că, date fiind faptele sângeroase ale

bolșevicilor, îi este rușine față de adversarii săi din trecut, burghezia cultivată[16], a rezultat în urma asasinatelor din 30 iunie, iar Hans Oster vorbea mai târziu despre „metodele unei bande de tâlhari", cărora ar fi trebuit să li se pună capăt la timpul potrivit[17]. La fel de caracteristică a fost transformarea prin care Martin Niemöller devenea adversar al național-socialismului — un luptător din Freikorps și un naționalist extrem de convins, obligat acum să dea socoteală pentru antagonismul profund între credința sa creștină și teoria rasială național-socialistă.

Al treilea mare mobil care a produs o schimbare de percepție printre prietenii național-socialismului sau chiar ai ridicării naționale îl constituia înțelegerea faptului că Hitler era aproape pe punctul să implice Germania într-un război mondial și, prin aceasta, să acționeze împotriva celui mai simplu dintre toate imperativele restituției naționale, acela ca niciodată să nu se repete situația din războiul mondial, de luptă pe mai multe fronturi. În jurul șefului de Stat Major Ludwig Beck se constituia acum o mișcare de rezistență, decisă să acționeze, iar Claus von Stauffenberg afirma: „Dementul face războaie"[18]. Ewald von Kleist-Schmenzin și Carl Friedrich Goerdeler nu mai ezitau să aibă contacte cu guvernul englez, care puteau fi numite „trădătoare de patrie". Fostul luptător din Freikorps, Friedrich Wilhelm Heinz, a format o echipă de șoc, care urma să-l aresteze pe Hitler. Grupările comuniste erau ca și zdrobite, totuși social-democrații, mai prevăzători, care primeau pe căi secrete de la conducerea de partid exilată rapoartele despre Germania ale SOPADE, puteau fi considerați o rețea de potențiale puncte de sprijin în interiorul maselor. Dar vizita lui Chamberlain la Berchtesgaden și apoi conferința de la München au însemnat sfârșitul celei mai promițătoare acțiuni a opozanților lui Hitler.

Izbucnirea efectivă a războiului în anul următor nu a întâmpinat o rezistență demnă de remarcat, probabil și pentru faptul că Göring însuși depusese eforturi intense pentru menținerea păcii și, cu siguranță, nu în ultimul rând pentru că mulți credeau că Führerul blufa și de data aceasta și că va câștiga încă odată partida. Nu era lipsit de importanță și faptul că era vorba despre „coridorul" polonez, cea mai veche și mai accesibilă revendicare a naționalismului german, care, fără îndoială, se justifica mult mai puțin prin dreptul la autodeterminare decât alipirea Austriei și a teritoriilor sudete. Semnarea Pactului Hitler-Stalin a avut loc într-un mod prea surprinzător pentru a putea provoca imediat o rezistență serioasă.

Victoria propriu-zisă în Polonia nu a creat o situație nouă pentru oamenii din rezistența militară, în schimb urmările ei au modificat circumstanțele. Mobilul moral a fost puternic întărit de acțiunile SS și ale poliției secrete și, de la comandantul Grupului de armate de Răsărit, până la simplii soldați, multor membri ai Wehrmachtului le-a devenit clar pentru prima oară că erau implicați într-un război cu totul diferit de Primul Război Mondial. Atunci evreii polonezi îi salutaseră pe germani ca pe niște eliberatori; de data aceasta, ei au

manifestat din capul locului sau la scurt timp o mare ostilitate și nimeni nu avea de ce să se mire. Când ar fi scris vreodată, în Primul Război Mondial, un ofițer superior german că se rușinează de faptul că este german[19]?

În aceeași măsură se consolida mobilul ideologic, respectiv convingerea că viziunea despre lume și modul de a acționa ale lui Hitler erau stranii și deveneau din ce în ce mai bizare. Prin încheierea tratatului între Hitler și Stalin, comuniștii s-au trezit într-o stare de confuzie paralizantă, dar nici măcar comuniștii francezi nu au devenit prieteni *ai fascismului*, oricât de mult au contribuit la paralizarea voinței de rezistență. În schimb, pentru anticomuniștii din înalta birocrație, din Wehrmacht, din popor și chiar din partid, pactul era o acțiune de neînțeles și imorală, prin care lui Stalin i-a fost predată întreaga Europă Est-Centrală și care a anulat în mare măsură rezultatele colonizării germane în Est. Tratativele purtate cu Anglia în timpul iernii prin mijlocirea Vaticanului erau susținute mai ales de înțelegerea faptului că Hitler trebuia împiedicat să joace în totalitate pe cartea sovietică și să scoată definitiv Germania din interdependența cu *Europa* sau cu *Occidentul*.

Însă cel mai mult câștiga în forță mobilul evitării războiului, adică al evitării războiului mondial. Niciodată înainte și niciodată după aceea, conducerea de vârf a Wehrmachtului nu s-a aflat atât de aproape de nesupunere precum în ultimele luni ale anului 1939, când Hitler emitea mereu ordine pentru începerea atacului în Vest și, din motive pragmatice, le revoca în permanență[20]. Fără îndoială că, pentru generali, amintirea Primului Război Mondial și faptul că erau convinși de excelenta pregătire a armatei franceze au fost hotărâtoare în adoptarea unei poziții de împotrivire, dar la fel de puternic era și gândul că Germania nu poate face față unui nou război mondial, în care mai curând sau mai târziu ar fi angrenate și SUA. Că Hitler evaluase mai corect situația din punct de vedere militar și psihologic decât conducerea armatei, a fost evident pentru toată lumea după cele șase săptămâni ale campaniei din Franța, dar îngrijorarea din cauza duratei imprevizibile a întregului război nu se diminuase. Extrem de simptomatică a fost fuga lui Rudolf Hess în Anglia, la a cărei pregătire un rol îl avuseseră sfaturile lui Albrecht Haushofer, așadar ale unui om care făcea parte din rezistență.

Ar fi totuși reducționist dacă ar fi avuți în vedere numai ofițerii și diplomații cu o poziție critică față de politica și viziunea despre lume ale lui Hitler. Într-o măsură considerabilă, această critică își avea originea în „lupta bisericilor", iar în fiecare țară cu regim totalitar, simpla autoconservare a fiecărei instituții și a concepțiilor divergente trebuie considerată o formă specială de rezistență. Astfel, autoafirmarea bisericilor a fost un act de rezistență incomparabil mai eficient decât fusese în Uniunea Sovietică, nu în ultimul rând pentru faptul că Hitler fusese întâmpinat inițial cu oarecare simpatie. Ce anume a putut să rezulte din aceasta au demonstrat-o cel mai clar, în anii 1940 și 1941, reacțiile preoților și laicilor la omorârea bolnavilor psihic. Partidul s-a văzut nevoit să

înceteze aceste acțiuni, iar în rândul enoriașilor s-a răspândit convingerea că *această* Germanie nu trebuia să câștige războiul. Catolicismul politic dorea înfrângerea Germaniei, puteau de aceea să afirme, la rândul lor, liderii partidului[21].

Nemulțumirea profundă a lui Hitler față de *justiție* era o realitate deja cunoscută. Existau însă chiar și îndoieli că Gestapoul, cu un număr considerabil de foști polițiști judiciari din perioada Republicii de la Weimar, a acționat și putea să acționeze îndeajuns de eficient în sensul ideilor lui Hitler. Astfel, în Ministerul Navigației Aeriene al Reichului lucra locotenentul Harro Schulze-Boysen, un nepot al amiralului Tirpitz, căruia Göring îi fusese martor la căsătorie. Până în 1933, Schulze-Boysen fusese un revoluționar naționalist și publicase revista *Gegner* (Adversar), în care el și prietenii lui polemizau împotriva „Occidentului încremenit" și a „creșterii influenței americane", așa cum făcuse și tânărul Georg Lukács înainte de trecerea sa la marxism. După preluarea puterii de către național-socialiști, el fusese snopit în bătaie de oamenii SA și, la scurt timp după aceea, contactase reprezentanța comercială sovietică. Gestapoul nu a știut nimic din toate acestea ori nu a fost în stare să stabilească ceva concret. La fel de puține a știut despre dr. Richard Sorge, cel care, încă din timpul Primului Război Mondial, făcea parte dintre comuniștii convinși, iar apoi publicase articole în revistele comuniste. În felul acesta, Sorge a putut să intre în NSDAP și să devină omul de încredere al ambasadorului german la Tokio. Nu trebuie uitată nici economia privată, în care numeroși adversari ai lui Hitler au găsit un refugiu relativ sigur.

Hitler venise la putere într-o țară de tipul societate europeană, câștigând în conflicte publice adeziunea marii părți a poporului și sprijinul ezitant al păturii conducătoare. În felul acesta, el era în situația de a realiza o revoluție politică, pentru care existase ceva similar numai în Italia. În acest scop, el i-a arestat pe liderii adversarilor săi și și-a supus prietenii propriei voințe, a discriminat o mică parte, presupus străină, a poporului și a uniformizat în mod forțat cultura. Cu toate acestea însă, în structura sa socială, societatea germană a rămas în esență neschimbată. Hitler era un dictator, însă pe timp de pace nu ar fi putut să-și pună în aplicare măsurile de exterminare fizică în masă; acestea s-ar fi îndreptat împotriva păturilor sau a claselor puternice și importante ale poporului, de vreme ce, până în 1939, în ciuda întregii voințe de schimbare și a anexării a zece milioane de oameni, Reichul german era considerat indubitabil drept o componentă a Europei, iar din partea celorlalte guverne nu întâmpina o ostilitate marcantă. De aceea, în nenumărate sectoare și chiar în unele dintre cele mai importante instituții ale societății germane, existau puncte potențiale de rezistență, iar când, spre sfârșitul anului 1940, speranțele pentru o încheiere imediată a păcii dispăruseră și se instalase profunda resemnare față de un război îndelungat, această Germanie nu era totuși nici pe departe la cheremul lui Hitler.

Bolșevicii, dimpotrivă, preluaseră puterea în momentul înfrângerii și prăbușirii, iar ideologia lor îi convinsese că erau meniți să purifice lumea de toată infamia și de toată mizeria, care, în viziunea lor, erau fenomenele însoțitoare inevitabile ale *sistemului capitalist*. Purtaseră un război civil și voiseră să-l poarte, deși aveau alți dușmani și cu mult mai numeroși decât ar fi trebuit să aibă, după doctrină, iar în timpul războiului civil și ulterior ei distruseseră mari clase, pături și grupuri din statul lor multinațional și, în cele din urmă, chiar sute de mii dintre propriii membri de partid. În jurul anului 1930 întâmpinau o rezistență cu mult mai amplă, dar și mult mai neajutorată și dezorganizată decât diversele mișcări de rezistență din Germania anului 1935. În 1940 nu mai existau nici măcar cele mai timide puncte organizatorice de pornire pentru o rezistență împotriva lui Stalin. Mult mai răspândită era însă o resemnare sumbră ce cuprinsese aproape întregul popor și care contrasta ciudat cu încrederea unor cercuri ale armatei și ale partidului în superioritatea Armatei Roșii în fața tuturor armatelor lumii și în victoria rapidă definitivă asupra inamicilor, care își slăbeau reciproc forțele.

Atât timp cât a putut să se ocupe numai de politica internă, sistemul bolșevic ceruse incomparabil mai multe victime și, evident, protagoniștii nu avuseseră nicio mustrare de conștiință, construind un adevărat sistem al economiei planificate, ce constituia o alternativă reală la sistemul economiei de piață, considerat până atunci singurul modern. În acest timp, național-socialismul pășea pe o „a treia cale", care unora dintre adversarii săi le părea prea capitalistă sau lipsită de planificare, iar altora prea socialistă sau cu constrângeri economice. Nu se cunosc proteste din rândurile partidului comunist sau ale poliției secrete față de duritatea mult prea mare a luptei împotriva dușmanilor (abstracție făcând de obiecțiile față de măsuri arbitrare evidente); ieșea cu totul din cadru un raport potrivit căruia Dzerjinski, după ce s-a îmbătat la un banchet la Kremlin, i-ar fi conjurat pe cei prezenți să-l împuște, pentru că a vărsat asemenea fluvii de sânge[22]. Dimpotrivă, în aproape toate declarațiile lui Himmler de până în primul an de război, nu trebuie trecut cu vederea un ton de nesiguranță, de brutalitate tensionată și de apologie.

Pe timp de pace, bolșevicii au dus lupta împotriva dușmanilor politici interni cu mult mai multă asprime și pe baza unei credințe mai vechi decât național-socialiștii. Probabil însă că ambele partide au putut să acționeze așa cum au acționat numai pentru că situația istorică și socială a fost în fiecare caz cu totul alta. Rezistența de care s-au lovit — și care trebuie considerată printre caracteristicile structurale ale regimului — era ea însăși extrem de legată cu structura societăților respective. Dar dacă ambele regimuri aveau o relație diferită cu războiul și cu conflictele statale, atunci realitățile distrugerii se puteau modifica fundamental, din momentul în care intraseră într-un război și îndeosebi într-un război de mari proporții. Înainte ca acest război să fie supus discuției, trebuie însă aruncată o privire asupra unei alte caracteristici

structurale, și anume asupra *mobilizării*, pe care ambele regimuri voiau să o realizeze total și înainte de orice altceva, dar care pornea de la premise cu totul diferite și prezenta trăsături diferite.

8. Mobilizarea totală

Mobilizarea totală este considerată, din motive întemeiate, caracteristica structurală general valabilă a statelor totalitare. Nu trebuie însă să se piardă din vedere că un anumit fel de mobilizare era deja o trăsătură a tipului liberal de societate care, până la izbucnirea războiului mondial, era general considerat modern. El se opunea societății tradiționale sau statice, în care agricultura reprezintă de departe cea mai însemnată ramură de producție, finanțele au o importanță secundară, circulația este puțin dezvoltată, iar categoriile sociale coexistă în mare măsură în izolare. Revoluția industrială a fost aceea care, treptat, a desființat această structură tradițională; și, deși Revoluția franceză nu a fost în toate privințele o continuare rectilinie sau o consecință a acestei revoluții mai vechi și mai profunde, ea a contribuit totuși esențial la evoluția mobilizării, prin faptul că a doborât granițele sociale, a stimulat sistemul bancar, a adus bunurile nobilimii și ale bisericii în comerțul liber și, înainte de toate, a creat o nouă organizare a armatei, care a introdus serviciul militar obligatoriu în locul angajării de mercenari. Eliberarea țăranilor în Prusia a făcut parte, de asemenea, din acest context, ca și începuturile presei și ale constituirii de partide. Dar numai adepții socialismului de stat aveau în vedere o mobilizare ce însemna intrarea în serviciul militar a tuturor indivizilor, prin intermediul statului, care, în calitate de unic întreprinzător, va organiza uriașe armate de muncitori pentru binele întregului popor. În final, bineînțeles, scopul trebuia să fie libertatea adevărată a individului, pe care liberalismul a promis-o, dar nu a realizat-o, întrucât n-a putut să depășească o concepție exclusiv negativă, de aceea egoistă, despre libertate.

Dacă se face abstracție de scopurile finale și de speranțele globale, atunci revoluția rusă, potrivit unor declarații neechivoce ale lui Lenin, n-a fost altceva decât o mobilizare generală născută din necesitate, care a adus laolaltă, prin concentrare și „sindicalizare forțată", forțele mărunte ale țării și care l-a așezat pe fiecare în slujba statului, a autoafirmării și dezvoltării sale[1]. La început, accentul cădea încă, bineînțeles, în întregime pe aspectul militar. Mobilizarea tuturor resurselor și, în caz de necesitate, recurgerea la tactica pământului pârjolit, aceasta cerea apelul lui Lenin „Patria socialistă este în pericol", din 21 februarie 1918, care se referea la posibilitatea de reluare a războiului prin germani. Acest pericol a trecut repede, prin încheierea păcii de la Brest-Litovsk, însă războiul civil care a izbucnit curând n-a permis o relaxare și, cu mijloace până atunci necunoscute, din rămășițele vechii armate s-a creat una nouă,

care a ajuns să cuprindă mai multe milioane de oameni. Comandantul suprem al Armatei Roșii, Kamenev, declara mai târziu că, din punctul de vedere al purtării războiului, absolut nouă în acei ani a fost cerința „de a subordona războiului întreaga viață internă a țării"[2].

La drept vorbind, nu era tocmai așa, după cum demonstrează o privire aruncată asupra „Programului Hindenburg" german din 1916 și asupra cererilor corespunzătoare ale lui Ludendorff. De altfel, este cunoscut cât de fascinat era Lenin de exemplul *economiei de război* germane[3]. Cu adevărat distinctiv și nou era mai degrabă faptul că, nici după terminarea războiului civil, Armata Roșie nu demobilizase și că economia de război era continuată. Din ordinul lui Trotki, la începutul anilor 1920, un număr de detașamente ale Armatei Roșii au fost reorganizate în *armate ale muncii* și încorporate în sistemul economiei naționale. Invers, munca țărănească a fost militarizată, iar șase milioane de țărani, cu un număr aproximativ egal de cai, au fost folosiți pentru cele mai diferite munci. Și populația de la orașe a fost atrasă, prin intermediul „sâmbetelor comuniste", la care membrii de partid erau în primele rânduri, fără să primească plată pentru munca prestată.

Era neîndoielnic, de la bun început, că introducerea Noii Politici Economice va însemna numai o fază strict delimitată a relaxării, dat fiind caracterul PCUS ca partid al schimbării, progresului și energiei. Încă în anul 1920, în cadrul aparatului birocratic al Comitetului Central se constituise un compartiment aparte (*Uchraspred*), care răspundea de „mobilizarea, transferurile și numirile în funcții ale membrilor de partid"[4]. Asemenea mobilizări s-au extins curând și asupra comsomoliștilor, putând la fel de bine să aibă drept obiect îndatorirea de participare la lucrările de construcții în Orientul Îndepărtat, ca și preluarea anumitor sarcini administrative în partid sau în organizația de tineret. Ceea ce pretutindeni în Occident fusese rezultatul unei evoluții lente, la care contribuiseră mulți factori, a fost realizat acum prin ordine ale centralei și prin acte de voință. Un fel de mobilizare a constituit și noua lege referitoare la căsătorie, care a făcut posibil divorțul prin hotărârea unilaterală a unuia dintre parteneri și care părea o consecință a așezării depline a femeii pe aceeași treaptă cu bărbatul, ceea ce, înainte de toate, a adus forța de muncă a femeilor în toate ramurile economiei.

La fel ca în Turcia lui Kemal Atatürk, în regiunile mahomedane ale Uniunii Sovietice au dispărut voalul și haremul, iar apoi, prin voința autorităților superioare și a partidului, școlile de predare a Coranului și moscheile. Autocamioanele au luat locul cămilelor, mașinile textile au dat la o parte țesătoarele de covoare. Cele mai mari și mai reușite mobilizări au fost însă colectivizarea și primul plan cincinal. Viața tuturor țăranilor s-a schimbat fundamental, în ținuturile de stepă și în pădurile seculare au apărut uzine și așezări, în mijlocul caselor de lemn din orașele vechi s-au construit clădiri de birouri și străzi asfaltate. Au fost importate însă și din străinătatea capitalistă multe

instalații industriale, montate sub conducerea inginerilor americani sau germani; din aceasta au rezultat cerințe nemaiîntâlnite față de muncitori, nevoiți adesea să-și însușească în puține luni ceea ce în America era rezultatul unei munci de ani de zile.

În acest timp, importurile trebuiau plătite, iar partea întunecată a industrializării consta în defrișarea necontrolată a pădurilor seculare, folosirea brutală a muncii forțate a chiaburilor alungați din casele lor, condițiile precare de locuit și raționalizarea, care de-abia îi asigura individului nevoile de trai elementare. La *părțile întunecate* trebuie trecut și vastul spionaj industrial desfășurat în țările occidentale. Din acest punct de vedere, Uniunea Sovietică putea fi considerată o dictatură a dezvoltării, care, printr-un efort conștient și prin sacrificii specifice, imita industrializarea și modernizarea care în Europa occidentală și în SUA avuseseră loc oarecum subcutanat și care, în orice caz, se petrecuseră într-un mod care nu solicitase și nu *mobilizase* toate forțele.

Însă Uniunea Sovietică se distingea de toate dictaturile dezvoltării prin faptul că era cel mai întins stat din lume, fiind guvernată de un partid care-și atribuia o misiune mondială. Astfel, construirea unei industrii grele însemna, concomitent, construirea unei industrii de armament și nu e de mirare că, pentru statele vecine, concentrarea pe industrie și pe mecanizarea agriculturii era asimilată cu concentrarea pe înarmare și cu amenințarea de război. Încă din 1927 fusese creată Ossoaviachim, Organizația pentru promovarea apărării, navigației aeriene și a armelor chimice, cu care venea în contact fiecare membru al Comsomolului[5]. În țară domnea o atmosferă de agitație permanentă, cu ordine de sus în jos, pornite din vârf, de la Kremlin, dar care acționau, prin diferitele eșaloane ale organizației, până în cel mai îndepărtat colhoz, căruia i se impunea să livreze către stat cantități incredibil de mari de produse, astfel încât adesea țăranului nu-i mai rămânea nici minimul necesar pentru existență. Toate privilegiile acordate conducătorilor partidului, specialiștilor sau muncitorilor stahanoviști erau extrem de precare și puteau fi considerate, pe ansamblu, drept un fel de distincții de război, retrase la cea mai mică greșeală.

Cât de multe mijloace financiare au fost repartizate industriei de înarmare nu se poate stabili cu precizie, întrucât moneda națională era rubla și pentru că sumele prevăzute pentru armată în bugetul de stat reprezentau doar o fracțiune din cheltuielile reale, care puteau fi ascunse în bugetele multor altor ministere și, prin urmare, în alte ramuri ale economiei. În orice caz, suma de 5 miliarde de ruble, cheltuită deja pentru anul 1935, era considerabilă și semnificativ mai mare decât cheltuielile pentru înarmare germane din același an, iar în 1938 suma se ridicase la 23 de miliarde de ruble. Și mai concludente sunt însă datele ce rezultă dintr-o circulară a lui Stalin, la sfârșitul lunii iunie 1937, nepublicată și găsită în arhiva de la Smolensk: de la începutul colectivizării, fuseseră înființate 5 616 stațiuni de mașini și tractoare, care dispuneau

de 41 000 de tractoare pe șenile, 270 000 de tractoare și 86 000 de combine[6]. În anul 1939, Uniunea Sovietică era cel de-al treilea producător de oțel din lume, după SUA și Germania, iar la producția industrială totală ocupa locul al doilea, după SUA, cu o participare de aproape 20%. Era un bilanț demn de remarcat și un motiv suficient de mândrie legitimă, atât timp cât nu erau puse la socoteală milioanele de victime; pentru toate celelalte state era însă și o veste alarmantă, mai ales după ce au luat cunoștință despre doctrina militară a acestei țări, care, deși vorbea tot timpul despre *agresorii imperialiști*, își stabilea ca scop încă din 1939 să lovească distrugător armatele acestor agresori, pe mai multe fronturi[7]. Un asemenea țel nu-și putea propune nici măcar Germania național-socialistă, cu toate că și ea voia să-și mobilizeze forțele și crease încă din timp de pace un corespondent al economiei de război din Programul Hindenburg.

Dacă se face abstracție de acest obiectiv posibil sau probabil, atunci mobilizarea Uniunii Sovietice era, parțial, un substitut al mobilizării *capitaliste*, iar parțial, o continuare încordată: un număr uriaș de țărani au fost eliberați, un procent ridicat din venitul național a luat calea investițiilor necesare industrializării, o pătură conducătoare convinsă de nevoia industrializării a luat locul unei *clase stăpânitoare* tradiționaliste. Însă ceea ce în Europa se petrecuse într-un ritm comparativ mai lent, aici s-a realizat foarte repede, în uriașul elan al marii „ajungeri din urmă", iar clase întregi, care în Europa se retrăseseră pe fundal, dar încă mai avuseseră contribuții importante, în Uniunea Sovietică fuseseră distruse. Firește, prin aceasta se accentuase tot mai mult diferența esențială între dictatura statului cu partid unic și pluralismul capitalist-liberal, dar din punct de vedere strict economic, este totuși permisă înțelegerea mobilizării Uniunii Sovietice ca drum al unei dictaturi a dezvoltării.

Germania nu putea să meargă pe acest drum. În cadrul relațiilor internaționale, în jurul anilor 1930, la fel ca în anii 1910, Germania era o țară industrială deplin dezvoltată: prima putere industrială a continentului și pe locul al doilea în lume, după Statele Unite ale Americii, care erau favorizate de condiții extraordinare. În jurul anului 1930, problema ei nu era un deficit de dezvoltare, ci un deficit de utilizare a aparatului de producție, implicit de ocupare a forței de muncă. Aici nu putea fi vorba despre a crea o industrie din nimic sau aproape din nimic, ci despre a repune industria existentă în stare de funcționare deplină. Pentru atingerea acestui obiectiv, și NSDAP credea că trebuie eliminate obstacole precum pluralitatea partidelor politice, pentru că ar sta în calea necesarei concentrări a voinței, dar această eliminare nu era o continuare excesivă a mobilizării originare, ci se opunea acesteia în punctele esențiale, așa cum demonstrează deja fundamentarea antisemitismului partidului, dar și noțiunile de rasă și sânge, precum și exemplul Legii succesiunii.

Dacă însă național-socialismul nu voia să fie doar o mișcare mic-burgheză și țărănească, reacționară și lipsită de perspective, atunci trebuia să pună în

mișcare o formă proprie de mobilizare, opusă ca tendință acelei mobilizări anterioare, dar pe drumul căreia mersese totuși o bună bucată. Partea de originalitate a acestei mobilizări nu poate să fie înțeleasă printr-o analiză izolată a măsurilor economice. Din ea mai făceau parte motivarea supremației unice a Führerului, funcționarea capilară a partidului, a terorii, precum și educația tineretului. Abia în acest context, măsurile economice s-au dovedit ceea ce și erau de fapt: o pregătire consecventă de război, cu o energie care nu rămânea în urma celei sovietice, fără să dispună însă de aceeași alternativă, de a trece de la economia de război la economia de pace de îndată ce obiectivele erau atinse și anumite temeri nu se adevereau.

Eliminarea inclusiv a stângii moderate și terorizarea adepților ei au însemnat înlăturarea celui mai puternic nucleu al gândirii pacifiste și internaționaliste, iar combaterea influenței Bisericii a deschis calea pentru atotputernicia spiritului, care se exprimă în versurile următoare: „Dumnezeu e lupta, iar lupta e sângele nostru și pentru ea ne-am născut"[8]. Dimpotrivă, măsurile economice au demarat inițial exclusiv în cadrul vechiului sistem și erau o continuare a măsurilor luate de guvernele Papen și Schleicher; nu întâmplător ele se înfăptuiau sub conducerea fostului președinte al Băncii Naționale din timpul Republicii de la Weimar, acum ministru al economiei, Hjalmar Schacht.

În Germania, din cauza crizei economice mondiale, producția coborâse cu 47% în anii 1929-1932, iar scăderea venitului național, ca urmare a reducerii prețurilor de import, nu fusese la fel de mare, dar totuși considerabilă. Prin retragerea creditelor externe, rezervele de aur și de devize scăzuseră puternic. Brüning a căutat să realizeze asanarea prin introducerea controlului circulației devizelor și o politică fiscală restrictivă, adică prin deflație. Prin aceasta, procesul de contracție s-a accentuat și situația politică s-a acutizat, pentru că, datorită poziției puternice a sindicatelor, nu era posibilă reducerea ponderii relative a salariilor. Papen a procedat la o importantă schimbare de politică. Sub el a început ceea ce, puțin mai târziu, John Maynard Keynes avea să facă renumit prin conceptul de *deficit spending*: crearea de locuri de muncă prin comenzi de stat, prime salariale acordate patronilor pentru fiecare muncitor angajat suplimentar, cupoane pentru facilități la impozite etc. Toate aceste măsuri au fost continuate sub Hitler și completate prin altele, precum construirea de autostrăzi și așa-numitul program Reinhardt, care prevedea împrumuturi pentru cei care se căsătoreau și subvenții mari pentru repararea locuințelor.

Însă creșterile de impozite promovate de Brüning n-au fost anulate, iar tendința mergea vizibil către stăvilirea consumului și stimularea exclusivă a industriilor de echipamente. În acest context, în anul 1934 au fost inițiate măsurile de înarmare, a căror finanțare s-a făcut, în cea mai mare parte, prin artificiul genial al lui Schacht, „bonurile Mefo". Deja în 1934 au fost cheltuite 4 miliarde, față de 750 milioane în 1933, peste 5 miliarde în 1935, iar în 1936

mai mult de 10 miliarde. Firesc, a urmat o creștere corespunzătoare a datoriei flotante a Reichului, de la 3 la 12 miliarde. Cu toate acestea, bonurile pentru înarmare au acționat foarte eficient ca mecanism de aprindere. Cam în aceeași perioadă, Keynes a asemănat, cu argumente convingătoare, folosirea bonurilor neproductive în economia națională cu o construcție piramidală. În această privință Hitler a pășit primul pe un drum pe care, după el, au mers și Roosevelt și Léon Blum.

În 1936, Germania ajungea la o răscruce. Era evident că Schacht dorea să schimbe politica și, prin frânarea cheltuielilor de înarmare, să se ajungă la o *conjunctură care să se susțină singură*. Dar tocmai în 1936 a început *al doilea plan pe patru ani*, în fruntea căruia a fost numit Hermann Göring, în calitate de „însărcinat" și, prin aceasta, de potențial dictator al economiei Germaniei. În august 1936, în memoriul său privind sarcinile unui plan pe patru ani, Hitler a cerut, cu referire expresă la „planul uriaș" al statului sovietic, ca, „similar înarmării, adică mobilizării, militare și politice a poporului nostru", să se producă și o mobilizare economică, încheind astfel: „I. În patru ani, armata germană trebuie să fie gata de a intra în luptă. II. În patru ani, economia germană trebuie să fie aptă pentru război"[9]. El i-a amenințat deschis „pe unii economiști", iar un an mai târziu a spus și mai lămurit că, dacă economia privată nu va duce la îndeplinire planul pe patru ani, statul va prelua întregul control. La rândul său, Göring a întărit voința de autarhie, aflată la baza planului, și n-a lăsat loc de îndoială că, dată fiind importanța misiunii, atât obținerea de profit, cât și respectul față de lege au devenit neînsemnate.

Schacht s-a ridicat public împotriva unor asemenea concepții și, în noiembrie 1937, a demisionat. Cheltuielile de înarmare s-au ridicat în 1937 la 11 miliarde, în 1938 la 23 miliarde, iar după alte calcule la 17 miliarde. Datoria publică totală a Reichului a crescut la 42 miliarde, sumă uriașă pentru perioada de atunci. Concomitent, prin construirea uzinelor Reichswerke Hermann Göring în Salzgitter, s-au dezvoltat începuturile unei economii de partid sau de stat. Totuși, până în 1939 nu au apărut *mobilizări de muncă* comparabile cu cele din Uniunea Sovietică, nici când a fost vorba de construirea „Westwall"[10].

Cât de reală a fost în 1936 șansa unei orientări în direcția statului social nu poate fi stabilit cu precizie. Însă materializarea ei ar fi însemnat, în orice caz, o satisfacere a restituției naționaliste și a restabilirii capacității de apărare. De aceea, ea ar fi fost identică cu obiectivul Republicii de la Weimar, motiv pentru care, în viziunea lui Hitler, nu intra în discuție. Că metoda *sa* promitea succese au dovedit-o, fără îndoială, evenimentele petrecute din martie 1938 până în martie 1939, care, de la înfrângerea lui Schuschnigg, continuând cu anexarea ținuturilor sudete, până la ocuparea Pragăi și a „restului Cehiei", au fost practic niște acțiuni de război fără vărsare de sânge. Începând însă din 1936, ca urmare a creșterii uriașe a datoriilor, Hitler și, odată cu el, Germania pășiseră pe o stradă cu sens unic, având ca *telos* războiul sau cel puțin succese

nesângeroase sub amenințarea cu războiul. Deja contribuția evreilor și ocuparea Cehoslovaciei erau acte evidente ale unei *economii de pradă*. Până în septembrie 1939, cheltuielile totale pentru înarmare s-au ridicat la aproximativ 60 miliarde de mărci germane. Mai târziu, în „Tischgespräche", Hitler a spus că a investit întreaga avere a poporului german în arme[11]; prin urmare, numai printr-un război profitabil această avere putea fi valorificată corespunzător.

În mod sigur, o amenințare eficientă cu războiul ar fi atins la fel de bine, ba poate chiar mai bine, același scop. Era însă oare cu adevărat de imaginat că Polonia și Anglia ar fi cedat în vara lui 1939, întrucât, dată fiind desfășurarea uimitoare de forțe a Germaniei, le-ar fi părut evident că trebuie să se resemneze ca partea de continent din afara Uniunii Sovietice să fie condusă de statul cel mai puternic și mai central? Cu certitudine, Germania nu era suficient de puternică și, mai ales, de iubită de restul europenilor, péntru ca o asemenea pretenție să se fi impus fără o rezistență hotărâtă. În plus, existau motive temeinice să se presupună că această „conducere" va însemna dominare și exploatare printr-un sistem care nega trăsătura principală a istoriei Europei, pe care se pregătea tot mai hotărât s-o înlăture. De aceea, în ciuda aparentei lipse de motive, nimic nu a fost mai logic să se întâmple decât rezistența polono-englezo-franceză și, prin aceasta, războiul din septembrie 1939. Hitler făcuse apoi dovada că Germania era, într-o măsură mult mai mare decât crezuse oricine altcineva în afară de el în vara lui 1939, cea mai puternică forță a Europei; și aceasta nu se putea explica exclusiv prin faptul că, până în 1939, cheltuise pentru înarmare tot atât cât Franța, Marea Britanie și SUA la un loc.

Într-adevăr, previziunile adversarilor săi, potrivit cărora Hitler va porni războiul, se dovediseră corecte, dar numai pentru că el nu procedase precum în Uniunea Sovietică, adică să ceară populației sacrificii și să coboare nivelul de trai al marii mase până la minimul de subzistență. Dacă n-ar fi fost amenințată și dacă ar fi renunțat la planurile de cuceriri mondiale, fundamentate ideologic, Uniunea Sovietică s-ar fi putut hotărî în 1941, având în vedere bogăția de spațiu și de materii prime, să folosească industrializarea recent încheiată pentru o ridicare treptată a nivelului de trai al poporului. În 1939, Hitler nu putea să facă acest lucru. El trebuia să ducă un război, un război de cucerire pentru dobândirea de pradă. Întrebarea era dacă în mai-iunie 1941 se mai afla în aceeași situație. Trupele sale se găseau la Capul Nordului și în deșertul Libiei, pe malul Bugului și la granița din Pirinei cu Spania prietenă. La dispoziție îi stăteau resursele întregii Europe continentale. Germania era acum, neîndoielnic, puterea conducătoare a continentului. O rezistență serioasă nu era vizibilă nici măcar în Franța. Această Germanie transformase două dintre națiunile europene, pe cehi și pe polonezi, într-un fel de popoare coloniale, iar pe sprijinul regimurilor conservatoare și al mișcărilor fasciste, chiar și al Italiei lui Mussolini, nu se putea pune mare nădejde.

Modul specific de mobilizare al lui Hitler, aflat la egală distanță de metodele dictaturii dezvoltării și de cele ale statului social, îl propulsase la acest apogeu al puterii sale, pentru că pusese din nou în mișcare un aparat de producție înțepenit, în singurul scop posibil, acela al războiului. Dar ca stăpân al Europei continentale, Hitler se găsea în război cu puterea maritimă Anglia și, practic, cu SUA; cu Uniunea Sovietică, un stat care cheltuise mai mult decât el pentru înarmare și pregătiri de război, se afla față în față pe uscat într-o neutralitate ce îl împiedica să pună capăt disputei cu Anglia, prin invadarea insulei. Față de ea ar fi trebuit să recurgă la război sau la amenințarea cu războiul, chiar dacă Rusia ar fi fost un stat democrat sau condus de un țar, în măsura în care n-ar fi oferit, necondiționat, garanții valabile. Însă, de-a lungul întregii sale vieți politice, Uniunea Sovietică îi fusese sperietoare și, în mare măsură, model, așa cum a demonstrat deja argumentarea dată planului pe patru ani. Împotriva ei și a ideologiei ei, Reichul său trebuia să reprezinte singurul răspuns; împotriva ei și a ideologiei ei, apelase la comunitatea celor mai bune forțe ale tuturor popoarelor *ariene*, care trebuiau să recunoască în iudaism dușmanul lor comun.

Cu privire la bolșevism și la Uniunea Sovietică, mulți oameni din anturajul său și o bună parte dintre generali aveau totuși păreri foarte clare, pe care nu era deloc sigur că le putea ignora. Când, după vizita lui Molotov, Hitler a luat definitiv hotărârea „să învingă într-o campanie rapidă" Uniunea Sovietică, atunci, în ciuda nechibzuinței acestei cotituri și anumitor gânduri, trebuie totuși să-i fi fost clar că această decizie avea o cu totul altă greutate decât cele de atacare a Poloniei, Franței sau Iugoslaviei; doar din felul în care mobilizase poporul german nu rezulta încă, în mod necesar, răspunsul la întrebarea esențială: avea să fie oare acest război o luptă decisivă pentru supremație în Europa între Germania și Rusia, un război antibolșevic de eliberare, în alianță cu mulți europeni și cu foarte mulți ruși și ucraineni, sau un război de nimicire, de cucerire a giganticelor „spații vitale" și de exterminare a evreimii, presupusul dușman mondial al tuturor popoarelor?

V

RĂZBOIUL GERMANO-SOVIETIC 1941-1945

1. Agresiunea împotriva Uniunii Sovietice: Luptă decisivă? Campanie de eliberare? Război de distrugere?

Când, în dimineața zilei de 22 iunie 1941, armata germană trecuse deja, de o oră și jumătate, granițele sovietice, pe un front ce se întindea de la Marea Baltică la Marea Neagră, ambasadorul german la Moscova înmâna ministrului de externe Molotov o declarație în care, în partea de concluzii, se spunea că politica externă a Uniunii Sovietice a devenit tot mai ostilă Germaniei și că guvernul sovietic a încălcat acordurile încheiate cu Reichul prin faptul că și-a deplasat forțele armate la graniță, pregătite de intervenție, pentru a ataca prin surprindere Germania, în lupta ei pentru existență. De aceea, Führerul a dat ordin armatei să se împotrivească acestei amenințări cu toate mijloacele care-i stăteau la dispoziție[1]. Prin urmare, potrivit acestui comunicat, Hitler înțelegea campania împotriva Uniunii Sovietice ca pe un război preventiv. În replica sa, Molotov a caracterizat această justificare, dimpotrivă, drept un „pretext fără conținut", întrucât în apropierea granitei de vest ar avea loc numai „manevre speciale", la care guvernul sovietic ar fi renunțat, dacă din partea guvernului Reichului i-ar fi fost remisă o cerere în acest sens. Astfel, într-un mod fără precedent în istorie, Germania a încălcat pactul de prietenie și neagresiune care a legat-o de Uniunea Sovietică. Evident, această afirmație era sinonimă cu teza conform căreia Germania a declanșat un război de agresiune neprovocat. În realitate, la data respectivă o mare parte a aviației militare sovietice era deja distrusă. De aceea, era semnificativ că Molotov își încheia declarațiile prin cuvintele: „N-am meritat aceasta"[2].

Astfel, încă din primele ore ale războiului, au coexistat cele două teze opuse, în formulare oficială: Germania duce un război preventiv, respectiv un război de agresiune; Uniunea Sovietică este o amenințare de netolerat, respectiv victima nevinovată a unui atac. Nici până astăzi, problema nu a fost pe deplin lămurită[3], iar încă înaintea izbucnirii conflictului, precum și în primele

săptămâni de război, fiecare dintre cele două părți a putut să prezinte ca dovezi argumente demne de luat în seamă. Însă îndoieli s-au păstrat atât într-un caz, cât și în celălalt.

E greu de contestat faptul că Uniunea Sovietică acționase împotriva literei și spiritului acordurilor, atunci când ceruse de la România Bucovina și când în Lituania nu doar organizase *puncte de sprijin*, ci concentrase și un număr considerabil de divizii. În afară de aceasta, era puțin probabil să se convină asupra unui pact de prietenie, de vreme ce Uniunea Sovietică sprijinise puciul de la Belgrad și încheiase imediat un acord cu guvernul Simovič. În plus, trupele germane găsiseră în ambasada Uniunii Sovietice de la Belgrad documente din care rezultau destul de clar intenții dușmănoase la adresa Germaniei. Însă cea mai elocventă dovadă avea să însemne în curând o situație care, după primele 14 zile de război, nu mai putea fi trecută cu vederea: cele trei grupuri de armate, Nord, Centru și Sud, conduse de feldmareșalii von Leeb, von Bock și von Rundstedt, dispuneau împreună de aproximativ 3 500 de tancuri și, doar în operația de încercuire de la Bialystok și Minsk, Grupul de armate Centru singur a distrus sau a capturat circa 6 000 de tancuri inamice. Prin urmare, în arcul de la Bialystok erau masate mult mai multe tancuri decât desfășurase întreaga Armată germană de Răsărit, iar generalul-maior sovietic Piotr Grigorenko, firește un *disident*, are cu siguranță dreptate când scrie că o asemenea amplasare de forțe se justifică numai când este destinată unei ofensive prin surprindere[4]. Fără îndoială, el vede o eroare gravă a lui Stalin tocmai în aceea că, în realitate, *nu* a avut o asemenea intenție de atac.

În orice caz, este puțin probabil că de partea germană a existat percepția unei amenințări nemijlocite. Astfel, generalul maior Marcks, care, la 5 august 1940, a elaborat primul proiect de operațiuni, a plecat de la premisa că „rușii nu ne vor face favorul unui atac"[5], iar însuși Hitler afirma, încă în ianuarie 1941, că Stalin este un om inteligent și nu va ataca pe față Germania, ci îi va provoca numai dificultăți sporite[6]. De altfel, toate planurile și discuțiile preliminare referitoare la Planul „Barbarossa" demonstrează faptul că aproape toți participanții erau excesiv de încrezători în forța lor, ceea ce le dădea speranța „să învingă Rusia printr-o campanie rapidă"[7] și, chiar dacă Hitler a avertizat în mai multe rânduri în legătură cu pericolul subaprecierii adversarului, accidental i-a scăpat totuși o declarație precum aceea că Armata Roșie nu este altceva decât o glumă[8].

Un război preventiv nu se poate baza exclusiv pe situații obiective; din conceptul său face parte neapărat sentimentul unei amenințări nemijlocite din partea agresorului. Cu toate acestea, pentru faptul că un război de agresiune nu este în mod necesar un război preventiv nu înseamnă că este un atac prin surprindere. El poate să fie o luptă decisivă motivată obiectiv și inevitabilă. Doar câteva săptămâni mai târziu, la 11 septembrie 1941, la una din „șuetele

sale în cadrul intim din fața șemineului", Roosevelt a comparat „submarinele și vasele pirat ale naziștilor" cu șerpii cu clopoței, pe care trebuie să-i zdrobești înainte să atace pe cineva, justificând astfel ordinul de tragere pe care îl dăduse vaselor de război americane[9]. Însă submarinele germane aplicau blocada unei țări cu care Germania se afla în stare de război, iar SUA erau o țară neutră neimplicată într-un conflict armat. Dimpotrivă, situația Germaniei era cu totul alta. În plus, avea motive întemeiate să-și amintească de declarații precum cea a șefului Direcției Generale Politice a Armatei Roșii, L.S. Mechlis, rostită în martie 1939, la Congresul al XVII-lea al partidului: în previzibilul de-acum „al doilea război imperialist", Uniunea Sovietică își va duce operațiunile de război pe teritoriul adversarului și își va spori numărul republicilor sovietice[10]. Afirmații ca acestea nu erau rare în literatură și în viață, fiind aduse la cunoștința guvernului german prin numeroase rapoarte. Trebuie să fi fost considerate acțiuni de război psihologic și putea apărea chiar întrebarea dacă o țară complet izolată și puternic înarmată nu reprezenta o amenințare gravă pentru vecinii săi prin acest mod de existență.

Se pare că însuși Stalin a fost convins că de acum înainte trebuia să se ajungă la un deznodământ, pentru că Germania nu se mai putea împăca mult timp cu ideea că, din cauza poziției Uniunii Sovietice, era nevoită să se mențină în incapacitate de acțiune împotriva Angliei. Mai probabil este însă că el nu era de părere că acest deznodământ trebuia să intervină neapărat printr-un război între Germania și Uniunea Sovietică. Comportarea sa din lunile anterioare lui 22 iunie a generat permanent enigme ce se cereau dezlegate și a dat naștere la o serie de încercări de interpretare. După cât se pare, Stalin nu a luat în serios avertismentele care îi erau adresate din multe părți, iar față de Germania a dus o politică evidentă de liniștire. O mostră în acest sens este și scena, de multe ori descrisă, petrecută în gara din Moscova, în luna aprilie, la plecarea ministrului japonez de externe, Matsuoka. Atunci Stalin l-a îmbrățișat pe atașatul militar german, colonelul Krebs, spunând: „Vom fi prieteni cu voi — orice se va întâmpla"[11]. Nu trebuie uitate nici livrările sporite de materii prime și cel puțin ambasadorul german, von der Schulenburg, a interpretat preluarea conducerii guvernului de către Stalin, la 6 mai 1941, în sensul hotărârii acestuia de a acționa cu toată puterea pentru îmbunătățirea relațiilor cu Germania[12]. Faptul că Stalin a dispus ruperea relațiilor cu guvernele în exil ale Iugoslaviei, Belgiei și Olandei s-a încadrat bine în acest tablou. Deși, așa cum rezultă clar din memoriile lui Gheorghi Jukov, în noaptea de 21 spre 22 iunie conducerea sovietică nu a fost luată câtuși de puțin prin surprindere, fără îndoială că masa trupelor nu se aștepta la atacul german, iar o mare parte a aviației militare se găsea, descoperită, pe aeroporturile din apropierea granițelor.

De la dezvăluirile pe care Hrușciov le-a făcut în raportul său secret, comportarea lui Stalin este adeseori aspru criticată în literatura sovietică. Se propun totuși trei explicații posibile.

Mai întâi, la Teheran, Stalin i-ar fi spus lui Churchill: „Mi-aș fi dorit încă o jumătate de an"[13]. Din aceasta s-ar putea deduce o anumită confirmare a tezei germane a războiului preventiv, însă realitatea surprizei ar rămâne neelucidată.

Ar fi, apoi, posibil ca Stalin să fi dorit să pară el cel atacat și victimă nevinovată a unei agresiuni mișelești, pentru că numai pornind de la această premisă putea să se aștepte la ajutor necondiționat din partea Marii Britanii și a SUA. În acest caz, el ar fi prevăzut foarte exact mersul real al războiului, urmărind în mod conștient încheierea unei alianțe cu puterile anglo-saxone. Împotriva acestei ipoteze vorbește faptul că el s-ar fi aflat astfel într-un război împotriva Germaniei, război care, cel puțin pentru câteva luni, ar fi însemnat o luptă pe un singur front și ar fi pus puterile anglo-saxone în situația în care dorea să se afle el însuși, și anume a unui terț neslăbit, care obține în final superioritatea asupra celor doi adversari epuizați. Și se pare că — după fuga lui Rudolf Hess în Anglia, în luna mai — nu se îndoia că, în cele din urmă, principala putere a capitalismului se va plasa totuși de partea statului cu regim militar fascist-capitalist, împotriva părții socialiste a lumii (o șesime).

A treia și cea mai probabilă explicație ar putea fi dedusă din frecvența bătătoare la ochi a cuvântului „tratative", constatată în aceste săptămâni. În faimoasa dezmințire a TASS din 14 iunie, se menționează că Germania nu a adresat Uniunii Sovietice niciun fel de pretenții și nu i-a propus un nou acord mai limitat și, prin urmare, n-ar fi putut avea loc tratative în această direcție[14]. Aceasta sună exact ca o invitație urgentă de a se demara asemenea tratative, iar impresia este întărită dacă se are în vedere că Molotov și Stalin au scos și mai târziu în evidență faptul că Germania a invadat Uniunea Sovietică fără să fi propus mai întâi începerea de tratative[15]. Lucrurile par să stea într-adevăr astfel, și anume că Stalin a așteptat până în ultimul moment să primească din partea germană o ofertă de tratative ultimativă, cu care era dispus să fie de acord. Probabil că, după metoda intens folosită, cu prilejul vizitei lui Molotov la Berlin, îi indicase acestuia să prezinte revendicări maximale, iar acum era dispus să renunțe la unele dintre ele, ceea ce însemna să adere la plănuitul bloc continental, cu renunțarea la pretențiile europene, și, în plus, să sporească livrările și la nevoie chiar să retragă Armata Roșie din zonele de graniță. Această versiune este susținută de relatarea lui Hrușciov despre faptul că, la izbucnirea războiului, Stalin a fost cuprins mai întâi de deznădejde și a exclamat: „Tot ce Lenin a creat noi am pierdut"[16], dar și de afirmația fiicei sale, cum că Stalin obișnuia să spună, încă mulți ani de atunci, cu profund regret: „Împreună cu nemții am fi fost invincibili"[17].

În realitate, el *a trebuit* să aleagă această cale, dacă dorea să-și vadă realizat obiectivul fundamental de politică externă: să mențină forțele *capitalismului* în război una împotriva celeilalte, iar el să fie terțul câștigător. Pentru atingerea acestui scop, niciun sacrificiu nu era prea mare și probabil — așa cum au speculat contemporanii — chiar ar fi cedat nemților exploatarea Ucrainei,

pentru că nu încape îndoială că aprecia mult mai corect decât Hitler colosala forță de producție a SUA și era convins că Germania va pierde în cele din urmă războiul împotriva puterilor maritime anglo-saxone, după ce mai înainte le-ar fi provocat acestora pierderi uriașe. Dacă dimpotrivă, el, în alianță cu America, învingea Germania și lua asupra sa greutatea principală, atunci putea să fie învins și probabilitatea înfrângerii finale era, după cum presupunea, mult prea mare.

În orice caz, există motive întemeiate pentru ipoteza că Stalin, la fel ca Hitler, a fost convins că trebuia să se ajungă la un deznodământ, totuși n-a crezut că acesta s-ar materializa deja în forma unui război între Germania și Uniunea Sovietică. Prin urmare, Hitler și Germania nu erau răspunzători pentru situația creată — Stalin contribuise la fel de mult ca și Hitler —, însă ei erau cauzele pentru care deznodământul s-a concretizat într-un război germano-sovietic.

Dacă însă era urmat acest drum, atunci o altă alternativă avea nevoie de un răspuns clar. Războiul împotriva Franței se terminase cu o victorie militară, iar în această țară se formase un nou guvern, gata să colaboreze cu Germania. Noul guvern pregătise terenul pentru o schimbare de sistem și instalase un regim autoritar, condus de cel mai respectat om din țară, mareșalul Pétain. Acest guvern considera acceptabilă ideea retrocedării Alsaciei și Lorenei; însă, cel puțin pentru început, nu existau motive de îngrijorare privind o altă pierdere de teritorii. Deci, se putea presupune că o victorie militară asupra Uniunii Sovietice ar fi avut ca urmare un nou guvern, precum și un nou sistem, iar un Pétain rus s-ar fi declarat pregătit să colaboreze cu Germania și ar fi declarat că aparentul federalism sovietic va fi înlocuit cu un federalism veritabil. În mijlocul luptelor dintre state și prin acestea, s-ar fi demonstrat că realitatea decisivă era, în ultimă instanță, războiul civil european.

Însă din perspectiva „naționalist-germană" exista o diferență uriașă față de Franța: această nouă Rusie ar fi fost mai slabă decât Germania numai din punct de vedere militar, căci din punctul de vedere al numărului de locuitori și al materiilor prime, după război ar fi fost, ca și înainte de acesta, mai puternică. Dacă nu se dorea să fie lăsat totul pe seama încrederii în partener și în capacitățile proprii, atunci trebuia să se aibă în vedere o slăbire mai radicală a Rusiei. Tocmai în aceasta consta intenția lui Alfred Rosenberg, numit de Hitler în iulie „ministru al Reichului pentru teritoriile de răsărit ocupate". Deja la 2 aprilie, într-un memoriu, Rosenberg a elaborat planul de a împărți Rusia Mare în componentele ei etnice și, printr-un inel de state independente, Ucraina, Belarus, ținutul Donului și regiunea caucaziană, „să țină în șah" un viitor „stat moscovit"[18]. Așa cum, în 1919, puterile occidentale formaseră în jurul Uniunii Sovietice un *cordon sanitar*, alcătuit din state care aparținuseră în totalitate sau numai parțial imperiului țarist, și tot așa cum aceleași puteri învingătoare nu toleraseră apariția unei Germanii Mari, ci înconjuraseră Prusia-Germania cu

state ostile, la fel Alfred Rosenberg urmărea acum o *soluție de tipul Tratatului de la Versailles* pentru a ține sub control zona-cheie a singurului rival al Germaniei în Europa.

Teoretic vorbind, era vorba despre o concepție politică, specifică luptelor decisive și care merită la fel de puțină sau de multă dezaprobare morală ca și acțiunile puterilor aliate în anul 1919. Însă ea s-a aflat de la început într-un raport dificil cu un alt aspect al câmpului complex de probleme; această situație a apărut cel mai clar atunci când Rosenberg a spus, la 20 iunie 1941: „Astăzi nu ducem o «cruciadă» împotriva bolșevismului numai pentru a-i salva pe «sărmanii ruși» pentru totdeauna de acest bolșevism, ci pentru a pune în aplicare politica germană internațională și pentru a asigura existența Reichului german... Tocmai de aceea, a-l schimba pe Stalin cu un nou țar sau chiar a instala cândva în acest teritoriu un lider naționalist ar duce la mobilizarea tuturor energiilor împotriva noastră". În locul ideii în circulație despre Rusia unitară, își face apariția de acum înainte o concepție total diferită privind problema răsăriteană[19]. Deși războiul a însemnat pasul decisiv în acest sens, el n-a putut totuși să-i determine să treacă de partea germanilor nici măcar pe *foștii* lipsiți de drepturi sau pe *culacii* expropriați din Rusia ori pe copiii acestora.

Nu a existat totuși nicio îndoială că acest război a fost înțeles de inițiatorii lui și ca o reluare a războiului civil și că au fost reînviate toate sentimentele care dominaseră cândva Rusia și Germania. S-ar putea ca, în formulările de rutină, acestea să fi fost atenuate, cum a fost cazul atunci când Ministerul de Externe, în nota din 21 iunie, declara drept misiune a poporului german „salvarea întregii lumi culturale de pericolele mortale ale bolșevismului"[20] sau când *Informația politico-diplomatică germană* afirma, la 27 iunie, că lupta Germaniei împotriva Moscovei va deveni cruciada Europei împotriva bolșevismului; ar fi vorba aici despre păstrarea și restabilirea marilor principii fundamentale ale întregii conviețuiri omenești și naționale, adică despre redobândirea demnității și libertății individului și familiei, a proprietății private, libertății religioase și autonomiei culturale a popoarelor și grupurilor etnice în întreaga Europă[21]. Într-un fel, prin asemenea afirmații se trezea încă o dată spiritul *ridicării naționale* din 1933, însă Alfred Rosenberg a exprimat mult mai direct experiențele, amărăciunea și ura perioadei timpurii postbelice când, la 8 mai, în Instrucțiunea generală adresată comisarilor Reichului din teritoriile din Răsărit ocupate, a introdus fraza potrivit căreia germanilor din Europa de Est, care au avut realizări extraordinare timp de secole, le-a fost luată întreaga avere, fără niciun fel de despăgubire, iar sute de mii au fost deportați sau au fost lăsați să moară de foame[22].

Cel mai pregnant a recurs însă Adolf Hitler la sentimentele din perioada războiului civil la 30 martie 1941, într-un discurs ținut în fața generalilor: bolșevismul este o crimă asocială, iar comunismul constituie un imens pericol

pentru viitor. „Trebuie să ne îndepărtăm de tendința de a vedea aici o camaraderie soldătească. Comunistul nu este un adevărat camarad, nici înainte, nici după aceea... Lupta trebuie dusă împotriva otrăvii demoralizării... Comisarii și GPU sunt criminali și trebuie tratați ca atare[23]."

De fapt, în războiul civil nimeni nu se gândise să vadă în inamicul roșu sau alb un camarad care trebuie tratat cu generozitate. Și de partea sovietică se menținuse permanent trează amintirea ororilor comise de trupele albilor și chiar în războiul finic nu fusese simplă propagandă când soldaților din Armata Roșie li se spusese că vor fi schingiuiți până vor muri, dacă vor cădea în mâinile „măcelarilor finlandezi albi". Tot „criminali asociali" îi considerase și atamanul Kaledin pe bolșevici, pentru că prin lozinca „Jefuiți ce s-a jefuit" apelau la cele mai primitive instincte, iar „demoralizarea" îi barase drumul în capitală generalului Kornilov. Ce-i drept, Hitler rareori se referea direct la evenimentele războiului civil și avea o antipatie evidentă față de emigranții ruși, care în ochii lui nu se ridicaseră la înălțimea așteptărilor. Însă nu se poate pune la îndoială că evenimentele cele mai importante din trecut erau perfect actuale pentru el, ceea ce reiese și din observații accidentale, precum aceea, ulterioară, că ucrainenii ar fi fost cei care l-ar fi ucis în 1918, la Kiev, pe cel mai bun prieten al poporului ucrainean, feldmareșalul Eichhorn[24]. Prin urmare, dacă el vorbea aici despre o *luptă de distrugere*, atunci era vorba despre distrugerea unei ideologii și a susținătorilor ei, iar o asemenea intenție fusese ceva de la sine înțeles pentru toți participanții la războiul civil.

În același context trebuie văzut și „ordinul privindu-i pe comisari", în mod cert un ordin „inuman" și „contrar dreptului internațional", care însă pornea de la premisa adoptată de ambele părți implicate în războiul civil: cu siguranță, adversarul va comite fapte criminale și contrare dreptului internațional. De aceea, în aceste Directive din 8 iunie se spune: „În lupta împotriva bolșevismului, tratamentul aplicat dușmanului nu trebuie să fie acela al respectării principiilor umanității sau dreptului popoarelor. În special din partea comisarilor politici de toate felurile, ca reprezentanți ai rezistenței, este de așteptat un tratament plin de ură, îngrozitor și inuman față de oamenii noștri care au căzut prizonieri"[25]. De aceea, comisarii politici nu pot fi recunoscuți ca militari, iar „după efectuarea trierii, trebuie lichidați".

În măsura în care acest ordin este văzut în cadrul *războiului concepțiilor despre lume*, el nu a fost un ordin „criminal", ci unul logic. Crima rezidă în ceva mult mai profund, și anume în dezlănțuirea unui asemenea război fără motive temeinice. De aceea, trebuie să iasă la lumină din nou problema războiului preventiv sau a luptei decisive de neevitat. În orice caz, ordinul a fost unul necugetat, deoarece conducerea germană nu înțelesese că, între timp, Uniunea Sovietică trecuse cu încă un pas peste realitățile și emoțiile războiului civil. Îi considera dezertori pe toți militarii Armatei Roșii căzuți prizonieri, iar familiile acestora au fost făcute răspunzătoare, în mod colectiv,

pentru acest act de lașitate și trădare[26]. De aceea, în viziunea propriului guvern, comisarii prizonieri erau criminali care-și meritau moartea, iar Hitler devenea „sluga lui Stalin" dacă ordona „lichidarea" lor. În realitate, ordinul nu a fost dus la îndeplinire în mare măsură și, în 1942, a fost chiar anulat, iar mai târziu câțiva foști comisari politici s-au numărat printre cei mai apropiați colaboratori ai lui Vlasov.

Dacă însă războiul împotriva Uniunii Sovietice se sprijinea pe un fundament de sentimente, care fuseseră deja cele ale războiului civil rus și ale luptei dintre comuniști și național-socialiști în Republica de la Weimar, atunci acest război nu putea fi o simplă campanie de răzbunare sau exclusiv o „luptă de apărare a Occidentului", deși ordinul cu privire la comisari, pe de o parte, și comunicatele Ministerului de Externe, pe de altă parte, puteau susține asemenea interpretări. Independent de voința inițiatorului său, războiul trebuia să fie unul de eliberare și să fie perceput ca atare de mari segmente ale populației, numai dacă ar fi fost corectă teza conducerii partidului despre deplina unitate morală și politică a poporului sovietic, tocmai *datorită* colectivizării, a marii epurări și a deportărilor din Polonia răsăriteană și din țările baltice. Multe dintre unitățile Armatei Roșii s-au apărat cu o vitejie și cu un fanatism care i-au surprins puternic pe nemți și care i-au determinat nu rareori pe ultimii apărători ai unei poziții să recurgă la sinuciderea colectivă. Însă, încă din primele săptămâni de război, sute de mii s-au lăsat luați prizonieri; în toate orașele și satele Lituaniei și Letoniei în care intrau trupele germane, acestea erau întâmpinate cu ovații; în Ucraina, în nenumărate locuri au fost primite cu pâine și sare și, înainte de a intra în Lvov, acolo se constituise deja o putere de stat provizorie, pregătită pentru o cooperare pe toate planurile cu Germania.

Desigur, și în acest caz eliberarea și răzbunarea erau strâns legate una de cealaltă. Astfel, trupele NKVD din Lvov și din alte localități îi uciseseră cu bestialitate pe aproape toți deținuții din închisori, precum și pe cei câțiva piloți germani care le căzuseră în mâini, iar populația ucraineană se răzbunase la fel de îngrozitor pe cei pe care îi considera instigatori, astfel încât părea să se anunțe o nouă eră de pogromuri antisemite. Populația trebuia însă să se aștepte că armata germană va pune capăt acestor acțiuni spontane și că eliberarea va fi o realitate mai cuprinzătoare decât răzbunarea. În orice caz, pe acest ton a fost concepută propaganda Wehrmachtului, condusă de compartimentul WPr din cadrul comandamentului suprem al Wehrmachtului și care, în milioane de manifeste și afișe, îl prezenta pe Adolf Hitler ca pe eliberatorul asupriților de până acum.

Cât de fertil a fost terenul pe care a căzut această propagandă, n-a înțeles nimeni atât de bine precum Stalin. Pentru a doua oară în viața lui, la 3 iulie a ținut o cuvântare radiodifuzată și pentru prima dată s-a adresat ascultătorilor prin cuvintele „frați și surori" și „prietenii mei"[27]. Firește, mai întâi a pus la stâlpul infamiei „încălcarea cuvântului" și „agresiunea" din partea nemților și a

dat asigurări că atât cele mai bune divizii, cât și cele mai bune unități ale aviației militare ale dușmanului erau deja zdrobite. Pentru el, Germania era din nou „fascistă", iar pe Hitler și pe Ribbentrop i-a numit „monștri și canibali". Totuși, n-a pus la îndoială faptul că „asupra patriei s-a abătut un mare pericol". A făcut apel, de asemenea, la sentimentele și conceptele războiului civil, atunci când a afirmat că țelul dușmanului este de a-i reabilita pe moșieri, de a reinstaura țarismul, de a răpi independența popoarelor libere ale Uniunii Sovietice, transformându-le în „sclavi ai principilor și baronilor germani". Și expresia „război al întregului popor" își are originea într-o alocuțiune a lui Lenin. Nou era doar faptul că Stalin, cu un „sentiment de recunoștință", a amintit de discursul istoric al lui Churchill din 22 iunie și de declarația corespunzătoare a guvernului Statelor Unite ale Americii, care și-ar fi anunțat sprijinul pentru poporul sovietic, după ce Hitler se demascase „în ochii întregii lumi ca un agresor sângeros". Cel mai frapant a fost că a vorbit foarte apăsat despre „nemulțumiți și lași, despre panicarzi și dezertori" și, a doua oară, despre „cei ce dezorganizează spatele frontului, despre cei care provoacă stare de panică, despre cei care răspândesc zvonuri, despre spioni și diversioniști" și a chemat în sprijin „batalioanele de vânători de câmp". Fără îndoială că nu-și punea nădejdea într-un devotament incontestabil al întregului popor sovietic, ci în metoda pe care i-a descris-o mai târziu lui Churchill, când i-a spus că în Uniunea Sovietică fiecare este un erou, pentru că știe că poate să supraviețuiască numai dacă îl atacă pe dușman, dar și că trebuie să moară dacă bate în retragere[28]. Oricât de mult conta pe un sprijin de nădejde, Stalin a anunțat tactica pământului pârjolit și a chemat la „declanșarea războiului de partizani".

Se pare însă că Adolf Hitler n-a sesizat absolut deloc faptul că în această cuvântare Stalin a recunoscut cât de fragil era terenul pe care se afla și cât de numeroși erau oamenii care nu puteau să creadă în afirmația lui că „i-a condus spre o muncă liberă și spre bunăstare". La 15 iulie, într-o convorbire cu ambasadorul japonez Oshima, Hitler s-a referit cu prioritate la ordinul de lichidare dat de Stalin și a tras concluzia că, din cauza acestuia, ar trebui să moară milioane de oameni, întrucât Germania nu poate să pună la dispoziția populației ruse nici cărbune, nici alimente[29]. Opt zile mai târziu, prin Keitel, a făcut cunoscut în mod expres că armata trebuie să răspândească acea spaimă care, singură, este capabilă să-i taie populației orice chef de nesupunere[30]. Dacă se are în vedere că Hitler, cu o zi înainte, îi spusese mareșalului croat Kvaternic că poporul rus este format în proporție de 70-80% din mongoli[31], atunci este foarte clar că el nu accepta să se mulțumească cu distrugerea unei concepții despre lume, ci urmărea distrugerea substanței biologice a „popoarelor răsăritene", întrucât dorea să le ia în stăpânire teritoriul, ca spațiu vital pentru coloniștii germani și zonă de siguranță pentru războaie viitoare — așa cum ceruse deja în discursurile de început și în *Mein Kampf*. Exact în acest

sens se exprimase pe 16 iulie, într-o discuție cu Rosenberg, Lammers, Keitel, Göring și Bormann, despre „cozonacul uriaș" pe care, avându-l la îndemână, trebuie să-l tai pentru „a putea, în primul rând, să-l stăpânești, în al doilea rând, să-l administrezi și, în al treilea rând, să-l exploatezi"[32]. Este adevărat că n-a exclus „propaganda" — „că noi am fi cei care aduc libertatea". Însă cum puteau să facă declarații credibile în fața populației sovietice un om și o conducere care își propuneau să curețe Crimeea de toți străinii și s-o colonizeze cu germani, să anexeze Reichului Galiția, întregul teritoriu baltic și chiar colonia de pe Volga, să facă una cu pământul Leningradul și Moscova, iar zona din jurul orașului Baku s-o transforme într-o colonie militară germană? Cum s-ar fi putut pune la dispoziția acestui om cei mai înfocați filogermani dintre emigranți și cei mai hotărâți dușmani ai lui Stalin din Armata Roșie, adică la dispoziția acelui om care n-a vrut să admită „niciodată că un altul poartă arme ca germanul"[33]?

Nu putea să existe vreo îndoială: omul care făcuse Germania suficient de puternică pentru a duce o luptă decisivă pentru supremație în Europa și care împărtășea toate sentimentele anticomuniste ale perioadei postbelice voia totuși, înainte de toate, să ducă un război de distrugere și de subjugare împotriva popoarelor slave; el mai avea în intenție o luptă de distrugere și mai radicală împotriva evreilor, cum deja lăsase să se înțeleagă în discursul din 30 ianuarie 1939.

Prin aceasta s-a produs cea mai surprinzătoare dintre toate răsturnările de situație. Stalin ordonase asasinarea mult mai multor ruși, ucraineni și evrei, comparativ cu câți nemți sau, după septembrie 1939, chiar evrei și polonezi muriseră din ordinul lui Hitler, și totuși Stalin trebuia să devină personificarea voinței de autoafirmare și de supraviețuire a aproape tuturor popoarelor Uniunii Sovietice, dacă Hitler dorea să-i slăbească sau chiar să-i distrugă în substanța lor biologică pe ruși, ucraineni și evrei; Hitler distrusese viața spirituală și politică a nemților, dar îi condusese la dimensiunea maximă a puterii, însă acum putea deveni autorul autodistrugerii națiunii sale, dacă și alte puteri interveneau în deznodământ și dacă Stalin îi urma exemplul.

Așadar, cele trei aspecte ale războiului germano-sovietic nu pot fi separate unul de celălalt și erau reunite în Hitler în chiar modul în care el, din sentimente antibolșevice, voia să recunoască drept deznodământ adevărat numai distrugerea fizică, respectiv slăbirea definitivă a *asiaticilor* concentrați în Uniunea Sovietică. Cu toate acestea, nu este vorba despre simple abstracții, ci despre tendințe și posibilități multiple, care puteau să apară în numeroase combinații. Adolf Hitler însuși nu era atât de puternic, încât ideile și intențiile sale să se impună în mod obligatoriu în orice împrejurări. De aceea, este util să fie analizată desfășurarea războiului în evenimentele ei principale, în așa fel încât de fiecare dată să fie scos în evidență unul dintre aspecte. Într-un ultim demers înaintea considerațiilor de sfârșit, trebuie văzut în ce mod pot fi

caracterizate cel mai adecvat victoria finală a Uniunii Sovietice bolșevice și înfrângerea Germaniei național-socialiste.

2. Necesitate, întâmplare și alternative în războiul germano-sovietic

În cele ce urmează, noțiunile de „necesitate" și „întâmplare" nu trebuie înțelese într-un sens filosofic, ci într-unul istoric: *întâmplător* se consideră ceea ce depinde de hotărârea unui om sau a unui mic grup de oameni, în așa fel încât o altă acțiune a aceluiași om sau a aceluiași grup, respectiv a unui om sau a unui grup care ar fi fost în locul acestora, nu s-ar fi lovit de rezistențe de neînvins. Un eveniment trebuie considerat întâmplător și în cazul în care tendințe sau forțe aproximativ egale se ciocnesc, iar deznodământul este hotărât de împrejurări deosebite sau de activitatea unui număr relativ mic de oameni. În sens istoric, întâmplătoare sunt și fenomenele naturii, care în domeniul uman au mari consecințe, dar care nu pot fi prevăzute cu certitudine sau sunt previzibile numai cu un mare grad de probabilitate. *Necesar* este considerat ceva ce nu are caracter întâmplător. Din contopirea necesităților și întâmplărilor derivă *alternativele,* care, după judecata umană, s-ar fi putut transforma în realitate dacă anumite condiții întâmplătoare ar fi survenit altfel. În acest sens, boala care i-a provocat moartea lui Alexandru cel Mare a fost întâmplătoare și de aceea trebuie să fie considerat drept alternativă faptul că, sub conducerea lui, armata ar fi înaintat până la Gange, în loc să se retragă; înfrângerea lui Hannibal a fost necesară, după ce în primul atac nu putuse să cucerească Roma, deși aceasta s-ar fi putut realiza după un timp mai scurt sau mai lung și într-un alt fel. O altă diferențiere ar trebui să se facă între „simpla întâmplare" și „necesitatea întâmplătoare" a acțiunilor de un anumit caracter.

Din acest punct de vedere, atacul lui Hitler împotriva Uniunii Sovietice a fost întâmplător, de vreme ce, ipotetic, existase alternativa unui nou acord cu Stalin; avea însă caracterul „necesității întâmplătoare", întrucât Hitler indicase permanent „disputa cu bolșevismul" și „rezolvarea problemei spațiului german" drept principala sa „misiune". Dimpotrivă, momentul începerii războiului a fost mult mai marcat de simpla întâmplare. Hotărârea impulsivă a lui Mussolini de a ataca Grecia forțase campania din Balcani și de aceea atacul nu a putut să fie declanșat la 15 mai, cum fusese prevăzut, sau, oricum, la începutul lunii iunie, ci abia la un termen care nu mai lăsa nici măcar patru luni până la venirea anotimpului noroaielor și zăpezii.

Dimpotrivă, după toate premisele, erau necesare chemarea lui Stalin la lupta de partizani (contrară dreptului internațional) și promisiunea de ajutor pe care Churchill o făcuse Uniunii Sovietice imediat, la 22 iunie. Fără îndoială că această promisiune era *necesară* numai pentru că aducea totodată dovada

că Marii Britanii îi ajunsese cuțitul la os. Nimeni n-ar fi putut să se exprime mai hotărât și mai dur decât a făcut-o Churchill cu această ocazie: Hitler este un „monstru ticălos", o „haimana însetată de sânge", peste a cărui „bandă de naziști" se fălește „emblema diabolică a svasticii", în timp ce „ofițeri prusaci amenințători comandă masa brutală a soldățimii hune, ca pe un roi colcăitor de lăcuste". Drept „țel unic, de neclintit al Angliei", el a indicat distrugerea lui Hitler și a oricărei urme a regimului nazist[1]. Prin urmare, era vorba despre o promisiune de ajutor necondiționat, iar când Churchill a dovedit prin discursul său că nu numai Lenin și Hitler urmăreau să-și dezumanizeze dușmanii prin expresii ca „insecte" și „bacili", în ciuda acestor cuvinte pătimașe era greu de crezut că printre ascultători exista cineva care să se îndoiască de faptul că Churchill vedea drept sigură o victorie a lui Hitler asupra Uniunii Sovietice.

În această luptă, el a văzut, înainte de toate, un răgaz pentru încolțita Anglie, nu altfel decât au făcut-o mulți experți englezi și americani care s-au pronunțat în următoarele săptămâni. Dacă ar fi considerat posibilă o victorie militară a Uniunii Sovietice, atunci a acționat, într-adevăr, într-un mod cu totul de neînțeles. La urma urmelor, Uniunea Sovietică era acea țară care, împreună cu Hitler, distrusese existența statală a unicului aliat britanic, Polonia, pentru care Marea Britanie intrase în război, în scopul de a o apăra de pretențiile moderate ale lui Hitler; cea mai simplă obligație de loialitate față de Polonia ar fi trebuit să constea în condiționarea ajutorului de restituirea teritoriilor răpite. În legătură cu aceasta, Churchill nu a spus totuși nimic, dar și-a simțit propria credibilitate atât de mult pusă în pericol, încât a menționat în treacăt că regimul nazist „nu se deosebește de cele mai grave fenomene ale comunismului" și că nu va retracta nici măcar un cuvânt din cele spuse despre comunism în 25 de ani. Prin urmare, era inevitabil ca acest pact atât de repede încheiat să fie o alianță extrem de dificilă și de periclitată, dacă pentru Marea Britanie însemna mai mult decât prelungirea unui răgaz.

Două zile mai târziu însă, și președintele Roosevelt a făcut cunoscut că SUA vor acorda Uniunii Sovietice tot ajutorul solicitat. Și această declarație ar fi de neînțeles dacă președintele ar fi considerat Uniunea Sovietică doar un adversar de greutate egală pentru Germania. Cine, ca american, își amintea de Napoleon și pornea numai de la interese, cu greu putea să ajungă la o altă părere decât senatorul Harry S. Truman, care sfătuia să fie lăsați cei doi bandiți în conflict să-și ducă singuri lupta până la capăt și, eventual, să se intervină mai târziu[2]. Nu criticase oare întreaga presă americană, doar cu un an și jumătate în urmă, atacul lui Stalin asupra Finlandei? Nu era cunoscut în cercurile inițiate că, din cauza Finlandei, Anglia și Franța intenționaseră să declanșeze acțiuni ostile împotriva Uniunii Sovietice și că militarii englezi lucraseră în continuare la planuri a căror aplicare trebuia să transforme Baku într-o mare în flăcări, printr-un uriaș atac aerian[3]?

În țară, curentul pacifist era foarte puternic. Din cercetările referitoare la rolul intereselor de înarmare la intrarea SUA în Primul Război Mondial, rezultă că acest curent a luat amploare și nu era exclus să se unească acum cu puternicul curent antibolșevic, foarte răspândit în special printre americanii de origine italiană și poloneză. La 18 iulie 1941, fostul ambasador la Moscova, Joseph Davies, scria într-un memoriu adresat lui Harry Hopkins că este conștient de faptul că în SUA „pături largi ale populației îi detestă până la un anumit punct pe sovietici și își pun speranțele într-o victorie a lui Hitler în Rusia" [4]. Tocmai de aceea, Stalin trebuie sprijinit cu toate forțele, pentru că există pericolul ca acesta, fiind „realistul oriental și distant", să încheie pace cu Hitler. Paisprezece zile mai târziu, Roosevelt i-a remis, prin Hopkins, lui Stalin mesajul că el îl consideră pe Hitler „dușmanul omenirii" și de aceea este hotărât să ajute Uniunea Sovietică în lupta ei împotriva Germaniei[5]. Fără îndoială că aici era vorba mai mult despre convingere ideologică decât despre efortul oportunist de câștiga timp. Pe această bază, Roosevelt a făcut tot ce a putut pentru ca Statele Unite ale Americii să intre în război împotriva lui Hitler și a Japoniei; pentru aceasta n-a ezitat să recurgă la minciuni grosolane, precum afirmația că ar deține hărți secrete și documente ale guvernului german, conținând planuri privind divizarea Americii de Sud și distrugerea tuturor religiilor, inclusiv a hinduismului[6].

Era de înțeles că Hitler vedea acționând în spatele lui Roosevelt „puterea presei evreiești", dar în ceea ce privește America nu a reușit să sugereze antibolșevismului, fără îndoială existent și chiar puternic, extinderea la antisemitism. Chiar dacă ar fi fost pregătit să-și revizuiască opiniile favorite, ar fi trebuit probabil să-și spună că tocmai de aceea o Americă *germanică* n-ar fi putut să tolereze ca în Europa să fie creat prin acțiuni războinice un imperiu mondial, care ar modifica în totalitate raportul de forțe în lume. Dacă Roosevelt n-a putut să meargă pe drumul drept, ci a fost nevoit să recurgă la minciuni, denigrări și încălcări ale neutralității, cauza a constat în primul rând în faptul că el, spre deosebire de Hitler, nu dorise să-și înlăture adversarii din politica internă. Oricât de multe întâmplări au jucat un rol în luarea deciziilor de către puterile anglo-saxone, oricât de multă ipocrizie conțineau și oricât de multe forțe opuse existau, până la urmă în toate acestea a apărut în mod sigur o necesitate mai profundă. De aceea, Hitler a trebuit să spere că, prin trecerea Bugului, va determina nu numai Anglia, ci și SUA, să treacă de partea Uniunii Sovietice. Prin urmare, în privința Angliei și Americii nu exista o alternativă veritabilă, pentru că în Anglia și în America aproape nimeni nu credea și nu putea să creadă că Uniunea Sovietică va fi în stare să opună rezistență Germaniei, cu forțe proprii, mai mult de câteva luni.

Altfel stăteau lucrurile cu ultima dintre cele cinci puteri mondiale, Japonia. Din 1937, prin Pactul Anti-Comintern, era aliată cu Germania, iar din 1940 fusese legată prin Pactul Tripartit și de Italia. Nimic n-ar fi fost mai firesc decât

ca Germania să-și exprime speranța ca Japonia să atace Uniunea Sovietică în răsărit, deschizând astfel un *al doilea front*, care ar fi crescut considerabil șansele de victorie ale Germaniei. Însă trebuie să se admită ipoteza că existase numai o *șansă*. Hitler era sigur de victorie și nu dorea să împartă cu o altă putere succesul său cel mai mare și mai important. Chiar el a fost acela care, în aprilie 1941, l-a încurajat pe ministrul de externe Matsuoka să încheie cu Uniunea Sovietică un pact de neagresiune și să-și îndrepte privirea spre sud, spre viitoarea „marea sferă de prosperitate est-asiatică". În această problemă, Ribbentrop era de altă părere decât Hitler și, după 22 iunie, a insistat în repetate rânduri pe lângă Aliați să treacă la atac. În Japonia existau forțe puternice, înainte de toate în armată, care gândeau în aceeași direcție, deși amintirea înfrângerilor grele din timpul luptelor din anul 1939, de la granița dintre Mongolia Exterioară și Manciuria, era un semnal de avertizare. Este foarte probabil că Uniunea Sovietică s-ar fi prăbușit, dacă ar fi trebuit să ducă această luptă pe două fronturi înainte de venirea iernii și de sosirea importantelor livrări de armament din SUA și din Anglia. Însă Hitler n-a fost explicit, iar Marina japoneză și-a impus planul de a mai face o ultimă încercare de tratative cu SUA, pentru ca apoi, prin extinderea spre Indiile Olandeze și printr-un atac asupra flotei americane, să se debaraseze de strangularea sancțiunilor economice americane.

Hitler nu a avut dreptate pe deplin când, la 3 februarie 1941, le-a spus câtorva generali: „Dacă începe să fie aplicat (planul) «Barbarossa», omenirea își va ține respirația și va sta deoparte"[7]. Într-adevăr, lumea a privit evenimentele cu răsuflarea tăiată, deoarece a avut imediat sentimentul că soarta omenirii a fost jucată la zaruri, dar a stat atât de puțin deoparte, încât cele trei mari puteri, de ale căror decizii trebuia să depindă rezultatul, au luat sau au pregătit imediat decizii de maximă importanță. Între timp, vreme de o jumătate de an, Germania și Uniunea Sovietică au părut să se afle singure pe lume și întrebarea era dacă Uniunea Sovietică va mai exista înainte de venirea iernii.

Evenimentele de pe câmpul de luptă aveau o asemănare inconfundabilă cu cele din Polonia din septembrie 1939, dar în ele apărea o altfel de necesitate. În Polonia, armata statului industrializat național-socialist obținuse victoria asupra armatei statului agrar naționalist, evident cu un înalt grad de necesitate[8]. În câmpiile Bielorusiei și ale Ucrainei, o armată care se baza pe tradiția armatelor din războiul mondial lupta cu o armată creată împotriva acestei tradiții. Conștiința de sine a Armatei Roșii își trăgea originea din faptul că odinioară, ca putere revoluționară, își învinsese adversarii, iar acum era condusă de un corp de *comandanți* care, într-o măsură considerabilă, luptaseră în războiul civil, așa cum erau mareșalii Voroșilov și Budionnîi. Armata germană, dimpotrivă, în ciuda tuturor transformărilor și modificărilor, rămânea în nucleu armata Kaiserului.

Abia acum s-a văzut că, pentru scopurile sale, Hitler procedase bine când optase pentru generalul Blomberg, renunțând la șeful Statului Major al SA, Röhm. Factorul surpriză a avut rolul său, iar profunda simpatie a populației față de trupele germane care înaintau a fost și mai importantă, dar era evident faptul că armata germană era mai bine instruită și mai bine condusă[9]. La 2 iulie, Grupul de armate Nord a ajuns deja la Riga și și-a continuat înaintarea spre Leningrad, iar finlandezii au înaintat, concomitent, în forță din direcția nord; Grupul de armate Centru, după încercuirea de la Bialystok și Minsk, a învins armatele mareșalului Timoșenko la Smolensk și, la 16 iulie, a cucerit orașul, *cheia Rusiei;* Grupul de armate Sud a pătruns dincolo de Prut, adânc în Ucraina, și apoi, sprijinit de trupe românești, s-a deplasat în direcția Odessa, propunându-și ca următor obiectiv Kievul. Halder, șeful Statului Major general, considera câștigat războiul deja la începutul lunii iulie, dar apoi s-a văzut că în multe locuri rezistența era mai puternică decât se așteptase și că partea sovietică arunca tot timpul în luptă noi trupe și tancuri, deși la începutul lui august numărul prizonierilor de război sovietici se apropia de un milion și fuseseră distruse mai mult de 10 000 de tancuri.

Înainte de toate, se demonstrase însă că tipurile cele mai moderne și mai puternice de tancuri sovietice, în primul rând „T 34" și „KV", erau superioare calitativ tancurilor germane. Dintre acestea, pe întregul front se aflau numai aproximativ 1 000, însă din cele 3 500 de tancuri germane multe fuseseră pierdute, iar producția de armament germană nu era capabilă să livreze, pentru completare, mai mult de 200 pe lună. Cu toate acestea, voința și încrederea în victorie ale soldaților germani erau de neclintit, iar Grupul de armate Centru, în ciuda tuturor greutăților și pierderilor, aștepta cu încredere, pe baza acestui entuziasm, să-și poată relua înaintarea și, în decurs de câteva săptămâni, prin cucerirea Moscovei, să atingă punctul culminant al campaniei. Hitler, care demonstrase în atâtea situații că era un bun psiholog, s-a dovedit acum și un bun economist, dorind în primul rând să taie rușilor accesul la petrolul din Caucaz. În plus, el a apreciat foarte lucid pericolul care venea din partea trupelor sovietice staționate încă în Kiev și de aceea a dispus ca Grupul de armate Centru să rămână pe loc; de la acesta a luat forțe pentru marea bătălie de la Cotul Niprului, încheiată cu un mare succes, în urma căreia mai multe sute de mii de soldați sovietici au ajuns în prizonieratul german.

Abia la începutul lui octombrie, Grupul de armate Centru a primit din nou ordinul de atac, dar de data aceasta avea nevoie de ultimele sale forțe pentru a înainta spre Moscova. În dubla bătălie de la Viasma și Briansk, s-a impus în fața puternicelor forțe inamice, iar avangărzile s-au apropiat la câțiva kilometri de Moscova. Între 16 și 18 octombrie, capitala sovietică a fost cuprinsă de panică, ajungând aproape de anarhie: membrii de partid își rupeau carnetele, soldații își aruncau armele, magazinele erau jefuite, guvernul a părăsit orașul și, dacă relatările respective sunt adevărate, chiar Stalin se pregătea să

părăsească Moscova cu trenul său special, pentru ca apoi, în ultimul moment, să revină asupra hotărârii și să se întoarcă la Kremlin[10]. Noul comandant suprem, generalul Jukov, a decretat la 19 octombrie instaurarea legii marțiale, iar din Siberia se aflau pe drum trupe proaspete, deoarece de la omul de încredere al ambasadorului german din Tokio, încercatul membru de partid și agent Richard Sorge, veniseră știri liniștitoare privind atitudinea Japoniei; apoi au început marile ploi de toamnă, care au transformat toate drumurile într-un noroi de nestrăbătut. Pentru câteva zile, un ger suportabil a redat trupelor germane posibilitatea de mișcare, dar apoi, nefiresc de devreme, s-a instalat o iarnă cumplit de aspră, iar nemții nu mai aveau ca inamici doar soldații și drumurile impracticabile, ci și o forță a naturii de o putere covârșitoare și neobișnuită, care făcea să înghețe uleiul în motoarele tancurilor, iar uneori, din cauza gerului, infanteriștilor le înghețau mâinile pe arme. La Londra și Washington, la Tokio și Paris, se lua însă la cunoștință cu neîncredere că Moscova, punctul central al vieții și legăturilor sovietice, împotriva tuturor așteptărilor, nu căzuse în mâinile inamicului și că de acum Hitler va avea probabil în pustietatea de gheață a Rusiei aceeași soartă ca Napoleon.

Își face astfel apariția prima mare alternativă, care pentru Hitler nu a fost favorabilă. Când armatele germane au început să se retragă, n-a mai existat probabil o posibilitate de oprire, deoarece nu erau pregătite poziții pentru respingerea inamicului, iar tabere adecvate perioadei de iarnă existau numai în apropiere de granița germană. Este adevărat că armata sovietică ajunsese la cel mai redus efectiv de la începutul războiului, 2,9 milioane de oameni, iar o mare parte a trupelor sale consta din soldați mai în vârstă sau extrem de tineri, pe deasupra și slab instruiți. Probabil că formațiunile de elită siberiene le-ar fi putut insufla entuziasm și nu este exclus că un război de mișcare, desfășurat pe timp de iarnă în direcția est-vest, s-ar fi terminat cu o catastrofă germană, iar diviziile rusești, la fel ca în 1814, ar fi ajuns până la Paris și până la Canalul Mânecii. După toate aparențele, Hitler și numai el a fost acela care, după ce a preluat personal conducerea supremă a armatei, la 19 decembrie, printr-o putere de voință extraordinară și prin ordine categorice ca trupele să nu se retragă, a menținut frontul în principiu pe linia pe care se afla, cu toate că s-a cedat teren, în special în sectorul central, iar Rostovul abia cucerit a fost pierdut din nou. Feldmareșalii von Bock și von Rundstedt au fost înlocuiți, generalul-colonel Hoepner, care dăduse unităților sale de tancuri ordinul de retragere din fața Moscovei, a fost trecut în rezervă, iar generalul von Sponeck, cel care în Crimeea avusese o atitudine de nesupunere, a fost condamnat la moarte, dar apoi grațiat și condamnat la detenție. (În luna iulie, Stalin ordonase împușcarea a mai mult de jumătate dintre generalii aviației militare, a doi generali-colonel și a unui întreg stat major[11].)

Ce-i drept, de la Moscova parveneau acum știri despre victorie, dar niciun comunicat referitor la catastrofa germană. Cu toate acestea, evenimentele au

însemnat pentru Hitler, fără îndoială, prima mare pierdere de încredere în rândurile populației germane. Faptul că, prin cheltuieli foarte mari, se realizase dotarea cu îmbrăcăminte călduroasă de iarnă pentru front, i-a făcut chiar și pe cei mai încrezători dintre adepții lui să înțeleagă că Hitler era, probabil, un comandant deosebit, dar în mod cert nu cel mai mare, pentru că era supus unor erori de judecată extrem de grave. Aproape lună de lună, populația așteptase terminarea victorioasă a războiului și sperase să se instaleze pacea, iar entuziasmul care purtase armatele germane până aproape de intrarea în Moscova era hrănit, în mare parte, cu speranța că de Crăciun soldații vor fi din nou acasă. Însă acum nimeni nu se mai putea amăgi. Era campaniilor și a victoriilor-fulger luase sfârșit și un război dur și de lungă durată era iminent.

Totuși, iarna 1941/1942 a fost plină de comunicate despre victorii senzaționale, însă nu mai era vorba despre victorii germane, ci japoneze. La 6 decembrie japonezii atacaseră la Pearl Harbor flota americană din Pacific, distrugând-o în mare parte. În acest fel își deschideau drum spre Asia de Sud-Est, iar câteva săptămâni mai târziu erau cucerite Indonezia, Filipine și Singapore. Prin aceasta însă i-au făcut posibilă și lui Roosevelt intrarea în război, dorită și pregătită de mult, și l-au pus pe Hitler în fața ultimei decizii fundamentale a vieții sale. La fel ca în cazul atacului lui Mussolini asupra Greciei, Hitler s-a văzut confruntat cu o hotărâre luată de unul singur de un aliat, deoarece japonezii nu discutaseră cu el despre acest atac. Fără îndoială că îi încurajase de mai multe ori în acest sens, însă, pe de altă parte, ar fi avut multe motive de supărare, nu numai pentru că japonezii nu intraseră în război împotriva Uniunii Sovietice, dar nici măcar nu împiedicaseră furnizarea de material de război american spre Vladivostok.

Textul Pactului Tripartit nu-l obliga pe Hitler să se alăture unei acțiuni de atac. Dacă ar fi avut o atitudine rezervată, Roosevelt ar fi fost în mare încurcătură. Acesta era interesat în primul rând de războiul împotriva Germaniei, totuși opinia publică l-ar fi obligat (de data aceasta nu la unison cu opinia presei mari) să-și îndrepte toate eforturile de război împotriva autorilor „atacului criminal". Evident că Hitler nu putea să se împace cu ideea că, timp de o întreagă iarnă grea, în presă n-ar apărea comunicate despre victorii și, probabil, în el era vie și dorința ca, după ce suportase atâta vreme consecințele unor acțiuni extrem de partizane, să se răfuiască în cele din urmă cu Roosevelt. Astfel că, la 11 decembrie, a declarat război Statelor Unite ale Americii și, într-un discurs înflăcărat ținut în Reichstag, l-a atacat pe Roosevelt: el este „principalul vinovat" în acest război, deoarece, cu o „lipsă de conștiință diabolică", a torpilat o posibilă înțelegere între Germania și Polonia; el este cel care s-a făcut vinovat de o serie de „crime dintre cele mai grave, contrare dreptului internațional" și — ca descendent al plutocraților și unul care, din capul locului, și-a urât adversarul născut în sărăcie —, sub influența „adepților

săi evrei", a dirijat problemele „statului său social retrograd" spre exterior și împotriva „Germaniei socialiste"[12].

Dacă pe Hitler îl mulțumea premisa de a se putea împotrivi „evreului", atât în înfățișarea sa democratică, cât și în cea bolșevică, ar fi trebuit totuși să-și spună că făcea, într-o măsură sporită, aceeași gravă greșeală pe care o comisese în 1939, și anume de a intra în război împotriva unei puteri de al cărei ajutor sau cel puțin de a cărei neutralitate avea nevoie, dacă dorea să învingă *bolșevismul*. Acum se afla în război împotriva unui imperiu mondial și a celor două mari puteri continentale, care aveau toate șansele să devină supraputeri. Cifrele de producție pe care Roosevelt le-a enunțat la începutul anului 1942 drept obiective pentru 1942 și 1943 erau extraordinare; Germania trebuia să fie pur și simplu măturată de superioritatea materială. Hitler începuse campania împotriva Uniunii Sovietice cu 3 500 de tancuri și cu 2 000 de avioane și deja în 1942 americanii voiau să construiască 45 000 de tancuri și 60 000 de avioane[13]. Dacă din acestea numai a douăzecea parte lua calea Uniunii Sovietice, atunci Stalin urma să obțină superioritatea materială, pe care, după marile pierderi din primul an de război, n-o mai putea realiza prin forțe proprii, iar portavioanele cu baza în Anglia ar fi distrus industria germană, în urma atacurilor neîntrerupte efectuate de miile de bombardiere grele.

De aceea, luna decembrie 1941 a fost numită adesea luna de cotitură a războiului. De vreme ce Germania se găsea în război împotriva Uniunii Sovietice, a SUA și a Imperiului Britanic, resursele materiale erau acum atât de inegal împărțite, încât, se spunea, mai era doar o problemă de timp până când Germania avea să se prăbușească. La acest calcul se scăpa însă din vedere că Uniunea Sovietică pierduse o parte considerabilă din industrie, precum și aproximativ 70 de milioane de locuitori, iar resursele trebuiau mai întâi aduse pe câmpurile de luptă. În plus, Germania era puterea dominantă în Europa și, în discursul său, Hitler subliniase ideea comunității europene de cultură și de interese. Așa cum avea să se demonstreze abia la decenii după război, Japonia era în mod incontestabil, dată fiind capacitatea sa, nu numai o putere militară mondială, ci și o putere mondială industrială și ținea sub ocupație aproape întreaga Asie de Sud-Est. Dacă Germania și Japonia reușeau să folosească din plin toate aceste resurse, atunci, din punct de vedere material, nu erau cu mult inferioare celor trei adversari. Însă nu e sigur dacă ar fi avut succes. Aici intrau în joc factori care nu se pot deduce din simplul calcul al materiilor prime și al capacităților industriale și care rezultau, înainte de toate, din diferența dintre teritoriile *cucerite* și cele *proprii* sau cele stăpânite din vremuri străvechi. După ce Hitler reușise însă să țină frontul în Rusia, pentru anul 1942 nu mai trebuia să renunțe la cel mai important țel al luptei sale, în măsura în care era o luptă politică decisivă pentru putere: câștigarea pentru Germania a unei poziții de supraputere, în locul Uniunii Sovietice.

El încă mai putea spera să înfrângă definitiv Uniunea Sovietică. După ce ofensiva a fost reluată în luna mai, un contraatac asupra Harkovului al Grupului de armate condus de Timoșenko a fost respins, iar Ucraina învinsă, se părea că trupele germane înaintau irezistibil pe Volga și în Caucaz. Tonul ordinelor lui Stalin arată clar cât de critică era situația pentru el: aceste ordine semănau ca două picături de apă cu ordinele lui Hitler din iarna precedentă[14]. La începutul lunii noiembrie, Stalingradul părea ca și cucerit, iar drapelul german flutura pe cel mai înalt vârf al munților Caucaz, Elbrus. Chiar dacă era afectată, zona petrolieră de la Maikop se afla în mâinile nemților; dacă se ajungea la Groznîi, aflat la o depărtare de numai 150 km, și Volga rămânea închisă, nici măcar nu mai era necesar ca Baku să fie cucerit sau distrus prin atacuri aeriene, iar Uniunea Sovietică pierdea definitiv războiul.

Prin poziția ei insulară, Anglia devenise inatacabilă, dar acest lucru nu era valabil și pentru imperiul mondial britanic și liniile lui de legătură. Unități de tancuri germane conduse de generalul Rommel au venit în ajutorul italienilor în Africa de Nord, iar la sfârșitul lunii iunie a fost trecută granița cu Egiptul. Acolo, toate păturile populației așteptau cu emoție înaintarea trupelor, până la Alexandria și Cairo, printre acești oameni aflându-se și Gamal Abdel Nasser, pe atunci membru al unei organizații considerate fascistă. La răsărit de Egipt, arabii din Palestina așteptau ora hotărâtoare, iar purtătorul lor de cuvânt, marele muftiu al Ierusalimului, avea contacte directe cu Hitler. Probabil că un apel al acestuia ar fi ridicat întreaga lume arabă la luptă împotriva englezilor, însă el sau era prea precaut, sau încă mai iubea prea mult imperiul mondial britanic. Nici indianului Subhas Chandra Bose, care părea să devină, în locul lui Nehru, liderul luptei de emancipare împotriva englezilor, nu i-a acordat vreun sprijin special.

Anglia însăși era o insulă asediată, luptând pentru existență. În mai 1942, submarinele și avioanele germane au scufundat 170 de vase, cu un tonaj de aproximativ un milion de tdw; în iulie au distrus în Oceanul Înghețat de Nord, aproape în întregime, un mare convoi anglo-american, format din 38 de vase comerciale și numeroase vase de război; în luna august, în Marea Mediterană, pe lângă multe vase comerciale, au fost distruse sau grav avariate trei portavioane.

La sfârșitul lui septembrie, Hitler putea într-adevăr să creadă că războiul ar fi fost câștigat dacă tancurile sale înaintau până la Groznîi, dacă Rommel intra în Cairo și dacă erau date în uz încă aproximativ câteva zeci de submarine noi. Însă, la fel ca și cu un an înainte, marile victorii fuseseră repurtate cu folosirea ultimelor rezerve. În momentul hotărâtor, balanța s-a înclinat în favoarea Aliaților, pentru că aceștia dispuneau de *armament de adâncime*, a cărui lipsă o acuzaseră specialiștii germani, precum generalul Thomas, încă din 1939.

La sfârșitul lunii octombrie, englezii au trecut la contraatac în Egipt și au forțat linia El-Alamein; cam în aceeași perioadă, succesele submarinelor s-au

redus vizibil, întrucât englezii și americanii dezvoltau mijloace de apărare mai bune; în Rusia, trupele sovietice zdrobeau Frontul Armatei a 3-a române, care trebuia să izoleze Stalingradul. Din nou, exact ca în urmă cu un an, chiar până în pragul iernii, se urmărise atingerea unui mare obiectiv cu ultimele forțe, dar de data aceasta nu doar s-a pierdut teren: la Stalingrad, la 31 ianuarie 1943, sub conducerea unui feldmareșal, a capitulat o întreagă armată. Deși în anul anterior, un număr imens de soldați ruși căzuseră prizonieri la nemți, această capitulare a fost percepută în întreaga lume drept un act simbolic, care marca momentul hotărâtor al războiului. Faptul că englezii și americanii debarcaseră în noiembrie în Africa de Nord însemna un eveniment de bun augur; la fel, faptul că în ianuarie 1943, la Casablanca, Roosevelt a putut să ceară Germaniei „capitularea necondiționată", a demonstrat că situația a suferit o modificare, iar capitularea trupelor germane și italiene la capul de pod de la Tunis, în mai 1943, a fost considerată de Aliați drept un epilog. Acum nu mai exista vreo îndoială că Hitler nu mai putea câștiga războiul.

Și totuși, nu este întemeiată afirmația că el pierduse deja definitiv războiul. La rândul său, încă la începutul anului 1942, Stalin declarase că „nu este departe" ziua în care drapelele roșii vor flutura din nou victorioase deasupra patriei sovietice eliberate[15]; în vara anului 1943, aflat încă în mijlocul Rusiei, la Kursk, Hitler a inițiat cea mai mare bătălie de tancuri din întregul război, la care cele mai noi tipuri de tancuri germane, „Tiger" și mai ales „Panther", s-au dovedit superioare din punct de vedere tehnic. Acțiunea „Citadela" a trebuit să fie întreruptă fără un succes, însă aliații occidentali erau încă departe de momentul deschiderii în Franța a celui „de-al doilea front" promis și era de prevăzut că, și în a treia iarnă a războiului, mari teritorii din Uniunea Sovietică se vor afla sub dominație germană.

În toamna anului 1943 s-au întâmplat lucruri ciudate. În prizonieratul sovietic, soldați și ofițeri germani, împreună cu comuniști germani, au înființat Comitetul Național „Germania Liberă", respectiv Liga Ofițerilor Germani, iar materialele de propagandă, aruncate acum din avioane în zona pozițiilor germane, erau încadrate de culorile negru-alb-roșu. Generalii sovietici făceau cunoscute tovarășilor lor germani intențiile conducerii statului, care vizau coexistența unei Germanii menținute în granițele din 1939 și a Uniunii Sovietice refăcute. Simultan au avut loc tatonări diplomatice, care păreau să aibă drept obiectiv încheierea unei păci separate. În mod sigur se pot aduce argumente solide că, atât într-un caz, cât și în celălalt, a fost vorba despre tactici inteligente ale lui Stalin, care urmărea să-și supună aliații la presiuni.

În ceea ce îl privea, Hitler a respins încercările de a se intra în contact cu el[16]. Dacă se analizează însă Pactul Hitler-Stalin și istoria care l-a precedat, dar și cea care i-a urmat, atunci este verosimil că, în toamna anului 1943, Stalin prefera, și din considerente pur politice, o încheiere a războiului, care dădea posibilitatea ca pe continent să existe, alături de Uniunea Sovietică, o

Germanie cu puterea înjumătățită, guvernată de forțe *naționaliste*, nu o supraputere americană. Abia când, la Conferința de la Teheran din noiembrie-decembrie 1943, Roosevelt și Churchill i-au făcut concesii mult mai mari, pe socoteala Poloniei și Germaniei, decât le-ar fi putut face vreodată feldmareșalul Paulus sau generalul von Seydlitz, se pare că Stalin a renunțat la ideea sa favorită a superputerii sovieto-germane, în care acum el ar fi jucat rolul de *senior partner*, altfel decât, după părerea lui, ar fi fost cazul în vara anului 1941. Din acest punct de vedere, Teheranul a însemnat cotitura ultimă și definitivă a războiului.

Cu toate acestea, Germania putea să mai aibă anumite speranțe pentru anul 1944. Desigur, Hitler își putea lega aceste speranțe, pentru el și pentru regimul său, numai de dezvoltarea *armelor minune*. De fapt, baza pentru întreaga evoluție de mai târziu a tehnicii rachetelor a fost pusă în Germania, iar primele avioane cu reacție au însemnat o descoperire extraordinară pentru viitor. Însă nu întâmplător mulți fizicieni germani cu autoritate se plânseseră de faptul că fizica germană rămăsese în urma celei americane. Hitler nu le asigurase oamenilor de știință și nici intelectualilor un tratament tocmai preferențial și de la început era foarte probabil că armele-minune mai importante vor fi realizate în Statele Unite ale Americii. În cercurile Rezistenței germane au fost concepute planuri de *orientare occidentală* sau *orientare răsăriteană* a unei Germanii conservate ca mare putere, dar fără Hitler; de asemenea, în SS și în conducerea partidului existau oameni care se apropiau treptat și cu precauție de asemenea idei. În necesitatea victoriei Aliaților putea să mai existe spațiu pentru niște ultime întâmplări și alternative. Una specială a apărut însă atunci când a fost conștientizat faptul că acest război nu era doar o luptă decisivă între marile puteri pentru viitoarea hartă politică a mapamondului, ci și un război ideologic între Uniunea Sovietică bolșevică și Germania național-socialistă, prin urmare, un război civil în care rușii ar decide împotriva „Rusiei", germanii împotriva „Germaniei", italienii pentru Stalin, iar pentru Hitler francezii și chiar arabii sau indienii. În acest război, puterile anglo-saxone, în care, în ciuda unui antisemitism răspândit și cel puțin latent, aproape nimeni nu se pronunța în favoarea lui Hitler și împotriva propriilor state, ca ultimele bastioane ale democrației liberale, nu au avut de la bun început o poziție clar definită.

3. Război mondial al ideologiilor?

În anul 1930, o delegație a Uniunii Luptătorilor Frontului Roșu German s-a deplasat în Siberia, iar purtătorul de cuvânt al acesteia l-a asigurat pe mareșalul (de mai târziu) Blücher că proletariatul german va ataca burghezia, dacă Uniunea Sovietică ar urma să fie ținta unei agresiuni[1]. Un an mai târziu,

fondatorul mișcării paneuropene, Richard von Coudenhove-Kalergi, s-a arătat atât de convins de această idee, adusă permanent în discuție de către comuniști din 1919, încât în cartea sa *Stalin & Co* scria: „Orice armată europeană care ar încerca să lupte împotriva Moscovei... ar avea de înfruntat numeroși inamici"[2].

Încă din 1936, președintele Profinternului, Losowski, plin de încredere, i-a asigurat pe imperialiști, adică Germania, Italia* și Japonia, să fie convinși că un război împotriva Uniunii Sovietice va însemna și un război în propria țară: „Noi știm împotriva cui își vor întoarce armele proletarii acestor țări. Domnilor, dacă vreți război, încercați aceasta. Veți avea război în propriile voastre uzine, fabrici și colonii"[3]. Nu mai este nevoie de altă dovadă pentru a demonstra că, cel puțin până în 1939, susținătorii și adversarii bolșevismului erau în egală măsură convinși că Uniunea Sovietică, în calitate de promotoare a unei ideologii, adică a unei învățături universale despre esența mișcării istorice și despre soarta viitoare a omenirii, dispunea în toate țările lumii de numeroși adepți, care nu ar pregeta să pună mâna pe arme pentru apărarea Uniunii Sovietice și pentru victoria acesteia. Susținătorii respectivi ar fi un segment clar determinat, proletariatul, care, în calitate de producător al plusvalorii, va face să dispară clasa exploatatoare a burgheziei, pentru a instaura în întreaga lume orânduirea socialismului, fără clase sociale, fără stat și fără alienarea individului. Însuși Galeazzo Ciano, ministrul de externe al Italiei fasciste și ginerele lui Mussolini, în intimitatea sa însă un burghez anglofil, în seara zilei de 21 iunie 1941 își punea îngrijorat întrebarea, în jurnalul personal: „Dacă armata sovietică ar avea o putere de rezistență mai mare decât țările burgheze, ce reacție ar provoca aceasta în masele proletare ale lumii?"[4]. Și într-adevăr, deja la 16 septembrie comandamentul suprem al Wehrmachtului a fost nevoit să constate că, începând cu 22 iunie, pretutindeni în teritoriile ocupate de Germania au izbucnit mișcări insurecționale comuniste, conduse centralizat de Moscova și care au făcut necesare contramăsuri dure[5].

Pe de altă parte, Mussolini, în scrisoarea lui de răspuns la înștiințarea lui Hitler privind declanșarea atacului, își exprimase încrederea că acum „toate curentele antibolșevice din întreaga lume" se vor întoarce spre Axă[6], iar Hitler, în cuvântarea sa din 3 octombrie 1941, caracteriza bolșevismul și capitalismul drept „extreme" aflate la fel de departe de „principiul dreptății", în numele căruia puterile Axei duc lupta pentru o construcție nouă și mai bună a Europei[7]. Prin urmare, și național-socialismul a ridicat cu insistență o pretenție supranațională, așa cum a demonstrat solidarizarea cu partenerul de Axă fascist, și nu de puține ori a proclamat o „luptă la scară mondială", care să unească întreaga Europă în apărarea în fața „monstrului bolșevic" și a „monstrului banilor" american. Substratul defensiv și duritatea diferită a

* Polonia în original (n. tr.).

acuzațiilor au devenit adesea suficient de clare, întrucât bolșevismului i s-a reproșat tot timpul că „ar fi masacrat întreaga intelectualitate națională"[8] din Rusia și de a fi urmărit să pregătească aceeași soartă tuturor păturilor conducătoare din lume, în timp ce reprosul principal adus *democrației* consta în faptul că netezea calea bolșevismului.

Din când în când, tocmai în declarațiile lui Hitler apărea un pesimism profund și atunci le prezicea lui Churchill și lui Roosevelt că, într-o zi, bolșevismul le va distruge și lor popoarele[9]. Dar *concepția despre lume* a lui Hitler nu trebuie redusă exclusiv la emoțiile defensivei și fricii: nu de puține ori, în prim-plan apărea mândria de a fi înfăptuit o altfel de revoluție decât bolșevismul, mai bună, care a deschis și celui mai sărac om accesul spre toate funcțiile publice, fără ca „forța creatoare a vechilor clase" să fi fost îngrădită sau avuția națională să fi fost distrusă[10]. Prin urmare, Hitler putea să provoace nu numai temeri supranaționale, ci și speranțe supranaționale. De asemenea, lupta lui era o luptă ideologică și supranațională în tendință, deși nu se putea trece cu vederea că la baza acestei ideologii se afla un naționalism dur, care situa „poporul german" și, eventual, „sângele nordic" în centrul atenției, astfel încât chiar și baza solidarității cu fascismul italian părea să fie una fragilă[11].

Însă ceea ce prevăzuseră Coudenhove-Kalergi sau Losowski, și anume revoluția proletară în Europa, ca răspuns la războiul Germaniei împotriva primului *stat al muncitorilor,* nu s-a înfăptuit. Nici măcar un soldat nu a dezertat trecând la dușmanul care pretindea că îi este prieten; nici măcar o singură grevă nu a paralizat producția de armament; până și în „protectorat" industria lucra fără perturbări. Pe ansamblu, Franța a rămas calmă. Hitler putea fi sigur de un ecou multiplicat de milioane de ori atunci când, pe un ton de dispreț profund, spunea că soldații germani cunoșteau prea bine așa-numitul „paradis al muncitorilor și țăranilor" [12].

Pe de altă parte, nu putea să nege că el însuși pactizase cu acest regim și că îi deschisese calea spre Lvov și Riga, unde fuseseră găsite atât de multe victime ale NKVD. Și astfel, în discursul din 8 noiembrie 1941, a făcut mărturisirea că, în urmă cu un an, „probabil ceva l-a împovărat" față de soarta celor căzuți și că abia acum privea „aproape izbăvit" spre mormintele acestora[13]. După „Pactul de prietenie" din 1939, ideologia lui Hitler nu mai putea să aibă indestructibilitatea și să inspire încrederea de care încă beneficia la „Congresul onoarei" din 1936.

Și Stalin s-a manifestat într-un mod ciudat. Nu a chemat proletariatul european la revoltă împotriva asupritorilor săi și a inspiratorilor propriu-ziși ai lui Hitler, capitaliștii; în cuvântarea sa la a 24-a aniversare a revoluției, la 6 noiembrie 1941, a constatat cu satisfacție că „strategii germani" n-au reușit ca, intimidând cercurile dominante ale Angliei și ale SUA prin apelul la „stafia revoluției", să realizeze o coaliție generală împotriva URSS; mai degrabă, oamenii lui Hitler denigrau acum regimul intern al Angliei și al SUA ca fiind un

„regim plutocratic", iar el nu mai vedea în antagonism un fenomen de suprafață, ci situa „libertățile democratice" și parlamentele acestor țări într-o opoziție acută cu „partidul reacțiunii medievale și al celor mai sumbre pogromuri", reprezentat de Hitler[14]. Evident că acum respingea și mai hotărât decât o făcuse în 1935 situarea pe aceeași treaptă a *fascismului și capitalismului*, care fusese atât de mult timp o teză principală a partidelor comuniste, întrucât aceasta postula o coaliție care pentru Uniunea Sovietică probabil că părea de-a dreptul fatală.

De fapt, pentru Roosevelt ar fi fost imposibil să reia ideile lui Wilson și să enunțe drept obiectiv al SUA „să curețe lumea de vechile suferințe și boli"[15], dacă Stalin, la rândul său, ar fi adus în prim-plan ideile lui Lenin din 1918. Ar fi trebuit atunci să-și spună că el și SUA nu erau doar în ochii lui Hitler o boală mondială și o „mlaștină rău mirositoare", cum s-a exprimat Molotov în vara anului 1940, într-o convorbire cu ministrul lituanian de externe[16]. Și, în orice caz, corespundea mult mai mult convingerii bolșevice afirmația lui Molotov, în aceeași discuție, că, într-o zi, burghezia germană va încheia o înțelegere cu burghezia aliată împotriva revoltei proletariatului ei înfometat, iar atunci va interveni Uniunea Sovietică și undeva, în apropierea Rinului, va avea loc „lupta finală între proletariat și burghezia degenerată"[17]. Stalin nu avea voie să spună acum nimic și Roosevelt nu trebuia să afle nimic despre așa ceva: la fel ca ideologia național-socialistă, și ideologiile bolșevicilor și internaționaliștilor liberali din Statele Unite ale Americii erau slăbite din cauza evenimentelor timpului, iar țările care acum duceau o luptă decisivă pentru soarta omenirii erau, de asemenea, state ideologice, care însă își pierduseră invincibilitatea din 1918, respectiv din 1933.

În orice caz, împotriva politicii guvernelor lor naționale sau a tradițiilor, numeroși oameni din Europa și din afara Europei s-au situat de partea uneia dintre aceste puteri sau, mai exact spus, de partea Aliaților, respectiv de partea Axei, iar de la căderea lui Mussolini, în iulie 1943, de partea Germaniei.

Ar fi eronată afirmația conform căreia mișcările de rezistență europene au luat naștere cu adevărat abia începând cu 22 iunie 1941, deci ca reacție a comuniștilor la agresiunea împotriva Uniunii Sovietice. Pentru caracterul mișcărilor de rezistență din Est și Vest a fost mai degrabă hotărâtor faptul că, practic, până în iunie 1941, comuniștii luaseră partea lui Hitler împotriva *imperialiștilor occidentali* și în unele locuri încă mai duceau tratative cu autoritățile de ocupație germane, în timp ce, la Londra, generalul de Gaulle devenise deja figura-simbol a Rezistenței franceze. Însă și mișcarea de rezistență poloneză se constituise cu mult înainte de iunie 1941, iar Anglia era aceea care, prin Special Operations Executive (Serviciul pentru Operații Speciale, SOE), încuraja și susținea din punct de vedere material toate mișcările de rezistență din Europa ocupată.

Nu se poate nega însă faptul că, pe de o parte, deja de la începutul anului 1941, Cominternul contribuise într-o măsură remarcabilă la apariția unei

adversități deschise față de Germania lui Hitler[18], iar pe de altă parte, de la 22 iunie, rezistența luase amploare fulgerător, aproape peste tot. Cu mult mai mult decât în perioada anterioară, apărea acum în prim-plan intenția ca, prin atentate împotriva soldaților germani, să fie provocate, pe cât posibil, măsuri dure de represiune, pentru ca în rândurile populației să crească ura împotriva puterii de ocupație, un plan care a decis și situația luptei de partizani din Uniunea Sovietică. Cel mai cunoscut exemplu n-a fost nicidecum un atentat comunist, ci atentatul asupra lui Reinhard Heydrich, șeful în funcțiune al Reichsprotectoratului Praga, acțiune pregătită de guvernul ceh din exil și care, în urma represaliilor germane care au avut ca rezultat raderea de pe fața pământului a satului Lidice, a obținut efectele așteptate sau cel puțin luate în calcul[19]. După cum se știe, cea mai activă mișcare de rezistență comunistă a fost cea a lui Tito în Iugoslavia, sprijinită de englezi în locul mișcării de rezistență *burgheze* a lui Draza Mihailovici și care apoi, potrivit relatării lui Milovan Djilas, tocmai din cauza caracterului deschis al țelurilor ei a fost respinsă de Stalin pe plan intern.

Un caz deosebit l-a constituit rezistența germană. Aceasta nu s-a ridicat împotriva unei puteri de ocupație, ci împotriva regimului din propriul stat. Într-o oarecare măsură, rezistența lupta mai degrabă împotriva anumitor obiective ale regimului, decât împotriva regimului propriu-zis și a celor mai importanți lideri ai acestuia. În mod sigur, adepții au împărtășit convingerile contestatarilor din străinătate, iar social-democrații activi, aflați în ilegalitate, au împărtășit țelurile conducerii de partid emigrate. În măsura în care poate fi vorba despre o rezistență a muncitorilor, a tineretului sau a studenților, atunci aceasta avea preponderent ca punct de pornire marile cerințe pe care regimul le punea și mai hotărât acum, în vreme de război. Însă în măsura în care era vorba despre o rezistență în păturile conducătoare, singurele capabile să acționeze, mai cu seamă în Wehrmacht, exista în principal o rezistență din partea patrioților mai mult sau mai puțin național-socialiști, îndatorați față de principiul autodeterminării naționale și combătând scopurile lui Hitler în primul rând pentru că amenințau să arunce Germania într-un dezastru.

Aproape toți, dar cel mai pronunțat Carl Goerdeler, au crezut până relativ târziu că succesele revizionismului lui Hitler, adică anexarea Austriei și a teritoriilor sudete, ar putea să fie menținute după căderea dictatorului, drept consecințe legitime ale dreptului la autodeterminare, prin încheierea oportună a unei păci de compromis. În mod sigur Tresckow, la fel ca și Stauffenberg, simpatizase la început cu național-socialismul, dar cât de mult evenimentele i-au determinat pe aceștia și pe cei cu convingeri asemănătoare să abandoneze naționalismul moștenit și chiar moralitatea statului prusac au demonstrat-o deja tratativele cu englezii din iarna 1939/1940, au arătat-o informațiile lui Hans Oster predate atașatului militar olandez, privind intențiile de agresiune ale lui Hitler, a demonstrat-o cel mai puternic, în cele din urmă, atentatul lui

Stauffenberg asupra comandantului suprem al armatei, pentru care în întreaga istorie prusacă și germană nu există nici cea mai vagă analogie. Desigur, nu toți se hotărau în favoarea uneia dintre cele două ideologii care rivalizau deja: Ulrich von Hassell dorea ca, în funcție de împrejurări, să joace cartea occidentală sau pe cea răsăriteană și nici măcar cei din grupul de rezistență Kreisauer Kreis, constituit în jurul lui Helmuth James von Moltke, cu planurile lor de reformă privind politica internă, nu s-ar fi numărat printre cei care primeau aprobarea democraților americani.

Conștiință națională și patriotică aveau, în covârșitoarea lor majoritate, și soldații și ofițerii care înființaseră, în prizonieratul sovietic, în septembrie 1943, Comitetul Național „Germania Liberă" și Liga Ofițerilor Germani. Opinia că Hitler a implicat Germania într-un război împotriva unei coaliții superputernice și că trebuie înlăturat, pentru ca Germania să mai poată fi salvată, era tonul predominant al tuturor manifestelor și apelurilor pe care le-au semnat generalii von Seydlitz, Korfes, Lattmann și mulți alții, printre care, în cele din urmă, și feldmareșalul Paulus. Dar nu în toate cazurile baza era o concepție patriotică limitată și exclusiv politică. Împotriva sistemului minciunii și al privării de drepturi, dar și a economiei constrângerii și a nivelării culturale, dr. Ernst Hadermann, căpitan și profesor titular, a ținut în mai 1942, în lagărul Jelabuga, un discurs impresionant[20], în care s-a regăsit cu comuniștii germani în *antifascism*, cele două părți acceptând, cel puțin teoretic, ceea ce cu puțini ani înainte era încă de neimaginat: anume că nu antagonismul dintre proletari și burghezi era cea mai profundă contradicție a epocii. Atunci când, cu foarte puțin timp înainte de 20 iulie, și în Germania social-democrații de dreapta Leber și Leuschner au luat legătura cu comuniștii, au rămas foarte surprinși să constate că aceștia păreau să aibă concepții mai puțin radicale decât ei, potențial fiind chiar dispuși să-i accepte pe marii burghezi ca tovarăși de luptă.

Pasul spre identificarea fără rezerve și activă cu adversarul războiului l-a făcut în Germania numai mica grupare denumită Rote Kapelle, ai cărei lideri erau nepotul amiralului Tirpitz, Harro Schulze-Boysen, și nepotul celui mai prestigios teolog al perioadei wilhelmiene, Arvid Harnack. După cât se pare, însă chiar pentru activitatea lor de spionaj, vechea idee a mișcării național-revoluționare, care susținea că Germania își poate apăra interesele și independența numai în colaborare cu Rusia sovietică, nu a fost, în cele din urmă, decisivă.

Faptul că vechile convingeri și sentimente erau încă vii în rândul comuniștilor l-au demonstrat cel mai clar aceia care nu au dat deloc sau au dat doar în mică măsură curs instrucțiunilor Centralei. „Mor așa cum am trăit, ca militant în slujba luptei de clasă", îi scria tatălui său, în mai 1943, înainte de a fi executat, un membru al unei grupări comuniste de rezistență și adăuga într-un post-scriptum: „Mai bine să mori pentru Uniunea Sovietică decât să trăiești pentru fascism"[21]. Un an mai târziu, o altă grupare afirma într-un manifest adresat muncitorilor aduși din răsăritul Europei la muncă forțată în Germania

și prizonierilor din Armata Roșie: „Teribilele contradicții dintre puterile capitaliste și războaiele lor pun în mișcare masele proletare ale Europei și ale URSS. Fascismul este doar piatra funerară ce acoperă această clasă muribundă"[22]. La așa ceva trebuie să se fi referit Molotov, dacă ministrul lituanian de externe i-a redat corect spusele, și tocmai aceasta nu trebuia să știe Roosevelt, dacă voia să-l considere pe Stalin mai departe în *familie*. Noua unitate dintre Aliați și aceia care, în interiorul națiunilor lor sau împotriva națiunilor lor, se simțeau solidari cu Aliații era, probabil, una înșelătoare.

Astfel stând lucrurile, prin consolidarea paradoxalei alianțe între *statul socialismului* și *principala putere a capitalismului*, nimeni nu mai putea pune la îndoială faptul că sistemul comunist sovietic era în stare să provoace o identificare veritabilă și supranațională și că Roosevelt exprima din nou o convingere mai veche decât capitalismul, care se menținuse în mijlocul tuturor schimbărilor. Mult mai puțin evidentă era o asemenea identificare în tabăra adversă. De fapt, în Europa existau un număr considerabil de mișcări fasciste, care, fără excepție, cel târziu din 22 iunie 1941, s-au situat de partea lui Hitler; pe lângă fascismul italian, printre altele, *Garda de Fier* în România, *Crucea cu Săgeți* în Ungaria, *Nasjonal Samling* în Norvegia, *Rodobrana* în Slovacia, *Ustașa* în Croația și, desigur, Partidul Popular Francez în Franța. La origine, toate fuseseră însă mai întâi reacții radical-naționaliste la ideile internaționaliste și, în majoritatea cazurilor, la cele socialiste și la realitățile primei perioade postbelice. Prin urmare, prin scopurile urmărite, nu puteau să fie de aceeași părere, deoarece una căuta să înfăptuiască o Românie Mare puternică, cealaltă o Ungarie Mare puternică, a treia cerea desprinderea dintr-o uniune politică de state, iar a patra dorea refacerea Imperiului Roman. Abia prin ceea ce combăteau s-au reunit într-un anticomunism ferm. La rândul său, comunismul, ca anticapitalism, își are originea într-un „anti", iar prin prezumtiva sa înfăptuire într-un mare stat se află într-un raport particular cu realitatea, și anume cu puterea, cu structura și cu armata profesionistă, pe care totuși dorea să le înlăture. Cu cât încrederea în comunism, prin legătura sa cu realitatea sovietică, devenea mai amenințătoare și își pierdea din puterea de convingere, cu atât mai mult simplul „anti" al mișcărilor fasciste, în înțelesul de orientări critice față de realitățile existente, se putea îmbogăți cu idei sociale, pretinzând, în cele din urmă, să fie o „a treia cale", oportună, între extremele comunismului sovietic și capitalismului american. Întrebarea era dacă și cum solidaritatea supranațională a unei ideologii putea să câștige supremația asupra punctului de pornire al autoafirmării naționale sau etnice.

O soluție la îndemână a apărut când, după *deschiderea* Uniunii Sovietice prin atacul german, soldații germani, italieni, români și spanioli au avut în fața ochilor întreaga ciudățenie a statului stalinist. Cea mai trivială și mai îndoielnică încercare de a face din experiența acestei ciudățenii o ideologie a constituit-o broșura scoasă de SS, în 1942, intitulată *Omul inferior*. În afară de

îndrăzneala disprețuitoare și necugetată afișată încă de la prima pagină, se încerca să se sugereze că, din studiul fețelor istovite ale unor prizonieri de război, se poate deduce tipul *omului inferior* sau chiar al *asiaticului*; se invoca o sperietoare deja existentă și generală, imaginea înfricoșătoare a comisarului însetat de sânge și a femeii fanatice înarmate; înainte de toate, cocioabele sărăcăcioase din lemn ale țăranilor ruși și locuințele jalnice ale muncitorilor ruși erau puse față în față cu condițiile de viață cu mult mai bune și mai civilizate ale Europei, într-un mod care amintea observatorilor avizați de personajele vesele ale *realismului socialist*, care însă, în ciuda partizanatului lui evident, erau convingătoare pentru soldații de rând ai multor națiuni europene.

În orice caz, acei *pifani* germani, ale căror „Scrisori din campania militară din Răsărit" le-a publicat în 1941 un funcționar al Ministerului Propagandei, vedeau în acest fel situația; fără îndoială că nu le-ar fi imprimat dacă le-ar fi considerat simplă propagandă, pe care masele de soldați germani ar fi putut-o percepe ca deformată sau mincinoasă. Se vorbea despre țara „blestemată" sau „mizerabilă", în care, „după priveliștea unei case curate sau a unor grădini îngrijite" pur și simplu rabzi de foame, în care țăranii, deposedați de pământul lor, ar trăi într-o „corvoadă economică" cum n-a existat nici în cel mai negru Ev Mediu german. Străzile nu sunt altceva decât drumuri așternute cu grohotiș, iar satele și orașele sunt formate din cocioabe mici de lemn, printre care se înalță câteva palate ale partidului sau ale „ștabilor"; în Germania un șomer trăiește „ca un rege față de acest popor".

Desigur, a revenit cu insistență întrebarea de ce bogata Germanie a atacat o țară atât de săracă; la ea se răspunde prin referirea la „armele performante și moderne", pe care, din cauza acestei sărăcii, comisarii le-ar fi procurat cu mari eforturi. Aceștia, dar și evreii, sunt făcuți răspunzători pentru imaginile înspăimântătoare pe care mai mulți dintre autorii scrisorilor susțin a le fi văzut: bărbați, femei și copii pironiți în cuie pe pereți, victime zidite în pereți și asfixiate în chinuri în beciurile închisorilor, ba chiar camere de tortură în care au fost instalate arzătoare de gaz, cu care victimele au fost chinuite până au murit[23]. Din toate acestea reieșea imperios necesitatea solidarității europene în lupta împotriva unui sistem inuman și antieuropean. Cine știa oare că o revistă a fascismului italian se numise *Anti-Europa* și cine voia să recunoască faptul că nu numai în Uniunea Sovietică existau lagăre de concentrare și camere de tortură? Erau foarte puțini aceia care, asemenea locotenent-colonelului Helmuth Groscurth, împărtășeau opinia că nemții erau total greșit informați în privința Uniunii Sovietice și că ofițerii ruși pe care îi interogase erau, în majoritatea lor, oameni inteligenți și instruiți[24].

Din aproape toate statele europene s-au găsit voluntari care să lupte împotriva comunismului și din aceștia s-a constituit un mare număr de formațiuni SS, de diferite naționalități. Din danezi s-a înființat „Freikorps Danmark", voluntari valoni din mișcarea Degrelle au format Sturmbrigade-SS „Valonia",

către sfârșitul războiului o întreagă divizie SS era compusă din francezi și purta numele „Charlemagne". Curând după 22 iunie, un număr considerabil de estoni și letoni s-au alăturat Wehrmachtului, devenind și ei mai târziu divizie SS. Așa cum de ambele părți războiul civil din Spania era considerat un conflict internațional, la fel și războiul Germaniei împotriva Uniunii Sovietice era un război internațional. Dacă Uniunea Sovietică a permis armatei poloneze, pe care o alcătuise din camarazii victimelor de la Katyn, evident nu de bună voie, să se retragă la aliații occidentali înainte ca, mai târziu, să-și formeze trupe de rezervă din Polonia și România, voluntarii europeni au luptat până la sfârșit în Wehrmacht și în trupele SS și nu se poate pune la îndoială că mulți dintre ei aleseseră să se afle sub drapelul Germaniei național-socialiste din convingere și nu din simplu oportunism. Fără îndoială, tocmai la cei mai convinși era vizibilă motivația ca, printr-o contribuție de sânge, să cucerească dreptul la independență al țărilor lor, pe care nu-l mai considerau firesc și inviolabil, în viitoarea Europă a unei „noi ordini".

Înainte de toate, trebuia obținută independența viitoare pentru formațiunile trupelor SS turchestane și tătare, prin care a fost vehiculată chiar noțiunea rasială de *arian* după cea de *germanic*, astfel încât teoretic se putea vorbi despre o mișcare mondială împotriva bolșevismului, de la care nu era nimeni exclus, în afară de evrei. (În lagărul german, respectiv cel germano-italian, nu existau grupuri engleze și americane, dar erau câțiva intelectuali importanți sau cel puțin interesanți, precum Ezra Pound și fiul fostului ministru indian Amery.) Însă problema voluntarilor ruși putea fi comparată cu o hârtie de turnesol, cu ajutorul căreia poate să fie examinat caracterul supranațional al unei pretenții ideologice.

În armata germană au existat, chiar de la început, mulți voluntari ruși, dar ei au rămas mult timp fără un statut recunoscut, iar includerea lor în Wehrmacht s-a realizat mai întâi într-un mod pur pragmatic. În condițiile sărăciei și greutăților primei ierni de război, numeroase formațiuni de prizonieri de război ruși, care se anunțaseră voluntare, au fost angajate ca forțe auxiliare și întrucât în general nu au creat probleme deosebite, mulți dintre ei au fost dotați cu arme și folosiți, de exemplu, la paza depozitelor sau în lupta împotriva partizanilor. În 1942, din rândul acestora s-au format primele formațiuni veritabile, cum a fost Brigada „Kaminski", iar comandantul Compartimentului Organizare din Statul Major al armatei, locotenent-colonelul Stauffenberg — recunoscut deja drept un om cu o capacitate și de o hotărâre extraordinare — și-a folosit întregul talent pentru a face posibilă constituirea formațiunilor de voluntari ruși. În realizarea acestei acțiuni a întâmpinat rezistența hotărâtă a comandamentului suprem al Wehrmachtului și, indirect, a lui Hitler, care dorea să-și păstreze pe deplin mâna liberă față de Rusia, dar pentru care erau foarte actuale și anumite evenimente din timpul războiului civil, și anume trecerea la bolșevici a regimente întregi. Dacă în toamna anului

1942, numărul „voluntarilor" ruși ajunsese totuși la sute de mii, aceasta se explica prin faptul că grupurile de armată, precum și Statul Major, aveau încă posibilități de acțiune despre care Hitler nu avea cunoștință. De altfel, „legiunile" constituite din restul popoarelor Uniunii Sovietice au luat naștere cu deplinul său acord și adesea limitele erau greu de stabilit. Putea „generalul Armatelor de Răsărit" să nu fi avut sub comanda sa și ruși[25]?

Însă toți acei ofițeri din statele majore ale grupurilor de armate — printre aceștia mai ales colonelul Tresckow de la Grupul de armate Centru —, din Marele Stat Major și din Departamentul de Propagandă al Wehrmachtului, care aveau conștiința clară a pierderii iminente a războiului, și-au dat seama că numai formarea unui guvern național-rus, sub conducerea unei persoane cunoscute populației sovietice, mai putea întoarce soarta și imprima războiului un sens stimulator. Pentru ei era absolut sigur că, în ciuda experiențelor groaznice ale primei ierni de război, printre prizonierii ruși erau destui țărani care urau sistemul colhozurilor și destui ofițeri ale căror familii pieriseră în lagărele NKVD. Ei mai știau, de asemenea, că succesele ar rămâne foarte limitate și că propaganda ce viza soldații Armatei Roșii și populația din spatele frontului sovietic nu ar câștiga în credibilitate, atâta vreme cât nu era legată de garanții ferme privind soarta viitoare a Rusiei. Ministerul pentru Teritoriile de Răsărit agrea tot mai mult asemenea idei, deși continua să susțină obiectivul unei Ucraine independente.

De aceea, a fost un mare eveniment când, în septembrie 1942, unul dintre cei mai renumiți comandanți militari a fost făcut prizonier, declarând la scurt timp că se dezice de Stalin și de comunism și că, în anumite condiții, era gata să colaboreze cu nemții. După o părere foarte răspândită, generalul-locotenent Andrei Vlasov comandase cea mai bună dintre diviziile sovietice, iar în octombrie-noiembrie 1941, alături de Suvorov, contribuise cel mai mult la apărarea Moscovei. Apoi, în calitate de adjunct al comandantului unui grup de armate și de comandant al Armatei a 2-a de șoc, a încercat să execute ordinul nerealist al lui Stalin, de eliberare a Leningradului, însă în urma unor lupte grele armata sa a fost înfrântă la Volhov, iar el însuși a fost luat prizonier, după săptămâni întregi de pribegie și într-o stare de completă epuizare. Strălucita sa carieră o datora, în afara propriei capacități, partidului, în care intrase în 1930, dar era fiul unui țăran forțat să intre în colhoz, iar în tinerețe urmase un seminar religios. În realitate, întotdeauna avusese anumite rezerve față de comunism și față de Stalin, pe care însă numai experiența războiului le-a transformat în ură.

Istoria *descoperirii* sale, datorată unor ofițeri germani precum căpitanul baltic Strick-Strickfeldt și șeful Departamentului „Fremde Heere Ost", generalul-maior Gehlen, se citește ca un roman fantastic[26], iar Vlasov le provoca tot timpul prietenilor săi germani o uimire deconcertată, întrebând în ce măsură în această Germanie mai sunt încă posibile inițiative individuale și discuții libere

între prieteni. În primăvara și vara anului 1943, Vlasov părea să fi avansat la poziția de lider al unui contraguvern rus: în „Scrisoarea deschisă" din 3 martie 1943, îl ataca violent pe Stalin, asasinul a milioane de ruși, și chema poporul „la luptă pentru desăvârșirea revoluției, la crearea unei noi Rusii și la unitatea frățească cu popoarele Europei și, în special, cu marele popor german"[27].

Chiar dacă datele puse la dispoziție de prietenii lui Vlasov, privind masiva și inconstanta creștere a numărului dezertorilor, erau probabil exagerate, este totuși greu să se conteste faptul că apariția lui Vlasov a făcut o foarte mare impresie, atât în teritoriile încă sovietice, cât și în zona rusească ocupată de Germania, iar la Moscova a provocat o mare neliniște. În timpul unei deplasări la statele majore de pe front ale Grupurilor de armate Centru și Nord, Vlasov a fost tratat de către mareșalii comandanți aproape ca unul de același grad cu ei, iar populația căuta să ajungă până la el pentru a-i săruta mâinile. Însă tocmai prin această popularitate i-a iritat pe Hitler și pe Himmler; ca atare, s-a dispus interdicția severă de a-l mai încuraja pe „acest rus", altfel decât pentru scopuri de propagandă. Cu toate acestea, în mod surprinzător, au fost continuate pregătirile pentru constituirea unei armate naționale ruse și, în semi-ilegalitate, în jurul rezidenței lui Vlasov de la Berlin-Dahlem, precum și în jurul lagărului Dabendorf de lângă Berlin s-au regăsit, prin unii reprezentanți, toate acele forțe care se confruntaseră atât de violent în războiul civil: fiul de țăran Vlasov, general al Armatei Roșii, comisarul de corp de armată Șilenkov, evreul comisar de corp de armată și fost colaborator al lui Buharin, Zîkov, fiul unui preot decedat în exil, colonelul Meandrov, colonelul de aviație Malzev, torturat îngrozitor de NKVD, fiul fostului adjutant al amiralului Kolceak, Zaharov, generalii de cazaci Krasnov și Șkuro, emigrați[28]. N-au lipsit tensiunile, la fel ca în rezistența germană, de asemenea o alianță constituită din diferite categorii de forțe care se confruntaseră cândva fără milă și tocmai prin aceasta făcuseră posibil triumful lui Hitler. Și, dacă nu se știa exact câți oameni s-au aflat în spatele autorilor atentatului din 20 iulie 1944, cam în aceeași perioadă în spatele adepților și aliaților lui Vlasov se strânseseră aproape un milion de oameni.

Desigur, va trebui să rămână o speculație câte milioane ar fi fost dacă nu abia în noiembrie 1944, ci în noiembrie 1942 sau chiar la începutul anului 1944, Vlasov ar fi primit aprobarea lui Hitler și Himmler ca, sub semnul crucii alb-albastre a Sfântului Andrei, să pună pe picioare „Armata independentă rusă de eliberare" și să înființeze „Comitetul național pentru eliberarea popoarelor Rusiei". Însă n-ar fi vorba despre o speculație nelegitimă, așa cum arată deja destinul de care au fost loviți, după terminarea războiului, chiar mulți dintre cei care nu s-au aflat printre prizonierii de război sovietici. Eșecul și tragedia dovedesc însă oricum că, pentru mulți germani și nenumărați ruși, acest război fusese totuși o luptă de eliberare, condamnată la insucces numai pentru că Hitler, în ciuda tuturor experiențelor, nu renunța cu niciun chip la concepția sa despre lume, care implica genocide și *soluții finale*, dar care, prin

egocentrismul total de *rasă* germană, era numai premisa unei ideologii, iar prin voința de distrugere a *evreimii*, nu mai putea fi subsumată noțiunii obișnuite de ideologie.

4. Genocide și „soluția finală a problemei evreiești"

Particularitatea genocidelor și a „soluției finale a problemei evreiești", de care este răspunzătoare Germania național-socialistă, rămâne aceea că sunt declarate *singulare*, iar diferențierile sunt considerate inutile. Ceea ce este de necomparat presupune însă tocmai comparația, iar unitatea denumirii ascunde adesea diversitatea lucrurilor.

Genocidul sau exterminarea unei populații se află în strânsă legătură cu războiul, însă cele două noțiuni nu se suprapun. Încă în Antichitatea clasică, războaiele între orașe sau seminții se terminau frecvent prin uciderea tuturor bărbaților din tabăra învinșilor, iar femeile și copiii erau vânduți sau târâți în sclavie: epopeile lui Homer presupun, fără excepție, acest caracter de genocid al războiului. Însă epoca modernă europeană și chiar Evul Mediu s-au evidențiat prin faptul că au încercat să dea un caracter civilizat războiului, adică să facă o diferență între combatanți și necombatanți. Potrivit acestei idei, nu mai putea fi exterminat un popor întreg și, treptat, s-a impus chiar un drept al prizonierilor de război, prin care se garanta cruțarea combatanților învinși și a celor scoși din luptă, oarecum similar cu ceea ce s-a hotărât la Conferința de la Haga din 1907, privind reglementarea războaielor între state.

În primul rând s-a decis însă că, prin voința de încheiere a unui armistițiu, respectiv de încheiere a păcii, se instituiau anumite drepturi care excludeau folosirea situației în scop de genocid. Înaintea izbucnirii Primului Război Mondial, lumea civilizată considera normal că forțele înarmate ale unor state, două sau mai multe, se confruntau în luptă, cu evitarea totală a daunelor pentru populația civilă, până se ajungea la un deznodământ și, prin tratative, se încheia pacea. Premisa de bază era că armatele și populația civilă erau clar distincte. Deja la începutul Primului Război Mondial, această premisă a fost amenințată prin faptul că o parte a populației belgiene, care își considera pe bună dreptate țara atacată, a recurs la *războiul de franctirori*, provocând represalii din partea nemților, în special împușcarea de ostatici. Era ușor de înțeles că asemenea represalii erau îndreptate în mare măsură împotriva întregii populații civile, de vreme ce aceasta oferea protecție și ajutor franctirorilor. Prin urmare, într-un caz extrem imaginabil, întreaga populație belgiană ar fi fost exterminată, pentru a face să dispară baza atacurilor franctirorilor, adică pentru a obține o asigurare preventivă împotriva actelor contrare dreptului internațional. În acest fel, un genocid, adică asasinarea tuturor locuitorilor unei țări, ar fi devenit realitate în sensul propriu-zis al termenului.

Politica germană a rămas infinit de departe de această situație, dar prin prelungirea mentală a acestei proiecții se putea ajunge la un model ideal îngrozitor. Chiar și cel mai cinic gânditor ar fi considerat de la sine înțeles că, prin încetarea rezistenței, s-ar fi asigurat supraviețuirea poporului.

În Primul Război Mondial, diferențierea între combatanți și necombatanți a fost amenințată într-un alt mod, prin faptul că atât Anglia, cât și Germania au recurs la blocada economică, drept instrument al războiului. Spre deosebire de războiul împotriva franctirorilor sau partizanilor, blocada era îndreptată de la bun început și împotriva femeilor și copiilor; la extrem, a apărut posibilitatea ca întreaga populație a Angliei, respectiv a Germaniei, să moară înfometată, iar armatele să continue lupta pe cadavrele femeilor și ale copiilor. La aceasta nu s-a gândit totuși nimeni; pentru oricine era în afară de orice îndoială că statul învins va încheia pace la momentul oportun. Însă premisele pentru o *dezumanizare* radicală a purtării războiului, adică pentru genocid, au fost create în Primul Război Mondial, iar la sfârșitul lui, drept una dintre consecințe, au devenit realitate și primele genocide adevărate sau potențiale ale istoriei mai noi: tensiunile etnice într-un stat multinațional au dus, în directă legătură cu războiul, la genocidul practicat de turci în rândul armenilor, iar puțin mai târziu, între turci și greci s-a ajuns la un *schimb de populație*, care nu a provocat expulzări în masă cu pierderi masive numai datorită faptului că marile puteri urmăreau cu mare atenție situația.

La început, războiul aerian a fost unul limitat, însă el implica evident și posibilitatea de a fi îndreptat nemijlocit împotriva populației civile, elementul cel mai sensibil și indispensabil purtării războiului. Prin urmare, *progresul* arăta o dublă față ciudată: ca progres al sentimentului umanitar, a încercat din ce în ce mai mult să limiteze și să umanizeze războiul; ca progres al tehnicii armelor, dimpotrivă, a doborât granițele care adesea, tocmai în timpuri barbare, însemnaseră protecție pentru populația necombatantă.

Spre sfârșitul războiului, un element cu totul nou a apărut prin faptul că teza distrugerii claselor a câștigat importanță practică. Un fenomen prin comparație inofensiv a fost cererea Aliaților de extrădare a 700 de „criminali de război" germani, care era în strânsă legătură cu propaganda împotriva iuncherilor prusaci. Nu se intenționa pedepsirea unor delicte individuale — pentru a căror cercetare și eventuală sancționare guvernul german se declarase pregătit —, ci discreditarea unei întregi pături conducătoare; s-a văzut foarte repede că această intenție a dat naștere în Germania unei largi solidarități, căreia i s-au alăturat chiar numeroși social-democrați, deși limitarea puterii iuncherilor făcea parte dintre obiectivele lor.

În Rusia, dimpotrivă, teza distrugerii claselor s-a bucurat de o largă aprobare. Evident, părea normal să se spună că nu este vorba în niciun caz despre un genocid atunci când, după un război pierdut, populația unui stat își trage la răspundere clasa conducătoare și îi înfrânge prin forță rezistența. Însă, în

ciuda *masacrării armenilor*, nimeni nu putea încă să-și reprezinte exterminarea totală a unui popor, iar de aceea atacul împotriva unor întregi pături sociale, fără dovedirea vinovăției individuale, a fost perceput drept ceva îngrozitor, drept un genocid. În plus, bolșevicii și-au anunțat în mod expres intenția de a continua acțiunea până la exterminarea „burgheziei mondiale". Cum ar fi putut să fie trecut cu vederea faptul că lua naștere un climat de îngrijorare și de teamă generalizată, cu atât mai mult cu cât solidaritatea pozitivă a burgheziei europene cu burghezia rusă rămânea nesemnificativă? Un popor nu putea fi ucis și prin faptul că i se elimina *clasa stăpânitoare*, din care, în Europa modernă, nu făceau parte numai acei feudali pe care Saint-Simon, în renumita sa *Parabolă*, îi numise inutili, ci și tocmai acei tehnicieni și comercianți, oameni de știință și bancheri, care, după opinia lui Saint-Simon, trebuiau să le ia locul seniorilor feudali? În unele cercuri a apărut foarte repede ideea conform căreia evenimentele din Rusia au fost un genocid în sensul propriu-zis al termenului, întrucât *evreii* ar fi executat pătura conducătoare formată din ruși și din germani baltici, instalându-se în locul lor.

Consecința directă a acestei interpretări a fost, evident, teza exterminării evreilor ca pedeapsă și ca măsură de prevedere, și, pentru că evreii înșiși — tocmai în Uniunea Sovietică — nu se mai considerau sau încă nu se considerau confesiune, ci popor sau naționalitate, așa-numita „soluție finală a problemei evreiești" ar trebui caracterizată drept tipul ideal de genocid, întemeiat pe o entitate supraindividuală în colectivismul culpabilizării. Oricât de bătător la ochi ar fi acest context, tot atât de puțin oportun ar fi, totuși, să-l considerăm punct de plecare al caracterizării celui de-Al Doilea Război Mondial drept război de distrugere, deoarece începuturile genocidului se puteau recunoaște în Primul Război Mondial, încă înainte de 1917, iar genocidele germane nu au fost nici unice, nici limitate la evrei. Ele aveau trăsături specifice, care devin însă evidente numai prin comparație.

Războiul împotriva Poloniei a început de partea poloneză cu un genocid în esență, așa-numita „duminică sângeroasă de la Bromberg (Bydgoszcz)", care a însemnat măcelărirea câtorva mii de cetățeni de origine germană de către polonezi revoltați. Atacurile bombardierelor asupra Varșoviei și asupra altor orașe, precum și pierderile rezultate în rândurile populației civile n-au fost însă un *răspuns*, ci erau prevăzute de la început în planul de război, iar după Guernica și Barcelona au fost prima, deși nu completa realizare a tendințelor de genocid în războiul modern.

Blocada pe care și-au instituit-o reciproc Anglia și Germania a însemnat o simplă reluare a războiului mondial. Ca și în Primul Război Mondial, lipsurile au putut fi suportate prin raționalizarea judicioasă a alimentelor existente, iar suferințele au luat sfârșit prin încheierea la timp a păcii. Cu potențial deschis de genocid a fost, dimpotrivă, intenția pe care Churchill a exprimat-o la 8 iulie 1940, într-o scrisoare adresată lordului Beaverbrook: există numai o singură

posibilitate de a-l învinge pe Hitler, iar aceasta constă într-un „atac absolut distrugător în spatele frontului nazist, efectuat cu bombardiere grele"[1]. Faptul că prim-ministrul vorbea foarte serios făcând asemenea declarații rezultă destul de clar dintr-un discurs ținut în aprilie 1941, prin urmare înainte de agresiunea germană asupra Uniunii Sovietice: „Există mai puțin de 70 de milioane de huni răi — unii dintre ei sunt de vindecat, ceilalți de omorât"[2]. În realitate, până la invazia din iunie 1944, englezii și americanii au dus aproape total — și apoi încă în mare măsură — un război de nimicire prin atacuri aeriene împotriva populației germane, cărora le-au căzut victime aproximativ 700 000 de oameni, majoritatea în chinuri îngrozitoare, de neimaginat în alte vremuri. Desigur că și Hitler a vrut „să le șteargă orașele de pe fața pământului". Astăzi însă, s-ar considera pe bună dreptate necugetată separarea acestor declarații de declarațiile corespondente ale lui Churchill sau postularea unidirecțională privind cauza germană și efectul englez.

La puține săptămâni după declanșarea războiului, Stalin a ordonat deportarea în Siberia a populației germane de pe Volga. Se poate presupune că în timpul transporturilor, care durau săptămâni întregi, pe o căldură îngrozitoare, și-au găsit sfârșitul cel puțin 20% dintre cei deportați. Un procent și mai mare poate fi presupus în cazul lituanienilor, letonilor și estonilor, care au fost transportați în centrul Uniunii Sovietice, într-un al doilea val de deportare, chiar înainte de izbucnirea războiului. Se spune că, încă în 1940, ar fi fost luate *măsuri speciale* de către Marele Stat Major sovietic împotriva popoarelor din Caucazul de Nord, în primul rând împotriva cecenilor, ingușilor și calmucilor, care se opuseseră mult timp expansiunii rusești sub regimul țarist și nu erau de încredere în caz de război. Într-adevăr, aceste popoare s-au alăturat în mare parte nemților, care le-au promis libertate și independență, iar în 1944 au fost *strămutați*, fără excepție. Tătarii din Crimeea au împărtășit aceeași soartă și, după estimările lui Robert Conquest, rata mortalității a atins în primele 18 luni aproape 50%[3].

După ce colectivizarea provocase deja extrem de multe victime printre popoarele nomade din regiunile asiatice ale Uniunii Sovietice, Stalin a ordonat genocide executate pe față, ca măsuri preventive și acțiuni de pedepsire. Se părea că și luptele împotriva partizanilor ONU[4], pe care Armata Roșie a trebuit să le ducă după reocuparea Ucrainei, aveau de fapt caracter de genocid și este semnificativ că Hrușciov, în raportul său secret, nu a făcut doar o glumă atunci când a afirmat că Stalin i-ar fi deportat și pe ucraineni dacă aceștia n-ar fi fost prea mulți[5]. Când mareșalul Mannerheim le-a comunicat aliaților săi germani că va încheia un armistițiu cu Uniunea Sovietică, a adus drept justificare argumentul că poporul său „ar fi fără îndoială alungat sau exterminat", dacă nu ar face la timp durerosul pas[6]. Prin urmare, purtarea războiului de către Uniunea Sovietică era în mai mare măsură caracterizată prin genocid decât cea a Angliei și ar trebui să se pună întrebarea dacă nu cumva și planurile lui

Beneš referitoare la un *transfer* al germanilor sudeți ar putea fi subsumate noțiunii de genocid. Este în afară oricărei îndoieli că aici trebuie înscris planul lui Churchill de „deplasare a Poloniei spre vest", iar prin aceasta, expulzarea populației germane din teritoriile est-germane dincolo de Oder sau Neisse.

Cu toate acestea, genocidele comise de Hitler aparțin unei alte categorii. Diferența nu constă în faptul că ar fi provocat un număr mult mai mare de victime. Din punctul de vedere al cifrelor, în „Guvernământul general" se pare că nu ar fi fost împușcați mult mai mulți foști ofițeri decât în partea Poloniei ocupată de sovietici. Însă Hitler a făcut din exterminare un principiu și încă de la început a cerut ca „toți reprezentanții intelectualității poloneze să fie omorâți"[7]. În primul rând, aici raportul dintre scop și mijloc era inversat. În timp ce atacurile aeriene și deportările reprezentau un mijloc dictat de circumstanțe pentru încheierea victorioasă a războiului, de data aceasta scopul nu mai era victoria în războiul de apărare, ci crearea de spațiu liber, iar războiul devenea un simplu mijloc. Prin urmare, genocidul nu ar fi încetat odată cu sfârșitul războiului, ci, tocmai prin victorie, trebuia să devină posibil într-o proporție și mai mare. Nici măcar o capitulare nu ajuta popoarele afectate, iar disponibilitatea lor de a se situa de partea germană era considerată deja un pericol.

Încă în ianuarie 1941, Himmler afirmase, într-un discurs la Wewelsburg, că în răsărit ar trebui să dispară 30 de milioane de oameni[8], iar în anul 1944 încă mai susținea cu insistență necesitatea de a extinde granița specificului național cu 500 km mai spre răsărit[9]. „Planul general Est" prevedea evacuarea în Siberia a 31 de milioane de oameni și „transformarea biologică" a altor milioane; dacă decesul în masă al prizonierilor de război în iarna anului 1941/1942 se explica în bună parte și prin împrejurări de necontrolat, dar nu în ultimul rând prin ordinele de exterminare date de Stalin, un element important a fost și voința lui Hitler de slăbire biologică a poporului rus, pentru care nu a existat un corespondent propriu-zis din partea lui Stalin, deși chemarea lui Ilia Ehrenburg: „Töte" („Ucide"), din 1942, corespundea intenției de exterminare biologică exprimate de Hitler[10].

În mod sigur, la baza „politicii spațiului vital" se aflau mobiluri diferite și aceasta nu rezulta exclusiv din voința lui Hitler: teama de superioritatea demografică a „popoarelor răsăritene"; visuri despre viața țărănească sănătoasă, singura care poate să diminueze conflictele sociale și îi poate salva pe nemți de „moartea prin civilizație"; anglofilie în forma dorinței de o „Indie germană"; nu în ultimul rând, amintirea blocadei engleze din Primul Război Mondial și consecințele acesteia. Însă chiar dacă se izolează cea mai rațională idee a lui Hitler, cucerirea poziției de superputere pentru Germania, este ușor de văzut că Vlasov și susținătorii lui nu aveau nicio șansă, atât timp cât Hitler încă mai putea să creadă în victoria *sa*. Așa cum, după cât se pare, el considera „descompunerea bolșevică" un destin inevitabil, dacă nu vor putea

fi consolidate pentru eternitate anumite structuri, la fel de convins era că deținerea de arme duce la independență și că, într-un timp previzibil, *Rusia națională* a lui Vlasov ar deveni mai puternică decât Marele Reich german, care ar trebui să se mulțumească cu granițele din 1939.

Tocmai de aceea, Erich Koch aplica în Ucraina politica lui Hitler atunci când practica o politică de natură colonială, ca „printre negri", atunci când arunca pe jos pâinea și sarea delegațiilor ucrainene care voiau să-l salute sau atunci când ordona pedepsirea prin biciuire. El ducea astfel o politică a genocidului mental, a genocidului prin dispreț și discreditare; a trebuit astfel să treacă printr-o experiență ciudată, care îl contrazicea atât pe el, cât și pe Hitler, căci populația a reacționat mai vehement și mai energic la acțiunile de discreditare și desconsiderare decât la execuțiile prin împușcare. Ce-i drept, bolșevicii împușcaseră mulți oameni — așa formula un memorandum —, dar absolut pe niciunul nu-l biciuiseră în public. Într-un memoriu remarcabil, cea mai inteligentă persoană din Ministerul pentru Teritoriile de Răsărit, diplomatul dr. Bräutigam, a tras din aceasta concluzia că acum rușii și ucrainenii luptau împotriva nemților pentru a le fi recunoscută demnitatea umană[11]. Astfel, s-a ajuns la situația că în Uniunea Sovietică nu a putut fi dusă o luptă antibolșevică pentru libertate și demnitate umană a indivizilor împotriva sistemului despotic al lui Stalin, cu toate că nenumărați oameni — ruși, ucraineni și chiar nemți — erau pregătiți pentru aceasta, și până la urmă a fost dusă numai o luptă de cucerire și de distrugere, care nu avea o ideologie, pentru că nu era decât o sumbră *luptă națională* și un egoism național nelimitat. Când o națiune se declară ea însăși „superioară" și vrea să curețe pământul de toți cei „inferiori", inclusiv de bolnavii psihic, pentru a exercita o dominație presupus naturală și ea să se „însănătoșească" simultan, atunci aceasta nu este o *ideologie*, iar națiunea respectivă nu trebuie să se mire dacă, în final, toate celelalte națiuni se vor ridica împotriva ei și își va pierde chiar puținii prieteni, pe care încă îi mai avea în virtutea altor declarații și obiective.

Dimpotrivă, așa-numita *soluție finală a problemei evreiești* pare să fi fost o acțiune condiționată cu totul și cu totul ideologic, deoarece Hitler și Goebbels au declarat, în mod repetat și cu toată convingerea subiectivă, că înlăturarea „pericolului evreiesc" sau „spargerea abcesului evreiesc" este un „serviciu adus omenirii". De fapt, legătura cu antibolșevismul este mult mai ușor de recunoscut decât în cazul politicii *spațiului vital*; pe de altă parte însă, nu se poate contesta că antisemitismul național-socialist a reprezentat o extraordinară îngustare și ascuțire a antibolșevismului, iar prin aceasta a antimarxismului, întrucât avea cu mult mai mult un caracter de interpretare decât de experiență[12]. De aceea, soluția finală aparține categoriei antibolșevismului numai ca o specță deosebită și nici măcar toți național-socialiștii nu și-au însușit-o cu aceeași hotărâre. Cu toate acestea, fără îndoială, ea avea o chemare supranațională, iar din acest punct de vedere poate fi considerată

ideologie. Dar și această încadrare are nevoie de o confirmare, pe care vom încerca să o demonstrăm.

Se poate considera că materializarea practică a *soluției finale* a început odată cu acțiunea de boicot din 1 aprilie 1933 și trebuie văzut, de asemenea, dacă prima anticipare a politicii de genocid nu poate fi identificată în Legea privind preîntâmpinarea apariției unei noi generații cu boli ereditare, din 14 iulie 1933.

Însă, deși nu se contestă faptul că declarațiile lui Hitler, chiar de la apariția sa pe scena politică, lasă să se întrevadă intenția unei exterminări fizice a evreilor[13], nu este recomandabil să se deducă de aici ideea că Hitler ar fi acționat după un plan precis încă din 1933 sau chiar din 1923. El nu a făcut singur politica antievreiască, chiar dacă, cu siguranță, a fost cel mai important dintre acești factori, iar această politică, asemenea tuturor politicilor, a depins de multe împrejurări externe. Eforturile autorilor individuali de a construi un „proces de distrugere" unitar, la care a participat întreaga birocrație germană, suferă de o lipsă de diferențiere[14]. Este mult mai oportun să fie diferențiate faze și momente distincte, care inițial nu îndeplinesc condițiile unui genocid, iar în final, prin metodă, intenție și tendință de distrugere totală, depășesc cadrul acestei noțiuni.

Prima fază s-a întins până în 1941 și poate fi numită faza discriminării. Scopul principal era de a impune caracterizarea evreilor ca *popor*, în loc de *confesiune*. Această tendință nu era specific național-socialistă, ci se manifesta foarte puternic chiar printre evrei și rezulta, în cele din urmă, din conștiința de sine evreiască, care nu se mai putea resemna să vadă o comunitate cu o vechime de milenii redusă la statutul unei confesiuni, într-un stat neutru din punct de vedere religios. Din această perspectivă, sioniștii erau cei mai autentici evrei, iar cererea lor de a avea un stat iudaic nu rezulta exclusiv din dorința de a scăpa de persecuțiile antisemite. De aceea, lupta sioniștilor împotriva „asimilaților" era o luptă pentru afirmarea specificității amenințate, în timp ce, de regulă, burghezia instruită aproba declinul etnicității moștenite, hrănindu-se însă cu speranța de a putea imprima lumii moderne câteva principii ale etosului iudaic.

În felul acesta, deja în al doilea deceniu al secolului al XX-lea se găseau față în față, ca aripi extreme într-o mare rivalitate, fiii și fiicele burgheziei culte cu orientare sionistă, respectiv socialistă sau comunistă, iar Alfred Rosenberg în 1921, în lucrarea sa intitulată *Sionismul antistatal*, a exprimat bănuiala că era vorba de o combinație rafinată, menită să realizeze dominația mondială evreiască. În practică însă, național-socialismul victorios s-a situat complet de partea sioniștilor, iar prin acordul de la Haavara din 1935 a sprijinit mai mult decât oricare alt stat *colonizarea* evreiască a Palestinei.

Cu toate acestea, afirmația de mai târziu a lui Adolf Eichmann potrivit căreia SS și sioniștii au fost „frați"[15] în privința țelurilor urmărite, a însemnat o

deformare grosolană a faptelor, de vreme ce nu a fost niciodată vorba despre o *discriminare* în sensul neutru al cuvântului, de separare sau dezbinare, ci despre discriminarea negativă, a desconsiderării și selecției. Aceasta a devenit evidentă deja prin Legile rasiale de la Nürnberg, care au incriminat relațiile sexuale între evrei și nemți, în timp ce toți ceilalți cetățeni negermani nu erau supuși vreunei restricții speciale în relațiile cu nemții. Prin urmare, încă din 1933 și 1935, exista un genocid mental, comparabil *ante festum* cu cel al lui Erich Koch în Ucraina, desigur cu diferența serioasă că sentimentul de bază nu era disprețul, ci teama (de *contaminare*, *otrăvire* sau *distrugere*).

Al treilea moment a fost cel al jefuirii unei minorități privilegiate din punct de vedere material sau, în limbaj național-socialist, mobilul recuperării avuției naționale germane însușite de paraziți; din acest punct de vedere, discriminarea la adresa evreilor era acea formă a luptei de clasă și a exproprierii claselor, suficient de vizibilă pentru a satisface vechi resentimente și suficient de limitată pentru a nu provoca rezistențe de neînvins — prin urmare, singurul mod posibil în condițiile *europene*, chiar dacă imperfect, de *expropriere a burgheziei*. După începerea războiului, pentru o scurtă perioadă, în locul stimulării emigrării în Palestina s-a trecut la planul de colonizare a evreilor în Madagascar, dar curând evoluția evenimentelor a făcut irealizabil acest proiect.

Începând cu finele anului 1941, a urmat a doua fază, deportarea *spre est* a evreilor germani, iar apoi a evreilor din multe țări europene. Întrebarea este dacă aceste deportări erau, prin ele însele și din capul locului, părți componente ale unui proces de distrugere. Și aici este oportun să fie operate distincții. Întrebarea preliminară decisivă este dacă evreii puteau fi considerați grup *beligerant*, adică grup neclintit dușman. Pentru o parte considerabilă a evreilor germani, cel puțin până la pogromul din noiembrie 1938, această ipoteză poate fi negată cu hotărâre. În bună măsură, în ciuda Legilor rasiale de la Nürnberg, nu doar participanții la război se simțeau cetățeni germani; pe cât de sigur era că de la evreii germani nu se putea aștepta să fie adepți sau admiratori ai lui Hitler, la fel de sigur era că aceștia nu-i doreau nimic rău țării lor, Germania, și nu există vreo dovadă că s-ar fi alăturat activ, în mare număr, cauzei Aliaților.

Această constatare nu poate fi totuși cuvântul final. A fost deja menționată declarația lui Chaim Weizmann din septembrie 1939, referitoare la lupta *evreilor* de partea Aliaților. În august 1941, la o întrunire a unor evrei sovietici proeminenți, a fost adresat un apel mult mai înflăcărat evreilor din toată lumea, de a sprijini lupta dreaptă a Uniunii Sovietice și a aliaților ei[16]. În 1961, un autor precum Raul Hilberg, care în cartea sa despre *Exterminarea evreilor europeni*, evidenția pasivitatea și absența luptei de rezistență din partea acestora, formula următoarea frază: „În timpul celui de-Al Doilea Război Mondial, evreii și-au însușit cauza Aliaților... și au contribuit, după puterile lor,

la obținerea victoriei finale"[17]. Dacă se amintește că, după 7 decembrie 1941, americanii și-au dus în lagăre de internare propriii cetățeni de naționalitate japoneză, inclusiv femeile și copiii, și că englezii au făcut să ajungă în Canada o parte importantă a emigranților germani antifasciști, ca „străini ostili"[18], nu se poate nega din start că deportările trebuie să fi fost considerate inevitabile de populația germană.

În toamna anului 1941, în Berlin numai, trăiau încă surprinzător de mulți evrei, peste 70 000, iar dacă se ține seama că, în cuvântarea sa din 3 iulie 1941, enumerând elementele periculoase din rândul populației sovietice, Stalin nu i-a omis nici pe „zvoniști"[19], nu se poate contesta îndreptățirea măsurilor preventive. Însă, la fel cum faza încurajării emigrării, în urma Legilor de la Nürnberg, a căpătat un alt caracter decât cel *sionist*, cealaltă fază, a deportării, se afla totuși sub alte auspicii decât cazul americano-japonez sau cel englez, chiar și pentru simplul spectator. Evreii au fost obligați să poarte semnul distinctiv al „stelei evreiești", iar prin aceasta s-a recurs la o metodă realmente *medievală*. De aceea, articolul Ministerului pentru Propagandă, apărut cu acest prilej în publicația săptămânală *Das Reich* sub titlul „Evreii sunt vinovați", prezenta o asemănare suspectă cu „Hepp, hepp"-ul pogromurilor antisemite.

Ce însemna „Răsăritul" nu putea fi ascuns în totalitate niciunui soldat german și niciunui civil care lucra acolo. În orice caz, el însemna „ghetou" și nu numai după analogia cu Theresienstadt din Boemia, unde evrei în vârstă și privilegiați duceau o viață izolată, totuși suportabilă, atât timp cât lagărul nu a fost utilizat ca punct de tranzit pentru transporturile spre Auschwitz. Deși se pare că, pentru puțin timp, ar fi existat planul să se rezerve în apropiere de Bug un teritoriu mai mare pentru un veritabil „stat iudaic", acesta a fost abandonat curând și evreii deportați n-au putut găsi loc decât în ghetouri îngrozitoare, supraaglomerate, în care se suferea de foame, bântuia tifosul exantematic, erau înconjurate de ziduri, ca la Varșovia sau Lodz, oraș care acum se numea Litzmannstadt, sau în lagăre de concentrare anume amenajate. Acolo a ajuns din nou la final ceea ce fusese punctul de plecare al destinului evreiesc în epoca modernă: „așezarea", din a cărei încătușare încă medievală plecaseră sute de mii de evrei, pentru a deveni germani, francezi și americani sau chiar sioniști în *Occidentul civilizat*, devenise din nou locul în care erau acceptați să-și ducă zilele, acum doar sub forma lagărului de concentrare.

Întrucât însă armata germană întâlnea direct evreimea sovietică, cu așezările ei de coloniști, încă întinse pe vaste suprafețe, devine oportună o altă distincție, estompată de regulă prin termenul de *soluție finală*. Este vorba despre acțiunile „formațiunilor de acțiune" SS, ce urmau pas cu pas armatele care înaintau în Uniunea Sovietică și „lichidau" sute de mii de evrei, cum obișnuiau să se exprime conducătorii lor în publicația *Ereignismeldungen*

UdSSR, prin comunicate care nu conțineau exclusiv sau preponderent aceleași fraze constatând, indiferente, asasinatele în masă; acestea relatau și despre acțiuni de împușcare executate de NKVD-ul aflat în retragere, prezentând și rapoarte informative care adesea pledau pentru un tratament mai bun al populației ruse și ucrainene. Și aici trebuie pusă o întrebare preliminară, foarte frecvent omisă în literatura de specialitate. Nu numai formațiunile de atac SS, ci și destui militari din Wehrmacht, până la generali, în rapoarte nedestinate opiniei publice, îi declarau pe evrei drept principalii susținători ai luptei de partizani, dorind de aceea ca *acțiunile antievreiești* să fie înțelese ca represalii. Cunoscutele ordine ale feldmareșalilor von Reichenau și von Manstein, precum și comunicatele oficiale asemănătoare pornesc de la această premisă și, în plus, dau posibilitatea să se vadă cât de vie era încă amintirea războiului civil german și a luptei dintre comuniști și național-socialiști în Republica de la Weimar.

În realitate, ar fi fost foarte ciudat dacă evreii *n-ar fi urmat* ordinul lui Stalin de a intra în mișcarea de partizani. Însă pentru acțiunile formațiunilor de atac era semnificativ nu numai faptul că proporția din războiul civil, de 1:100, era adesea depășită, ci și că trupele partizane sau batalioanele de exterminare ale Armatei Roșii erau identificate cu *evreii*, fără vreo altă dovadă. Premisele pentru baia de sânge din defileul de la Babii Jar, de lângă Kiev, căreia i-au căzut victimă 33 000 de evrei, au fost marele incendiu și puternicele explozii în care își găsiseră moartea mai multe sute de soldați germani. Dar autorul acestei acțiuni fusese un batalion de exterminare din armata sovietică și nu exista nici cea mai mică probabilitate ca el să fi fost constituit exclusiv sau preponderent din evrei. În literatura de specialitate, părerile despre participarea evreiască la luptele de partizani sunt împărțite: lucrările occidentale scot în evidență pasivitatea evreilor, care de cele mai multe ori s-ar fi lăsat împușcați fără să opună rezistență; literatura comunistă, dimpotrivă, este plină de relatări despre activități eroice — nu în ultimul rând împotriva „colaboratorilor" și „trădătorilor" evrei —, în timp ce materialele germane accentuează când un aspect, când pe celălalt[20]. În numeroase cazuri însă, așa cum rezultă indiscutabil tocmai din *Ereignismeldungen UdSSR*, nu putea fi vorba absolut deloc despre *represalii*, când mii și zeci de mii de evrei erau strânși la un loc și împușcați de trupele SS și uneori chiar de cei din formațiunile auxiliare autohtone.

În URSS, numărul total al victimelor făcute de trupele SS este apreciat de Gerald Reitlinger la peste un milion, de Raul Hilberg la 1,3 și de Krausnick-Wilhelm la 2,2 milioane[21]. Dacă s-ar avea în vedere faptele comise de NKVD și s-ar concepe că, desigur, Katyn a fost doar un caz printre celelalte, ar putea și ar trebui să se ajungă la concluzia că acțiunile formațiunilor de atac au fost mai rele decât ale NKVD-ului[22]. NKVD căutase să ucidă *pătura conducătoare* a polonezilor, pe care o considera *contrarevoluționară*; formațiunile de atac făceau însă, într-o țară străină, ceea ce în Germania era imposibil de făcut: eliminau masa populației considerată *revoluționară*. În cazul în care

contrarevoluționarii îi iau drept model pe revoluționari, conștientizând toate consecințele ce rezultă din aceasta, atunci înseamnă că ei trebuie să fie cu mult mai răi, pentru că, din punct de vedere cantitativ, comit fapte de o mai mare amploare. Că național-socialiștii și comuniștii nici aici nu întruchipau, pur și simplu, tipurile ideale ale revoluției și contrarevoluției a devenit clar prin faptul că, în realitate, numai o parte a evreilor sovietici putea fi considerată ca făcând parte din populația *revoluționară*, adică din populația loială lui Stalin, în timp ce invers, numeroși ruși și ucraineni se identificau cu statul sovietic[23].

Pe de altă parte, Stalin era pornit împotriva întregii *populații*, nefiind exceptată nici populația germană din ținuturile de pe Volga, a cărei deportare, după afirmațiile lui Hrușciov[24], a ordonat-o „împreună cu toți comuniștii și comsomoliștii", pentru că vedea în ea sprijinitori potențiali ai inamicului. Și aici era o exagerare, o generalizare, o culpabilizare colectivă; numărul germanilor din ținuturile de pe Volga era, prin comparație, redus și ar fi fost suficientă *numai* deportarea lor. De aceea, acțiunile formațiunilor de atac reprezintă cel mai radical și mai elocvent exemplu al unei combateri preventive a *dușmanilor*, tactică ce depășește cu mult toate cerințele concrete ale purtării nemijlocite a războiului, iar Nikolaevsk și Katyn trebuie să fi părut acțiuni mult mai puțin îngrozitoare[25]. Înainte de orice altceva însă, dată fiind intenția autorului și conștiința celor mai importanți participanți, aceste uciderii în masă se aflau în strânsă legătură cu stadiul ultim și final al uciderii în masă cvasiindustriale în lagăre de exterminare precum Auschwitz-Birkenau, Treblinka și Belzec.

Facticitatea acestei etape ultime și extreme, omorârea în camerele de gazare ale lagărelor de exterminare a celor aproximativ trei milioane de evrei, victime care, fără excepție, *nu* erau originare din teritoriile Uniunii Sovietice în care acționau partizanii, a fost contestată de unii autori, în timp ce acțiunile formațiunilor de atac n-au fost încă negate de nimeni. Această literatură nu provine exclusiv de la germani sau de la *neofasciști*[26]. De regulă, argumentarea constă fie în punerea la îndoială a autenticității principalelor documente, de exemplu a protocolului *Conferinței de la Wannsee* din 20 ianuarie 1942, fie în revelarea caracterului contradictoriu al declarațiilor martorilor și a marilor diferențe între cifrele experților. Nu de puține ori se afirmă că gazări în masă[27] de asemenea proporții n-ar fi fost posibile din punct de vedere tehnic cu mijloacele existente pe atunci. Chiar dacă ar exista rețineri față de aceste argumente și nu s-ar lua în considerare numeroase alte dovezi — printre care acelea provenite de la Eichmann[28], de la comandantul lagărului din Auschwitz, Höss, și de la mulți dintre cei care au fost în lagăre —, rămâne realitatea uciderii multor sute de mii, precum și o altă realitate, aceea că o parte izbitor de mare dintre aceste victime erau evrei[29]. Rămân declarațiile publice, precum profețiile sau discursurile lui Hitler despre o „distrugere a rasei iudaice în Europa" ori constatarea lui Julius Streicher dintr-o ediție a publicației *Stürmer*, din 1943, conform căreia evreimea se îndreaptă cu pași uriași către

„exterminarea" sa[30]. Rămân, de asemenea, numeroase declarații pe care Hitler le-a făcut în discuții cu diplomați străini sau față de unii invitați și care, în același timp, au pus în lumină fundamentele reale ale *antisemitismului* său.

La 17 februarie 1942, la Cartierul General al Führerului, adresându-se invitaților la masă, printre care Heinrich Himmler, Hitler a spus: „Ceea ce a provocat declinul lumii antice a fost mobilizarea mulțimilor sub semnul creștinismului; pentru ele, această noțiune a avut tot atât de puțin de-a face cu religia precum socialismul marxist cu rezolvarea problemei sociale... Creștinismul a avut nevoie de 1 400 de ani pentru a atinge bestialitatea ultimă. De aceea, nu avem voie să spunem că bolșevismul este deja învins. Însă cu cât mai temeinică este acțiunea prin care sunt dați afară evreii, cu atât mai repede este înlăturat pericolul. Evreul este catalizatorul de la care se aprinde combustibilul. Un popor care nu are evrei este redat ordinii naturale... Dacă lumea n-ar fi lăsată pentru câteva secole în seama profesorului german, după un milion de ani printre noi s-ar plimba numai cretini: capete uriașe așezate pe un corp de nimic"[31].

Prin urmare, ce voia Adolf Hitler să exprime de fapt prin cuvântul „evreu" nu este nimic altceva decât ceea ce aproape toți gânditorii secolului al XIX-lea numiseră cu sens pozitiv *progres*, acel complex de stăpânire tot mai deplină a naturii și de înstrăinare de aceasta, de industrializare și de libertate a comerțului, de emancipare și de individualism, complex pe care, pentru prima dată Nietzsche și după el câțiva filosofi ai vieții, precum Ludwig Klages și Theodor Lessing, îl declaraseră o amenințare la adresa *vieții*. Pentru Hitler, această *viață* corespunde în totalitate *ordinii naturale*, adică structurii societății concomitent țărănească și războinică, cea care, după părerea lui, exista încă în forma clasică în Japonia actuală, în timp ce în Europa a fost periclitată mai întâi de utopia păcii creștinismului și apoi de o industrializare excesivă, însoțită de fenomene de criză și descompunere.

Așadar, Hitler are în vedere același proces care, pentru Marx, fusese simultan progres și declin, proces care ar putea fi numit intelectualizarea lumii. Însă Marx și Nietzsche, Lessing și chiar Klages rămăseseră totdeauna departe de ideea că ar exista o cauză concretă, umană, a acestui proces. Hitler a făcut însă acest pas, care a însemnat o răsturnare față de orice ideologie de până atunci și care n-ar mai trebui însă numit ideologie în sensul originar, deoarece atribuie unui grup de oameni puterea de a da naștere unui proces transcendental. Totuși teza conținea și ceva adevăr, întrucât evreii, ca „popor al scrisului" și apoi ca grup aparent stimulat în mod special prin *emancipare*, însă în realitate extrem de afectat, aveau deja o relație aparte cu acea *intelectualizare*, fără să fie cauza, ci forma ei de apariție. De aceea, are o explicație faptul că Hitler, în intenția de a apăra războiul, ca parte indispensabilă a *ordinii naturale*, a îndreptat tendințele de genocid ale războiului modern în primul

rând împotriva evreilor. Însă un genocid care urmează acestei intenții nu mai este doar un simplu genocid.

Cât de mult mergeau mână în mână pentru Hitler răsturnarea filosofiei istoriei, apărarea *ordinii naturale* și experiența revoluției din 1918, rezultă clar și indiscutabil din afirmația pe care a făcut-o la 22 iulie 1941, către mareșalul croat Kwaternik: „Chiar dacă, indiferent din ce motive, numai un singur stat acceptă pe teritoriul său o familie de evrei, aceasta va deveni focarul de microbi pentru o nouă distrugere"[32]. Apoi a amintit Madagascarul și Siberia ca posibile teritorii în care să fie evacuați evreii europeni, dar deja nu mai putea ajunge în Madagascar, iar curând urma să fie închisă pentru el și Siberia. Dacă ar fi adus toți evreii din Germania și din restul Europei să trăiască în ghetourile din Polonia, n-ar fi fost altceva decât un palavragiu. În momentul discuției cu Kwaternik, dispusese deja uciderea prin gazare a bolnavilor psihic germani și este foarte posibil ca această metodă să i se fi părut deosebit de „umană". Cine îl ia în serios pe Hitler nu poate nega acțiunile de exterminare de la Auschwitz și Treblinka și nici camerele de gazare[33]. Nu are voie să situeze pe aceeași treaptă Auschwitz cu Treblinka, Belzec și Sobibor și cu atât mai puțin cu măsurile de exterminare pe care le-au aplicat ustașii croați împotriva populației pravoslavnice a statului lor. Auschwitz era *o supralicitare* într-un sens și mai profund decât lupta împotriva partizanilor, orientată spre securitatea totală și, de aceea, preventivă, și decât acel socialism biologic planificat al „extirpării a tot ce este dăunător și nesănătos", căruia i-au căzut victimă atât de mulți țigani și care se îndrepta și împotriva *slavilor*. Dar *soluția finală* este unică în felul ei, nu numai într-un sens comun.

Nu se poate contesta însă că această distrugere *transcendentală* a avut loc în cel mai mare secret. Cine, precum Hilberg, încearcă să sugereze că toți membrii serviciului economic și administrativ al SS sau toți angajații căilor ferate care pregăteau trenurile pentru destinația Auschwitz trebuie să fi avut cunoștință despre camerele de gazare, acela ar trebui să nege, în consecință, că prin „Ordinul nr. 1" nimeni nu avea voie să cunoască mai mult decât era strict necesar pentru îndeplinirea sarcinilor nemijlocite, separând și mai mult oamenii unii de ceilalți, ceea ce oricum realiza diviziunea muncii în societatea modernă. Astfel, sute de specialiști pot construi tancuri, în timp ce mii de alți specialiști sunt convinși că au produs piese pentru tractoare pe șenile. Însuși Hilberg relatează că doamna Schirach a fost martoră când, la Amsterdam, în plină noapte, au fost izgoniți evrei, iar ea s-a enervat atât de mult, încât i-a povestit soțului cele întâmplate. Acesta a sfătuit-o ca, la următoarea vizită la Cartierul General, să-l facă atent personal pe Führer în legătură cu asemenea „stări anormale". Führerul a ascultat-o însă „fără bunăvoință" și, după un „schimb de cuvinte", perechea Schirach a părăsit încăperea[34]. Guderian, cel mai renumit general german din trupele de tancuri, alături de Rommel, a declarat cu sinceritate, încă în martie 1945, în fața reprezentanților presei, că

a luptat mult timp în Răsărit, dar niciodată n-a remarcat ceva referitor la „cuptoare diavolești, camere de gazare și creații asemănătoare ale unei fantezii bolnave", cu care un ordin al mareșalului Jukov încearcă să instige „sentimentele de ură ale primitivilor soldați sovietici"[35].

Soluția finală este, fără îndoială, extremă și cea mai caracteristică dintre toate faptele național-socialismului, iar secretizarea ei face parte esențial din acest context, ca și acea răsturnare a filosofiei tradiționale a istoriei, pe care nici Hitler n-a îndrăznit vreodată s-o prezinte public. Ca distrugere teoretic totală a unui *popor mondial*, aceasta se deosebește fundamental de toate genocidele și este contraimaginea exactă a distrugerii teoretic totale a unei *clase mondiale*, prin bolșevism, și în această privință este copia, în domeniul biologiei, a originalului social. Dar tocmai de aceea nu este numai o distrugere *biologică*, ci înseamnă o decizie cu privire la procesul istoric, în totalitate, o decizie *împotriva progresului*, însă pe baza realităților progresiste, în timp ce bolșevismul a fost o decizie *pentru progres*, dar în strânsă legătură cu realitățile rămase în urmă. Cu toate acestea, *soluția finală* nu este unica perspectivă în care trebuie să fie văzut raportul între naționalism și bolșevism. Bolșevismul și naționalismul au fost întotdeauna antagoniste și astfel au rămas până la sfârșit, însă niciodată n-au fost opuse într-un mod contradictoriu, iar cu cât războiul se apropia de final, cu atât mai evident apărea un „schimb de caracteristici".

5. Schimbul de caracteristici și victoria paradoxală a Uniunii Sovietice

Noțiunea de „schimb de caracteristici" nu trebuie înțeleasă în sensul că, pe parcursul războiului, bolșevismul ar fi adoptat configurația adversarului său, iar național-socialismul invers, pe cea a bolșevismului. Însă la ambele regimuri s-au putut observa evoluții și tendințe care urmăreau o apropiere internă de dușman. Prin aceasta, ostilitatea nu a slăbit, ci mai degrabă s-a intensificat și, chiar dacă tendințele sunt prelungite până la un tip ideal, nu rezultă o identitate între regimuri.

Faptul că bolșevismul era tocmai pe punctul de a se „naționaliza" sau de a se „etatiza" fusese curând susținut sau privit cu teamă de prieteni sau de dușmani: la începutul anilor 1920, emigranți și comuniști neortodocși împărtășeau aceeași părere, că bolșevismul a devenit apărătorul intereselor tradiționale ale statului rus. Ca argument putea fi citată existența în continuare a unei armate formate din cadre, cu comandanți profesioniști, iar însăși denumirea de *comisar al poporului* și-a pierdut repede sensul inițial, de funcție într-o perioadă scurtă de tranziție, care trebuia să servească numai „pentru a închide afacerea", cum s-ar fi putut exprima Trotki referindu-se la întregul aparat birocratic[1]. Teza lui Stalin despre *socialismul într-o singură țară* a însemnat următorul mare pas, care a provocat rezistența înverșunată a unei părți

considerabile din vechea gardă a partidului. Conceptul nu satisfăcea nicidecum speranțele emigranților; nu s-a reușit o conciliere a noii Rusii cu vechea Rusie, ceea ce partidul la putere nici nu urmărea: ofițerii care se întorceau acasă erau arestați de către NKVD sau împușcați imediat, iar cea mai puternică forță socială care ar fi putut constitui baza unei împăcări a fost distrusă: clasei țăranilor i s-a răpit independența. Nici măcar tehnicienii străini, care au avut totuși un rol atât de mare la începutul industrializării țării, nu erau siguri că nu sunt urmăriți.

Partidul și abstractizarea sa marxistă dominau neîngrădit, ca și mai înainte; de asemenea, nu a schimbat nimic nici capacitatea particulară de transformare a limbajului ideologic, cu care era acum combătută teza tradițională a totalei egalități, ca „egalizare mic-burgheză", deoarece diferențierea între salarii și activități a fost recunoscută drept condiție preliminară indispensabilă pentru continuarea industrializării. O altă adaptare pragmatică la circumstanțe modificate a survenit atunci când Stalin, în anul 1934, prin două materiale, a dat semnalul de urmărire și desființare a școlii istoricului Pokrovski[2]. Pokrovski fusese totuși cel mai important reprezentant al modului de gândire veritabil marxist din istoriografie, care ataca toate *clasele dominante*, în special clasa dominantă a vechii Rusii, cu la fel de multă înverșunare și dispreț, dar nu știa să vorbească suficient despre țarii despotici, despre moșierii exploatatori, despre groaznicii comandanți din armată, pe de o parte, și despre masele populare exploatate și chinuite, pe de altă parte. Acum însă Stalin și în curând numeroși istorici din jurul său arătau că istoria Imperiului Rus nu a fost numai o succesiune de orori, că în ea și-a croit drum un uriaș progres istoric, ai cărui sprijinitori, ba chiar apărători, au fost de multe ori țarii și colaboratorii acestora. Despre Ivan cel Groaznic a fost creată o imagine nouă și mult mai luminoasă; nici chiar regimul lui Nicolae I nu mai trebuia caracterizat exclusiv drept „teroare polițienească sângeroasă"[3]. În special campaniile de cucerire ale țarilor au fost interpretate mult mai pozitiv și n-a lipsit mult ca acea extindere a Moscovei în toate direcțiile, în care Marx văzuse cea mai mare amenințare la adresa Europei, să fie văzută ca exemplu al progresului în istorie.

În noul Jurământ pe drapel al ostașilor din Armata Roșie, din 1936, nu mai era vorba despre o îndatorire față de *proletariatul mondial*. Deja din 1935, în fruntea Armatei Roșii se aflau *mareșali ai Uniunii Sovietice*. Marea epurare a diminuat foarte mult prestigiul internațional al corpului de comandanți, iar în posturile de conducere devenite vacante au fost promovați, în principal, tineri ruși și ucraineni. În iunie 1940 au fost reintroduse gradele de general și amiral, până atunci considerate *burgheze* sau *țariste*, și din același an datează decretul care încadrează soldații și comandanții în două clase distincte[4].

Cu toate acestea, izbucnirea războiului a dus la o schimbare calitativă. În cuvântarea sa din 6 noiembrie 1941, Stalin i-a acuzat pe fasciștii germani, „lipsiți de conștiință și de onoare", în primul rând că au instigat la „distrugerea

marii națiuni ruse (!), „a națiunii lui Plehanov și Lenin, a lui Belinski și Cernîșevski, a lui Pușkin și Tolstoi, a lui Glinka și Ceaikovski... a lui Suvorov și Kutuzov"[5]. Această declarație însemna cel puțin concilierea spirituală și reunirea vechii și noii Rusii: a comandanților feudali, artiștilor burghezi și intelectualității progresiste, respectiv marxiste. De fapt, în emigrație s-au făcut auzite multe voci, de la Kerenski la Miliukov, care s-au pronunțat pentru apărarea Rusiei împotriva atacului german. Astfel încât a însemnat mai mult decât o schimbare de denumire când, în septembrie 1941, câteva divizii de infanterie au devenit divizii de infanterie de gardă și când, în următorii ani, au fost înființate întregi asemenea armate. În mai 1942, Ordinul Războiul pentru Apărarea Patriei a fost instituit, în două clase, iar Ordinul „Suvorov" a fost acordat din nou, în trei clase, dintre care cea mai înaltă era destinată „comandanților de armate și comandanților care reușesc să distrugă în atac forțele superioare ale inamicului"[6].

În timp ce în Germania Crucea de Cavaler, în clasele înalte, era acordată chiar ofițerilor de rând, cele mai înalte ordine ale Uniunii Sovietice au rămas rezervate comandanților. Vlasov s-a plâns în prizonieratul german de *nivelarea* germanilor[7], în timp ce un general sovietic, călătorind în 1944 în Marea Britanie, și-a exprimat uimirea că aici soldații aveau voie să stea în același compartiment de tren cu ofițerii[8]. Din nou, nu a fost vorba despre o simplă schimbare de termeni când, în ianuarie 1943, corpul comandanților a fost denumit pentru prima dată *corpul ofițerilor*[9]. Prin reintroducerea epoleților lați din perioada armatei țariste, s-a confirmat și stimulat evoluția către o pregnantă separare de clasă între ofițeri și trupă, deși soldatul cel mai de jos se adresa ofițerului cu cel mai mare grad, ca și înainte, prin formula „tovarășe general". În biroul lui Stalin se aflau acum portretele lui Suvorov și Kutuzov, generalii țariști care luptaseră împotriva lui Napoleon și-l învinseseră. El însuși și-a atribuit cel mai înalt grad militar, iar aliații săi occidentali l-au numit în curând doar „mareșalul Stalin".

Aprecierea excepțională a lui Stalin față de *cadre* s-a văzut probabil și din declarația cu care l-a provocat la replică pe Churchill, la Teheran: întreaga forță a puternicei armate a lui Hitler ar consta în aproximativ 50 000 de ofițeri, tehnicieni și specialiști; dacă aceștia ar fi împușcați, atunci pericolul german ar dispărea de pe lume pentru o bună perioadă[10]. Din aceasta se deduce foarte ușor ideea că puterea Uniunii Sovietice nu ar avea la bază masa de milioane de *oameni ai muncii* și soldații simpli, ci pătura conducătoare a înaltului corp ofițeresc și a specialiștilor în armament.

Însă tradițiile naționale n-au fost reabilitate numai în armată. În 1943 a fost acceptată ca aliat și Biserica ortodoxă: chiar de la începuturile războiului, capii bisericii se rugaseră pentru victoria patriei socialiste, iar acum multe biserici au avut voie să oficieze din nou serviciul religios. Au fost redeschise seminariile teologice, ziarele și revistele de interes pentru *atei* au fost reduse ca număr sau

și-au încetat apariția din cauza „lipsei de hârtie". În septembrie 1943, Stalin l-a primit oficial la Kremlin pe capul bisericii, mitropolitul Serghei, iar puțin mai târziu acesta a fost ales patriarh al bisericii ruse, într-o ceremonie oficiată în catedrala de la Moscova, după ce timp de aproape 20 de ani această funcție fusese desființată.

În același an, Stalin a făcut surprinzătorul pas de a dizolva Cominternul. În urmă cu două decenii, în Uniunea Sovietică și în Europa fusese mult răspândită ideea conform căreia Cominternul era centrala revoluției mondiale, iar guvernul de la Moscova este numai aceea dintre filialele sale care cucerise cel mai devreme puterea politică. Acum acesta își găsea un sfârșit lipsit de glorie, după ce nimeni nu mai avea de mult timp îndoieli că devenise doar o agentură a guvernului sovietic. Acum nu mai corespundea liniei politice, iar față de Agenția de presă Reuter, Stalin a justificat dizolvarea prin argumentul demascării minciunii oamenilor lui Hitler, cum că „Moscova" intenționează să se amestece în viața altor state și să le „bolșevizeze"; tocmai prin această desființare este stimulată munca „patrioților din toate țările" de a se reuni într-un „lagăr al libertății unit și național", independent de apartenența politică și de convingerea religioasă[11]. Prin urmare, *Cominternul* devenise victima *politicii Frontului Popular*, pe care el însuși o inaugurase în 1935 și care acum, după opinia lui Stalin, căpătase o importanță fundamentală în „lupta împotriva pericolului dominației mondiale a fascismului lui Hitler".

Bineînțeles că Stalin nu a renunțat nici acum la un apel supranațional. Însă acesta nu se mai adresa proletariatului lumii, ci popoarelor slave. Deja comunicatul referitor la ocuparea Poloniei de răsărit vorbise despre „rudenia de sânge"[12], iar acum la Moscova s-a constituit un „comitet panslavistic", la manifestările obișnuite erau purtate lozinci mari cu chemarea la unitatea popoarelor slave, iar Stalin a spus într-o discuție cu Milovan Djilas: „Dacă slavii rămân uniți și păstrează solidaritatea, atunci în viitor nimeni nu va mai putea mișca un deget. Niciun deget[13]". Asemănător s-a exprimat în decembrie 1944 față de generalul de Gaulle: „țarii au dus o politică proastă. Ei au vrut să domine celelalte popoare slave. Noi avem o politică nouă. Slavii trebuie să fie pretutindeni independenți și liberi"[14].

De la de Gaulle provine și o descriere foarte plastică a banchetului dat în onoarea sa la Kremlin. Pe o scară monumentală, cu pereții împodobiți cu aceleași tablouri ca pe timpul țarilor, el și suita sa au coborât spre sala de festivități în care se strânseseră miniștri sovietici, diplomați și generali, „toți în uniforme strălucitoare", pentru a lua „o masă incredibil de îmbelșugată", la care totul „strălucea cu un lux de neimaginat"[15]. După dineu și după toastul internațional, Stalin s-a ridicat de treizeci de ori, pentru a închina în cinstea celor mai apropiați colaboratori și a celor mai înalți ofițeri ai săi; a amestecat lauda și amenințarea, iar pentru de Gaulle a fost clar că persoana vizată avea de ce să se teamă atunci când a fost abordată în felul următor: „Ai de montat

avioanele noastre. Dacă nu faci bine asta, știi la ce te poți aștepta"[16]. În niciun moment al vieții sale, Hitler nu s-ar fi putut comporta cu mareșalii lui asemenea unui despot oriental. Numeroase alte relatări — precum sunt cele provenite de la Djilas, Svetlana Allilueva și Hrușciov — nu lasă nici cea mai mică urmă de îndoială că „primul stat muncitoresc din lume" devenise la vârful său, în ultimii ani de război, un grup de demnitari acoperiți de cele mai înalte decorații, strălucitori și amețiți de victorie, care nu ieșeau din cuvântul unui dictator absolut.

Este ușor de replicat că, în toate acestea, ar fi fost vorba despre aspecte exterioare și mijloace tactice, care puteau fi înlăturate în orice moment de către partidul de guvernământ, dacă ar fi pus serios în pericol obiectivele și conceptele incontestabile. În ce privește Comitetul Panslavistic, corectitudinea argumentului este evidentă, iar moartea trebuia să pună capăt dictaturii lui Stalin într-un timp previzibil. Biserica ortodoxă devenise un instrument puternic, loialitatea partidelor comuniste din toată lumea era în afara discuției și de aceea trebuia să pară că, în orice moment, Cominternul ar putea să fie reînființat. Însă chiar dacă se accepta că Stalin locuia, ca și înainte, în trei mici camere, că generalii de-abia așteptau să renunțe la epoleți și la ordine, pentru a-și pierde recunoașterea în societatea mondială fără clase, și că Jdanov elaborase deja apelul cu care voia să cheme proletariatul din întreaga lume la revoltă împotriva capitalismului, nu se poate totuși face abstracție de faptul că Uniunea Sovietică, din 1941 până în 1945 și în mare măsură și înainte, fusese nevoită să apeleze la ajutorul tuturor acelor tradiții, forțe și tendințe pe care adversarul se bazase de la început. Ea se înfățișase ca țară a socialismului de stat sau ca țară național-socialistă pentru că voia să supraviețuiască și exista suficient temei pentru presupunerea că a fost într-adevăr o asemenea țară, dar pur și simplu nu se putea întoarce la începuturile ei, chiar dacă ar fi dorit.

Presupunerea devenea certitudine pentru cel care privea fotografiile băieților îmbrăcați în uniforme ce nu lăsau să se vadă nimic din trăsăturile tinerești și care, rânduiți sub fotografii de generali și mareșali, urmăreau cu atenție sfaturile unui ofițer masiv[17]. Și nimic nu suna mai puțin a ipocrizie sau a instrumentalizare tactică decât cuvintele lui Stalin adresate în timpul războiului către Djilas: „În primul rând însă, a fost ceva anormal, nefiresc să se creadă în simpla existență a unui vis comunist general, într-o perioadă când partidele comuniste ar fi trebuit să caute un limbaj național și ar fi trebuit să lupte în condițiile care erau dominante în țările lor"[18]. În viziunea lui Stalin, Lenin se înșelase în mod evident când, în 1917, crezuse că *epoca revoluției mondiale a proletariatului* era iminentă.

Se poate trage din această judecată concluzia că național-socialismul obținea victoria pe plan intern, când pe câmpurile de luptă suferea înfrângere după înfrângere? Această concluzie ar fi obligatorie numai dacă național-socialismul ar fi fost într-adevăr un socialism național sau un socialism de stat.

Cuvintele compuse dau un sens clar numai dacă accentul cade cu adevărat pe substantiv și dacă adjectivul adăugat exprimă o determinare suplimentară, chiar dacă esențială. La origine, național-socialismul nu a fost totuși niciodată un socialism, adică o mișcare determinată în principal de motivele unei dispute interne de clasă, ci a fost un naționalism social de tip fascist, în cea mai radicală formă de apariție a acestuia. Dar și în configurația finală, a rămas în contururile inițiale, care aduseseră o mișcare populară politico-revoluționară într-o simbioză precară cu păturile conducătoare. Însă tocmai prin aceasta, purta în sine tendințele unui tip nou. Acestea s-ar fi materializat dacă el ar fi văzut în bolșevism mai puțin o sperietoare, cât, în primul rând, un model. În ultimii ani de război, național-socialismul a făcut pași hotărâtori pe acest drum, fără însă a-l duce până la capăt altfel decât în considerații ipotetice.

În mod cert, bolșevismul și comunismul au fost de la început un model pentru național-socialiști, însă preponderent cu privire la metodele purtării luptei, adică în primul rând ale propagandei. Era destul de dificil totuși să fie separate metodele și conținuturile atunci când Goebbels nota în jurnalul său, în martie 1942, că Führerul avea o stimă deosebită pentru tactica de război rusă: „Intervenția în forță a lui Stalin a salvat frontul rusesc. În tactica războiului nostru trebuie să folosim metode asemănătoare, dacă vrem să ne impunem în fața lui. Duritatea aceasta ne-a lipsit uneori și trebuie să încercăm s-o suplinim"[19]. În orice caz, aproape un an mai târziu, devenise model un gest care, încă de la începutul războiului, trecuse drept dovadă a fanatismului orb și a bestialității necivilizate, și anume sinuciderea colectivă a soldaților care se văd într-o situație fără ieșire. Judecata lui Hitler a fost fără echivoc atunci când, la 1 februarie 1943, a primit știrea despre capitularea mareșalului Paulus. „Formal, s-au predat absolut corect", a spus el. „Altfel, ar trebui să se adune toți la un loc, ca un arici, și să se sinucidă cu ultimele cartușe. Dacă ne imaginăm că o femeie, numai pentru că aude câteva cuvinte jignitoare, are demnitatea să se încuie în casă și să se împuște imediat, atunci nu am nicio stimă pentru soldatul care se sperie să facă la fel, preferând să fie luat prizonier[20]." Prin aceste cuvinte, Hitler a pus pe aceeași treaptă situații extrem de diferite, readucând astfel războiul la stările inițiale pe care „civilizația europeană" dorea să le distrugă.

Puțin mai târziu, i-a dat pe Stalin și bolșevismul drept model pentru structura internă a regimului. Într-o discuție cu gauleiterii Reichului, de la începutul lunii mai 1943, a lăudat mai întâi epurarea efectuată de Stalin în rândurile Armatei Roșii, prin care a înlăturat toate curentele defetiste și a crescut considerabil puterea de luptă, în contrast cu așteptările de care nici el nu a fost străin la început. Apoi a continuat: „Față de noi, Stalin mai deține și avantajul de a nu întâmpina opoziție din partea societății. Prin măsuri de lichidare, bolșevismul a înlăturat-o și pe aceasta în cei 25 de ani care au trecut... Bolșevismul s-a descotorosit la timp de acest pericol și ca atare poate să-și

îndrepte întreaga forță împotriva adversarului. În interior, practic nu mai există opoziție"[21]. Tocmai prin aceasta Hitler și-a anulat într-un fel baza propriului sistem. Nu-și extrăseseră oare, el și adepții lui, cele mai puternice și durabile sentimente din „distrugerea intelectualității naționale", așa cum se întâmplase în Rusia, și care pentru Germania părea să fie o amenințare? Ce altceva fusese baza succeselor sale până în 1941, decât armata intactă și administrația în funcțiune, care veniseră spre el din Republica de la Weimar și, în ultima instanță, din imperiu? Dacă „opoziția societății" era răul fundamental, adică totalitatea cercurilor pentru a căror simpatie și adeziune se străduise toată viața, ce se alegea atunci din acuzațiile sale la adresa „evreilor și bolșevicilor"? Regimul său se deosebea de al bolșevicilor numai prin aceea că unul dintre participanții la războiul civil, anume Freikorps, s-ar fi impus deplin în Germania, prin „lichidarea" tuturor adversarilor și a tuturor amenințărilor, la fel ca partidul dușman în Rusia?

De fapt, Hitler și apropiații săi erau tentați tot mai mult să renunțe la fascismul radical în favoarea unui regim care, față de structura socială încă foarte bine păstrată, ar fi fost la fel de radical în interior ca și bolșevismul și care, tocmai prin aceasta, și-ar fi creat posibilitatea să-și urmărească și obiectivele de politică externă cu brutalitate revoluționară[22]. O denumire pentru un asemenea regim nu există, deoarece Hitler putea să-l înfăptuiască doar în etape. Termenul de „bolșevism-național" nu este potrivit, pentru că acesta avusese întotdeauna drept țel suprem o alianță între Germania și Uniunea Sovietică. În plus, „naționalismul" trebuie să rămână substantivul din sintagmă, pentru că, deși Hitler a extins noțiunea până la cea de *rasă ariană*, nu s-a abătut niciun moment de la ea. În lipsa unui termen mai bun, s-ar putea vorbi despre *bolșo-naționalism*, adică un sistem naționalist, pe criteriul *rasei biologice*, care, față de diferențele sociale existente, pășește la fel de radical spre *lichidare* și tinde la fel de hotărât spre omogenitatea ideologică și socială, cum o făcuse și bolșevismul, chiar dacă este vorba despre o omogenitate ce include în sine, de la bun început, o ierarhie strictă și o disciplină necondiționată.

Fără îndoială că în Germania au fost făcuți pași remarcabili în direcția unei astfel de egalități. În corpul de armată SS, relațiile între soldați și ofițeri erau cu mult mai camaraderești și mai degajate decât între soldații și ofițerii din Wehrmacht. Însă și militarii Wehrmachtului, de la simplul soldat până la mareșal, aveau parte de același regim de viață, concretizându-se astfel teza care fusese una dintre premisele cele mai importante ale revoluției din 1918. Nu a părut neverosimil, când, despre munca prizonierilor de război, s-a spus că „astăzi patronii sunt reprezentanți ai poporului german" — teză care corespundea unei cerințe enunțate de Karl Marx, ce vorbea, bineînțeles, nu despre „popor", ci despre „muncitori"[23]. Discursul lui Goebbels, din 18 februarie 1943, avusese un ecou atât de mare prin apelul la războiul total, în

primul rând pentru că părea se anunțe desființarea tuturor „privilegiilor"; similar a fost văzut și discursul lui Hitler din 26 aprilie 1942, care, după prezentarea unui raport al SD, datorită atacurilor puternice la adresa justiției și a funcționarilor, găsise aprobare entuziastă în „cercurile mai simple" și în „cercurile muncitorești"[24].

Principala pretenție a lui Hitler și a lui Himmler era însă „fanatismul", al cărui model a devenit, treptat, comisarul politic al Armatei Roșii. În cadru public, dar și în particular, Hitler ataca acum „păturile sociale superioare nesincere, decadente" sau această „burghezie netrebnică", iar Himmler sublinia ca avantaj al „rusului" faptul că acesta dispunea de „o armată politizată până la ultimul om, așadar, o armată condusă și îndoctrinată ideologic"[25]. Astfel a fost creat *ofițerul de conducere național-socialist* și, chiar dacă acesta nu a deținut poziția pe care o avuseseră comisarii politici din Armata Roșie până la desființarea definitivă a structurii, în octombrie 1942, Hitler a văzut totuși în el pe cel mai important factor al „corpului unitar ideologic", în care ar trebui să se contopească poporul și armata. De aceea, el îi considera pe „intelectuali, oameni de știință" inutili în această poziție, ba chiar „complet fără valoare și nocivi"[26]. Înalta stimă personală pentru Stalin (din partea căruia exista o prețuire la fel de înaltă pentru Hitler, dar altfel motivată) se lega la Hitler cu admirația pentru forța ideologiei. Singura explicație pentru faptul că rușii sunt „cu adevărat unicii mari adversari ai Germaniei", este că Rusia are o ideologie și în fruntea ei se află, fără îndoială, o mare personalitate, îi declara el lui Ion Antonescu în ianuarie 1943[27].

Atentatul lui Stauffenberg de la 20 iulie 1944 și descoperirea conspirației cu multe ramificații — care, în ciuda eșecului accidental din *Wolfsschanze* (Bârlogul lupului)*, în unele locuri (cum a fost la Paris) dusese la consecințe grave — au dezlănțuit un val de măsuri și invective, care i-au afectat — nu în cele din urmă — pe purtătorii celor mai cunoscute nume ale istoriei germane și prusace: Moltke și Kleist, Yorck von Wartenburg și Tresckow, von der Schulenburg și Schwerin și, în afară de aceștia, forțele sociale care, în totalitate sau prin reprezentanți, supraviețuiseră sub regimul politico-totalitar: înalta birocrație și biserica, sindicatele și partidele. Stalin ordonase ca mareșalii, comandanții și generalii considerați suspecți să fie împușcați; Adolf Hitler i-a spânzurat pe mareșalul von Witzleben și pe generalii von Hase, Stieff și Hoepner. Nu s-a mulțumit însă doar cu pedepsirea vinovaților. A introdus pedepsirea familiilor adversarilor lui, pregătind astfel exterminarea unei întregi pături sociale. De aceea, Himmler a putut să afirme la întrunirea cu gauleiterii, la Posen, în data de 3 august 1944: „Familia contelui Stauffenberg va fi exterminată până la ultimul om"[28]. Este adevărat că Stalin ordonase uciderea în lagăre a mai multor membri din familia lui Tuhacevski, totuși nu dispusese

* Denumire dată Cartierului General al Führerului de la Rastenburg (n. ed.).

niciodată o asemenea *exterminare* și, în orice caz, nu ceruse așa ceva într-o cuvântare. În fața gauleiterilor, Himmler s-a văzut obligat să se apere de reprosul că acesta este un procedeu bolșevic: „Nu, nu-mi luați în nume de rău, nu este absolut deloc bolșevic, ci foarte vechi și foarte uzual la strămoșii noștri"[29]. Însă el a tras concluzia la îndemână, aceea că bolșevismul a recurs primul la comportamente arhaice și că național-socialismul este pe punctul de a copia bolșevismul. Și n-a îndrăznit să tragă concluzia care se impunea, atunci când a afirmat că Germania ar fi învins în Vest pentru că a fost „revoluționară" față de aceste state burgheze[30]. Era cumva bolșevismul pe punctul de a obține victoria asupra Germaniei, pentru că reprezenta mișcarea mai revoluționară, în comparație cu național-socialismul? În orice caz, ar putea fi extinsă concepția lui Robert Ley, care într-un discurs din 22 iulie, era furios pe „porcii cu sânge albastru" și, susținut de aplauze furtunoase, pretindea „că revoluția recuperează tot ceea ce a omis să realizeze"[31]. Teza lui Vlasov și a prietenilor săi germani, conform căreia Rusia putea fi învinsă numai prin Rusia, fusese disprețuită; trebuia acum să se ajungă la concluzia că bolșevismul putea fi învins numai prin bolșevism?

Când, în februarie și martie 1945, Hitler a avut cu Bormann și Goebbels ultimele discuții, publicate mai târziu sub titlul *Hitlers Politisches Testament*, pentru prima dată în viață și-a făcut o autocritică serioasă, care rezulta de fapt din crearea unei noțiuni precum cea de „bolșo-naționalism". Politica germană ar fi fost făcută în mare măsură de generali și de diplomați, care fuseseră „oameni de ieri" și „mic-burghezi reacționari". Misiunea ar consta în a-i elibera pe muncitorii francezi și de a îndepărta fără milă o „burghezie anchilozată, fără inimă și fără patrie". În plus, Germania ar fi fost dispusă să cheme la revoltă popoarele islamice și să le elibereze[32]. Hitler a uitat, desigur, că asemenea propuneri mai fuseseră făcute și că el însuși le respinsese întotdeauna, pentru că dorea să țină seama de Mussolini și de Pétain. Și nu fusese el acela care luase partea mareșalului Antonescu împotriva Gărzii de Fier?

Cu cât Hitler se străduia mai mult să schițeze, cel puțin retrospectiv, conturul unui drum mai radical și mai revoluționar, cu atât mai puțin putea să ascundă, în ultimele sale declarații private și în comunicatele oficiale, că sentimentele sale cele mai puternice rămăseseră nemodificate și că se îndreptau în continuare împotriva evreimii, cea mai mare forță de lichidare a „ordinii naturale", și împotriva bolșevismului, o molimă și o monstruozitate revoltătoare.

De aceea, ca și mai înainte, și-a atribuit meritul că, pentru binele omenirii, „a spart abcesul evreiesc", întrucât acest război a fost, mai mult decât precedentul, un „război exclusiv evreiesc"[33]. Când, după invazia anglo-americană din 1944, i-au parvenit informații că în sudul Franței ar fi fost proclamate „soviete", a spus că acest val comunist se va extinde pe întreg teritoriul francez și că, în cele din urmă, trupele engleze și americane vor fi și ele infestate; ceva

asemănător s-a petrecut în Arhanghelsk la sfârșitul ultimului război, iar astăzi întreaga Franță este locuită de o populație total indisciplinată și bolșevică[34]. Însă cât de vie și de hotărâtoare îi rămăsese amintirea finalului războiului și a războiului civil rus, lăsase să se vadă, într-un mod surprinzător, deja în analiza făcută la 1 februarie 1943. Atunci prevăzuse că ofițerii prinși la Stalingrad vor apărea curând, în calitate de propagandiști, la postul de radio rus, aducând pentru aceasta următorul argument: „Trebuie să vă imaginați: este adus la Moscova și imaginați-vă «cursa de șobolani»! Atunci semnează totul. Va face mărturisiri, va lansa apeluri"[35]. Trecutul războiului civil rus, devenit între timp pentru aproape toți ceilalți oameni doar o amintire, pentru Hitler era de actualitate, iar el percepea încă bolșevismul, pe care îl admira însă în forma statului „național-socialist" al lui Stalin, drept sperietoarea prăbușirii și a ororilor de neimaginat, așa cum îl văzuseră în 1920 atâția oameni în Germania[36].

Pentru el, era extrem de clar că doar puțini dintre oamenii săi erau gata să ia în mod serios drept model bolșevismul, că nimeni nu a reunit atât de multe sentimente contradictorii ca el însuși și că în această privință era absolut singur. De aceea, Hitler a considerat că are dreptate când, la sfârșitul lui februarie 1945, a menționat pentru eșecul său o cauză pe care până atunci nu o numise niciodată: nu mai era vorba despre „trădarea" vechilor ofițeri și rezistența „reacțiunii", nici despre sistemul social care până la urmă împiedicase un adevărat război *total*[37], ci despre însuși poporul german, inconstant și influențabil ca niciun alt popor și care, în istoria sa, a trecut întotdeauna dintr-o extremă în cealaltă[38].

Primul paradox al victoriei pe care Uniunea Sovietică a obținut-o asupra Germaniei a fost următorul: în 1917, Maxim Gorki le reproșase lui Lenin și Troțki că ei considerau poporul rus un simplu material pentru planurile lor de eliberare mondială; Adolf Hitler, dimpotrivă, promisese solemn, puțin mai târziu, să servească patriei germane și numai acesteia. Acum Hitler repudia poporul german, ca material necorespunzător, iar Stalin îl lăuda pe cel rus, a cărui voință de autoafirmare împotriva planurilor lui Hitler și Rosenberg o întruchipase, în cele din urmă.

Al doilea paradox rezultă din faptul că victoria a devenit posibilă numai cu ajutorul celui mai vechi dușman al capitalismului, și anume al principalelor puteri anglo-saxone, care, deși abia în faza finală a războiului aduseseră o contribuție militară directă importantă, prin atacurile lor aeriene și prin uriașele livrări de material de război, fuseseră totuși factorul hotărâtor.

Al treilea paradox a constat în faptul că Stalin a fost incapabil să pună în slujba sa toate acele forțe și simpatii din propria țară și din țările Aliaților, pe care Lenin căutase să le distrugă complet și care ar fi fost mult mai firesc reprezentate de Vlasov. Cu alte cuvinte, într-un moment de dificultate maximă, Stalin și-a adus regimul pe calea socialismului de stat sau a *național-socialismului*, în timp ce Hitler, mergând pe drumul opus, spre o mai mare radicalitate socială, a reușit să

facă doar câțiva pași, întrucât postulata masă de fanatici *bolșo-naționaliști* nu exista în Germania, iar după cinci ani de război nici nu putea să existe.

Războiul germano-sovietic a fost componenta cea mai importantă și mai decisivă a celui de-Al Doilea Război Mondial, însă ca război între bolșevism și național-socialism este înțeles insuficient și greșit, dacă nu se ține seama de acele transformări la care au fost supuse ambele partide și ambele regimuri. Însă o ultimă constatare trebuie să îmbrace forma unei întrebări, pentru că are legătură cu cea mai enigmatică dintre toate deciziile lui Hitler.

Începând cu vara anului 1943, armata sovietică obținea permanent noi victorii, cea mai importantă fiind nimicirea Grupului de armate Centru, în iunie-iulie 1944. Dar, în decembrie 1944, armatele germane se aflau încă pe Vistula, iar în Prusia Orientală diviziile sovietice reușiseră numai o pătrundere temporară, care însă provocase o teamă îngrozitoare în rândul populației est-germane, întrucât brеșa creată părea să demonstreze că, de fapt, rușii duceau o campanie de răzbunare și distrugere împotriva germanilor[39]. Punctul de pornire al unui nou atac ar fi fost, fără îndoială, capul de pod de la Baranov, la sud de Varșovia. În același timp, americanii și englezii înaintaseră până la granița de vest a Reichului. Atunci Hitler a făcut apel la ultimele rezerve și a declanșat ultima sa ofensivă, însă nu împotriva capului de pod sovietic, ci împotriva pozițiilor aliate din Belgia. Ofensiva asupra Ardenilor, cu obiectiv final orașul Anvers, ca mare port pentru aprovizionarea trupelor, a însemnat inițial un asemenea succes, încât Hitler și-a permis să le spună generalilor săi că, într-o confruntare separată, Germania va termina cât ai bate din palme cu fiecare dintre cei trei adversari[40].

Însă Eisenhower a putut să rezolve repede situația în urma căreia trupele au fost nevoite să se retragă, iar când, la solicitările lui Churchill și Roosevelt, s-a declanșat ofensiva sovietică, deja la 12 ianuarie, Hitler nu mai avea deloc resurse cu care să poată opune rezistență; în aceste condiții, trupele sovietice au parcurs drumul până la Berlin într-un timp aproximativ egal cu cel de care avuseseră nevoie armatele germane, în 1941, pentru a străbate distanța de la graniță până la porțile Moscovei. Iar ce nu făcuseră japonezii în 1941 au făcut acum americanii și englezii: au înaintat asupra capitalei dușmane din cealaltă parte. Ceva pledează pentru ideea că Hitler declanșase ofensiva Ardenilor pentru că spera să-i determine pe Aliații occidentali să dorească pacea. Într-adevăr, până aproape de ziua sinuciderii lui Hitler și a cuceririi Berlinului, Stalin a considerat posibil un acord îndreptat împotriva sa, încheiat între Germania și SUA, respectiv Anglia.

În aceste ultime săptămâni de război, Himmler s-a dovedit foarte limpede a fi *vesticul* care fusese întotdeauna în adâncul inimii sale. Goebbels, dimpotrivă, părea că este tentat să încheie un acord cu Uniunea Sovietică. De aceea, nu este clar ce a urmărit să obțină Hitler prin ultimele sale hotărâri și planuri. Fără discuție că Germania ar fi fost împărțită în zone de ocupație chiar

și în cazul în care Hitler s-ar fi hotărât să pornească ofensiva la Baranov, în loc de Ardeni. Este improbabil că, după ocuparea întregii Germanii, americanii, care credeau că au nevoie de ajutorul sovietic în lupta împotriva Japoniei, ar fi cedat eventualelor dorințe ale lui Churchill și ar fi încălcat acordul din 1944 referitor la împărțirea zonelor de ocupație. Populația est-germană ar fi fost însă scutită de soarta îngrozitoare de care a avut parte, nu doar în urma acțiunilor soldaților Armatei Roșii și a atacurilor distrugătoare ale Aliaților asupra orașului Dresda, ci și a greșelilor și a lipsurilor manifestate de autoritățile părții germane.

Când ministrul pentru înarmare, Albert Speer, a vrut să-l determine pe Hitler să retracteze ordinul de distrugere, ce corespundea exact acelui ordin din 1941 al lui Stalin, numai că în cazul Germaniei nu exista spațiu în care să poată fi evacuat ceva, acesta i-a spus ministrului: „Dacă războiul va fi pierdut, atunci va fi pierdut și poporul. Nu este necesar să ținem seama de condițiile de care are nevoie poporul german pentru cea mai primitivă formă de supraviețuire... Pentru că poporul s-a dovedit mai slab, iar viitorul aparține exclusiv poporului mai puternic din Răsărit"[41]. Această declarație concordă perfect cu declarații asemănătoare, printre care cea tocmai citată, și arată cel puțin că pentru Adolf Hitler, la sfârșitul vieții, sperietoarea de odinioară — de acum înainte inaccesibilă — devenise model, chiar dacă în cadrele unei concepții *naționaliste* despre lume, care nu poate fi numită ideologie. Cu toate acestea, fără îndoială că el nu încetase să urască bolșevismul. Însă acesta era numai un paradox printre mai multe paradoxuri și o contradicție printre multe contradicții. Paradoxurile și contradicțiile au abundat în epocă, dar în Hitler și în național-socialismul său erau mai puternic concentrate decât în oricare altă formă de manifestare sau decât în oricare alt fenomen al secolului al XX-lea.

CONSIDERAȚII FINALE DE LA RĂZBOIUL CIVIL EUROPEAN (1917-1945) LA RĂZBOIUL CIVIL MONDIAL (1947-1990)

Perioadele secolului al XX-lea

În aprilie și mai 1945 s-au purtat ultimele lupte ale războiului civil european, dar nimeni nu vedea în acestea altceva decât rezistența disperată a Wehrmachtului învins, a cărui împotrivire mai urmărea doar ca, în fața avansării armatei Uniunii Sovietice, să aducă o cât mai mare parte din populația Germaniei de Est în relativa securitate a „Vestului". „Coaliția mondială democrată" și-a sărbătorit victoria atunci când, la 8 mai, mareșalul Keitel și amiralul von Friedeburg au semnat actul de capitulare și întreaga Germanie a fost ocupată de trupele puterilor învingătoare. E adevărat că puterea învinsă a fost desemnată frecvent ca fiind „fascismul", însă apartenența la partid nu mai juca vreun rol: populația din teritoriile germane de la răsărit de Oder și Neisse a fost expulzată în totalitatea ei, fără a se face vreo diferență între „naziști" și „nenaziști"; același lucru a fost valabil în linii mari și pentru regiunea sudetă. Conducătorii celui de-Al Treilea Reich — în măsura în care au fost prinși — au fost în majoritate condamnați la moarte și executați pentru „crime împotriva umanității", prin procesul de la Nürnberg, SS a fost declarat „organizație criminală", iar NSDAP se desființase deja; se considera de la sine înțeles că național-socialismul își pierduse puterea odată cu prăbușirea totală a Germaniei și că mai erau de înlăturat numai „rămășițele" sale.

Încă din toamna anului 1945, Viaceslav Molotov vorbea însă despre necesitatea de a fi stârpite „rădăcinile fascismului", iar odată cu această schimbare, pentru cunoscătorii ideologiei sovieto-marxiste a devenit evident că în „familia" învingătorilor nu trebuiau distinse în niciun caz — așa cum, după cât se pare, Franklin D. Roosevelt își imaginase înainte de a muri — o putere democratică a Estului și cele două puteri ale Vestului; abia acum, după intermezzo-ul fenomenului neașteptat al fascismului, stăteau față în față cele două forțe ale istoriei mondiale a căror luptă finală la Rin o preziseseră Lenin și Radek în 1919 pentru viitorul apropiat, și anume „socialismul", pe de o

parte, și „capitalismul", pe de altă parte. Oare sistemul sovietic fusese considerat vreodată altfel decât anticapitalist și ce urau oare mai mult americanii decât economia de stat planificată, care făcea din întreprinzător un funcționar și paraliza jocul liber al forțelor pieței?

Însă moștenirea din perioada fascismului a împiedicat renașterea imediată a antagonismului tradițional, deoarece, începând cu anul 1935, Uniunea Sovietică se definea în cele mai importante comunicate ale sale drept „antifascistă", antifasciste erau și Partidul Laburist, ajuns la guvernare în Anglia în vara lui 1945, și coaliția de partide care guverna în Franța, sub conducerea generalului de Gaulle. La rândul său, Stalin era foarte interesat să primească în continuare ajutor material din partea Statelor Unite ale Americii pentru atât de grav afectata Uniune Sovietică, ale cărei forțe armate convenționale erau, desigur, impresionante. Cu certitudine, și o ordine mondială antifascistă a democrațiilor răsăritene și occidentale ar fi conținut importante diferențe între puteri, iar neînțelegerile perioadei postbelice pot fi înțelese în bună parte cercetând disputele în jurul vidului relativ de putere: cu privire la structura internă și la orientarea de politică externă ale Poloniei, cu privire la încheierea păcii cu Italia și cu ceilalți aliați ai Germaniei, cu privire la statutul Berlinului de Vest, din care se poate înțelege, în parte, până și blocada Berlinului, pentru că, chiar dacă la Kremlin ar fi guvernat patriarhul Bisericii ortodoxe și dacă la Washington ar fi fost președinte un quaker, tot ar fi existat dispute în legătură cu enclava americană din mijlocul zonei de ocupație sovietică.

Foarte curând însă, după mai 1945, și de partea occidentală au apărut disonanțe — la început pe jumătate ascunse — în armonia antifascistă, rezultate dintr-un motiv mai profund decât din simpla diferență între interesele de putere. Încă din vara anului 1945, unele declarații și reacții ale generalilor și diplomaților anglo-saxoni lăsau să se vadă o profundă înstrăinare, chiar ostilitate față de aliatul de război sovietic; acestea cereau o concentrare în zonele occidentale a tuturor forțelor, inclusiv a germanilor, care să se impună în fața Uniunii Sovietice „barbare" și dușmane ideologic. În partea adversă, în ciuda uriașului prestigiu al lui Stalin, mișcarea comunistă din afara Uniunii Sovietice nu-i urma întotdeauna în întregime sfaturile: partizanii lui Tito se comportau mult mai radical decât dorea Stalin, iar comuniștii greci au declanșat un război civil. Dar chiar și acolo unde voința lui Stalin s-a impus în mod absolut au avut loc evoluții receptate foarte negativ în Vest, cum a fost, nu în ultimul rând, „unirea forțată" a social-democraților cu partidul comunist în zona de ocupație sovietică din Germania, un exemplu caracteristic de preluare comunistă a puterii, imitat puțin mai târziu în Cehoslovacia, precum și în restul țărilor est și central-europene. La acestea s-a referit, în mod expres, Churchill în discursul de la Fulton, din 5 martie 1946, același Churchill care, în 1919, în calitate de ministru englez de război, fusese unul dintre cei mai

hotărâți anticomuniști și care, deși nu mai era prim-ministrul Marii Britanii, păstra încă o foarte multă influență. Printre auditori se afla Harry S. Truman, succesorul lui Roosevelt la președinția SUA. Stalin a reacționat vehement, deși, încă în discursul din 18 februarie, emisese declarații din care se putea deduce că Uniunea Sovietică pășea acum în faza a doua a disputei cu dușmanul secular.

Anunțarea de către președintele american a „doctrinei Truman", în martie 1947, a însemnat trecerea la o dispută ideologică mondială, deși ocazia nemijlocită a fost numai sprijinul material acordat guvernului anticomunist din Grecia: două forme de viață s-ar afla, în întreaga lume, într-o opoziție totală; una dintre acestea s-ar baza pe voința majorității și s-ar caracteriza prin sistem reprezentativ, alegeri libere, garanții pentru libertatea individuală și prin absența reprimării politice; cealaltă s-ar întemeia pe teroarea unei minorități, alegeri nelibere și reprimarea libertăților individuale. Expunând această doctrină, președintele se baza nu atât pe teoria totalitarismului, încă incomplet elaborată, cât pe experiența totalitarismului, despre care relatau deja numeroși refugiați din sfera de putere sovietică. Dacă Lenin opusese sistemul mondial capitalist celui socialist, iar Hitler pusese în opoziție național-socialismul, ca principiu al sănătății rasiale întruchipat de Germania, cu principiile distrugătoare ale bolșevismului și ale universalismului capitalist, pentru Truman conflictul mondial se desfășura între libertatea statului occidental constituțional și reprimarea prin teroare exercitată de totalitarismul comunist.

Prin aceasta, noua dispută își găsise și din partea americană articularea ideologică fără de care ar fi rămas o simplă luptă pentru putere între marile state. Lunga istorie a acestui „război rece", minimalizat adesea prin denumirea de „conflict Est-Vest", nu poate fi schițată aici nici măcar pe scurt[1]; vor fi făcute doar câteva observații, care compară acest război — în realitate, un război civil mondial cu multe transformări, răsturnări, încordări și destinderi — cu războiul civil european dintre 1917 și 1945.

Provocarea a început din anul 1947, într-un fel chiar din 1945, de la ideea socialismului și de la înfăptuirea revoluționară a acestei idei, la fel ca în 1917. Însă ideea pierduse considerabil din forță, nu în ultimul rând prin amintirea Pactului Hitler-Stalin, iar nu puțini dintre susținătorii ei inițiali îi deveniseră adversari. Pe de altă parte, baza de putere nu mai era doar Rusia sovietică și, în afara spațiului ei, o mișcare comunistă puternică numai în Germania, ci, în plus, întreaga Europă răsăriteană ocupată de trupele sovietice, inclusiv partea de est a Germaniei și, de asemenea, puternicele partide comuniste din Franța și Italia; în 1948-1949 s-a văzut că și în China comunismul era o forță autonomă, iar prin victoria lui Mao Tzedong asupra lui Cian Kai Și în războiul civil, s-a creat imaginea unei forțe de mărime copleșitoare, desemnată în curând în Occident prin sintagma „blocul sovieto-chinez". Este drept că au apărut destul de repede sciziuni, cum a fost aceea creată prin „dezertarea" lui

Tito în anul 1948, însă, pe de altă parte, partidele comuniste sau socialiste, simpatizante ale acestui bloc, au câștigat în forță în multe locuri din lume. Sentimentul de amenințare încercat de „Vest" și de toți adepții libertății economice și spirituale era justificat.

În anii 1919 și 1920, prin comuniști autohtoni și apoi, în parte, și prin soldați, Rusia sovietică își întinsese brațul până în Ungaria, Bavaria și Polonia. Pretutindeni aceste acțiuni fuseseră repede reprimate sau respinse, iar Uniunea Sovietică se dedicase „construcției socialismului într-o singură țară", deși Stalin era în continuare denumit „conducătorul proletariatului mondial". În vara anului 1950, însă, trupele Coreei de Nord comuniste au cucerit aproape întreg sudul peninsulei și, când contraatacul americanilor părea încununat de succes, au intervenit „voluntari" chinezi. În cele din urmă, a fost restabilit *statu-quo ante*, însă forțele comuniste s-au impus în Vietnam împotriva francezilor, și acolo reușindu-se o stabilizare (temporară) numai cu mari eforturi și dificultăți. Prin urmare, forța atacatoare s-a retras spre propriul teritoriu cu mult mai puțin decât fusese cazul după 1918, iar acum teatrul ei de acțiune viza o arie mondială. În realitate, Occidentul se afla în defensivă, deși cea mai mare parte a Germaniei și întreaga Japonie aparțineau sferei sale de putere.

În perioada care a urmat Primului Război Mondial, sentimentul de amenințare, dar și veștile despre „teroarea roșie" din Rusia au contribuit substanțial la faptul că, în Italia și apoi în Germania, au venit la putere partide de tip încă necunoscut, care își manifestau mai pronunțat aversiunea față de comunism decât partidele de până atunci, dar care prezentau asemănări izbitoare cu adversarul, atât ca mișcări, cât și ca regimuri. Nimic de acest fel nu s-a întâmplat după 1945 în țările Occidentului: mccarthyismul american a rămas foarte departe de constituirea într-un partid și de o preluare a puterii, cu siguranță și pentru că partidele sistemului au manifestat o voință fermă de autoafirmare și de apărare, printre acestea nu în ultimul rând social-democrația berlineză condusă de Ernst Reuter, care în 1921 fusese secretarul general al Partidului Comunist German. Cel mai important mijloc de luptă și autoafirmare nu era însă voința politică, ci o economie extrem de eficientă, care în SUA depășea toate recordurile anterioare de producție și în Germania dădea naștere „economiei de piață sociale". În acest fel, în cazul aliaților americanilor din Berlin, mai întâi foarte precauți, sentimentul necesității trăit foarte concret s-a amestecat în curând cu unul de superioritate, care privea de sus condițiile de viață precare „din Est" și nu mai știa nimic despre acea „criză economică mondială", care în 1932 făcuse să dispară aproape total diferența existentă încă de pe atunci.

Uniunea Sovietică din perioada de început nu fusese scutită în întregime de zdruncinări ale prea încrezătoarei sale conștiințe de sine, deoarece lupta împotriva lui Troțki și a troțkismului născuse, chiar printre susținători, întrebări

critice în legătură cu Revoluția din octombrie; Stalin a reușit însă să depășească criza. După 1945, o zguduire mult mai puternică a produs prăbușirea mitului „conducătorului tuturor oamenilor muncii", Stalin, începută timid curând după moartea acestuia, în 1953, dar atingând punctul culminant în discursul secret al lui Hrușciov la Congresul al XX-lea din 1956, într-un mod atât de uimitor, încât și-au găsit confirmarea aproape toate criticile adresate cândva de Occident sistemului sovietic. În schimb, Hrușciov și PCUS au reușit să dirijeze critica internă a sistemului sovietic în direcția „cultului personalității" și nu există îndoială că Hrușciov a fost un marxist la fel de entuziast și la fel convins de victoria finală a comunismului în întreaga lume ca oricare dintre predecesorii săi.

În 1940, aproape întreaga Europă fusese împărțită într-o sferă de putere comunisto-sovietică și una național-socialistă germană; în 1960, o treime a globului era comunistă și aproximativ o treime „capitalistă", în timp ce restul consta din acele zone „subdezvoltate", care, precum India, depășiseră deja procesul de „decolonizare" sau, precum Algeria și Congo, îl aveau încă dinainte. În 1940, Stalin și Hitler duseseră un gen de politică de pacificare, care, în condițiile războiului nedecis dintre Germania și Anglia, ar fi dus cu mare probabilitate la război, dacă Hitler n-ar fi fost un anticomunist militant și un politician radical în probleme de teritoriu; între anii 1959 și 1962, în timpul crizei Berlinului și al celei din Cuba, războiul atomic între „superputeri" a părut iminent, însă întrucât acest război — spre deosebire de cel din 1941 — însemna, după o părere larg răspândită, un pericol pentru existența fizică a omenirii, Hrușciov și Kennedy s-au speriat în fața unei decizii atât de periculoase și de pline de consecințe. Pentru aproape 30 de ani, a fost posibil ca sistemele dușmane să coexiste, iar ceea ce între 1939 și 1941 fusese o simplă impresie, a devenit acum postulat și convingere pentru curentele puternice de opinie în Occident și pentru comunicatele oficiale în Est: „coexistența pașnică", ba chiar (după opinia liberală în Vest) „convergența" jumătăților de lume până acum dușmane.

În 1941, Uniunea Sovietică era subordonată unei singure voințe, celei a lui Stalin, la fel cum Germania era subordonată voinței lui Hitler. În 1963, conflictul sovieto-chinez devenise deschis, în timp ce în Occident, președintele francez de Gaulle s-a putut desprinde mult mai hotărât de puterea conducătoare SUA decât fusese posibil pentru Mussolini față de Hitler în 1940. Este adevărat că, sub conducerea lui Brejnev, Uniunea Sovietică a înregistrat mari succese: a obținut recunoașterea ca putere atomică de același rang din partea americanilor, care se îndreptau spre o grea înfrângere în Vietnam; flota Uniunii Sovietice, extrem de dezvoltată, se făcea remarcată pe toate mările lumii, iar prin Acordul de la Helsinki din 1975, această țară părea să fi obținut confirmarea definitivă a granițelor sferei sale de putere. În contrapondere însă, fusese obligată la importante concesii în privința

conceptului occidental al „drepturilor omului"; în interiorul țării și-au făcut simțită prezența acei „disidenți" care puseseră în pericol autoritatea sovietică în Polonia și Ungaria în 1956, precum și în Cehoslovacia în 1968; înainte de toate, chiar în propria țară deveniseră neplauzibile acele convingeri de care fuseseră călăuziți, încă din 1941, Stalin și nenumărați alți comuniști: că „burghezia" ar fi o clasă muribundă, că „sistemul capitalist" ar fi în stagnare și putrefacție, că era de așteptat o revoltă armată a muncitorilor pauperizați și că nu putea exista vreo îndoială cu privire la „învingătorii istoriei". Deși, încă de la începutul anilor 1980, în Vest nu puține voci se exprimau foarte pesimist în legătură cu viitorul puterilor occidentale și considerau probabilă o înfrângere definitivă, ele nu se temeau de impetuozitatea și entuziasmul unei ideologii ostile, ci de concentrarea voinței de partea celorlalte puteri mondiale și nu se uitau, ca Hitler, pline de înverșunare și ură la simpatizanții militanți ai dușmanului, aflați în propria țară, ci doar priveau cu neliniște la numeroșii oameni de bună credință și îngrijorați, care se adunau în „mișcarea pentru pace", părând dispuși să capituleze în fața puterii răsăritene și a rachetelor ei cu rază medie de acțiune.

Așadar, la sfârșitul anilor 1980, spre deosebire de 1941, anticomunismul militant nu căuta disputa războinică, ci o structură extrem de variată, îndreptată în primul rând spre prosperitatea economică a individului și care-și făcea din „destindere" țelul suprem, anume „Occidentul". Acesta încerca apropierea de un sistem încă foarte diferit ca natură, încă foarte puternic din punct de vedere militar, chiar dacă slăbit din cauza angajării în Afghanistan și cu o ideologie intolerantă. Dacă acest Occident sau acest „sistem capitalist" putea să fie încă numit esențial anticomunist, atunci era vorba despre un anticomunism „slab", care se deosebea cât se poate de evident de anticomunismul „tare" care marcase războiul civil european. Acest anticomunism slab a produs, după cum se pare, marea victorie din 1989-1990, care a însemnat reunificarea Germaniei și prăbușirea regimurilor comuniste în statele Europei de Est din afara teritoriilor rusești. Victoria s-ar fi obținut însă greu dacă n-ar fi existat un rest de duritate — în primul rând, decizia lui Ronald Reagan de a se pune în stare de operabilitate „inițiativa de apărare strategică", în pofida costurilor exorbitante, dar și atașamentul principial al guvernului federal german față de ideea, pusă sub semnul întrebării de mulți intelectuali, unei „îndatoriri de protecție pentru toți germanii" și de reunificare a țării.

Este foarte probabil că acest rest de duritate și fermitate principială, în interiorul unui sistem a cărui tendință deja nu mai era „liberală", ci „liberalistă", dovedea o conexiune cauzală, chiar dacă nu singura decisivă, cu evoluțiile ce se produceau în partea adversă de la preluarea conducerii sovietice de către Mihail Gorbaciov în anul 1985, epocă în general cunoscută sub numele de *glasnost* și *perestroika*. De data aceasta, sarcina imperioasă era iarăși de a prelua și de a adânci ceea ce începuse Hrușciov și apoi înăbușiseră

succesorii săi, și anume critica „cultului personalității", care nu putea să fie mult timp separată de întrebarea privind „sistemul" care-l făcuse posibil. Era o sarcină fără precedent în istoria lumii, pentru că nu era vorba despre un stat învins total, precum fusese cazul Germaniei după 1945, ci despre una dintre puterile învingătoare în cel de-Al Doilea Război Mondial, care în Războiul Rece care a urmat, războiul civil mondial, se apărase cu succes împotriva SUA decenii de-a rândul — și nicidecum numai defensiv.

Firește că sistemul socialist nu îndeplinise marile sale promisiuni, precum cea a lui Hrușciov ca în decurs de zece ani să depășească Statele Unite ale Americii la producția pe cap de locuitor, iar de la un timp, „Occidentul de aur", prezent în propria țară prin magazinele pe valută, devenise imaginea ideală și țelul spre care aspirau numeroși locuitori ai țării. Pentru germanii din partea de vest, dimpotrivă, după 1945 a existat o necesitate aproape absolută de a adopta față de trecutul german, mai ales față de național-socialism, o atitudine extrem de critică; inserarea în Occident nu a fost, cum era de părere Jürgen Habermas, o „mare realizare intelectuală" a generației sale[2], ci un proces care se impunea cu necesitate din punct de vedere politic și intelectual, mai cu seamă pentru că se lega și de tradițiile germane, și un proces care a adus cu sine cu atât mai multe avantaje, cu cât s-a înfăptuit mai clar și mai hotărât. În Uniunea Sovietică însă, tocmai triumfalismul fusese ceva normal, ba chiar impus, iar autocritica, atunci când a apărut, trebuie să fi reprezentat o realizare cu mult mai mare decât în Germania. De aceea, este oportună o privire asupra unora dintre cărțile în care această autocritică s-a putut manifesta înainte de 1990. Aleg un roman care, în momentul apariției sale, anul 1988, era reprezentativ pentru *glasnost* și *perestroika*, o expunere istorică a cărei publicare în 1980 a fost posibilă numai în străinătate și un roman al cărui autor a murit în 1964 și care a devenit accesibil publicului sovietic, într-un prim tiraj, abia în 1990.

Romanul lui Anatoli Rîbakov *Copiii din Arbat* s-ar încadra, pe mari porțiuni, în acea literatură a entuziasmului și glorificării, singura care stăpânea domeniul literar în anii 1950 și 1960. În vara anului 1934, toți studenții din cartierul moscovit Arbat, cândva o zonă rezidențială burgheză selectă, sunt convinși că patosul mobilizator al operei de construcție, care străbate întreaga țară, deschide drumul spre un mare viitor și că țara lor, „brigada de șoc a proletariatului mondial" și „bastion al viitoarei revoluții mondiale", își pregătește astfel misiunea de salvare a lumii. Cu toate acestea, atmosfera era una apăsătoare, o atmosferă de sforțări necontenite, luptă neîncetată pentru îndeplinirea sarcinilor și împotriva numeroșilor indivizi nocivi și a sabotorilor, cărora le erau adresate amenințări precum: „Să fie demascați! Să fie pedepsiți fără milă! Să fie lichidați! Exterminați de la rădăcină! Măturați de pe fața pământului!"[3]. Un tânăr student, devotat liniei politice, a fost exmatriculat din universitate și apoi arestat, pentru că inofensiva lui gazetă de perete supărase

conducerea de partid. Însă acest episod este parte a unui joc mai mare, prin care unchiul studentului, directorul unei uzine gigantice abia construite dincolo de Urali, este legat și mai strâns de omul aflat în centrul tuturor acestor evenimente: Stalin. Acestuia, Rîbakov îi schițează un portret foarte defavorabil: suspicios, însetat de putere, vanitos, răzbunător, brutal, el a ajuns stăpânul absolut al uriașei țări asmuțindu-și cu abilitate subalternii să acționeze unii împotriva celorlalți, iar acum își îndreaptă întreaga invidie împotriva lui Serghei M. Kirov, secretarul de partid de la Leningrad, mult mai deschis și mai popular decât el. Împotriva acestuia își pune în acțiune cekiștii, care, sub conducerea lui Jagoda și Ejov, au încadrat întreaga populație cu o vastă rețea de control, în care fiecare persoană devine un potențial acuzat, întrucât formularele care trebuie completate la toate solicitările și cererile includ o arie atât de mare de fapte din trecut, dar și date despre rude și prieteni, încât oricine se poate încurca în declarații ce se contrazic ori să nu dea informații suficiente și astfel să ajungă, lipsit de apărare, pe mâna anchetatorului, chiar dacă asupra lui planează doar o suspiciune cu totul minoră.

Acestei puteri, care își are sediul central la Lubianka și este condusă exclusiv de voința lui Stalin, nu i se poate sustrage nimeni. Ei îi cade victimă și Kirov, făcându-se drum liber revolverului unui deziluzionat. Despre Hitler se vorbește în carte o singură dată, în legătură cu veștile despre asasinarea lui Röhm și a unor importanți lideri ai SA. Foștii opozanți Zinoviev și Radek, care de multă vreme abandonaseră lupta și care urmau totuși să devină victimele lui Stalin, vor să vadă în aceasta începutul „agoniei regimului nazist", însă Stalin îi etichetează drept proști, întrucât data de 30 iunie 1934 ar însemna consolidarea poziției lui Hitler[4]; Stalin se așteaptă la o întărire corespunzătoare a propriei poziții, când, o jumătate de an mai târziu, îl înlătură pe Kirov din calea sa și pășește pe sângerosul drum al „marii epurări" din anii 1936-1938. Cu toate acestea, autorul Rîbakov nu adoptă o poziție de judecător moral, ci lasă posibilă interpretarea că Stalin are dreptate în disputa cu rivalii săi, întrucât, prin colectivizarea agriculturii — chiar printr-un număr uriaș de victime —, el a înfrânt instinctul de proprietate individualist al țăranilor și, în primul rând, a confirmat convingerea poporului că numai teama de un conducător atotputernic asigură ordinea necesară, în timp ce libertatea ar duce la un masacru general[5].

Lucrarea lui Anton Antonov-Ovseenko, *Stalin. Portretul unei tiranii*, nu reprezintă un studiu istoric, ci o scriere de luptă împotriva lui Stalin, însă ea provine de la un autor care, prin legăturile sale de familie, deținea multe informații de culise despre pătura conducătoare bolșevică. Tatăl său, Vladimir Antonov-Ovseenko, în calitate de „cuceritor al Palatului de Iarnă" și de membru al Comitetului Revoluționar de Război condus de Trotki, fusese unul dintre cei mai importanți participanți la revoluție și până la marea epurare, căreia i-a căzut victimă, servise statul sovietic din funcții înalte, ultima dată

luptând în Spania. Fiul lui a fost nevoit să petreacă mulți ani în închisori și lagăre și pentru motivul că a refuzat să-și denunțe tatăl ca „dușman al poporului". Pentru el, Stalin nu este altceva decât un criminal de rând care și-a pus în slujba partidului banii adunați din atacurile banditești din trecut asupra unor bănci și care nu se deosebea de cei de teapa lui decât printr-o neasemuită viclenie, brutalitate și sete de putere.

„Printre revoluționarii de profesie s-a amestecat un criminal de profesie", scrie Antonov-Ovseenko[6]. Și el povestește mult despre asasinarea lui Kirov, iar amănuntele sunt absolut cutremurătoare, pentru că după aceea au fost uciși nu numai toți cei care știau sau bănuiau ceva, ci și soțiile și rudele acestora. Prin urmare, nu trebuie să surprindă că, la începutul anilor 1930, Stalin a ordonat să fie omorâți milioane de culaci și, în afară de aceștia, nenumărați „subculaci" sau „prieteni ai culacilor", iar apoi a trecut la lichidarea vechii gărzi a lui Lenin, față de care avea complexe de inferioritate. Însă Antonov-Ovseenko nu este nicidecum un simpatizant al lui Troțki, întrucât, pentru el, acesta s-a putut măsura cu Stalin „în ce privește dictatura, egoismul și credința în propria infailibilitate"[7]. Chiar despre Lenin aprecierea sa pozitivă este limitată, pentru că Lenin a manifestat față de Stalin o slăbiciune și o orbire de neînțeles, chiar dacă în „Testamentul" său a avertizat în legătură cu el. Nici măcar prin industrializare, Stalin nu este dezvinovățit, deoarece în bună parte a fost vorba despre o „escrocherie", la care s-a lucrat cu cifre falsificate.

Cruzimea de la centru s-a extins până departe, la periferii: în timpul războiului, când cecenii s-au opus evacuării forțate, au fost închiși în șoproane și arși de vii; când nemții se apropiau de orașul Oriol, deținuții închisorii NKVD au fost duși în beciuri, iar acestea au fost inundate cu apă, astfel încât toți cei 5 000 și-au pierdut viața[8]. (După cum este cunoscut, situații asemănătoare au fost relatate din Lvov.) Despre Hitler se spune că a venit la putere numai datorită lui Stalin și teoriei acestuia despre fascismul social al social-democraților și că singura medalie pe care ar merita-o într-adevăr generalissimul sovietic ar fi o Cruce de Fier germană, deoarece războiul a fost câștigat nu prin Stalin, ci în pofida lui Stalin, principalul răspunzător pentru pierderile uriașe. Însă orice cititor al cărții trebuie să se întrebe cu insistență: ce fel de partid era acesta care a permis „unui criminal murdar să se poată instala la Kremlin"[9]; ce fel de regim era acela în care un „canibal" solitar a fost în stare să țină într-o teamă permanentă milioane de oameni, un asasin în masă legat de Hitler, ce-i drept, prin conexiunea cauzală a sprijinului său decisiv, dar care în comparație cu dictatorul german, trebuie considerat un fenomen „asiatic" și, prin urmare, mai grav[10]?! Nu în intenție, însă prin consecințe, interpretarea lui Antonov-Ovseenko duce la autocondamnarea unei întregi generații sovietice sau ruse, și anume la teza că „toți" au fost vinovați[11].

Un al treilea „tip ideal" al controversei cu trecutul îngrozitor îl reprezintă cartea lui Vasili Grossman, *Viață și destin*, terminată în 1960, cu patru ani

înaintea morții autorului, și publicată abia după douăzeci de ani, în Occident: varianta autocriticii radicale, dar care vrea să înțeleagă. În centrul cărții, se află marea bătălie de la Stalingrad și victoria sovietică, care a schimbat cursul războiului. Grossman povestește despre vitejia soldaților sovietici încercuiți, ai căror comandanți, aproape fără excepție, sunt vechi și încercați bolșevici, precum comisarul de batalion Krîmov sau apărătorul legendarei case „șase linie unu", și a căror luptă de apărare atrage asupra sa admirația întregii țări. De asemenea, el povestește, fără ură, chiar dacă fără admirație, despre atacatorii germani și despre lipsurile pe care le au de suportat. În primul rând, însă, povestește despre atacul puternic și bine pregătit al trupelor sovietice, care în decurs de 100 de ore duce la încercuirea Armatei a 6-a germane și care este supravegheat și condus cu cea mai mare exactitate de către Stalin, din îndepărtata Moscovă. Într-o lumină foarte favorabilă apare comandantul formațiunilor de tancuri, Novikov, care, împotriva voinței generalului său și chiar a lui Stalin, amână cu opt minute un atac hotărâtor, pentru a evita uriașele pierderi care ar fi apărut în mod fatal mai devreme, dar evident că Grossman nu se gândește să ascundă faptele de vitejie ale ofițerilor și soldaților sau să minimalizeze valoarea hotărârii luate de Stalin. Victoria de la Stalingrad rămâne pentru el o faptă eroică de importanță epocală, deși a fost plănuită de cel care în vreme de pace ordonase uciderea a milioane de concetățeni și a fost obținută de oameni care-l ajutaseră pe acest despot la reprimarea unui întreg popor.

După ce, în urma suspiciunii nefondate de activitate dușmănoasă la adresa partidului, Krîmov este arestat pe câmpul de luptă și adus la Lubianka, în timpul interogatoriilor și torturilor groaznice la care este supus nopți de-a rândul, trecutul propriei vieți îi apare într-o lumină cu totul nouă. Nu fusese oare prea indiferent, când prietenii și cunoscuții îi povesteau amănunte îngrozitoare din detenția lor sau când făceau vreo observație critică despre Stalin și apoi, profund înspăimântați, îl implorau: „Niciun cuvânt nimănui, nici soției, nici mamei; un singur cuvânt și sunt pierdut!"[12]? Oare nu era adevărat că nici el „nu șovăise vreodată cu dușmanii"[13]; că, ani de-a rândul, nu se gândise nici măcar un minut la ce simțeau menșevicii, socialist-revoluționarii, preoții și culacii, atunci când îi arunca în temniță[14]? Iar acum îl interoghează un om nemilos, care nu luase parte la revoluție, pentru că era încă un copil și care, perfect rece, contestă afirmații de a căror veridicitate el, Krîmov, este ferm convins, ajutat de o mapă voluminoasă în care sunt strânse toate evenimentele importante ale vieții lui Krîmov, prin declarațiile denunțătorilor săi — prieteni, rude și chiar soție. În omul care l-a interogat și care a pus să-i fie zdrobiți rinichii, se recunoaște acum „pe sine însuși" — acela care a făcut parte dintre activiștii unei revoluții despre care astăzi trebuie să spună: „Probabil că n-a fost deloc o revoluție, căci, la dracu', ce fel de revoluție e asta — asta e sotnia, banda neagră"[15].

Astfel, și în reflecțiile autorului, binele se transformă în rău, iar deosebirea dintre revoluția comunistă și contrarevoluția fascistă dispare: ce a adus Stalin în lume nu este nimic altceva decât ce a creat Hitler, și anume „național-socialismul de stat"[16], iar acest național-socialism de stat este același monstru, indiferent dacă se pune presupus justificata întrebare sovietică despre originea socială sau sângeroasa întrebare germană despre naționalitate[17]; ca „totalitarism", ceea ce și este, are aceeași consecință îngrozitoare, indiferent dacă acum întreprinde exterminarea evreilor ucraineni, într-o atmosferă de ură și groază, sau dacă, în urmă cu zece ani, a condus campania de exterminare împotriva clasei culacilor, pe același teritoriu[18]. Adevărat, Grossman ia o ușoară distanță atunci când îl pune pe un ofițer SS să se adreseze vechiului bolșevic căzut prizonier cu titlul de „profesor"[19]. Și totuși, duritatea acestor afirmații nu înseamnă autocondamnarea poporului rus, deoarece Stalin apare — altfel decât la Antonov-Ovseenko — nu drept un „criminal", ci drept o personalitate istorică de prim rang, chiar dacă înspăimântătoare.

Firește că s-ar putea pune întrebarea dacă este vorba cu adevărat despre un examen rus de conștiință și de autocritică sau dacă Grossman nu se înțelege pe sine mai degrabă ca evreu. De fapt, compasiunea lui se îndreaptă în mare măsură către soarta evreilor, iar o parte centrală a romanului o reprezintă descrierea impresionantă a unei gazări la Auschwitz[20]. Însă imediat după aceasta, povestește despre „lagărul foametei" în care au pierit mulți prizonieri de război sovietici și demonstrează că moartea prin înfometare treptată este mult mai chinuitoare decât moartea rapidă prin gazare. Această moarte prin înfometare în lagărul german nu este prezentată izolat, ci privirea merge imediat înapoi spre Ucraina, unde comuniștii au condamnat la moarte prin inaniție sute de mii de „culaci netrebnici"[21]. S-ar putea chiar afirma că, în același timp cu o autocritică rusească, Grossman face și o autocritică evreiască, pentru că deduce antisemitismul din trei trăsături distinctive ale evreilor, fiecare în parte putând fi găsită și la alte minorități, dar a căror combinație o consideră singulară. Una dintre aceste trăsături este activitatea extinsă și extrem de productivă în vaste domenii ale vieții și nu în ultimul rând în revoluție, unde mulți evrei și-au „făcut un nume"[22]. Undeva, Grossman chiar povestește că ar exista reflecții ale unor intelectuali evrei care ar culmina în convingerea că uciderea evreilor este necesară pentru fericirea omenirii și că ei ar trebui să accepte în mod conștient această autosacrificare[23]. Este un corespondent exact și surprinzător al concepțiilor curente în rândurile burgheziei ruse[24] și care, la Grossman, cu certitudine nu rezultă din „ura de sine evreiască". Cartea sa este mai mult un minunat exemplu al unei autocritici rusești, dar și evreiești, care nu include în sine autocondamnarea.

Posibilitățile principale, imanente „învingerii trecutului" rus, ale acestei sarcini obligatorii a rușilor, atât de asemănătoare și totuși atât de diferită de cea a germanilor, trebuiau aduse la lumină prin propriile cuvinte ale protagoniștilor

și nu se poate spune că prevesteau cu necesitate evenimentele din 1991. Sub Gorbaciov, se contura în anii 1987-1990 o alternativă istorică prin care s-ar fi putut tempera critica trecutului, dar și puternicul protest împotriva dezvoltării și ar fi putut conferi Uniunii Sovietice un rol cu totul nou. Prin introducerea și preluarea funcției de președinte, secretarul general al PCUS a dat un semnal foarte evident, iar Războiul Rece s-a încheiat definitiv în acele ultime luni ale anului 1990, când s-a înfăptuit reunificarea Germaniei, când a luat sfârșit dictatura comunistă în statele central-răsăritene ale Europei și când a fost semnată și de către Gorbaciov Declarația șefilor de guverne ale celor 34 de state din OSCE (Organizația pentru Securitate și Cooperare în Europa) privind construirea în comun a unei Europe democrate și pluraliste bazate pe economia de piață.

PCUS nu s-ar mai fi putut opune atunci înființării altor partide, după ce renunțase deja la monopolul asupra adevărului istoric, iar după depășirea considerabilelor dificultăți existente s-ar fi putut poate transforma în partidul conducător al progresului sovietic și al tradiției rusești; astfel încât regimul ar fi fost evident diferit de varianta occidentală a pluralismului, fără să se opună acestuia cu pretenții de supremație universală și fără să proclame o victorie viitoare. Pentru atitudinea față de propriul trecut, aceasta ar fi însemnat, probabil, că o descriere atât de echilibrată a lui Stalin precum aceea a fostului general pe linie politică Volkogonov ar fi constituit un reper, dar și că *Arhipelagul Gulag* al lui Soljenițîn ar fi găsit drumul către publicul rus[25]. În acest caz, Uniunea Sovietică — în măsura în care n-ar fi persistat în vechea politică de asuprire în țările baltice și în alte teritorii — ar fi putut fi numită, probabil, o „țară liberă" și ar fi rămas departe de libertinajul unui liberalism continuat spre hedonism și de un impuls, paradoxal legat de acesta, către o atitudine acuzatoare față de istorie, care s-a conturat cu precădere în Germania și chiar în Franța.

Puciul eșuat al tradiționaliștilor comuniști din partid și din armată, din luna august 1991, a eliminat această posibilitate și, astfel, Uniunea Sovietică a intrat în procesul de descompunere în părțile componente, chiar dacă, sub conducerea sau în spatele zidului de ceață al unei președinții puternice, Rusia a devenit un stat pluralist, care nu mai dispunea sau încă nu dispunea de bazele sociale ale unui asemenea pluralism. Așa a reapărut în rândurile opiniei publice antisemitismul, care, cu totul altfel decât în Germania național-socialistă, fusese interzis de regim, chiar sub amenințarea pedepsei cu moartea, în timp ce antisionismul era stimulat. Nu era deloc inexplicabil faptul că portrete ale lui Stalin au reapărut pe străzi la demonstrații sau că, în scrisori către redacțiile ziarelor, foști cekiști se lăudau deschis cu faptele lor. Economia „privatizată" cu metode foarte discutabile a intrat, fără să întâmpine multă rezistență, în procesul „globalizării capitaliste"; structurile „mafiote", care se făcuseră remarcate încă din vremea sistemului sovietic, acum păreau pe cale

să obțină puterea absolută, una care nu mai era totalitară, firește, ci cvasi-pluralistă. Soarta Federației Ruse și a teritoriilor fostei Uniuni Sovietice, devenite independente, plutește în incertitudine și lasă puțin spațiu unor prognoze fundamentate. Însă pentru disputa în jurul interpretării trecutului există circumstanțe favorabile, care formează un spectru mult mai larg decât în Germania.

Dincolo de toate divergențele, la sfârșitul cronologic al secolului al XX-lea, despre acest secol și despre epocile sale se pot afirma totuși următoarele:

Născută din Primul Război Mondial, revoluția rusă a bolșevicilor a însemnat evenimentul cel mai important și cel mai plin de consecințe al secolului, pentru că a încercat, prin violență, să înfăptuiască socialismul, așadar un ideal străvechi al omenirii, care, prin Marx și Engels, fusese adus la o formă modernă. Încercarea a eșuat pentru că gândirea lui Marx și Engels a pus laolaltă lucruri incompatibile, precum unitatea lumii, familia, desființarea aparatului administrativ și materialismul. Însă tentativa a dat multor oameni o mare speranță, iar în numeroși alții a trezit o ură necunoscută până atunci. Astfel s-a deschis calea pentru o contramișcare militantă, care s-a putut sprijini pe forța încă neslăbită a naționalismului și a dat naștere unei ideologii bazate mai mult pe presupuneri și postulate, decât pe speranțe și convingeri, o ideologie care în practică s-a dovedit la fel de mult ca și sistemul bolșevic, chiar dacă în alt mod, o „mașină de exterminat oameni"[26]. În felul acesta, perioada dintre 1917 și 1945 n-a devenit epoca revoluției mondiale proletare, așa cum crezuse Lenin, ci epoca fascismului și a războiului civil european între național-socialismul radical-fascist al Germaniei și bolșevismul Uniunii Sovietice, care căpăta tot mai mult caracter de stat.

Curând după sfârșitul celui de-Al Doilea Război Mondial, în 1947, a început era Războiului Rece, în care țările Europei, în comparație cu adversarii principali, Uniunea Sovietică, țară cu economie planificată, și cu Statele Unite ale Americii, bazate pe economia de piață, jucau numai roluri secundare. Poate fi vorba despre un „război civil mondial" cu „capacitate de conversie" reciprocă, deși, începând cu anii 1960, în SUA pătrundea un pragmatism neideologic, iar ideologia marxistă a Uniunii Sovietice și a sateliților ei pierdea din forță și din credibilitate. În cele din urmă, libertatea economică și spirituală, legată de prosperitatea în creștere, s-a dovedit mai puternică și mai atractivă; strategia destinderii, ba chiar a îmbrățișării, a avut mult mai mult succes decât strategia confruntării militante din războiul civil european; Uniunea Sovietică s-a dizolvat în 1991, dar Rusia, chiar dacă slăbită, a continuat să existe ca mare stat. Astăzi nu mai este nevoie să se ceară ca lumea să se îndepărteze de epoca fascismului și a războiului civil european[27], pentru că această autodistanțare este de mult o realitate incontestabilă.

Prin aceasta nu a devenit însă mai sigur că lumea se îndreaptă spre un viitor lipsit de conflicte ori fie și numai spre un viitor sărac în conflicte; numai

războiul dus cu toate mijloacele tehnice între mari puteri de același rang a devenit de neconceput și, practic, imposibil. O judecată istorică definitivă asupra socialismului bazat pe violență, care a cucerit puterea în Rusia în 1917, precum și asupra naționalismului bazat pe violență, impus în Germania sub numele de național-socialism, va putea fi exprimată abia când va deveni evident ce consecințe vor fi adus „globalizarea capitalistă" dezlănțuită și liberalismul, care urmărește permanent progresul. Dimpotrivă, întrebarea despre cum anume trebuie înțeles raportul între cele mai importante totalitarisme ale secolului al XX-lea — ca un raport al antagonismului contradictoriu, al paralelismului sau al unui „nexus cauzal" între original și copia deformată, și ca o relație profesor-elev, așa cum este formulat sau indus la Soljenițîn și la Grossman — poate fi lăsată în seama dezbaterii științifice chiar și astăzi, în măsura în care nu sunt întreprinse judecăți morale și istorice hazardate.

Cine încearcă să introducă în mod forțat noile și marile probleme ale secolului al XXI-lea în interogațiile și sentimentele secolului al XX-lea, prin urmare, cine folosește de pildă termenii „comunism" și „fascism", deși adversarii politici nu se autodenumesc astfel, iar diferențe esențiale pot fi recunoscute, acela face un deserviciu viitorului. Cu certitudine, în istorie există continuități și renașteri, dar bolșevismul lui Lenin și Stalin și, tocmai de aceea, fascismul lui Mussolini și Hitler au dispărut în 1991 atât de categoric, încât ar trebui să devină acum definitiv teme de analiză științifică, în loc să constituie subiecte sau pretexte pentru o polemică între partide politice.

ABREVIERI

ADAP — Documente referitoare la politica externă germană, seria C și D, Baden-Baden, Göttingen, 1950 și urm.

BA — Arhiva Federală Koblenz.

DBFP — *Documents on British Foreign Policy*, Londra, 1947 și urm.

GStA — Arhiva de Stat secretă prusacă, Berlin.

IMG — Actele procesului intentat principalilor criminali de război de către Tribunalul Militar Internațional, Nürnberg, 14 noiembrie 1945–1949, 42 de volume.

Inst. f. Zg. Archiv — Arhiva Institutului pentru Istorie Contemporană din München.

IWK — Corespondență științifică internațională privind istoria mișcării muncitorești germane.

Lenin, *OA* — V.I. Lenin: *Opere alese*, în două volume, Berlin, 1955.

Lenin, *Opere* — V.I. Lenin, *Opere*, Berlin, 1966–1973, 40 vol. și 2 vol. complementare.

OME — *Operele lui Marx și Engels*. Berlin, 1956 și urm., 41 de volume.

MK — Adolf Hitler, *Mein Kampf,* ediția a 73-a, München, 1933.

Pol. Arhiv AA — Arhiva politică a Ministerului de Externe, Bonn.

RF — *Rote Fahne*.

Schulthess — Calendarul istoric european *Schulthess*.

Stalin, *Opere* — I.V. Stalin, *Opere*, Berlin, 1951–1955, 13 vol.

UuF — *Cauze și efecte. De la prăbușirea germană din 1918 și 1945 până la noua ordine de stat a Germaniei în prezent*, editat de Herbert Michaelis și Ernst Schraepler, Berlin, 1958 și urm., 23 vol. (până în 1945).

VB — *Völkischer Beobachter*.

Vjh. f. Ztg. — *Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte* (Caiete trimestriale pentru istorie contemporană)

NOTE

Introducere

[1] V. mai jos II, 2.

[2] Stefan Possony, *Jahrhundert des Aufruhrs*, München, 1965; *Hanno Kesting, Geschitsphilosophie und Weltbürgerkrieg. Deutungen der Geschichte von der Französischen Revolution bis zum Ost-West-Konflikt*, Heidelberg, 1959; Roman Schnur, *Revolution und Weltbürgerkrieg. Studien zur Ouverture nach 1789*, Berlin, 1983.

[3] Karl Dietrich Bracher, *Europa in der Krise*, Frankfurt-Berlin-Viena, 1979.

[4] RF din 2. 11.1920.

[5] Cf. nota 7 la „Considerații finale".

[6] Aceasta este valabil în primul rând pentru cărțile mele *Der Faschismus in seiner Epoche* (1963[1]), *Theorien über den Faschismus* (1967), *Die Krise des liberalen Systems und die faschistischen Bewegungen* (1968), în sfârșit, pentru Hans-Ulrich Thamer, *Verführung und Gewalt. Deutschland 1933-1945* (1986).

[7] În cele ce urmează, aceste interpretări sunt descrise numai la modul general. Pentru coordonarea numelor și operelor cercetătorilor și publiciștilor cf. Ernst Nolte, *Theorien über den Faschismus*, Köln-Berlin, 1967; Pierre Aycoberry, *La question nazie. Les interprétations du national-socialisme 1922-1975*, Paris, 1979; Wolfgang Wippermann, *Faschismustheorien*, Darmstadt[4], 1980.

[8] Deosebit de concludente, în dublu sens, sunt amintirile amiralului von Tirpitz, care scria în jurnalul său, încă în noiembrie 1914: „După război merg printre social-democrați și-mi aleg luminile călăuzitoare, dar o mulțime". Desigur, pentru el a fost eșecul păturii conducătoare faptul că a făcut din Germania cel mai detestat stat din lume și, cu toate acestea, numai o „oaie în blană de lup". (Alfred von Tirpitz, *Erinnerungen*, Leipzig, 1919, p. 426, 408, 231).

Cu toate acestea, a avut mare greutate contraargumentul — folosit și de Tirpitz — că Germania ratase momentele cele mai favorabile pentru declanșarea unui război și că, în cadrul grupării la conducere, *facțiunea favorabilă tratativelor*, existentă în întreaga Europă, a jucat un rol mai mare decât în Anglia și Franța, față de *facțiunea adeptă a păcii prin obținerea victoriei*, cel puțin în ultimul an al războiului. În realitate, a trebuit să vină Hitler pentru a explica lumii cum ar fi trebuit să arate în 1914 voința de război germană.

[9] A-l considera pe Hitler, personal, și, prin acesta, hitlerismul ca punctul de referință decisiv, era posibil numai dacă se lua ca punct de plecare și se critica fie teza populistă

despre originea cauzei în *germani*, fie teza sociologică marxistă despre vinovăția păturilor conducătoare. O versiune cu o anumită credibilitate era aceea despre *banda de criminali*. Ea își găsea cel mai puternic suport în ipoteza incendierii clădirii Reichstagului de către Göring și SA, însă nu poate fi pusă pe aceeași treaptă cu teoriile descrise.

[10] V. mai jos nota 13 la II, 4.

[11] Aceasta a însemnat o asociere cu argumentele favorabile tratativelor, împotriva acelora „aflați pe banca acuzaților" (Theodor Wolff, în *Berliner Tageblatt* nr. 382 din 29. 7.1918); în această dispută între liberalii de stânga și pangermani, poate fi văzută o anumită anticipare a luptei între comuniști și național-socialiști.

[12] Cf. și *Die Kontroverse. Hannah Arendt, Eichmann und die Juden*, München, 1964. Aici, prin detașarea sa de moralismul convențional, cel mai mult stimulează la reflecție articolul lui Bruno Bettelheim („Eichmann — das System — die Opfer").

[13] Din acest context face parte *Historikerstreit*. Ca prim început al acestei lucrări trebuie considerată comunicarea mea ținută în 1980 la München, publicată în același an, în rezumat, în FAZ și integral, în limba engleză, abia în 1985 („Die negative Lebendigkeit des Dritten Reiches", în FAZ din 24.07.1980; „Between Myth und Revisionism? The Third Reich in the Perspektive of the 1980s", în: *Aspects of the Third Reich*, ed. by H.W. Koch, Londra, 1985). Varianta originală germană în documentarul *Historikerstreit*, München (Piper), 1987, p. 13-35.

[14] Cf., printre alții, Martin Broszat, *Plädoyer für eine Historisierung des Nationalsozialismus*, în: „Merkur" 39 (1985), p. 373-385; Horst Möller, *Die nationalsozialistische Machtergreifung — Konterrevolution oder Revolution*?, în: Vjh. f. Ztg. 31 (1983), p. 25-51; Michael Prinz, *Vom neuen Mittelstand zum Volksgenossen. Die Entwicklung des sozialen Status der Angestellten von der Weimarer Republik bis zum Ende der NS-Zeit*, München, 1986.

[15] Lenin, *OA*, vol. II, p. 743.

[16] Mihail Vasilievici Frunze, *Ausgewählte Schriften*, Berlin, 1956, p. 292.

[17] Eve Rosenhaft, *Beating the Fascists. The German Communists and Political Violence 1929-1933*, Cambridge, 1983; David Kramer, *Fascism and Communism in Germany: Historical Anatomy of a Relationship*, Ann Arbor, 1973; Horst Wenkel, *Zur Taktik der faschistischen Nazipartei und zu ihren Methoden im Kampf gegen die Arbeiterklasse und andere demokratische Kräfte in Thüringen 1929-1932*, Diss. Jena, 1973; în câteva capitole și Conan Fischer, *Stormtroopers. A Social, Economic and Ideological Analysis 1929-1935*, Londra, 1983; în sfârșit, Christian Striefler: „Kampf um die Macht. Kommunisten und Nationalsozialisten am Ende der Weimarer Republik", Frankfurt/M./Berlin, 1993, și Klaus-Rainer Röhl, „Nähe zum Gegner. Kommunisten und Nationalsozialisten im Berliner BVG-Streik von 1932", Frankfurt/M./New-York, 1994. Aceste două dizertații au rezultat, ca și aceea a lui Kai-Uwe Merz, din seminariile pe care le-am condus, pe tematica prezentei cărți, în anii 1985 și 1986 la Institutul Friedrich-Meinecke al Universității Libere din Berlin.

[18] Dintre numeroasele titluri care își au originea în diferite țări menționez numai trei: Sven Allard, *Stalin und Hitler. Die sowjetrussische Aussenpolitik 1930-1941*, Berna și München, 1974; Günther Rosenfeld, *Sowjet-Russland und Deutschland*. 2 vol. (1917-1922; 1922-1933), Köln, 1984; Alexander Fischer, *Sowjetische Deutschlandpolitik im Zweiten Weltkrieg 1941-1945*, Stuttgart, 1975. Cea mai documentată

prezentare a relațiilor fără caracter de stat dintre Germania și Rusia i se datorează lui Walter Laqueur (*Deutschland und Russland*, Berlin, 1965). În cartea lui Aryeh L. Unger, *The Totalitarian Party. Party and People in Nazi Germany and Soviet Russia*, Cambridge, 1974, PCUS și NSDAP constituie obiectul unei comparații în profunzime. Un studiu comparativ al sistemelor teroriste, în mod special ale Uniunii Sovietice și Germaniei național-socialiste, a fost prezentat de Andrzej Kaminski (*Konzentrationslager 1896 bis heute. Eine Analyse*, Stuttgart, 1982). Gerd Koenen este autorul unui studiu eseistic incitant, *Der unerklärte Frieden. Deutschland, Polen und Rusland. Eine Geschichte*, Frankfurt, 1985.

[19] Louis Fischer, *Russia's Way from Peace to War*, New York, 1969, p. 286.

[20] Michail Heller-Alexander Nekrich, *Geschichte der Sowjetunion*, 2 vol., Königstein, 1981, vol. II, p. 218.

[21] Milovan Djilas, *Gespräche mit Stalin*, Frankfurt, 1962, p. 241.

[22] Nikolai Tolstoi, *Stalin's Secret War*, New York, 1981, p. 28.

[23] Leonard Schapiro, *Die Geschichte der Kommunistischen Partei der Sowjetunion*, Frankfurt, 1961, p. 250.

[24] Adam B. Ulam, *Russlands gescheiterte Revolutionen*, München-Zürich, 1981, p. 499.

[25] Lev Trotki, *Literatur und Revolution*, Berlin, 1968, p. 161.

[26] Merle Fainsod, *How Russia is Ruled*, Cambridge, 1963, p. 371. Demn de reținut este însă și tonul indiferent cu care, înainte de 1933, autori germani precum Klaus Mehnert sau chiar Otto Hoetzsch vorbesc despre distrugerea vechii intelectualități sau a culacilor. În mod involuntar, cititorul simte nevoia să-și pună întrebarea dacă, după o eventuală victorie a lui Hitler, nu s-ar fi vorbit și despre exterminarea evreilor la fel de indiferent dincolo de granițele germane.

[27] Leopold Trepper, *Die Wahrheit. Autobiographie*, München, 1975, p. 345.

[28] Archiv d. Inst. f. Zg., Nachlass Hans Jaeger, ED 210/31, p. 78.

[29] Walter Laqueur, *Mythos der Revolution*, Frankfurt, 1967, p. 114.

[30] *Idem*, *Deutschland und Russland*, Berlin, 1965, p. 375.

[31] Adam B. Ulam, *Stalin. The Man and His Era*, New York, 1973, p. 466.

[32] Walter G. Krivitsky, *Ich war in Stalins Dienst*, Amsterdam, 1940, p. 273; Franz Borkenau, *Der europäische Kommunismus*, München, 1952, p. 64.

[33] De altfel, în timpul Republicii de la Weimar, *sperietorile* și *fantomele* nu se limitau în niciun caz la prezumtiv îngrijorații *mic-burghezi*. Astfel, de exemplu, la începutul anului 1929, când aproape nimeni nu-l lua în serios pe Hitler, deputatul comunist Stöcker spunea în Reichstag: „În bugetul militar sunt prevăzute sute de milioane pentru înarmarea secretă. Câte trenuri blindate au în dotare Căile Ferate Germane și câte dintre aceste trenuri sunt deja adaptate la căile ferate rusești?" Această declarație a provocat printre deputații necomuniști „o puternică ilaritate" (Schulthess, 1929, p. 35 și urm.).

[34] „In this way, the pattern of the events that led the Western world to new disaster in 1939 war laid down in its entirety by the Allied governments in 1918 and 1919. What we shall have to observe from here on in the relations between Russia, Germany, and the West follows a logic as inexorable as that of any Greek tragedy" (George Kennan, *Russia and the West unter Lenin and Stalin*, Boston/Toronto, 1960-1961, p. 164).

[35] Theodor Herzl, *Briefe und Tagebücher. Zweiter Band: Zionistisches Tagebuch 1895-1899*, Berlin-Frankfurt-Viena, 1983.

[36] V. mai jos, II, 9. Hitler este caracterizat de Ernst Niekisch drept „Anti-Lenin" (*Das Reich der niederen Dämonen*, Hamburg, 1953, p. 263).

[37] Faptul că și contemporanii timpurii au putut să realizeze tablouri vii din diferite tonuri de gri îl demonstrează oarecum cartea lui Hans Siemsen, *Russland Ja und Nein*, Berlin, 1931.

[38] V. mai jos nota 41 la II, 1.

[39] V. mai jos, V, 2.

I. Punct final și prolog: 1933

[1] Erich Czech-Jochberg, *Vom 30. Januar zum 21. März. Die Tage der nationalen Erhebung*, Leipzig, 1933, p. 49, 53, 56.

[2] Schulthess, vol. 74, 1933, p. 42 și urm.

[3] VB din 4. 03.1933 (nu în Domarus și Schulthess).

[4] UuF, vol. IX, p. 83.

[5] *Ibidem.*

[6] V. mai jos, II, 10.

[7] UuF, vol. IX, p. 303 și urm.

[8] Gustav Hilger, *Wir und der Kreml. Deutsch-sowjetische Beziehungen 1918-1941. Erinnerungen eines deutschen Diplomaten*, Berlin, 1955, p. 243.

[9] Gerhart Seger, *Oranienburg. Erster authentischer Bericht eines aus dem Konzentrazionslager Gefleuchteten. Mit einem Geleitwort von Heinrich Mann*, Karlsbad (Graphia), 1934, p. 61. Încă la începutul lui 1934 a fost publicată o replică a comandantului lagărului de concentrare, nu cu totul necredibilă și care, în primul rând, descrie situația războiului civil: *Konzentrationslager Oranienburg. Von SA-Sturmbannführer Schäfer, Standarte 208, Lagerkommandant. Das Anti-Braunbuch über das erste deutsche Konzentrationslager*, Berlin f. a. (1934).

[10] Hans-Günter Richardi, *Schule der Gewalt. Die Anfänge des Konzentrationslagers Dachau 1933-1934. Ein dokumentarischer Bericht*, München, 1983, p. 58, 121, 113.

[11] IMG, vol. XXXIII, p. 56 și urm.

[12] Institut für Zeitgeschichte, ZS 537, vol. IV, fol. 00010.

[13] Seger, *op. cit.*, p. 31, cf. și Walter Hornung, *Dachau. Eine Chronik*, Zürich, 1936, în care este vorba despre *barăcile evreilor* (p. 131).

[14] Karl Bömer, *Das Dritte Reich im Spiegel der Weltpresse*, Leipzig, 1934, p. 64.

[15] Referitor la mișcarea boicotului, cf. materialele referatului „Lügenpropaganda-Boykottbewegung", în Pol. Archiv des AA, PO 5, NE.

[16] De exemplu, Jakow Trachtenberg, *Tagebuch eines Sowjetbürgers*, Berlin, 1932.

[17] *Die Greulpropaganda ist eine Lügenpropaganda sagen die deutschen Juden selbst*, Berlin, 1933, p. 18, 31, 33.

La ce se angaja Hitler atunci când declara război *evreilor* nu numai în calitate de șef al partidului, ci și ca om de stat și cât de mult acest *război* venea în contradicție cu tradițiile perioadei Republicii de la Weimar și chiar cu cele ale perioadei wilhelmiene

s-a văzut deja foarte curând într-un raport pe care ambasadorul englez la Berlin, Sir Horace Rumbold, îl adresa, la 28 martie 1933, ministrului său de externe: „Tânăra generație de naziști nu știe nimic despre activitatea pe care au desfășurat-o evreii germani și evreii din străinătate în timpul luptei împotriva clauzelor oneroase ale Tratatului de la Versailles. Aceeași propagandă abilă și neîntreruptă, care a contribuit atât de mult la îmbunătățirea situației internaționale a Germaniei în ultimul deceniu, acum se îndreaptă împotriva mișcării naziste". Însă ambasadorul, care era orice altceva decât un prieten al mișcării național-socialiste, mai scrie în același raport: „Stilul ostentativ de viață al bancherilor și capitaliștilor evrei... a declanșat în mod fatal ostilitatea atunci când șomajul s-a generalizat. Cele mai bune elemente ale comunității evreiești vor avea acum de suferit și suferă deja din cauza păcatelor celor mai răi și, în special, a păcatelor evreilor ruși și galițieni, care au venit în această țară în timpul revoluției din 1918" (DBFP, seria a 2-a, vol V, [1933], Londra, 1956, p. 6). Un cunoscător al istoriei sionismului ar putea să-și amintească de previziunea lui Theodor Herzl: „Lupta socială ar trebui aruncată așadar, în orice caz, pe seama noastră, pentru că noi ne aflăm în cele mai expuse puncte, atât în lagărul capitalist, cât și în cel socialist" (Theodor Herzl, „Der Judenstaat", în: *Zionistische Schriften*, vol. 1, Tel Aviv, 1934, p. 37).

[18] Brigitte Granzow, *Mirror of Nazism. British Opinion and the Emergence of Hitler*, Londra, 1964, p. 218, 220.

[19] Maurice Vaisse, „Frankreich und die Machtergreifung", în: Wolfgang Michalka (ed.), *Die nationalsozialistische Machtergreifung*, Paderborn, 1984, p. 261-273.

[20] 13 octombrie 1933.

[21] Bömer, *op. cit.*, p. 45.

II. Privire retrospectivă asupra anilor 1917-1932

1. Prăbușirea Rusiei și dorința înfăptuirii revoluției mondiale

[1] Calendarul rusesc iulian a rămas cu 13 zile în urma calendarului gregorian; prin urmare, zilei de 7 noiembrie îi corespundea ziua de 25 octombrie. La începutul anului 1918, s-a produs adaptarea la numărătoarea zilelor folosită în restul Europei.

[2] *Die russische Revolution 1917. Der Aufstand der Arbeiter, Bauern und Soldaten. Eine Dokumentation*, Ed. Richard Lorenz, München, 1981, p. 252.

[3] *Ibidem*, p. 259.

[4] *Ibidem*, p. 264 și urm.

[5] Schulthess, 1917 / II, p. 672.

[6] *Illustrierte Geschichte der russischen Revolution 1917*, Berlin, 1928, p. 143.

[7] Alexander Rabinowitch, *The Bolsheviks Come to Power*, Londra, 1979, p. XXII.

[8] Louis de Robien, *Russisches Tagebuch 1917-1918. Aufzeichnungen eines französischen Diplomaten in Petersburg*, Stuttgart, 1967, p. 18, 23.

[9] Lenin, *OA*, vol. 1, p. 876 și urm.

[10] *Ibidem*, vol. II, p. 69 și urm.

[11] Richard Kohn, *Die Russische Revolution in Augenzeugenberichten*, Düsseldorf, 1965, p. 241.

[12] G.V. Plehanov, *God na rodine. Polnoe sobranie statej recij 1917-1918 v dvuch tomach*, Paris, 1921, vol.I, p. 30, 33.

[13] Lorenz, *op. cit.*, p. 275.

[14] Lev Trotki, *Über Lenin*, Frankfurt, 1964, p. 61.

[15] Ladislaus Singer, *Raubt das Geraubte. Tagebuch der Weltrevolution 1917*, Stuttgart, 1967, p. 228.

[16] N.Ja. Ivanov, *Kornilovcina i ee razgrom. Iz istorii borby c kontrrevoluciej v 1917, g.*, Leningrad, 1965, p. 126.

[17] James Bunyan și H.H. Fischer, *The Bolshevik Revolution 1917-1918. Documents and Materials*, Stanford, 1961, p. 25.

[18] Subliniat deosebit de puternic de Trotki în lucrarea sa *Oktober*, din 1924.

[19] Peter Scheibert, *Lenin an der Macht. Das russische Volk in der Revolution 1918 -1922*, Weinheim, 1984, p. 303.

[20] Referitor la măsurile care trebuiau luate, unul dintre cei mai înverșunați adversari ai Revoluției din februarie, Vladimir M. Purișkevici, s-a exprimat atunci cu aproape aceleași cuvinte pe care avea să le folosească Hitler câțiva ani mai târziu în *Mein Kampf*: „Dacă pe front ar fi fost puși în fața armelor 1 000, 2 000, poate 5 000 de golani și câteva zeci în spatele frontului, n-am fi suferit o asemenea rușine fără precedent" (Rabinowitch, *op. cit.*, p. 45).

[21] John Reed, *Zehn Tage, die Welt erschütterten*, Berlin, 1957, p. 188, 310.

[22] Bunyan-Fischer, *op. cit.*, p. 119, 147, 203.

[23] *Ibidem*, p. 202.

[24] N.K. Krupskaia, *Oktjabrskie dni*, Moscova, 1967, p. 23 (prima apariție în 1934). Cu o claritate și mai înfiorătoare la Robien, *op. cit.*, p. 156 și urm.

[25] Bunyan-Fischer, *op. cit.*, p. 236.

[26] M. Bonch-Brujevich, *From Tsarist General to Red Army Commander*, Moscova, 1966, p. 222.

[27] Scheibert, *op. cit.*, p. 297.

[28] Lenin, *Opere*, vol. 27, p 107 .

[29] Claude Anet, *La révolution russe. La terreur maximaliste*, Paris, 1919, p. 150.

[30] *Dekrety sovetskoj vlasti*, Moscova, 1957, vol. 3, p. 291 și urm.

[31] Bunyan-Fischer, *op. cit.*, p. 517.

[32] *Nezavizimoe rabocie dvizenie 1918 godu. Dokumenty i materialy*, Paris, 1981, p. 227.

[33] *Ibidem*, p. 295-305.

[34] Maxim Gorki, *Unzeitgemässe Gedanken über Kultur und Revolution von 1917 bis 1918*, Ed. Bernd Scholz, Frankfurt, 1972, p. 88, 98, 106, 121, 142, 156 și urm., 159.

[35] Alfons Paquet, *Im kommunistischen Russland. Briefe aus Moskau*, Jena, 1919, p. 112 și urm.

[36] Hans Vorst, *Das bolschewistische Russland*, Leipzig, 1919, p. 153.

[37] De Robien, *op. cit.*, p. 35.

[38] Scheibert, *op. cit.*, p. 82.

[39] Reed, *op. cit.*, p. 163.

[40] Scheibert, *op. cit.*, p. 85 („Krasnyj Mec" din 18. 8.1919).

Declarația este citată astfel de David Shub (Lenin, Wiesbaden, 1957): „Pentru a ne combate cu succes dușmanii, trebuie să avem propriul militarism socialist. Din cele 100

de milioane de locuitori ai Rusiei sovietelor, trebuie să atragem de partea noastră 90 de milioane. În ceea ce privește restul, nu avem ce să discutăm cu ei; aceștia trebuie eliminați". Ca sursă este indicată *Severnaia Kommuna*, ediția de seară din 18 septembrie 1918, p. 375.

Întrucât această declarație, deși are indicată sursa, apare neplauzibilă la prima vedere, am depus toate eforturile s-o verific. În Germania nu există niciun exemplar al publicației „Severnaia Kommuna. Izvestiia Petrogradskogo Soveta rabocich i krasnoarmeiskich deputatov", iar Biblioteca de Stat din Leningrad nu dispune de microfilme. În cele din urmă, am primit un microfilm de la Hoover Institution on War, Revolution and Peace din Stanford. Citatul lui David Shub s-a dovedit corect în esență. El se găsește în numărul 109 din 19 septembrie 1918, la p. 2, iar rezoluția despre care vorbește Shub n-a fost inclusă în anexa la cuvântarea lui Zinoviev.

Contextul mai amplu modifică imaginea numai în măsura în care nu este vorba în primul rând despre cei vinovați de provocarea războiului, ci despre culaci, care vor să impună introducerea comerțului liber, fiind susținuți chiar de comuniști precum Larin. În cuvântarea sa la cea de-a VII-a Conferință orășenească a comuniștilor, desfășurată la Smolnîi, Zinoviev s-a referit mai întâi la situația politică externă și apoi a trecut la situația politică internă; aici punctul culminant al luptei de clasă ar fost atins prin faptul că de atentatul la viața lui Lenin s-ar fi bucurat nu numai exploatatorii ruși, ci și întreaga burghezie mondială, inclusiv cea care afișează o atitudine neutră. Deosebit de periculoși sunt culacii, care ar vrea să aprovizioneze cu alimente populația orașelor numai în condițiile care le convin lor. De aceea, problema esențială este „munca la sate".

Apoi a continuat în felul următor: „Trebuie să ne comportăm ca o armată pregătită de război, din care sunt trimise trupe la sate. Dacă nu ne mărim efectivele armatei, atunci burghezia noastră ne va măcelări. Pentru noi nu există altă cale. Noi și ei nu putem trăi pe aceeași planetă. Pentru înfrângerea dușmanilor noștri, avem nevoie de un militarism socialist propriu. Din cele 100 de milioane, cât are populația Rusiei sovietice, 90 de milioane trebuie să le câștigăm pentru noi (textual: să-i atragem în spatele nostru). Cu ceilalți nu trebuie să discutăm, trebuie să-i exterminăm (*uničtozat'*). Avem o mare răspundere față de proletariatul mondial, care vede că numai în Rusia puterea a trecut la clasa muncitoare". După chemarea de la sfârșit, de a lupta cu toate puterile pentru victorie, cuvântarea „conducătorului Comunei de nord" a fost aprobată prin „aplauze furtunoase".

Întrucât sursa este atât de greu accesibilă și, în același timp, atât de importantă ca organ de presă al lui Zinoviev, în cele ce urmează am mai parafrazat, respectiv am tradus câteva pasaje concludente.

La 31 august 1918, știrea principală este asasinarea lui Uriţki, atentatul asupra lui Lenin figurează numai ca un fel de *știre de ultimă oră*. În legătură cu arestarea asasinului Leonid Akimovic Kanegisser, se menționează că acesta este un fost iuncher al Școlii de artilerie mihailoviene, evreu și totodată nobil. A participat la revoluția din 1905 și a luat hotărârea de a-l ucide pe Uriţki când în presă au apărut știri despre execuțiile în masă prin împușcare, care purtau semnăturile lui Uriţki și Ioselevici. Acum sarcina principală a comisiei de anchetă era să clarifice dacă atentatul înseamnă o crimă izolată sau dacă în spatele lui se află o organizație. Deoarece s-a stabilit că asasinul Kanegisser a încercat să se ascundă în sediul companiei engleze de la Milionaia, a doua zi s-a procedat la o percheziție la legația engleză, ocazie cu care s-a

ajuns la un schimb de focuri, soldat cu victime de ambele părți. În continuare, se arăta că toți membrii familiei lui Kanegisser sunt arestați, pentru a se elucida dacă au avut vreo legătură cu planurile criminale ale acestuia (1 septembrie).

Prin urmare, deși în urma anchetei nici la Petrograd și nici la Moscova nu se obținuseră rezultate concludente, deja la 2 septembrie s-a adoptat o rezoluție conform căreia proletariatul va ști să răspundă la focuri de armă trădătoare în așa fel „încât întreaga burghezie și complicii ei se vor înfiora de groază". În aceeași zi, se relata despre un discurs al lui Zinoviev, în care acesta își exprima încrederea că în curând va funcționa un soviet mondial al comisarilor poporului, al cărui președinte nu va fi nimeni altcineva decât tovarășul Lenin. În același timp, Zinoviev i-a chemat pe cei cărora li se adresa la „războinare, războinare fără milă" contra tuturor acelora care sunt împotriva poporului muncitor: „Smulgeți-vă din inimi tot sentimentul de compătimire!" În aceeași zi, de la Moscova este adusă vestea că atentatoarea (Fannija Kaplan) este o intelectuală (*intelligentka*); aceasta i-a caracterizat pe bolșevici drept dușmani ai poporului și pe Lenin trădător al socialismului. La 4 septembrie se publică chemarea lui Smilga și a altora, iar la 5 septembrie un ordin al comandantului Armatei a 9-a, Bersin, „de a trece prin foc și sabie cea mai mică răzvrătire, cea mai mică tentativă de revoltă împotriva puterii sovietice, atât în spatele frontului, cât și pe front".

În toată luna septembrie, ziarul este plin de asemenea chemări și provocări. Atmosfera de război civil este foarte vizibilă, la fel ca și acea *dezlănțuire* reieșită cu putere din declarația din 17 septembrie a lui Zinoviev, citată la început.

2. Nașterea Partidului Comunist German din războiul mondial și din revoluția rusă

[1] Referitor la marxism în general, cf. Ernst Nolte, *Marxismus und Industrielle Revolution*, Stuttgart, 1983.

[2] „Pe scurt, supraviețuirea noastră în domeniile economic și democratic a fost cea care ne-a adus în frunte..." — „Aici surprinde faptul că, în Germania *reacționară*, clasele care muncesc și-au putut cuceri o poziție cu mult mai solidă în viața socială decât în Anglia sau chiar în Franța" (Paul Lensch, *Drei Jahre Weltrevolution*, Berlin, 1917, p. 26, 209).

[3] *Ibidem*, p. 51: „Astfel, țările cu economie stagnantă — Anglia, ca mare stat burghez, Franța ca stat rentier mic-burghez și Rusia, ca putere cuceritoare semibarbară — s-au așezat ca niște pisici obeze pe *proprietatea* lor și nu au permis elementului dinamic german să se manifeste nicăieri... Rezultatul a fost revoluția războiului mondial, cu Germania purtător de drapel".

[4] *Ibidem*, p. 185.

[5] Ernst Meyer, *Spartakus im Kriege. Die illegalen Flugblätter des Spartakusbundes im Kriege*, Berlin, 1927, p. 21.

[6] *Spartakusbriefe. Herausgegeben vom Institut für Marxismus-Leninismus beim Zentralkomitee der Sozialistischen Einheitspartei Deutschlands*, Berlin, 1958, p. 224 și urm.

[7] *Ibidem*, p. 83.

[8] Cf. Rosa Luxemburg despre o eventuală „pace impusă prin forță" împotriva Rusiei: „Sau, dacă Rusia este umilită și pierde parțial cele mai dezvoltate, dar și cele mai revoluționare provincii de vest... (în acest caz) în zece, cel mai târziu în douăzeci de ani am avea un nou război germano-rus..." (*Spartakusbriefe*, p. 70 și urm.).

[9] *Ibidem*, p. 174.

[10] Schulthess, 1918/I, p. 591.

[11] *Spartakusbriefe*, *op. cit.*, p. 423 și urm.

[12] *Ibidem*, p. 440.

[13] *Ibidem*, p. 322.

[14] Leo Stern (ed.), *Die Auswirkungen der grossen sozialistischen Oktoberrevolution auf Deutschland*, Berlin, 1959, p. 820 și urm. (*Archivalische Forschungen zur Geschichte der deutschen Arbeiterbewegung*, vol. 4/II).

[15] Hermann Weber (ed.), *Der Gründungsparteitag der KPD. Protokoll und Materialien*, Frankfurt, 1969, p. 84.

[16] Hermann Weber (ed.), *Der deutsche Kommunismus. Dokumente*, Köln/Berlin, 1963, p. 38.

[17] *Ibidem*, p. 42.

[18] *Ibidem*, p. 35.

[19] *Ibidem*, p. 36.

[20] Lenin, *Opere*, vol. 27, p. 49.

3. Victoria bolșevicilor și înfrângerile Partidului Comunist German 1919-1921

[1] Vorwärts din 7. 11.1918 (Schulthess, 1918/I, p. 420).

[2] Vorwärts din 2.12, 10.11, 24.12, 27.12.1918.

[3] RF din 18.11.1918.

[4] UuF, vol. III, p. 67.

[5] RF din 6.01 și 7.01.1919.

[6] BAK, Nachlass Rosa Meyer-Levine, vol. 32, fol. 32.

[7] RF din 15. 4.1921.

[8] RF din 3. 3.1919.

[9] *Revolution und Räterepublik in München in Augenzeugenberichten*, Düsseldorf, 1969, p. 327.

[10] Lenin, *Opere*, vol. 29, p. 314 și urm.

[11] Allan Mitchell, *Revolution în Bayern 1918/1919. Die Eisner-Regierung und die Räterepublik*, München, 1967, p. 286.

[12] Thomas Mann, *Tagebücher, 1918-1921*, Ed. Peter de Mendelssohn, Frankfurt, 1981², p. 223.

[13] Lenin, *Opere*, vol. 28, p. 441 și urm. („Brief an die Arbeiter Europas und Amerikas", fragmentul respectiv a fost scris la 12 ianuarie 1919, iar scrisoarea a fost terminată la 19 ianuarie).

[14] *Manifeste, Richtlinien, Beschlüsse des Ersten Kongresses. Aufrufe und offene Schreiben des Exekutivkomitees bis zum Zweiten Kongress*, Hamburg, 1920, p. 21, 17.

[15] *Ibidem*, p. 78, și urm.

[16] Lenin, *OA*, vol. II, p. 886, 408.

[17] Referitor la tema „Emigrație", v. mai jos, IV, 7.

[18] *Illustrierte Geschichte der deutschen Revolution*, Berlin, 1929, p. 469 (facsimil).

[19] Erhard Lucas, *Märzrevolution 1920*, 3 vol., Frankfurt, 1970, 1973, 1978.

[20] UuF IV, p. 122.

[21] Hagen Schulze, *Freikorps und Republik 1918-1920*, Boppard, 1969, p. 315.

[22] UuF IV, 128.

[23] *Ibidem*, p. 145 și urm.

[24] După „Protokolle der USPD-Parteitage", vol. 3, 1920, p. 215 (Martow).

[25] *Ibidem*. Dificultatea fundamentală și de principiu pentru toți *albii* consta în faptul că, chiar și atunci când n-au văzut predarea pământului moșierilor către țărani ca pe o nedreptate sau escrocherie, pur și simplu n-au putut să sancționeze starea de fapt, ci au trebuit să delege decizia unui parlament viitor, liber ales, respectiv unei adunări naționale, astfel încât declarațiilor lor le lipsea concretețea, precum în acest caz: „Năzuim să instituim un minim de ordine, în care poporul să se poată întruni liber și să-și exprime liber voința" (*Vospominanija generala Barona P.N. Wrangela*, reed. Frankfurt, 1969, p. 123).

Cu mult mai multă emoție era încărcată profeția potrivit căreia societatea democratică europeană va trebui să procedeze la apărarea armată a cuceririlor ei culturale și politice, împotriva dușmanului civilizației, în cazul în care jertfa armatei de voluntari se va dovedi zadarnică.

[26] Herman Weber (nota 16, cap. II, 2), p. 206.

[27] *Die Kommunistische Internationale*, nr. 13, p. 31.

[28] G. Zinoviev, *Die Weltrevolution und die III. Kommunistische Internationale. Rede auf dem Parteitag der USPD in Halle am 14. Oktober 1920*, Hamburg, p. 29 și urm., 59.

[29] *Protokolle der USPD-Parteitage*, vol. 3, 1920, p. 217.

[30] Zinoviev, *op. cit.*, p. 68.

[31] G. Zinoviev, *Zwölf Tage in Deutschland*, Hamburg, 1921, p. 77, 74.

[32] Frits Kool și Erwin Oberländer (Ed.), *Arbeiterdemokratie oder Parteidiktatur*, 2 vol., München, 1972 (Orig. Olten, 1967), vol. 1, p. 184.

[33] Lenin, *OA*, vol. II, p. 830.

[34] Kool și Oberländer, *op. cit.*, vol. 2, p. 343.

[35] *Ibidem*, p. 385 și urm.

[36] RF din 18. 3.1921.

[37] *Die Enthüllungen zu den Märzkämpfen. Enthülltes und Verschwiegenes*, Ed. Zentrale der KPD, Halle, 1922, p. 20.

[38] Cf. *Marxismus und Industrielle Revolution* (nota. 1, cap. II, 2), p. 520-534, și *Deutschland und der Kalte Krieg*, Stuttgart, 1985/2 , cap I, 3; p. 61-74.

[39] Noe Jordania, *Imperialismus unter revolutionärer Maske. Eine Antwort an Trotzki*, Berlin, f. a. („O mână de bolșevici se va găsi în orice țară, iar dacă guvernul de la Moscova își arogă dreptul de a-și trimite trupele în ajutorul acelor câțiva bolșevici dintr-o altă țară, atunci pentru el se deschide perspectiva războaielor în toate zonele lumii... Motivul real al acestei cuceriri... l-a dezvăluit în mod public Radek, declarând la conferința de la Berlin a Internaționalei că guvernul de la Moscova a cucerit Georgia pentru că trebuie să dețină controlul asupra drumurilor de ieșire ale țițeiului de la Baku spre Marea Neagră" (p. 15 și urm.).

4. Antibolşevismul timpuriu şi prima ascensiune a lui Hitler

[1] *L'opinion publique européenne devant la Révolution russe de 1917, avec une introduction de Fernard l'Huillier*, Paris, 1968, p. 67 (*Berliner Tageblatt* zwei Tage nach dem Sieg der Bolschewiki).

[2] E. Malcolm Carroll, *Soviet Communism and Western Opinion 1919-1921*, Chapel Hill, 1965, p. 15.

[3] Paul Elzbacher, *Der Bolschewismus und die deutsche Zukunft*, Jena, 1919, p. 40, 21, 33 şi urm.

[4] V. mai sus, II, 1.

[5] *Seeds of Conflict*, Seria 4, „The Opposition at Home and Abroad", vol. 1, p. 8 (reeditare Nendeln, 1975). O contribuţie remarcabilă la determinarea a ceea ce a adus nou de ordin calitativ teroarea bolşevică a aparţinut câţiva ani mai târziu lui J. Steinberg, care în iarna 1917/1918, ca socialist-revoluţionar de stânga, fusese comisar pentru justiţie în Consiliul Comisarilor Poporului. În cartea sa, *Gewalt und Terror in der Revolution (Oktoberrevolution oder Bolschewismus)*, Berlin, 1931, scrie: „Doresc să amintesc numai un act al puterii de stat socialiste, care a netezit calea viitoarei autojustiţii de sus (prin urmare nu de jos). A fost vorba despre declaraţia din decembrie 1917 împotriva partidului burghezo-liberal al cadeţilor. Acesta a «fost scos în afara legii»... Decretul însemna că de acum înainte nicio persoană reală nu avea să fie acuzată pe baza unui delict real şi că o abstracţiune politică şi socială (*partidul cadeţilor*) era la discreţia suspiciunii generale, a furiei generale şi că oamenii care aparţineau acestei abstracţiuni încetau să mai existe ca fiinţe vii, suferinde... Prin acest act, aflat în contradicţie strigătoare cu spiritul socialismului, maselor li se spunea pentru prima dată: pentru suferinţele voastre prezente sau viitoare nu mai aveţi nicio obligaţie să cercetaţi culpa celor vinovaţi... pur şi simplu vă puteţi răzbuna pe un ţap ispăşitor la întâmplare, vă puteţi răzbuna direct şi vă puteţi pedepsi şi distruge duşmanii ca pe nişte criminali. Abia prin acest decret al guvernului sovietelor a fost creată responsabilitatea reciprocă şi instituţia arestării duşmanilor, care acum, asemenea unui cerc de fier, încercuiesc revoluţia" (p. 35).

În problema comparabilităţii crimelor în masă, prezintă importanţă următoarea declaraţie extrasă din Buletinul oficial nr. 1 din ianuarie 1919 al Comitetului Central al Partidului Socialist-Revoluţionar de stânga: „În 40 de comune din guvernământul Tambov a avut loc o revoltă absolut spontană. A fost înăbuşită în modul cel mai inuman. Au fost folosite maşini blindate şi gaze otrăvitoare..." (p. 71).

La p. 329, fostul comisar al poporului îl caracterizează pe Lenin, în mod categoric, drept „iniţiatorul terorii".

[6] *Die russische Revolution und die sozialistische Internationale. Aus dem literarischen Nachlass von Paul Axelrod*, Jena, 1932, p. 180-205, în special p. 180, 183, 186 şi urm.

[7] Alexander Berkman, *Die Kronstadt Rebellion*, Berlin, 1923, p. 29.

[8] O încercare anterioară de a o apăra pe Rosa Luxemburg a fost lucrarea din 1922 a Clarei Zetkin, intitulată *Um Rosa Luxemburgs Stellung zur russischen Revolution*. Însă rezultatul a fost mai mult o apărare a terorii roşii decât o fundamentare a conceptului democraţiei sovietice. Caracteristic a fost din nou reproşul că „Reventlow, Friedberg, Erzberger..., fără măcar să clipească", ar fi „mânat la moarte sigură un

milion și jumătate de bărbați și adolescenți nemți" și de aceea n-ar avea niciun drept „să țipe, într-un cor răgușit, despre teroarea dictaturii proletariatului" (p. 97).

[9] Otto Bauer, *Bolschewismus oder Sozialdemokratie*, Wien, 1920, p. 119.

[10] Karl Kautsky, *Terrorismus und Kommunismus. Ein Beitrag zur Naturgeschichte der Revolution*, Berlin, 1919, p. 140, 152.

[11] Paul Olberg, *Briefe aus Sowjet-Russland*, Stuttgart, 1919, p. 146, 113.

[12] Carroll, *op. cit.*, p. 34.

[13] Despre „totalismul revoluționar al lui Lenin" a vorbit Alfons Paquet în scrisorile sale de la Moscova la p. 111 (cf. nota 35, cap. II, 1).

[14] Alex P. Schmid, *Churchills privater Krieg. Intervention und Konterrevolution im russischen Bürgerkrieg, November 1918-März 1920*, Zürich, 1974, p. 312.

[15] *Ibidem.*

[16] Carroll, *op. cit.*, p. 153.

[17] Eduard Stadler, *Als Antibolschewist 1918/1919*, Düsseldorf, f.a. (probabil 1935), p. 46 și urm.

[18] Berlin, 1918.

[19] Günther Axhausen, *Organisation Escherich. Die Bewegung zur nationalen Einheitsfront*, Leipzig-Berlin, 1921, p. 21.

[20] Despre Dietrich Eckart și despre perioada de început a NSDAP, cf. Ernst Nolte, *Der Faschismus in seiner Epoche*, München, 1963, p. 385-409, în special 403, și urm.

În ce privește „programul partidului" în 25 de puncte, din 24 februarie 1920, acesta este formulat considerabil mai dur decât primele comunicate date de DAP Drexler (DAP: Deutsche Arbeiterpartei/Partidul Muncitoresc German, devenit apoi NSDAP), dar geneza lui în a doua jumătate a anului 1919, așadar, între acceptarea tratatului de pace și puciul lui Kapp, este ușor de observat. Întrucât nu apare noțiunea de *comunism*, respectiv *bolșevism*, și prin urmare nu este pus în legătură cu *evreimea*, acest program este numai parțial reprezentativ pentru gândirea de început a lui Hitler și a partidului său. Aici ar trebui căutat și motivul pentru desconsiderarea pe care Hitler a manifestat-o mai târziu față de acest program.

[21] V. mai sus, II, 3.

[22] Paul Leverkuehn, *Posten auf ewiger Wache. Aus dem abenteuerreichen Leben des Max von Scheubner-Richter*, Essen, 1938, p. 46 (autorul propriu-zis al cărții a fost Erik Reger, fapt criticat vehement de către național-socialiști.) Cf. Adolf Kriener, „Eine Ehrung für von Scheubner-Richter? Eine notwendige Betrachtung", în: *Berliner Börsen-Zeitung* nr. 571 din 7.12.1938).

[23] Cf. colecția de știri din presă, în BA, NS 26/vorl. 1197. *Rote Fahne* a relatat — cum era și de așteptat — despre „Congresul rusesc al sotniei negre" (9.07.1921).

[24] Ute Döser, *Das bolschewistische Russland in der deutschen Rechtspresse 1918-1925. Eine Studie zum publizistischen Kampf in der Weimarer Republik*, Berlin, 1961, p. 169. Știrea a apărut în VB din 26.04.1920, într-un articol de Arnold Rechberg, „Der Bolschewismus in Russland", iar în 1924 și în cartea reputatului istoric și socialist-popular, S.P. Melgunov, *Der rote Terror in Russland*, Berlin, 1924, p. 247. De la Melgunov provine, de asemenea, studiul extrem de documentat, „Kak Bolseviki zachvatili vlast", Paris, 1953, care scoate puternic în evidență și slăbiciunile *democrației revoluționare*. Drept dovadă a corectitudinii sale poate fi considerat faptul că menționează cu un semn de întrebare statistica detaliată a victimelor terorii roșii, provenită de la un autor

cu numele Sarolea și menționată și de Churchill, și în Schulthess (*Der rote Terror*, p. 168).

Cu atât mai impresionant este ce relatează despre defileul morții de la Saratov (p. 203) sau despre uciderea ofițerilor aflați în încercuire și despre tragerea în țeapă a preoților (p. 248). Una dintre cele mai nevinovate relatări a fost aceea că în multe locuri s-a cerut spălarea toaletelor cu mâinile goale și că de această soartă nu a fost scutit nici fostul comandant de grup de armate, generalul Russki (p. 297). Însă Melgunov nu trece sub tăcere nici ororile comise de țăranii răsculați la adresa comuniștilor prinși (p. 192). Pe bună dreptate, el vede deosebirea esențială în faptul că de partea armatei albilor nu putea exista niciun corespondent pentru chemările la *teroare în masă*, adică la exterminare după criterii sociologice. Ideea că termenul de *cekiști chinezi* era folosit chiar de bolșevicii înșiși rezultă din cartea lui F. Fomin *Zapiski starogo Cekiska*, Moscova, 1964, în care există un capitol despre „luptătorii chinezi Ceka" (p. 54-60). Bineînțeles, aici nu este vorba despre precizarea metodelor de tortură. Procedeul a devenit însă cunoscut în întreaga lume, atunci când George Orwell l-a descris în cartea sa *1984* ca pe o metodă a poliției secrete a „Fratelui cel Mare". El nu a amintit drept sursă literatura antibolșevică.

[25] Alfred Rosenberg, *Pest in Russland. Der Bolschewismus, seine Häupter, Handlanger und Opfer*. Publicată în formă prescurtată de dr. Georg Leibbrandt, München, f. a., p. 13, 36, 30.

[26] Walter Laqueur, *Deutschland und Russland*, Berlin, 1965, p. 67.

[27] Hitler, *Sämtliche Aufzeichnungen 1905-1924. Heraugegeben von Eberhard Jäckel zusammen mit Axel Kuhn*, Stuttgart, 1980, p. 88-90 .

[28] *Ibidem*, p. 202, 275, 279 și urm. și passim. În text se cheamă „lipitoare", respectiv „burghez", dar evident că este vorba despre greșeli de scriere sau de tipărire.

[29] *Ibidem*. p. 379.

[30] VB din 19.07.1922.

[31] Cf. Ernst Nolte, *op. cit.* (nota 1, la II, 2), p. 180 (la Piercy Ravenstone), 280-285.

[32] V. mai jos, II, 7.

[33] Jane Degras, *Soviet Documents on Foreign Policy*, vol. 1, Londra, 1952, p. 217 și urm.

[34] Jäckel- Kuhn, *op. cit.*, p. 96.

[35] V. mai sus, nota 13.

5. „Revoluție mondială" sau „guvern național" în Germania? Anul de criză 1923

[1] *Protokoll. Fünfter Weltkongress der Kommunistischen Internationale*, Hamburg, f. a. (1924), vol. 1, p. 323.

[2] Heinrich Brandler, *Ibidem*, p 221.

[3] Erich Wollenberg, *Der Apparat. Stalins Fünfte Kolonne*, Bonn, 1952, p. 10 și urm. Însuși Wollenberg a fost unul dintre acești lideri.

[4] RF din 26.06.1923.

[5] Schlageter. *Eine Auseinandersetzung. Karl Radek/P. Fröhlich/Graf Ernst Reventlow/Moeller van den Bruck*, Berlin, 1923, p. 7.

[6] *Ibidem*.

[7] RF din 2.08.1923.

[8] „Die Aktion", 1923, p. 374.

[9] RF din 25.07.: în mod cert, este necesar ca Antanta și capitaliștii evrei să fie combătuți, dar în primul rând este vorba despre Haniel, Thyssen, Klöckner, Krupp și Stinnes.

[10] RF din 18.09.1923: „Schlageter...", *op. cit.*, p. 7 și urm.

[11] RF din 12.07.1923.

[12] RF din 22.04.1923: „Bereitschaft im Osten" de J. Eisenberger.

[13] RF din 10.10.1923.

[14] „Inprekorr" nr. 163 din 19.10.1923, p. 1387 și urm.

[15] Protokoll..., *op. cit.*, p. 231.

[16] Jäckel-Kuhn, *op. cit.* (nota 27, cap. II, 4), p. 630.

6. Uniunea Sovietică de la moartea lui Lenin până la instalarea absolutismului lui Stalin

[1] Cf. articolul concis, dar important al lui Ernst Fraenkel, „Deutschland und die westlichen Demokratien", în: *Deutschland und die westlichen Demokratien*, Stuttgart, 1964, p. 32-47.

[2] Lenin, *Opere*, vol. 26, p. 351.

[3] Lenin, *Opere*, vol. 33, p. 335 și urm.

[4] „Um den Oktober." Trotki, Kamenev, Zinoviev, Bela Kun, Stalin, Buharin, Kuusinen, Hamburg, 1925, p. 141 (Kun).

[5] Precedentul este extras preponderent din articolul lui Kun; citatul redat textual provine din cel al lui Kuusinen, p. 226.

[6] *Der Sowjetkommunismus. Dokumente*, ed. de Hans-Joachim Lieber și Karl Heinz Ruffmann, Köln-Berlin, 1963, vol. 1, p. 242.

[7] G. Glezerman, *Likwidacija eksploatorskich klassov i preodolenie klassovych razlitsij v SSSR*, Moscova, 1949, p. 70.

[8] Lenin, *Opere*, *op. cit.*, vol. 33, p. 428 și 209.

[9] F.M. Vaganov, *Pravyj uklon v. BKP (B) i ee razgrom (1928-1930 gg.)*, p. 216, 218. Probabil este semnificativ faptul că, pentru lupta eficientă împotriva abaterii de dreapta, este folosit același termen ca și pentru victoria asupra lui Kornilov, și anume distrugere (*razgrom*).

[10] *Der Sowjetkommunismus*, *op. cit.*, p. 255 și urm.

[11] *Ibidem*, p. 259 și urm.

[12] Descrieri emoționante, de pildă la Iwan L. Solonewitsch, *Die Verlorenen*, 2 vol., 1934 și 1937. Cf. însă și J. Steinberg, *op. cit.* (nota 5 la II, 4), așadar, 1931, p. 332, cu folosirea termenului de *dezculacizare*.

[13] Londra, 1958, în special cap. 12, „The Story of Collectivization", p. 238-264.

[14] „Brüder in Not. Dokumente des Massentodes und der Verfolgung deutscher Glaubens- und Volksgenossen im Reich des Bolschewismus", Ed. Informationsabteilung des Evangelischen Presseverbandes in Deutschland (Departamentul de informații al Asociației presei evanghelice din Germania), Berlin, 1933. Într-o scrisoare din martie 1933 din ținutul Volgăi se arată: „Marele sat (de aproximativ 8 000 de locuitori) este pe jumătate depopulat.... Și atunci părinții merg la soviet și întreabă dacă au voie să

le dea de mâncare copiilor hămesiți de foame". Din ținutul Kubanului: „Din zi în zi este tot mai greu pentru noi. Sunt deja multe sate în care o treime suferă de foame și mulți se prăpădesc" (p. 6 și urm.). Părerea celui mai bun cunoscător al fenomenului este că Stalin a urmărit în mod expres exterminarea unei mari părți a populației ucrainene și, în special, a intelectualității ucrainene. (Robert Conquest, *The Harvest of Sorrow: Soviet Collectivization and the Terror Famine*, New York, 1986.)

[15] Otto Heller, *Der Untergang des Judentums. Die Judenfrage/Ihre Kritik/Ihre Lösung durch den Sozialismus*, Viena/Berlin, 1931, p. 123 și urm., 77, 21 și urm., 154.

[16] Stalin, *Opere*, vol. 13, p. 36.

7. Perioada de stabilizare a Republicii de la Weimar 1924-1929

[1] Jäckel-Kuhn, *op. cit.* (nota 27, cap. II, 4), p. 1210, 1215 și urm.

[2] Pol. Archiv des AA, IV Ru 366/2, vol.1, fol. 091, Raport din 28.01.1925.

[3] Ediția din 3.07.1925.

[4] Ediția din 29.06.1925.

[5] Pol. Archiv AA, IV Ru 366/3, fol. 167, Raport din 24.02.1925.

[6] Cele 7 volume de documente secrete aflate în arhiva politică a Ministerului de Externe (sub IV Ru 366), referitoare la procesul studenților, oferă o mulțime de informații. Karl Kindermann a scris mai târziu o carte despre cele trăite de el la Lubianka, intitulată *Zwei Jahre in Moskaus Totenhäusern. Der Moskauer Studentenprozess und die Arbeitsmethoden der OGPU* (Berlin/Leipzig, 1931).

[7] Hermann Weber, *op. cit.* (nota 16, cap. II, 2), p. 88-93.

[8] Hamburg, 1925, p. 12, 14, 133, 101, 47.

[9] MK, p. 43.

[10] *Ibidem*, p. 44 și urm.

[11] *Ibidem*, p. 64, 66.

[12] Cf. Margarete Buber-Neumann, *Von Potsdam nach Moskau. Stationen eines Irrweges*, Stuttgart, 1968, p. 61: „Săptămânile petrecute în KiHi au însemnat pentru mine o școală comunistă intensivă... Dintr-odată, totul mi-a apărut extrem de ușor de înțeles".

[13] MK, p. 69 și urm.

[14] *Ibidem*, p. 182: „De-ar trece și milenii, nu va fi permis niciodată să se vorbească și să se spună ceva despre eroism, fără fie amintită armata germană din războiul mondial. Atunci, din vălul trecutului va ieși la iveală frontul de fier al căștii gri de oțel, nesovăitor și ferm, un monument al nemuririi. Aceasta înseamnă că, atât timp cât trăiesc, germanii se vor gândi că acești soldați au fost cândva fiii poporului lor".

[15] Cât de mult a rămas Hitler în contact apropiat cu experiențele din Rusia (sau, dacă vreți, cu povestirile de groază ale emigranților) și după moartea lui Dietrich Eckart și a lui Scheubner-Richter o demonstrează în mod clar, de exemplu, un material apărut în VB din 2/3 aprilie 1926. Aici se relatează pe șase coloane, pe prima pagină, despre o întrunire a NSDAP la München, la care emigrantul rus, profesorul Gregor, a ținut o cuvântare emoționantă despre crimele comise de Ceka, întreruptă de comuniști cu „o brutalitate fără precedent", prin gălăgie și râsete. Prezența lui Hitler este menționată în mod expres. Faptul că, până în 1933, Hitler a trebuit uneori să se confrunte nemijlocit cu situații periculoase pentru el, reiese și din memoriile fostului gauleiter al regiunii

administrative Halle-Merseburg, Rudolf Jordan, care, în calitate de profesor stagiar, a intrat în NSDAP chiar din sentimente anticomuniste. El relatează despre o manifestare organizată la Halle în favoarea lui Hitler: la întoarcerea de la locul adunării, acesta s-a aflat în mare pericol când, pentru un moment, poliția a fost dată la o parte de lângă mașina sa de oameni de la „Antifa" („antifasciști"): „Tăcuți și abia stăpânindu-ne mânia, am coborât din mașină. Hitler fierbea de furie. Mi-a spus cu o privire amenințătoare: «Între această adunătură de ucigași și noi nu există nicio înțelegere — și nicio clemență. Între ei și noi se ia ultima decizie»" (Rudolf Jordan, *Erlebt und erlitten. Weg eines Gauleiters von München bis Moskau*, Leoni, 1971, p. 49).

[16] Hamburg, 1925.

[17] Istoria detaliată a acestui referendum se găsește la Ulrich Schueren, *Der Volksentscheid zur Fürstenenteignung...*, Düsseldorf, 1978.

[18] Siegfried Bahne, „Zwischen «Luxemburgismus» und «Stalinismus». Die «ultralinke» Opposition in der KPD", în: Vjh. f. Ztg. 9 (1961), p. 362.

[19] *Ibidem*, p. 366, 369.

[20] Cu cel mai mare lux de amănunte aceasta se întâmplă la Hermann Weber, *Die Wandlung des deutschen Kommunismus. Die Stalinisierung der KPD in der Weimarer Republik*, 2 vol., Frankfurt, 1969.

[21] Lev Trotki, *Wer leitet heute die Kommunistische Internationale?*, Berlin, 1930, p. 42. *Idem*, *Die Wendung der Komintern und die Lage in Deutschland*, Berlin, 1930, p. 14.

[22] Zwickau, f. a., p. 26.

[23] Reinhard Kühnl, *Die nationalsozialistische Linke 1925-1930*, Meisenheim, 1966, p. 196.

[24] Totuși și aici este bine să se aibă în vedere extremismul opus, de exemplu teza lui Theodor Lessing, conform căreia singurul pericol ce amenință omenirea este rasa albă, o declarație atacată vehement de Alfred Rosenberg la congresul partidului din 1927, de la Nürnberg. (*Der Reichsparteitag der Nationalsozialistischen Deutschen Arbeiterpartei*, Nürnberg, 19/21 august 1927. *Der Verlauf und die Ergebnisse der Beratungen*, Ed. Alfred Rosenberg și Wilhelm Weiss, München, 1927, p. 37.)

[25] MK, *op. cit.*, p. 754.

[26] Thomas Kunz, „Arbeitermörder und Putschisten. Der Berliner «Blutmai» von 1929 als Kristallisationspunkt des Verhältnisses von KPD und SPD vor der Katastrophe", în: IWK, 22., Heft 3 (sept. 1986), p. 297-317, p. 299.

[27] Ediția din 3.05.1929.

[28] *Die Rote Sturmfahne* din 4.05.1929.

[29] Ediția de seară din 2.05.1929.

[30] 3.05.1929. Aceasta și numeroase alte comentarii de presă în GStA, Rep. 219, nr. 47.

8. Relațiile de stat între Germania și Uniunea Sovietică

[1] Winfried Baumgart, *Deutsche Ostpolitik 1918. Von Brest-Litowsk bis zum Ende des Ersten Weltkrieges*, Viena / München, 1966, p. 317.

[2] Cf. memoriul său din aprilie 1919, în: Herbert Helbig, *Die Moskauer Mission des Grafen Brockdorff-Rantzau* („Forschungen zur osteuropäischen Geschichte", vol. 2, Berlin, 1955) p. 286-344, p. 291 și urm.

[3] Otto Gessler, *Reichswehrpolitik in der Weimarer Zeit*, Ed. Kurt Sendtner, Stuttgart, 1958, p. 185-188.

[4] Karl Radek, *Deutschland und Russland. Ein in der Moabiter Schutzhaft geschriebener Artikel für „richtiggehende" Bourgeois*, Berlin, 1920, p 12. Prin urmare, lucrarea provenea din primăvara anului 1919, când Radek, ca un fel de ambasador neoficial al Uniunii Sovietice, primise în celula sa din Moabit nu numai comuniști, ci și politicieni burghezi, industriași etc. (printre aceștia aflându-se și Rathenau). Materialul a fost publicat mai întâi în *Die Zukunft*, nr. 19 din 07.1920.

[5] Lenin, *Opere*, octombrie 1917-martie 1923, p. 421-423.

[6] Edițiile din 22.04. și 29.04.1922.

[7] Helbig, *op. cit.*, p. 329, 334. Extrem de concludente sunt convorbirile secrete ale lui Brockdorff-Rantzau din perioada 1923-1928, aflate în Pol. Archiv AA și adunate sub titlul „Kupferberg gold". Într-una dintre ultimele sale convorbiri (Berlin, 1.08.1928), el numește „intimitatea" relațiilor germano-ruse, „într-o foarte mare măsură, un bluf"; vorbește despre „Antanta porcilor" (convorbire cu generalul Hasse la 21.02.1923) și își spune părerea în legătură cu „persecuțiile domnului Zinoviev sau Apfelbaum" (convorbirea cu Cicerin din 25.02.1925). Cu toate acestea, *Pravda* din 11.09.1928 a publicat un necrolog de laudă al „celui mai loial, mai binevoitor, mai abordabil și de aceea mai plăcut ambasador burghez în Moscova roșie", cel care a fost „ambițiosul, aristocratic orgoliosul conte" (Gustav Hilger, *op. cit.*, nota 8 la cap. I, p. 99).

[8] Günter Rosenfeld, *Sowjet-Russland und Deutschland*, 2 vol., 1917-1922 și 1922-1923, Köln, 1984, vol. II, p. 121.

[9] V. mai sus, II, 7.

[10] Cf. G. Hilger, *op. cit.*, p. 218.

[11] Augur, *Soviet versus Civilization*, Londra, f. a. (1926), p. 74 și urm.

[12] Jean Herbette, *Ein französischer Diplomat über bolschewistische Gefahr*, Berlin, 1943, p. 147 și urm.

[13] *Die Rote Armee und die Rote Flotte*, Hamburg-Berlin, 1932, p. 23.

[14] F.A. Krummacher/Helmut Lange, *Krieg und Frieden. Geschichte der deutsch-sowjetischen Beziehungen. Von Brest-Litowsk bis zum Unternehmen Barbarossa*, München / Esslingen, 1970, p. 502 și urm.

[15] ADAP, seria B, 1925-1933, vol. 11, p. 481.

[16] *Ibidem*, p. 502 și urm.

[17] Cf. Heinz Höhne, *Krieg im Dunkeln. Macht und Einfluss des deutschen und russischen Geheimdienstes*, Gütersloh, 1985, p. 270 și urm.; Walter Krivitsky, *Ich war in Stalins Dienst*, Amsterdam, 1940, p. 64; Franz Feuchtwanger, *Der militärische Apparat der KPD in den Jahren 1928-1935. Erinnerungen*, în: IWK, 17, 1981, p. 485-533, p. 492.

[18] Stalin către Emil Ludwig la 13 decembrie 1931: „Este aceasta o recunoaștere a sistemului de la Versailles? Nu. Ori poate este aceasta o garanție pentru frontiere? Nu. Noi n-am fost niciodată garanții Poloniei și nici nu vom deveni așa ceva" (I.V. Stalin, *Opere*, vol. 13, Berlin, 1955, p. 103 și urm). O stipulare anterioară și mai dură a punctului de vedere revizionist al Uniunii Sovietice, în: *Ibidem*, vol. 7, p. 235 și urm.

9. Războiul civil limitat din Germania

[1] Text în Hermann Weber, *Der deutsche Kommunismus*, *op. cit.* (nota 16, cap. II, 2), p. 58-65.

[2] Heinrich Fraenkel — Roger Manvell, *Hermann Göring*, Hanovra, 1964, p. 57.

[3] *Im Lande der Roten Fahne. Bericht der zweiten Arbeiterdelegation über Sowjetrussland*, Berlin, f.a. (probabil 1927), p. 152. Însă nu de puține ori s-a întâmplat ca, după întoarcerea acasă, unii participanți să se detașeze de declarațiile colective pe care le semnaseră în Uniunea Sovietică; de exemplu, este cazul unui *liber-cugetător proletar*, care încă în 1926 a criticat vehement omagiile aduse lui Lenin și cultul personalității lui Stalin. (Erich Mäder, *Zwischen Leningrad und Baku. Was sah ein proletarischer Freidenker in Sowjetrussland?*, Windischleuba, 1926.)

[4] *„Kampf um die Scholle". Das Bauernhilfsprogram der KPD*, Berlin, 1931, p. 19.

[5] *Marxismus für Antimarxisten. Ein Wegweiser für Gegner, die ihn kennenlernen wollen*, Berlin, 1931, p. 7.

[6] Hamburg, 1925, p. 11, 9, 17.

[7] *„Volksrevolution gegen Faschismus." Rede des Genossen Walter Ulbricht vor den Funktionären der KPD*, Berlin, f. a., p. 25, 32.

[8] *Stadtpfarrer Eckert, Mannheim, kommt zur KPD. Kirche und Kommunismus*, Mannheim, f. a., p. 21, 24.

[9] Bayreuth, 1931, p. 29, 3.

[10] Dr. J. Goebbels: *Der Nazi-Sozi. Fragen und Antworten für den Nationalsozialisten*, München, 1929, p. 4, 7.

[11] München, 1930.

[12] Geh. StA, Rep. 219, nr. 68, fol. 264.

[13] *Ibidem*, fol. 191 și urm.

[14] *Ibidem*, fol. 147.

[15] *Ibidem*, fol. 174.

[16] *Ibidem*, fol. 69.

[17] *Ibidem*, nr. 34, fol. 67.

[18] *Die Weltbühne*, anul 23 (1927), nr. 30, p. 152 și urm. („Dänische Felder" de Ignaz Wrobel). În „Gesammelte Werke" de Tucholsky (vol. 5, p. 266), fragmentul este modificat prin adăugarea propoziției: „din păcate, reușesc întotdeauna cei incorecți". Imaginea de fundal este contrastul între câmpiile pașnice din Danemarca lui 1917 și Germania anului 1927, în care se pregătea prezumtiv un nou război. Fragmentul nu a fost *descoperit* mai întâi de *autori neonaziști*, precum Emil Aretz („Hexeneinmaleins einer Lüge", Pähl/Obb., 1973, p. 106), ci a fost citat deja în literatura național-socialistă, de exemplu de Hermann Esser, *Die jüdische Weltpest. Judendämmerung auf dem Erdball*, München[2], 1939, p. 218. Prin urmare, este posibil ca fragmentul să fi fost cunoscut și de Hitler.

[19] Berlin, 1928, p. 14 și urm.

[20] *Der Rattenfänger von Braunau. Die Tragödie Deutschlands*, Meissen, 1932, p. 3, 7.

[21] Herbert și Elisabeth Weichmann, *Alltag im Sowjetstaat. Wie heute der Arbeiter in Sowjetrussland lebt*, Berlin, 1932, p. 18, 79, 94.

[22] Lev Troțki, „Soll der Faschismus wirklich siegen? Deutschland – der Schlüssel zur internationalen Lage", în: *Schriften über Deutschland*, vol. 1, Frankfurt, 1971, p. 157 și urm.

[23] *Ibidem*, p. 159.

[24] Citatul, cuvânt cu cuvânt, provine dintr-o lucrare a lui E. Mahlmeister, *Russland und der Bolschewismus. Russland und wir*, Freiberg, i.S., 1926, citat după Louis Dupeux, *„Nationalbolschewismus" in Deutschland 1919-1933*, München, 1985, p. 288. Lucrarea este interesantă ca anticipare spirituală a divizării Germaniei într-o zonă de est și una de vest, dar Niekisch, cu polemica sa împotriva părții sud-vestice *romanizate* a Germaniei, reprezintă, în esență, o concepție pe deplin similară.

[25] „Erwachendes Volk. Briefe an Leutnant a. D. Richard Scheringer", Berlin, 1931, p. 6.

[26] *Ibidem*, p. 13.

[27] Reed. Frankfurt a. M., 1971.

[28] *Ibidem*, p. 217, 219.

[29] UuF, vol. VII, p. 377 și urm.

[30] La contranumărătoarea efectuată curând după aceasta, comuniștii au înregistrat 15 000 de simpatizanți uciși sau răniți.

[31] Martin Broszat, *Die Anfänge der Berliner NSDAP 1926/1927*, în: Vjh. f. Ztg. 8, 1960, p. 85-118. Documentele tipărite provin de la fondatorul NSBO, Reinhold Muchov, iar descrierea citată se găsește la p. 115-118. În introducerea sa, Martin Broszat scrie că adversarul tradițional a fost, în primul rând, PCG. „La acesta se va raporta aproape totul, el este justificarea propriei existențe, modelul și, în același timp, dușmanul combătut cu fanatism" (p. 91). Din păcate, Broszat operează totuși cu noțiuni precum „dezrădăcinarea din societatea burgheză" și „golănime". Lecturarea amintirilor membrilor SA, strânse în arhiva federală (NS/ 26/528), lasă totuși puține semne de îndoială că masa simpatizanților o constituia, de ambele părți, *poporul de rând* și că, în interiorul unor familii chiar, se producea destul de frecvent sciziuni. O descriere reușită se întâlnește la Eve Rosenhaft, *Beating the Fascists. The German Communists and Political Violence 1929-1933*, Cambridge, 1983.

[32] UuF, vol. VIII, p. 444. Relatări precum cele referitoare la duminica sângeroasă de la cartierul Altona din Hamburg se găsesc atât în VB, cât și în RF, precum și în numeroase alte ziare. Diferențele sunt în principal de interpretare.

[33] Astfel, RF din 9.06.1931 scrie: „Iar procesele noastre vor fi scurte".

10. Ajunul preluării puterii de către național-socialiști

[1] V. corespondența purtată între fostul principe moștenitor german și generalul Groener, în: Dorothea Groener-Geyer, *General Groener-Soldat und Staatsmann*, Frankfurt, 1955, p. 311 și urm.

[2] UuF, vol. VIII, p. 339.

[3] Schulthess, 1929, p. 25.

[4] Erich Matthias și Rudolf Morsey (ed.), *Das Ende der Parteien 1933*, Düsseldorf, 1960, p. 629.

[5] RF din 7.08.1931 (și în toate celelalte ziare din Prusia).

[6] UuF, vol. VIII, p.193.

[7] *Ibidem*, p. 143.

[8] *Ibidem*, p. 575.

[9] *Ibidem*, p. 658.
[10] V. mai sus, II, 5.
[11] UuF, vol. VIII, p. 48.
[12] *Ibidem*, p. 315.
[13] Berlin, 1932 (original „German Crises").
[14] Geh. St. A. Rep. 219, nr. 80, fol.120 și urm.
[15] *Ibidem*, fol. 95, 259.
[16] *Ibidem*, fol. 187 și urm.
[17] *Ibidem*, fol. 259.
[18] Matthias și Morsey, *op. cit.*, p. 723 și urm.
[19] Rep. 219, nr. 80, fol. 220.
[20] „Zeitschrift für Geschichtswissenschaft", VI (1958), p. 547 și urm.
[21] UuF, vol. VIII, p. 694 (oficial, scrisoarea provenea de la secretarul de stat Meissner).
[22] S. Axel Schildt, *Militärdiktatur mit Massenbasis? Die Querfrontkonzeption der Reichswehrführung um General von Schleicher am Ende der Weimarer Republik*, Frankfurt / New York, 1981.
[23] 13, 1933, nr. 13 din 27.01 (Discurs Knorin).
[24] RF din 24.01.1933.
[25] *Ibidem*, 26.01.1933.
[26] VB din 1./ 2.01.1933.
[27] V. mai sus, II, 5.
[28] V. mai sus, I.
[29] Lutz Graf Schwerin von Krosigk, *Staatsbankrott. Die Geschichte der Finanzpolitik des Deutschen Reiches von 1920 bis 1945...*, Göttingen, 1974, p. 106.
[30] *Protokoll des Vierten Kongresses der Kommunistischen Internationale*, Hamburg, 1923, p. 44 și urm.

III Statele ideologice inamice în timp de pace: 1933-1941

1. Germania național-socialistă și Uniunea Sovietică comunistă: 1933-1934

[1] Declarația lui Max Westphal în ședința fracțiunii SPD din Reichstag, la 10 iunie 1933: „În orice caz, un lucru este stabilit: această mișcare uriașă nu va putea fi zdruncinată niciodată de micile grupări ale partidului nostru din străinătate (asentiment însuflețit)" („Das Ende der Parteien", nota 4 la II, 10, p. 258).

Julius Leber la 9 iulie 1933, din închisoarea preventivă, către soția sa: „Socialismul marxist a fost prea doctrinar și de aceea prea ineficient și inactiv, iar comunismul prea rusesc. Însă ceva nou vine, chiar dacă nu prin Hitler, totuși ceva nou va veni". (Dorothea Beck, *Julius Leber. Sozialdemokrat zwischen Reform und Widerstand*, Berlin, 1933, p. 249).

[2] „Notițele" lui Herbert Wehner, în *Zeugnis*, editor Gerhard Jahn, Köln, 1982, p. 34, 63 și urm. De mare interes sunt biografiile a 504 persoane din conducerea PCG, prezentate în vol. 2 de H. Weber, *Die Wandlung des deutschen Kommunismus*. Numai unul singur (Bertold Karwahne) a devenit — încă din 1927 — un național-socialist

important. Un număr deloc neglijabil s-au acomodat însă cu cel de-Al Treilea Reich. Dintre aceștia, la Weber lipsește deputata în Reichstag Maria Reese.

[3] Martin Rector, „Über die allmähliche Verflüchtigung einer Identität beim Schreiben. Überlegungen zum Problem des «Renegatentums» bei Max Barthel", în: *Literaturwissenschaft und Sozialwissenschaften 10. Kunst und Kultur im deutschen Faschismus*, Stuttgart, 1978, p. 261-284, p. 262.

[4] „Rundschau über Politik, Wirtschaft und Arbeiterbewegungen 1933", p. 827.

[5] *Ibidem*, p. 884.

[6] „Deutschland-Berichte der Sopade. Erster Jahrgang 1934", reed. Frankfurt, 1980, p. 10, 29 și urm. și *passim.*

[7] Detlev Peukert, *Die KPD im Widerstand. Verfolgung und Untergrundarbeit an Rhein und Ruhr 1933 bis 1945*, Wuppertal, 1980, p. 121 și urm.

[8] V. mai sus, nota 28 la II, 1.

[9] Max Domarus, *Hitler. Reden und Proklamationen 1932-1945*, Würzburg, 1962 vol.1, p. 68-90, p. 77. (Textul nu a fost ținut secret, ci a fost publicat imediat de două ori, prima dată — prescurtat — în VB din 19.04.1932 și apoi în broșură: *Vortrag Adolf Hitlers vor westdeutschen Wirtschaftlern im Industrie-Klub zu Düsseldorf*, München, 1932.

[10] V. mai sus, II, 9.

[11] Thilo Vogelsang, *Hitlers Brief an Reichenau vom 4. Dezember 1932*, în: Vjh. f. Ztg. vol. 7 (1959), p. 429-437, p. 434.

[12] Cf. Stalin în cuvântarea sa din 7 ianuarie 1933 despre rezultatele primului plan cincinal: „Șomerilor nu li se asigură hrana, deoarece nu o pot plăti, nu li se garantează un adăpost, deoarece nu pot plăti chiria. Din ce și unde trăiesc ei? Ei trăiesc din puținele firimituri care cad de la mesele bogătașilor, ei scormonesc în lăzile de gunoi în care găsesc alimente stricate, ei trăiesc în locuințele sărăcăcioase ale marilor orașe, dar de cele mai multe ori în cocioabe mizerabile din afara orașelor, pe care șomerii le-au încropit din ambalaje de cutii și din scoarță de copaci" (Stalin, *Opere*, vol. 13, p. 177). Cf. mai sus, cap. I. Împotriva cuvântării lui Stalin nu a putut să protesteze niciun diplomat, întrucât în aceasta nu era precizat un stat anume.

[13] ADAP, seria C, vol. I, 1, p. 252.

[14] *Ibidem*, p. 143. Din partea franceză, un rol deosebit de important l-a jucat Edouard Herriot, care, după alegerile pentru Camera Deputaților din mai 1932 până în decembrie 1932, deținuse funcția de prim-ministru, în calitate de șef al socialiștilor radicali; puțin mai târziu, efectuase o vizită în Uniunea Sovietică, în jurul căreia s-a făcut multă publicitate și care a provocat o critică ascuțită numai în cercurile emigranților ruși.

[15] ADAP, *op. cit.*, p. 418.

[16] *Ibidem*, vol. I, 2, p. 737.

[17] Stalin, *op. cit.*, p. 270.

[18] „În mod sigur, nu suntem nici pe departe entuziasmați de regimul fascist din Germania. Dar aici nu este vorba de fascism, așa cum arată și simplul fapt că fascismul din Italia, de exemplu, nu a constituit pentru URSS niciun impediment în stabilirea celor mai bune relații cu această țară" (*Ibidem*, p. 269). Stalin vede problema mai curând într-o schimbare a politicii germane, care a abandonat vechea linie (linia

Rapallo) încă înainte de ianuarie 1933. În acest context, el îi amintește (în ianuarie 1934!) pe Hugenberg și pe Rosenberg ca apărători proeminenți ai noii orientări.

[19] *Ibidem*, p. 13, 23.

[20] Michail Heller – Alexander Nekrich, *Geschichte der Sowjetunion*, 2 vol., Königstein, 1981, vol I, p. 247 și urm.

[21] *Ibidem*, p. 244.

[22] Stalin, *op. cit.*, p. 238. Declarație a lui R. Robins într-o convorbire cu Stalin.

[23] *Ibidem*, p. 160 și urm.

[24] Stalin, *op. cit.*, p. 264.

[25] *Ibidem*, p. 265.

[26] *Ibidem.*

[27] Jean Elleinstein, *Histoire de l'U.R.S.S.*, Tome II, Paris, 1973, p. 197. Alături de Kirov, Kaganovici, Jdanov, și Stalin a fost menționat numai ca *secretar*, dar se pare că dintr-o eroare (Leonard Schapiro, *Die Geschichte der Kommunistischen Partei der Sowjetunion*, Frankfurt, 1961, p 422).

[28] Heller-Nekrich, *op. cit.*, vol. I, p. 238.

[29] Stalin, *op. cit.*, p. 141.

[30] *Ibidem*, p. 205, 185.

2. „Puciul lui Röhm" și asasinarea lui Kirov în 1934

[1] UuF, vol. X, p. 152.

[2] *Ibidem*, p. 157.

[3] *Ibidem*, p. 157 și urm.

[4] *Ibidem*, p. 219.

[5] V. mai sus, II, 4.

[6] UuF, vol. X, p. 218.

[7] *Ibidem*, p. 282.

[8] Walter G. Krivitsky, *op. cit.* (nota 17 la II /8). Krivitsky este credibil ca martor și pentru că, imediat după trecerea sa de partea occidentală, respectiv americană, a fost ucis la New York de către agenții NKVD.

[9] *Ibidem*, p. 18.

[10] Hrușciov nu menționează în mod expres numele lui Stalin, ci vorbește numai despre faptul că, prin împușcarea târzie a celor răspunzători din NKVD, „s-a vrut" să se șteargă urmele organizatorilor asasinării lui Kirov. Cum l-au înțeles cei care l-au ascultat demonstrează, fără îndoială, destul de clar „iritarea" consemnată în procesul-verbal încheiat. („Chruschtschows historische Rede", în: Ost-Probleme 8. Jahr 1956, p. 867-897, p. 875).

[11] Ivan Solonevici, *Die Verlorenen. Eine Chronik namenlosen Leidens. Zweiter Teil: Flucht aus dem Sowjetparadies*, Berlin-Essen-Leipzig, 1937, p. 150 și urm.

[12] Schapiro, *op. cit.* (III, 1, nota 27), p. 425.

[13] Janet D. Zagoria (Ed.), *Power and the Soviet Elite. „The Letter of on Old Bolshevik" and other Essays by Boris I. Nikolaevsky*, Londra, 1966, p. 26-65. În cele redate anterior mă bazez preponderent pe acest text.

3. Politica internațională în anii 1935-1936

[1] „Weltgeschichte der Gegenwart in Dokumenten 1934/1935", partea I, p. 65 și urm. (discurs la Congresul est-prusac din Königsberg, v. 8.07.1934).

[2] Hans Buchheim, *Glaubenskampf im Dritten Reich*, Stuttgart, 1953, p. 170.

[3] OME, vol. 2, p. 116.

[4] München, f. a., p. 5, 8.

[5] Martin Gilbert, *Britain and Germany between the Wars*, Londra, 1964, p. 73.

[6] Nahum Goldmann, *Mein Leben als deutscher Jude*, München, 1980, p. 311.

[7] Jane Degras, *The Communist International 1919-1943*, vol. I, Londra, 1956, p. 348.

[8] Cf. mai sus, II, 9.

[9] „Weltgeschichte der Gegenwart", *op. cit.*, p. 209 și urm.

[10] Freiherr Geyr von Schweppenburg, *Erinnerungen eines Militärattachés*, Londra, 1933-1937, Stuttgart, 1949, p. 88.

[11] Weltgeschichte der Gegenwart, *op. cit.*, vol. 3, p. 248 și urm.

[12] Stalin, *Opere*, vol. 13, p. 270.

[13] *Ibidem*, p. 272.

[14] Stalin, *Fragen des Leninismus*, Berlin, 1955, p. 665-668.

[15] „Weltgeschichte der Gegenwart", *op. cit.*, 1934/1935, partea 1, p. 408-413.

[16] Paul Schmidt, *Statist auf diplomatischer Bühne 1923-1945*, Bonn, 1950, p. 294 și urm.

[17] UuF, vol. X, p. 342 și urm.

[18] „Weltgeschichte der Gegenwart", *op. cit.*, 1934/1935, partea 1, p. 162.

[19] Gilbert, *op. cit.*, p. 82.

4. Germania și Uniunea Sovietică în războiul civil din Spania

[1] Cifre exacte la Raymond Carr (ed.), *The Republic and the Civil War in Spain*, Londra, 1971, p. 161.

[2] John F. Coverdale, *Italien Intervention in the Spanish Civil War*, Princeton, 1975, p. 81.

[3] David W. Pike, *Les Français et la guerre d'Espagne*, Paris, 1975, p. 65.

[4] Burnett Bolloten, *The Grand Camouflage. The Communist Conspiracy and the Spanish Civil War*, Londra, 1961, p. 221.

[5] ADAP, seria D, vol. III, *Deutschland und der Spanische Bürgerkrieg*, p. 95, 102, 104 și urm.

[6] Coverdale, *op. cit.*, p. 258.

[7] Wilfred von Oven, *Hitler und der Spanische Bürgerkrieg. Mission und Schicksal der Legion Condor*, Tübingen, 1978, p. 61.

[8] „Der Parteitag der Ehre vom 8. bis 14. September 1936. Offizieller Bericht über den Verlauf des Reichsparteitages mit sämtlichen Kongressreden", München, 1936, p. 27, 82, 98. O modificare importantă a imaginii ar fi rezultat, fără îndoială, dintr-o schimbare în discursul de încheiere al lui Hitler: „Cândva nu am prevenit bolșevismul în Germania deoarece, probabil, am intenționat să conservăm oarecum o lume burgheză sau chiar s-o stimulăm. Dacă, într-adevăr, comunismul s-ar fi gândit numai la o anumită purificare, prin înlăturarea din tabăra noastră a elementelor singulare incorecte, a acelor așa-numiți zece mii de sus-puși sau a celor mic-burghezi insignifianți

din rândurile noastre, atunci o perioadă ar fi putut fi privit cu liniște deplină. Însă țelul comunismului nu este de a elibera popoarele de ceea ce este patologic, ci, dimpotrivă, de a elimina ceea ce este sănătos, chiar ce este cel mai sănătos, și de a pune în locul acestuia ce este cel mai decăzut" (*Ibidem*, p. 294 și urm.). Mai târziu, în „Tischgespräche", nu de puține ori Hitler are chiar aprecieri pozitive la adresa „spaniolilor roșii" și negative la adresa forțelor reacționare din jurul lui Franco.

[9] Pierre Broué-Emile Témime, *La révolution et la guerre d'Espagne*, Paris, 1961, p. 242 și urm.

[10] *Ibidem*, p. 254.

[11] „Weltgeschichte der Gegenwart in Dokumenten", vol. 5, p. 340 și urm.

[12] Ilia Ehrenburg, *Menschen, Jahre, Leben. Autobiographie*, vol. 2, München, 1965, p. 184.

5. „Marea epurare" și patosul construcției în Uniunea Sovietică

[1] Robert Conquest, *Am Anfang starb Genosse Kirow. Säuberungen unter Stalin*, Düsseldorf, 1970, p. 145 (titlul original: *The Great Terror*). Rapoarte stenografiate referitoare la cele trei procese publice au apărut la Moscova în 1936, 1937 și 1938, în limbile franceză și engleză. Astăzi, mai prezintă numai un interes social sau, mai bine zis, psihologic de partid.

[2] Hrușciov, *op. cit.* (nota 10 la III, 2), p. 875.

[3] Walter Schellenberg, *Aufzeichnungen*, Wiesbaden / München, 1979, p. 44-50 (prima apariție la Londra, în 1956, sub titlul *The Schellenberg Memoirs*).

[4] Conquest, *op. cit.*, p. 577.

[5] ADAP, C, vol. VI, 1, p. 381 și urm.

[6] *Ibidem*, vol. VI, 2, p. 913 și urm.

[7] Krivitsky, *op. cit.* (nota 17 la II, 8), p. 167 și urm.

[8] *Ibidem*, p. 175.

[9] Merle Fainsod, *Smolensk under Soviet Rule*, Londra, 1958, p. 424.

[10] Conquest, *op. cit.*, p. 629.

[11] *Ibidem*, p. 634.

[12] *Ibidem*, p. 365.

[13] Hermann Remmele, *Die Sowjetunion*, 2 vol., Hamburg-Berlin, 1932.

[14] Zagoria, *op. cit.* (nota 13 la III, 2), p. 61.

[15] Merle Fainsod, *How Russia is Ruled*, Cambridge, 1963, p. 42.

[16] Stalin, *Opere*, vol. 13, p. 26.

[17] Conquest, *op. cit.*, p. 547.

6. Triumful lui Hitler și consensul comunității poporului

[1] ADAP, seria D, vol. I, p. 25 și urm.

[2] IMG, vol. XXXVII, p. 594 și urm.

[3] Cf. mai sus, II, 7.

[4] Cf. Ernst Nolte, *op. cit.* (nota 1 la II, 2), p. 466 și urm.

[5] IMG, vol. XXVIII, p. 356 și urm.

[6] Kurt von Schuschnigg, *Ein Requiem in Rot-Weiss-Rot*, Zürich, 1946, p. 38-44.

[7] IMG, vol. XXXIV, p. 734 și urm.

[8] ADAP, seria D, vol. VII, p. 547 și urm.

[9] IMG, vol. XXV, p. 415.

[10] Wenzel Jaksch, *Europas Weg nach Potsdam. Schuld und Schicksal im Donauraum*, Stuttgart, 1958, p. 509.

[11] ADAP, seria D, vol.1, p. 55, 47.

[12] *Ibidem*, p. 52.

[13] Joseph E. Davies, *Als USA-Botschafter in Moskau...*, Zürich, 1943, p. 266.

[14] *Roosevelts Weg in den Krieg...*, Berlin, 1943, p. 47 și urm.

[15] ADAP, seria D, vol. II, p. 501 și urm.

[16] Jane Degras, *op. cit.* (nota 33 la II, 4), vol. II, p. 2.

[17] „Cu un singur stat n-am căutat să avem relații și nici nu dorim să intrăm în relații mai strânse: cu Rusia sovietică. Mai mult decât înainte, noi vedem în bolșevism încarnarea instinctului omenesc distructiv. Pentru această ideologie groaznică a distrugerii nu facem răspunzător poporul rus ca atare. Știm: este vorba despre o mică pătură superioară iudeo-intelectuală, care a adus un mare popor în starea acestei iraționalități. De aceea, respingem cu putere orice încercare de extindere a bolșevismului, indiferent unde se petrece aceasta și acolo unde ne amenință pe noi înșine..." (UuF, vol. XI, p. 377).

[18] *Ibidem*, vol. XII, p. 341.

[19] Termenul „finis Germaniae" există în notițele expunerii lui Beck pentru comandantul suprem al armatei. (Wolfgang Foerster, *Ein General kämpft gegen den Krieg. Aus nachgelassenen Papieren des Generalstabschefs Ludwig Beck*, München, 1949, p. 102). Pentru rezistență cf., în totalitate, capitolul IV, 7.

[20] Previziunile că din Pacea de la Versailles, respectiv dintr-o *pace impusă prin forță*, va rezulta un nou război sau cel puțin o puternică reacție naționalistă au fost prea numeroase în 1919 și la începutul anilor 1920, pentru a fi necesară argumentarea lor în amănunt.

[21] Ribbentrop v. ADAP, D, II, p. 473; Gauleiter Forster v. *ibidem*, p. 529 și urm.

[22] *Dokumente und Materialien aus der Vorgeschichte des Zweiten Weltkrieges*, vol. I, Moscova, 1948, p. 323.

[23] William Bullit într-o convorbire cu ambasadorul polonez la Washington, contele Jerzy Potocki, la 19 noiembrie 1938 (*Polnische Dokumente zur Vorgeschichte des Krieges. Erste Folge*, Berlin, 1940, p. 8 și urm.).

7. Eșecul conceptului anticomunist și al conceptului antifascist în marea politică europeană

[1] Domarus, *op. cit.* (nota 9 la III,1), vol. I, p. 954 și urm.

[2] UuF, vol. XII, p. 585.

[3] *Ibidem*, p. 581.

[4] Domarus, II, 1, p. 1058.

[5] Wilhelm Treue, „Rede Hitlers vor der deutschen Presse (10 November 1938)", în: Vjh. f. Ztg., 6, 1958, p. 175- 191, p. 188

[6] Hans-Adolf Jacobsen și Werner Jochmann, *Ausgewählte Dokumente zur Geschichte des Nationalsozilalismus. Lieferung II 1933-1945. Rede vom 25.01.1939*, p. 7.

[7] ADAP, D, vol. IV, p. 76.

[8] Roosevelts Weg in den Krieg, *op. cit.* (nota 14, cap. III, 6), p. 73.

[9] „Blaubuch der Britischen Regierung über die deutsch-polnischen Beziehungen und den Ausbruch der Feindseligkeiten zwischen Grossbritanien und Deutschland am 3. September 1939", Basel, 1939, p. 5-12.

[10] The Earl of Birkenhead, Halifax, *The Life of Lord Halifax*, Londra, 1965, p. 434.

[11] ADAP, D, vol. V, p. 87 și urm.

[12] „Blaubuch", *op. cit.*, p. 44 și urm.

[13] DBFP, seria III, vol. V, p. 422 și urm.

[14] „Polnische Dokumente zur Vorgeschichte des Krieges. Erste Folge", Berlin, 1940, p. 28 și urm.

[15] Grigore Gafencu, *Europas letzte Tage. Eine politische Reise im Jahre 1939*, Zürich, 1946, p. 55 și urm.

8. Pactul Hitler-Stalin, primul pas al prologului european al celui de-Al Doilea Război Mondial

[1] Robert Coulondre, *Von Moskau nach Berlin, 1936-1939*, Bonn, 1950, p. 240.

[2] Cf. mai jos, IV, 7.

[3] ADAP, seria D, vol. VI, 1, p. 426 și urm.

[4] V. ADAP, D, VI, 2 passim.

[5] *Ibidem*, p. 529.

[6] *Ibidem*, p. 847 și urm.

[7] *Ibidem*, vol. VII, p. 52.

[8] *Ibidem*, p. 140 și urm.

[9] „Dokumente und Materialien zur Vorgeschichte des Zweiten Weltkrieges", Moscova, 1948, vol.II, p. 127.

[10] ADAP, *op. cit.*, vol. VII, p. 12, 205 și urm.

[11] *Ibidem*, p. 206 și urm.

[12] *Ibidem*, p. 191 și urm.

[13] *Ibidem*, p. 541.

[14] *Ibidem*, p. 170.

[15] Hans-Günther Seraphim (ed.), *Das politische Tagebuch Alfred Rosenbergs aus den Jahren 1934/1935 und 1939/1940*, Göttingen, 1956, p. 75, 72.

[16] Carl J. Burckhardt, *Meine Danziger Mission 1937-1939*, München, 1960, p. 339 și urm.

[17] Gafencu, *op. cit.* (nota 15, cap III, 7), p. 88.

[18] Domarus, vol. II, 1, p. 1315.

[19] UuF, vol. XIII, p. 637.

[20] IMG, vol. XXVI, p. 169.

9. Fragila alianță: triumfuri, câștiguri, tensiuni

[1] ADAP, D, vol. VIII, p. 27.

[2] Degras, *op. cit.* (nota 33 la II, 4) vol. III, p. 374.

[3] *Ibidem*, p. 190 și urm.

[4] „Dokumente der Deutschen Politik und Geschichte", vol. V, Berlin, f. a., p. 131.
[5] ADAP, D, vol. VIII, p. 129.
[6] Ediția din 28 decembrie 1939, p. 1959.
[7] „Denkschrift Himmlers über die Behandlung der Fremdvölkischen im Osten (mai 1940)", în: Vjh. f. Ztg., 5, 1957, p. 194-198, p. 198.
[8] UuF, vol. XIV, p. 171.
[9] Martin Broszat, *Nationalsozialistische Polenpolitik. 1939-1945*, p. 41.
[10] În: „Denkschrift", *op. cit.*, p. 197.
[11] Hans Rothfels, *Ausgewählte Briefe von Generalmajor Helmut Stieff*, în: Vjh. f. Ztg., 2, 1954, p. 291-305, p. 300.
[12] „Denkschrift", *op. cit.*, p. 197.
[13] Jahrbuch für auswärtige Politik, 7, 1941, p. 183 și urm.
[14] ADAP, D, vol. VIII, p. 685 și urm.
[15] *Ibidem*, p. 474 și urm.
[16] *Ibidem*, p. 695 și urm.
[17] *Der völkerrechtliche Hintergrund des russisch-finnischen Konfliktes*, Stockholm, 1940, p. 37 și urm.
[18] Cf. „Die Geheimakten des französischen Generalstabes", Berlin, 1941.
[19] Erich Kordt, *Nicht aus den Akten...*, Stuttgart, 1950, p. 359 și urm.
[20] IMG, vol. XXVI, p. 327 și urm.
[21] *Deutschland im Kampf*, ed. A.I. Berndt și locotenent-colonel von Wedel, Berlin, 1939, fascicula 5, p. 28 și urm.
[22] Hillgruber, *op. cit.* (nota 28 la III, 9), vol. II, p. 522 și urm. „Der Grossdeutsche Freiheitskampf". Reden Adolf Hitlers, vol. I/II, München, 1943[3], p. 276.
[23] Winston Churchill, *His Complete Speeches*, vol. VI, Londra, 1974, p. 6250.
[24] *Ibidem*, p. 6242.
[25] „Dokumente zur Deutschlandpolitik der Sowjetunion", vol. 1, Berlin, 1957, p. 238 și urm.
[26] ADAP, D, vol. XI/1, p. 462 și urm.
[27] ADAP, D, vol. IX, p. 1 și urm.
[28] Andreas Hillgruber (ed.), *Staatsmänner und Diplomaten bei Hitler. Vertrauliche Aufzeichnungen über Unterredungen mit Vertretern des Auslandes. 1939-1941*, Frankfurt, 1967, p. 345.
[29] *Ibidem*, p. 384 și urm.

IV. Structurile a două state cu partide unice

1. Partidele-stat și conducătorii lor

[1] Referitor la diferențele noționale și la problema raportului între socialismul timpuriu și marxism, cf. Ernst Nolte, „Marxismus und Industrielle Revolution", *op. cit.* (nota 1 la II, 2), în special p. 272-280, 457-460, precum și *idem*, „Vormarxistischer Sozialismus" — "utopischer Sozialismus". „Frühsozialismus" — Probleme der Begriffsbildung, în: *Sozialismus vor Marx*, ed. de Manfred Hahn și Hans-Jörg Sandkühler, Köln, 1984, p. 19-24 („Studien zur Dialektik").

[2] V. mai sus, III, 5.

[3] Adam B. Ulam, *The Bolsheviks*, Londra, 1965[1], p. 128 și urm. Una dintre binefăcătoare, doamna Popova, a murit de foame în 1921, ca „dușman de clasă" (p. 129).

[4] *Zu den innerparteilichen Auseinerdersetzungen*, cf. mai sus, II, 6.

[5] Fainsod, *op. cit.* (nota 13 la II, 6), p. 35, 123.

[6] Troțki, *op. cit.* (nota 14 la II,1), p. 58.

[7] Fără îndoială că, spre sfârșitul anilor 1920, Uniunea Sovietică redevenise o țară a alcoolului, în care vodca se putea obține mai ușor decât pâinea.

[8] Lenin, *Opere*, vol. 33, p. 209.

[9] Fainsod, *op. cit.*, p. 442.

[10] Conquest, *op. cit.* (nota 1 la III, 5), p. 157 și urm.

[11] Fainsod, *op. cit.* (nota 15 la III, 5), p. 178.

[12] *Severnaia Kommuna* din 19 septembrie 1918.

[13] Troțki, *op. cit.*, p. 142.

[14] *Ibidem*, p. 146.

[15] *Ibidem*, p. 67 și urm.

[16] Schapiro, *op. cit.* (nota 27 la III,1), p. 315.

[17] Ulam, *op. cit.*, p. 199.

[18] Nolte, *op. cit.* (nota 20 la II, 4), p. 404-408.

[19] Astfel, încă în 1934, Arthur Rosenberg (*Historicus, Der Faschismus als Massenbewegung. Sein Aufstieg und seine Zerstörung*, Karlsbad, 1934, p. 5).

[20] Ernst Rudolf Huber, *Verfassungsrecht des Grossdeutschen Reiches*, Hamburg, 1939, p. 196, 230, 223, 202.

[21] Sir Nevile Henderson, *Failure of a Mission*, New York, 1940, p. 297.

[22] Heller-Nekrich, *op. cit.* (nota 20 la III,1), p. 75, 123.

[23] Hilger, *op. cit.* (nota 8 la I), p. 301.

[24] Se pare că deja Reinhard Heydrich și-a exprimat suspiciunea că, din cauza unui eveniment petrecut în perioada când făcea parte din Freikorps, Bormann este șantajat de sovietici și că acționează ca agent al lui Stalin (Schellenberg *op. cit.* [nota 3 la III, 5], p. 256 și urm.); mai târziu, afirmația respectivă a fost făcută de generalul Gehlen („Der Dienst", Mainz-Wiesbaden, 1971, p. 48 și urm.) Totuși nu a fost prezentată o dovadă convingătoare.

[25] Privind datele statistice despre partid, cf. capitolele corespunzătoare la Schapiro, *op. cit.*

[26] O contribuție emoționantă și semnificativă la tema raportului dintre iudaism și bolșevism se găsește chiar la începutul memoriilor lui Walter Krivitsky, care se numea în realitate Ginsburg: „Am intrat în mișcarea muncitorească la vârsta de treisprezece ani. A fost o faptă pe jumătate matură, pe jumătate copilărească. Auzeam cum se contopesc bocetele etniei mele suferinde cu noile cântece de libertate. În anul 1917 eram însă un adolescent și consideram revoluția bolșevică soluția absolută a tuturor problemelor: sărăcia, inegalitatea, nedreptatea. Am intrat în partidul bolșevic cu toată inima mea. Credința în Marx și Lenin a fost pentru mine o armă cu ajutorul căreia puteam să fac să dispară nedreptatea împotriva căreia mă revoltasem în mod instinctiv" — Krivitsky, *op. cit.* (nota 8 la III, 2), p. 8.

[27] Cf. Michael Kater, *The Nazi Party. A Social Profile of Members and Leaders 1919-1945*, Oxford, 1983

[28] Referitor la această problemă, cf. în special lucrările lui Jürgen W. Falter.

[29] Ernst Nolte (ed.), *Theorien über den Faschismus*, Königstein/Ts., 1979[5], p. 92.

2. Organele siguranței statului și ale terorii

[1] „Crezvycainaja Kommissija", respectiv „Vsesojuznaja C.K.". Existau un mare număr de „Comisii extraordinare" și de „Ceka", dar cele care se aflau sub comanda lui Dzerjinski le depășeau cu mult în importanță pe toate celelalte, deoarece toată lumea știa ce comisie trebuia înțeleasă prin aceste prescurtări.

[2] George Leggett, *The Cheka: Lenin's Political Police*, Oxford, 1981, p. 58.

[3] *Severnaia Kommuna* din 4.09.1918.

[4] David Shub, *Lenin*, Wiesbaden, 1957, p. 377. La Scheibert, *op. cit.* (nota 19 la II, 1), tradus puțin modificat și cu o ușoară diferență privind indicarea datei. Evident că este vorba despre primul număr al revistei *Krasnyj Terror*, care a apărut la Moscova la 1 octombrie, respectiv 1 noiembrie (publicație inaccesibilă mie).

[5] Stalin, *Opere*, vol. 10, p. 204.

[6] Leggett, *op. cit.*, p. 113.

[7] *Ibidem*, p. 112.

[8] V. mai sus, II, 1.

[9] Cf. mai sus, II, 4.

[10] Georg Popoff, *Tscheka der Staat im Staate*, Frankfurt, 1925, p. 277. Din opera originală pe care se bazează Popoff, rezultă în această privință oarecum o cu altă imagine decât cea a acțiunilor de ucidere la care luaseră parte diferite forțe, de exemplu partizani; asasinatele se comiseseră într-un mic orășel din Extremul Orient, o localitate ocupată de trupele sovietice numai pentru trei luni de zile (A.Ja. Gutmann, *Anatoly Gan, Gibel' Nikolajevska na Amure, Stranicy iz istorii grazdanskoy vojny na dal'nem vostoke*, Berlin, 1924).

[11] Fainsod, *op. cit.* (nota 15 la III, 5), p. 124.

[12] Glavnoe politiceskoe upravlenie = Direcția politică generală.

[13] Lev Trotki, *Die wirkliche Lage in Russland*, Hellerau, f. a., p. 8.

[14] Cf. *Faschismus in seiner Epoche*, p. 472-482.

Mai multe detalii se pot obține prin consultarea unei întregi literaturi, printre care și cărțile lui Gerald Reitlinger și Heinz Höhne.

[15] V. mai sus, IV, 2.

[16] Reinhard Heydrich, *Wandlungen unseres Kampfes*, în: *Das Schwarze Korps* din 1.05.1935, p. 9.

[17] Heinrich Himmler, *Die Schutzstaffel als antibolschewistische Kampforganisation*, München, 1939[5], p. 29.

[18] *Rede über Wesen und Aufgabe der SS und der Polizei*, IMG, vol. XXIX, p. 217.

[19] Schellenberg, *op. cit.* (nota 3 la III, 5), p. 55, 199.

[20] Ca exemplu: *Und Du Siehst die Sowjets Richtig. Berichte von deutschen und ausländischen „Spezialisten" aus der Sowjetunion*, ed. de dr. ing. A. Laubenheimer, Berlin-Leipzig, 1935 (Editura Nibelungen).

[21] O problemă ce ar avea nevoie să fie cercetată ar fi următoarea: după 22 iunie 1941, polițiștii francezi și germani au descoperit în Ambasada sovietică de la Paris o pivniță secretă, în care erau ucise persoanele indezirabile (printre care, probabil, generalul din armata albă Miller), unde, prin ardere și descompunere chimică, se realiza lichidarea lor fără a fi lăsate urme. În presa germană au fost publicate fotografii ale acestor „crematorii". A provocat această descoperire oroare la Siguranța germană, așa cum sugerează Schellenberg (p. 298 și urm.), a confirmat numai o opinie preconceputâ ori a fost vorba de o manipulare, pentru ca opinia publică germană să fie de acord cu deportarea evreilor și cu „soluția finală"?

[22] Karl I. Albrecht, *Der verratene Sozialismus. Zehn Jahre als hoher Staatsbeamter in der Sowjetunion*, Berlin-Leipzig, 1939, p. 625. Și această carte a fost publicată tot de Editura Nibelungen, iar tocmai această lucrare demonstrează în mod deschis că Anti-Cominternul desfășura la fel de puțin „doar propagandă" ca și însuși Cominternul. Bineînțeles, după război Karl Albrecht a declarat că, din proprie inițiativă, editura a procedat la tăieri de text și la completări neautorizate — probabil, ca și în alte cărți, de natură antisemită. (Institut für Zeitgeschichte, Zeugenschriftum, ZS 804.) Interesantă este, de asemenea, o altă declarație a sa, conform căreia, din mai 1941, împreună cu fostul președinte al Reichstagului, respectiv cu cel al fracțiunii PCG în Landtagul prusac, Torgler și Kasper, a lucrat un timp în Departamentul pentru Răsărit al Ministerului pentru Propagandă.

[23] Margarete Buber-Neumann, *Als Gefangene bei Stalin und Hitler*, München, 1949, p. 180

[24] Kindermann, *op. cit.* (nota 6 la II, 7), p. 50

3. Organizațiile de tineret

[1] *Kommunisticeskij Soiuz Molodezi*. V. Laszlo Revesz, *Organisierte Jugend. Die Jugendbewegung in der Sowjetunion*, Berna, 1972.

[2] Ralph Talcott Fisher, jr., *Pattern for Soviet Youth. A Study of the Congresses of the Comsomol, 1918-1954*, New York, 1959, p. 41.

[3] *Ibidem*, p. 94.

[4] Revesz, *op. cit.*, p. 74 și urm.

[5] Fischer, *op. cit.*, p. 175.

[6] Fainsod, *op. cit.* (nota 11 la IV, 1), p. 283-306.

[7] Michael Morozov, *Die Falken des Kreml*, München, 1982, p. 93.

[8] Fischer, *op. cit.*, p. 82, 147.

[9] Heller-Nekrich, *op. cit.* (nota 20 la III, 1), vol. I, p. 171.

[10] Fischer, *op. cit.*, p. 178.

[11] *KPdSU über den Comsomol und über die Jugend*, Berlin, 1958, p. 56 și urm.

[12] Walter Z. Laqueur, *Die deutsche Jugendbewegung*, Köln, 1962.

[13] Hans-Christian Brandenburg, *Die Geschichte der HJ*, Köln, 1968.

[14] Baldur von Schirach, *Die Hitlerjugend. Idee und Gehalt*, Berlin, 1934, p 34.

[15] Cf., de exemplu, strofa poeziei din *Bilderbuch für Arbeiterkinder* („Carte cu ilustrații pentru copiii de muncitori"): „Tare devreme se trezește copilul celui sărac, / mulțumindu-se doar cu o chiflă. / Copilul burghezului mai stă în pat, / doarme și se tot

îngrașă" (*Seid bereit für die Sache Ernst Thälmann. Eine Auswahl von Dokumenten zur Geschichte der revolutionären Kinderbewegung in Deutschland*, Berlin, 1958, p. 149).

[16] Heller-Nekrich, *op. cit.*, vol. I, p. 198.

[17] MK, p. 452.

[18] *Ibidem*, p. 393.

4. Conștiința de sine și conștientizarea străinului în literatură și propagandă

[1] *Lieder der Partei, zusammengestellt von Inge Lammel und Günter Hofmeyer*, Leipzig, 1961, p. 7 și urm.

[2] *Ibidem*, p. 9 și urm.

[3] *Ibidem*, p. 26 și urm.

[4] *Rote Gedichte und Lieder*, Berlin, 1924, p. 31.

[5] *Ibidem*, p. 77.

[6] *Ibidem*, p. 76.

[7] *Ibidem*, p. 67.

[8] Ceea ce urmează este după René Fülöp-Miller, *Geist und Gesicht des Bolschewismus*, Zürich-Leipzig-Wien, 1926, p. 182-196.

[9] Demjan Bedny, *Die Hauptstrasse*. Wien, 1924, p. 11 și urm.

[10] Harrison E. Salisbury, *Bilder der russischen Revolution 1900-1930*, Berlin, 1979, p. 69, 133, 233, 261, 265.

[11] Annelie și Andrew Thorndike, *Das russische Wunder*, Berlin, 1962, p. 108, 122 și urm., 109.

[12] Cf. Kindermann, *op. cit.* (nota 6 la II, 7), p. 32.

[13] Cf. descrierile Tamarei Solonewitsch, *Hinter den Kulissen der Sowjetpropaganda. Erlebnisse einer Sowjetdolmetscherin*, Berlin, 1937.

[14] Cântecele și poeziile germane citate se găsesc în multe culegeri; „Lied der jungen Garde", modificat de SA, se găsește în „Liederbuch der schlesischen SA".

[15] O opoziție edificatoare cu propaganda național-socialistă o realizează propagandistul de frunte al PCG, Willi Münzenberg, în lucrarea *Propaganda als Waffe*, Paris, 1937.

[16] Michail Scholochow, *Der stille Don*, Gütersloh, f. a., p. 493, 509, 516, 611, 621, 623.

[17] Edwin Erich Dwinger, *Zwischen Weiss und Rot. Die russische Tragödie 1919-1920*, Jena, 1930, p. 474, 96, 126, 440.

[18] Siegfried von Vegesack, *Baltische Tragödie. Eine Roman-Trilogie*, Berlin, 1935, p. 216, 32 și urm., 390, 256 și urm.

[19] Alja Rachmanowa, *Studenten. Liebe, Tscheka und Tod. Tagebuch einer russischen Studentin*, München, 1978 (prima apariție 1931), p. 199, 260 și urm.

[20] Această declarație nu concordă totuși cu întreaga literatură demnă de luat în seamă; astfel, de exemplu, către finalul cărții lui Isaac Babel, *Budjonnys Reiterarmee*, apărută mai întâi în limba germană în 1926, se găsește o previziune care lasă să se vadă, în același timp, cât de puțin *naționale* erau anumite sentimente fundamentale: „țăranul m-a obligat să fumez din țigara lui. «Pe evrei se va da vina pentru toate», a spus el, «vina pentru nenorocirea noastră și pentru a voastră. După război vor mai rămâne foarte puțini dintre ei. Câți evrei sunt în toată lumea?» «Zece milioane», am răspuns eu și am început să aranjez harnașamentul calului. «Vor mai rămâne numai

două sute de mii», strigă țăranul și-mi atinse mâna, de parcă i-ar fi fost teamă că plec. Însă eu am sărit în șa, îndreptându-mă spre locul unde se găsea statul major" (reed. Olten, 1960, p. 146).

[21] *Die Gedichte von Bertold Brecht in einem Band*, Frankfurt, 1981, p. 1219.

5. Cultura politizată

[1] Nikolai Berdiaev, *The Origins of Russian Communism*, Ann Arbor, 1960, p. 41.

[2] Fülöp-Miller, *op. cit.* (nota 8 cap. IV, 4), p. 215 și urm.

[3] Lev Trotki, *Literatur und Revolution*, Berlin, 1968, p. 212 și urm. (prima apariție Moscova, 1924).

[4] Fainsod, Smolensk, *op. cit.* (nota 13 la II, 6), p. 349, 351.

[5] Mai detaliat la Robert A. Maguire, *Red Virgin Soil. Soviet Literature in the 1920's*, Princeton, 1968, și la Edward James Brown, *Russian Literature since the Revolution*, Cambridge, Mass. și Londra, 1982.

[6] Vaughan James, *Soviet Socialist Realism. Origins and Theory*, Londra-Basingstoke, 1973, p. 104.

[7] Hans Günther, *Die Verstaatlichung der Literatur*, Stuttgart, 1984, p. 33 și urm.

[8] *Ibidem*, p. 96 și urm.

[9] Hildegard Brenner, *Die Kunstpolitik des Nationalsozialismus*, Hamburg, 1963, p. 12.

[10] Mai detaliat la Hildegard Brenner, *Ende einer bürgerlichen Kunst-Institution*, Stuttgart, 1972.

[11] UuF, vol. IX, p. 485.

[12] *Ibidem*, p. 490.

[13] Brenner, *op. cit.*, p. 188 și urm.

[14] Mai detaliat *ibidem*, p. 63-86.

[15] O prezentare foarte amănunțită la Hellmut Langenbucher, *Volkhafte Dichtung der Zeit*, Berlin, 1941[6] (1933[1]).

[16] O confruntare cu realismul socialist și un număr de reprezentări simptomatice la Martin Dumas, *Sozialistischer Realismus und Kunst im Nationalsozialismus*, Frankfurt, 1981.

[17] Mai detaliat la Jost Dülffer, Jochen Thies, Josef Henke, *Hitlers Städte. Baupolitik im Dritten Reich. Eine Dokumentation*, Köln-Viena, 1978, precum și la Joachim Petsch, *Baukunst und Stadtplanung im Dritten Reich*, München-Viena, 1976. Cf., în afară de aceasta, albumul *Albert Speer: Architecture 1932-1942*, Bruxelles, 1985. După cum este ușor de înțeles, cele mai importante surse primare sunt cărțile lui Albert Speer. Una dintre cele mai remarcabile relatări ale lui Speer este aceea conform căreia Hitler a reacționat foarte nervos în 1939, atunci când a auzit că Uniunea Sovietică intenționează să construiască în onoarea lui Lenin o sală a congreselor, care să depășească înălțimea de 300 m (*Erinnerungen*, Berlin, 1969, p. 170).

6. Dreptul și privarea de drepturi

[1] Louis Fischer, *Russia' s Way from Peace to War 1917-1941*, New York, 1969, p. 78.

[2] Lev Trotki, *Die Geburt der Roten Armee*, Wien, 1924, p. 50-52.

[3] Leggett, *op. cit.* (nota 2 la IV, 2), p. 118 și urm.

[4] V. mai sus, III, 3.

[5] Kohn, *op. cit.* (nota 11 la II, 1), p. 498.

[6] Fülöp-Miller, *op. cit.* (nota 8 la IV, 4), p. 212.

[7] Lenin, *Opere*, vol. 29, p. 287.

[8] P.E. Melgunova-Stepanova, *Gde ne slysno smecha. Tipy, nravy i bytj C-K*, Paris, f. a., p. 189 și urm.

[9] Kindermann, *op. cit.* (nota 6 la II, 7), p. 224.

[10] *Strafgesetzbuch* (*Ugolownyj Kodeks*) *der Russischen Sozialistischen Föderativen Sowjet-Republik* (*R.S.F.S.R.*) *vom 22. November 1926 mit den Änderungen bis zum 1. August 1930, übersetzt von dr. Wilhelm Gallas*, Berlin / Leipzig, 1931. Textul original *Ugolovnyj Kodeks RSFSR Redakcii 1926 goda s postatejno-sistematizirovannymi materialami na 1 marta 1932 g.* Sostavili S.S. Askarchanov i. A.N. Jodkovskij, Moscova, 1932. În extras în: *Der Sowjetkommunismus* (nota 6 la II, 6), vol. II, p. 204 și urm.

[11] Aleksandr Soljenițîn, *Der Archipel Gulag*, Berna, 1974, p. 414.

[12] Heller-Nekrich, *op. cit.* (nota 20 la III,1), vol. I, p. 251 și urm.

[13] *Ibidem*, p. 271.

[14] *Akten der Reichskanzlei. Die Regierung Hitler*, Boppard, 1983, Teil I, 1933/1934, p. 163-165.

[15] Carl Schmitt, *Positionen und Begriffe im Kampf mit Weimar-Genf-Versailles*, Hamburg, 1940, p. 200. N-ar trebui însă trecut cu vederea în întregime faptul că articolul lui Schmitt urmărea și un alt scop: era îndreptat împotriva tuturor actelor de violență care avuseseră loc în afara perioadei 30.06–01.07 și se comiseseră fără o împuternicire expresă din partea lui Hitler.

[16] *Deutsche Rechtswissenschaft*, ed. Karl August Eckhardt, vol. I, Hamburg, 1936, p. 123.

[17] Hubert Schorn, *Der Richter im Dritten Reich*, Frankfurt, 1959, p. 641 și urm., 584, 649 și urm.

[18] Peter Schneider, *Rechtssicherheit und richterliche Unabhängigkeit aus der Sicht des SD*, în: Vjh, Ztg. vol. 4 (1956), p. 399-422, p. 419.

7. Emigrație și rezistență

[1] *Severnaia Kommuna* din 2.09.1918.

[2] Israel Getzler, *Martow. A Political Biography of a Russian Social-Democrat*, Cambridge, 1967, p. 195.

[3] Leonard Schapiro, *The Origin of the Communist Autocracy. Political Opposition in the Soviet State. First Phase 1917-1922*, Londra, 1956, p. 201.

[4] Hans von Rimscha, *Der russische Bürgerkrieg und die russische Emigration 1917-1921*, Jena, 1924, p. 114.

[5] Hans-Erich Volkmann, *Die russische Emigration in Deutschland 1919-1929*, Würzburg, 1966, p. 125.

[6] V. Rimscha, *op. cit.*, p. 127 și urm.

[7] Roland Gaucher, *Opposition in the USSR 1917-1967*, New York, 1967, p. 123-154.

[8] Fainsod, *op. cit.* (nota 11 la IV,1), p. 153.

[9] Nikolai Tolstoi, *Stalin's Secret War*, New York, 1981, p. 150 și urm.

[10] Miles, *Neubeginnen! Faschismus oder Sozialismus. Diskussionsgrunglage zu den Streitfragen des Sozialismus in unserer Epoche*, Karlsbad, 1933.

Paul Sering, „Der Faschismus", în: *Zeitschrift für Sozialismus*, 2, nr. 24-27.

[11] *Ibidem*, Jg. 1 (1933-1934) nr. 9, p. 295, 298.

[12] Filosoful Theodor Lessing devenise deja în Cehoslovacia o victimă a agenților Gestapo, un om care, în felul său, era o apariție la fel de paradoxală ca și Hitler sabotorul în uniformă SA: un adversar brutal al *culturii iudeo-creștine* de proveniență evreiască. Cf. mai sus, nota 24 la II, 7.

[13] UuF, vol. IX, p. 454 și urm.

[14] Fosta deputată comunistă în Reichstag, Maria Reese, s-a întors de bună voie din emigrație. În 1938 a publicat la Editura Anti-Komintern cartea *Răfuială cu Moscova*, în care se pare că ulterior au fost introduse expresii antisemite. Concludente sunt însă relatările ei referitoare la viața Clarei Zetkin, prietena ei foarte bună, aflată în „colivia de aur", și declarațiile acesteia, conform cărora Ulbricht, Florin, Heckert și alții întocmiseră o listă cu miniștri încă la începutul anului 1933 (p. 64 și urm.).

Curt Geyer, membru marcant al USPD, de stânga, relatează în memoriile sale că, într-unul dintre sejururile sale la Moscova, a fost abordat de o femeie îmbrăcată în zdrențe, aparținând fostei burghezii; femeia l-a rugat s-o ia de soție, pentru a scăpa de această mizerie. Până la izbucnirea războiului, din Germania nu s-a relatat nimic asemănător (Curt Geyer, *Die revolutionäre Illusion. Zur Geschichte des linken Flügels der USPD*, Stuttgart, 1976, p. 266 și urm.).

[15] Cf. mai sus, nota 1 la III, 1.

[16] V. mai sus, II, 3.

[17] *Spiegelbild einer Verschwörung. Die Kaltenbrunner-Berichte an Bormann und Hitler über das Attentat vom 20. Juli 1944*, Stuttgart, 1961, p. 451.

[18] Eberhard Zeller, *Geist der Freiheit. Der Zwanzigste Juli*, München, 1957, p. 160.

[19] De văzut mai sus, III, 9. În noiembrie 1914, un cunoscut lider sionist german declarase despre războiul Germaniei împotriva Rusiei că ar putea fi numit aproape și „războiul evreiesc" („Dokumente zur Geschichte des deutschen Zionismus 1882-1933, hrsg. von Jehuda Reinharz", Tübingen, 1981), deoarece nu numai marea masă a evreilor ruși, ci și evreii americani erau „progermani". (Richard Lichtheim, *Die Geschichte des deutschen Zionismus*, Ierusalim, 1954, p. 212).

[20] V. mai sus, III, 9.

[21] Heinz Boberach, *Meldungen aus dem Reich. Auswahl aus den geheimen Lageberichten des Sicherheitsdienstes der SS 939-1944*, Neuwied-Berlin, 1965 passim.

[22] Leggett, *op. cit.* (nota 2 la IV, 2), p. 252.

8. Mobilizarea totală

[1] „Cu cât o țară este mai săracă în cadre tehnice și mai ales în forțe intelectuale, cu atât mai urgentă este nevoia de a decreta cât mai repede posibil și hotărât asocierea obligatorie și de a începe realizarea ei la întreprinderile mari și la cele gigantice, deoarece tocmai asocierea va economisi forțele intelectuale și va face posibilă folosirea integrală a aceste forțe și distribuirea lor mai judicioasă" (Lenin, *OA*, vol. II, p. 111, sfârșitul lui octombrie 1917).

„Toți cetățenii devin angajați și muncitori ai unui «sindicat» de stat care include întregul popor"... — „Întreaga societate va fi UN birou și O fabrică, cu muncă egală și cu retribuție egală..." (*ibidem*, p. 236).

„... hotărârea noastră neabătută de a reuși cu orice preț ca Rusia să înceteze a mai fi săracă și lipsită de putere, și să devină puternică și bogată în adevăratul sens al cuvântului..." (*ibidem*, p. 353).

[2] Peter Gosztony, *Die Rote Armee*, Viena-München-Zürich, 1980, p. 97.

[3] Cf. mai sus, II, 3.

„Învățați de la nemți ce înseamnă disciplina, altfel suntem un popor pierdut și ne vom afla veșnic în sclavie." (AW II, p. 348).

[4] Fainsod, *op. cit.* (nota 11 la IV, 2), p. 211 și urm.

[5] Morozov, *op. cit.* (nota 7 la IV, 3), p. 98.

[6] Fainsod, *op. cit.* (nota 9 la III, 5), p. 293.

[7] Gosztony, *op. cit.*, p. 123.

[8] V. mai sus, IV, 4.

[9] Wilhelm Treue, *Hitlers Denkschrift zum Vierjahresplan 1936*, în: Vjh. f. Ztg. 3. Jg. 1955, p. 204-210: „Economia germană fie va înțelege noile sarcini economice, fie se va dovedi incapabilă să mai existe în această perioadă modernă, în care un stat sovietic elaborează un plan extraordinar. Dacă însă va înțelege situația, nu Germania se va prăbuși, ci cel mult câțiva specialiști în economie".

[10] Detalii referitoare la dezvoltarea economiei se pot afla (printre alții) de la René Erbe, *Die nationalsozialistische Wirtschaftspolitik 1933-1939 im Lichte der modernen Theorie*, Zürich, 1958; Alan S. Milward, *Die deutsche Kriegswirtschaft 1939-1945*, Stuttgart, 1966.

[11] Felix Kersten, *Totenkopf und Treue. Heinrich Himmler ohne Uniform*, Hamburg, 1952, p. 326. Fără îndoială că, în acest discurs din 18 decembrie 1942, Hitler a continuat într-un mod ce pare să aibă în vedere mai puțin o campanie cu scop de cucerire și mai mult un război ideologic de apărare, care anticipa Războiul Rece: Dacă înarmarea germană este epuizată, atunci America și Anglia ar trebui „să treacă în locul nostru", deoarece poporul german nu mai poate înfăptui o a doua înarmare. America și Anglia încă nu au înțeles aceasta, dar va veni timpul când o vor face. Pe de altă parte, cf. însă Henry Picker, *Hitlers Tischgespräche im Führerhauptquartier 1941-1942*, Bonn, 1951, p. 136, 141 și urm., 237.

V. Războiul germano-sovietic 1941-1945

1. Agresiunea împotriva Uniunii Sovietice

[1] *Monatshefte für Auswärtige Politik*, 8, 1941, p. 551-563.

[2] Hilger, *op. cit.* (nota 8 la I), p. 312 și urm.

[3] Cf. la aceasta primul articol al lui Joachim Hoffmann în: *Der Angriff auf die Sowjetunion*, Stuttgart, 1983, p. 38-97 (*Das Deutsche Reich und der Zweite Weltkrieg*, vol. 4), precum și Ernst Topitsch, *Stalins Krieg*, München, 1986/2.

[4] Piotr Grigorenko, *Der sowjetische Zusammenbruch 1941*, Frankfurt, 1969, p. 94.

[5] Hans-Adolf Jacobsen, *1939-1945. Der Zweite Weltkrieg in Chronik und Dokumenten*, Darmstadt, 1961[5], p. 164.

[6] *Kriegstagebuch des Oberkommandos der Wehrmacht* (*Wehrmachtführungsstab*), vol. I, Frankfurt, 1965, p. 255 și urm.

[7] *Hitlers Weisungen für die Kriegsführung*, Frankfurt, 1962, p. 84.

[8] Hillgruber, *op. cit.* (nota 28 la III, 9), p. 385.

[9] *The Public Papers and Addresses of Franklin Delano Roosevelt 1941*, p. 390.

[10] Gosztony, *op. cit.* (nota 2 la IV, 8), p. 185.

[11] Hermann Teske (ed.), *General Ernst Köstring*, Frankfurt, f. a., p. 301.

[12] ADAP, D, vol. XII/2, p. 608.

[13] Winston S. Churchill, *The Second World War*, vol. IV, Londra, 1951, p. 443.

[14] ADAP, D. vol. XII/2, p. 855 și urm.

[15] Stalin către Harry Hopkins la 31 iulie 1941 (Robert E. Sherwood, *Roosevelt und Hopkins*, Hamburg, 1950, p. 263).

[16] Hrușciov, *op. cit.* (nota 10 la III, 2), p. 883.

[17] Svetlana Allilueva, *Only One Year*, Londra, 1969, p. 392.

[18] IMG, vol. XXVI, p. 547 și urm.

[19] *Ibidem*, p. 610 și urm.

[20] *Monatshefte*, *op. cit.*, p. 563.

[21] UuF, vol. XVII, p. 253 și urm.

[22] IMG, vol. XXIV, p. 191 și urm.

[23] Generaloberst Halder, *Kriegstagebuch*, vol II, Stuttgart, 1963, p. 335 și urm.

[24] Alexander Dallin, *Deutsche Herrschaft in Russland 1941-1945*, Düsseldorf, 1958, p. 171.

[25] Heinrich Uhlig, „Der verbrecherische Befehl", în: *Vollmacht des Gewissens*, vol. II, Frankfurt/Berlin, 1965, p. 287-410, p. 360 (Documentar).

[26] Hoffmann, *op. cit.*, în articolul său „Die Kriegsführung aus der Sicht der Sowjetunion", p. 720. Pentru concretizare și confirmare pot fi aduse numeroase declarații ale ofițerilor sovietici prizonieri de război, despre care relatează contele Bossi-Fedrigotti, ofițerul de legătură al Ministerului Afacerilor Externe cu AOK 2 (Înaltul Comandament al Armatei a 2-a) (Pol. Archiv AA, Abtlg. Kult. Pol. Geheim, vol. 108).

[27] I.V. Stalin, *Über den Grossen Vaterländischen Krieg der Sowjetunion*, Berlin, 1945, p. 5-11.

[28] *Foreign Relations of the United States, 1943. The Conferences at Kairo and Tehran, 1943*, p. 583.

[29] ADAP, D, vol. XIII, 2, p. 829 și urm.

[30] *Hitlers Weisungen...*, *op. cit.*, p. 142 și urm.

[31] Hillgruber, *op. cit.*, p. 613.

[32] IMG, vol. XXXVIII, p. 86 și urm.

[33] *Ibidem*, p. 88.

2. Necesitate, întâmplare și alternative în războiul germano-sovietic

[1] W.S. Churchill, *His Complete Speeches*, vol. VI, Londra, 1974, p. 6428 și urm.

[2] Denna F. Fleming, *The Cold War and its Origins 1917-1960*, Norwich, 1961, vol. II, p. 135. Pentru diferitele „orientări" în SUA, cf. Nolte, *op. cit.* (nota 98 la II, 3), p. 97-108.

[3] Cf. mai sus, III, 9.

[4] Sherwood, *op. cit.* (nota 15 la V, 1), p. 238 și urm.

[5] *Ibidem*, p. 255.

[6] *The Public Papers...* (nota 9 la V, 1), p. 439.

[7] I.M.G. vol. XXVI, p. 396.

[8] Cf. mai sus, III, 9.

[9] Pentru o imagine cu privire la desfășurarea războiului, cf., pe lângă documentarul realizat de Jacobsen, *op. cit.* (nota 5 la V, 1), și prezentarea detaliată în „Der Angriff auf die Sowjetunion", *op. cit.* (nota 3 la V, 1).

[10] Morozov, *op. cit.* (nota 7 la IV,5), p. 270.

[11] *Ibidem*, p. 261.

[12] *Der grossdeutsche Freiheitskampf*, vol. III, München, 1943, p. 113-148, în special 130, 133, 142 și urm.

[13] „The Public Papers", *op. cit.*, 1942, p. 37.

Cât de mult subaprecia Hitler capacitatea industriei americane s-a văzut foarte clar atunci când, la 15 iulie 1941, i-a spus lui Oshima că SUA ar avea nevoie de cel puțin patru ani până ar putea fabrica cele 8 000 de tancuri pe care armata germană le-a distrus în răsărit. (ADAP, D, vol. XIII, 2), p. 829 și urm.

[14] Ortwin Buchbender, *Das tönende Erz. Deutsche Propaganda gegen die Rote Armee im Zweiten Weltkrieg*, Stuttgart, 1978, p. 300-302.

[15] I.V. Stalin, „Über den Grossen Vaterländischen Krieg", *op. cit.* (nota 27 la V, 1), p. 34.

[16] Problema posibilității sau imposibilității unei păci separate între Germania și Uniunea Sovietică se află în dezbatere de când Peter Kleist, unul dintre participanți, și-a publicat în 1950 cartea intitulată *Zwischen Hitler und Stalin*. O contribuție importantă la aceasta aduce Ingeborg Fleischhauer cu lucrarea *Die Chance des Sonderfriedens. Deutsch-sowjetische Geheimgespräche 1941-1945*, Berlin, 1986.

3. Război mondial al ideologiilor?

[1] Hilger, *op. cit.* (nota 8 la 1), p. 218.

[2] Richard Coudenhove-Kalergi, *Stalin und Co.*, Leipzig/Viena, 1931, p. 23.

[3] Schulthess, 1936, p. 438.

[4] Galeazzo Ciano, *Tagebücher 1939-1943*, Berna, 1947², p. 337.

[5] ADAP, D, vol. XIII/2, p. 443 și urm.

[6] *Ibidem*, vol. XIII/1, p. 7.

[7] UuF, vol. XVII, p. 388.

[8] *Ibidem*, p. 407.

[9] *Ibidem*, p. 463.

[10] *Ibidem*, vol. XIII, p. 54; vol. XIX, p. 276.

[11] Când, la 7 septembrie 1940, Himmler declara, într-un discurs ținut în fața corpului ofițerilor Leibstandarte Adolf Hitler, că SS trebuie să primească ordinul „de a atrage spre noi tot sângele nordic din lume", pentru ca adversarii să nu aibă parte de așa ceva, a fost vorba în mod evident de o copie transpusă în plan biologic a ideii comuniste de intervenție a proletariatului mondial în sprijinul Uniunii Sovietice; însă, deoarece simpatizanții străini nu gândeau în manieră universalistă, precum susținătorii Uniunii Sovietice, rezistența era de prevăzut în propriile rânduri cu și mai mare certitudine decât în interiorul mișcării comuniste mondiale (IMG, vol. XXIX, p. 109).

[12] UuF, vol. XVII, p. 382.

[13] *Ibidem*, p. 411.

[14] I.V. Stalin, „Über den Grossen Vaterländischen Krieg", *op. cit.* (nota 27 la V, 1), p. 14 și urm., 20 și urm.

[15] „The Public Papers", *op. cit.* (nota 9 la V, 1), 1942, p. 41.

[16] UuF, vol. XVII, p 14-24, p. 22.

[17] *Ibidem.*

[18] Cf. raportul lui Heydrich din 10 iunie 1941 către Himmler, în anexă la „Aufzeichnungen" lui Schellenberg (nota 3 la III, 5), p. 377-385.

[19] Nici până astăzi nu este clarificat în totalitate mobilul atentatului și a fost chiar avansată ipoteza îndrăzneață conform căreia Bormann a organizat asasinarea unicei persoane în măsură să demaște agentul sovietic din conducerea Germaniei și care, în anumite condiții, putea chiar să-l înlăture pe Hitler, dacă acesta punea în pericol existența Reichului. (Asemănător se punea problema și în cazul lui Schellenberg. După eveniment, ca și înainte de producerea lui, mult mai probabil este că Beneš nu era atât de indignat de măsurile dure ale lui Heydrich, pe cât era de neliniștit de succesul acestuia în rândurile muncitorimii cehe. Ciudat, însă simptomatic este faptul că Heydrich se deplasa zilnic, fără pază de corp, în mașină deschisă și pe același traseu lung de 20 km, de la reședința sa de la castelul Jungfern-Breschan către Praga, astfel că pentru atentatori cu experiență era o țintă ușoară.

[20] Bodo Scheurig (ed.), *Verrat hinter Stacheldraht?*, München, 1965, p. 53-73.

[21] *Deutsche Widerstandskämpfer 1933-1945. Biographien und Briefe*, vol. I, Berlin, 1970, p. 440-443.

[22] Gertrud Glondajevski–Heinz Schumann, *Die Neubauer-Poser-Gruppe*, Berlin, 1957, p. 121.

[23] Wolfgang Diewerge, *Feldpostbriefe aus dem Osten. Deutsche Soldaten sehen die Sowjetunion*, Berlin, 1941, p. 16 și urm., 24, 37, 42, 46. Într-o frază scrisă de unul dintre autorii epistolelor se anticipează: „Pentru aceștia și cea mai îngrozitoare moarte este încă prea frumoasă" (p. 49).

[24] Helmuth Groscurth, *Tagebücher eines Abwehroffiziers. 1938-1940*, Stuttgart, 1970, p. 547 și urm.

Transformarea reiese dintr-o scrisoare pe care Groscurth a adresat-o la 19 august 1942 generalului-colonel Ludwig Beck.

Impresii care în bună parte nu confirmă părerile preconcepute despre sistemul sovietic le-a obținut și contele Bossi-Fedrigotti, cu prilejul interogatoriilor luate. Un colonel, fost ofițer țarist, folosind probabil toată puterea sa de convingere, l-a asigurat că funcționărimea și corpul ofițerilor sunt fideli sistemului în mod necondiționat, deoarece acesta și-a demonstrat legitimitatea pe plan intern; câțiva generali au caracterizat relația dintre ofițeri și comisari drept bună și camaraderească; procentul comisarilor evrei nu este mai mare de 1%; Stalin se bucură de mare stimă și dragoste. Pe de altă parte, Bossi a relatat însă și despre descoperirea a 12 militari din Armata Roșie, uciși prin împușcare în ceafă de către comisarii lor, din cauza deținerii de manifeste germane, iar la ofițerii sovietici uciși au fost găsite chemări ce demonstrau maximă ostilitate nu numai împotriva lui Stalin, ci și împotriva formei de socialism sovietic, echivalent cu a nu avea ce să încalți și cu statul la rând pentru o bucată amărâtă de pâine (Polit. Archiv des AA, Kult Pol. Geheim, vol. 108 și urm.).

[25] Un capitol aparte l-au reprezentat emigranții ruși, dintre care foarte mulți erau gata să se alăture unei *cruciade împotriva bolșevismului*. Însă aproape toate luările de

poziție de partea germană și, nu în ultimul rând, chiar a lui Hitler demonstrau neîncredere și aversiune, îndreptate în parte împotriva *tendințelor rusești de extindere*, în parte însă și împotriva poziției *monarhist-reacționare* (cf. microfilmul MA 246 de la Institut für Zeitgeschichte). Chiar Congresul de la Reichenhall și implicit Max von Scheubner-Richter au fost judecați negativ. Cu toate acestea, un număr destul de mare de foști ofițeri albi au reușit ca, alături de Wehrmacht și cu arma în mână, să reia războiul civil și cel puțin, precum renumitul general P.N. Krasnov, să lupte pentru o *țară liberă a cazacilor*. Cei mai mulți dintre acești ofițeri au fost predați în 1945 Uniunii Sovietice de către foștii lor aliați în războiul civil, englezii. În legătură cu aceasta, respectiv cu mișcarea Vlasov, cf. Nikolai Tolstoi, *Die Verratenen von Jalta. Englands Schuld vor der Geschichte*, München, 1977, și Joachim Hoffmann, *Die Geschichte der Wlassow-Armee*, Freiburg, 1984.

[26] Wilfried Strik-Strikfeldt, *Gegen Stalin und Hitler. General Wlassow und die russische Freiheitsbewegung*, Mainz, 1970.

[27] Peter Kleist, *Zwischen Hitler und Stalin*, Bonn, 1950, p. 318, 323.

[28] Hoffmann, *op. cit.*, p. 36 și urm.

4. Genocide și „soluția finală a problemei evreiești"

[1] Churchill, *op. cit.* (nota 13 la V, 1), vol. II, p. 567.

[2] Churchill, *op. cit.* (nota 1 la V, 2), p. 6384.

[3] Robert Conquest, *The Nation Killers. The Soviet Deportation of Nationalities*, Londra, 1970, p. 103, 162.

[4] Organizația Naționaliștilor Ucraineni, condusă în 1941 de Stepan Bandera. Cf. *Russischer Kolonialismus in der Ukraine. Berichte und Dokumente*, München, 1962.

[5] Hrușciov, *op. cit.* (nota 10 la III, 2), p. 886.

[6] Gustav Mannerheim, *Erinnerungen*, Zürich-Freiburg, 1952, p. 526 și urm.

[7] IMG, vol. XXXIX, p. 428.

[8] IMG, vol. IV, p. 535 și urm. (Aussage v. d. Bach-Zelewski).

[9] Heinrich Himmler, *Geheimreden 1933 bis 1945*, Frankfurt, 1974, p. 183.

[10] Buchbender, *op. cit.* (nota 14 la V, 2), p. 305.

[11] IMG, vol. XXV, p. 331 și urm.

[12] V. mai sus, II, 4.

[13] Nolte, *op. cit.* (nota 20 la II, 4), p. 407 și urm.

[14] Teza unei participări masive a birocrației germane o reprezintă, printre alții, Raul Hilberg: *Die Vernichtung der europäischen Juden*, Berlin, 1982[2]; în primul rând Uwe Dietrich Adam a încercat să demonstreze absența unui plan prestabilit (*Judenpolitik im Dritten Reich*, Düsseldorf, 1972).

[15] Rudolf Aschenauer, *Ich, Adolf Eichmann. Ein historischer Zeugenbericht*, Leoni, 1980, p. 505.

[16] *Ibidem*, p. 217 (demonstrat și prin diferite alte surse).

[17] Hilberg, *op. cit.*, p. 710.

[18] V. mai sus, III, 9.

[19] V. mai sus, V, 1.

[20] Ca exemplu de literatură comunistă: *Faschismus – Ghetto – Massenmord. Dokumentation über Ausrottung und Widerstand der Juden in Polen während des Zweiten Weltkrieges*, hrsg. vom Jüdischen Historischen Institut Warschau, Frankfurt, 1962.

Referitor la disputele interne evreiești, cf. Hilberg, *op. cit.*, p. 552. (În ghetoul de la Varșovia, revizioniștii sioniști au fost etichetați de către comuniști drept „fasciști evrei naționaliști-burghezi".) Chiar SS a explicat lipsa de rezistență prin teroarea exercitată de NKVD timp de 20 de ani (*ibidem*, p. 229). Printre autorii care subliniază atitudinea pasivă, astfel încât „soluția finală", inclusiv acțiunile grupelor de luptă, apare drept o simplă consecință a *asasinatelor*, se numără și Martin Gilbert: *Endlösung. Die Vertreibung und Vernichtung der Juden. Ein Atlas*, Reinbeck, 1982.

[21] Gerald Reitlinger, *Die Endlösung*, Berlin, 1961[4]; Raul Hilberg (nota 14).

Helmut Krausnick–Hans-Heinrich Wilhelm, *Die Truppe des Weltanschauungskrieges*, Stuttgart, 1981.

[22] Nu este pe deplin justificată opinia că „nici măcar un singur" membru al celor mai înalte pături conducătoare național-socialiste n-ar fi încercat să motiveze, cel puțin la început, măsurile de represiune ale lui Hitler. Astfel (*Der Faschismus in seiner Epoche*, p. 484), Otto Ohlendorf a prezentat activitatea grupelor de luptă – dintre care, începând cu iunie 1941, el a comandat grupa a patra („D") timp de aproape un an de zile – mai curând drept necesitate imperioasă a războiului, dar în același timp a lăsat să se vadă clar cât de mult i-au determinat viziunea convingerile ideologice („Thus our experiences in Russia were a definite confirmation of the Bolshevist theory and of the practice as we had learned about it before", p. 248). El s-a identificat și cu acel plan al ordinului Führerului, pe care el, intelectualul, trebuia să-l recunoască drept imposibil de realizat, de „a combate și un pericol ce ar putea să apară în viitor" (p. 284). Din această dorință de „securitate de durată" a rezultat în mod necesar și împușcarea copiilor, acțiune de care Ohlendorf nu s-a detașat (p. 356) („Trials of War Criminals Before the Nürnberg Military Tribunal", vol. IV, „The Einsatzgruppen Case").

„Hiatusul" nu apare evident dacă te revolți numai în privința unui „călău intelectual" (Michel Mazon, „Otto Ohlendorf, bourreau intellectuel", în: *Le monde juif*, nr. 63-64 (1971), ci când nu eziți să respecți și argumentele acestui acuzat: „Motivul a fost, și nu trebuie să uitați aceasta, cât de mult ne-am temut de situația minorităților naționale. De exemplu, în satul Friedenstal, locuit de etnici germani, unde, după criteriul vârstei, între 10 și 65-70 de ani, nu mai existau bărbați; aceștia fuseseră scoși de aici de către bolșevici prin trei acțiuni, în anii 1921/1922, 1933 și 1936/1937" (*Interrogation Otto Ohlendorf*, 16. 10.1947, Inst., f. Zg, München.) Într-atât de îngrozitoare este exterminarea bărbaților: cea a copiilor cunoaște o altă dimensiune.

[23] Fără excepție, comandanții grupelor de luptă erau conștienți de această stare de lucruri. Astfel, într-un raport din 17 septembrie 1941 al grupei de luptă C, se arată: „Chiar și în cazul în care ar fi posibilă o eliminare imediată, de sută la sută, a evreimii, prin aceasta n-ar fi înlăturat focarul politic de pericole. Activitatea bolșevică se sprijină pe evrei, ruși, georgieni, armeni, letoni, ucraineni; aparatul bolșevic nu este nicidecum identic cu populația evreiască... În această situație, obiectivul unei securități politico-polițienești ar eșua, iar sarcina principală a distrugerii aparatului comunist s-ar pune în al doilea sau al treilea rând, în favoarea sarcinei mai ușoare de a-i elimina pe evrei".

Așadar, după această apreciere proprie, grupele de luptă făceau prea puțin și prea mult (incomplet citat și de Hilberg, p. 244).

[24] Hrușciov, *op. cit.*, p. 886.

[25] Cf. mai sus, IV, 5 și V, 1.

[26] În realitate, este surprinzător faptul că printre acești *revizioniști* se găsesc mulți străini, unii foști deținuți în lagărele de concentrare germane, precum Paul Rassinier. Motivele sunt diferite, dar de multe ori demne de apreciat: aversiune împotriva unei posibile continuări a propagandei în favoarea războiului, critica politicii israeliene față de palestinieni, refuzul de a jigni adversarul mort („Mon ennemi est vaincu. Ne comptez pas sur moi pour cracher sur son cadavre", Robert Faurisson, în Serge Thion: *Vérité historique ou vérité politique. Le dossier de l'affaire Faurisson*, Paris, 1971, p. 196.). De cele mai multe ori însă, acești autori se contrazic ei înșiși prin teze exagerate în mod absurd, de exemplu Faurisson, când afirmă că Hitler n-a ordonat și n-a permis niciodată omorârea cuiva din cauza rasei sau a religiei sale (*ibidem*, p. 187).

Cu toate acestea, *literaturii consacrate* i-ar sta mai bine dacă s-ar ocupa în mod obiectiv de concepțiile acestor autori — în măsura în care nu sunt, evident, nefondate —, în loc să vorbească mereu numai despre „radicalii de dreapta". Astfel, nu numai împotriva protocolului, ci chiar a spiritului Conferinței de la Wannsee au fost invocate serioase îndoieli, care, după câte cunosc, nu au fost dezbătute serios nicăieri în literatură. Nu numai că de pe lista celor prezenți lipsește cea mai importantă persoană, Reinhard Heydrich, dar nu sunt menționate nici momentul începutului și nici acela al încheierii conferinței. În primul rând însă, 19 și 20 ianuarie au fost zile foarte importante la Praga, fiind zilele unei remanieri guvernamentale de la care Reichsprotektorul în exercițiu n-ar fi putut absenta. La 21.01.1942 publicația *Angriff*, sub titlul „Prag 20. Januar", a anunțat că la ora 19.00, adjunctul Reichsprotectorului i-a primit pe membrii noului guvern. Nu este exclus faptul că, folosind calea aerului, Heydrich a putut să fie din nou la Praga pe data de 20, până la ora 19.00 și este chiar probabil ca și Eichmann să vorbească despre această conferință, ca despre un lucru de la sine înțeles (Aschenauer, *op. cit.*, p. 50 și urm. De văzut, de asemenea, și Günther Deschner, Reinhard Heydrich, Esslingen, 1977, p. 25 și urm.). Rămâne însă regretabil faptul că „audiatur et altera pars", o elementară lege a științei dreptului, pare să fie abrogată într-o măsură atât de mare în *literatura consacrată*.

Dovezi îmbucurătoare ale unei voințe de obiectivitate de partea străină sunt — în afara cadrului unei dezbateri a *soluției finale* — cărțile istoricului american Alfred M. de Zayas (*Für die Zeit vor 1945: Die Wehrmacht — Untersuchungsstelle. Deutsche Ermittlungen über alliierte Völkerrechtsverletzugen im Zweiten Weltkrieg*, München, 1984[4]). Pe de altă parte însă, tocmai ele fac și diferența calitativă.

[27] Este de necontestat faptul că termenul „gazare" apare deja în literatura de început despre lagărele de concentrare și înseamnă înlăturarea paraziților, de exemplu la Walter Hornung, *op. cit.* (nota 13 la I), p. 199. De la un timp, s-a acordat multă atenție întrebării despre realizarea sa din punct de vedere tehnic: răspuns afirmativ de la Werner Wegner („Keine Massenvergassungen in Auschwitz? Zur Kritik des «Leuchter-Gutachtens»", în *Die Schatten der Vergangenheit. Impulse zur Historisierung des Nationalsozialismus*, ed. Uwe Backes/Eckard Jesse/Rainer Zitelmann, Frankfurt/M./Berlin, 1990, p. 450-476; un răspuns negativ referitor la cifrele enunțate de martori oculari se găsește în diferite lucrări ale lui Carlo Mattogno

(cf. *Grundlagen zur Zeitgeschichte*, ed. de Ernst Gauss [= Germar Rudolf], Tübingen, 1995). De departe cea mai detaliată investigație, dar care corespunde numai parțial titlului, este conținută în monumentala carte a lui Jean-Claude Pressac, *Technique and Operation of the Gas Chambers*, New York, 1989, foarte critică față de datele primite de la membrii comandoului special.

[28] Aschenauer, *op. cit.*, p. 52.

[29] Literatura despre „soluția finală" provine în proporție covârșitoare de la autori evrei. Este de aceea axată în întregime, natural, pe o simplă „schemă făptaș–victimă" indiscutabilă, pe drept cuvânt, de vreme ce inițiativa lui Hitler, respectiv a național-socialismului, privindu-i pe evrei nu poate fi pusă la îndoială, nu doar din 1939, și întrucât „consiliile evreiești" au demonstrat într-adevăr o mare disponibilitate de cooperare. Însă prin aceasta se scapă ușor din vedere alte aspecte, evidente de multe ori numai în observații secundare sau uneori în dispute politice de actualitate între autori.

Astfel, după cum observă Gilbert, *op. cit.*, comandourile morții ar fi găsit în Rusia un sprijin eficient, deoarece evreii au fost înconjurați „de o populație extrem de ostilă", prin urmare, ei au fost uciși înainte de a sosi *Einsatzgruppen*; în afară de aceasta, ar fi avut loc multe pogromuri executate de „antisemiți autohtoni", de trupe române și de alții (p. 76). Oricum, în acest fel caracterul internațional al antisemitismului și al unei părți a „soluției finale" nu este trecut cu vederea în totalitate.

Pe de altă parte, Reuben Ainsztein scoate atât de puternic în evidență activitatea luptătorilor evrei din Rezistență în polemica împotriva conceptului de „ca oile la abator", încât este nevoit să se ridice împotriva acelor autori evrei care consideră concepția sa drept un sprijin oferit declarațiilor național-socialiștilor. Prin urmare, întrucât noțiunea „bolșevismului evreiesc" nu este corectă, n-ar trebui contestat puternicul angajament pentru cauza comunismului manifestat de mulți evrei în timpul războiului. (*Jewish Resistance in Nazi-Occupied Europa with a historical survey of the Jew as fighter and soldier in the Diaspora*, Londra, 1974, p. XVII și urm., 913.) Ainsztein nu se sfiește să citeze o frază a lui Chamberlain, văzută în general drept caracteristică literaturii *radicale de dreapta* și declarată tabu: americanii și evreii din lumea întreagă l-ar fi obligat să intre în război (p. 873, după *Forrestal Diaries* din 27 decembrie 1945).

O imagine diferită de reprezentările predominante în Germania — în primul rând referitoare la Franța — schițează și Arno Lustiger în cartea sa *Zum Kampf auf Leben und Tod! Das Buch vom Widerstand der Juden 1933-1945*, Köln, 1994. În principiu, literatura „evreiască" ar trebui să fie evaluată și în comparație cu prezumtiva literatură „radicală de dreapta", în măsura în care aceasta nu este numai propagandistică, însă ar fi de așteptat câștiguri esențiale dacă s-ar lua la cunoștință despre literatura „evreiască" fără idei preconcepute. Astfel, în *Hefte von Auschwitz*, nr. 8/1964, s-a relatat că, în iulie 1944, 400 de bărbați care făceau parte dintr-un transport de evrei greci au primit ordinul să scoată cadavrele din camerele de gazare și să le ardă; deoarece ar fi refuzat, au fost cu toții gazați și arși. În *Voice of Auschwitz Survivors in Israel* (nr. 36, octombrie 1986, p. 27 și urm.) se demonstrează totuși că este vorba despre un simplu zvon. Însă chiar într-o publicație atât de cunoscută precum *New York Review of Books* se găsește incidental o prezentare în care se emite o judecată foarte critică despre „conventional ethnic stereotypes — of German murderers, Jewish victims and Polish bystanders and collaborators", precum și despre „exclusive,

martyrological approach", care nu este aprecierea corectă a „immensely complex world of Eastern Europe" (Norman Davies: „The Survivor's Voice", în *The New York Review of Books*, vol. XXIII, nr. 18 din 20.11.1986, p. 21-23). Abia când regulile audierii martorilor vor găsi aplicare generală și când declarațiile nu vor mai fi evaluate după criterii politice, va fi câștigată o bază mai sigură pentru obiectivitatea științifică privind „soluția finală".

[30] UuF, vol. XIX, p. 490 și urm.

[31] Adolf Hitler, *Monologe im Führerhauptquartier 1941-1944*, Hamburg, 1980, p. 280.

[32] Hillgruber, *Staatsmänner*, *op. cit.* (nota 28 la III, 9), p. 614 în ADAP, D, vol. XIII, 2, p. 838.

[33] Aceasta nu înseamnă că el trebuie să accepte toate cifrele, ceea ce ar fi oricum o imposibilitate. Referitor la Auschwitz, cele mai multe aprecieri au oscilat între 4 milioane și 1 milion, până când în mod oficial s-a stabilit cifra de 1-1,5 milioane.

[34] Hillberg, *op. cit.*, p. 688.

[35] UuF, vol. XXII, p. 392.

5. Schimbul de caracteristici și victoria paradoxală a Uniunii Sovietice

[1] Cf. mai sus, III, 3 (Louis Fischer, *op. cit.* [nota 1 la IV, 6], p. 8).

[2] Cf mai sus, III, 1.

[3] Morozov, *op. cit.* (nota 7 la IV, 3), p. 121.

[4] *Ibidem*, p. 238.

[5] I.V. Stalin, *op. cit.* (nota 27 la V, 1), p. 22.

[6] Morozov, *op. cit.*, p. 278.

[7] Strik-Strikfeldt, *op. cit.* (nota 26 la V, 3), p. 73.

[8] Tolstoi, *op. cit.* (nota 9 la IV, 7), p. 47.

[9] Gosztony, *op. cit.* (nota 2 la IV, 8) p. 238.

[10] Winston S. Churchill, *op. cit.* (nota 13 la V, 1), vol. V, p. 330. Spre deosebire de Roosevelt, în răspunsul său, respingând cu energie ideea *execuțiilor în masă*, Churchill a apărat onoarea tradiției occidentale.

[11] I.V. Stalin, *op. cit.*, p. 85 și urm.

[12] Cf. mai sus, III, 9.

[13] Milovan Djilas, *Gespräche mit Stalin*, Frankfurt, 1962, p. 146.

[14] Charles de Gaulle, *Memoiren 1942-1946*, Düsseldorf, 1961, p. 372.

[15] *Ibidem*, p. 367.

[16] *Ibidem*, p. 368.

[17] Gosztony, *op. cit.*, p. 287.

[18] Djilas, *op. cit.*, p. 106.

[19] *Goebbels Tagebücher 1942/1943*, ed. de I. Lochner, Zürich, 1948, p. 133.

[20] *Hitlers Lagebesprechungen*, ed. de H. Heiber, Stuttgart, 1962, p. 124.

[21] Goebbels, *op. cit.*, p. 323.

[22] După cât se pare, către sfârșitul războiului, nu numai Bormann, ci și șeful Gestapoului, Müller, au considerat din deplină convingere sistemul bolșevic ca pe un sistem totalitar mai bun și mai reușit (cf. Schellenberg, *op. cit.* [nota 3 la III, 5], p. 288).

[23] IMG, vol. XXV, p. 307 și urm.

[24] Boberach, *op. cit.* (nota 21 la IV, 7), p. 259 și urm.

[25] *Deutschland im Kampf*, *op. cit.* (nota 21 la III, 9), nr. 105/108, p. 111.

Hitler, *Monologe...*, *op. cit.* (nota 31 la V, 4), p. 51.

Himmler, *Geheimreden*, *op. cit.* (nota 9 la V, 4), p. 231.

[26] Gerald L. Weinberg: *Hitler und der Führungsoffizier* (*NSFO*), în: Vjh. f. Ztg., 12, 1964, p. 455-456, 446.

Într-o discuție cu Alfred Rosenberg, un locotenent de aviație a arătat clar că Hitler, cu pretențiile sale radicale, a avut succes tocmai la ofițerii mai tineri, atunci când a spus că trebuie creat neapărat tipul ofițerului revoluționar; numeroși ofițeri național-socialiști din conducere nu sunt altceva decât elemente cu onestitate burgheză, fără avânt revoluționar. (Convorbiri din 23. 10.1944; BA NS 8/269).

[27] Hillgruber, *op. cit.* (nota 28 la III, 9), vol. II, Frankfurt, 1970, p. 208.

[28] Theodor Eschenburg, *Himmlers Rede vor den Gauleitern am 3. August, 1944*, în; Vjh. f. Ztg. 1 (1953), p. 363-394 (p. 385).

[29] *Ibidem.*

[30] *Ibidem*, p. 367. Foarte asemănător se exprimase Hitler la 8 mai 1943. V. mai sus, nota 21 (Goebbels).

[31] UuF, vol. XXI, p. 453.

[32] Hugh R. Trevor-Roper, *Hitlers Politisches Testament*, München, 1981, p. 73 și urm.

[33] *Ibidem*, p. 70, 65. Pe cât de radical se supraestimează în această declarație influența *presei evreiești* și a grupurilor de influență evreiești asupra secretarului de stat din Ministerul Finanțelor, Morgenthau, asupra judecătorului Curții Supreme, Felix Frankfurter și asupra rabinului Wise, tot atât de certă a fost și teama guvernelor american și englez de o posibilă extindere a acestei caracterizări asupra populației propriilor țări, cel mai important motiv al reținerii oficiale în difuzarea știrilor (puține) legate de exterminarea evreilor. Cf. Walter Z. Laqueur, *Was niemand wissen wollte. Die Unterdrückung der Nachrichten über Hitlers Endlösung*, Frankfurt, 1981 și David S. Wyman, *The Abandonment of the Jews. America and die Holocaust 1941-1945*, New York, 1984.

[34] Hillgruber, *op. cit.*, vol. II, p. 514 și urm.

[35] „Hitlers Lagebesprechungen", *op. cit.*, p. 128.

Pentru aceasta cf. mai sus, II, 3.

Din context rezultă indubitabil că prin „capcana șobolanilor" nu se înțelege nicidecum Lubianka, așa cum scrie editorul Helmut Heiber. În mod evident, Hitler se referă la presupusele metode practicate de Ceka din China. Cât de actual era pentru el ceea ce exprima în această declarație făcută în fața celor mai apropiați colaboratori, fără vreo intenție propagandistică, este ilustrat de faptul că revine la ea încă de două ori, în expresii care nu permit interpretări greșite („Ei îl închid în beciul cu șobolani...", „Acum ei intră în Lubianka și acolo sunt devorați de șobolani").

În realitate, niciunul dintre ofițerii sau liderii de partid care au fost aduși la Lubianka în timpul războiului sau după aceea nu a fost supus unei asemenea torturi, fie și uneia cât de cât asemănătoare. Cf., de exemplu, raportul gauleiterului Jordan, *op. cit.* (nota 15 la II, 7) p. 339 și urm.

[36] Cf. mai sus, II, 3.

Însă faptul că Hitler, în ciuda imaginii deformate și în 1920 poate chiar ireale despre *capcana șobolanilor*, cu teama sa de situația internă din Uniunea Sovietică, n-a căzut victimă unei simple *propagande oribile*, nu necesită altă dovadă decât relatarea despre colectivizare și despre marea epurare. Un document revelator este o scrisoare pe care un coautor la asasinarea lui Herbert Norkus, membru al Hitlerjugend, i-a adresat-o lui Adolf Hitler în timpul războiului, cu cererea de grațiere și solicitând permisiunea de a intra în Wehrmacht; autorul scrisorii era Harry Tack, un fost comunist, acuzat și condamnat la moarte. Este un rezumat al destinului multor germani în anii 1930 și 1940, la cel mai jos și simplu nivel: „...Führerul meu, aș dori să vă descriu viața mea din trecut... Tatăl meu a căzut în război... Mediul în care am crescut era format din șomeri și din comuniști, cărora m-am alăturat și eu, în speranța că Germania, sub conducere comunistă, va rezolva problema șomajului și va crește nivelul de trai al muncitorilor... Astfel, în 1932 am plecat în Rusia. Însă după șederea mea acolo, care a însemnat 8 luni de zile, a trebuit să constat că tot ce a fost prezentat muncitorului german drept paradis era un iad... La 4.08.1933 am ajuns în fața Curții marțiale de la Moscova. La 4.12.1933 am fost condamnat la 5 ani de detenție într-un lagăr de concentrare și apoi am fost trimis în Siberia la muncă silnică. Acolo au fost împușcați mulți nemți, o parte au murit și de foame... De acolo din nou la B Vorkuta, în mina de cărbuni, la vest de Urali. În 1938, la 28 martie au fost împușcați 1 800 de oameni, printre care mulți nemți; m-am aflat și eu în pragul morții... Astfel am ajuns pe pământ german. Prin experiența pe care am acumulat-o de-a lungul vieții, am devenit un german care a învățat să-și prețuiască patria. În Germania m-am prezentat la poliția secretă și acum mă aflu în închisoare... Vă rog, acordați încredere cererii mele. Sunt și căsătorit. Soția mea este o nemțoaică de pe Volga, tatăl ei a murit de foame în lagăr în Rusia, mama ei a murit de supărare, iar cei doi frați ei au fost și ei în lagăr...".

Hitler a citit această scrisoare și i-a indicat ministrului de justiție Thierack să nu mai treacă la executarea pedepsei capitale, iar după un timp să-l pună în libertate pe Tack, în măsura în care se confirmă că prin șederea sa în Rusia este vindecat de comunism (BA, NS 26/vol. 809, p. 368 și urm.).

[37] De văzut discursul lui Hitler din 26 aprilie 1942.

Cf., de asemenea, observațiile lui Joachim Hoffmann despre totalitatea diferită a *războiului total* în Uniunea Sovietică și în Germania, în: *Der Angriff auf die Sowjetunion*, *op. cit.* (nota 3 la V, 1), p. 731.

[38] „Hitlers Politisches Testament", *op. cit.*, p. 110.

[39] Această groază s-a asociat, înainte de toate, cuvântului Nemmersdorf, numele unui sat est-prusac, care în toamna anului 1944 se aflase pentru câteva zile în stăpânirea Armatei Roșii.

[40] „Hitlers Lagebesprechungen", *op. cit.*, p. 741.

[41] Albert Speer, *op. cit.* (nota 18 la IV, 5), p. 446.

Considerații finale

[1] Cf. Ernst Nolte, *Deutschland und der Kalte Krieg*, Stuttgart, 1985² (prima apariție München/Zürich, 1974).

[2] În „Historikerstreit", *op. cit.* (v. p. 506), p. 75.

[3] Anatoli Rîbakov, *Die Kinder vom Arbat*, Köln, 1988 (orig. Moscova, 1987), p. 45, 39.

[4] *Ibidem*, p. 352 și urm.

[5] *Ibidem*, p. 569.

[6] Anton Antonov-Ovseenko, *Stalin. Porträt einer Tyrannei*, München/Zürich, 1983 (orig. New York, 1980), p. 67.

[7] *Ibidem*, p. 51.

[8] *Ibidem*, p. 335 și urm.

[9] *Ibidem*, p. XVIII.

[10] *Ibidem*, p. 312, 314.

[11] *Ibidem*, p. XVII. Autorul însuși atribuie acestei teze „numai un sâmbure de adevăr".

[12] Vasili Grossman, *Leben und Schicksal*, München und Hamburg, 1984 (orig. Lausanne, 1980), p. 655.

[13] *Ibidem*, p. 553.

[14] *Ibidem*, p. 656.

[15] *Ibidem*, p. 813.

[16] *Ibidem*, p. 423.

[17] *Ibidem*, p. 220.

[18] *Ibidem*, p. 217.

[19] *Ibidem*, p. 424.

[20] *Ibidem*, p. 571 și urm.

[21] *Ibidem*, p. 588.

[22] *Ibidem*, p. 508.

[23] *Ibidem*, p. 219.

[24] Să ne gândim la figura „negustorului care se căiește" din literatura rusă, dar și la numeroșii comuniști printre fiii și fiicele marii burghezii vest și central-europene. Despre „omorâre", firește, nu era vorba în mod deschis, dar cuvântul „lichidare", respectiv „a lichida", se rostea cu multă ușurință.

[25] Cf. R.W. Davies, *Soviet History in the Gorbachev Revolution*, Houndsmills & London, 1989; la Wolkogonow, p. 41 și urm.

[26] Lev Kopelev, *Aufbewahren für alle Zeit*, p. 176.

[27] Schimbarea se găsește în „Considerațiile finale" ale ediției din 1987 a cărții de față, la p. 549. Alte câteva fraze din acest text, scris înainte de „schimbare" și care a servit în special clarificării în formă concisă a expunerii anterioare de idei, ar putea să mai fie și astăzi utile și demne de reflecție: „De aceea, în niciun moment nu a avut loc «adevăratul război civil» care urma să se declanșeze odată cu «declarația de război civil» a bolșevicilor și care ar fi putut să devină actual concomitent cu apariția partidului ce se opunea războiului civil, ci el a fost întotdeauna asociat cu tradițiile și realitățile statale, cum fusese cazul și în primul război civil european al perioadei moderne, epoca Revoluției franceze și a lui Napoleon" (p. 536).

„Anii 1793 și 1794 au însemnat dominația luptătorilor pentru religie laicizați, a ideologilor egalității și a fanaticilor justiției și ei au lăsat în întreaga Europă o impresie

de neșters, care nu a dus nicăieri la convingerea că acești ideologi, în funcție de împrejurări, sunt sarea pământului sau blestemul omenirii" (p. 540).

„Hitler și Himmler, făcându-i răspunzători pe *evrei* de un proces care le produsese panică, au dat o nouă dimensiune conceptului bolșevic inițial de distrugere și, prin oroarea faptelor lor, i-au depășit pe acei ideologi veritabili, înlocuind punctul de plecare social cu unul biologic" (p. 545).

„Nimic nu lasă să se înțeleagă că, înainte de 1933 și încă o perioadă lungă după aceea, forțe importante din societatea germană, inclusiv mari grupări din NSDAP, ar fi urmărit altceva decât refacerea granițelor din 1914 și, eventual, o reunificare cu Austria. Tot entuziasmul de salvare a lumii, toate imaginile exuberante despre statul rasial german sau arian și pentru totdeauna ferit de subversiune, toată teama de o decădere a civilizației trebuie considerate, înainte de orice, drept reflectare a speranțele originare de salvare a omenirii, a acelei năzuințe mai cuprinzătoare, de eliminare a granițelor, a acelei voințe de schimbare mai radicală, care au fost întruchipate de ideologii egalității, victorioși la Petrograd și Moscova..." (p. 546).

Aceeași judecată ar putea fi valabilă și pentru câteva formulări care se pot găsi în notele la vechiul Cuvânt-înainte:

„Titlul principal al cărții a rezultat din discuțiile cu editura. Până atunci el era: «Schreckbild und Vorbild. Der Nationalsozialismus und die Sowjetunion». Dacă acum s-a ales ca subtitlu «Nationalsozialismus und Bolschewismus», prin aceasta nu s-a recurs la un concept polemic sau la un *cuvânt-stimul* în locul termenului neutru *Uniunea Sovietică*, deoarece *bolșevismul* a fost tot la fel de bine o autodenumire ca și *național-socialismul*. Caracter polemic pregnant l-au avut denumiri precum *bolșevici* sau — în spațiul anglo-saxon — *bolșici*; în cele ce urmează, sunt la fel de puțin folosite ca și cele opuse, de *naziști* și *nazism*.

Faptul că se cheamă *Național-socialism și bolșevism* și nu cum ar corespunde mai bine cronologiei, adică *Bolșevism și național-socialism*, își are motivația în raționamentul că noțiunea de război civil implică *două* partide cu convingeri moderate în privința războiului civil. O simplă amenințare cu insurecția, care are drept consecință o sancționare a puterii guvernamentale și a cărei tentativă de înfăptuire este înăbușită de poliție, nu înseamnă încă un război civil. De altfel, pentru ambele partide, anul 1917 reprezintă o dată importantă, constituind prima relație reciprocă, pentru că niciun străin nu a avut un rol atât de decisiv în obținerea victoriei de către bolșevici precum generalul Ludendorff, iar câțiva ani mai târziu, în afară de Hitler, nimeni n-a jucat un rol atât de mare în mișcarea național-socialistă precum același personaj.

În linii mari, noul titlu se leagă de conținutul tuturor cărților mele, iar subtitlul înseamnă o limitare *a fortiori*. Toate au ca temă războiul civil european, respectiv premisa sa principală; la fel și *Deutschland und der Kalte Krieg*, care se ocupă de extinderea procesului spre *războiul civil mondial*, precum și de diminuarea acestuia. Însă niciun antagonism nu a fost atât de acut și niciun proces de apropiere atât de surprinzător, precum s-a consemnat în relația între național-socialism și bolșevism, între cel de-Al Treilea Reich și Uniunea Sovietică..."

ANEXA 1

Cartea de față și „disputa istoricilor"
Un bilanț după zece ani
(În loc de prefață la ediția a 5-a)

„Disputa", controversa este, în știință și în publicistică, ceva cât se poate de obișnuit și de indispensabil; acolo unde nu există dispută, nu există „viață spirituală" și, în esență, lipsește armonia internă a unei comunități. Din când în când, termenul este utilizat cu un sens mai puternic, și anume atunci când mari tendințe se întâlnesc și se confruntă o perioadă mai îndelungată. Astfel, a existat în știința istorică germană „disputa metodelor", în jurul abordării socio-științifice „colectivistice" a lui Karl Lamprecht, și mai târziu, în sociologie, „disputa pozitivismului". O dispută importantă și cu consecințe majore în rândul istoricilor a fost și așa-zisa „controversă Fischer" din anii 1960, în care în discuție erau caracterul și dimensiunea vinovăției Germaniei pentru declanșarea Primului Război Mondial și care și-a luat numele de la inițiatorul ei.

Termenul de „disputa istoricilor" se leagă însă astăzi, peste tot în lume, aproape exclusiv, de acea dezbatere începută în 1986 și purtată din ce în ce mai îndârjit și mai partizan, cel puțin până în toamna lui 1988, când o luare de poziție a președintelui de atunci al Republicii Federale Germania, la Congresul istoricilor de la Bamberg, a părut să-i marcheze sfârșitul. O publicație[1] editată în 1991 a întocmit o listă cu aproape 1 200 de articole și în jur de 30 de cărți apărute până la sfârșitul anului 1988; abia prăbușirea sistemului comunist în Europa de Est și reunificarea Germaniei au diminuat acest interes. Fără îndoială, tocmai aceste evenimente istorice revoluționare au putut naște întrebarea dacă exista o relație internă cu „disputa istoricilor" și dacă se putea afirma că „istoria" a luat o decizie la care nu s-a putut ajunge prin teze și argumente.

Unul dintre punctele care declanșaseră disputa fusese intenția guvernului federal de a înființa, la Berlin, un Muzeu de Istorie German, plan criticat vehement și aproape unanim de către „intelectualii de stânga", deoarece părea că se născuse din dorința de „împăcare" cu trecutul și de redobândire a unei imagini istorice „normale"; prin aceasta însă s-ar fi abătut atenția de la crimele îngrozitoare ale național-socialismului și s-ar fi trecut în planul al doilea

dorința pentru un început radical nou, ceea ce, firește, s-ar fi petrecut prea curând, în istoria Republicii Federale Germania, după constituirea sa, în raport cu imboldul către o nouă ascensiune. În fapt, acest muzeu a fost înființat în 1991 la Berlin, în clădirea Arsenalului de pe Unter den Linden, fostul sediu al Muzeului de Istorie al Republicii Democrate Germane. Cealaltă parte a intelectualității, considerată „de dreapta", nu ridicase obiecțiile corespunzătoare; dacă ar fi făcut acest lucru, valul de indignare ar fi lovit mult mai departe.

În 1986, Jürgen Habermas vorbise extrem de nefavorabil despre „filosofia NATO vopsită în culorile naționalismului german", pusă pe seama părții adverse, și combătuse teza ce instrumentaliza „alungarea culacilor" în Uniunea Sovietică stalinistă, în scopul de a relativiza singularitatea crimelor naziste și de a descrie Uniunea Sovietică drept o putere ostilă „care încă mai stă la porțile noastre" [2]. În 1991 domnea o mulțumire generală în legătură cu faptul că Germania reunificată rămânea „ancorată" în NATO și nimeni nu se mai îndoia în mod serios că puterea care acum își retrăgea trupele din Germania fusese într-adevăr un inamic, în fapt un inamic al întregului Occident.

În 1986, Hans Mommsen criticase dur antibolșevismul, acele „resentimente anticomuniste", singurele de care țin seama adversarii și care și-ar găsi expresia în „teoria totalitarismului", adică într-o teorie ce consideră „constitutive numai elementele comune externe" și nu vrea să recunoască faptul că sistemele dictatoriale comuniste, în opoziție puternică cu cele fasciste, nu sunt supuse unui proces de autodistrugere[3]. În 1991, pretutindeni în Europa răsăriteană preluaseră puterea „disidenți" care n-au mai făcut un secret din anticomunismul sau, cel puțin, din antisovietismul lor; noțiunea de „totalitarism" a fost folosită drept ceva de la sine înțeles de către aproape toți intelectualii și nu numai cu referire la perioada „stalinistă"; devenise de domeniul evidenței că evenimentele au fost precedate de o „autodistrugere a comunismului". Tot mai mult părea să se impună și ideea conform căreia secolul al XX-lea a început de fapt abia în 1917, odată cu Revoluția din octombrie a bolșevicilor, și și-a găsit sfârșitul în 1991, prin prăbușirea Uniunii Sovietice.

Cu toate acestea, nu primiseră încă răspuns întrebările care, până în 1988, se dovediseră miezul „disputei istoricilor": dacă între comunismul sovietic și anticomunismul militant al mișcărilor și regimurilor fasciste, în special al naționalismului radical-fascist ajuns la putere în Germania, a existat o relație de acțiune și reacțiune, de provocare și răspuns, de original și imitație, și dacă s-ar putea vorbi, de asemenea, despre un „nexus cauzal" între măsurile de exterminare luate de cele două regimuri. Tocmai aceste probleme le-am formulat în articolul meu „Trecutul care nu vrea să treacă", apărut la 6 iunie 1986 în cotidianul *Frankfurter Allgemeinen Zeitung*, prin întrebarea:

„Arhipelagul Gulag n-a precedat oare Auschwitzul?", precum și prin constatarea unui probabil nexus cauzal între cele două[4].

Asemenea probleme nu pot fi lămurite numai prin intermediul evenimentelor istorice. Însă pot fi astfel mai bine prezentate și mai clar motivate. Tocmai aceasta a fost și intenția mea în cartea de față, apărută în 1987 și care a fost, în fapt, mai degrabă premisa decât consecința acelui articol, dar care, cu toate acestea, poate fi considerată o dezvoltare și o clarificare în lumina surselor. Desigur, nici cartea nu poate aduce, de una singură, contraargumentele din care să rezulte în esență că național-socialismul trebuie explicat ținând seama de premisele istoriei germane, lucru valabil și pentru Auschwitz, adică pentru „soluția finală a problemei evreiești" ca fenomen pur și simplu singular, de necomparat, căruia îi lipsește legătura explicativă care în cazul Gulagului a existat între adversarii reali ai regimului și neutralizarea lor. În plus, acolo nu s-ar fi intenționat distrugerea fizică, care ar fi fost doar un efect întâmplător, fie el îngrozitor și la scară extinsă.

O altă obiecție susține că lupta celor două ideologii și mișcări de masă, comunismul și național-socialismul, a fost doar o mască a luptei pentru putere între două mari state, prin urmare termenul de „război civil european" ar fi nejustificat. Cele două explicații nu se exclud reciproc pentru că se află în contradicție una față de cealaltă, deoarece măcar regimului național-socialist trebuie să i se atribuie un caracter de stat cu totul special, dacă nu se dorește să se tragă concluzia absurdă că numai întâmplător în Primul Război Mondial nu s-a ajuns la un Auschwitz. Nici unei a treia obiecții nu i se poate contesta importanța: măsurile de exterminare luate împotriva adversarilor reali sau presupuși, așadar Gulag și Auschwitz, ar fi fost acțiuni consecvente din partea a două „ideologii ale purificării", care însă ar fi reprezentat exclusiv fenomene paralele, între care nu ar fi existat un nexus cauzal.

Pe o cu totul altă poziție argumentativă s-au situat opiniile și ipotezele ce se refereau la mobilurile principalilor actori sau la acțiunile acestora: obiectivul ar consta în anularea „crimelor germane", a ceea ce „am pricinuit noi", într-o apologie a conducătorilor Wehrmachtului, în „scoaterea basma curată a industriei germane", în calculul macabru al numărului de victime cauzate de exterminările în masă în cele două cazuri; ideea conducătoare ar fi dorința de a face din bolșevism sau chiar din marxism adevăratul vinovat de toate crimele secolului al XX-lea, iar prin aceasta, intenția ca, prin „relativizare" și „istoricizare", să se încurajeze marea uitare, care în Germania a luat de mult amploare. Întrebarea dacă n-ar putea să fie vorba tocmai despre o amintire completă și corectă nu s-a pus în toate aceste polemici, după știința mea, nici măcar cu titlu de ipoteză.

Între timp, ar fi fost de așteptat totuși ca unii reprezentanți ai „celeilalte părți" în „disputa istoricilor", după trecerea a zece ani și după evoluțiile surprinzătoare ale acestui deceniu, să-și fi pus problema unui bilanț, în sensul

dacă nu e cazul să se renunțe la câteva dintre vechile argumente și să se dea dreptate adversarilor într-o privință sau alta. Dacă nu mă înșel, aceasta s-a întâmplat din partea unui singur participant, Heinrich August Winkler, cel care, în *Frankfurter Rundschau* din 29 octombrie 1996, a publicat un articol intitulat „După zece ani: O privire retrospectivă asupra disputei istoricilor germani"[5]. Winkler își face sieși reprosul că, în urmă cu zece ani, într-un alt articol apărut în același cotidian, a dat dovadă de autosuficiență nejustificată și a pretins ca, din acel moment, germanii să nu mai năzuiască spre un stat național suveran și, prin urmare, să recunoască dubla statalitate, care n-ar fi, de fapt, decât consecința rolului funest jucat de Germania în ambele războaie mondiale. Această concepție a sa a avut însă la bază o „teologie secularizată a istoriei", care, pentru nu puțini dintre cei „de stânga", ar fi adus contribuții decisive la dispută. Teza potrivit căreia crimele național-socialiste ar putea fi ispășite prin divizarea Germaniei a devenit „minciuna existențială a stângii din Germania Federală" și astăzi ar fi timpul „să se pună problema moralității atâtor argumente cu pretenții morale și cu intenții moralizatoare din vremea disputei istoricilor...".

Așadar, Winkler aduce o considerabilă contribuție autocritică, dar, cu privire la preopinentul care expusese acele teze șocante despre „nexusul cauzal", își conservă părerea anterioară: Ernst Nolte s-a lăsat condus de o „intenție apologetică", pentru că a argumentat naționalist și revizionist. Ce-i drept, în „versiunea lungă" a articolului său, în cartea despre „războiul civil european din 1917-1945", a surprins „tema secolului", a interdependențelor dintre comunism, fascism și democrație, dar, din cauza intenției sale apologetice, demersul a sfârșit „într-un faliment analitic".

Într-un mod mai puțin direct, și alți participanți și-au spus părerea, după scurgerea a aproape zece ani, cu privire la tematica „disputei istoricilor" și au contribuit potențial la un bilanț pe care Winkler îl revendică, dar pe care cu greu putem spune că îi aparține. Motivul îl constituie apariția cărții lui Daniel Goldhagen despre *Călăii benevoli ai lui Hitler*[6]. Goldhagen, tânărul politolog evreu american, a împins interpretarea „ortodoxă" până la extrem și chiar până la caricatură. În prezentarea sa este vorba numai despre germani și evrei, iar relația dintre aceștia se reduce la antisemitism, de o parte, și la statutul de victime, de cealaltă parte. Încă din secolul al XIX-lea și, în fond, din timpul lui Luther, germanii sunt animați, cu puține excepții, de un antisemitism „de eliminare", care sub Hitler numai s-a dezvoltat, cu o și mare consecvență, într-o voință „de exterminare". Acesta nu s-a materializat atât de mult în camerele de gazare de la Auschwitz sau Treblinka (al căror „randament" ar fi fost „mult exagerat"[7]), cât în sutele de mii de asasinate, executate cu „zel" și „voluptate" de trupele SS, de batalioanele de poliție și chiar de Wehrmacht. Despre bolșevici și despre Gulag se vorbește la fel de puțin ca despre situația internațională din anii 1939-1941 sau despre ostilitatea față de evrei, mult

răspândită în Ucraina și în țările baltice. Importanță exclusivă are confruntarea dintre asasinii germani și victimele evreiești.

Teza unui nexus cauzal între Gulag și Auschwitz apare pur și simplu absurdă din această perspectivă. Ce-i drept, din când în când, Goldhagen îi numește pe asasini „războinici ideologici"[8], dar o legătură între antisemitism și antibolșevism apare doar fugitiv și este expediată rapid în rândul „ideilor nebunești". E adevărat, Goldhagen subliniază insistent principiul „înțelegerii" și chiar scoate în evidență că autorii faptelor au considerat „exterminarea în masă a evreilor ca justificată"[9], dar între înțelegerea sa și ceea ce gândeau făptașii singura legătură o face termenul de „idee nebunească". Prin urmare, poate fi dat un verdict clar de culpabilitate, iar Goldhagen pare a nu conștientiza că, prin această culpabilizare colectivă, nu procedează cu nimic diferit față de național-socialiști, care îi învinovățeau pe „evrei" pentru teroarea roșie, pentru atrocitățile comise de Ceka și pentru asasinatele în masă din Gulag.

Niciunul dintre participanții germani „de stânga" la disputa istoricilor nu s-a identificat cu o poziție atât de extremistă și atât de subțire argumentată pe mari porțiuni, nici chiar Jürgen Habermas, care, cu prilejul decernării Premiului pentru democrație pe 1997, a pronunțat elogiul lui Goldhagen, cel care a scris istoria plecând de la faptele celor mulți, nu de la constrângerile aparatelor birocratice sau de la deciziile unui Führer charismatic[10]. În special Hans Mommsen s-a distanțat, în numeroase luări de poziție și interviuri, de teoriile lui Goldhagen, iar brusc, interpretarea sa, de mult cunoscută și considerată adesea ca „revizionistă", ce îl absolvea de vină pe „dictatorul slab" Hitler, atribuind-o „păturilor conducătoare" ale Germaniei, a căpătat de-a dreptul caracterul unei apologii a maselor populare germane, considerate de Goldhagen ca fiind adevărații vinovați, chiar dacă în unele locuri se exprimă mai degrabă „internaționalist".

Deși Hans-Ulrich Wehler a opinat că trebuie salutată influența uimitoare a lui Goldhagen în rândul opiniei publice, iar „vizibila lui indignare morală" respectată, a constatat puncte slabe agravante care au discreditat total interpretarea dată de Goldhagen faptelor corect prezentate, de pildă demonizarea germanilor și, prin aceasta, „etnicizarea" dezbaterilor, „îngrozitoarea lipsă de spirit autocritic" și păstrarea sub tăcere a „milioanelor de crime abominabile comise decenii de-a rândul sub dictaturile lui Lenin și Stalin"; ce-i drept, Wehler n-a avut în vedere atât această păstrare sub tăcere, cât posibila și total greșita stabilire a originii acestor crime într-o tradiție a „barbarismului rusesc"[11].

La rândul său, Eberhard Jäckel, care, din partea opusă, văzuse în disputa istoricilor o „practică lamentabilă" și emisese o teză extrem de discutabilă despre presupusele comunicate publice privind omorârea de femei și copii evrei de către Hitler, a descris cartea lui Goldhagen drept o „dizertație cu totul

și cu totul defectuoasă și nereușită," care se întoarce la stadiul de cercetare al anilor 1950 și neglijează complet sarcina principală a cercetării, și anume „explicarea interdependențelor"[12].

Dar oare formidabilul succes de librărie al cărții lui Goldhagen, turneul triumfal al autorului prin studiourile posturilor de televiziune și sălile de conferință din Germania n-au reprezentat dovada cea mai impresionantă că opinia aripii Habermas-Wehler a fost corectă, cel puțin dintr-o anumită perspectivă, aceea că atacul revizionismului național-apologetic a fost respins și că s-a obținut o mare victorie a germanilor pentru definitiva „înfrângere a trecutului"?

S-ar putea totuși ca această „luptă împotriva uitării" să fi servit numai unei uitări mai mari, ca autoglorificarea germană a epocii național-socialiste să se fi transformat numai într-o autorepudiere și ca acel pretins dezastru să fi deschis tocmai drumul către o introspecție mai profundă și către o înțelegere adecvată a interdependențelor din istoria veacului al XX-lea. În orice caz, câteva lucrări ale anilor 1990, aparținând unor istorici cu reputație mondială, apreciază această constatare ca fiind bine întemeiată.

Când, în 1991, cartea lui Alan Bullock, *Hitler și Stalin,* a apărut în traducere germană, amintirea disputei istoricilor era încă suficient de proaspătă pentru a se exprima mirarea față de cât de puțină agitație provoca o temă atât de asemănătoare cu problema legată de Gulag și Auschwitz. În fapt, Bullock s-a distanțat net în prefața sa de acea perspectivă germanocentristă, care determinase în mare măsură discuția în Germania. În căutarea unui cadru de referință în care interdependențele mai importante din istoria recentă a Europei să fie mai ușor de înțeles, el s-a îndreptat către „Axa Germania–Rusia", neglijată în istoriografia occidentală. Prin aceasta, devine posibilă comparația „între cele două sisteme de putere împământenite acolo", stalinist și național-socialist. „Ambele par să se afle într-o contradicție ireconciliabilă, dar să aibă și multe lucruri în comun. Ambele, fiecare în felul său, au constituit o provocare ideologică și politică pentru ordinea existentă în Europa. Apariția lor concomitentă pe scena istoriei, relațiile și interacțiunile lor întruchipează, mi se pare, cel mai remarcabil și mai original fenomen din prima jumătate a secolului al XX-lea, un fenomen ale cărui consecințe se resimt până departe în a doua jumătate a secolului[13]."

Se pleacă astfel de la premisa prezentării comparative a două regimuri revoluționare, care s-au aflat în relații esențiale de interacțiune. Prima întrebare ar trebui să fie aceea dacă „revoluționar" a însemnat același lucru în ambele cazuri și dacă nu cumva una dintre revoluții s-a găsit, de asemenea și înainte de toate, într-o relație unilaterală cu cealaltă, în așa fel încât una să fi fost premisa existenței celeilalte, iar prin aceasta să fi existat un raport de acțiune și reacțiune.

Un asemenea raport a fost acceptat de către cele două regimuri ca foarte firesc: unul dintre acestea, cel bolșevic, s-a considerat întotdeauna întruparea „revoluției", căreia i se opunea „contrarevoluția", sub forma regimului fascist, iar Hitler declara mereu că partidul său apăra Germania și Europa de pericolul mondial al distrugerii bolșevice a culturii. Totuși Bullock nu urmează această linie de cercetare, ci descrie, așa cum indică subtitlul, „Vieți paralele", biografiile a doi bărbați care, timp de doisprezece, respectiv treizeci de ani, au fost stăpâni aproape absoluți peste țările lor, dar care au avut fiecare o altă relație cu propria „revoluție" sau „contrarevoluție": Stalin era succesorul fondatorului partidului, în spatele căruia s-a așezat întotdeauna, cel puțin în declarațiile oficiale; Hitler, dimpotrivă, era întemeietorul și, ca atare, ar trebui considerat drept figura opusă sau paralelă pentru Lenin. Când Bullock tratează, în primele trei capitole, „originile", „experiențele de început", precum și Revoluția din octombrie și puciul din noiembrie, iar de fiecare dată îi pune față în față pe Stalin și pe Hitler, în discuție apare în mod firesc și Lenin, însă istoria de început a partidului bolșevic, până la preluarea puterii în noiembrie 1917, intră în atenție numai în mică măsură, în timp ce viața lui Hitler se confundă aproape deplin cu istoria timpurie a partidului său, iar între tentativa de puci de la München, din noiembrie 1923, și Revoluția din octombrie nu poate fi făcută o paralelă. Numai preluarea puterii de către național-socialiști în 1933 o face posibilă — idee ce apare, la Bullock, abia la pagina 409.

Astfel, cartea constă din capitole ce prezintă alternativ viața lui Stalin și a lui Hitler, cu raportări consistente la istoria partidului rus, respectiv german, precum și la istoria statului rus, respectiv german. De aceea, revoluția rusă, ale cărei figuri centrale au fost Lenin și Trotki, nu este descrisă în amănunt, iar cititorul nu rămâne cu impresia că începuturile lui Hitler ar fi fost marcate esențial de relația cu această revoluție. Abia odată cu capitolul al 14-lea, dedicat Pactului Hitler-Stalin, începe o interacțiune relevantă, a cărei relatare nu diferă mult de cea redată în orice istorie europeană a secolului al XX-lea. Pe ansamblu, paralelismul străbate, ca un fir roșu, lucrarea, însă interacțiunea devine vizibilă abia mai târziu, iar relația inițială unilaterală, de „revoluție" și „contrarevoluție", așa cum însuși Stalin și Hitler au văzut-o antitetic, nu joacă un rol demn de remarcat.

Până în acest punct, Bullock merge pe linia teoriei structural-analitice a totalitarismului, care, prin chiar dublul ei obiect de studiu, a conceput esențial regimul bolșevic și pe cel național-socialist sub forma unei paralele. Ceea ce pentru mulți oameni a însemnat partea însuflețitoare și atractivă a celor două mișcări și regimuri este prezentat ici-colo cel mult drept ceva prezumtiv. Dimpotrivă, ororile sunt foarte puternic scoase în evidență. În opinia lui Bullock, Stalin a hărăzit poporului său „suferință și moarte într-o măsură pentru care în istorie nu există vreo paralelă", iar „imperiul sclavagist de sub

dominația SS", creat de Hitler în Europa răsăriteană, nu a fost inferior „nici în ce privește proporțiile, nici în privința ororilor", față de regimul de teroare pe care „Stalin și NKVD l-au instituit în Uniunea Sovietică"[14].

În această privință, Bullock, la fel cum procedaseră Hannah Arendt și Carl J. Friedrich, îi așază pe culaci alături de evrei. Din când în când, se vorbește despre o raportare reciprocă internă a ideologiilor, ce reprezintă cu greu o simplă paralelă, de vreme ce se afirmă următoarele: „Înlocuind «rasa» prin «clasă», «elita rasială» prin «partidul comunist», subordonarea individului față de «popor» prin cea față de «stat» etc., s-ar obține elementele esențiale ale unei concepții despre lume față de care Stalin n-ar fi avut mai nimic de obiectat"[15]. Însă Bullock desprinde totuși o deosebire esențială: întrucât dușmanul principal al lui Hitler, „evreul", este numai diavoleasca „născocire a unei filosofii patologice"[16], Holocaustul are, în ultima instanță, un cu totul alt caracter decât exterminarea culacilor, a dușmanilor partidului și a ofițerilor polonezi. „Aici, asasinatul în masă nu a fost un mijloc pentru atingerea scopului, ci un scop în sine[17]."

Astfel, „viețile paralele" ale lui Stalin și Hitler nu se sfârșesc numai în radicala opoziție între triumf, de o parte, și înfrângere totală, de cealaltă parte, ci și în aceea între fixarea unui țel și raționalitatea, adică iraționalitatea celor două regimuri. Exact la final, Bullock ajunge să vorbească despre evenimentele din 1989 și 1990, care, în opinia sa, înseamnă o extraordinară răsturnare a situației din 1945, pentru că poporul sovietic se află în fața unei catastrofe economice și este nevoit să ceară ajutor statelor occidentale, în special Germaniei, care în partea sa vestică a atins „un nivel remarcabil de bunăstare și de stabilitate"[18]. Așadar, epoca lui Hitler și Stalin a trecut, însă a mai durat 70 de ani din cauza supraviețuirii stalinismului, până la sfârșitul anilor 1980. Bullock lasă atât de multe probleme abia schițate și fără răspuns în legătură cu „viețile paralele" ale celor doi, încât este cert că, din perspectiva sa, toate încercările de a-l separa pe „Hitler" de „Stalin" și a realiza un subiect autosuficient sunt din start sortite eșecului ca demersuri interpretative ale secolului al XX-lea.

Un alt istoric englez, Eric Hobsbawm, mult timp cunoscut mai ales ca marxist și cercetător competent al schimbărilor sociale, a oferit în 1994, după cărțile sale despre veacul al XIX-lea, și o „istorie universală a secolului al XX-lea", pe care a intitulat-o *Das Zeitalter der Extreme* („Epoca extremelor")[19]. Într-o mult mai mare măsură decât Bullock, el abordează întreaga sumă de evenimente și aproape că nu există țară sau mișcare politică importantă care să nu fie amintită cel puțin într-o frază. Cu toate acestea, firul roșu nu se pierde niciodată. Titlul pare să implice că tema principală ar constitui-o diferitele totalitarisme și că Hobsbawm, la fel ca Bullock, pășește mai departe pe linia teoriei structural-analitice a totalitarismului. Însă chiar de la început devine evident că Hobsbawm acordă o importanță covârșitoare revoluției ruse,

întrucât, consideră el, în anii 1989-1991 s-a prăbușit o lume „care a fost puternic marcată de consecințele revoluției ruse din 1917"[20].

Pentru el „scurtul secol al XX-lea" începe în 1914, odată cu izbucnirea războiului mondial, și este vorba despre un „război mondial de treizeci și unu de ani", pentru că Tratatul de la Versailles a demonstrat atât de multe nedreptăți și slăbiciuni, încât „practic, un nou război era iminent"[21]. Totuși, Hobsbawm nu interpretează istoria primei jumătăți a secolului în mod esențial ca o istorie a războaielor declarate și nedeclarate între marile puteri, ci consideră că un element de noutate își face apariția prin faptul că opoziția față de război și voința făuririi unei vieți cu totul noi s-au impus într-una din aceste țări: Revoluția din octombrie „a fost pentru acest secol un eveniment la fel de central precum a fost Revoluția franceză din 1789 pentru secolul al XIX-lea" [22]. Faptul că scopul principal l-a constituit „distrugerea totală a burgheziei ruse și europene"[23] nu este considerat de Hobsbawm, se pare, drept ceva negativ, însă nu reiese foarte clar dacă autorul, în ciuda unei oarecare autocritici, nu este totuși convins că Marx, pe termen lung, nu va avea dreptate. În orice caz, afirmă el, chiar *Cele paisprezece puncte* ale lui Wilson au fost o reacție la revoluția rusă, pentru că au jucat cartea naționalistă împotriva apelului universal al acesteia[24]. Exact la fel, și poziția foarte moderată a partidelor socialiste a fost „în esență numai o reacție la bolșevism"[25]. Pentru Hobsbawm, așadar, un nexus cauzal este de la sine înțeles, lucru evident valabil și pentru național-socialismul lui Hitler, care a fost contrarevoluționar și „un soi de echivalent de extremă dreaptă la comunismul internațional, cu Berlinul în rolul propriei sale Moscove"[26].

Desigur, o complicație extraordinară a provenit din faptul că, pentru Stalin, revoluția era tot mai mult „doar retorică", în timp ce fasciștii se dovedeau în stare să mobilizeze masele; în consecință, aceștia trebuie numiți „revoluționarii contrarevoluției"[27]. În ciuda unor asemenea „răsturnări", mișcările și regimurile fasciste au rămas esențial diferite de cele comuniste, pentru că au constituit un răspuns la pericolul real al unei revoluții sociale și al unei clase muncitoare puternice, iar național-socialismul a copiat regimul sovietic într-o măsură considerabilă[28]. Prin urmare, epoca trebuie înțeleasă cel mai bine drept „război civil ideologic internațional"[29].

În final, Hobsbawm descrie chiar întregul „scurt secol al XX-lea" ca pe o „epocă a războaielor religioase", printre religiile seculare așezând, pe lângă naționalism, și socialismul[30]. În a doua jumătate a veacului însă, aceste „războaie religioase" s-au desfășurat, în mod evident, în afara Europei și Americii, aproximativ în perimetrul „celor mai crunte dictaturi", exercitate de Stalin, Mao, Kim Il Sung și, fără îndoială, Ceaușescu[31].

Trăsătura distinctivă principală a evoluției relațiilor americano-europene au constituit-o tocmai „anii de aur" ai capitalismului, între 1950 și 1973, a căror

realitate reprezintă pentru Hobsbawm un fenomen greu de înțeles, pentru că nu este deloc dispus să dea dreptate „teologilor economiei de piață liberă", precum Hayek și Friedman. În 1973 izbucnește însă o nouă criză a acestei epoci și, după toate aparențele, pentru Hobsbawm „extrema" nu și-a pierdut importanța nici după 1989, nici după sfârșitul „scurtului secol al XX-lea". Grozăviile extreme ale „epocii războaielor religioase moderne" se mai petrec, în a doua jumătate a secolului, numai în Asia și Africa, în timp ce, în prima jumătate, în era războiului ideologic propriu-zis, ele și-au găsit loc atât în Rusia bolșevică a lui Stalin, cât și în Germania național-socialistă a lui Hitler. Hobsbawm vorbește, e adevărat, chiar de la început despre „Holocaust", dar îl asociază cu moartea prin înfometare a sute de mii de locuitori ai Leningradului și cu cele 3,5 milioane de victime din rândul prizonierilor de război ruși. Auschwitz, al cărui nume nu este menționat nicăieri[32], nu pare a ocupa un loc special în mulțimea de evenimente și pe cât de „antifascist" se consideră Hobsbawm, pe atât de neutră și neemoțională este totuși judecata sa în nu puține locuri, de pildă atunci când atribuie „Germaniei naziste" meritul de a fi fost singurul stat occidental care, între 1933 și 1938, a reușit să rezolve problema șomajului[33], sau când emite o opinie foarte critică în legătură cu sionismul[34].

François Furet, membru pentru scurt timp, în anii 1950, al Partidului Comunist Francez, scoate și mai puternic în relief, în cartea sa din 1995 despre „sfârșitul unei iluzii" (ce se vrea un „eseu despre ideea de comunism în secolul al XX-lea" și care nu epuizează tema[35]), semnificația capitală a revoluției ruse, a acelui „*charme universel d'Octobre*"[36], făcând această fascinație și mai evidentă prin exemplificarea sa cu ajutorul câtorva personalități, precum catolicul de stânga Pierre Pascal, mic-burghezul evreu rus Boris Suvarin și fiul unui evreu din înalta burghezie ungară, Georg Lukács. Pentru acești trei oameni, ca și pentru mulți alții, revoluția rusă a însemnat „farul" în întunericul epocii marcate de Primul Război Mondial; ea făcea apel mai puternic la pasiuni decât la idei; modul în care dădea un sens lucrurilor cărora aparent acesta le lipsea impresiona întreaga ființă, nu doar rațiunea. Pentru Pierre Pascal, bolșevismul nu este nicidecum anticreștinesc, ci reprezintă „revanșa celor umiliți"; Boris Suvarin este animat de o simpatie profundă față de oamenii simpli din Rusia, încă neatinși de individualismul occidental; la Georg Lukács, o dublă ură de sine joacă un rol important: „ura de sine a evreului și cea a burghezului"[37]. Pascal și Suvarin s-au îndepărtat după câțiva ani de sistemul sovietic, deși nu tocmai și de ideea de comunism, pe care se întemeiază critica direcțiilor greșite; în 1956, însuși Lukács a devenit disident, deși a rămas convins că Stalin a întruchipat rațiunea istoriei universale[38]. Pentru intelectualii francezi, una dintre atracțiile principale ale comunismului a constituit-o faptul că revoluția rusă a fost plasată de la bun început, în opere influente ale unor istorici importanți precum Aulard și Mathiez, în siajul Revoluției franceze,

apărând astfel ca o nouă etapă în marșul triumfal spre egalitate, emancipare, libertate și fraternitate. Abia prin *Arhipelagul Gulag*, cartea lui Soljenițîn, s-a risipit definitiv această fascinație, care, în perioada interbelică, în Anglia și chiar în America nu fusese mult mai puțin manifestă decât în Franța.

Însă Furet nu se mulțumește să descrie această dispariție treptată a credinței în comunism. În perioada sa de înflorire, ea a scos la iveală o altă ideologie, cea fascistă, descrisă de Furet și de alți autori înaintea lui ca „reacțiune" și pe care o consideră „celălalt mare mit al secolului"[39]: „Fascismul se naște ca o reacție a particularului împotriva universalului, a poporului împotriva clasei, a naționalului împotriva internaționalului. La începuturile sale, el este de nedespărțit de comunism, ale cărui țeluri le combate, dar căruia îi imită întocmai metodele"[40]. În toate formele sale, fascismul nu este numai o simplă reacție, o pură contrarevoluție, ci are propria sa „magie a viitorului"[41] și pentru nu puțini intelectuali este la fel de fascinant pe cât este comunismul pentru mulți alții, oferind un sens vieții indivizilor.

Astfel, fascismul apare ca o contrapondere aproape egală la comunism în „tragedia europeană" și, cu cât Furet își neagă mai puțin propriul trecut antifascist, cu atât apare mai mult în prim-plan principiul „înțelegerii", care se ține departe de judecățile morale pripite. Scopul este acela de „a înțelege secolul al XX-lea", iar din aceasta rezultă mult mai mult un *travail du deuil*[42] decât o acuzare partinică. Uneori pare chiar că Furet ar considera drept o evoluție greșită și regretabilă faptul că, după război, ideea fascistă a devenit obiectul unui *interdit radical* și al demonizării, ceea ce, e adevărat, îi asigură supraviețuirea, însă nimic mai mult, aceasta servind să garanteze învingătorilor triumful lor durabil și obligând Germania să plătească pentru toate crimele secolului[43].

Această judecată nu este însă absolută, ea se referă numai la aparentul triumf al concepției comuniste, care a împiedicat recunoașterea ideii capitale potrivit căreia comunismul, la fel ca și fascismul, a constituit „una dintre cele mai puternice reacții antiliberale și antidemocratice din istoria europeană a secolului al XX-lea"[44]. De aceea, comunismul și fascismul sunt atât asemănătoare, cât și diferite, iar între mișcările și regimurile respective s-a dus o luptă ce pe bună dreptate poate fi numită „război civil european"[45]. Însă, chiar prin această luare de distanță, nu pot fi pierdute din vedere acele nelegiuiri care înseamnă, într-un fel, punctul culminant și, în același timp, autocompromiterea ambelor ideologii: marea crimă ale cărei victime au fost țăranii ruși și ucraineni (absolut singulară, pentru că în istorie nu existase încă niciodată vreun stat care să-și fi propus „să-și ucidă, să-și deporteze sau să-și înrobească propriii țărani"[46]) și, un deceniu mai târziu, crima național-socialistă împotriva evreilor (nu mai puțin singulară, cu toate că sau tocmai pentru că, la Furet, aceasta nu este legată printr-un nexus cauzal de Gulag sau de colectivizare). Ca rezultat final al confruntărilor ideologice din veacul al XX-lea,

Furet constată victoria „celei de-a treia" părți, cea „capitalistă", uneori abia vizibilă în lupta celor două mari „regimuri ideocratice", victoria proprietății private, a pieței și a drepturilor omului[47]. Însă dacă pentru fascism arată mult mai multă înțelegere decât Hobsbawm, pare să fie cu mult mai puțin convins că această victorie ar putea să fie doar temporară.

Nici Bullock, nici Hobsbawm și nici Furet nu au acceptat motivația pe care Stalin și mulți intelectuali occidentali au dat-o acțiunii de lichidare a culacilor, anume că ar fi fost indispensabilă pentru modernizarea și industrializarea țării. Cu atât mai puțin iau în serios justificarea adusă de Hitler și de mulți național-socialiști pentru măsurile de exterminare (mai întâi doar de separare) a evreilor: evreii ar fi „toți comuniști" și, de aceea, răspunzători pentru teroarea dezlănțuită de Ceka, pentru Gulag și, pe deasupra, pentru capitalismul occidental. La Furet, ce-i drept, rezultă chiar din prezentarea faptelor că, într-adevăr, în Franța și în alte locuri un procent neobișnuit de mare de funcții de conducere în mișcarea marxistă, comunistă adică, era ocupat de evrei. Însă fără îndoială că și Furet ar fi de acord cu următoarea teză: chiar dacă toate reproșurile PCUS aduse culacilor ar fi fost îndreptățite și chiar dacă toate afirmațiile răspândite de NSDAP despre evrei ar fi fost exacte, din punct de vedere moral ar fi tot atât de condamnabilă uciderea, fără judecată, a unor bărbați și femei lipsiți de apărare, ba chiar și a copiilor, sau deportarea lor în necunoscut. Posibile diferențieri ar trebui să se facă numai din punct de vedere istoric, deoarece între culaci, care refuză să predea cota de cereale impusă, și evreii germani sau francezi, care nu se deosebesc deloc de concetățenii lor, există o diferență evidentă.

Pentru a face mai limpezi aceste diferențe și, totodată, fatalitatea „culpabilizării colective", arunc o privire asupra jurnalelor pe care romanistul Viktor Klemperer le-a scris în perioada 1933-1941 și care, în 1995, au fost publicate sub titlul *Vreau să depun mărturie până la capăt*[48].

Dacă cineva avea dreptul să se simtă cu totul german, acela era Viktor Klemperer, de credință protestantă, deși fiu al unui rabin, deținător al unei catedre de romanistică la Universitatea Tehnică din Dresda, un exemplar om de spirit și cultură, luptător pe front în Primul Război Mondial, căsătorit cu o ariană. Imediat însă după 30 ianuarie 1933, el asistă la campania antievreiască dusă cu mare violență de NSDAP, la înlăturarea funcționarilor evrei, la boicotul împotriva magazinelor evreiești. La fel ca restul vechilor combatanți din 1914-1918, este inițial cruțat. Ura, pe care o simte încă de la început, împotriva național-socialiștilor este ura cetățeanului cultivat și a omului de spirit împotriva demagogiei și a iraționalismului unei mișcări de masă, între componentele căreia el enumeră „americanismul, tehnicismul, automatismul și zeificarea (Führerului)"[49].

O aversiune asemănătoare simte împotriva comunismului și chiar a sionismului, pe care, cu teoria acestuia despre rase, îl consideră un „izvor al

nazismului" și care duce la Ierusalim aceeași politică de discriminare față de arieni ca și aceea purtată în Germania față de evrei[50]. În anul 1935 este obligat să se pensioneze, iar colegii săi de până atunci îl evită, ca pe un „cadavru ciumat"[51]. Klemperer crede că în Germania nu există cu adevărat o „problemă evreiască", întrucât fricțiunile între evrei și arieni n-au fost nici pe jumătate atât de mari ca acelea între protestanți și catolici, între patroni și angajați sau între Prusia Orientală și Bavaria de Sud. Ar exista o singură soluție la problema evreiască germană sau vest-europeană, scrie el, și anume „mutarea de șah-mat dată celor care au născocit-o"[52]. Klemperer consideră reală „problemă evreiască răsăriteană" și totuși, în 1941, când a fost nevoit să se mute într-o „casă evreiască", când este introdusă „banderola galbenă pentru evrei", motivul îl vede nu în arbitrariul și plăcerea torturii, pur și simplu, ci în teama de „critica evreiască"[53].

N-ar mai fi de adăugat decât faptul că el condamna întregul popor german pentru că l-a urmat atât de docil pe Hitler. Unele „volte" sună în fapt de parcă l-ar confirma pe Goldhagen, de pildă aceasta: „situația este disperată, căci Hitler este într-adevăr exponentul voinței populare germane"[54], dar Klemperer nu consideră că motivul acestei voințe populare ar fi antisemitismul, ci teama de comunism și de Rusia comunistă. „Întreaga Germanie îl preferă pe Hitler comunismului, observă el, cu toate că ambele mișcări sunt materialiste și conduc la sclavie"[55]; chiar „unii evrei îi apără pe naziști într-o oarecare măsură, deoarece se tem de comunism"[56]; că Hitler „ar fi salvatorul în fața Rusiei, este în mod sigur părerea a 79,5 milioane de germani[57]." Chiar în „casa evreiască" există un bărbat, care, ca fost ofițer, „este un monomaniac al milităriei germane și se comportă mai naționalist decât orice nazist" [58].

Dimpotrivă, în ceea ce privește antisemitismul, Klemperer nu observă aproape nimic, deși este obligat deja să poarte numele de „Viktor Israel" și steaua evreiască: „Mă întreb adesea unde se ascunde antisemitismul sălbatic. Eu unul întâlnesc multă simpatie, sunt ajutat, dar, firește, cu teamă... Funcționarii de la biroul financiar sunt de o politețe exemplară... Trecătorii simpatizează cu cei care poartă stele... Indiscutabil, poporul percepe prigoana evreilor ca pe un păcat"[59]. O vecină crede că fiecare evreu are îngerul său arian[60] și se știe că același lucru l-a spus și Heinrich Himmler într-un discurs, chiar dacă pe un ton critic și de reproș. Consecința acestei delimitări și culpabilizări colective, ce în mare parte lovește în oameni, care, în opinia lui Klemperer, „ar fi naziști, dacă n-ar fi evrei"[61], este, în ochii acestui evreu german, în cel mai înalt grad paradoxală și nefastă: Hitler este cel mai important promotor al sionismului, el a creat, textual, „poporul evreilor", „evreimea mondială", pe *evreu* în noua sa accepție[62]! Însă această constatare bizară este, în primul rând, un rezultat al național-socialismului; ipoteza sa elementară nu este alta, nici în viziunea lui Klemperer, decât relația cu

comunismul, care, într-un alt fel decât problema evreiască, era perceput ca amenințător și generator de teamă de către marea majoritate a germanilor.

În acest punct, ar trebui să fie deja limpede pentru cititor despre ce anume este vorba în *Războiul civil european. 1917-1945*, în articolul despre „Trecutul care nu vrea să treacă" și, anticipându-le, în *Fascismul în epoca sa*: nu despre disculpare sau incriminare, despre învinovățire sau dezvinovățire, despre acuzare sau apologie, ci despre una dintre posibilele concepții, paradigme sau linii directoare de interpretare a istoriei europene și a istoriei universale din secolul al XX-lea, căreia trebuie să i se pună în primul rând întrebarea dacă surprinde interacțiunile sau le omite, dacă acțiunea sa este de clarificare sau de obturare, de lărgire sau îngustare. Din aceasta va rezulta mai întâi o eventuală limitare a vinovățiilor politice sau propagandistice, o altă împărțire a luminilor și umbrelor; ea nu trebuie însă să constituie premisa pentru preferințele și antipatiile vreunui istoric. Unica aversiune științific legitimă, totuși, este aceea referitoare la voința care, fără să țină seama de stări potrivnice de lucruri, vrea să impună cu brutalitate scopuri politice. Fără îndoială că fiecare paradigmă poartă în sine anumite limite. Tocmai de aceea nu trebuie să existe o separare strictă între ele. Numărul posibilelor paradigme este însă redus, după cum demonstrează numeroase exemple din istoriografie.

Paradigma națională poate revendica o prioritate practică. Statele, fie acestea aristocratico-monarhice sau naționale, au fost, de secole, cele mai importante și mai eficace entități politice; nimic nu era mai firesc decât să devină tema principală a istoriografiei, de îndată ce concepte și realități de mare întindere, ca de pildă creștinătatea, nu s-au mai aflat în prim-plan. Istoria „Marii rebeliuni" a lordului Clarendon are ca obiect o perioadă importantă din istoria Angliei, iar istoria epocii lui Ludovic al XIV-lea, scrisă de Voltaire, deși înclinată către istoria culturii și moravurilor, este totuși în mare măsură dedicată evoluției statului francez. Statul englez și cel francez erau însă mai vechi decât istoriografia a cărei temă deveniseră; în schimb, în Germania și Italia istoriografia a precedat formarea statului, iar istorici precum Sybel, Treischke și Droysen nu și-au ascuns dorința de a încuraja prin munca lor nașterea unui stat național germano-prusac. Același lucru este valabil și pentru italienii Carlo Botta și Cesare Balbo.

Faptul că Germania lui Bismarck era altfel structurată decât Anglia lui Gladstone și chiar Franța celei de-A Treia Republici, și anume ca stat constituțional în loc de stat parlamentar, a fost privit cu simpatie și nu de puține ori considerat o „cale specială" de a apăra Germania în fața oricărei amenințări care ar fi putut să o slăbească — în special acele fenomene decadente ale liberalismului și parlamentarismului „occidental". Ideea de „monarhie puternică" a fost considerată solul în care s-au înfipt adânc rădăcinile ascensiunii germane, iar apogeul ei a marcat trecerea de la „calea specială germană", pozitivă, la așa-numitele „idei din 1914". Înfrângerea din

Primul Război Mondial n-a adus vreo modificare esențială și, la puțini național-socialiști din rândul istoricilor germani, „Germania" nu se afla în centrul atenției mai mult decât la naționaliștii germani.

După a doua înfrângere, din anul 1945, nimic nu era mai important decât ca accentul pozitiv să fie înlocuit cu unul negativ, iar „calea specială" germană să fie înțeleasă ca origine a național-socialismului: diferența cauzată de relațiile dintre modernitatea industrială și sistemul politic premodern din Occident a împiedicat mai întâi dominația politică a burgheziei și apoi continuarea evoluției către o revoluție democratică; așa a fost posibil ca statul autoritar feudal să se arunce în 1914 într-un război mondial. După 1918, numai etosul războinic aristocrat a fost democratizat și vulgarizat, astfel că statul național-socialist, contrar spiritului timpului, și-a putut pune în practică războiul de cucerire și exploatare împotriva altor state din Europa. Misiunea actuală, prin urmare, este abandonarea pentru totdeauna a „căii speciale" și alăturarea fără rezerve la valorile sistemului occidental sau democratic.

Nu încape îndoială că această paradigmă național-germană are (sau a avut), atât în forma negativă, cât și în cea pozitivă, o valoare explicativă considerabilă. Începând cu anul 1870, toate deciziile esențiale fuseseră luate în capitală — orașul Berlin — și toate voiseră să servească binelui poporului sau națiunii. Două războaie mondiale, pentru care Germania a purtat răspunderea, par să dovedească fără tăgadă că aceste decizii și evoluții nu au dus în realitate la binele, ci la dezastrul națiunii. De aceea, după 1945, naționalismul pozitiv a mai putut încă să fie folosit pentru a corecta excesele tezei privind „calea specială" negativă, iar interpretarea național-socialistă a fost total discreditată: pe viitor nu mai era de acceptat ideea că intențiile lui Hitler au fost pașnice, deși el proclamase deseori acest lucru, și era evident greșit ca Führerul să fie prezentat drept victimă a trădării diplomaților și generalilor, din moment ce s-au dovedit lipsuri serioase în planul pregătirilor de război.

Unica posibilitate a unei istoriografii „neonaziste" era probabil aceea pe care un istoric englez, David Irving, o schițase mai mult aluziv decât explicit: colaborarea dintre „păturile conducătoare" și Hitler (atât de puternic atacată de reprezentanții tezei „căii speciale" negative) nu ar fi fost de condamnat, pentru că era singura posibilitate de conciliere cu un viitor realizabil, în măsura în care, în 1940, s-ar fi creat un compromis între Germania și Anglia, evoluție împiedicată însă de Churchill și de tovarășii săi ideologici. Dacă aceasta s-ar fi materializat, Holocaustul nu ar mai fi avut loc, iar Anglia nu și-ar fi pierdut imperiul. Chiar dacă acestei interpretări i s-ar recunoaște o valoare de adevăr, astăzi n-ar mai putea avea decât un caracter nostalgic. Hitler însuși depășise cu mult cadrul paradigmei național-socialiste, considerându-se conducătorul (Führerul) „tuturor germanilor" și chiar al „tuturor arienilor". O importanță practică în cadrul concepției național-germane a avut după 1945 numai teza

„căii speciale", accentuată negativ, ce a câștigat în forță interioară prin aderarea la curentul „istoriografiei sociale", care îl redescoperise pe Karl Lamprecht și, în forma „Școlii Analelor" din Franța, avusese mari realizări.

A existat însă o istoriografie socială originară, de fapt o concepție despre istoria socială, ce a tins să depășească mult mai hotărât granițele naționale și a făcut din noțiunea de „clase" tema sa centrală. Era vorba despre paradigma marxistă, care avea la bază o viziune filosofică universalistă asupra istoriei și care, prin Marx însuși, produsese deja opere istoriografice precum *Optsprezece Brumar al lui Ludovic Bonaparte*. Aici, punctul de plecare nu este un stat anume, ci procesul decisiv al revoluției industriale, din care apare o mișcare internațională puternică, mișcarea muncitorească. Menirea ei este să îndeplinească postulatele nerealizate ale revoluției burghezo-liberale, adică libertate, egalitate și fraternitate, și să ducă modernitatea capitalistă de până acum pe piscurile inaccesibile ale societății mondiale fără clase și fără state.

Din această perspectivă, „calea specială" germană devenea irelevantă, deoarece nu diferea, în esență, de „calea națiunilor occidentale", iar sarcina era mult mai dificilă decât modernizarea sau democratizarea structurilor de clasă existente. Ce-i drept, a apărut curând ipoteza conform căreia tabloul marxist al viitorului nu era deloc modern, ci, prin prezentarea familiei omenirii și a indivizilor în relații de totală reciprocitate, fără înstrăinări și obiectivizări, el era mai degrabă arhaic, însă concordanța cu tendințele de universalizare moderne era așa de evidentă, încât marxismul anterior anului 1914 se putea considera, cu bune temeiuri, drept „partidul progresului" și „valul viitorului". De această convingere entuziastă s-a lăsat purtată și opera istoriografică a lui Franz Mehring, la sfârșitul vieții sale, acesta chiar salutând în revoluția bolșevicilor pasul capital în realizarea unei lumi socialiste.

Înșiși istoricii Uniunii Sovietice s-au văzut curând puși în fața unei serioase dileme. În frunte cu M.N. Pokrovski, ei au mers pe linia condamnării „căii speciale" ruse — pe care slavofilii o lăudaseră atât de mult —, ca exemplu de înapoiere și barbarie, cu mai multă asprime decât condamnase cineva vreodată „calea specială" germană, dar rațiuni politice, puternic evidențiate de Stalin, au atras în curând glorificarea unei mari părți a trecutului țarist și „feudal", ceea ce, pentru mulți marxiști occidentali, semăna foarte bine cu tabloul istoric pozitiv-naționalist al altor state. În această privință, istoricii Republicii Democrate Germane au fost, după 1945, într-o situație mai bună, pentru că au putut să traseze linii mult mai clare de la statul oprimator și antimuncitoresc al lui Bismarck, trecând prin regimul reacționar al Republicii de la Weimar și prin anticomunistul, așadar barbarul Al Treilea Reich, până la RDG, în care întreaga moștenire a părții progresiste din trecutul german era indisolubil legată de viitorul blocului socialist condus de URSS. Ce forță de atracție a putut să exercite acest tablou al istoriei, în linii simple de alb și negru, au aflat pe propria piele, spre marea lor surpriză, toți istoricii Republicii

Federale Germania, inclusiv exponenții tezei „căii speciale", în anii așa-numitei revolte studențești din 1968.

Teoria care în acești ani părea să fie definitiv marginalizată sau chiar pe cale de dispariție era cea a „totalitarismului", considerată acum tot mai mult doar o ideologie a Războiului Rece dintre lumea occidentală și URSS, cu sateliții acesteia, nu în ultimul rând tocmai pentru că împărtea cu marxismul caracterul său agresiv. Hannah Arendt, Carl J. Friedrich, Zbigniew Brzezinski și istoricii care au mers pe urmele lor au pus laolaltă exact ceea ce, pentru toți comuniștii, în măsura în care nu aparțineau curentelor heterodoxe, însemna opoziția absolută, adică Uniunea Sovietică comunistă și Germania național-socialistă. Iar trăsăturile comune relevate de ei pot fi cu greu contestate: partidul unic conducător, cu liderii lui cvasiatotputernici, teroarea poliției secrete, ideologia care pătrunde în toate domeniile vieții, economia supusă aproape în totalitate planului și în care legile pieței nu acționează. O prăpastie despărtea în mod evident ambele regimuri de sistemul „statului constituțional occidental" și ambele își exprimau fățiș această ostilitate. În plus, era cât se poate de vădit că de partea sovietică era în plină desfășurare o amplă polemică împotriva național-socialismului, lipsind însă o prezentare și o analiză amănunțite — probabil pentru că, altfel, asemănările pe care le reliefa pregnant teoria totalitarismului ar fi putut rămâne cu greu ascunse. Cel mai puternic contraargument al marxismului sovietic putea să fie — chiar și în timpul Pactului Hitler-Stalin — numai referirea la ostilitatea ireconciliabilă a celor două regimuri și ideologii care, în pofida anumitor asemănări, aveau scopuri antagonice și, de aceea, se opuneau unul altuia precum lumina și întunericul, umanitatea și barbaria. Acestei concepții i s-au raliat doar foarte puțini autori din Occident, în schimb a câștigat tot mai multă greutate argumentul că totalitarismul epocii staliniste se transforma în autoritarism, înscriindu-se, prin urmare, într-o evoluție către ceva spre care un regim național-socialist prezumtiv victorios n-ar fi fost în stare să se îndrepte.

Înainte de a ne pune întrebarea dacă nu poate fi conferit un rang propriu unei alte versiuni a teoriei totalitarismului și istoriografiei rezultante, pentru care ostilitatea dintre cele două mișcări și regimuri n-ar fi una de suprafață, dar care nu atribuie niciuneia dintre ele calitatea de „învingător al istoriei" sau de „val al viitorului", trebuie adusă în discuție „paradigma evreiască". Acestei paradigme, care la prima vedere s-ar putea numi „națională" sau „național-religioasă" ori „sionistă", i se poate recunoaște o poziție proeminentă, întrucât se întemeiază pe o experiență cu totul ieșită din comun, cea a anihilării unui milion de evrei, programată de vârfurile statului național-socialist și în care, în principiu, fiecare evreu urma să fie inclus în uriașul domeniu de putere al Germaniei național-socialiste, astfel încât o evadare era posibilă numai în circumstanțe norocoase și rarisime.

Acest fenomen monstruos nu rezultase dintr-o versiune nefericită a „căii speciale" germane, de vreme ce, în Primul Război Mondial, Reichul german dusese în mod deschis, în Turcia aliată și în teritoriile răsăritene ocupate, o politică binevoitoare față de evrei, iar partidele antisemite, care nu aveau o influență mai mare decât grupările și tendințele corespunzătoare din Franța, Rusia și România, aproape dispăruseră înainte de 1914. Ceva cu totul ieșit din comun trebuie să se fi întâmplat pentru ca să ia naștere un antisemism atât de radical precum cel al lui Hitler și Rosenberg.

E adevărat că, pentru exegeții evrei și cei germani, a fost simplu să facă răspunzător un fenomen cunoscut de milenii, antisemitismul, și să atace teza „căii speciale", susținând că întregul popor german era de partea lui Hitler în acest antisemitism. Însă această interpretare poate să explice, la nevoie, pentru național-socialism, și „sionismul", dorința evreilor de plecare, după ce, aparent, conviețuirea s-a dovedit imposibilă. Aceasta nu poate totuși să nu țină seama de realitatea că însuși Heinrich Himmler a respins, încă în anul 1940, ideea exterminării unui popor ca fiind „bolșevică" și „negermană", și chiar Joseph Goebbels a fost foarte surprins când, în martie 1942, a aflat pentru prima dată ce metode au fost folosite în Răsărit împotriva populației evreiești[63].

Nu poate exista decât o singură explicație satisfăcătoare, și aceasta este următoarea: în mintea singurului om în stare să declanșeze un proces pe care, în 1940, niciunul dintre cei din subordinea sa nu îl vedea posibil, convingerea exprimată deja privind identitatea evreilor cu bolșevismul și, în plus, cu toate relele epocii moderne nu mai avea doar rolul de „directoare de conștiință", ci, odată cu planul de atac împotriva Rusiei bolșevice, devenise și „directoare de acțiune". O întrebare deschisă poate rămâne numai aceea dacă Hitler vedea, de fapt, în evrei numai „țapul ispășitor", asupra căruia își proiecta eșecurile (desigur, la început neînsemnate), sau dacă percepea și ura în ei „altceva": ideea socialismului internațional sau a umanitarismului (printre ai cărui protagoniști nu se mai aflau de multă vreme doar evrei, care erau totuși încă numeroși) ori, așa cum spune Viktor Klemperer, „veșnica misiune, pionieratul spiritului evreiesc"[64].

Prima idee conduce ușor la teza că evreii au fost duși „precum oile la abator"; din a doua, dimpotrivă, rezultă că ei „n-au murit ca victime nefericite ale unei crime odioase; au pierit ca reprezentanți în cel mai disperat atac purtat vreodată împotriva ființei umane și a transcendenței din ea"[65]. Care anume dintre cele două interpretări oferă mai multă onoare evreilor uciși, nici nu mai poate face obiect de discuție.

„Volta" citată se găsește în cartea mea din 1963, *Fascismul în epoca sa*. Prin prezentarea singularității „fenomenului Auschwitz", a luat din start o distanță considerabilă față de comunism, de vreme ce toate interpretările comuniste sovietice se întemeiau pe ideea că adevărata luptă a național-socialiștilor

era îndreptată împotriva comuniștilor și că scoaterea în evidență a victimelor evreiești însemna o limitare naționalistă, chiar dacă venea de la neevrei[66]. La fel de important era și faptul că marxismul nu a fost interpretat drept „adevăr absolut", ci ca ideologie falibilă, cu toate că o ideologie superioară celorlalte. Național-socialismul a fost însă interpretat și mai eronat prin definirea lui ca un „antimarxism" care, „prin cultivarea unei ideologii radical opuse și totuși învecinate și prin folosirea de metode aproape identice, dar revizuite, urmărește să-și distrugă adversarul..."[67].

La baza acestor teze a stat conceptul de „sistem liberal", care vede esența acestei societăți conflictuale tocmai în rezolvarea pașnică a unor asemenea conflicte și în împiedicarea, astfel, a fenomenelor distructive sângeroase. Conceptul marxist al „luptei de clasă" este ambiguu și, prin urmare, potențial integrabil în acest sistem; de îndată însă ce apare elementul de război civil și chiar devine de sine stătător prin preluarea puterii, se dezlănțuie un proces distructiv care, într-un sistem liberal (ce poate exista și ca „stat pluripartit"), nu poate avea loc. Numai procese istorice de o importanță covârșitoare se pot afla la baza unei asemenea transformări revoluționare: victoria concludentă în alegeri a „partidului proletariatului", care, după anumite formulări ale lui Marx și Engels, îi atrage în slujba sa pe foștii întreprinzători, pentru scopurile economiei planificate, și înseamnă astfel o simplă anihilare socială, chiar fără vărsare de sânge, sau luarea puterii prin forță de către un partid minoritar de revoluționari de profesie, în stare pentru moment să meargă pe valul emoției populare. În acest al doilea caz, urmarea este, cu mare probabilitate, un război civil deschis, soldat în cea mai mare parte cu distrugerea fizică a „dușmanului de clasă" și, la un moment dat, o luptă violentă pentru lichidarea elitei majorității țărănești, deținătoare de pământ. În această privință, bolșevismul reprezintă începutul măsurilor de exterminare aplicate de regimurile totalitare și fundamentate ideologic, care și-au pus atât de puternic amprenta pe acest secol. Nu este însă oportună utilizarea aici a noțiunii de „vină", deși „vina" i se poate atribui cu mai multă îndreptățire unui partid sau chiar unei clase, decât unui popor sau unui cerc cultural[68].

Atribuindu-se bolșevismului anterioritatea intenției și acțiunii de exterminare în comparație cu național-socialismul și interpretând intenția și acțiunea de exterminare ale celui din urmă drept răspuns sau reacțiune, lupta celor două regimuri este tratată mult mai în serios decât o face teoria structural-analitică a totalitarismului, iar „statul constituțional occidental" nu este glorificat, ci văzut ca opus regimurilor totalitare, dar și ca teren fertil pentru acestea. Versiunea istorico-genetică a teoriei totalitarismului este așadar o paradigmă de sine stătătoare și nu se neagă mai marea ei apropiere atât față de comunism, cât și de național-socialism, decât de versiunea structural-analitică, de vreme ce preia ceea ce este comun celor două mișcări și regimuri, și anume autoperceperea lor ca „acțiune", respectiv „reacțiune".

Nimic nu rezultă din ea mai forțat decât teza că „Gulagul" ar fi existat înainte de „Auschwitz".

Cine are nevoie de tablouri istorice simple poate să afirme că bolșevicii sau chiar marxiștii ar fi „primii vinovați" de dezastrul secolului al XX-lea, în timp ce național-socialiștii, ca „vinovații numărul doi", ar putea fi chiar disculpați sau considerați inofensivi. Însă „vina" ce constă în culpabilizarea unui întreg popor este mai agravantă din punct de vedere istoric decât vina ce rezultă din lupta împotriva unei clase. De aceea, în legătură cu „Auschwitz" am evitat termenul de „crimă" sau „crimă în masă" și am vorbit despre o „nelegiuire". Delimitarea de declarațiile sforăitoare este valabilă însă și pentru fraza menționată mai sus, despre evrei ca „reprezentanți". Dacă aceasta ar însemna exclusiv că evreii au fost persecutați (și mulți uciși) de Hitler pentru calitatea lor de promotori ai unității lumii, ai umanității și socialismului, atunci ar fi vorba numai de o transformare a „culpabilizării colective" într-o „atribuire de merite colective". În realitate, Grigori Zinoviev s-a făcut vinovat ca individ atunci când a cerut exterminarea a zece milioane de oameni — el nu a vorbit însă ca un evreu către evrei, ci ca un comunist către comuniști[69].

„Modernitatea" nu mai este înțeleasă de mult ca o noțiune absolut pozitivă nici de către adepții ideii tradiționale de progres. Lucrurile sunt în ele însele mai complicate și supuse unor răsturnări mult mai profunde decât vrea să admită lupta politică și ideologică. În această privință, istoricul care vrea să analizeze conexiunile și nu doar să descrie evenimentele se găsește de la bun început pe o poziție fără speranță în fața opiniei publice, pentru că anumite aspecte ale temei sale sunt elaborate în formulări ce pot fi scoase din context și pot duce la consecințe politice, împotriva cărora politicienii și autorii politici se apără cu contraafirmații și, nu de puține ori, cu procese de intenție și defăimări. Dar istoricul trebuie, de asemenea, să-și recunoască slăbiciunile proprii și sinuozitățile vieții. Am fost primul care, în literatura științifică, am numit războiul de agresiune împotriva Uniunii Sovietice drept „cel mai monstruos război de cucerire, înrobire și distrugere pe care îl cunoaște istoria modernă"[70]; nu neg însă faptul că sunt foarte departe de o mulțumire interioară când, 35 de ani mai târziu, formularea este pusă în discuție și răstălmăcită în mod propagandistic și unilateral.

Ca întotdeauna însă, poate fi vorba despre preferințe și înclinații individuale: versiunea istorico-genetică a teoriei totalitarismului este, în elementele ei de bază, independentă și va juca întotdeauna un rol, explicit sau nu, în reprezentările istorice ale secolului al XX-lea și în încercările explicative corespunzătoare; surprinzător poate fi numai că a durat atât de mult până când, plecând de la prezentări abia schițate sau eseistice despre „războiul civil mondial", a ajuns să existe ca istoriografie[71].

Cauza ar putea să fie acea apropiere incontestabilă de o teză istoriografică fundamentală a național-socialismului, care înseamnă însă concomitent, într-o

și mai mare măsură, o apropiere de teza istoriografică fundamentală a comunismului sovietic. În perioada Războiului Rece, ambele au fost scandaloase și îngrijorătoare; într-un moment în care globalizarea capitalistă și antifascismul filosocialist se contopesc într-o formă nouă, se pare că doar una mai este scandaloasă, chiar reprobabilă. Această concepție nu este însă invenția sau speculația unui excentric izolat[72]; după cum s-a arătat, cărțile lui Bullock, Hobsbawm și Furet indică aceeași direcție, astfel încât între autori nu sunt de recunoscut diferențe considerabile[73].

Cartea care, în forma sa primară de articol, a provocat atât de multă agitație și indignare, intrând oarecum în umbra acestuia, este prezentată acum din nou, după zece ani, într-o a cincea ediție, nemodificată, cu excepția unor noi „Considerații finale", și extinsă numai cu acest „Bilanț după zece ani" [74]. Poate că, de data aceasta, cartea va reuși, în primul rând, să suscite reflecții, în loc de simple contestări. La aceasta ar putea contribui și corespondența dintre François Furet și mine, ce va fi editată în 1998 și în limba germană și din care o scrisoare este publicată anticipat în „Anexa 2". În ceea ce mă privește, mi-a devenit limpede că prezentul material putea fi inclus într-un cadru și mai extins, care să se ocupe de problema „Existenței istorice", ce va fi ultima — între timp în cea mai mare parte finalizată — lucrare a vieții mele.

Iunie 1997
E. N.

Note

[1] Helmut Donat/Lothar Wieland (ed.), *„Auschwitz erst möglich gemacht?" Überlegungen zur jüngsten konservativen Geschitsbewältigung*, Bremen, 1991, p. 152-214.

În această culegere există două materiale care nu se referă în primul rând la carte, ci la articolele mele, provin de la oameni de știință bine documentați și nu sunt scrise câtuși de puțin „sub imperiul nervilor", așa cum se poate vedea în atât de multe alte articole și cărți. Este vorba despre Dietrich Beyrau, *Archipel Gulag und Auschwitz. Eine Auseinandersetzung mit Ernst Noltes Buch „Der europäische Bürgerkrieg 1917-1945"* (p. 104-118), și Hans-Walter Schmuhl, *Der Holocaust — Ein transzendentaler Vernichtungsprozess? Kritische Anmerkungen zu Ernst Noltes Interpretation des Mordes an den Juden im Zweiten Weltkrieg* (p. 119-133).

Unica dezbatere într-o revistă științifică la care am participat personal s-a concretizat în trei articole apărute în publicația *Geschichte und Gesellschaft*:

Hans Mommsen, „Das Ressentiment als Wissenschaft. Anmerkungen zu Ernst Noltes *Europäischem Bürgerkrieg*" (14, 1988, p. 495-512).

Wolfgang Schieder, „Der Nationalsozialismus im Fehlurteil philosophischer Geschichtsschreibung. Zur Methode von Ernst Noltes *Europäischem Bürgerkrieg*" (15, 1989, p. 89-114).

Ernst Nolte, „Das Vor-Urteil als «strenge Wissenschaft». Zu den Rezensionen von Hans Mommsen und Wolfgang Schier" (15, 1989, p. 537-551).

Neglijată timp de un deceniu, abordată de mine numai într-un articol și cu referire la Hitler, tema reacțiilor germane la revoluția rusă a fost discutată în 1995 de Gerd Koenen în *Bolschewismus und die deutschen Intellektuellen nach Revolution und Weltkrieg 1917-1924*, lucrare care vrea să întreprindă „verificări la un «nexus»" și ajunge la concluzia că influențele bolșevismului au fost „mult mai puțin clare, mult mai complexe decât ar sugera reprezentarea unui «nexus» (și chiar a unui «nexus cauzal»)" (*Tel Aviver Jahrbuch für deutsche Geschichte*, vol. XXIV, 1995, p. 359-391). Însă referitor la revoluția rusă și la reacția intelectualilor germani, „nexus" este o simplă tautologie, iar eu n-am afirmat niciodată că-l consider „fără echivoc" sau că trebuie să i se atribuie o lipsă de complexitate. Nexusul devine interesant și discutabil abia cu privire la Hitler și, cu atât mai mult, referitor la Gulag și la Auschwitz. De altfel, ultimul meu student și asistent, Kai-Uwe Merz, a relevat diversitatea și complexitatea relațiilor în dizertația sa din 1991, publicată în 1995 la Editura Propyläen din Berlin, cu titlul *Das Schreckbild. Deutschland und der Bolschewismus 1917 bis 1921*.

O vastă antologie pe această temă, editată de Gerd Koenen și Lev Kopelev, a fost publicată în 1997 la München, sub titlul „Deutschland und die russische Revolution". De amintit remarcabilul și simptomaticul articol al lui Dan Diner, „Zwischen Aporie und Apologie. Über die Grenzen der Historisierbarkeit des Nationalsozialismus"; referitor la antologia editată de el, „Ist der Nationalsozialismus Geschichte" (Frankfurt a. M., 1987), am luat poziție într-o comunicare despre compararea dictaturilor, ținută în cadrul unui congres desfășurat la Academia Europeană Otzenhausen; acest material, împreună cu alte comunicări, urmează să apară la Editura Duncker & Humblot sub titlul *„Gulag" und „Auschwitz": Unvergleichbarkeit-Parallelität-kausaler Nexus*?

[2] Jürgen Habermas, *Eine Art Schadensabwicklung. Die apologetischen Tendenzen in der deutschen Zeitgeschichtsschreibung*. În *„Historikerstreit". Die Dokumentation der Kontroverse um die Einzigartigkeit der nationalsozialistischen Judenvernichtung*, München/Zürich, 1987, p. 62-76 (prima apariție în: *Die Zeit* din 11. 7.1986).

[3] *Ibidem*, p. 156-195.

[4] *Ibidem*, p. 39-47.

[5] O versiune detaliată a apărut sub titlul „Postnationale Demokratie? Vom Selbstverständnis der Deutschen", în caietul din luna februarie al publicației *Merkur* din 1997 (51, 2, p. 171-176).

În ce mă privește, trebuie să-mi fac autocritica. Privind în urmă, regret că am făcut accesibil opiniei publice *ante festum* unul dintre rezultatele centrale ale cărții, sub forma unui articol de ziar, cu un titlu în genul afișelor și în care cuvintele-stimul, precum „Gulag" și „Auschwitz", ieșeau în evidență în mod exagerat. Însă alegerea titlului nu îmi aparține personal, iar fără solicitudinea deosebită a conducerii de la „Römerberggespräche", comunicarea ar fi avut loc numai într-un cerc restrâns de intelectuali. În afară de aceasta, nu pot să nu-mi exprim opinia că, cel mai probabil, reunificarea Germaniei ar fi întâmpinat o mult mai mare rezistență din partea altor state, dacă — *per impossibile* — majoritatea istoricilor și publiciștilor germani și-ar fi

însușit concepțiile mele — multele reacții străine, aproape fără excepție negative, au lăsat puțin loc pentru incertitudini. În această privință recunosc sincer că „cealaltă parte" (numeric mult mai puternică) — chiar dacă în mod sigur, fără intenție — și-a câștigat mari merite pentru „Germania". Însă la mine n-a fost vorba despre „Germania" nici în sensul pozitiv și nici în cel negativ, ci pur și simplu despre scoaterea la lumină a unei caracteristici principale a istoriei secolului al XX-lea, ținută în întuneric numai din anumite motive, extrem de puternice și în niciun caz de neînțeles.

[6] Daniel Jonah Goldhagen, *Hitlers willige Vollstrecker. Ganz gewöhnliche Deutsche und der Holocaust*, Berlin, 1996.

[7] *Ibidem*, p. 23.

[8] *Ibidem*, p. 321.

[9] *Ibidem*, p. 28 și urm.

[10] Ulrich Raulff, *Der lange Schrecken. Goldhagen, Habermas, Reemtsma: Ein Preis, drei Reden*, în: FAZ din 12. 3. 97.

[11] Hans-Uhlrich Wehler, *Wie ein Stachel im Fleisch*, în: Julius H. Schoeps (ed.), *Ein Volk von Mördern? Die Dokumentation zur Goldhagen-Kontroverse um die Rolle der Deutschen im Holocaust*. Hamburg, 1966, p. 193-209.

[12] Eberhard Jäckel, *Einfach ein schlechtes Buch. Ibidem*, p. 187-192, p. 187.

[13] Allan Bullock, *Hitler und Stalin. Parallele Leben*. Berlin, 1991, p. 7 și urm.

[14] *Ibidem*, p, 252, 524.

[15] *Ibidem*, p. 947.

[16] *Ibidem*, p. 202.

[17] *Ibidem*, p. 1254. Desigur, se pune întrebarea care categorie este adecvată, când Stalin primește de la Ejov și aprobă patru liste lungi cu persoane propuse să fie executate, dintre care lista a patra indică „soții de dușmani ai poporului" (*ibidem*, p. 680).

[18] *Ibidem*, p. 1260.

[19] Eric Hobsbawm, *Das Zeitalter der Extreme. Weltgeschichte des 20. Jahrhunderts*. München/Wien, 1995 (Orig. 1994).

[20] *Ibidem*, p. 18.

[21] *Ibidem*, p. 53.

[22] *Ibidem*, p. 79.

[23] *Ibidem*, p. 88.

[24] *Ibidem*, p. 92.

[25] *Ibidem*, p. 113.

[26] *Ibidem*, p. 152.

[27] *Ibidem*, p. 98, 153.

[28] *Ibidem*, p. 129.

[29] *Ibidem*, 186.

Hobsbawm admite fără rezerve teza conform căreia ascensiunea dreptei radicale, după cel de-Al Doilea Război Mondial, a fost „un răspuns la pericolul — de fapt, și la realitatea — unei puternice revoluții sociale... și în special la Revoluția din octombrie și a leninismului". „Fără aceasta, nu ar fi existat fascism" (p. 162). Însă imediat după această constatare, se vede obligat să polemizeze cu „unii istorici germani", care ar fi afirmat că barbaria fascistă a fost numai o copie a barbariei pe care a comis-o anterior revoluția rusă. De fapt, poate fi corectă afirmația că fără un precedent bun nu ar

putea exista răul ulterior. Dar această concepție o poate susține numai un marxist-leninist ortodox, nicidecum un istoric care vorbește despre „cele mai zguduitoare dictaturi criminale ale lui Stalin, Mao și Kim Il Sung (p. 523); ar rezulta că vrea să tragă o linie radicală între Lenin și Stalin, dar atunci răul ar fi rezultat deja înainte de Hitler, din ceea ce era bun. Într-o notă la acest punct, pentru prima și singura dată, Hobsbawm citează *Der europäische Bürgerkrieg 1917-1945* (p. 729) (cu indicarea fictivă a locului).

[30] *Ibidem*, p. 694.

[31] *Ibidem*, p. 623. În mod surprinzător, aici nu este amintit Pol Pot, ai cărui „khmeri roșii" sunt numiți însă, în alt loc (p. 560), „o legătură criminală cu totul aparte a maoismului de cafenea pariziană cu țărănimea înarmată din spatele frontului".

[32] Nume ca Eichmann și Höss nu sunt de găsit în registru.

[33] *Ibidem*, p. 124.

[34] Vezi, de exemplu, p. 450.

[35] François Furet, *Le passé d'une illusion. Essai sur l'idée communiste au XXe siècle*, Paris, 1995. În cele ce urmează se citează după ediția franceză.

[36] *Ibidem*, p. 79.

[37] *Ibidem*, p. 146.

[38] *Ibidem*, p. 150.

[39] *Ibidem*, p. 199.

[40] *Ibidem*, p. 37.

[41] *Ibidem*, p. 209 și urm.

[42] Traducerea literală „Trauerarbeit" este neadecvată, termenul fiind ritualizat și uzat în limba germană, din cauza unei prea frecvente utilizări.

[43] *Ibidem*, p. 411.

[44] *Ibidem*, p. 13.

[45] Dacă văd eu bine, Furet nu folosește această noțiune, însă la p. 195 și 196 el consacră acestei cărți o notă de subsol substanțială, care se referă și la lucrarea *Faschismus in seiner Epoche* și se termină cu fraza: întreaga operă este „une œuvre et une interprétation qui sont parmi les plus profondes qu'ait produites ce dernier demi-siècle".

[46] *Ibidem*, p. 179.

[47] *Ibidem*, p. 571.

[48] Victor Klemperer, *Ich will Zeugnis ablegen bis zum letzten. Tagebücher 1933-1941*. Hrsg. von Walter Nowojski unter Mitarbeit von Hedwig Klemperer, Berlin, 1995.

[49] *Ibidem*, p. 405.

[50] *Ibidem*, p. 565, 111 și urm.

[51] *Ibidem*, p. 223.

[52] *Ibidem*, p. 457.

[53] *Ibidem*, p. 663.

[54] *Ibidem*, p. 330. Incidental se găsește chiar câte o propoziție ce pare să coincidă mult mai mult cu teza principală (mult mai târzie) a lui Goldhagen, de exemplu în anul 1935: „Și în cel de-Al Treilea Reich, 90% îl vor pe Führer, precum și servitutea și moartea științei, a gândirii, a spiritului, a evreilor" (p. 178), dar conceptele paralele arată cu certitudine că aici „moartea" nu înseamnă atât de mult exterminarea fizică.

[55] *Ibidem*, p. 69.

[56] *Ibidem*, p. 353.

[57] *Ibidem*, p. 430.

[58] *Ibidem*, p. 532.

[59] *Ibidem*, p. 672 și urm.

[60] *Ibidem*, p. 653.

[61] *Ibidem*, p. 535.

[62] *Ibidem*, p. 695.

[63] *Denkschrift Himmlers über die Behandlung der Fremdvölkischen im Osten*, în: Vjh. f. Zgt., 5, 1957, p. 194-198, p. 197.

Goebbels' Tagebücher aus den Jahren 1942/1943, Ed. Louis P. Lochner. Zürich, 1948, p. 142 și urm. (înregistrare din 27 martie 1942).

[64] Klemperer, *op. cit.*, p. 332.

[65] Ernst Nolte, *Der Faschismus in seiner Epoche. Action Française - Italienischer Faschismus - Nationalsozialismus*, München, 1963[1], p. 512.

[66] Această interpretare a stat la baza condamnării la moarte pronunțate în 1952 împotriva a 15 membri ai Comitetului Antifascist Evreiesc, persoane care, fără excepție, luaseră parte la pregătirile la *Cartea Neagră* („Schwarzbuch") despre genocidul evreilor sovietici. (Arno Lustiger, editorul ediției germane *Das Schwarzbuch. Der Genozid an den sowjetischen Juden*, Ed. Vasili Grossman și Ilia Ehrenburg. Reinbeck, 1994, în special p. 1084).

Va fi greu de contestat că interpretarea evreiască este la fel de puțin liberă de posibile erori și instrumentalizări ca și alte paradigme.

[67] *Der Faschismus in seiner Epoche*, *op. cit.*, p. 51.

[68] Robert Conquest citează în romanul său, *Harvest of Sorrow*, Londra, 1986, o schimbare extrem de caracteristică referitoare la culaci dintr-un roman sovietic apărut în 1934: „Not one of them was guilty of anything, but they belonged to a class that was guilty of everything" (p. 143). În situații dificile de criză socială, în rândul celor dezavantajați se impune o asemenea concepție față de „dușmanul de clasă", în timp ce extinderea „culpabilizării colective" la un popor sau la o cultură va precede reflecția. Firește, culacii nu au fost victimele „sărăcimii satului", ci ale unei hotărâri a partidului-stat.

[69] *Der europäische Bürgerkrieg 1917-1945*, p. 67, 558 și urm.

[70] *Der Faschismus in seiner Epoche*, *op. cit.*, p. 436.

[71] Autori comuniști presupun de la sine înțeles conținutul noțiunii, dar de obicei preferă să vorbească despre „revoluție mondială", deoarece pentru ei dușmanii sunt, în esență, „agenți ai capitalului" și, eventual, „mici burghezi"; noțiunea are o pondere mai mare la Ernst Jünger și Carl Schmitt; în literatura științifică, noțiunea a fost utilizată mai întâi de Hanno Kesting și Roman Schnur (v. p. 509).

[72] Cf. Martin Broszat, în: „Historikerstreit", *op. cit.*, p. 189.

[73] Nu eu am vorbit primul (cu referire la sens) despre „nexusul cauzal" între Gulag și Auschwitz. În anul 1982, Andrzej Kaminski, el însuși fost deținut în lagărele de concentrare germane, scria următoarele într-una din cărțile sale: „Probabil este de înțeles că știința germană a evitat până acum să se ocupe de această problemă. Orice referire a vreunui cercetător german la faptul că lagărele de concentrare

național-socialiste le imitau pe cele sovietice ar fi trebuit să provoace, din partea sovietică și din cea prosovietică, unul dintre cunoscutele valuri de indignare, iar aceasta chiar dacă cercetătorul respectiv ar fi evitat orice aluzie și s-ar fi apărat împotriva opiniei conform căreia crimele sovietice ar fi considerate drept o scuză pentru cele național-socialiste" (*Konzentrationslager von 1896 bis heute. Eine Analyse*, Stuttgart, 1982, p. 88 și urm.).

Despre acest „nexus" a relatat cu mult înainte un „martor ocular" extrem de important, și anume Rudolf Höss, dar, după știința mea, declarația respectivă n-a fost amintită niciodată în literatura științifică. Despre situația de la începutul „campaniei împotriva Rusiei", Höss scrie următoarele: „Din partea RSHA (Direcția Generală a Siguranței), comandantului (deci lui însuși) i s-a înmânat un amplu material documentar referitor la lagărele de concentrare rusești. Informațiile primite de la evadații din lagăre prezentau în amănunt privind situația și organizarea acestora. Se scotea în evidență în special faptul că rușii, prin amplele măsuri de muncă forțată, au exterminat populații întregi" (*Kommandant in Auschwitz. Autobiographische Aufzeichnungen des Rudolf Höss*, Ed. Martin Broszat, München [ediție germană de buzunar], 1963, p. 139).

[74] Numai „Considerațiile finale" au fost rescrise, deoarece în 1987 „schimbarea" survenită în anii 1989-1991 nu se prevedea încă în desfășurarea ei concretă. De altfel, s-au efectuat numai câteva mici modificări, în special pentru a face posibilă cititorului o lectură care să nu-i amintească prea mult de perioada redactării cărții, în anii 1985-1987. În afară de aceasta, au fost eliminate o serie de omisiuni sau greșeli. Au fost menținute unele suprapuneri, cu atât mai mult cu cât este vorba, mai curând, despre completări (cf. mai sus, *Introducere*). Titlurile suplimentare ale studiilor detaliate au fost incluse în Note numai în mod excepțional.

ANEXA 2

Scrisoarea lui François Furet către Ernst Nolte

(Originalul în lb. franceză, ulterior tradus în lb. germană de Klaus Jöken și Ernst Nolte.)

CENTRE DE RECHERCHES POLITIQUES
RAYMOND ARON

Paris, 3 aprilie 1996

Dragă domnule coleg,

Am fost pe deplin conștient, atunci când v-am consacrat o lungă notă de observații, că prin aceasta voi declanșa în țara dumneavoastră, dar și dincolo de ea, o stare de spirit ostilă față de cartea mea. Așa s-a și întâmplat; simplul fapt că v-am citat a provocat în rândurile stângii un adevărat „reflex pavlovian". Chiar istorici anglo-saxoni atât de diferiți precum Eric Hobsbawm și Tony Judt mi-au reproșat până și faptul că am citat numele dumneavoastră, fără să consider necesar să motivez această excomunicare. Vraja acestei gândiri magice trebuie destrămată, de aceea îmi regret fapta mai puțin ca oricând. Mai întâi, pur și simplu din motive profesionale, deoarece am tratat tocmai acele probleme despre care dumneavoastră ați scris mult și de multă vreme. Cartea dumneavoastră *Fascismul în epoca sa* (1963) m-a interesat foarte mult deja în urmă cu treizeci de ani, după ce a apărut în limba franceză. Făcând abstracție de acest respect pentru regulile meseriei noastre, cărțile dumneavoastră ridică, de asemenea, atât de multe probleme vitale pentru înțelegerea secolului al XX-lea, încât a le condamna global ar dovedi o considerabilă orbire.

De fapt, această orbire își găsește cea mai evidentă origine în obsesia nazismului, care domină tradiția democratică de o jumătate de secol încoace, de parcă cel de-Al Doilea Război Mondial ar continua să-i ilustreze semnificația istorică și morală. În realitate, această obsesie, în loc să descrească pe măsură ce ne îndepărtăm de evenimentele care i-au stat la bază, dimpotrivă, în cei 50 de ani care ne despart de ele, mai curând a luat mai mare amploare, devenind cel mai important criteriu de diferențiere a cetățenilor „buni" de cei „răi"

(pentru a recurge, pentru un moment, la vocabularul Revoluției franceze). Mai mult, ea a dat naștere chiar la fascisme imaginare, deoarece și după înfrângerea lui Hitler și a lui Mussolini s-a dorit să se găsească întruchipări târzii ale fascismului.

Crimele nazismului au fost atât de brutale, iar la sfârșitul războiului au devenit atât de universal evidente, încât, fără îndoială, este util și chiar necesar ca, din motive pedagogice, să le păstrăm treaz amintirea, încă mult timp după ce au dispărut generațiile care le-au comis. Opinia publică este, mai mult sau mai puțin evident, conștientă că acestor crime le era propriu ceva specific modern, că aveau puncte comune cu anumite trăsături ale societății noastre și că trebuie cu atât mai multă precauție să se împiedice o posibilă repetare a lor. Această teamă de noi înșine a format baza de dezvoltare pentru obsesia antifascistă și, în același timp, a fost cea mai bună justificare a ei.

Însă ea a fost, de la început, instrumentalizată și de mișcarea comunistă. Această instrumentalizare nu a fost niciodată mai clară și mai puternică decât imediat după cel de-Al Doilea Război Mondial, când, în urma înfrângerii lui Hitler, istoria părea să-i acorde lui Stalin un certificat de democrație, ca și cum antifascismul, o definiție pur negativă, ar fi suficient drept garant al libertății. Prin aceasta, obsesia antifascistă a adăugat rolului ei necesar un efect nefast. Ea a făcut, dacă nu imposibilă, cel puțin dificilă o analiză a regimurilor comuniste.

În viziunea dumneavoastră, această orbire este totală în stânga germană și chiar în întreaga Germanie, din motive care, în parte, sunt foarte evidente. Nazismul a fost o apocalipsă germană, care i-a răpit țării dumneavoastră tradiția și a aruncat-o într-un dezastru fără precedent, amplificat și mai mult prin condamnarea generală. Este ușor de înțeles de ce sentimentele politice colective au fost mobilizate aproape exclusiv de această tragedie națională. Tot la fel de ușor se poate înțelege de ce argumentarea anticomunistă a fost supusă unui fel de tabu, de vreme ce Hitler se folosise deja de ea. Același fenomen se poate observa, *mutatis mutandis*, și în Italia, din aceleași motive.

Cu toate acestea, mă întreb dacă, în scrisoarea dumneavoastră, nu cumva împingeți prea departe analiza caracterului de excepție al Germaniei în această privință. În definitiv, în forma sa nazistă, și în țara mea, precum și în întreaga Europă democratică, fascismul a fost, mai mult sau mai puțin, un subiect tabu pentru fiecare istoric. Prin aceasta vreau să spun că stigmatizarea morală, căreia i-au fost supuse cele două regimuri, a împiedicat să se studieze ori numai să se perceapă popularitatea de care se bucurau în perioada dintre războaiele mondiale. La fel de mare a fost și tabuul care atârna asupra oricărei analize comparative sau chiar al oricărei reprezentări a interdependenței dintre comunism și fascism, chiar dacă nu avea aceleași rațiuni. Și în Franța, asemenea idei au fost etichetate drept veritabile instrumente ale Războiului Rece, deși se întâlnesc foarte frecvent tocmai la autori din anii 1930. Mi se

pare că, în această privință, diferența între țara dumneavoastră și țara mea este mai curând o deosebire de grad, decât una de principiu. În Franța, existența unei tradiții revoluționare și democratice respectabile mai degrabă a stimulat iluzia comunistă și mai puțin a permis dezvăluirea punctelor ei întunecate. Victoria coaliției antifasciste, a Frontului Popular, în anul 1936, a acționat în același sens. Existența unei tradiții marxiste „antifasciste" nu este străină culturii germane. Tocmai această tradiție a servit pentru legitimarea intelectuală a fostei RDG.

Indiferent care a fost situația istoricilor francezi și germani cu privire la înțelegerea secolului al XX-lea, este clar că obsesia fascismului și, prin aceasta, a antifascismului a fost instrumentalizată de mișcarea comunistă ca un mijloc pentru a-și ascunde propria realitate de ochii opiniei publice. De unde rezultă necesitatea de a pune sub semnul întrebării această viziune, care a dobândit puterea unei teologii, pentru a se realiza o apropiere de istoria reală a fascismului și comunismului. Sub acest aspect, dumneavoastră ați deschis calea și, odată cu trecerea timpului, în zece sau cincizeci de ani, când vom fi câștigat mai multă distanță, aceasta va fi limpede pentru fiecare.

Deși vin dintr-o altă direcție, încerc și eu, la fel ca dumneavoastră, să înțeleg ciudata fascinație pe care cele două mari mișcări ideologice și politice — fascismul și comunismul — au exercitat-o în secolul nostru. Dumneavoastră vă concentrați atenția asupra fascismului, în timp ce eu încerc să înțeleg forța de seducție pe care a exercitat-o ideea comunistă asupra conștiinței oamenilor. Însă nimeni nu poate înțelege una dintre cele două părți dacă nu ține seama și de cealaltă, într-atât de mult depind acestea una de alta în reprezentările, în pasiunile și în realitatea lor istorică globală.

Această dependență reciprocă poate fi studiată în diferite feluri: de exemplu, din punctul de vedere al ideilor, al pasiunilor și al regimurilor. Primul aspect ne permite să analizăm în ce măsură politica democratică a fost „sfâșiată" între principiul universalului, pe de o parte, și al particularului, pe de altă parte, sau, pentru a folosi limbajul ei, între transcendență și imanență: un antagonism filosofic care a intensificat sentimentele de ostilitate reciprocă. Mișcarea fascistă s-a hrănit din anticomunism, iar mișcarea comunistă din antifascism. Însă ambele au împărtășit ura împotriva lumii burgheze, care le-a permis să se alieze. În sfârșit, comparația între cele două regimuri — regimul bolșevic-stalinist și regimul lui Hitler — a furnizat, încă din anii 1930, material pentru o vastă literatură, căreia, după război, Hannah Arendt i-a adus cele mai cunoscute (dar nu singurele) argumente.

În cartea mea am încercat să fac dreptate tuturor acestor aspecte. După cum foarte corect ați văzut, mă situez în această privință mai aproape de interpretarea dumneavoastră decât de cea a lui Arendt. Ideea totalitarismului permite, ce-i drept, să se compare ceea ce este comparabil la regimurile lui Stalin și Hitler, dar nu este suficientă pentru a explica originile lor diferite. Cea

care urmărește evoluția „istorico-genetică" — pentru a vă relua formularea — a regimurilor fasciste și comuniste mi se pare mai convingătoare și de o mai mare forță explicativă. Totuși, într-un punct important mă aflu în dezacord cu dumneavoastră. Mi se pare că accentuați prea mult caracterul *reactiv* al fascismului în raport cu comunismul, aceasta însemnând că, în succesiunea cronologică, fascismul a apărut mai târziu și a fost determinat de Revoluția din octombrie. Personal, în cele două mișcări văd două configurări potențiale ale democrației moderne, care se nasc din aceeași istorie.

Lenin a luat puterea în 1917, Mussolini în 1922, Hitler a eșuat în 1923, reușind zece ani mai târziu. Prin urmare, fascismul lui Mussolini putea fi văzut ca „reacție" la amenințarea unui bolșevism italian, de asemenea rezultat din război și care, mai mult sau mai puțin, pășea pe urmele modelului său rusesc. La fel de bine, se poate face din nazism un răspuns la obsesia germană a Cominternului, un răspuns pe măsura formei revoluționare și dictatoriale a comunismului. Această încercare de interpretare conține o parte de adevăr, în măsura în care teama de comunism a alimentat în mod real partidele fasciste, dar, după părerea mea, tocmai de aceea numai *o parte* a adevărului; ea are dezavantajul că ascunde tot ceea ce este endogen și particular la fiecare dintre regimurile fasciste, în favoarea tuturor acelor lucruri pe care ele le combat în comun. Elementele culturale din care își alcătuiseră o „doctrină" existau deja înainte de Primul Război Mondial, ceea ce înseamnă înainte de Revoluția din octombrie. Mussolini n-a așteptat până în 1917 pentru a inventa unirea ideii revoluționare cu cea națională. Extrema dreaptă germană și chiar dreapta în ansamblul ei n-au avut nevoie de comunism pentru a detesta democrația. Național-bolșevicii l-au admirat pe Stalin. Sunt de acord că, pentru Hitler, ura împotriva bolșevismului, văzut, fără îndoială, numai ca produs final al societății burghezo-democratice, a avut prioritate. De altfel, unii dintre cei mai apropiați colaboratori ai săi, precum Goebbels, n-au făcut un secret din faptul că detestau mai mult Parisul și Londra decât Moscova.

De aceea, sunt de părere că teza despre fascism ca mișcare de „reacție" la comunism explică numai o parte a fenomenului. Ea nu a fost în stare să clarifice particularitatea italiană sau germană. Înainte de toate, nu permite să se înțeleagă ce au avut comun cu regimul detestat cele două mișcări fasciste în privința originilor și a trăsăturilor esențiale. Am explicat aceasta destul de amănunțit în capitolul 6 al cărții mele (în special la p. 197-198) și vă pot scuti aici de o repetare. Firește, mai adaug doar că, dacă atribuiți bolșevismului nu numai o prioritate cronologică, ci și una cauzală față de fascism, vă expuneți riscului de a vi se reproșa că, într-un anumit fel, doriți să scuzați nazismul. Afirmația că „Gulagul a existat înainte de Auschwitz" nu este falsă și nu este nici irelevantă, dar nu are semnificația unui raport cauză-efect.

La fel de puțin pot fi de acord cu analiza dumneavoastră privind „mobilurile raționale" pentru antisemitismul lui Hitler. Este adevărat că existența unui

mare număr de evrei în diferitele organisme de conducere ale comunismului — în primul rând în partidul rus — este un fapt demonstrat. Însă Hitler și naziștii nu aveau nicidecum nevoie de acest argument pentru a da substanță urii lor față de evrei, care era mai veche decât Revoluția din octombrie. De altfel, Mussolini, pe care ei îl apreciau atât de mult, condusese înaintea lor la victorie un fascism anticomunist care nu era antisemit. Și aici există o diferență care mă desparte de dumneavoastră, cu privire la originile nazismului, mai vechi și mai specific germane decât aversiunea împotriva bolșevismului. Înainte ca evreii să fie țapii ispășitori pentru bolșevism, ei îndepliniseră același rol și pentru democrație. Dacă este adevărat că, prin relația lor specială cu universalismul modern, ei au furnizat o țintă ideală pentru o asemenea stigmatizare, atunci au făcut aceasta în două ipostaze, atât de burghezi, cât și de comuniști, în care prima reprezentare a precedat-o pe a doua. (De altfel, dumneavoastră înșivă ați amintit în mod expres că, într-adevăr, evreii au fost numeroși în rândurile comuniștilor, dar și că mulți dintre ei sunt întâlniți printre reprezentanții anticomunismului liberal în acest secol.)

Revin și aici asupra violenței aparte a culturii germane împotriva democrației moderne, ca element explicativ pentru nazism, anterior bolșevismului. Ceea ce dumneavoastră numiți „nucleul rațional" al antisemitismului nazist, a constat, în opinia mea, mai degrabă în suprapunerea imaginară a două întruchipări succesive, totuși nu incompatibile, ale modernității prin evrei. După părerea mea, lectura cărții *Mein Kampf* confirmă această interpretare. În această carte, bolșevismul reprezintă numai ultimul stadiu al aspirației evreilor de dominație mondială.

Dar problema este atât de vastă și de importantă, încât vom reveni asupra ei încă de multe ori în corespondența noastră viitoare.

Cu deosebită considerație,

François Furet

ANEXA 3

Indice de nume

A

Abegg, Wilhelm 58
Ahmatova, Anna 320, 338
Adler, Viktor 125
Albrecht, Karl I. 289, 345, *458*
Alexandru cel Mare 367
Alexeev, Vasili P. 291
Allilueva, Nadejda 177
Allilueva, Svetlana 405, *464*
Alvensleben, Werner von 33
Amery, Leopold C.M.S. 385
Anet, Claude 59, *434*
Anlauf, chestor de poliție 154
Antonescu, Ion 9, 11, 408, 409
Antonov-Ovseenko, Anton 420, 421, 423, *474*
Antonov-Ovseenko, Vladimir 27, 208, 209, 217
Arendt, Hannah 26, *430, 484, 493, 505*
Aretz, Emil *446*
Aristotel 319
Aschenauer, Rudolf *467, 469, 470*
Astahov, Gheorghi 240, 241
Astor, familia 225
Attlee, Clement R. 125
Augur (= Poliakov, Vladimir) *445*
Aulard, Alphonse *486*
Austerlitz, Friedrich 125
Axelrod, Pavel B. 92, 93
Axelrod, Tobias 79
Axmann, Artur 296
Azaña, Manuel 202, 207

B

Babel, Isaak E. 338
Babeuf, François Noël 80
Bach-Zelewski, Erich von dem *467*
Badoglio, Pietro 196
Baeck, Leo 44
Baeumler, Alfred 322, 326
Bakunin, Mihail A. 64, 65, 265, 317, 318
Balbo, Italo *490*
Baldwin, Stanley 140, 218
Balfour, Arthur James 248
Bandera, Stepan *467*
Barbarin, E. 241
Barlach, Ernst 321, 323
Barmat, Julius 147
Barnes, Harry E. 20
Barruel, Augustin 95, 270
Bartels, Adolf 322
Bauer, Max 126
Bauer, Otto 93, 160, *440*
Beaverbrook, William M.A. 390
Becher, Johannes R. 323
Beck, Jozef 237, 238
Beck, Ludwig 153, 220, 344, *453, 466*
Bednîi, Demian 177, 304, 327
Belinski, Visarion G. 317, 403
Belîi, Andrei 319
Beneš, Eduard 212, 224, 228, 229, 392, *466*
Benn, Gottfried 324
Berdiaev, Nikolai 338, *460*
Beria, Lavrenti P. 215, 285
Berkman, Alexander 93, *439*
Berneri, Camillo 208
Bernstein, Eduard 66
Bersin, Jan K. 186, 214, *436*
Best, Werner 154
Beumelburg, Werner 324
Birkenhead, Frederick W.F. *454*
Bismarck, Otto von 64, 180, 221, 244, 254, 255, 271, *490, 492*
Blanc, Louis 264
Blanqui, Louis Auguste 64
Blaskowitz, Johannes A. 251
Blok, Aleksander A. 318, 319
Blomberg, Werner von 141, 181, 183, 185, 218, 223, 371
Blücher, Vasili H. 377
Blum, Léon 203, 353
Blumkin, Jakob G. 187
Blunck, Hans Friedrich 324
Bock, Feodor von 358, 372

Bonaparte, Ludovic 271
Bonnet, Georges 236
Bonci-Bruevici, Mihail D. 58
Borkenau, Franz 27, *431*
Bormann, Martin 276, 366, 409, *456, 462, 466, 471*
Borsig, Ernst von 142
Bose, Herbert von 183
Bose, Netaji Subhas Chandra 375
Botta, Carlo *490*
Bouhler, Philipp 247, 324
Boulanger, Georges 45
Brandler, Heinrich 107, 113, 122, 123, 151, *441*
Brandt, Karl 247
Bräutigam, Otto 393
Brauchitsch, Walther von 221, 254
Braun, Otto 157, 158
Brecht, Bertolt 316, *460*
Bredow, Hans Karl August von 183
Brejnev, Leonid 417
Breker, Arno 324
Briand, Aristide 140, 193
Brockdorff-Rantzau, Ulrich von 122, 136, 137, 139, *445*
Bröger, Karl 306, 342
Brüning, Heinrich 119, 143, 145, 146, 149, 151, 156, 157, 161, 162, 169, 176, 294, 341, 352
Brusilov, Alexei A. 52, 338
Brzezinski, Zbigniew K. 26, 493
Buber-Neumann, Margarete 290, *443, 458*
Buddha 174
Budionnîi, Semion M. 370
Buharin, Nikolai I. 80, 107, 113-116, 189, 213, 268, 293, 387, *442*
Bullitt, William C. 92
Bullock, Alan *482-484, 488, 497, 499*
Bunin, Ivan A. 338
Burckhardt, Carl J. *454*
Burke, Edmund 270
Busch, Fritz 322

C

Caballero, Francesco Largo 201, 205, 207, 208
Calvo Sotelo, José 202
Carol I, rege al Angliei 60
Ceaikovski, Piotr I. 403
Ceaușescu, Nicolae *485*
Cernîșevski, Nikolai G. 403
Cernov, Viktor M. 55, 58
Chamberlain, Arthur Neville 218, 225, 227-230, 233, 236, 238, 242, 246, 247, 344, *470*
Churchill, Winston S. 71, 81, 82, 95, 98, 99, 138, 140, 179, 229, 230, 236, 256, 257, 360, 365, 367, 368, 377, 379, 390, 391, 403, 412, 414, *441, 455, 464, 467, 471, 491*
Chvalkovsky, Frantisek 235
Cian Kai Și 415
Ciano, Galeazzo 378, *465*
Cicerin, Gheorghi V. 139, *445*
Clarendon, Edward Earl of *490*
Colby, Bainbridge 85
Conquest, Robert 391, *443, 452, 456, 467, 501*
Cooper, Alfred Duff 230, 263
Coudenhove-Kalergi, Richard N. 379, *465*
Coulondre, Robert 226, *454*
Crispien, Arthur 84, 87
Cromwell, Oliver 60
Cuno, Wilhelm 104, 107
Curzon, George N. 84, 249
Cvetković Dragiša 260

D

Daladier, Edouard 228-230, 236
Dallin, Alexander *464*
Dan, Feodor I. 58, 336, *498*
Däumig, Ernst 87
David, Eduard 125
Davies, Joseph E. 211, 225, 369, *453, 474*
Davies, Norman 471
Dawes, Charles G. 119, 144
Déat, Marcel 229
Degrelle, Léon 384
Dehn, Günther Karl 342
Denikin, Anton I. 60, 81, 82, 94, 211, 336
Deutsch, Felix 96
Deutscher, Isaak 27
Diels, Rudolf 43
Diner, Dan *498*
Dirksen, Herbert von 141, 176, 236
Disraeli, Benjamin 271
Ditmar, Max von 121
Djilas, Milovan 27, 381, 405, *431, 471*
Döblin, Alfred 322
Dodd, William E. 196
Dollfuss, Engelbert 185, 196
Dostoievski, Feodor M. 299, 317

Draganov, Parvan 259
Droysen, Johann Gustav *490*
Duhonin, Nikolai N. 58
Dühring, Eugen 271
Dwinger, Edwin Erich 312, 314, *459*
Dzerjinski, Feliks E. 265, 281-283, 285, 339, 347, *457*

E

Eberlein, Hugo 214
Ebert, Friedrich 42, 73, 74, 76, 77, 83, 111, 124, 136, 138, 139
Eckart, Dietrich 97-99, 102, 301, *440, 443*
Eckert, Erwin 147, *446*
Eden, Robert Anthony 195, 198, 199
Ehrenburg, Ilia 209, 392, *452, 501*
Ehrhardt, Hermann 122
Eichmann, Adolf 394, *430, 467, 469, 500*
Eichhorn, Emil 77
Eicke, Theodor 183, 287
Eisenhower, Dwight D. 411
Eisenstein, Serghei M. 203
Eisner, Kurt 74, 79, 191, *437*
Ejov, Nikolai 187, 210, 211, 213-215, 285, 420, *499*
Ellenbogen, Wilhelm 125
Elzbacher, Paul 92, *439*
Engels, Friedrich 65, 179, 180, 188, 425, *427, 495*
Erkelenz, Anton 150
Erzberger, Matthias 104, 439
Ernst, Karl 183
Ernst, Paul 342
Escherich, Georg 90, 96, 97, 108, *440*
Ettighofer, Paul C. 324
Etzdorf, Hasso von 254, 255
Euringer, Richard 325

F

Fainsod, Merle 117, *431, 452, 456-458, 460, 461, 463*
Feder, Gottfried 97
Fehrenbach, Constantin 84, 90, 104
Feininger, Lyonel 321
Fischer, Louis 27
Fischer, Ruth 106, 113, 123, 127-129
Flandin, Pierre Etienne 195
Foerster, Friedrich Wilhelm 322, *453*
Formis, Rolf 341
Forster, Albert 252, *453*
Fourier, Charles 263
Franco, Francisco 200, 201, 203, 205, 206, 208, 242, *452*
Frank, Hans 183, 251, 332, 334
Frank, Semion 338
Frank, Walter 326
Frankfurter, David 231
Frederic al II-lea, rege al Prusiei 180
Freud, Sigmund 322
Frick, Wilhelm 128, 181, 321, 332
Friedelburg, Hans Georg von 413
Friedman, Milton *486*
Friedrich, Carl J. *484, 493*
Fritsch, Werner von 218, 220, 221
Frunze, Mihail V. 25, *430*
Furet, François 5, *486-488, 497, 500, 503, 507*
Furtwängler, Wilhelm 322

G

Gafencu, Grigore *454*
Galton, Francis 271
Gamarnik, Jan B. 214
Gaulle, Charles de 380, 404, 414, 417, *471*
Gehlen, Reinhard 386, *456*
Gemlich, Adolf 99
George, Stefan 324, 342
Giral, José 203
Gladkov, Feodor V. 321
Gladstone, William E. *490*
Glaeser, Ernst 322
Glinka, Mihail I. 403
Gneisenau, Asugust Wilhelm von 105
Goebbels, Joseph 130, 145, 148, 149, 155, 172, 181-183, 206, 231, 232, 273, 275, 310, 311, 322, 323, 393, 406, 407, 409, 411, *446, 471, 472, 494, 501, 506*
Goerdeler, Carl Friedrich 344, 381
Goethe, Wolfgang von 299, 319
Goldhagen, Daniel Jonah *480-482, 489, 499, 500*
Goldman, Emma 93, 95
Goldmann, Nahum 192, *491*
Gorbaciov, Mihail 418, 424
Göring, Hermann 37-39, 41, 45, 159, 181-183, 218, 220-222, 228, 232, 234, 240, 273, 325, 344, 346, 353, 366, *430, 446*
Gorki, Maxim 61, 62, 187, 213, 282, 320, 410, *434*
Grigorenko, Piotr G. 358, *463*

Grimm, Hans 324
Groener, Wilhelm 76, 146, 157, *447*
Gropius, Walter 342
Groscurth, Helmuth 384, *466*
Grossman, Vasili 421-426
Gründgens, Gustav 325
Grynszpan, Herschel 230, 231, 232
Grzesinski, Albert 133, 135, 149
Guderian, Heinz 400
Gumbel, Julius Emil 121
Gumiliov, Nikolai S. 338
Günther, Hans F.K. 321
Gürtner, Franz 42
Gustloff, Wilhelm 231

H

Haase, Hugo 136
Habermas, Jürgen 419, *478, 481, 482, 498, 499*
Hachá, Emil 235
Hadermann, Ernst 382
Halder, Franz 371, *464*
Halifax, Edward F. 225, 230, 233, 236, 244, 247, *454*
Hannibal 367
Harlan, Veit 311
Harnack, Arvid 382
Hase, Paul von 408
Hassell, Ulrich von 382
Hauptmann, Gerhart 324
Haushofer, Albrecht 345
Hayek, Friedrich von *486*
Heckel, Erich 321
Heidegger, Martin 325, 342
Heilmann, Ernst 42
Heinz, Friedrich Wilhelm 344
Heisenberg, Werner 342
Held, Heinrich 124
Helfferich, Karl 96
Heller, Mihail 27
Heller, Otto 118
Henderson, Nevile M. 238, 245, *456*
Henlein, Konrad 227
Herbette, Jean 140, 193, *445*
Hertling, Georg von 135
Herzl, Theodor 30, *432, 433*
Hess, Moses 191
Hess, Rudolf 39, 182, 189, 206, 211, 273, 276, 345, 360
Heydrich, Reinhard 212, 248, 285, 286, 287, 288, 381, *456, 457, 466, 469*
Hilberg, Raul 395, 397, 400, *467, 468, 469*
Hilferding, Rudolf 87
Hilger, Gustav 122, 137, *432, 445, 456, 463, 465*
Hilz, Sepp 324
Himmler, Heinrich 43, 182, 183, 192, 248, 251, 252, 273, 276, 285, 286, 288, 289, 290, 295, 347, 386, 387, 392, 399, 408, 409, 411, *457, 463, 465, 466, 467, 472, 475, 489, 494*
Hinciuk, Lev M. 175
Hindenburg, Oskar von 33
Hindenburg, Paul von 33, 34, 76, 124, 128, 146, 157, 159, 165, 166, 167, 169, 170, 180, 183, 185, 349, 351
Hinkel, Hans 322
Hintze, Otto 342
Hintze, Paul von 136
Hitler, Adolf *passim.*
Ho Şi Min 154
Hobsbawm, Eric 5, *484, 485, 486, 488, 497, 499, 500, 503*
Hoepner, Erich 248, 372, 408
Hofer, Karl 321
Hoffmann, Johannes 79, 84
Hoffmann, Max 135, 140
Hölz, Max 84
Homer 388
Hoover, Herbert C. 146, *435*
Hopkins, Harry L. 369, *464*
Horkheimer, Max 342
Hörsing, Otto 90, 155
Horthy, Miklos 206
Höss, Rudolf 398, *500, 502*
Hossbach, Friedrich 218, 223
Hruşciov, Nikita 186, 215, 359, 360, 391, 398, 405, 417, 418, *450, 452, 464, 467, 469*
Hugenberg, Alfred 35, 132, 144, 160, 163, 165, 198, 199, 233, 247, *450*

I

Iakuşev, Aleksandr A. 339
Irving, David 491
Istrati, Panait 148
Iudenici, Nikolai N. 81
Ivan cel Groaznic 402

J

Jäckel, Eberhard *441, 442, 443, 481, 499*
Jaeger, Hans 27, 431

Jagoda, Genrich G. 210, 211, 213, 282, 284, 420
Jähnichen, Rudolf 333
Jakir, Jona E. 209, 211, 212, 214
Jaspers, Karl 325, 342
Jdanov, Andrei A. 210, 405, *450*
Jendretzky, Hans 134
Jodl, Alfred 221
Joffe, Abram 59
Jogiches, Leo 265
Johst, Hanns 323
Jordania, Noe *438*
Jukov, Gheorghi K. 359, 372, 401
Jung, Edgar 183
Jünger, Ernst 324, 342, *501*

K

Kaas, Ludwig 165, 341
Kaganovici, Lazar M. 187, 293, *450*
Kahle, Hans 208
Kahr, Gustav von 84, 90, 98, 107, 109, 110, 111, 120, 184
Kaledin, Alexei M. 58, 61, 312, 363
Kalinin, Mihail I. 305
Kamenev, Lev B. 54, 57, 113, 114, 129, 187, 188, 209, 210, 213, 214, 269, *442*
Kamenev, Serghei S. 349
Kaminski, Andrzej *431, 501*
Kandelaki, David 240
Kandinsky, Wassily 321
Kanegisser, Leonid A. 60, *435, 436*
Kantorowicz, Ernst 342
Kaplan, Fannija (Dora) 60, 336, *436*
Kapp, Wolfgang 83, 84, 111, 130, 137, 158, 164, *440*
Kästner, Erich 322
Katz, Iwan 123, 129
Kautsky, Karl 51, 94, 99, 160, 440
Kedrov, Mihail S. 282
Keitel, Wilhelm 220, 365, 366, 413
Kemal Paşa, Mustafa 120, 349
Kennan, George F. 29, *431*
Kennedy, John F. 417
Kerenski, Aleksandr F. 50, 51, 52, 53, 54, 55, 56, 71, 73, 77, 83, 99, 110, 134, 139, 181, 202, 336, 339, 403
Kesting, Hanno 15, *429, 501*
Keynes, John Maynard 143, 352, 353
Killinger, Manfred von 150
Kim Il Sung *485, 500*
Kindermann, Karl 121, 122, 290, 323, *443, 458, 459, 461*
Kippenberger, Hans 154, 214
Kiril Vladimirovici, mare duce 337
Kirov, Serghei M. 179, 180, 186, 187, 188, 189, 209, 210, 213, 420, 421, *450*
Klages, Ludwig 399
Klausener, Erich 184
Klee, Paul 321
Kleist, Peter 343, 344, 408, *465, 467*
Kleist-Schmenzin, Ewald von 343, 344
Klemperer, Otto 322
Klemperer, Viktor *489-490, 494*
Klöckner, Peter 142, *442*
Knickerbocker, Hubert R. 162
Knilling, Eugen von 109
Koch, Erich 393, 395, *430*
Koenen, Wilhelm 162, 431, *498*
Kokoschka, Oskar 321
Kokoşkin, Feodor F. 57
Kolbenheyer, Erwin Guido 342
Kolceak, Aleksandr V. 60, 81, 85, 94, 211, 312, 336, 387
Kollontai, Alexandra M. 88
Kollwitz, Käthe 322
Kopp, Viktor 137
Korfes, Otto 382
Komilov, Lavr G. 53, 56, 77, 206, 311, 363, *442*
Korsch, Karl 129
Krasnov, Piotr N. 387, 467
Krausnick, Helmut 397, *468*
Krebs, Hans 359
Krestinski, Nikolai N. 138, 141, 213
Kriebel, Hermann 109
Krieck, Ernst 326
Krivitsky, Walter (= Ginsburg) 27, *431, 445, 450, 452, 456, 457*
Kropotkin, Piotr 317
Krüger, Friedrich Wilhelm 181
Krupp von Bohlen und Halbach, Gustav 181, 298, *442*
Krupskaia, Nadejda K. 57, *434*
Krîlenko, Nikolai V. 58, 329
Kşesinskaia, Mathilda M. 51
Kuczynski, Robert René 127
Kühlmann, Richard von 53
Kun, Bela 90, 95, 113, *442*
Kutiepov, Aleksandr P. 339
Kutuzov, Mihail I. 403
Kuusinen, Otto V. 113, 253, 254, *442*
Kwaternik, Slavko 400

L

Lammers, Hans Heinrich 366
Lamprecht, Karl 477, 492
Landauer, Gustav 79
Lansing, Robert 229
Lanzinger, Hubert 324
Laqueur, Walter 27, 99, *431, 441, 458, 472*
Lassalle, Ferdinand 64
Latsis, Martin I. 282, 283
Lattmann, Martin 382
Laubenheimer, Alfred *458*
Laufenberg, Heinrich 82
Laval, Pierre 194, 196
Leber, Julius 343, 382, *448*
Le Corbusier, Charles-Edouard 321
Leeb, Wilhelm von 254, 358
Lenard, Philipp 326, 342
Lenin, Vladimir Ilici *passim.*
Lenk, chestor de poliție
Lensch, Paul 67, 71, 436
Lerchenfeld, Hugo von 109
Lersch, Heinrich 17, 342
Lessing, Theodor 399, 444, 462
Leuschner, Wilhelm 382
Levi, Paul 78, 87, 90, 93
Levien, Max 79, 191
Leviné, Eugen 78, 79, 191
Ley, Robert 276, 409
Liebknecht, Karl 67, 68, 71, 72, 73, 77, 78, 80, 136, 167
Lipski, Josef 237, 246
Litvinov, Maxim M. 41, 176, 193, 197, 226, 239, 240
Lloyd George, David 45, 82, 95, 136, 138, 303
Löbe, Paul 39, 160
Lossow, Otto Hermann von 110, 111, 120
Lothian, Philip 256
Löwenheim, Walter 341
Löwenthal, Richard 341
Ludendorff, Erich 53, 63, 72, 106, 109, 111, 120, 124, 255, 343, 349, *475*
Ludovic al XIV-lea, rege al Franței 490
Ludovic al XVI-lea, rege al Franței 60
Lueger, Karl 99
Lukács, Georg 346, 486
Lukasiewicz, Juliusz 238
Lunacearski, Anatoli V. 284
Luther, Hans 119
Luther, Martin 20, 191, 322
Lüttwitz, Walther von 77, 82, 83
Lutze, Viktor 182, 183
Luxemburg, Rosa 51, 67, 68, 71, 72, 73, 76, 77, 78, 80, 82, 87, 93, 95, 126, 136, 191, 229, 255, 265, 282, 303, *437, 439*
Lvov, Gheorghi E. 49, 238, 364, 421

M

Mahno, Nestor I. 81
Maikowski, Eberhard 37
Maistre, Joseph Marie de 270
Maiakovski, Vladimir V. 318, 319, 321
Maltzan, Ago von 137, 138
Mandelstam, Ossip E. 338
Mann, Heinrich 141, 322
Mann, Thomas 79, 97-99, 144, 322, 342
Mannerheim, Karl-Gustav von 253, 391, *467*
Mannheim, Karl 147, 342, *446*
Manstein, Fritz Erich von 397
Mao Tzedong 415
Marc, Franz 321
Marcks, Erich 358
Maria Feodorovna, țarină 49
Marinetti, Filippo Tommaso 318
Marcuse, Herbert 23
Martov, Iulius 50, 51, 55, 87, 92, 270, 336, 337, 343
Marx, Karl 12, 65, 66, 67, 69, 95, 101, 112, 126, 155, 179, 180, 188, 191, 219, 244, 269, 279, 319, 322, 399, 402, 407, 425, *427, 456, 457, 485, 492, 495*
Marx, Wilhelm 119
Masaryk, Thomas G. 224
Maslov, Arkadi 123, 128, 129
Mathiez, Albert 487
Matsuoka, Yosuke 359, 370
Matteotti, Giacomo 171
Mazzini, Giuseppe 31
Meandrov, Mihail A. 387
Mechlis, Lev S. 278, 359
Mehring, Franz 67, 80, *492*
Meinecke, Friedrich 326, 342, *430*
Meissner, Otto 167, 448
Melgunov, Serghei P. 283, *440, 441*
Merejkovski, Dimitri S. 338
Metternich, Klemens von 95
Meyerhold, Vsevolod 324
Michaelis, Georg 122, *427*
Mihailovici, Draza 381
Miles (= Löwenheim, Walter) *462*
Miliukov, Paul N. 50, 337, 403

Mirbach, Wilhelm von 135, 187, 282
Molotov, Viaceslav I. 207, 239, 240, 241, 242, 243, 246, 248, 249, 258, 259, 276, 355, 357, 360, 380, 383, 413
Moltke, Helmut James von 382, 408
Mommsen, Hans *478, 481, 497, 498*
Montesquieu, Charles de 160
Morozov, Pavel T. 293, 297, 458, 463, 465, 471
Mosley, Oswald 11, 229, 256
Most, Johann 300
Motta, Giuseppe 193
Mratșkovski, Serghei V. 209
Mühsam, Erich 79
Müller, Adam 270
Müller, Heinrich *471*
Müller, Hermann 84, 100, 119, 143
Müller, Karl Alexander von 326
Müller, Ludwig 295
Münzenberg, Willi 172, 342, *459*
Mussolini, Benito 11, 12, 22, 28, 44, 102, 120, 160, 170, 171, 174, 181, 185, 190, 194, 195, 196, 203, 204, 206, 209, 218, 223, 228, 246, 247, 252, 259, 260, 272, 303, 354, 367, 373, 378, 380, 409, 417, 426, *504, 506, 507*

N

Napoleon I Bonaparte 16, 129, 274, 372, 403, *475*
Nasser, Gamal Abdel 375
Naumann, Friedrich 96, 234
Naumann, Hans 322
Naumann, Max 44
Nebe, Arthur 343
Negrin, Juan 208
Nehru, Jawaharlal Pandit 375
Nekrich, Alexander 27, *431, 450, 456, 458, 459, 461*
Neumann, Felix 121
Neumann, Heinz 123, 214, 290, *443, 458*
Neurath, Konstantin von 174, 218, 220, 221, 240
Nevski, Aleksandr 55, 217
Niekisch, Ernst 152, 192, *432, 447*
Niemöller, Martin 191, 333, 344
Nietzsche, Friedrich 316, 399
Nikolai Nikolaievici, mare duce 337
Nikolaev, Leonid V. 188
Nikolaevski, Boris I. 336, 337
Nicolae I, țar 402
Nicolae al II-lea, țar 48, 60
Nin, Andrés 23, 207, 208, 225
Noghin, Viktor P. 57
Nolde, Emil 321
Norkus, Herbert 155, *473*
Noske, Gustav 77, 79, 83

O

Ohlendorf, Otto 334, *468*
Oncken, Hermann 326
Oshima, Hiroshi 365, *465*
Ossietzky, Carl von 154
Oster, Hans 246, 344, 381
Ostrovski, Nikolai A. 321
Owen, Robert 263

P

Pannwitz, Rudolf 322
Papen, Franz von 30, 33, 34, 35, 37, 156, 157, 159, 161, 166, 169, 181, 183, 185, 198, 199, 233, 247, 341, 352
Paquet, Alfons 62, *434, 440*
Parvus-Helphand, Alexander 53
Pascal, Pierre *486*
Pasternak, Boris 320, 338
Paulus, Friedrich 377, 382, 406
Pecqueur, Constantin 264
Peel, Robert 271
Pétain, Henri Philippe 361, 409
Petru cel Mare 81
Peters, Jakov C. 282, 327
Petliura, Simon 81, 84, 85
Pfeffer von Salomon, Franz 273
Pfemfert, Franz 106, 129
Pieck, Wilhelm 134, 156
Pilniak, Boris A. 319, 338
Pilsudski, Josef 84, 85, 176, 237, 265
Pittinger, Otto 109
Piatakov, Grigori L. 211-213, 268
Planck, Max 342
Platon 323
Plehanov, Gheorghi V. 51, 92, 265, 318, 403
Pleyer, Wilhelm 324
Poensgen, Ernst 142
Poincaré, Raymond 104
Pokrovski, Mihail N. 177, 402, 492
Possony, Stefan 15, *429*
Potocki, Jerzy von 236, *453*
Pottier, Eugène 299

Pound, Ezra 385
Preobraşenski, Evgheni A. 291
Price, M. Phillips 92
Primo de Rivera, José Antonio 201, 202
Proudhon, Pierre-Joseph 64
Purişkevici, Vladimir M. *434*
Puşkin, Aleksandr S. 317, 403

Q

Queipo de Llano, Gonzalo 203

R

Rahmanova, Aleksandra 314, 315
Raczynski, Edward 229
Radek, Karl B. 73, 77, 105, 106, 107, 110, 111, 113, 136, 147, 153, 175, 188, 211, 212, 213, 244, 413, 420, *438, 441, 445*
Raeder, Erich 218
Rákosi, Mátiás 90
Rakovsky, Christian 339
Ransome, Arthur 92
Rasputin, Grigori I. 49
Rath, Ernst vom 230, 232
Rathenau, Walther 100, 104, 138, 139, *445*
Rauschning, Herman 341
Reagan, Ronald 23, 418
Reed, John 56, *434, 438, 447, 449, 460*
Reich, Wilhelm 23
Reichenau, Walter von 175, 181, 182, 397, *449*
Reinhardt, Fritz 352
Reitlinger, Gerald 397, *457, 468*
Remarque, Erich Maria 322
Remmele, Hermann 162, 214, 452
Renn, Ludwig 208
Renteln, Theodor Adrian von 294
Reuter, Ernst 404, 416
Ribbentrop, Joachim von 33, 195, 221, 237, 239, 241, 242, 243, 244, 245, 249, 250, 365, 370, *453*
Riazanov, David B. 57, 188
Riutin, Mihail N. 187, 210
Rîbakov, Anatoli 419, 420, *474*
Rîkov, Aleksei I. 57, 116, 122, 213
Roatta, Mario 205
Robien, Louis de 50, 62, 71, *433, 434*
Robins, Raymond 92, 179, *450*
Robles, Gil 201
Rodzianko, Mihail V. 312
Röhm, Ernst 28, 97, 180, 181, 182, 183, 186, 189, 275, 332, 371, 420, *450, 520*
Roller, cekist 282
Römer, Beppo 153
Rommel, Erwin 375, 400
Roosevelt, Franklin D. 170, 225, 226, 228, 236, 353, 359, 368, 369, 373, 374, 376, 377, 379, 380, 383, 411, 413, 415, *464, 471*
Röpke, Wilhelm 342
Rosenberg, Alfred 34, 56, 98, 99, 102, 124, 190, 206, 245, 275, 321, 323, 333, 361, 362, 366, 394, 410, *441, 444, 450, 472, 494*
Rosenberg, Arthur 123, 129, *456*
Rosenberg, Marcel 207
Rothermere, Harold S. 45, 145, 227
Rothschild, familia 191
Rousseau, Jean-Jacques 65
Rumianţev, Ivan P. 214
Runciman, Walter 228
Rundstedt, Gerd von 254, 358, 372
Runge, Otto Emil 78
Russell, Bertrand 199
Rydz-Smiglym, Edward 238

S

Sadoul, Jacques 122
Saint-Simon, Claude Henri de 390
Salomonsohn, Arthur 96
Saveniaghin, Avraani 292
Savinkov, Boris 338, 339
Schacht, Hjalmar 192, 352, 353
Schäfer, Werner *432*
Schäfer, Wilhelm 324
Schapiro, Leonard 27, *431, 450, 456, 461*
Scharnhorst, Gerhard von 105
Schehr, John 340
Scheidemann, Philipp 36, 79, 120, 140, 147
Schellenberg, Walter 289, *452, 456, 457, 458, 466, 471*
Schemm, Hans 148
Scherchen, Hermann 300
Scheringer, Richard 153, *447*
Scheubner-Richter, Max Erwin von 97, 99, 102, 110, 337, *440, 443, 467*
Schiff, Viktor 341
Schilman, A.L. 214
Schippel, Max 66
Schirach, Baldur von 276, 294, 295, 296, 400, *458*
Schirach, Henriette von 400

Schlageter, Albert Leo Schlageter 105, 106, 153, 211, *441*
Schlegelberger, Franz 332
Schleicher, Elisabeth von 184
Schleicher, Kurt von 34, 37, 156, 159, 166, 169, 183, 184, 185, 352, *448*
Schlesinger, Moritz 137
Schmidt, Paul 198, *451*
Schmitt, Carl 325, 331, 332, *461, 501*
Schnur, Roman 15
Schnurre, Karl Julius 240, 241
Scholem, Werner 123, 129
Schönberg, Arnold 322
Schönerer, Georg von 516
Schopenhauer, Arthur 323
Schreck, Julius 286
Schröder, Kurt von 33
Schröder, Rudolf Alexander 306
Schulenburg, Friedrich-Werner von der 212, 226, 240, 359
Schulenburg, Fritz-Dietlof von der 343, 408
Schulze-Boysen, Harro 346, 382
Schultze-Naumburg, Paul 321
Schuschnigg, Kurt von 196, 221, 222, 353, *453*
Seeckt, Hans von 107, 111, 121, 136, 137
Seger, Gerhart 42, 432
Seisser, Hans von 111, 120
Serghei, mitropolit 203, 404, 420
Severing, Carl 135, 158
Seydlitz, Walter von 377, 382
Seyss-Inquart, Arthur 222
Shakespeare, William 299
Shaw, Bernard 92, 178
Simon, Sir John
Simons, Walter 138
Simović, Dušan 260
Skoblevski, Aleksandr 121, 122
Smilga, Ivan D. 282, 285, *436*
Sokolnikov, Grigori (= Brilliant) 211
Solonevici, Ivan L. 187, *450*
Soljeniţîn, Aleksandr 283, 329, 424, 426, *461, 487*
Sorge, Richard 346, 372
Suvarin, Boris 486
Speer, Albert 325, 412, *460, 473*
Spengler, Oswald 94, 309
Sponeck, Hans Emil Otto von 372
Spranger, Eduard 325
Stackelberg, general 50
Stadtler, Eduard 96
Stalin, Iosif V. *passim.*
Stampfer, Friedrich 160
Stark, Johannes 342
Stauffenberg, Claus von 343, 344, 381, 385, 408
Stenbock-Fermor, Alexander 153
Stieff, Helmuth 252, 408, *455*
Stinnes, Hugo 96, 106, *442*
Stolîpin, Piotr A. 216
Strasser, Gregor 34, 130, 131, 166, 183
Strasser, Otto 130, 181, 341
Streicher, Julius 231, 294, 398
Stresemann, Gustav 30, 83, 107, 108, 110, 111, 119, 123, 127, 139, 141, 147, 176, 195, 236
Strik-Strikfeldt, Wilfried *467, 471*
Suvorov, Aleksandr V. 386, 403, 404, *464, 509*
Sybel, Heinrich von *490*

Ş

Şilenkov, Gheorghi N. 387
Şingarev, Andrei I. 57
Şkuro, Andrei G. 387
Şolohov, Mihail A. 311, 315, 321

T

Tannenberg, Otto Richard 25
Tansill, Charles C. 20
Teleki, Pal von 259
Thalheimer, August 107, 151
Thälmann, Ernst 33, 37, 123, 124, 127, 128, 129, 143, 155, 167, 172, 340, *459*
Thomas, Georg 79, 97, 98, 99, 141, 322, 342, 375, *437, 444*
Thorak, Josef 324
Thorwaldsen, Bertel 72
Thyssen, Fritz 181, 341, *442*
Tillich, Paul 342
Timoşenko, Semion K. 371, 375
Tirpitz, Alfred von 346, 382, *429*
Tiso, Jozef 234, 235
Tito, Iosip Broz 380, 414, 416
Toller, Ernst 79
Tolstoi, Aleksei 338
Tolstoi, Lev N. 317, 403
Tolstoi, Nikolai 27, *431, 461, 467*
Trachtenberg, Jakow 44, *432*
Trepper, Leopold 27, *431*
Tresckow, Henning von 343, 381, 386, 408

CUPRINS

Cuvânt-înainte **5**

Prefața autorului la ediția română **9**

Introducere:
Puncte de vedere asupra epocii războiului mondial **15**

I. 1933. Punct final și prolog:
Preluarea antimarxistă a puterii în Germania **33**

II. Privire retrospectivă asupra anilor 1917-1932:
Comuniști, național-socialiști, Rusia sovietică **47**
1. Prăbușirea Rusiei și dorința înfăptuirii revoluției mondiale: Revoluția din februarie și preluarea puterii de către bolșevici în 1917 47
2. Nașterea Partidului Comunist German din războiul mondial și din revoluția rusă 64
3. Victoria bolșevicilor și înfrângerile Partidului Comunist German: 1919-1921 75
4. Antibolșevismul timpuriu și prima ascensiune a lui Hitler 91
5. „Revoluție mondială" sau „guvern național" în Germania? Anul de criză 1923 104
6. Uniunea Sovietică de la moartea lui Lenin până la instalarea asolutismului lui Stalin 112
7. Perioada de stabilizare a Republicii de la Weimar: 1924-1929 119
8. Relațiile de stat între Germania și Uniunea Sovietică 135
9. Războiul civil limitat din Germania 142
10. Ajunul preluării puterii de către național-socialiști 157

III. Statele ideologice inamice în timp de pace: 1933-1941 ..... **171**
1. Germania național-socialistă și Uniunea Sovietică comunistă (1933-1934) 171
2. „Puciul lui Röhm" și asasinarea lui Kirov în 1934 180
3. Politica internațională (1935-1936) 189
4. Germania și Uniunea Sovietică în războiul civil din Spania 200

5. „Marea epurare" și patosul construcției în Uniunea Sovietică 209
6. Triumful lui Hitler și consensul poporului 218
7. Eșecul conceptului anticomunist
și al conceptului antifascist în marea politică europeană 230
8. Pactul Hitler-Stalin, primul pas al prologului european
al celui de-Al Doilea Război Mondial 239
9. Fragila alianță: triumfuri, câștiguri, tensiuni 248

IV. Structurile a două state cu partide unice 263
1. Partidele-stat și conducătorii lor 263
2. Organele siguranței statului și ale terorii 281
3. Organizațiile de tineret 291
4. Conștiința de sine și conștientizarea străinului
în literatură și propagandă 299
5. Cultura politizată 316
6. Dreptul și privarea de drepturi 327
7. Emigrație și rezistență 335
8. Mobilizarea totală 348

V. Războiul germano-sovietic (1941-1945) 357
1. Agresiunea împotriva Uniunii Sovietice:
Luptă decisivă? Campanie de eliberare? Război de distrugere? 357
2. Necesitate, întâmplare și alternative în războiul germano-sovietic 367
3. Război mondial al ideologiilor? 377
4. Genocide și „soluția finală a problemei evreiești" 388
5. Schimbul de caracteristici
și victoria paradoxală a Uniunii Sovietice 401

**Considerații finale. De la războiul civil european (1917-1945)
la războiul civil mondial (1947-1990) 413**
Perioadele secolului al XX-lea 413

Abrevieri 427

Note 429

Anexa 1 Cartea de față și „disputa istoricilor"
Un bilanț după zece ani (În loc de prefață la ediția a 5-a) 477
Anexa 2 Scrisoarea lui François Furet către Ernst Nolte 503
Anexa 3 Indice de nume 509

Prin cartea de față, cititorii români au la dispoziție lucrarea fundamentală a istoricului german Ernst Nolte, *Războiul civil european. 1917–1945*, generatoare de aprinse controverse. Chiar și în publicațiile din România au apărut critici severe la adresa lui Ernst Nolte, încât cei care le-au citit pot fi mirați că el beneficiază acum de o tălmăcire în limba română. Cum, se vor întreba cei la curent cu critici atât de severe la adresa lui Nolte, este tipărit un istoric preocupat să justifice fascismul?

Cititorii acestei cărți – suntem siguri – se vor convinge că acuzațiile aduse lui Ernst Nolte sunt lipsite de orice fundament. Nu numai că istoricul german nu a încercat nici un fel de îndreptățire a fascismului, în general, și a regimului nazist, în special, ci, dimpotrivă, printr-o analiză pe cât de documentată, pe atât de pătrunzătoare a comunismului și fascismului, a relevat divergențele și convergențele dintre aceste ideologii și sisteme. Cartea lui Nolte este o contribuție fundamentală la cunoașterea celor două regimuri totalitare și nimeni – specialist sau cititor „obișnuit" – nu se poate lipsi – dacă vrea să înțeleagă secolul al XX-lea, „secolul extremelor", după cunoscuta formulă a lui Eric Hobsbawm – de lectura cărții de față.

Cartea sa este o paralelă între bolșevism și național-socialism, forma radicală a fascismului (de aici, deosebirea de fascismul italian), între Partidul Comunist sovietic și Partidul Național-Socialist, ambele „partide de război civil", adică organizații politice, care, ajunse la putere, dezlănțuie războiul împotriva unei părți a populației din statul aflat sub controlul lor. Bolșevicii, în numele luptei de *clasă*, au trecut la lichidarea burgheziei urbane și rurale (culacii/chiaburii). Naziștii au trecut – și ei – la eliminarea adversarilor politici și, asociindu-i pe evrei comunismului, au decis exterminarea lor, în numele criteriului *rasei*.

Ceea ce a scandalizat pe unii a fost relevarea de către Nolte a anteriorității „modelului" sovietic în raport cu cel nazist: înainte de Auschwitz a fost Gulagul.

Florin Constantiniu,
membru corespondent al Academiei Române

ISBN: 973-86878-8-8